«Türkiye Tarihi» nin 748 nci sahifesinin beşinci satırındaki tarih 29 olacaktır.

Feridun Çölgeçen
Hamiyet

HÂMİT ve MUHSİN

TÜRKİYE TARİHİ

1447

1930
İSTANBUL
DEVLET MATBAASI

Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin 2299 numaralı ve 30 / 9 / 1929 tarihli emrile 10000 nüsha tab'edilmiştir.

Mukaddime

Bu eser Türkiye Cümhuriyetinin teessüsü ile lise ve orta mektep müfredat programlarında yapılmasına lüzum görülen tadilât üzerine vücude getirilmiştir. Mekteplerde tedrisatın sarsılmaması için süratle kitap yetiştirilmesi icap ediyordu. Bu meyanda orta mekteplerin üçüncü sınıfında tedris edilmek üzere bir tarih hazırlanması vazifesi de bize tevdi olundu. Bu suretle kısa bir zaman zarfında hazırlanan " Türkiye Tarihi „ ilk defa olarak 1924 tarihinde arap harflerile ve resimsiz olarak tabedildi. Eserimiz 1926 tarihinde bazı tadilât ile ve resimli olarak tekrar tabolundu. Bu defa da yeni türk harflerile üçüncü defa tab'ına imkân hasıl oluyor.

Türk tarihinin, İstanbulun fethinden itibaren, inkırazına kadar Osmanlı İmparatorluğunun geçirdiği safhaları ve bir de yeni Türkiye Devletinin kuruluşunu ihtiva eden bu eserin bir mektep kitabı olabilmesi için her şeyden evvel tedrisata elverişli olmasına ve liselerde tarih tedrisinden beklenecek faydaları mümkün mertebe temin edecek bir şekilde çıkabilmesine çalıştık. Fakat son zamanlarda tarih müfredat programlarının yeni bazı tadilâta uğraması üzerine kitabımız tam bir sınıf kitabı mahiyyetini kaybetti; bilhassa birinci devre

talebsei için mufassalca görülebilir. Bununla beraber tertip ve tasnifi cihetile orta tedrisat talebesi için bir müracaat ve tetebbu kitabı sayılabilir.

Herkes müttefiktir ki orta tedrisatta takip edilen başlıca gayelerin biri ve belki en mühimmi aklî melekeleri inkişaf ettirmek, idrak, düşünme ve istidlâl itiyatları husule getirmek velhasıl akıl ve zekâyı müsmir olabileceği bir şekle ifarğ etmektir. Tarih bu gayeye, belki diğer herhangi bir dersten daha fazla, hizmet edebileceği için mephaslerimiz bu cihet düşünülerek yazılmış, hâdisatın lüzumsuz tafsilinden içtinap olunmuş, menkıbeler bertaraf edilmiştir. Yalnız nümune addolunabilecek ve bir devrin dikkate şayan bir telâkkisini, veya bir faaliyet ve hareket tarzını gösterebilecek vak'alar ile istisnaî bir ehemmiyeti haiz neticeleri olan hâdiseler nisbeten tafsil edilmiş, bir devrin veya şahsiyetin fârik vasıflarını gösteren menkibeler de ihmal olunmamıştır.

Eski vak'anüvislerin yaptığı gibi ve son zamanlara kadar yazılan osmanlı tarihlerinden bir çoğunda görüldüğü veçhile bütün vak'a ve hâdiseleri şahıslar etrafında toplamak ve herşeyi bunların muvafakıyeti şeklinde göstermekten bilhassa içtinap ettik. Daha ziyade fikrî terbiye üzerine amil olabilmesi için vak'aların mantıkî izahını esas olarak kabul ettiğimiz cihetle hâdiselerin menkıbevî tavsifinden içtinap ile onları, esaslı sebepler ve neticelerini göstererek, izaha çalıştık. Çünki başka türlü hareket edildiği takdirde tarihin rabıtasız, insicamsız menkıbeler silsilesinden ibaret

olarak görünmesi ve talebenin dimağında bir sergi salonundaki levhalar gibi yekdiğerile münasebeti olmıyan ayrı ayrı birtakım tavsif ve tasvirlerin tesirini yapması ihtimali baş gösterir. Halbuki biz bilâkis hadiseler ve vak'aların zincirlenerek devam ettiği ve asırlar ilerledikçe muğlâkıyet ve mürekkebiyet peyda eylediği fikrini vermek istiyoruz.

Takip ettiğimiz usule göre her bahis; mümkün oldukça, tetkik olunan mes'ele veya hâdisenin kısa bir hulâsası ile başlıyor. Bundan sonra sebepleri ve daha sonra kısaca sureti vukuu ve nihayet müteakıp en mühim veya dikkate şayan hâdiseleri ilâve ve neticeleri zikrediyoruz.

Kitabımızda vak'alar, padişahların saltanat devirleri çerçevesi içinde yazılmış görülmiyecektir. Bir itiyat sevkile bundan müteesif olacaklar belki bulunur; lâkin müfredat programının haklı olarak tesis eylemek istediği bu usulü ilmî görmemek mümkün müdür? Bu tarzda yazılan bahislerin daha basit ve vazıh ve binaenaleyh talebe için öğrenilmesi daha kolay ve alelhusus muhtelif vak'a ve mes'elelerin, mantıkî inkişaflarına tevfiken, menşelerinden müntehalarına kadar, heyeti umumîyeleri ile mütalea edilmesi elbette daha doğrudur.

Maamafih biz bir taraftan da ayni zamanda ceryan eden hâdise ve vak'aların mukayese edilebilmesi ve aralarında bulunması tabiî olan münasebetlerin anlaşılması için veak'aların yanı başında vuku tarihlerini de yazmağı ihmal etmedik. Yine ayni maksatla vak'alarını yazdığımız zaman zarfında saltanat sürmüş olan

padişahlarla pek meşhur devlet recüllerinin ve vak'aların tarih sırasile bir cetvelini kitabın nihayetine ilâve etmeği düşündük.

Hâdiselerin vukuu zamanını göstermek üzere milât tarihini tercih ettik. Düşündük ki Türk, Anadoluya ayak bastığı tarihtenberi hep garple ve Avrupa ile münasebette bulunmaktan hali kalmamıştır. Hele son asırlarda bütün mücadeleleri garpledir. Nihayet bugün medeniyet itibarile garplıler kafilesine katılmak kararını vermişizdir. O halde o alemin bütün vukuatı ile kendi tarihimizi mukayese edebilmek için milât tarihini kabul zarurîdir. Medenî alemin tarihî tedrisatı için umumiyetle kabul ettiği bir usule ittiba etmemek doğru olamazdı.

İlâve edelim ki müfredat programi vukuatı, ancak esaslı hatlarile tesbit etmiştir. Bunun için vehleten noksan görülebilecek mühim hâdiseleri bu esas hatlar etrafında toplayarak Osmanlı İmparatorluğunun bir çerçevesini vücude getirmeğe çalıştık; Osmanlı türklerinin tekâmül safhalarını ve en nihayet ne suretle kat'i bir tarzda teceddüt yoluna girdiklerini göstermek istedik.

Vazıh harita ve resimlerin bir tarih kitabı için ne kadar mühim olduğunu gözden uzak tutamazdık. Bu şebeple mümkün mertebe ve bilhassa medeniyet kısmı için bunlardan da istifadeye çalıştık.

BİRİNCİ KISIM

Osmanlı İmparatorluğunun itilâ devri

1453 - 1579

İstanbulun fethinden sonrada yüz yirmi seneyi mütecaviz bir müddet Osmanlı İmparatorluğunun büyük muvaffakiyetleri devam etmiştir. Bu zaman "imparatorluğun itilâ devri„ addedilmektedir. Bu devirde gerek hükumdar hanedanından ve gerek vezirlerden, kumandanlardan, kaptanlardan, âlimlerden, ediplerden, san'atkârlardan, hülâsa her sınıf münevverlerden birçok meşhur adamların yetiştiği görülmüştür. Bu seciyeli ve liyakatli ricalin nisbî mebzuliyetile bu zaman Osmanlı Tarihinin en mes'ut devrini teşkil eder. Devrin üç meşhur hükümdarı olan ikinci Mehmet ile (1451-1481) torunu birinci Selim (1512-1520) ve bunun oğlu ikinci Süleyman (1520-1566) bir taraftan adam yetiştirmekte, diğer taraftan da yetişmişlerden ekseriya en iyilerini iş başına getirmek için intihapta nisbî bir muvaffakiyet göstermişlerdir. Süleymanın

vefatından sonra gelen iki; hükümdar gerçi şahsen liyakatsiz idi; fakat bu müddet zarfında hükûmet başında bulunan Sokullu Mehmet Paşa çok nüfuz sahibi olduğundan idare tarzında bir tebeddül vukubulmamış ve devletin hatta Lehistanda, Fasta bile bir nevi himaye tesis etmesine imkân husule gelmiştir. Sırası geldikçe izah edileceği vechile bu devirde her nekadar mühim birçok idarî ve siyasî hatta ilmî hatalar da yapılmış ise de bunlar daha ziyade dahilde tesir gösteriyordu. Binaenalyh on altıncı asrın evasıtında Avrupanın gerek donnanma ve gerek ordu itibarile en kadir ve kahır kuvvetini Osmanlı Devleti teşkil eylemişti. Bu tarihte Devletin arazice vüs'ati alti milyon kilometre mürabbaına yakın ve çıkardığı ordu mevcudu da üç yüz bini mütecavizdi.

Balkan ve Anadolu fütuhatı

Osmanlı tarihinde bir program dahilinde fütuhat siyaseti takip edildiği enderdir.

Çok zaman fütuhat tesadüf ve vukuatın sevkile olmuştur. Maamafih 1453 den itibaren 30 sene kadar fütuhatta bir sıra ve irtibat göze çarpmakta ve ikinci Mehmedin devrindeki kıymetli idare ve harp adamlarının bir programa tebaan ordular ve donanmalar sevkettikleri anlaşılmaktadır.

Varılmak istenen hudutlar ve netice. Bu otuz senelik fütuhattan anlaşıldığına göre Fatih ve ricali, bir taraftan tekmil Anadoluyu Osmanlı hudutları dahiline almak için burada yebancı

olan veya Türk vahdetini bozan idareleri yıkıp devirmeğe çalışmışlar ve Fıratı tabiî hudut yapmağı gaye bilmişlerdir, Rumelide de Tuna ve Sava nehirlerinin tekmil cenup sahasını yani bütün Balkan yarımadasını ele geçirmeğe ugraşmışlardır.

Bu mesai neticesinde Anydolu ve Balkan Yarımadalarının siyasî vahdeti istihsal olunmuş, Osmanlı Devletinin bundan sonra her hangi haricî bir tecavüze karşı muvaffakiyetle müdafaası hatta bir istilâ siyaseti takip eylemesi temin edilmiştir. Şimdi bu neticenin nasıl tahakkuk ettiğini mütalea ediyoruz:

Balkanların siyasî vaziyeti. İstanbulun fethi sıralarında Balkan Yarımadasında Sırbistan hükûmeti, Morada bir Rum hükûmeti, Bosnada ve Hersekte, Arnavutlukta ayrı ayrı hiristiyan hükûmetleri bulunduğu gibi Belgrat müstahkem şehri Macarların elinde, Mora iskelelerinden bir kaçı da Venediklilerin tabiiyeti altında idi.

Anadolunun siyasî vaziyeti. Anadoluya gelince: Karadeniz sahilinde Amasra Cinevizlerde idi; Sinopta İsfendiyar oğulları idaresinde bir müstakil Türk hükûmeti vardı; Trabzon ve havalisi müstakil bir Rum Devleti idi; Konyada Karaman oğulları hükûmeti devam ediyordu; Adanada Ramazan oğulları hükûmeti namile müstakil bir Türk Deleti, Maraşta Zülkadir Hükûmeti isminde diğer bir müstakil Türk Devleti bulunmakta idi. Bunların hemen ekserisi Fatih vefat etmeden evel Osmanlı hükûmeti idaresine geçmiş ve yalnız Belgrat kalesi ile

Fatih İkinci Mehmet

Bu tasvirin İtalyan ressamı Centile Bellini tarafından tersim olunduğu tahmin edilmektedir. (1877) de İstanbulda İngiliz Sefiri olan maruf asarı atika mütehassısı Sir Hanri Lâyart tarafından mubayaa edilmiştir' Fatihin 1480 tarihlerine doğru yani vefatından biraz evvelki ve binaenaleyh ihtiyarlamış ve mariz halini gösteren bu tasvir hali hazırda Lâyart kolleksiyonunda bulunmaktadır. Çerçeve haricindeki üç taç fatihin Konya, İstanbul ve Trabzon hükümdarlıklarına delâlet etmektedir.

Mora iskeleleri ve Adana ile Maraşın zaptı daha sonraya kalmıştır.

Sırbistanın zaptına teşebbüs. Bu fütuhata Sırbistanın fethine teşebbüs ile başlandı. İstanbulun fethini müteakip tebrik için sırp kralının padişaha gönderdiği sefire iyi muamele edilmemişti. Gelen sefire Sırbistan, miras suretile padişahın üvey validesi prenses Maraya (Muradı saninin zevcesi Meryem Sultana) ait olduğundan Sırbistan tacından kıralın vazgeçmesi ve bu takdirde kendisine Sofya havalisinin idaresi terkedilebileceği anlatıldı. Ertesi sene İstanbuldan gönderilen bir sefir yine bu mealde bir mektubu kırala teslim etti. Sırp Kıralı Yorgi bunun üzerine askerî tedarikâta başlamakla beraber eski müttefiki olan Yanko Honyadın da yardımını temin eyledi. Diğer taraftan bu zaman zarfında rumların elinde bulunan İnoz kalesi ile İmroz, Taşoz, Semadirek, Limni adaları fethedilmiş, ordu ve donanma yeni bir harp için serbes kalmıştı. Bu sıralarda (1455) Sırp kıralı da Macar muavin askerlerile beraber Bulgaristana girerek akınlara başladı ve Balkan eteklerine kadar geldi. Bunun üzerine Osmanlı orduları biri padişahın idaresi altında olmak üzre, iki koldan hareket etti; Sırplar ve Macarlar tardedildi. Müteakiben Sırbistana girilip cenup havalisi zaptolundu. Şimalde de akınlara devam olunarak Sırp payitahtı olan Semendre muhasara edildi; fakat bu sırada Macaristanda Yanko Honyadın büyük bir ordu toplandığı duyulduğundan Semendre muhasarasından vazgeçildi ve elli bin esir ile dönüldü.

Bundan sonra Sırbistana iki defa daha sefer edilmiş ve Sırbistan ancak bu ağır ve zahmetli muharebelerden sonra ilhak olunabilmiştir. Bu seferlerde Mahmut Paşanın büyük bir muvaffakıyet hissesi vardır.

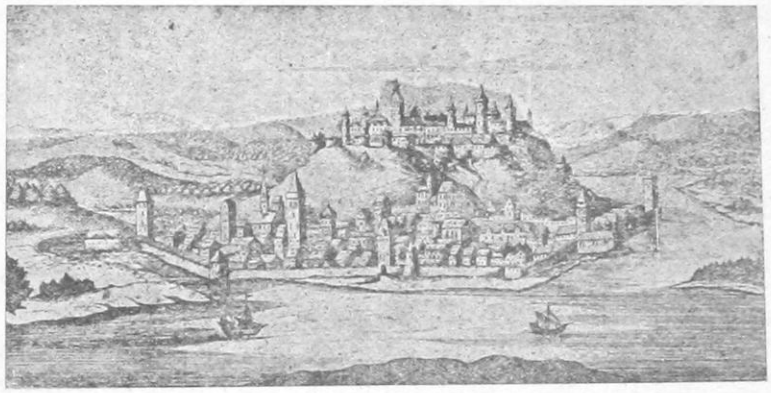
Mahmut Paşa Hırvat veya Sırp çocuğudur. Henüz pek genç iken esir olmuş ve zekâsı takdir edilerek enderun mektebinde tedris ve talimine itina olunmuştu. Bilâhara saray hizmetlerinde ve idare mesleğinde istihdam edilmiştir. Fatihin cülûsundan beri Rumeli Beylerbeğisi bulunuyordu. Halil Paşanin katlinden sonra iki seneye yakın bir müddet sadrazam tayin edilmemiş idi.

Sırbistan işlerine ehemmiyet verilmek icap edince sadaretin Mahmut Paşa gibi kıymetli bir zate tevcihi lâzımgeldi. Mahmut Paşanın biraderi Mişel Abogoviç Sırbistanda nüfuz sahibi olduğu için bu cihetçe de istifade memuldu. Mahmut Paşanın da iştirak eylediği ikinci seferde Belgrata kadar harekâta devam edildi. (1456).

Belgrat önünde. Belgrat kalesi yüz bini mütecaviz askerle muhasara olundu. Orduda üç yüzden fazla top vardı. Tunadan sevkedilen iki yüz gemi de bu işe memurdu. Muhasara beş hafta sürdü. Honyat kendi mevcuduna ilâveten papanın teşvikile iltihak eden altmış bin kişilik Avrupalı gönüllü muavin kuvvetile, kezalik iki yüz gemilik nehir filosile birlikte dördüncü hafta nihayetinde Belgrata geldi. Tunada gemiler arasında vukua gelen harp Osmanlı filosu aleyhine neticelenince karadan kale üzerine kat'i bir hücum yapıldı. Osmanlı kuvvetleri kaleye girdiler ise de ancak bir gün kalabilip ricata icbar edildiler. Bu harpler de padişah ta Yanko Honyat ta bilfiil silâh istimal

etmişler ve her ikisi de yaralanmışlardı. Yanko Honyat yarasının tesirile yirmi gün sonra öldü. Bir müddet sonra Sırp Kıralı Yorgi, onu müteakıp ta yeni Kral Lazari vefat etti. Bunun üzerine Sırbistanın Meryem Sultana aidiyeti yeniden ileriye sürüldü.

Sırbistanın ilhakı. Bosna Kıralı, Lazarinin damadı olduğundan zevcesi namına hak iddia ederek Sırbistana ordu sevketmişti. Sırbistan

Osmanlı idaresinde Belgrat

Tuna ile Savanın birleştiği noktada ve Balkan yarımadasının tabiî hududu üzerinde bnlunan Belgrat kalesi Kanunî ikinci Suleyman zamanında feth olunabilmiştir. Osmanlı ordusunun orta Avrupaya olan seferlerinde en mühim bir istinatgâh teşkil ediyordu.

ahalisi ortodoks oldukları, Bosna Kıralı Katolik bulunduğu cihetle muvaffak olamadı. Halk cümhuriyet ilân ederek sadrazamın biraderi Mişel Abogoviçi muvakkat reis intihap eyledi. Fakat Abogoviçin az sonra hile ile katlolunması üzerine Sırbistana Mahmut Paşanın emri altında

üçüncü defa olarak ordu gönderildi. (1458). Bu defa Sırbistan baştan başa zaptedilmiş ve Semendre kalesi de alınarak Sırbiye Kırallığı da mahv ve münderis olmuştur. Bu suretle, Belgrat müstesna, Savaya kadar bütün Sırbistan memleketi ilhak edilmiş oldu. Evvelce bir kaç defa muhasaraya mukavemet eden Kırallık payitahtı Semendre, Bundan sonra Osmanlı İmparatorluğunun şimal hududu üzerinde müstahkem bir mevkı teşkil edecekti (1459).

Moranın fethi. Moranın zaptı Sırbistanın fethi derecesinde zahmetli olmadı. Mora, İstanbulun fethi sıralarında son imparator Kostantinin iki kardeşi tarafından idare edilmekte idi. Büyüğü Dimitriyos Ispartada, küçüğü Tomas ta Patrasta müstakillen hükûmet sürüyorlardı. Kostantinin İstanbulun fethi günü maktul düşmesine binaen halk, büyük olduğu için, Dimitriyosu imparator ilân etmek istedi. Tomas razı olmadı. Dahilî bir ihtilâlden ve Arnavutların müdahalesinden korkulduğundan büyüğü de taksime muvafakat etti. Fakat Bizansın sukutundan bile mütenebbih olmıyan iki birader ve diğer rüesa beyninde ihtilâflar devam etti ; kıtaller, zulümler vukubuldu ; hatta ahaliden padişahı davet edenler de oldu. Derin ahlâksızlık ile zaten siyasî hayat hakkını kaybetmiş olan Rumların nifak manzarası Osmanlı ordusunun birkaç sene zarfında - Venediklilerin ellerinde bulunan sahil iskeleleri müstesna olarak - bütün Morayı zaptını intaç etti. (1461).

Karadeniz sahillerinde : Amasra, Sinop, Trabzonun zaptı. Sırbistanın ilhakından sonra Anadolu fütuhatına başlandı. İptida Karadeniz sahili tercih olunarak sırasile Amasra 1459, Sinop (1460), ve Trabzon (1461) zaptolundu; bir taraftan denizden donanma gönderiliyor, diğer taraftan ordu da hareket ederek muhasaraya karadan ve denizden başlanıyordu. Bu seferlerde Amasra Cinevizlerden sühuletle alındı. Sinop hükümdarı İsfendiyar zade İsmail bey muhasaraya mukavemet edemiyeceğini anladığından dehalet etti ve Bursa civarında bir sancak beyliğine razı oldu; fakat Trabzonun zaptı bunlar kadar kolay olmadı. Trabzonda müstakil bir Rum İmparatorluğu vardı. Dördüncü Ehli salibin İstanbulu zaptı sırasında teşekkül etmiş olan bu hükûmet iki buçuk asırlık bir tarihe malikti. Komşu hükümdarları damat yaparak iyi geçinmek yolunu tutan Trabzon İmparatorları İsfendiyar zadelerden çok kuvvetli idiler. Son Trabzon İmparatoru Davit Komnen de Akkoyunlu hükümdarı uzun Hasan beye böyle sıhriyet ile merbut idi (1)

Buna binaen harp vesilesi bir ihdasından bile çekinmemişti. Filhakika Uzun Hasan bey Sinop fethinden sonra Trabzon üzerine yürüyen orduya karşı filen İmparatoru himayeye teşebbüs etti; Osmanlı hududunu tecavüzle bir kaley almış ise de istirdat edildi. Lâkin o sırada fazla askerî tedarikâtı olmadığından daha ileriye gitmiyerek validesi (Sare) yi padişaha gönderdi. Sare, valide hitabile iyi muameleye mazhar oldu ise de Trabzon seferine mâni olamadı. Karadan ve denizden muhasara edilen Trabzonun

(1) Uzun Hasanın zevcesi Prenses Katerin, Davidin biraderi ve selefi Janın kızıdır.

kurtarılamiyacağını anlıyan İmparator teslim olmaktan başka çare gürmedi. Sirozda kendisine malikâne verilerek Trabzon ve havalisi de ilhak olundu. Osmanlı devleti bu suretle İrandan geçerek Karadenizin bu noktasında nihayet bulan mühim ticaret yoluna ve menafiine hâkim oluyordu.

Eflak ve buğdanın tâbiiyeti. (1462) de Tuna şimalinde bulunan Eflak ve Buğdan hükûmetleri de Osmanlı saltanatına bağlanmışlar, fakat kat'i surette ilhak olunmamışlardır. Bu tarihte Eflakta zulmile maruf Vilât isminde bir hükümdar bulunuyordu. Macarlar kendisine (Şeytan), Ulahlar (cellât), Türkler (Kazıklı Voyvoda) isimlerini veriyorlardı. Memleketindeki zulmü ve giden elçilere karşı vahşiyane muameleleri Türklerin nefret ve isitkrahını mucip oluyordu. Zaten Tuna hudut hattını ve Sırbistanı Macarlara karşı emniyet altına almak için Tuna üstündeki bu memleketin de Osmanlı İmparatorluğuna tâbiiyeti muvafık idi. Bu gibi sebeplerle Vilât Osmanlı himayesine girmesi için tehdit edildi. Bidayette pek müsait şerait ile mukaveleye muvafakat etmiş iken bilâhere Türkler aleyhine Macaristanla ittifak ve Bulgaristana tecavüz etti. Bunun üzerine Eflaka büyük bir ordu, Tunadan da bir nehir filosu gönderildi. Vilât Macaristana kaçtı, kardeşi Radol de Osmanlı tabiiyetini kabul etmek ve vergi vermek şartile voyvoda tayin olundu.

Buğdan voyvodası da evvelce padişaha müracaatla vergi vermek suretile himaye istemiş ve arzusu is'af olunmuş idi. Fakat biraz sonra yeni voyvoda İstifanın bu vergiyi vermekten istinkâf

etmesi yeniden büyük bir ordunun sevkini mucip olmuş ve bir taraftan da Kırımın fethile Kırım kuvvetlerinin bu prensliği şarktan tehdit etmesi Buğdanın Osmanlı İmparatoruğuna bat'i surette tâbiiyetini temin eylemiştir (1475). Bu suretle Eflak ve Buğdan son asra kadar Osmanlı himayesi altında yarı müstakil iki hükûmet halinde kalmışlardır. İkisine birden (memleketeyn) ismi verilir ve hükümdarları mahallî âyan ve eşrafından tayin olunurdu. Lâkin bin altı yüz tarihlerinden sonra yerlilere fazla itimat edilemediğinden Fenerli Rum Beylerine voyvodalık tevcihine başlanmıştır. Bunların maiyetine bine yakın yeniçeri verilirdi. Bir taraftan da Tuna sahillerinde kaleler tesis ve islâm ahali ve askerleri nakil ve ikame olundu.

Midilli adasının zaptı. Eflak harbini müteakıp Mahmut Paşa kumandasındaki donanma bir Cineviz dükası elinde bulunan Midilli adasını zaptetmiş (1462) ve Venediklilere karşı da Çanakkale boğazını tahkime lüzum görerek iki tarafa kaleler inşa ve büyük çapta toplar vazeylemiştir.

Bosnanın fethi. Bundan sonra Bosnanın işgaline sıra gelmişti. Bosna kıralı Sırbistanın fethini men'e çalışmıştı; bundan başka Venedikle vukuu muhtemel bir harpte coğrafî mevkii hasebile Bosnanın Osmanlılarda bulunması lüzumlu görülüyordu; bahrî kuvvetlerin muvaffak olamaması ihtimaline karşı Bosnanın elde bulunması, Venediğin o tarik ile karadan sıkıştırılmasını temin edecekti. Mahmut Paşanın yüksek kudreti Bosnanın zaptında da kendini gös-

terdi ve kıralı teslim olmağa mecbur bıraktırdı (1463), Bundan sonra da evvelce tahmin edildiği üzere Venedik harbi başlamış ve hükûmeti on altı sene cidden uğraştırmıştır.

Venedik ile muharebe, Arnavutluğun ve Hersekin ilhakı. Venedik Cümhuriyeti bu devirde Akdediz hakimiyetine sahip ve kuvvetli bir donanmaya malikti. Hükûmet erkânı da siyasî meharet sahibi kimselerdi. Mora ve adaların zaptı, Bosnanın fethi, Arnavutluk harekâtı esnasında İskender Beyin daima Venedikten müzaheret görmesi Osmanlılarla Venediklilerin yekdiğerine emniyetsizlikle bakmasına ve ufak bir behane ile harbin açılmasına sebep oldu. On altı sene devam eden bu harbin açılması üzerine Venedikliler az zamanda ittifaklar akt, isyanlar ihdas ederek Osmanlı ordularını muhtelif cephelerde uğraştırmağa başladılar. İptida Morada bir isyan çıkardılar. Daha sonra Arnavut Hükümdarı İskender Beyi teşvik ile yeniden tecavüzlere sevkettiler. Hersek Hükûmeti ile Karaman Hükûmeti de müttefikler arasına karıştı. Yine bu sıralarda Akkoyunlu Devletile Osmanlı Hükûmeti arasında harp başlamıştı. Evvelce zikrolunduğu üzere Buğdanda isyan çıktı. İşte Venedik harbi esnasında bütün bu gaileler ile 1463 ten 1479 tarihine kadar uğraşıldı; isyanlar bastırıldı; Arnavutluk, Hersek, Karamam Hükûmetleri ortadan kaldırılarak memleketleri ilhak olundu; Akkoyunlu Hükûmeti de mağlûp edildikten sonra Venediğe birkaç saat mesafeye kadar ilerliyen Osmanlı kuvvetlerinin verdiği korku ile Venedik nihayet sulh istedi ve Mahmut

Paşanın evvelce zaptetmiş olduğu Ağriboz adası da Osmanlı Devletinde kalmak ve Venediklilerce yüz bin lira harp tazminatı verilmek şartlarile sulh aktedildi. Bu uzun mücadele esnasında Arnavutluk, Karaman ve Akkoyunlu muharebeleri pek şiddetli olmuştur.

Akkoyunlular [1]

Bir türkmen muhacereti. Cengizin torunlarından Ergon hanın idaresinden memnun kalmıyan Karakoyunlu ve Akkoyunlu isminde iki Türkmen kabilesi Osmanlı Beyliğinin istiklâlini ilânından birkaç sene evvel vatanlarını terkederek garbe doğru gelmişler, Karakoyunlular Diyarbekirin cenubunda, Akkoyunlular da Sıvasın şimalinde yerleşmişlerdi. Bir asır kadar aşiret halinde yaşadıktan sonra, on dördüncü asrın sonları ile müteakıp asrın bidayetlerinde, her ikisi de biribirini takiben istiklâllerini ilân ettiler.

İlk evvel istiklâl kazanan Karakoyunlulardan dört hükümdar geldi, hükûmetleri de bir asır kadar sürdü. Teymura mağlûp olunca memleketi olan şimali Mezopotamyayı ve Azerbaycanı bırakarak Yıldırım Bayazıta dehalet eden ve Teymurla Ankara harbine sebep olan Kara Yusuf Bey en meşhur hükümdarlarıdır.

Teymurun vefatından sonra Kara Yusuf Bey

[1] Uzun Hasan Beyin ecdadından Bayındır Beye nisbetle bu hükûmete (Bayınderiye Devleti) ismi de verilir.

memleketi tekrar ele geçirdi ve Tebrizi payitaht yaptı. Bir aralık Akkoyunluları bile mağlûp ederek himayesi altına aldı. Kara Yusufun oğlu Cihanşah Karakoyunluların son hükümdarıdır. Bunun katledilmesi üzerine İran ile Irakı Arap ve Acemden ibaret tekmil Karakoyunlu arazisi biraz evvel kuvvetlenerek Karakoyunlu hakimiyetinden kurtulan Akkoyunlulara intikal etmiştir. (1469)

Akhoyunlular. Akkoyunluların istiklâl tarihleri ve ilk reisleri müverrihlerce ihtilâflıdır. Devletin müessisi ve ilk kükümdarı olduğu zannedilen Kutlu Beyden sonra Karayoluk adıla maruf olan Osman Bey Sıvas hükümdarı Kadı Bürhanettini ortadan kaldırmak ve memleketinin bir kısmını almak suretile garba doğru ilerilediği gibi Teymurun muzaheretini de kazanarak Diyarbekire sahip oldu. Bu sayede şarkî Anadolunun bir kısmında mühimce bir devlet teessüs etti.

Akkoyunlu hanedanının en meşhur hükümdarı Uzun Hasandır. Uzun Hasan, Karayoluğun torunu ve üçüncü halefidir. Mütevalî muvaffakiyetleri neticesinde büvük bir hükûmet teşkil ve bir aralık Osman oğullarına rekabet etmeğe muvaffak olmuştur. Şu cihet te zikre şayandır ki Kutlu Beyden itibaren Akkoyunlu hükümdarlarının ekserisi garbî İran ve şarkî Anadolu için Trabzon sahil mıntakasının ehemmiyetini anlamışlardı. Bu sebepten zevcelerini Trabzon sahil prenseslerinden intihap ediyorlar ve imparatorlarla dost geçinerek nüfuzlarını Kara denize kadar yaymağa hazırlaniyorlardı.

Akkoyunluların Osmanlılarla rekabeti ve netayici

Akkovunlu hükûmetinin tevessüu. Uzu Hasan hükümdar oluncıya kadar Akkoyunlu hükûmeti ikinci derecede bir devletti. Lâkin Uzun Hasan Bey hükûmete geçince Akkoyunlularin hudutları süratle genişledi. Filhakika bu faal hükâmdar Akkoyunluların şarkında bulunan üç hükûmeti biribirini müteakıp yıkarak Akkoyunluları İran yaylâsının şarkına kadar uzanan büyük bir devlet haline getirdi. Bu hükûmetlerden biri Karakoyunlu hükûmeti idi; son hükümdarı Cihanşahı katlederek geniş arazisini ilhak etti. Diğeri maveraünnehir hükûmetidir. Bunun da hükümdarı olan Teymur ahfadından Ebusait Miranşahı kezalik katil ile Seyhun ve Ceyhun havalisini zapte muvaffak oldu. Nihayet Teymur ahfadından olan Horasan hükümdarı Hüseyin Baykarayı da mağlup ederek memleketininin bazi taraflarını aldı. Bu suretle bugünkü Rus Türkistanının mühim bir kısmı ile Efganistanın Herat havalisi, İran Irak şarkî Anadolu kâmilen eline geçmiş bulunuyordu. Kendisine büyük unvanını kazandıran bu muvaffakiyetler Uzun Hasan Beyi yüksek bir gurura sevketti. Trabzonun fethi siralarında Cihan Şaha bile henüz galebe etmemiş iken, Osmanlı Hanedanına karşı göstermeğe başladığı rekabet temayülünün gittikçe artmaktan hali kalmadığını anlatan vukuat eksik değildir:

Cihanşah, Uzun Hasanla harbı sıralarında Fatihten istimdat etmiş, lâkin o esnada padişah, Arnavutluğa giden ordunun başında olduğundan Cihanşahın ricasını is'af edememişti. Bu istianeden haberdar olan Uzun Hasan, galibiyetini müteakıp Fatihe, içinde hanedanının ikbali ve memalikinin tevessüü için düa edilmesi tavsiyesi de bulunan, bir zafername yazdı; Cihanşahın mukarripleridnen üç kişinin de[1] kesilmiş başlarını yollamak suretile, meydan okudu.

Uzun Hasan Beyin Karaman işlerine müdahalesi. Bundan sonra Karaman hükûmetinde zühur eden bir saltanat kavğası münasebetile Osmanlı Padişahına rağmen Karamana ordu sevketmekten çekinmedi: Osmanlı Padişahı, Kraman hükümdarı Ahmet Beyin dayızadesi idi. Bu sırada kendisine itaat etmiyen kardeşi İshak Beye karşı, Ahmet Bey, Fatihten istimdat etti. Bunun üzerine İshak Bey de Hasan Beyden muavenet istedi ve aldı. Fakat İshak Bey, Osmanlı kuvvetine Silifkede mağlûp olduğundan Uzun Hasana iltica ve bir müddet sonra da vefat etti. Halbuki bu muavenete karşı Ahmet Bey az zaman sonra, Venedik muharebesi esnasında Osman oğulları aleyhinde bulunan müttefikler meyanına girmekten çekinmedi. Bunun üzerine Mahmut Paşa kumandasında olan Osmanlı ordusunun Konyayı zaptetmesi [2] (1467) ve

[1] Bu kesilmiş başlardan birinin sahibi, Padişaha evvelce gönderilen yardım talebini havi mektubu kaleme alan (hakimi divan) idi.

[2] Konya şehri, san'atkârlarile şöhret kazanmıştı; bunların pek çoğu ailelerile birlikte İstanbula nakl-olunmuştur.

Karaman memleketi içerilerine ilerlemesi icap etti. Donanma da Gedik Ahmet Paşanın kumandası altında denizden Karamanlıları sıkıştırmağa başlayınca Ahmet Bey kardeşlerile beraber Uzun Hasana ilticaya mecbur oldu.

Hasan Bey kendini Timura benzetiyor ve tıpkı onun gibi Osmanlılara mağlûp olan hükümdarlara sarayını açık tutuyordu. Evvelce Kastamoni Beylerinden birini ve İshak Beyi kabul ettiği gibi bu defa da Karaman Hanedanını tamamen sarayına aldı ve kendilerine muavenet vadetti.

Uzun Hasan Beyle Fatihin muhaberesi. Bu sıralarda Fatihe Sultan unvanını vermiyerek sadece (Mehmet Bey) hitabile gönderdiği bir mektupta Hüseyin Baykara üzerine galebesini anlatarak artık korkacak bir düşmanı kalmadığını bildiriyordu. Halbuki padişahın Hüseyin Baykara ile olan münasebatı Cihanşah ile olduğu kadar dostane idi. Binaenalyeh Fatihin infiali pek şedit oldu. Cevaben gönderdiği mektupta hülâsaten (Kişi devletine mağrur olup haddini tecavüz eder ve insafsızca harekâta girişirse memleketini ve hükûmetini kaybeder. Dimağına giren bazı şeytanî vesveseleri terketmez ve darülislâm olan memleketime kastedersen âdayı şeriatten olursun. Senin gelmene lüzum yoktur; Şevval ayında ben hareket edip senin zulmünü mazlumlar üzerinden refedeceğim ve namü nişanını nabedit kılacağım. Sözü fazla uzatmıyorum vesselâm) diyor, kendisinin mütasavver tecavüzüne zemin hazırlıyordu.

Ordunun hareketi. Filhakika büyük bir ordu şevvalde hareket etti. Yolda Anadolu askerinin iltihakından sonra Sıvasta yapılan bir yoklamada mevcudun yüz bin olduğu anlaşıldı.

Birkaç ay evvel Hasan Bey, mülteci Karaman Beyi Ahmet Bey rehberliği ile amcazadesi Yusufça Mırza kumandasında bir ordu göndermiş idi. Hududa civar memleketleri yağma ede ede ilerileyen bu ordu - Timurun vaktile Sıvası yakması gibi- Tokadı tahrip eylemiş ise de Konya valisinin idaresi altındaki orduya mağlûp olmuş, serdarını da Osmanlılara esir vermişti. Bu defa Tokadın tahribine mukabele için Sıvas yoklaması haricinde bırakılan akıncılar Rumeli Beylerbeyisi Murat Paşa kumandasında olarak ileriye sevkedildi.

Pişlar muharebesi. Akkoyunlu kuvvetleri Trabzon, Silifke ve Konya vakayiinden sonra dördüncü defa olarak Murat Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerile karşılaşıyordu. Murat Paşa, Mahmut Paşanın evvelce verdiği emir hilâfında hareket etti; sırf şecaatile kazanacağını zannederek düşmanının tekmil kuvvetile gireceği bu harbe yalnız akıncılardan ibaret cüz'î askerile mukabelede tehlike görmedi. Halbuki Hasan Beyin meharetle idare ettiği bir manevra kendisinin ölümünü ve maiyetinden bir çoğunun da esir düşmesini mucip oldu. Bunun üzerine Osmanlı ordusunun hareketi tesri edildi. Akkoyunlu hududundan içerilere girildi.

Otlukbeli muharebesi. Yedinci gün Erzincan

kurbünde (Otlukbeli) tepelerinde Akkoyunlu ordusunun mevki aldığı görüldü. İşte büyük harplerden biri de burada vaki olmuştur (1473). Devrin en kuvvetli iki ordusu karşılaşıyordu. Osmanlı ordusu pek kuvvetli olmakla beraber harbin neticesi hakkında Fatih vehme düştü ve askerini gayrete getirmek için pek sakim bir usule baş vurdu. Bilâhara bağışlamak zımnî vadile ödünç olarak bugünkü madenî altın para hesabile altı milyon liraya yakın bir meblağ dağıttığı gibi kazandığı halde elli bin kadar olan elindeki köle ve cariyeleri azat etmek nezrinde bulundu.

Otlukbeli muharebesi ordunun büyük gayreterile kazanıldı; Hasan Bey kaçtı. Fakat beraberinde bulundurduğu ülema da dahil olmak üzre pek çok esir kaldı. Kendilerini kazanmak için ülemaya ihtiramda kusur edilmediği gibi Karakoyunlu kabilesine mensup esirler de kâmilen affolurdu.

Padişah evvelce askere verdiği paraları hibe etti, nezrini de ifa eyledi. Padişah ile bazı ümera Uzun Hasanın takibi muvafık olacağı reyinde bulundularsa da Mahmut Paşa Akkoyunlu Hükûmetinin artık bu mağlûbiyetten sonra inhitata yüz tutacağını, Hasan Beyin o taraflarda sığınacak kalesi de olmadığından dağlarda gizleneceğini, binaenaleyh takibi faydasız olacağını söyledi. Reyi divani hümayunda ekseriyet kazandı ve dönmek kararı verildi. Avdette şarkî Karahisar zaptolunmuş ve buradan vilâyetlere, sancaklara zafernameler yazılmıştır. Bu zafernamelerden birisi de Hüseyin Baykaraya gönderildi.

Otlukbeli harbinin neticeleri; Akkoyunlu Hükûmetinin inkırazı. Mahmut Paşa [1] nın

[1] İstanbula dönüldükten sonra Mahmut Paşa sa-

tahmini doğru çıktı: Hasan Bey bu harpten sonra bir daha belini doğrultamamış ve beş sene sonra vefatında hükûmeti damadı, oğulları ve torunları arasında zuhûreden uzun mücadeleler neticesinde munkarız olmuş, yerine yeni bir devlet kurulmuştur. Bundan ileride tekrar bahsedileceği cihetle şimdiden Akkoyunlu Hükûmetinin bu seri zevaline Otlukbeli harbinin mebde olduğunu ve inhitatın bu mağlûbiyetle başladığını işaret etmek kâfidir. Esasen bu hükûmet Hasan Beyin faaliyet ve cür'eti sayesinde kısa bir zamanda tevessü etmişti. Ne memleketin muhtelif kısmları ve ne de kendisini teşkil eden aşiretler ve ahali arasında kuvvetli rabıtalar mevcut değildi. Emsali gibi muntazam teşkilattan da mahrumdu. Bunun için başındaki kuvvetli şahsiyetin ortadan kalkması inhilâli intac eylemiştir.

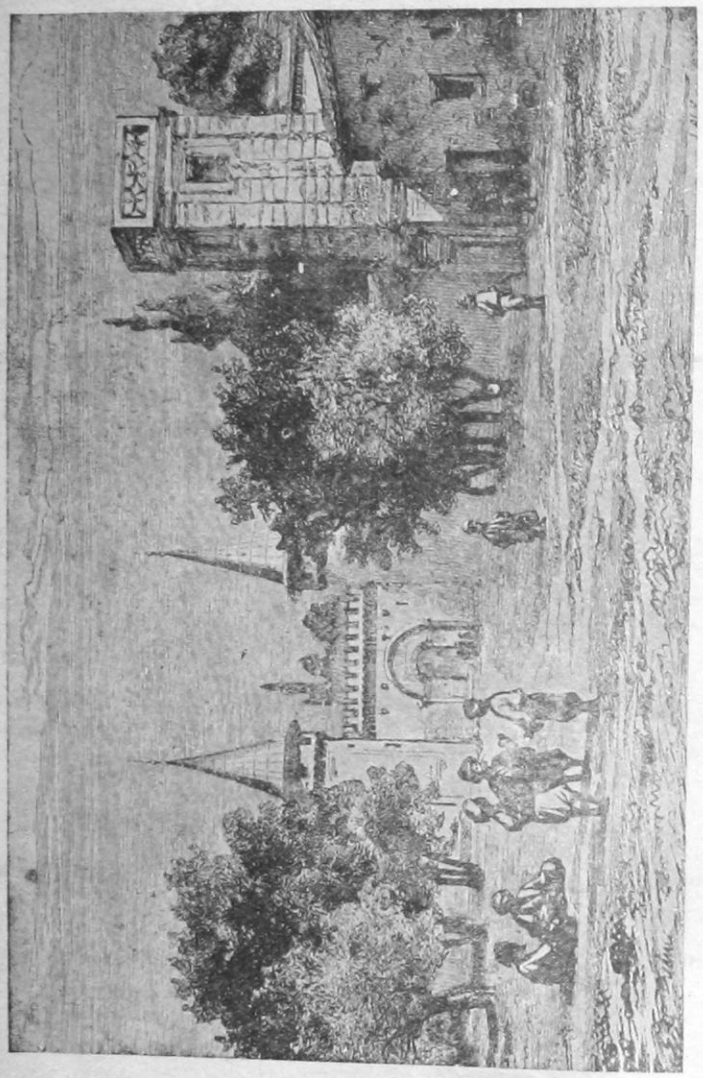
Karaman Hükûmetinin kat'î indirası. Bu harbin ikinci bir neticesi de artık Karaman Hükûmetinin yardımcısız kalması ve bu havalideki fütuhatın süratle ikmal edilerek bu devletin de ortadan kaldırılmasıdır. Bu suretle Anadolunun Torosların berisindeki cenup kısmı da tamamen Osmanlı Hükûmetine intikal etmiş oldu. Hernekadar Veneikliler Antalya ve Silifke sahillerinden donanmalarile Karamanlılara yardımdan geri kalmamışlarsa da Gedik Ahmet Paşanın gayretile sahil ve dahildeki kaleler birer birer alındı ve Selçukî Devletinin inkırazındanberi tefevvuk ve rekabet mücadelesinde bulunan Osman ve Karaman oğulları hanedanlarından ikincisi sureti kat'iyede mağlup olmuş oldu. Torosların ötesinde kalan nisbeten köçük bazı kısımları müstesna olmak üzre bütün Anadolu Osman oğullarının riyaseti altında vahdetini temin etmiş bulunuyordu.

daretten azledilmiş ve biraz sonra katlolunmuşur. Muhmut Paşa iki defada on dört sene kadar sadrazamlık etmiştir. Mahmut Paşanın kabahati, dirayeti hasebile divanı hümayunda pek nafiz olması ve fikirlerini de tam bir istiklâl ile söyliyerek bazı defalar padişahı arzusunun hilâfına karar vermeğe sevkeylemesidir. Maamafih rakiplerinin çevirdiği entirikaların da azil ve katlinde tesiri olmuştur. Evvelce idam edilen Halil Paşadan sonra bu defa Mahmut Paşanın da idamı Osmanlı padişahlarının ne derece mutlak bir hakimiyete malik olduklarını ve en yüksek ricalin bile sühuletle bertaraf edilebildiklerini gösterir. Mahmut Paşanın maarif ve nafıa işlerinde de bir çok himmetleri görülmüştür. Edebiyatla da tevaggul eder ve manzumelerinde(Adnî) mahlasını istimal eylerdi. Fetettiği yerlerde onun çok hayratı olduğu gibi İstanbulda da camii, medresesi vardır.

Venedik ile müsalâha ve Arnavutluğun ilhakı. Üçüncü bir netice olmak üzre de Venedik harbinin bundan sonra artık şiddetini kaybettiğini, Akkoyunlu ve Karaman Hükûmetleri gailelerini bertaraf eden Osmanlı kuvvetlerinin tekmil mevcutlarile Venediğe ve himayesi altında bulunan Arnavutluğa [1] savletine binaen sulhe mecbur kaldığını (1479) zikredebiliriz. Ve Venedik hükûmeti bu müsalâha ile Arnavutluğu kâmilen terkediyor, Ağribozu [2] geri istemekten vazgeçiyor ve yüz bin lira da harp tazminatı vermegi kabul eyliyordu.

[1] İskender Beyin vasiyeti mucibince vefatı tarihinden (1467) beri Arnavutluk Venedik himaye ve müdafaası altında idi.

[2] Bu ada 1829 Yunanistan istiklâline kadar Osmanlı hükûmetinde kalmıştır.

Topkapı Sarayında orta kapı veya babüsselâm

Sarayburnunda nihayetlenen sırt üzerinde vücude getirilmiş olan Topkapı sarayının ve etrafındaki surun inşasına İstanbulun fethini müteakıp Fatih tarafından başlandığı tahmin olunmaktadır. Muhtelif Padişahlar zamanında bir takım tadiller ve ilâveler ile zamana göre değişen sarayın içiçe üç kapısı vardı: Birincisine Babıhümayun, ikincisine Babüsselâm ve üçüncüsüne de Babüsseade denirdi.

Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde fütuhata devam

Karadeniz için bir donnanma inşası. Otlukbeli harbinden sonra, henüz Venediklilerle harp devam ettiği halde, üc yüz gemiden mürekkep yeni bir donanma vücude getirilip Karadenize çıkarılmış ve Kırım sahillerine; oradaki Cineviz müstemlekelerine gönderilmiştir. Karadenizin methaline malik olan Osmanlı İmparatorluğu daha evvel Anadolunun şimal sahillerinde ecnebilerin elinde bulunan mühim ticaret iskelelerini eline geçirmiş, Asya içerilerinden Trabzona inen ticaret yolunu kontrol altına almıştı. Şimdi dezuhvr eden fırsat ve vesileden istifade ederek Kırım yarımadasından bu denize inen diğer şark ticaret yolu ve bunun menafii ile daha yakından alâkadar olmak, Asya ticareti ile iştigal eden ecnebilerin Karadenizden ayağını kesmek istiyordu.

Kırımın, osmanlı tarihinde mühim bir mevkii olduğu için, fethinden evvelki tarihinden de kisaca bahsetmeği münasip görüyoruz:

Kırımın eski tarihi. Cengiz fütuhatı sırasında şarkî Rusyaya, Kırım yarımadasına ve Karadenizin bütün şimal sahillerine istilâ suretile Tatarlar gelmişler ve bilâhara müslüman olmuşlardı. Cengizin vefatında torunlarından Batu Han bu havalide (Altın Ordu) ismini de alan Kıpçak Hanlığını kurdu. Bu Hükûmet Rusları

fevkâlade ürkütmüş, onları vergiye bağlamıştı. Ruslar bunların idaresi altında hemen hemen islâm âdetlerini kabul etmişler, hatta kadınlarını müslümanlar gibi erkeklerden ayrı yaşatmağa, harem daireleri tesisine başlamışlardı. Kıpçak hükûmetinin şevketi Timur zamanına kadar devam etti. Fakat Timurun biribirini müteakıp iki hücumu bu hükümeti manen ve maddeten sarstı. Ruslar artık vergi vermek istemediler. Az sonra inhilâl de baş gostererek birkaç mustakil hükûmet teşekkül etti. Ejderhan, Kazan, kazimof ve kırım hükûmetleri bu meyanda idi. Ruslar şimdi ayrı ayrı herbirinden daha kuvvetli buluniyordu. Bunlar aralarinda da ittihat edemedikleri için Ruslar tedricî surette bu memleketlerin istilâsına başlamışlardı. İşte bunlardan Kırım hükûmeti de Fatih zamanında bir taraftan karadan rusların tehdidi altında idi.

Kırımda Cineviz Müstemlekeleri. Diğer cihetten de denizden Cinevizlerin donanmalarına Kefe, Azak, Menkûp havalisini terk ve tesilim etmiş buluniyordu. Kefe Karadeniz sahilinde ticareti pek parlark bir iskele idi. İranın ve Orta Asyanın ipek ve sair emtaası Ejderhan tarikıle Kefeye gelir ve buradan istihlâk merkezlerine sevkolunurdu. Kefeyi almakla ticareten pek büyük bir istifade temin edecegini Osmanli Hükûmeti düşündü. İlk vesileden bilistifade Sadrazam Gedik Ahmet paşa [1] yeni donanma ile Kırım sahillerine gönderildi

[1] Gedik Ahmet Paşa da, Mahmut Paşa gibi, Endurundan yetişmiş vüzeradandır. Dört sene sadarette

Kefe, Azak ve Menkûbun zaptı. Donanma Kefeyi ve onun yanı sıra Kırımdaki diğer çineviz müstemlekelerini, Azakı, Menkûbu zaptetti (1475).

Bu ticaret iskelelerinde Cinevizlere ait müddehar eşyadan ibaret ganaim, bilhassa ipekli mensucat, pek çoktu. Kefeden kırk bin kişi muhacir olarak İstanbula nakledidi. Menkûp ahalisinin bir kısmı da onları takiben payitahta gönderildi. Bu suretle Moraya ve İtalyaya giden rumların yerine, İstanbuldaki islâm ahali teksif ediliyordu.

Kırımın Osmanlı devletine raptı. Bu fütuhat Kırımda bir saltanat münazaası sıralarına tesadüf etmişti: Kırım hanı Hacı Giray vefatederek on iki evlât bırakmıştı. Bunlar, kimi birkaç gün kimi birkaç ay hükûmet sürmek üzre biribirlerile muharebeler etmekte idiler. İçlerinden Mengili Giray da birkaç gün hükümdarlık ettikten sonra mağlûp olarak Cinevizlere iltica etmişti. Alınan Cineviz esirleri arasında (Mengili)nin de mevcudiyeti anlaşılınca hakkında ihtiramatta bulunuldu. Az sonra, saltanat münazaalarının memleketin harabisini ve inkısamını intaç edeceğini düşünen Kırım ulema ve eşrafı padişahtan Mengilinin niyabeten, Kırıma Han tayinini istirham ettiler. Arzuları is'af olundu. Ve mengili, muhafazasına memur bir miktar askerle, başına tuğ takılarak, padişah tarafından sancak verilerek debdebe ve darat ile Kırıma gönderildi.

bulundu. Hükûmete çok yararlığı dokundu. Fakat İkinci Bayazit zamanında haksız yere idam edildi. 1482

Bu tarihten başlıyarak Kırım üç asır müddetle Osmanlıların hakimiyeti altında kaldı. Irkan Türk ve dinen müslüman olan tatarlar Osmanlı Hükûmetinin en sadık tebaası oldular. Hanlarını Padişahlar istedikleri gibi haklı, hatta bazan haksız olarak azil ve naspettiler. Fakat hükümdar sülâlesini değistirmediler.

Kırım Hanlarının her vakit kırk elli bin ve daha fazla askerleri bulunurdu. Hafif süyari olduklarından padişahlar harp vukuunda tatar askerlerini orduya alırlar ve akın hususunda bunlardan çok yardım görürlerdi. (Tatarı tizreftar) ve (Tatarı yeğmakâr) tabirleri eski müverrihlerimizin kitaplarında sık sık geçer. Bu mühim kuvvet Osmanlı ordusu için ekseriyetle pişdar vazifesi görüyor, büyük ordunun gelmesinden evvel düşmanı iyice hırpalayordu. Bu kuvvetin tehdidi iledir ki Buğdan daha sühuletle itaat altına alınmıştı. On sekizinci asır sonlarınlarına kadar Tuna hudutlarının bir muhafızı da Kırım ordusu idi.

Kırım da Osmanlı Devletine merbudiyetinden çok istifade etti. Ruslar diğer kardeş hükûmetleri, Kazanı, Kazimofu, Ejderhanı az zamanda inkıraza duçar ederek fethettikleri halde Kırıma tecavüzden çekindiler. Kırımlılar fırsat zuhûrunda Rus merkezine, Moskovaya kadar giderek akıncılık ve yağmacılık yaptıkları halde Ruslar, Kırımın ilhakını tasavvur etmek şöyle dürsun, Osmanlı ordularından ürkerek bu yağmaları bile çok defa mukabelesiz bıraktılar. Kırımın bilâhara Rus entrikasile nasıl istiklâlini talep ve kespettiği, az sonra da Rusyaya ne suretle ilhak olunduğu sırasında zikrolunacaktır.

Rodos muhasarası. — Kırımın fethinden ve Venedikel sulh yapıldıktan sonra ordu ve donanma yeni fütuhata sevkolundu (1480). Bir iki ay fasıla ile Rodosta ve İtalyada mühim muharebelere başlandı. Korsanları Osmanlı gemilerini, sahillerini rahatsız etmekte olan Rodosa vüzeradan Mesih Paşa gönderilmişti. Fakat bu teşebbüs akim kaldı. Filhakika iki aydan fazla Rodos muhasara edildi. Son umumî hücumda kaleye sancak dikildiği ve surun iç tarafına da merdivenler kurulduğu bir zamanda Mesih Paşanın yağmaya müsaade olmadığını ilân etmesi muhasırların gayretini kesti. Dışarıda bulunanlar içerideki ilk girenlerin imdadına gitmekten imtina ettiler. Bunlar Rodos Şövalyeleri tarafından imha edildi. Gerek muhasara esnasında, gerek umnmî hücumda on bine yakın telefat verildi. Bunun bir buçuk misli de yaralı vardı. Mesih Paşa cezaen idam olunmadı ise de rütbesi tenzil edildi.

Donanmanın İtalyaya sevkı ve sebepleri — Fatihin vefatından biraz evvel devletin fütuhat siyasetinde büsbütün yeni bir istikamet belirdiğini gösteren bir teşebbüs göze çarpmaktadır ki o da İtalya seferidir. Bu sefer garpten tabiî hudutlarına varan devletin artık bu hudutları aşmağa ve Avrupa işlerinde faal bir rol oynamağa hazırlandığına delâlet eder. İtalya bu tarihte bir çok küçük hükûmetlere ayrılmıştı. Rönesans devrini yaşıyan İtalyanın bu hükûmetlerinden bazıları pek zengindiler. Ekseriyetle asker beslemezler; harp zuhûrettikçe Kon-

dotiyerleri (1) hizmetlerine kabul ederek daimî ordu masrafından kendilerini kurtarmış olurlardı. Para için askerlik eden, bugün düşman telâkki ettiği hükûmete yarın fazla para mukabilinde hizmet arzeyleyen bu gönüllü ordular ciddî ve kanlı bir tarzda harbetmekdense askerî manevralar yapmak suretile galip ve mağlûp tayinini çok defa evvelce aralarında kararlaştırırlardı. Bunun için İtalya hükûmetleri arasında bir çok rekabetler olduğu halde artık ciddî muharebeler yapılmaz olmuş ve harplerde bazan yalnız üç beş kişinin ölümünden başka insan zayiatı görüimemeğe başlamıştı.

Venedik mağlûp sıfatile Osmanlı Hükûmeti ile muahedeyi imza ettikten sonra İtalyada nüfuzunun sarsıldığını, Napoli Hükûmetinin nüfuzu daha yükseldiğini hissetti. Padişahı Napoli ile harbe teşvika başladı. Venedik Reisicümhurunun bu maksatla İstanbula gönderdiği Sebastiyano Griti ismindeki bir sefirin bu hususta gayreti fazla idi : Cenubî İtalyanın ta Kurunuulâda Yunan müstemlekeleri olduğunu söylüyor, Yunan ve Bizans İmparatorluğu Fatihinin bu şehirleri kendi malı olarak talebetmekte hakkı bulunduğuna padişahı iknaa uğraşıyordu. İtalyada fütuhat kolay olacaktı : Kondotiyerler ölmek ve öldürmek şartile harbeden yabancı bir orduya karşı mukavemet edemiyeceklerdi. Ganaim de fazla idi. Çünkü Napoli zengin bir hükûmetti. Padişahın tereddüdü uzun sürmedi. Hakikatte hızını henüz kaybetme-

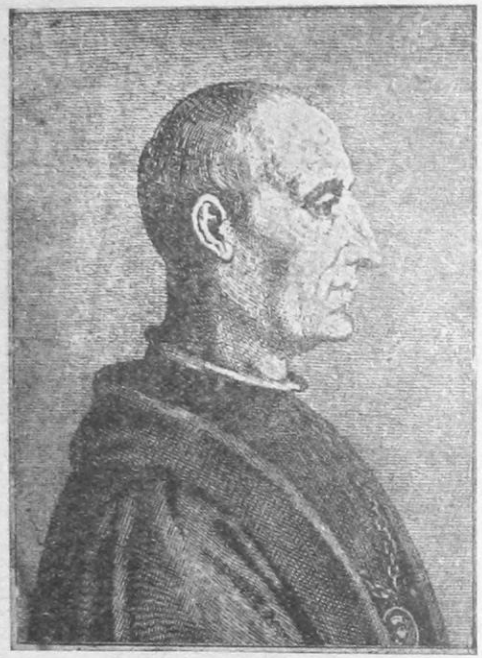
(1) Maaşa mukabil ecnebiler için harbeden ücretli asker. Bunların bazı mahir sergerdeleri İtalya tarihinde büyük şöhretler kazanmışlar, mühim roller oynamışlardır.

Fatih İkinci Mehmet

Britiş Müzeomda ve Layarın kolleksiyonu meyanında bulunan bu madalyayı da Centile Bellinin 1480 de İstanbuldan Venediğe avdetini müteakıp imal eylediği tahmin olunmaktadır. Madalyanın arkasında Fatih tablosunun kenarındaki gibi üç taç vardı. Tablo ile bu madalya Fatihin en mevsuk tasvirleri addolunur.

İSTANBUL OSMANOĞLU

Centile Bellini

Venedikte ressamlıkları büyük şöhret kazanan Bellini namındaki iki kardeşten biri olan Centile, Fatihin talebi üzerine Venedik Hükûmeti tarafından 1479 tarihinde İstanbula gönderilmişti. İstanbulda bır seneden biraz fazla kalan bu realist ressam Fatihin ve muhtelif ricalin resimlerini yapmıştı. En mevsuk addedilen eserleri Layar kolleksiyonundadır. Fatih, Belliniden evvel de İtalyadan bir ressam celbetmiş ise de eserleri bugün mevcut değildir.

miş olan Türk fütuhatı İtalyada müsait bir zemin görüyordu. Bunun üzerine Gedik Ahmet Paşa Mora Valiliğine tayin olundu, Donanma ile İtalyaya sefere memur oldu. Osmanlı donsnması iptida Venedik muharebesi esnadında el altından daima Venediğe yardımeden Zanta ve Santamavra adaları hükümdarı Leonardo aleyhine teveccüh etti. Zaten Balkan Yarımadasının garp sahillerinin emniyeti için bu adalar mühimdi.

Zanta ve Santamavra "Ayamavra„ ile Otrantın zaptı. Lenordo hazineleri ile birlikte Napoliye kaçtı. Zanta ve Santamavra kolayca zaptedildikten sonra yüz gemiden mürekkep bir donanma Napoli Hükûmetine ait Otranto limanına demir attı. Kara askeri hemen şehri muhasara altına aldı. İki hafta bitmeden teslim olan şehri müdafaa etmek ve bir üssülhareke vazifesini görmek üzere bir kale inşasına başlandı. Bunun ikmalinden sonra İtalya fütuhatına devam olunacaktı. Padişahın şark İmparatorluğuna nail olduktan sonra Garbî Roma İmparatorluğunu da almak arzusuna düşdüğünü, Romayı fethetmek emelini beslemeğe başladığını kaydeden Avrupa müverrihleri vardır. Hakikatte Türklerin istilâ devri bitmemişti. Er geç İtalyaya doğru olmazsa vasatî Avrupaya doğru Türk akını devam edecekti. Otrant kalesi bundan sonra Avrupa mühendislerinin yapacakları kalelere haylı müddet nümune teşkil edecek kadar yüksek bir san'at meharetile inşa ve ikmal edimiş ise de padişah bu esnada vefat etti. (1)

(1) Fatih 53 yaşında, Gebzede hareket halinde bulunan ordunun başında öldü. Müverrihler ordunun Rodosa

Halefi oğlu İkinci Bayazıda küçük kardeşi (Cem) itaat etmieyerek Anadolyu zaptetmek ve ayrı bir hükûmet kurmak teşebbüsatına giriştiği için Bayazıt, herşeyden evvel en mühim mes'ele addettiği bu teşebbüsü akim bırakmağa karar verdi.

Ceme karşı sevkedilecek ordularda hizmet etmek üzre Gedik Ahmet Paşayı Mora Valiliğinden kaldırarak İstanbula getirdi. İtalya fütuhatı da bittabi yüzüstü kaldı.

Gedik Ahmet Paşa Otranttan ayrıldıktan sonra Napoli Hükûmeti, İspanyadan da gönderilen asker ve donanma ile Otrantı istirdada muavffak oldu. Osmanlı Devletinin Avrupadaki fütuhatı da bir müddet için teahhur eyledi.

Kili ve Akkerman Kalelerinin zaptı. — İkinci

veyahut daha kuvvetle Mısıra gideceği tahminindedirler. Mehmedi Saninin ilmi, seleflerine nisbetle fazla idi. Zekâsı da keskindi. İradesi kuvvetli fakat mağrur ve mütehakkimdi. Ulemaya hürmet eder fakat mutaassıp görünmezdi. Öyle ki papanın kendisine reddedilmiyeceği zannı ile hıristiyanlığı teklif eden bir mektubu bile gelmişti. Sarayını yağlı boya resimlerle tezyin için getirttiği Venedikli Ressam Çentile Bellini, hatıralarında kendisinin en çok üç şeye meclûbiyetini kaydetmektedir. Bunlar da kitap, harp ve kadındı. Bellini birçok nefis eserler yapmışsa da halefi ikinci Bayazıt bu resimler sarayda kaldıkça içeriye melâike girmiyeceği zehabile hepsini çarşı pazarda yok pabasına sattırmıştır. Fatih eski yunanca, Lâtince hatta ibranîce bilirdi. Arapça ve farisî lisanlarına da vakıftı. Türkçe, acemce manzumeleri vardır. Edebiyatta (Avni) mahlasını kullanırdı.

Rumlara verdiği imtiyazlar, Kanunnamei Muhammedî unvanile vücude getirdiği kanunnamedeki kardeş katli maddesi atide büyük hâdiseler doğurmuştur ki sıralarında zikredilecektir.

Bayazıdın otuz seneden fazla süren (1481-1512) zamanı nispeten sönük geçmiş ise de yine Balkan yarımadasının tamamiyeti ve hudutlarının emniyeti itibarile mühim bazı seferler ve deniz harpleri vaki olmuştur. Filhakika bir taraftan Tuna ötesinde Kili, Akkerman kaleleri diğer taraftan Akdenizde Mora sahillerinde bulunan Venedik elindeki kale ve iskeleler işgal ve ilhak olunmuştur.

Bunlar büyük fütuhat degilse de askerlik ve devletin Ballkanlardaki hakimiyetini teyit ve muhafaza noktalarından mühim hareketler addolonabilir. Kili Tunauın üç ağzından şimaldeki üzerinde, Akkirman da daha şimalde Dinyestr nehri ağzına yakın mühim birer müstahkem mevki idi. San'at ve ticaret itibarile de ehemmiyetleri olan bu şehirler Buğdana tâbi bnlunuyurdu. Bunların zaptı hem aşağı Tuna hududunu korumak hem de Buğdanın itaat ve tabiiyetini teyit etmek, ayni zamanda Krıma yaklaşmak gibi askerî ve siyasî menfaatler temin eyliyecekti.

Buğdan Beyinin Eflaka tecavüzü ve Eflaklıların şikâyeti lâzımgelen vesileyi verdi. Bizzat Padişahın idaresinde bulunan ordu berren hareket etti. Zahire ve ordunun harp malzemesi de bir donanma ile ve Karadeniz yolile Tunaya sevk edildi. İsakçıda köprü kurularak Tuna geçildi. Ve evvelâ Kili, müteakıben de Akkerman kaleleri muhasara ve zaptolundu. (1484)

Bu kalelerle beraber Besarabya sahilleri de kat'î surette Osmanlı arazisine ilhak edildiğinden Buğdan Hükûmetinin artık Karadenize sahili

kalmadı. Eflak Beyi yirmi bin, Kırım Hanı da elli bin askerle bu harbe iştirak etmişlerdi.

Yine Venedik harbi. Mora sahillerinde Venediklilerin elinde kalmış olan kalelere gelinc bunların da elde edilmesi Venedik hakimiyetinin Balkanlardan tamamen iharacı ve tahrikâta nihayert verilmesi için elzemdi.

(Kataro) Limanına malik olan Venediklilerin Karadağlılar atecavüzü vesile ittihaz edilerek harbe başlandı (1498). Bu muharebe karadan ve denizden hükûmeti dört sene uğraştırmıştır. İki defa Padişah ta orduya refakat etti.

Küçük Davut Paşanın Derya kapanlığı, Kemal Reisin, Bürak Reisin denizcilikteki meharetleri, düşmanın mütezayit gayretleri karşısında her vakit muaffakıyeti sur'atle temin edemiyordu. Papanın teşvikile Venediğin yardımına koşan Fransa, İspanya, Almanya, Lehistan, Macaristan ve Rodos salipçilerının muvakkat neşelere uğradığı da vaki oluyordu. Deniz harplarının birinde Bürak Reisin idare ettiği yeni yapılmış, o zamanın büyük ve san'atlı bir gemisine iki taraftan iki düşman sefinesi rampa etmişti. düşman gemilerinden Türk gemisine geçen askerlerle Türkler harbe başlamışlardı.

Bürak Reis kurtuluş imkânı olmadığını anlayınca gemiyi vermemek, esarete düşmemek ve nihayet düşmanın da iki sefinesile beraber süvarileri bulunan iki şöhretli amiralını yakmak üzere gemilerin üçüne de ateş vermekten çekinmemiştir. Deniz muharebeleri tarihinde eşi az bulunur bir cür'etle kendini de bu maksatlar uğrunda feda etmişti.

Mora sahillerindeki kalelerin zaptı ve Venedik ile musalâha. İnebahtı (Lepant), Modon, Koron, Navarin gibi kaleleri kuvvetli olan mevkiler nispeten fazla gayretlerle ve ikinci derecede bulunan bazı iskeleler de istiman suretile dört senede kâmilen zaptedildi; Moradan Venediklilerin eli tamamen çektirildi. Bu esnada Bosna valisi de Vnediklilerin oralarda ellerine geçirmiş oldukları şehirleri istirdat ediyor ve Osmanlı akıncılarını Venedik şehri yakınlarına kadar sevk ile yağmalar yaptırıyordu. Nihayet Venedikliler 1502 senesinde sulh talebine mecbur oldu; Bosnada, Arnavutlukta, Morada bundan sonra hiç bir iddiaları kslmamak şartile musalâha yapıldı.

Mısır Hükûmeti ve Osmanlı-Mısır ihtilâfının sebepleri

Mısırde Türk kölemenleri. Salip muharebeleri zamanında Mısırı idare etmekte olan Eyyubîler Mısıra küçük yaşta Türk köleleri getirterek hususî bir terbiyeye tâbi tutarlar ve onları mülkî ve askerî hizmetlerde istihdam ederlerdi. Hassa Orduları ve bu orduların kumandanları ekseriyetle Türk kölelerinden yetistirilmiş kimselerdi. Son Eyyubî Hükûmdarının zürriyetsiz vefatı üzerine (Ay Bey) ismindeki kölemen vezir, hükümdar ilân edildi (1250). Türk kölemenleri bir müddet Mısırı idare etti. Lâkin bunların da istihdam eyledikleri çerkes kölelerden yetişme (Berkuk) isminde bir Kafkasyalı sarasker son Türk kölemen hükümdarının çocukluğundan istifade ederek istiklâlini ilân etti (1382) .

Çerkes kölemenleri. Berkukun saltanatı Osmanlı padişahlarından Muradı Hüdavendigâr ile Yıldırım Bayazıt zamanlarına tesadüfeder. Çerkes kölemenlerinin hükûmeti yüz otuz sekiz sene devam etmiş, yirmi üç hükümdarları gelmiştir. Birbiri üzerine vasatî altışar senelik saltanatlaarından da anlaşılacağı veçhile dahilî idarelerinde vezirler ve sair hükûmet ricali arasında rekabet ve mücadele pek fazla idi. Hükümdar hal'i, katli, bir diğerinin iclâsı her vakit görülen şyelerdendi. Bazı defa halef selefin akrabasından bile olmazdı. Maamafih hepsi de cesaretle, askerî kabiliyetle temeyyüz etmiş kimselerdi.

Mısır Hükûmetinin vüs'at ve serveti. Mısır, dahilî mücadelelerine rağmen kuvvetli bir hükûmetti. Mısırdan başka Filistin, Suriye, Halep arazisi kâmilen bu hükûmete aitti. Ahali zengindi. Resmî hazine herzaman birkaç harp idare edecek kadar malî vüs'ata malikti. Hindistanın, cenubî Afrika tarikile deniz yolu henüz keşfedilmediği cihetle bütün dünyanın en bahtiyar transit merkezi olan Mısır kolay kolay sarsılacak bir hükûmet görünmiyordu.

Mısırda Abbasî halifeleri. Mısır sultanları kendilerini müslüman hükûmetlerin en başında sayarlardı. Abbasî Hükûmetinin Bağdatta inkırazındanberi Abbasî Halifelerini Mısırda muhafaza ediyorlar ve gûya Mısırı onların namına idare eyliyorlardı. Bu itibarla Mısırı islâmların manevî merkezi addetmekte idiler. Halbuki işin içyüzü aranacak olursa halifeler müzeyyen bir sarayda adeta hapsedilmiş bir

vaziyette idiler. Hiç bir işe karışmazlar ve karıştırılmazlardı. Yalnız cuma ve bayram günleri alayla camiye giderler, hükümdarlara mutlak bir itaat gösterirlerdi. Bununla beraber hükümdarlar bunları keşflerince hali ve iclâs ederlerdi. Hulâsa halifeler hükümdarların elinde bir aletten başka birşey değildi.

Hicazın merbutiyeti. Mekke ile Medineyi idare etmekte, Hicaz kıttasında adeta bir hükümdar gibi istiklâl ile hareket eylemekte olan Mekke şerifleri de Mısır hükümdarını metbu tanıdıkları cihetle kölemen sultanları hutbelerde namlarına terdifen (Hadimülharemeyn) unvanını da zikrettirirler, bu da o zamanlar için kendilerine islâm âleminde mühim nüfuz kazandırırdı.

Mısır valileri ve Hükümdar intihabı. Lâkin sultanın dahilde nüfuzu mutlak değildi. Filvaki Mısır ve Suriyenin ayrılmış bulunduğu yirmi dört vilâyetin başında bulunan Kölemen valilerin de bir kaçar bin köleden mürekkep orduları vardı.

İnhilâl ettiği zaman sultanlığa birini bu valilerin intihap etmeleri de bir nevi taamül icabı idi. Fakat bunun herzaman icrası mümkün olmuyordu ; ancak tabiî ahvalde tatbik ediliyor, cebrî halilerde kuvvet bu taamülün yerini tutarak sahibini iktidar mevkiine getiriyordu.

Kölemen nüfuzunun Mısırda devamı müddeti. Hükümdarlık makamındaki bu istikrarsızlığa rağmen kölelikten yetişen hükümdarlar iki buçuk asır kadar bir zaman Mısır tahtını muhafazaya muvaffak olmuşlardır.

Osmanlı fethinden sonra da memlûkler Mısırda yine araziye ve ehaliye temellük ve amiriyette devam etmişler, ancak on dokuzuncu asır ortalarında mahvolmuşlardır.

Osmanlı - Mısır münasebatı ve ihtilâf sebepleri. Osmanlı hükûmetinin teşekkülündenberi padişahlarla Mısır sultanları fasılalı fakat dostane münasebatta bulunmuşlardı. Bu hal 1465 senesine kadar devam etti. Bu tarihten itibaren bazı sebeplerle iki mükûmetin münasebatı çok gerginleşmiş ve nihayet kanlı muharebeler başlamıştır.

Hicaz su yolları. Sebeplerden biri Osmanlı Padişahının Hicaz yolundaki su kıtlığına nihayet vermek üzere Mısır Hükûmdarı (Hoşkadem)e müracatı olmuştur. Bu tarihlerde, Hicaz yolunda, Emevî ve Abbasîler zamanında vücude getirilmiş hayrat işe yaramıyacak bir hale gelmişti. Bentler, çeşmeler, kuyular, sarnıçlar bozulmuş, hacılar susuzluktan şikâyet ediyorlardı. Fatih bunlardan basile Osmanlı hacılarının da çokluğuna binaen Mısır hükûmetince bu hayratın tamiri mümkün değilse Osmanlı Hazinesi hesabına tamirini teklif etti. Lâkin hadimülharameyn unvanile mağrur olan Hoşkadem bunu müdahale addile baridane reddeyledi. Hakikatta Fatih, Mısır Hükûmdarlarının nüfuzunu kırmak, belki de cenuba doğru bir ittisa hazılamak istiyordu. Esasen Türklerle meskûn arazinin birliği temin olunduktan sonra Osmanlı Devleti için şarka ve cenuba doğru Türkün gayri, müslümanların yaşadığı memleketleri de istilâ siyaseti tabiatile teressüm

ediyor, binaenaleyh müslüman âleminde nüfuz ihrazı ehemmiyet peyda eyliyordu.

Zülkadir oğullarının himayesi. İhtilâfın ikinci bir sebebi, münasebatın kat'ını istilzam edecek derecede ağırdı. Bu da Hoşkademin halefi (Kaytbay) ın Zülkadir[1] Beyliği işlerine müdahale etmesi idi.

Zülkadir hükûmeti, Mısır ve Osmanlı Devletleri arasında bulunuyor, bittabi her iki hükûmetin de işgal ve ilhak arzularını celbediyordu. Aslen Türkmen olan, Kayı aşiretine mensubiyeti bile tahmin edilen Zülkadir Beyliği halkının, Anadoluda müteşekkil Türk Birliğine iltihakı Osmanlı hükûmeti için tabiî bir gaye idi. Bunun için daha evvel Fatih ile Zülkadir Hanedanı arasında bir sıhriyet bile temin olunmuştu. Lâkin bu hanedan efradının kendi aralarındaki geçimsizlik Osmanlı Devletine olduğu kadar Mısır hükûmetine de müdahaleye vesile vriyordu.

Filhakika Zülkadir oğullarından Şehsüvar Bey ile biraderi Bozkurt Bey (Alâüddevle unvanile de yadedilir) o sıralarda Zülkadir Beyi bulunan büyük kardeşleri Aslan Beyden kaçmışlar, enişteleri olan Fatihin sarayına iltica eylemişlerdi. Diğer kardeşleri Budak Bey ise Mısır hükümdarının yanına gitmişti. Bunun üzerine Mısır sultanı Budak Beyin teşvikile Aslan Beyi camide namaz kıldığı bir sırada katlettirerek yerine mahmisini hükûmdar yapmağa çalıştı. Lâkin halk, katlin Budak beyin

[1] Bu hükûmetin Arifi Paşa merhum tarafından yazılan ve tarih encümeni mecmualarının otuzuncu numarasından otuz sekizinci sayısına kadar devam eden mufassal bir tarihinde hanedanın unvanı (Dolgadir) olmak üzere kaydedilmektedir.

tertibile olduğunu bildikleri cihetle kendisinden nefret etmişledi. Osmanlı Padişahına müracaatle Şehsüvar Beyin Beyliğine yardım etmesini rica ettiler. Şehsüvar Bey Osmanlı Devletinin himayesine dehalet etmek üzre bir menşur ile ve bir miktar süvari refekatile gönderildi. Budak Bey mağlûben Mısıra kaçtı. İşte Osmanlı - Mısır ihtilâfı Budak Bey ile Şehsüvar Beye Kaytbay ile Fatihin bu muzaheretlerinden çıkıyordu. Kaytbay, gönderdiği himaye kuvvetlerinin Osmanlı askerine mağlûbiyetini görünce hile yoluna saptı, Şehsüvar Beyin kendisine hakaretlerde bulunduğunu, Padişah yardım etmezse Şehsüvar Beyin tedibini müteakıp Zülkadir arazisini Fatihe terkedeceğini bildirdi. Edilen bazı nasihatlere Şehsüvar Bey riayet etmiyerek istiklâle temayülünü anlattığı çihetle bu tarzdaki müracaata karşı Fatih bitaraflığını muhafaza edeceği cevabını verdi. Kaytbay bunun üzrine Şehsüvar Beyi mağlûp ve esir etti. Fazla olarak hayatı ve hükûmeti için teminat verdiği halde kendisini Mısır çarşısında astırmaktan çekinmedi. Şehsüvar Beyin bu akıbetinden müteessir olmakla beraber Fatih, hiç olmazsa araziye ait vadin incazını talep ettiği zaman Kaytbay tarafından (ne dedikse dedik düşmanı ele getirdik) cevabından başka bir şey alamadı.

Buna binaen Mısırlıların yardımile tekrar Zülkadir Beyliğini işgal etmiş olan Budak Beye karşı Padişahda nezdinde bulunan diğer kayınbiradri Alâüddevle Bozkurt Beyi bir miktar askerle gönderdi. Alâüddevle muvaffak olamadı, askeri dağıldı, hatta bir kısmı Mısır hükûmetine ait araziye iltica etti. Kaytbay mültecilerin idam

edilerek başlarının Mısıra gönderilmesini emreyledi; bu başlar ile büyük bir meydanda, halk arasında top oyunu oynatmak gibi vahşiyane bir şiddet gösterdi. Lâkin Alâüddevle tekrar daha büyük bir Osmanlı kuvvetile yeniden gönderilince Budak Bey Mısıra kaçtı. Alâüddevle yerine keçti (1480).

Mısır seferine teşebbüs, İşte Hicaz suyolları mes'elesi, Şehsüvar Beyin hakaretler ile katledilmesi, vait hilâfına Zülkadir arazisinin Osmanlı Devletine terkedilmemesi ve nihayet mülteci Osmanlı askerine yapılan muamele gibi sebepler üzerinedir ki zaten er geç vukua gelecek Osmanlı - Mısır mücadelesine derhal başlanması kararlaştırıldı. Hazırlanan Osmanlı ordusu (1481) baharında yola çıktı. Maamafih az evvel Rodostan Mesih Paşanın muvaffakıyetsizliği haberi de gelmiş olduğu için bu ordunun Rodos için hazırlandığını zannedenler de olmuştur. Esasen Fatih ordunun hedefini önceden kimseye haber vermezdi. Lâkin izah edilen sebepler ve tedarikâtın fazlalığı seferin Rodostan ziyade Mısır için tertip olunduğunu gösterir.

Fakat seferin intacı kabil olmadı. Çünkü ordunun hareketi sıralarında padişah hastalandı. Gebzeye gelince de vefat etti. Yeni padişah cülûs edinciye kadar bunu gizlemek isteyen Sadrazam Karamanî Mehmet Paşa kâfi maharet gösteremedi; asker isyan ile veziriazamı öldürdü. Ve İstanbula dönerek yağmalarda bulundu. Nihayet yeni Padişah Bayazıt ile kardeşi Cemin saltanat kavgaları başladı. Bittabi Mısır seferi de bir müddet için düşünülmez oldu.

Yeni ihtilâf sebepleri. Kaytbay bundan sonra da Osmanlı Hükûmetini iğzap edecek yeni harp vesileleri ihdas eylemekten çekinmedi: Hint Hükümdarlarından birinin İstanbula göndendiği bir sefire, Padişaha mahsus olan elindeki hediyalerin bir kısmını ancak zaptettikten sonra yoluna devam etmesine müsaade eyledi. Kardeşi ile mücadelesi devam ettiği müddetçe Cem sultana da her suretle yardımdan geri kalmıyordu. Karamanoğlu Kasım Beyin Karaman Hükûmetini ihya hususundaki gayretlerine de muzaheretten hâli değildi. Nihayet Adana - Tarsus havalisinde hükûmet etmekte olan Ramazanoğullarına ait işlere de müdahalede bulunarak buraları zapt ve işgale başladı. Türk Anadolu camiasına girmesi icap eden bu hükûmete vaki olan bu tecavüz zaten Osmanlı Hükûmetini tahrike kâfi iken fazla olarak Ramazanoğlu Mahmut Bey Padişaha iltica ile memleketini Osmanlı Hükûmetine terkettiğini bildirdi. Diğer taraftan gerek Türk gerek Ermeni bütün bu havali sekenesi de İstanbula müracaatla, imdat istiyordu. Çoktanberi devam eden Osmanlı-Mısıra rakabeti bu yeni sebeplerle bilfiil muharebeye müncer oldu. Mücadelenin bu safhası Mısır Hükûmetini pek ziyade sarsmamış ise de bilâhara Bayazıdın oğlu Birinci Selim zamanında Mısır üzerine yürüyen kuvvetli bir Türk ordusunun hayrete şayan harekâtı ile Kölemen Hükûmeti kâmilen kaldırılmış ve tekmil arazisi Osmanlı Hükûmetine ilhak edilmiştir.

Osmanlı - Mısır muharebesinin safahatını izahtan evvel bir an tevakkuf etmeği ve sebepler arasında harbin vukuuna birinci derecede müessir olan ve Osmanlı Hanedanının efradı arasındaki saltanat kavgalarının da en dikkate şayan bir nümunesini teşkil eden Şehzade Cem hâdisesini izah eylemeği faydalı görüyoruz. Hâdise esnasında Karamanoğlu Kasım Beyin son teşebbüslerinden de bahsedileceğine binaen Anadolu Türklerinin vahdetini ihlâle matuf son teşebbüsler de tenvir edilmiş, Avrupalıların da Cemden ne suretle istifade emelleri takip ettikleri anlaşılmış olacaktır.

Cem hâdisesi. Fatihin meşhur kanunnamesinde şöyle bir madde de vardı: (Her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola karındaşların nizamı âlem için katletmek münasiptir ekseri ulema dahi tecviz etmiştir anınla amil olalar) [1]. Bu maddeye göre İkinci Bayazıt, culûsunu müteakıp kardeşi Şehzade Cemi katledebilmek için şer'î bir müsaadeye malikti demektir. Evvelce böyle bir kanun olmadığı halde bile Yıldırım Bayazıt zamanındanberi padişahlar kardeşlerini öldürürlerdi. Fatih te henüz beşikte bulunan bir küçük kardeşini boğdurmaktan çekinmemişti. Cem, bu kardeş katillerinden bittabî ürküyordu. Şimdi ortada hem Fatihin kanunî müsaadesı vardı, hem de kendisi büyük biraderine nisbetle daha liyakatlı bir rakıpti. Filvaki Bayazıdın, şehzadeliği zamanında, iktidarsızlığı anlaşılmıştı. Bunu Bayazidın kendisi de biliyordu; Gedik Ahmet Paşa ona bir harpte (sen padişah olursan hizmetin için kılıcımı kuşanmağa bile tenezzül etmem) demişti. Şu halde Bayazıdın padişah olduğu gün Cemi idam ettirmesi muhakkak gibi idi. Bunu düşünen Cem, yalnız hayatını kurtarmak değil, saltanatı da ele geçirmek teşebbüsünde bulundu. Cem, Kastamonu ve Karamanda Valilik etmiş, Osmanlı idaresini pek güç kabul eden Karamanlılardan bir çoğuna kendini sevdirmeğe muvaffak olmuştu. Bunun için epeyce asker toplayarak valisi bulunduğu Konyadan hareketle Bursa üzerine yürüdü. Mukabeleye gelen bir orduyu maglûp ederek Bursaya girdi.

Fakat Bayazıdı tamamen mağlup etmeği müşkül gördüğü için Bayazıda haber göndererek Rumeli ile iktifa etmesini, Anadulunun kendisine bırakılmasını

(1) Tarih Encümeni mecmuası. Numara 14. tefrika sahifesi 27.

teklif etti. Lâkin Bayazıt (arusu saltanat taksim kabul etmez) diyerek Türk Birliğini parçalıyacak olan bu teklifi ret ve bizzat bir ordu ile Anadoluya hareket eyledi. Cemin lâlası Yakup Beye Bayazıt tarafına geçerse Anadolu Beylerbeği yapılacağı haberi gizlice gönderildi. Başlıyan harpte Yakup Bey askerin bir kısmile Bayazıt cihetine geçti; Cem mağlûp oldu, Konyaya kaçtı. Oradan da ailesini alarak Mısır hududunu geçti. Kaytbayın emriyle, Halep, Şam valileri hürmet ve ikramda itina gösterdiler. Kahirede Kaytbay da izaz ve iltifatta bulundu. Ceme yapılan bu muamele bittabi Osmanlı Hükûmeti işlerine müdahele içindi.

Cem bir aralık Hacca gitmişti. Avdetinde Karamanoğlu Kasım Beyden davetname aldı. Kasım Bey Venedik harbi sıralarında Ahmet Beyle müştereken biraralık (1) Karaman hükümdarlığı yapmış, sonra uzun Hasana iltica etmiş, bilâhara da tekrar memleketine dönerek bazı kuvvetler toplamağa başlamıştı. Karamanlıların kendi hanedanına sedakatleri onu ümitlendiriyordu. Bu defa Cemin Bayazıda muhalefeti, Kasım Beye de taşebbüslerini tazelemek için vesile oluyordu. Mısırlılar da kendisine müzaheret ediyorlardı. Kasım Bey Cem ile de birleşirse behemehal muvaffakıyet kazanacağını tahmin etmekte idi. Saltanat ihtirası ile Cem de vaki olan daveti kabul ederek Anadoluya geldi; padişah olursa Karaman arazisini eski hududu dahilinde Kasım Beye vereceğini vadetti. Beraber asker topladılar; fakat muvaffak olamadılar. Cem padişaha Anadoluda bir kaç vilâyetin olsun gendisine terkini teklif etti. Bu da reddolundu; fakat Kudüste ikameti kabul etmesi şartile kâfi derecede tahsisat verilebileceği de ilâveten bildirildi. Cem bunu kabul etmeyince takibine başlandı. Mısıra iltica niyetinde idi. Kasım bey, Rumeliye giderse muvaffakiyet ihtimali fazla olduğunu söyledi; Rumelide bir gaile çıkarsa kendisi rahatça Karamanı işgal edebi-

(1) Kasım Beyin (Pir Ahmet Han) ile müşterek saltanatta bulunduklarına dair tam bir sarahat ile ve (Kasım Han) unvanile zamanımıza kadar kalmış bir kitabesi vardır. Bu kitabe Niğdede Sungur Bey caminin kapısı üzerindedir. (Kitabe tarihi: H. 874).

leceğini sûşünüyordu. Cem bu fikri kabul ile Rodos şövalyelerine müracaat etti ve bir hükümdar merasimile istikbal edildi. Fakat Bayazıdın Rodos şövaliyeleri reisine müracaat ile Cemi tevkif ettikleri takdirde her sene kırk beş bin lira vermeği teklif etmesi üzerine reis, Cemi Rumeliye geçirmekten vazgeçti; Rumeliye diyerek Nise gönderdi. Cem bundan sonra kaçması veyahut kaçırılması ihtimali düşünülerek on üç sene kadar kaleden kaleye, şatodan şatoya naklolundu, durdu. Bayazıt bu müddet zarfında taahhüdünü muntazaman ifa ediyor, fazla olarak Fransa kıralına, Papaya şövaliyeler reisine kıymetli hediyeler gönderiyordu. Halbuki şövaliyeler Cemin mührünü almışlar, onun nomına validesine, zevcesine müracaatla başka başka istifadeler temine çalışıyorlardı. Bu mühürle gönderdikleri hileli mektuplarla Kaytbaydan bile para getirttiler. Şövaliyeler elinde çok sıkıntı çeken Cem bir kaç sene sonra Fransa kıralila Papanın müşterek kararı üzerine şövaliyeler reisi tarafından Papa sekizinci İnosana teslim edildi.

Cem Papa ile resmî ve hususî müteaddit mülâkatlarda bnlundu. Mısıra ailesinin yanına gönderilmesini istiyordu. Fakat, Papa, müttefiklerinin ordularile kendisini pederinin tahtına iclâs edebileceğini, yalnız hıristiyanlığı kabul etmesi şart olduğunu söyledi. Lâkin Mısır hükümdarının müzaharatini, Karamanoğlunun ittifakını kabulde tereddüt etmiyen Cem, bu teklife karşı (Osmanlı padişahlığı için değil, cihan saltanatı için bile dinini feda edemiyeceğini kat'î bir lisan ile söyledi; Papa ısrar edemedi.

Cem Vatikan sarayında da senelerce kaldı. Cinayetlerile iştihar eden Altıncı Aleksandr Borjiya Papalığa geçince senevî taksitler yerine bir defaya mahsus olarak üç yüz bin Doka verilirse şehzadeyi tesmim edeceğini padişaha bildirdi. Lâkin İstanbulda Papanın sefirile müzakere devam ettiği sıralarda Fransa kıralı Sekizinci Şarl da İtalyaya sefer hazırlığında bulunuyordu.

Napoli hükümetî üzerinde hak iddia eden ve hayalî emeller peşinde koşan Şarl İtalya seferinde Cemi de ele geçirmeği, onun namından istifade ederek Rumeliyi ve Anadoluyu da zaptettikten sonra Filistine gitmeği, Ku-

düste Lâtin hükûmetini ihya eylemeği düşünüyordu bu suretle Şarkî ve Garbî Roma İmperatorlukları eline geçmiş bulunacaktı. Aarlarında tefrika eksik olmıyan İtalyanlardan kendisini davet edenler vardı. Evvelce Tomas Paleoloğdan (şark İmparatoru) unvanını da para mukabilinde satın almıştı. Cemin ele geçirilmesi de müşkil birşey olmıyacaktı. Bu hesaplarile İtalyaya ordusunu sevketti. Mukavemet yerine adeta bir misafir ve dost gibi muamele görerek Romaya geldi. Fakat Papa Cemi de alarak (Sent Anj) kalesine kapandı. Müteakıben sulh talebine mecbur oldu. Kıral sulh şartları arasında Cemin de teslimini istiyordu. Bunun üzerine Papa hem padişahtan mev'ut parayı alabilmek hem de Şarl ile sulh yapabilmek emelile Cemi, tesiri batî bir zehir ile tesmim ederek Fransa Kıralına verdi.

Şarl birkaç gün sonra (1495 Şubat) ordusile Napoliye girerken Cem de beraber idi. Şarl başına İmparatorluk tacı giymiş, kendisini İstanbul İmparatoru, Kudüs Kıralı sıfatlarile alkışlattırıyordu. Lâkin Cem iki gün sonra öldü. Şarl da İtalyayı bile muhafaza edemiyerek az sonra mağlûben geri dönmeğe mecbur oldu. Bütün emeller de söndü.

Cem Avrupa da (Zizim) namı ile meşhurdur. Dikkate şayan bir şair kabiliyetine malik olan Cemin şiirleri kıymeti haizdir.

Mısır ile ilk muharebeler

Fatihin son günlerindeki teşebbüsden sonra İkinci Bayazıdın ilk senelerinde Mısır seferinin içtinabı gayrıkabil bir hale geldiği söylenmişti. 1485 te başlıyan bu harp 1491 senesine kadar devam etti. Bu müddet zarfında Mısır orduları ile çarpışmak üzre Osmanlı ordusu altı sefer yaptı. Birinci seferde Adana ve Tarsus Osmanlı ordusu tarafından işgal edildi. Buna mukabil mısırlılar Malatyada karşılarına

İstanbulda Bayazıt camii

Türklerin İstanbulu fethetmesinden sonra başlıyan mühim san'at devrinin ilk eserlerinden olan bu cami mimar Hayrettin tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra inşa olunan mükemmel abideler ikinci Bayazıt zamanına ait bu eserin ıslah ve ikmali suretile vücude getirilmiştir.

çıkan ikinci bir orduyu maglûp, Zülkadriye memalikine de tecavüz ederek Alâüddevle Beyi istimana mecbur eylediler, Adana ve Tarsusu da istirdat ettiler.

Üçüncü defa olarak Anadulu Beylerbeyisi

Hersekoğlu Ahmet Paşa [1] kumandasında büyük bir ordu daha gönderildi. Bu ordunun muvaffak olacağı muhakkak addediliyordu. Fakat Hersekzadenin kazanacağı zaferin, şöhretini tezyit edeceğini düşünen ve kendisine rakip olan maiyetindeki bazı paşalar iyi harp etmediler; Hersekzadenin yaralı olarak esareti ve ordunun firar ve mağlûbiyeti neticesi hâsıl oldu. Hersekzade Kahirede esaret zinciri ile teşhir, lâkin bir sene sonra da İstanbula dönmesine müsaade olundu. Hersekzadenin esareti üzerine Sadrazam Davut Paşa kumandasında daha büyük bir ordu gönderilmişti. Bu ordu da Adana ve Tarsusu tekrar işgal eyledi ise de Mısır ordusile temas edemedi. Bunun üzerine beşinci bir ordu Vezir Hadım Ali Paşa idaresinde gönderildi. Bu defa Hersekzade kumandasile bir de donanma sevkediliyordu. Donanma, Mısır ordularını İskenderun körfezi sahilindeki geçitten geçerken topa tutacak, icap ederse karaya asker çıkaracaktı. Fakat çıkan bir fırtınadan donanma perişan oldu. Mısır ordusu geçitten geçti; Adana civarında büyük bir harp oldu. Bir aralık her iki tarafta mağlûp olduğunu zan ile ricate başlamıştı. Lâkin mısırlılar Osmanlı ordusunun da ricat ettiğini anlayınca Adanayı muhasara ederek zaptettiler. Müteakiben Alâüddevle Beyin Kaytbay ile itilâf ettiği haberi alındı. Üzerine gön-

[1] Hersekzade Ahmet Paşa Herseğin son hükümdarı Stefan Kosariçin küçük oğludur, rehin olarak Fatihe gönderilmişti. Müslüman olmuş, Ahmet tesmiye edilerek enderunda terbiye ve tahsil görmüştür. Bayazıda damat olmuş, Bayazıt ve Selim zamanlarında beş defa sadareti işgal etmiştir. Osmanlı ricalinin en değerlilerindendir.

derilen asker mağlûp oldu. Bunun üzerine mısırlılar en büyük ordularını yola çıkardılar, Alâüddevlenin askeri de kendilerine iltihak etti; Osmanlı hududunu geçerek Kayseriye yürüdüler. Altıncı seferi teşkil etmek üzre sevkolunan Osmanlı ordusunda yine Hersekzade kumandan tayin oldnmuştu. Osmanlı ordusunu bu defa da mağlûp eden Mısır ordusu Hersekzadeyi tekrar esir ederek Karaman Vilâyetine girdi. İstanbulda büyük bir teessür uyandı. Bizzat Padişahın harbe gideceği söylenmeğe başladı. Fakat Molla Arap denilen müftü Zeynelâbidin, Padişahın harbe gitmesine mâni oldu. O gün lerde Tunus hükümdarı Osman Hafsînin gönderdiği sefir de İstanbula geldi.

Bu sefir, hükümdarının birtakım hediyelerle beraber sulh tavsiyesi ve tavassutu hakkında bir mektubunu da hâmildi. Mısırlılar, galip olmakla beraber harbin temadisi, harp sahasının uzaklığı ile memleketin dahilî idaresindeki müşkülât ve ordularının verdiği zayiat kendilerini düşündürüyordu. Bunun için Kaytbayın, Tunusa müracaatla tavassut iltimas ettiği kuvvetle zannolunabilir. Bu sefirin ve müftü Zeynelâbidinin tavassutlarile nihayet Mısırdan İstanbula bir murahhas gelerek 1491 de sulh vapıldı. Bu musalâhaya göre Ramazanoğlu Hükûmeti arazisi Osmalılarda kalmış, fakat Haremeyn evkafından olmasına binaen Çukurovada üç kasabayı da mısırlılar muhfaza eylemiştir.

Mısırlılarla vukubulan ilk muharebeler iki taraf kuvvetlerinin bir nevi tevazünü ile bitmiş oluyordu. Lâkin yirmibeş sene sonra vukua gelen ikinci ve büyük Mısır seferi Türkün

kat'î galebesi ve Mısırın Osmanlı Hükûmetine ilhakile neticelenmiştir ki ileride izah olunacaktır (1).

Safevîler ve Anadoludaki siyasetleri

Akkoyunlu Devletinin inkırazı ile Osmanlı Hükûmetinin şark hudutları ötesinde daha muazzam ve daha tehlikeli bir devlet teessüs etmiştir ki o da Safevî Devletidir. Akkoyunlu hükûmeti yalnız siyasî ve askerî bir kuvvete istinat eyliyordu. Safevî Devleti ise, fazla olarak, Şiîliği siyasetine alet ittihaz etmişti. Bu devlet Şiîlik propagandası ile Anadoluda nüfuzunu tevsie muvaffak olmuş ve bu suretle bir müddet mezhep gayreti şakavetle karışarak Anadolunun huzûr ve sükûnunu ihlâl eylemiştir. Bundan başka Anadolunun mezhebî vahdeti de az çok muhtel olmuş ve bugüne kadar memleketin ötesinde berisinde Şiîlik asarı görülmekte bulunmuştur. Osmanlı Hükûmetince ittihaz olunan mukabil tedabirin de Anadolu halkından bir kısmının olsun hicreti veya imhası neticesini verdiği zikrolunmak lâzımdır.

Safevî devletinin kuruluşu. Uzun Hasan Beyin vefatından sonra yedi oğlu ve dokuz hafidinin saltanat kavgaları İranı ve Şarkî Anadoluyu rubu asır müddetle büyük iğtişaşlar içinde bıraktı. Bunların herbiri ordular toplamış, mücadeleler etmiş ve nihayet katil, ihnak, tesmim olunmak gibi bir suretle hayata veda eylemiş-

(1) Cenup siyaseti unvanlı bahse müracaat.

tir. Bu suretle on altıncı asrın ilk senelerinde munkariz olan Akkoyunlu Devleti yerine Safevîlerin Hükûmeti kaim oldu. (Safevî) tabiri bu hükûmetin riyasetinde bulunan hükümdar sülâlesinin unvanıdır. Bu ismin verilmesine sebep te sülâle mensuplarının (Şeyh Safyettini Erdebilî) neslinden gelmiş olmalarıdır. Erdebilli Safyettin, Garbî İranda büyük şöhret kazanmış bir şiî şeyhi idi. (1335) senesinde vefat eden Safyettinin evlâdı, müritlerini tedricen arttırmağa muvaffak oldular. Taasupları pek büyük olan Safevîlerin nüfuzu bir aralık okadar arttı ki o sırada Azerbaycana sahip olan Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah, siyasî bir tehlike addederek Safyetinin torununun oğlu olan şeyh Cüneydi Erdebilden çıkarmağa mecbur oldu. Bunun üzerine Cüneyit, Uzun Hasan Beye müracaat etmiş, hüsnü kabul gördükten başka hemşiresini de tezevvüce muvaffak olmuştur. Cihanşah Uzun Hasana mağlup olunca Cüneyit Erdebile avdet etti ve yine siyaset entrikalarına başladı. Fakat Şirvan Hanı ile yaptığı bir muharebede öldüğü için emellerini takip vazifesi oğlu Haydara kaldı. Uzun Hasanın kızını alan şeyh Haydar ilk zamanlarda siyasî tasavvurlarını fiile çıkarmak için bir teşebbüste bulunmadı. Fakat Hasan Beyin vefatını müteakıp hertarafta karışıklıklar çıkınca müritlerini ve taraftarlarını toplayarak o da muharebeye karıştı. Haydar, askerlerine, diğer İranlılardan ayırmak için kızıl külâh giydiriyordu. Bu alâmet bilâhara İranîlere kızılbaş adının verilmesini mucip olmuştur. Haydar bidayette Şirvan taraflarını zaptetti, fakat bir az sonra Uzun Ha-

san evlâdının ordularına mağlûp ve maktul düştü. Lâkin taraftarlarının gayretile kaçırılan oğlu İsmail (1) Geylan hükümdarının da muaveneti ile ve büyük ihtimamlarla saklandı. On dört yaşına gelince de babasının taraftarlarınca şeyh ve reis tanındı.

Şah İsmail. Şah unvanını da alan İsmail bir taraftan şeyhlik nüfuzunu kullanarak şiîliği tamime ve kendisine manevî bir istinatgâh teşkiline çalışıyor, diğer taraftan da askerî ve siyasî gayretlerle kuvvetini artırıyordu. Anadolu da faaliyetinin sahası dahilinde idi. Filhakika Anadoluda ve bilhassa Teke ve civarında bir asırdanberi şiîlik taammüme başlamıştı. Anadoluyu istilâ sırasında, Timurun teveccühünü kazanmış olan şeyh Sadrettin, Teke havalisini yağmadan ve ahalisini esaretten affetmesi için, Timura ricada bulunmuştu; muvaffak olması üzerine müteşekkir olan tekeliler de Sadrettinin tarikatine dahil olmuşlardı. O vakittenberi şiîlik Anadoluda ilerlemekte idi. İsmail, her taraftaki müritlerini başına toplarken Anadolu şiîlerini de davet etti. Bir kısmı icabet ederek kızılbaş askerlerini çoğaltmağa koştular. İsmail bu suretle topladığı askerle evvelâ Şirvana hücum etti; müteakıben son Akkoyunlu hükümdarı Elvent Mirzayı da mağlûp ve (Tebrizi) işgal ederek (1501) senesinde Akkoyunlu Hükûmeti yerine Safevî devletini kurmağa muvaffak oldu. Payitaht olarak Tebrizi intihap eden Şah İsmail kısa bir zaman zarfında sırasile Irakı Arabı, Horasanı, Diyarıbekir ve Şarkî

(1) İsmailin validesi Uzun Hasanın kızı Âlemşah Banudur.

Anadolunun mühim bir kısmını ele geçirmek suretile büyük bir devlet meydana çıkardı. 1510 tarihlerine doğru hakimiyeti Basra görfezinden Bahri Hazere ve Fırat membalarından Ceyhun nehri ötelerine kadar uzanıyordu.

İsmail pederi cihetinden şeyh ve valdesi cihetinden de Uzun Hasana mensup olduğu, şahsan da muhtelif meziyetlere sahip bulunduğu için Uzun Hasandan daha fazla bir kuvvet ve nüfuz sahibi olmuştu. Bilhassa manevî nüfuzu maddî nüfuzunu takviye ediyordu.

Safevîlerin siyaseti. Safevîilerin Türk olduğunu söyliyen müverihler olduğu gibi Arap olduklarından bahseden müverrihler de vardır. Bu ikincilerin rivayetine göre Safyettini Erdebilî İmam Musa Kâzım neslindendir. Menşeleri ne olursa olsun Safevîlerin, henüz kuvvetini muhafaza eden şiîlik ve sünnîlik ihtilâf ve münaferetinden istifade ederek mezhebi, propaganda aleti yapmak istedikleri ve bu yolda yürüyerek Anadoluyu Osmanlı padişahları elinden almağı düşündükleri meydandadır. Anadoluyu muhafaza için Osmanlıların da sünnîliğe istinat ederek şiîlere karşı şiddet gösterdiklerini görüyoruz.

Safevî Hükûmeti teessüs ettikten sonra Teke havalesindeki mutaassıplar takım takım İrana hicrette devam ettiler. Bu hale karşı bunların bir kısmı o sıralarda yeni fethedilmiş olan Koron ve Modon şehirlerine naklettirildi ve İrana hicret etmeleri de kalanlar için menolundu.

Bunun üzerine Şah İsmail İkinci Bayazıda sefir göndererek taraftarlarının serbestçe hicret-

lerine müsaade istedi. Fakat bu talep reddedildi. İsmail bir taraftan bu tarzda müracaatta bulunurken diğer cihetten propagandacılarını Anadoluya yollıyarak şiîliği tamim ve taraftarlarını tezyide uğraşıyordu. İrana yakınlığı dolayısile İsmailin ifsadatını ilk evvel Trabzon Valisi Şehzade Selim keşfederek pederine bildirdi; Lâkin İkinci Bayazıt ile vezirleri İsmailin zahirî cemilelerine aldandılar. ve tehlikenin büyümesine mâni olmadılar. Şah İsmail bu suretle İstanbul sarayını uyutuyor, Anadoluyu önce mezhebine sonra da hükûmetine kazanmak siyasetine devam ediyordu.

Şah İsmailin siyasî ve askerî faaliyeti. — Birkaç sene sonra (1507) Şah İsmailin padişaha yeni bir müracaatı görülüyor: Yazdığı mektupta Bayazıda pederim diye hitap ediyor, kızını istediği halde vermiyen Zülkadriye Beyi Alâüddevlenin ret cevabından müteessir olduğunu, binaenaleyh Zülkadriye arazisine tecavüz için ordusile Osmanlı toprağından geçmeğe mecbur kaldığını söylüyor, itizarının kabule şayan görülmesini sefirleri vasıtasile rica ediyordu. Tecavüze uğrıyan havali, Türk memleketi olduğu halde muharebeden mümkün olduğu kadar ihtirazı meslek edinmiş olan padişah bu harekâta lâkayt kaldı ve hudut muhafazası için Ankaraya bir miktar asker göndermekle iktifa etti. Bu asker İsmailin Zülkadriye harekâtı hitam bularak ordusile İrana avdetine kadar Ankara önünde kurduğu ordugâhta kaldı. Halbuki İsmail, Alâüddevlenin payitahtını tahrip eylemiş, ecdadının mezarlarından kemiklerini

çıkararak yaktırmış, bir oğlile iki torununu esir ve idam eyledikten sonra Diyarıbekirle Harput şehirlerini zapt ile İrana ilhak etmişti. Askerini Osmanlı topraklarından geçirmekten bir maksadı da ordusunun intizam ve mükemmeliyetini, satvetini Anadolu halkına götermekti. Bunda muvaffak ta oldu. Çünki şiîlik bundan sonra Anadoluda daha geniş bir mikyasta ilerlemeğe başladı. Bu vaziyet karşısında Trabzon valisi şehzade Selim, pederine haber vermeden Şah İsmailin arazisine tecavüzle Erzincan ve Bayburda kadar olan yerleri yağma lüzumunu hissetti. (1508). Lâkin Şah İsmail Trabzon valisi Selimden şikâyet etmek ve padişaha dostluk teminatını tecdit eylemek üzre İstanbula tekrar elçiler yolladı. Neticesi şehzadenin bu gibi işlerden men ve tahziri oldu.

Şeytan kulu. — Fakat Anadoluda şiîler çoğaldıkça tehlike kendini göstermekte gecikmiyordu. Bunlar eşkiya çeteleri teşkiline, gelip geçeni soymağa, İran Hükûmetine iltihak arzularını alttan alttan izhar etmeğe başladılar. Bir aralık Konya valisi bulunan Şehzade Kurkudu bile maiyetindeki sekiz bin askerile birlikte Antalya civarında soydular. (Karabıyıkoğlu) isminde birisi kendisine (Şahkulu) unvanını vererek bu çetelere riyaset ediyordu. Üzerine gönderilen Anadolu Beylerbeği mağlûp ve esir oldu, kazığa vuruldu (1511). Şeytankulu namı da verilen Karabıyıkoğlu rastgeldiği yerde tahribata devam ederek Bursaya kadar yaklaştı.

İşin büsbütün ehemmiyet peyda etmesi

üzerinedir ki Şehzade Ahmet ile Sadrazam Hadım Ali Paşa tenkiline memur oldu. Hadım Ali Paşa; ihtiyarlamış olan ve hükûmet işlerinden müçtenip bulunan Padişaha, kendine halef olmak

Fatih camiinin haricî manzarası

üzre Ahmedi tavsiye etmekte olduğu için bu sefere Ahmedin şöhretini tezyit ve askerin bu Şehzadeye rağbetini celbetmek arzusile kendisini serdar tayin ettirmişti. Osmanlı ordusunun

hareketi üzerine şiiler ricat etmğe başladılar. Kayseri ile Sıvas arasında mühim muharebeler oldu. Bir aralık Karabıyıkoğlu mensubini ihata ve esir edilmek üzre iken gösterdikleri cesaret hamlesile muhasırlardan bir kısmını mahvederek Sıvasa doğru kaçtılar; az bir kuvvetle takiplerine koşan sadrazam, şehzadenin aczi ve imdada vaktinde yetişememisi sebebile şehit oldu. Lâkin Şahkulu da maktuller arasında idi. Taraftarları süratle firar ederek Şah İsmaile iltica ettler. Şehzade Ahmet bu vak'a üzerine askerin gözünden düştü. Bilâkis Şah İsmaile karşı muhtelif vesilelerle celâdet gösteren Selim, hükûmete geçmek istediği zaman asker kendisini hararetle iltizam etti ve Selim, pederine karşı durduktan, birçok entirikadan ve kanlı mücadelâttan sonra tahta geçmeğe muvaffak oldu (1512) [1]. Selimin padişah olmasile Osmanlı Hükûmetinin, Beyazıdın cülûsundanberi, dahil olduğu atalet devresi hitam buluyor, Şark siyaseti yeni safhalara giriyordu.

[1] İkinci Bayazıt saltanatı şehzade Ahmede terketmek arzusunda idi. Asker tarafından Selim talep edilince bu arzudan feragat ederek padişah kalmak istedi. Fakat bir askerî nümayiş neticesinde adeta halolunarak Selim iclâs edildi. Bayazıt Dimetoka sarayına gitmek, son günlerini orada geçirmek emelile yola çıktı. Lâkin yolda vefat eyledi. Halolunmak kederine tahammül edemiyerek vefat eylediğini söyliyen müverrihler bulunduğu gibi bir gaileye meydan kalmamak için tesiri derhal görülmiyecek surette zehirlendiğini kaydedenler de mevcuttur. Derviş tabiatlı, istirahati sever, ibadete düşkün bir padişahtı. (Netayicülvukuat) ta kaydedildiğine göre Cem hayatta kaldığı müddetçe, onun memleketin bir tarafına çıkması vehmile, halkın takdirini kazanmak için tabiati hilâfına olarak faaliyetler göstermeğe çalışmış ve harp-

Osmanlıların şark siyaseti

İran yaylâsı ile Asyayı suğra arasında bulunan şarkî Anadolu, kurunu kadimedenberi kâh şarktan, kâh garpten gelen istilâlara maruz kalmıştır. Şarkî Anadolu ile Orta Anadolu arasında her iki mıntakayı ayıran kat'î bir hattı fasıl olmadığı gibi on birinci asırdan itibaren her iki mıntaka ehemmiyetli Türk kütleleri tarafından işgal edilmiş, aralarında daha sıkı bir münasebet teessüs etmiştir. Buna Şarkî Anadoludaki Kürtlerin Türklerle vasî mıkyasta ihtilât etmiş bulunduklarını ve İranîler gibi şiî değil, Asyayı suğra Türkleri gibi eksriyetle sünnî olduklarını ilâve etmek lâzımgelir. Bu sebepler bu iki mıntakanın uzun müddet ayrı hakimiyetler altında kalmasına mâni olmuştur. Akkoyunluların Şarkî Anadoluya hâkim olmasile bir aralık iki mıntaka arasındaki cidal pek ziyade şiddetlenmişti. Osmanlıların galebesi bu cidale nihayet verdi. Şimdi, ayni zamanda siyasî ve mezhebî esaslara müstenit ve binaenaleyh daha ehemmiyetli bir hükûmet, Safevî Hükûmeti buraya el uzatmış bulunuyordu. Hem Anadolunun müdafaası için, hem de bu havalideki Tükleri ana vatana rapt için elzem olan Şarkî Anadolu etrafında mücadele gayrikabili içtinaptı. İşte bu sebeplerledir ki on altıncı asır zarfında yine iki taraf orduları müteaddit defalar karşı karşıya geldi.

En mühim çarpışma birinci Selim ile Şah İsmail arasında vaki olmuş ve Safevîlerin zâfı ile Şarkî Anadolunun Osmanlı Hükûmetine intikali neticelerini vermiştir. Bununla beraber cidal bundan sonra da Süleymanı Kanunî ve Tahmasp arasında devam etti. Bu defa da Irak zaptolundu. Fakat Türklerle meskûn olmasına ve müteaddit seferler neticesinde işgal edilmesine rağmen Azerbaycan muhafaza edilemedi. Çünki İran yaylâsının vüs'ati dolayısile Safevî ordularının şiddet ve süratle takip olunarak imhası kabil olmadığı gibi aradaki dağlık mıntakanın pek nadir olan yollarından da sühuletle sevkıyat imkânı görülmemiştir.

Selimin cülûsu. Yavuz Selim şehzadeliğindenberi Safevî Hükûmetinin aleyhtarı idi. Osmanlı hudutlarının şarkında şiî bir Hükûmetin yerleşmesi, Anadoluda şiîliğin ilerlemesine, bunun da Anadolunun elden çıkmasına sebep olacağını takdir ediyordu. Pederi zamanında elinden geldiği kadar merkezde bulunanların nazarı dikkatini celbe çalışmış, muvaffak ola-

lere de gitmiştir. Lâkin sonraları berş (bir nevi afyonlu şurup) ve afyon gibi mükeyyifata fazla düşerek rahatından başka birşey düşünemey oldu. İspanyada son islâm Hükûmeti (Gırnata), zamanında inkıraz bulmuştu. İspanya Hükümdarı katolik Ferdinant ile zevcesi İzabellânın hücumları başladığı zaman Gırnata Hükûmeti meşhur bir kaside ile Bayazıttan istimdat etmişti.. Ferdinant aleyhine gönderilecek herhangi bir yardımın Papanın iğbirarını ve binaenaleyeh Cemin tahliyesini mucip olacağı kanaatile hareket eden Bayazıt, Gırnata Hükûmetinin inkırazına uzaktan bakmakla iktifa eylemiştir. Yine Cem taraftarıdır diyen düşmanlarının telkinatile Gedik Ahmet paşayı idam ettirmekten çekinmemiştir.

1509 da vukua geln ve küçük kıyamet ismini alan müthiş bir zelzele İstanbulda yüzden fazla camiin, binden fazla hane ve mebaninin yıkılmasını, on bine yakın nüfusun ziyanını mucip olmuştu. Zelzele Anadolu ve Rumelide de bir çok tahribat yaptı. Bayazıdın ibadete düşkünlüğü camilerin tamirine süratle çalışmasını intaç etmiştir.

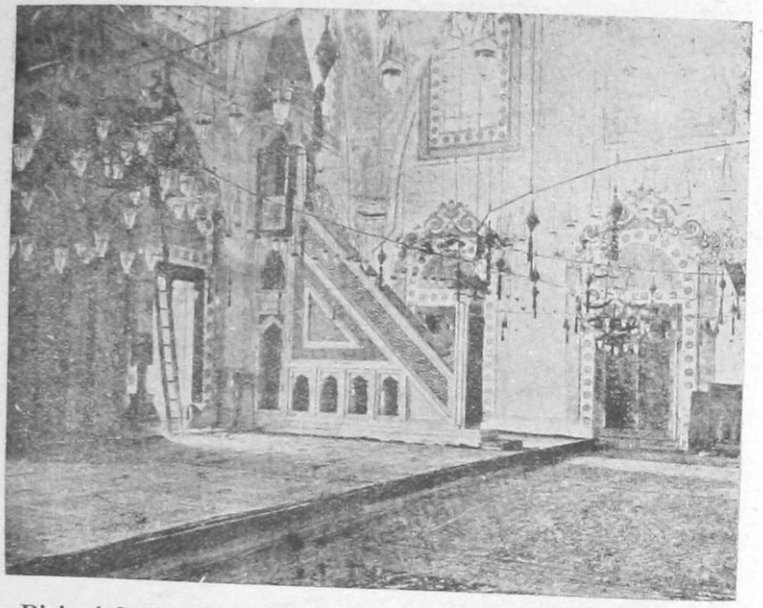
mayınca bizzat ordu tertip ederek tecavüz eylemişti.

Padişah olmasını müteakıp Safevîlerle harbedeceği şüphesizdi. Hatta Şah İsmail de bunu bildiği için Padişahın cülûsunu tebrike lüzum görmemiş, Mısır, Venedik, Macaristan Hükûmetleri sefirler gönderdikleri, Bayazıt zamanında Osmanlılarla münasebet tesis eden Rusya Hükûmeti bile tebrikte gecikmediği halde İran Şahı bir sefir yollamamış idi. Bununla beraber harp bir müddet teahhur etti.

Kardeşler arasında. İkinci Bayazıt oğlu Selime hükûmeti terkederken kardeşlerini sıyanet etmesini tavsiye etmişti. Fakat Şehzade Ahmedin itaat etmemesi İran işlerinden evvel kardeşler arasında birtakım facialara sebep olmuştur: Şehzade Ahmet, padişaha mağlûp olunca kaçmış ve oğullarını İrana göndererek Şah İsmailden imdat istemişti. Selimin padişahlığından memnun olmıyan İsmail, kendilerini iyi bir surette kabul etti. Bunun üzerine Selim, Ahmedin isyanını vesile ittihaz ederek biraderi Kurkudu ve beş biraderzadesini idam ettirdi. Şehzade Ahmede gelince, askerile beraber Bursa civarına kadar ilerlemişti; son harp Yenişehir ovasında cereyan etti. Mağlûp düşen Ahmet te esir edilerek idam olundu. Bu idamdan sonra Şah İsmail yanında muhafaza ettiği Ahmedin üç oğlundan en büyüğü olan Murat Çelebiyi Osmanlı tahtının namzedi olarak irae etmeğe basladı. Açacağı harbe iştirak etmesi için de Mısır Sultanına kıymettar hediyelerle bir sefaret heyeti gönderdi. Atık muharebenin uzamıyacağı anlaşılıyordu.

İrana sefer hazırlığı. Yavuz Selim sefere çıkmadan evvel Anadoluda bulunan şiîlerin bir defterini istedi. Hafi bir surette tahkikat yapılarak kırk bin kişinin ismi kaydedildi. Şah İsmailin cülûsu senesindenberi bir kısmı hicret etmiş, bir kısmı Moraya nakil ve iskân olunmuş, Şahkulu muharebeleri dolayısile birçokları da maktul düşmüş bulunduğu halde gizli ve binaenaleyh sathî olması lâzımgelen bir tahkik neticesinde bu miktarda şiî kaydolunması bu mezhebin taammümü derecesi hakkında bir fikir vermek itibarile dikkate şayandır. Bahusus isimleri mukayyet olan kimseler arasında haklarında bir tedbir ittihazı icap etmiyen kadın ve çocuklar da bulunmamakta idi. Padişah bunların bir kısmını idam, bir kısmını da hapsettirdi. Bu, bir ihtiyat tedbiri olmak üzre yapılmıştı. Bu sırda Şah İsmail büyük bir ordu ile hududu geçti. Padişah ta Edirnede fevkalâde bir divan kurarak harp kararını verdi. Askerin toplanmakta devam ettiği, padişahın da İstanbuldan hareket eylemek üzre bulunduğu sırada (1514) orduda yakalanan bir İran casusuna ilânı harbı bildirir bir mektup verilerek Şah İsmaile gönderildi. Farisî yazılmış olan bu mektupta hulâsaten (zındıklığı ilhat ile izdivaç ve imtizaç ettirdiniz. Fitneler çıkardınız. Dinî ifsadatınızın ve Ebubekir ve Ömer Hazaratına sebbetmenizin katli mucip olduğuna dair fetva verilmiştir. Üzerinize geliyorum. Maamafih kılıçtan evvel islâmı teklif, şeriat icabıdır. Tam bir samimiyetle tövbe ve istiğfar ediniz. Evvelce atlarımızın ayakları basan, Osmanlı memleketleri muzafatından addolunan yerleri

geri veriniz. Böyle yapmazsanız tagallüp tarikile elinizde bulunan memleket askerimiz tarafından zaptolunacaktır) denilmiş bulunması Yavuzun da dinî hissiyata istinat etmek istediğini göstermektedir.

Birinci Selim Camiinin dahili (Mihrap ve Mimber tarafı)
Birinci Selim namına izafeten vücude getirilmiş olan bu cami, Kanunî Süleyman zamanında Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Osmanlı Devletinin fütuhat itibarile olduğu kadar mimarî ve san'at cihetile de en dikkate şayan devrini teşkil eden bu zamanın gittikçe tekemmüle doğru yürüyen eserleri meyanında bu cami iyi bir başlangıç sayılır.

Orduya yolda vilâyat askerleri iltihak ede ede Sıvasa kadar ilerlendi. Sıvasta yapılan bir yoklamada mevcudun yüz kırk bin kişi olduğu anlasıldı. Kırk bini tefrik edilerek sevkıyatı

temin, memleketi muhafaza, muhtemel bir şiî kıyamını men vazifelerile geride bırakıldı.

Ortasından geçilen Şarkî Anadolu Safevî Hükûmetinin elinde idi. Fakat kürtler sünnî idiler. Şah İsmailin Valisi ve seraskeri Ustaçlı oğlu Mehmet, ordunun geçeceği yerleri kâmilen tahrip ettirerek geriye çekilmişti. Osmanlı askeri çok sıkıntı çekmeğe başladı. Birçokları iranlıların daima çekileceklerini, harpten kaçacaklarını, bu harap memleketlerde düşmanı görmeden açlık ve şusuzlukla mahvolacaklarını zannediyorlardı. Askerin bu fikrini padişaha söyleyen bir paşayı Selim idam ettirdi. Bu tesir ile asker bir kaç gün daha gitti ise de birden isyan emareleri gösterdi. Padişahın çadırına bile kurşun attılar. Padişah tehlikeyi göze alarak bizzat asi askerin arasına girdi; şiddetli sözlerle isyanı teskin etti [1]. Bir müddet daha sükûta ve müzayakaya katlanarak yola devama mecbur eyledi. Selimin kuvvetli iradesi, askerin ahvali ruhiyesine nüfuz ederek muahazede bulunması içlerinde şiîlerinde olması muhtemel bulunan askeri dört aydan fazla bu sıkıntılı yolculuğa devam ettirmek için kâfi gelmiştir.

Çaldıran harbi. Osmanlı ordusu Azerbaycana girmişti, Safevîlerin payitahtı olan Tebriz tehlikeye düşüyordu. Safevî ordusu daha ziya-

[1] İsyanı Yeniçerilerin yaptığını zikretmek mutat olmuştur. Fakat padişahın (rahatlarını, avdet etmelerini arzu edenler geriye karılarının yanına dönsünler) dediğinden de anlaşılacağı üzere asiler, Yeniçerilerden ziyade vilâyet askerleri arasında vardı. Esasen Yeniçeri mevcudu o tarihlerde yirmi binden fazla değildi. Askerin çoğu vilâyet cebelileri idi.

de çekilmedi ve Çaldıranda karşılaşıldı. Yorgun askere birgün bile istirahatı divanda muvafık görmediler; Anadolu cebelileri arasında şiîlerin mevcudiyetinden, oların düşman ordusile münasebet peydasına meydan bulmasından korkuyorlardı. Çaldıran harbi devrin en büyük meydan muharebelerinden maduttur (1514). Harp çok şiddetli oldu. İki taraf ta pek çok zayiat verdi. Top kuvvetindeki faikiyet harbin neticesini Osmanlı ordusu lehine çevirdi. Ustaçlıoğlu maktuller arasında idi. Şah İsmail de yaralı bir halde atından düşmüş, esir olmak üzre iken iki sadık bendesinin fedakârlığı ile kurtulabildi. Fakat çadırı, hatta zevcesi ele geçti. Şah, İranın içeri taraflarına firardan başka çare bulamadı.

İran ordusunun çekilmesi üzerine teslim olması için (Tebriz)e memur gönderilince halk muvafakat etti, hatta orduyu istikbale çıktı. Esasen Türk olan, türkçe konuşan Azerbaycanlılara Osmanlı ordusu da iyi muamele etti. Şaha ait hazineler zaptolundu ise de ahaliye hiçbir zarar yapılmadı. Şahın ele geçen musanna ve kıymetli bir tahtı, ganimet mallarının san'atça en değerlileri ile Tebriz san'atkârlarının birçokları İstanbula gönderildi.

Bir hafta sonra Tebrizden hareket edildi. Padişahın kışı Karabağda geçirmek niyetinde olduğunu anlıyan erkân ve asker telâş ettiler. Vaki olan teşvik üzerine askerin yaptığı hürmetkârane bir nümayiş ordunun Amasyaya dönmesini, fakat yolda da askeri tahrik eden veya idare edemiyenlerden bazılarının katil veya azlini mucip oldu. Çaldıranda hizmeti görülen Hadım Sinan paşa sadarete getirildi.

Şarkî Anadolunun iltihakı. Selimin emeli orduyu Karabağda kışlattıktan sonra ertesi sene harekâta deyam ederek Safevî hükûmetini mahvetmek, Şarkî Anadolu, Azerbaycan ve Irakı Arabı Osmanlı hudutları dahiline almak olduğunu müverrihler kaydederler. Şah İsmailin Amasyaya gönderdiği sefirlerin hapsolunup musalâha yapılmaması, padişahın yeni bir İran seferine girişmek arzusunda olduğuna, Şarkî Anadolunun hemen zaptına başlanması da bu havalinin devletçe ehemmiyeti ve ilhakının şiddetli lüzumu takdir olunduğuna delâlet eder.

Ordunun avdetinden sonra şah İsmail Tebrizi tekrar işgal etmiş ise de Erzincana vali tayin olunan ve hudut muhafızlığı da uhdesine verilerek maiyetinde mühimce bir kuvvet te bırakılan Bıyıklı Mehmet paşadan Bitlisi, Siirdi' Gergükü ve bilhassa bir seneye yakın muhasara ettiği halde Diyaribekiri kurtarmağa muvaffak olamamıştır.

Bu kaleler Çaldıran zaferini müteakıp şahın memurlarını kovmuşlar, kendi arzularile Osmanlı bayrağını çekmişlerdi. Fırattan Urmiye gölü sahillerine kadar uzanan Şarkî Anadolunun fethine Bıyıklı Mehmet paşa memur edilmiş, müşavir olarak ta müverrih Bitlisli İdris Çelebi kendisine terfik olunmuştu. Mühim bir merkez olan Diyaribekirin istirdadına fazla ehemmiyet verileceği tahmin olunduğu için bir miktar yeniçeri de bu kaleye gönderildi. Bunların kâffesi Diyaribekir kalesinin düşmemesi için el birliğile büyük gayretler göstermişlerdir. Bilhassa Mehmet Paşa ile İdris Çelebi Diyaribekir dahilinde kalmaktan ise hariçte faaliyet

göstermekle ve etraftan topladıkları kuvvetlerle muhasırları perişan etmeği tercih eylemişlerdi. İdrisin kale dahilindeki müdafilerle güvercin vasıtasile muhabere ettiği zikre şayandır. Bıyıklı Mehmet Paşanın nihayet büyük bir kuvvetle Diyaribekire takarrübü üzerine muhasırlar ricata mecbur kalarak Mardin kalesine çekildiler (1515). Mardin şehri Bıyıklı Mehmet Paşaya hemen teslim oldu. Şiiliğe zorla girmiş olan birçok Kürtler kırmızı külâhlarını atmışlardı. Fakat acem muhafızlar kaleyi müdafaada devam ettiler. Ve ancak Mısır harbi esnasında, Mehmet Paşaya ağır toplar gönderildikten sonra bu kalenin zaptı mümkün olabildi. Musul, Urfa ve sair kaleler ise sühuletle alınmıştı. Elhasıl şarkî Anadolunun tamamen fethedilerek Osmanlı Hükûmetine ilhakı ancak (1517) de ikmal edilmiş oldu.

Mehmet Paşanın, İdris Çelebinin, yerli Kürt muavin askerlerinin çok gayreti görülmüş, Kürtlerin şiîlikten nefret etmekte bulunmasının da muvaffakıyete mühim tesiri olmuştur.

Zülkadriye arazisinin zabıt ve ilhakı.—Zülkadriye Hükûmeti Fırat nehri ile Karaman arasında idi. Meşhur şehirleri Maraş ve Elbistandı. Şarkî Anadolu fütuhatına başlanınca bu arazi ara yerde kalacaktı ; Osmanlı memleketine ilhakı zarurî idi. Zaptı için mühim sebepler de vardı: Alâüddevle Osmanlı yardımile hükümdar olmuşken Mısır muharebelerinde Kaytbayla birleşmişti ; Çaldıran harbine gidildiği sırada bu harbe iştiraki ve bir miktar süvari muavin kuvveti hazırlaması teklif edilmiş iken ihtiyarlığından bahisle gelemiyeceğini bildirdiği gibi

osmanlı ordusuna ait bazı mühimmat fırkalarına tecavüzden de çekinmemişti. Bunlar harp için kâfi ve kuvvetli iki sebepti. Bunlara Zülkadriyenin osmanlı arazisi arasında kalması ve vahdeti ihlâl eden bu pürüzün ortadan kaldırılmasının artık kolaylaşmış bulunması ilâve edilebilir. Alâüddevlenin vaki olan teklifi reddetmesi üzerine derhal Zülkadriye Hükûmetine nihayet vermek niyet edilmiş iken iran harbi münasebetile bunun tehiri lâzımgeldi. Bu sırada orduya eski Zülkadriye Beyi Şehsüvar Beyin iki oğlu iltica etti. Bunlar Alâüddevlenin tagallübünden şikâyet ediyorlardı. Kendilerine iyi muamele edildi; birer müfrezeye riyaset vazifesi de verildi. Ordu Amasyaya avdet ettiği zaman bu iki prensten birine, Şehsüvarzade Ali Beye, Kayseri Sancak Beyliği tevcih ile beraber Zülkadriyeyi fethe memur Sadrazam Sinan Paşaya yardım etmesi emrolundu. Faaliyetlerini birleştiren Sinan Paşa ile Ali Bey Alâüddevle ordusunu mağlûp ettiler. Alâüddevle maktuller arasında idi. Zülkadriye arazisi tamamen zaptolundu. İdaresi, Kayseriye ilâveten Ali Beye verildi.

Çaldıran harbi, Şarkî Anadolunun fethi Şah İsmailin büyük emellerine nihayet verdi. Artık Anadoluda da, vasatî Asyada da yeni teşebbüslerde bulunmaktan vazgeçti. Halbuki Selimin ikinci bir İran seferine hazırlandığını müverrihler istidlâlen zikrederler. Filhakika son aylarında Selim mühim askerî tedarikâta başlamıştı. Vefat etmeseydi kuvvetlice bir ihtimale göre yine İran harbine gidecekti. Bunun için seferin mezahimini bilen vezirler, oğlu Süleymanın da böyle bir arzuya düşmek istemesinden korkmuşlar,

cülûs eder etmez kendisini Belgradın ve Rodosun fethine teşvik etmişlerdi. Şah İsmail (1523) de öldü. Bu zamana kadar iki taraf ta yekdiğerine tecavüzden çekinmişti. Vefatında yerine oğlu Tahmasp geçti. Safevîlerin mezhebî, siyasî propagandaları da artık gevşemişti. Diğer taraftan Süleymanın Avrupadaki mütevali meşguliyetleri de şark hududunda sükûnetin muhafazasını icap ettiriyordu.

Kanunî Süleymanın ilk İran Seferi. — Fakat (1533) te tahaddüs eden birkaç vak'a İran Harbinin daha ziyade gecikmesine meydan vermedi: Evvelâ Osmanlı Hükûmeti namına Bitlii ve civarını idareye memur olan Şeref Bey İran Şahına tabiiyetini arzetti. Buna mukabil şahın Azerbaycan Valisi Ulâma Han da Osmanlı Hükûmetine iltica eyledi ve Şeref Beyden zaptetmek şartile Bitlise Vali tayin olundu. Anadolu valilerine Bitlisi alabilmesi için Ulâma Paşaya yardım etmeleri de emredildi. Daha sonra İranın Bağdat Valisi Zülfikar Hanın Ulâmayı takliden padişaha Bağdadın anahtarlarını göndermesi ve Osmanlı himayesini kabul eylediğini ilân eylemesi üzerine Tahmasbın memurları kendisini katlettiler ve Bağdadı Tahmasp namına idarede devam eylediler. Bu vakayi üzerine Bitlisin istirdadı, Bağdadın vaziyeti, Şeref Beyin tecziyesi Osmanlı Hükûmeti için bir şeref ve haysiyet mes'elesi oluyordu.

İran harbi bu defa (1533) ten (1535) senesine kadar sürdü. Ulâma, topladığı askerle Şeref Beyi mağlûp ederek Bitlisi kurtardı. Ve Şerefin kesilmiş başını gönderdi. Bu haberi yolda iken alan sadrazam, ordusile Halepte kışladı ve

(1534) baharında Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat kalelerini zapt ile Tebrize girdi. Tebrizde iken padişah ta daha büyük bir ordu ile gelerek mevcut kuvveti tezyit etti. Geylan ve Şirvan şahları Osmanlı tabiiyetini rica ettiler; bittabi kabul edildi. Müteakıben Irakı acemden (Azerbaycanın cenubuşarkisindeki mıntakaya verilen isimdir) Irakı Araba (Bağdat havalisine) inilmeğe karar verildi. Her iki Iraka gidilmesinden dolayı bu sefere müverrihler (Irakeyn seferi) namını verirler. Dağlık yollarda çok zahmet çekildi; bir çok topların toprağa gömülerek bırakılmasına mecburiyet hâsıl oldu. İki buçuk aylık meşakkatli bir yolculuktan sonra Bağdat önüne gelen ordu mukavemet görmedi. Padişah bağdatta geçirdiği o kış zarfında bazı icraat ve ıslahat ile iştigal etti. İcraat bilâhare, Irakı Acem elden çıktığı halde Bağdadın sadakat ve merbutiyetini temin eylemiştir. Maamafih bu esnada Sadrazam İbrahim Paşanın tezvirile İskender Çelebi isminde kıymetli bir hükûmet adamının idamı gibi çirkin bir hâdise vâki oldu: Bu zat mühim bir servet sahibi idi. Servetile, mükellefiyeti fevkında hükûmete verdiği askerlerle, ilmile, doğru sözlülüğü ile sadrazamın hırs ve husumetini kazanmıştı. Evi bir mektep gibi idi; satın aldığı kölelerin en müstaitlerini okutup yetiştirmek hususunda adeta enderun mektebi ile rekabet ediyordu. Bunlardan yedi vezir, birçok ümera ve rical yetişmiştir. Sadrazamın tezvirile katli emri verildiği gibi malı da müsadere olundu.

İmamı Azamın Türbesini de ihya ettiren padişah, ilkbaharda Tahmasbin tekrar Azer-

Kanunî Süleyman
Kanunî Süleymana ait olmak üzre gösterilen bu resim bir Osmanlı Padişahının sefer ve harp zamanındaki kıyafeti hakkında da bir fikir verebilir.

baycanı istirdat ederek Vana kadar ilerlediğini haber aldı. Bunun üzerine ordu Şarkî Anadolu yolile tekrar Azerbaycana geldi (1535). Fakat Tahmasp çekildiğ için harp olmadı.

Tebrizde on beş gün kadar kalındıktan sonra hareketle tamam altı ayda İstanbula gelindi ve bir zafer alayile payitahta girildi.

Kanunînin ikinci ve üçüncü İran seferleri.

On üç sene sonra İrana bir defa daha sefer etmek lâzımgeldi. Bu müddet zarfında Tahmasep Azerbaycanı istirdat etmiş, Van gölüne kadar gelmişti. Kardaşı Elkas Mirza da padişaha iltica ederek Tahmaspten şikâyet etmekte, yapılacak bir muharebede yardım edeceğini taahhüt eylemekte idi. (1548) de padişah başta olduğu halde osmanlı ordusu Vanı, Tebrizi istirdat etti. Elkas Mirza ise Isfahana kadar ileri harekâtı yaptı. Gürcülerin tecavüzatta bulunması üzerine bazı Gürcistan kaleleri de zaptolundu. İran ordusu ile telâki mümkün olmayınca kış mevsimine doğru avdet edildi.

Bir müddet sonra osmanlı ordularının Avrupa fütuhatile meşgul olmasından bilistifade Tahmasp tekrar Azerbaycanı aldı. Erzuruma kadar ilerlemekle (1553) senesinde padişahın tekrar büyük bir ordu ile hareket eylemesi icap etti. Ordu bu defa Halep, Diyarıbekir, Erzurum yolile Karsa geldi (1554). Müteaddit muhakkirane mektuplarla bir meydan muharebesine davet edildiği halde şahın memleketinin içeri taraflarına çekildiği tahakkuk etti. Bunun üzerine Erivan, Nahçuvan, Karabağ zaptedildi. Erivanda Şahın ve oğullarının saray-

ları ve Sultaniye ismindeki muhteşem bağları tahrip olundu. Gönderilen akıncılar uzak yerlere kadar yağmaya devam ettiler. Ordunun kışın hudut üzerinde kalarak ertesi sene Azerbaycanı tekrar işgal eylemesi takarrür etti.

İran ile ilk musalâha. Fakat şahın hürmetkâr bir lisan ile gönderdiği mektup, muahharen yolladığı sulh müzakeresine memur sefirler Azerbaycanın şahta bırakılması şartile bir muahedename imza ettirmeğe muvaffak oldular. Muahede şah tarafından nakzedilmediği müddetçe muteber olacaktı. Yarım asırdanderi iki hükûmet arasındaki muhasama zaman zaman tatil edilmiş ise de şimdiye kadar hiçbir tahrirî mukavele teati olunmamıştı. Bu defa mektup tarzında ilk taahhütnameyi şah, ikincisini de padişah imza ve irsal eyledi. Bu muahede(Amasya Muahedesi) ismini almıştır (1555).

Her İran seferinde mühim arazi zaptedilmiş ise de bu arazinin ekserisinde mülkî teşkilât yapmak mümkün olamıyor idi. Hatta kaleler derebey tarzında mahallî rüesaya terkedilmedikçe muhafaza olunamıyordu. Rüesa ise birbirlerile muharebeden vazgeçmiyorlar, bu sebeple bazısı padişaha, bazısı da şaha istinaden harekete başlıyorlardı. Bu itibarla Osmanlı Hükûmeti Azerbaycanı muhafaza edemedi, Ermenistan ile Şarkî Anaduluyu da tam bir sadakatle ve kuvvetli bir mülkî teşkilât ile ana vatana ilhak eyliyemedi.

İran harplerinin netayici. Birinci Selim zamanında başlayıp Süleymanı Kanunî devrinde de devam eden İran harpleri Osmanlılara Şarkî Anadolu ile Irakı arabı kazandırmıştır. Şarkî

Anadolu Asyayı Suğranın müdafaası itibarile pek mühim ve onun adeta mütemmimi tabiîsi idi. Basra körfezine kadar uzanan Irakı arabî ise Hindistan ticaretine iştiraki temin edecek bir vaziyeti tabiîyede bulunuyordu. Bu iki büyük menfaate mukabil devletin merkezinden pek uzak sahalarda medit ve müşkül bir mücadeleye girmek mecburiyeti hâsıl olmuştur. Bu mücadelenin sürat ve kat'iyet ile daha bidayetinde intaç olunamaması da devletin azîm kuvvetler israf etmesine ve binnetice duçarı zâf olmasına sebebiyet vermiş addolunabilir.

Cenup siyaseti

On altıncı asrın ilk nısfı Osmanlı Hükûmetinin cenup memleketlerine en çok ehemmiyet verdiği bir devirdir. Bu devirde evvelâ Mısırdaki Çerkes kölemenleri Hükûmeti imha edilerek Suriye, Filistin, Mısır zaptolunmuştur. Osmanlı Hükûmetinin Mısır Hükûmeti yerine kaim olması üzerine Hicazda tabiiyeti kabul etmiş, bundan sonra Osmanlı padişahları halife unvanını almıştır. Artık Türk nüfuzu yalnız Avrupa ile Asyaya munhasır kalmıyor, bir taraftan Şimalî Afrika diğer taraftan cenup denizleri Türkün faaliyet sahası dahiline giriyordu.

Mısır seferinin sebepleri. İkinci Bayazıt zamanındaki Mısır mağlubiyetleri neticesinde, bilhassa Torosların ötesinde, Mısır kölemenlerinin nüfuzu büsbütün artmış, Adana, Maraş, Elbistan havalisi itibarile tehlike teşkil etmeğe başlamıştı. Daha evvel de Osmanlı Hükûmeti-

nin yardımile hükûmete geçen Zülkadriye Beyi Alâüddevle Beyin Mısır tabiiyetini kabul ederek Osmanlı Hükûmeti için hem bir tehlike, hem de bir hapsiyet mes'elesi ihdas eylediği malûmdur. Diğer taraftan Bayazıt zamanındaki galebelerile mağrur olan Kölemenler, Osmanlı Devletinin Çaldıran Muharebesi neticesinde, Şah İsmaili ezmesini ve Zülkadriye Beyliğini ilhak etmesini hoş görmemişler, tehlike sezerek tedarikâta başlamışlardı. Zaten Şah İsmail de kölemenlere bu yolda telkinatta bulunuyor, kendilerile ittifak etmek istiyordu. Fakat bunlardan daha mühim olmak üzere Mısır harbi için bir sebep daha vardı: Yavuz Selim bir islâm siyaseti takip etmeği ve mümkün olduğu kadar islâm memleketlerini bir idare altına almağı düşünüyordu. Mısırdaki kölemenlerin yanında sönük bir mevkii olan halifeliğin [1] kendisine intikal ettiği takdirde, hududu Türkün gayri islâm memleketlerine dayanmış ve tam faaliyet çağına gelmiş olan Osmanlı Hükûmeti ve kendi emelleri için nafi olacağı kanaatinde idi. Bunun için Mısrı mağlûp etmeği kâfi görüyordu. Halife sıfatile hadimülharameyn unvanı kazanılınca İslâm memleketleri daha kolaylıkla imparatorluğa cezbedilebilecekti. Mısırla münasebatı hatırlanırsa Fatihin de bu fikri zihninden geçirmiş olduğu tahmin olunabilir.

Nihayet mutlak bir hükümdar olan Yavuz,

[1] Hilâfet, ilk manasile ancak otuz sene kadar devam edebilmiştir. Ondan sonra, ilgasına kadar, halife unvanını alan Emevî, Abbasî, Osmanlı Hükûmdarları bu unvandan yalnız nüfuz ve saltanatlarını tezyit, bazan da haricî siyasetlerini takviye hususunda istifade gayesini takip etmişlerdir.

mümkün olduğu kadar büyük bir imparatorluk teşkili emelinde, cihangirlik sevdasında idi. "dünya bir padişaha yetişecek kadar vâsi değilmiş„ sözünün kaili olduğu rivayet edilen Selim fütuhatını belki de Hindistana kadar tevsi etmek istiyor, (1) bunu müşkül de görmüyordu. Çünki ordu kendisine Çaldıranda muvaffakıyet kazandırmış ve nefsine itimadını arttırmıştı.

Birinci Selim, Hükûmetini şiî tehlikesinden kurtarmağı ilk vazife addetmişti. Çaldıranda o tehlikeyi bertaraf ettikten sonra şimdilik Safevî Devletini kaldırarak İranı ilhak eylemeği tehir etti, daha mühim addeylediği cenup siyasetinin ilk teşebbüsü için çalışmağa koyuldu.

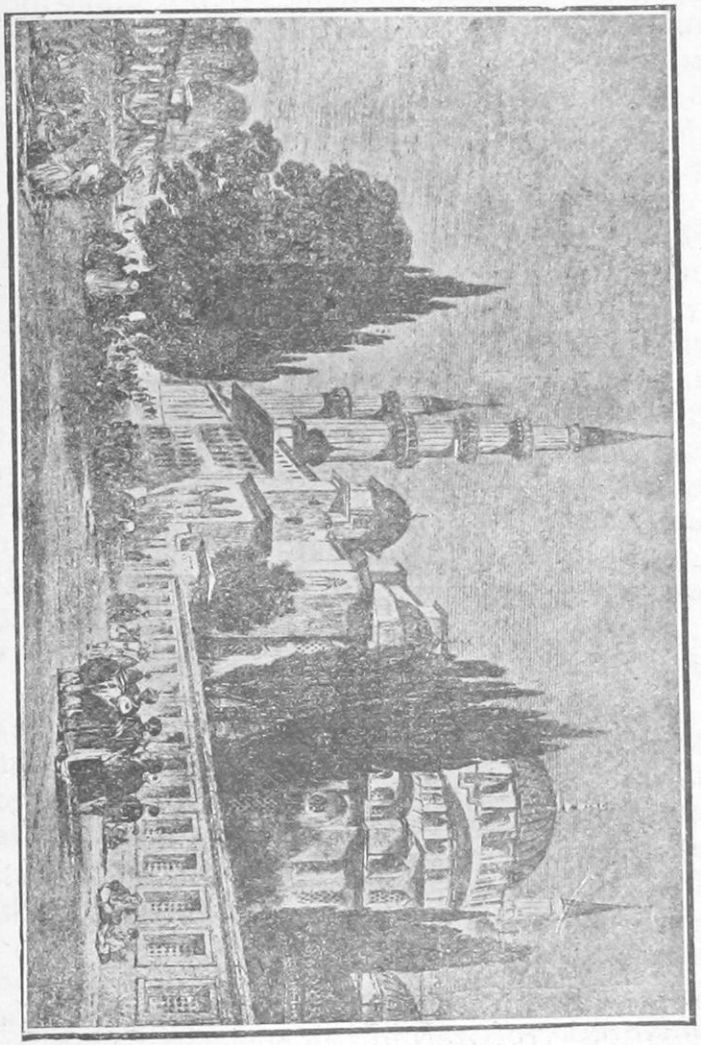
Mısır seferinden evel: Çaldıran muzafferiyetini müteakıp Zülkadriyeyi arazisine ilhak eden Osmanlı Hükûmetine Mısır hükümdarı Kansgavriye müracaat ederek ötedenberi Zülkadriye camilerinde hutbede ismi zikredildiğini, bundan sonra da buna devam olunmasını iltimas etmişti. Sefiri (Koca çerkes erse Mısırda hutbesini müstemir etsin) cevabile iade olunduğu ve bir zafername ile Alâüddevlenin kesilmiş başı da Mısır sultanına gönderildiği cihetle iki hükûmetin yakında harp edeceği anlaşılıyordu.

Askerî ıslahat ve faaliyet: Yeniçerilerin Amasyada tekrar çıkardıkları bir ihtilâl üzerine İstanbula dönülünce mühim iki tedbir ittihaz edildi: (1) Yeniçeri ocağında ıslahat yapıldı. (2) İstanbulda o zaman için mükemmel bir tersane vücude getirildi. Çaldıran harbinde Trabzona

[1] Hindistana sefer etmek ve bunun için Süveyş Kanalını açmak tasavvurunda bulunduğu son sadrazamı Pirî Paşadan naklen rivayet edilir.

kadar ordu için zahire ve levazım taşıyan donanmanın ihtiyaç ile münasip olmadığı, Geliboludaki tersanenin, göz önünde bulunmamasına binaen, tekemmül edemediği anlaşılmıştı. Tersanenin İstanbula naklinden sonra Pirî Paşanın gayretile donanma kendisinden beklenen hizmeti daha iyi ifa edecek bir hale getirildi.

Mısır seferi : (1516) baharında sadrazam Sinan Paşa zahiren henüz devam etmekte olan şarkî Anadolu fütuhatına yardım etmek üzre Maraş yolile Fırat üzerine yürümeğe memur edildi. Mısır hududu yakinindan geçmesi icap ediyordu ; Mısır hükümdarının hududa gönderdiği bir tarassut ordusunun taaruzunu muhtemel görerek İstanbula bildirdi. Bunun üzerine toplanan divanda Mısır muharebesine karar verildi. Maamafih bir sefaret heyeti gönderilerek Osmanlıların tedarikât ve harekâtının İran aleyhine olduğunun Mısır hükümdarına tebliğ edilmesi de takarrür etti. Bir taraftan da donanmanın İskenderiye sularına sevki, padişahın da büyük ordu ile yola çıkması divanın mukarreratı cümlesindendi. Halepte bir ordu başında bulunan Kanso Gavri giden sefirleri tahkir ve hapis, fakat birkaç gün sonra (İrana sefer etmek arzusunda iseniz ne için donanmanızı İskenderiye sularına gönderdiniz) sözlerile ve bu gibi bazı tarizatı havi bir mektup ile tahliye etti. Sefirler hareket halinde olan orduya Elbistan yakınlarında mülâkı oldular. Sefirlerin tahkir gördükleri ilân edilerek ordunun hedefi şarktan cenuba tahvil olundu. O zamana kadar asker harbin İran ile olacağını zannediyordu. Hakikî hedef ancak o zaman anlaşıldı.

İstanbulda Süleymaniye camii (Kanunî zamanındaki hali)
Halice nazır bir sırt üzerinde bina edilmiş olan bu cami Mimar Sinanın İstanbuldaki eserlerinin en muazzam ve san'atkârânesidir.

Mısır harbi zannedildiği kadar müşkül olmadı. Memlûk ricalinden bazıları kendi aralarındaki münakaşa dolayısile daha başta osmanlı ordusuna dehalet ettiler; gerek askerî harekât, gerek diğer idarî hususat için faydalı tavsiyelerde bulundulalr. En evvel iltihak ile rehberlik eden, Ayıntap Valisi Çerkes Yunus Bey oldu.

İlk meydan muharebesi Halep civarında (Merci Dabık) ta vuku buldu. Birkaç saat zarfında mısırlılar mağlûp oldular. Mısır askerlerinin bir kısmı en mühim ande vazifelerini yapmamışlardı; top faikıyeti de Osmanlı tarafında idi. Bu iki sebep galebeyi temin etti. Harbin neticesi Kanso Gavrinin hayatını (harbi müteakıp menzulen vefat etmiştir), Mısır Hükûmetinin de tekmil Suriyeyi kaybetmesi şeklinde tecelli etti. Sefere çıkmazdan evvel bir dahilî istikraz yapmağa mecbur kalmış olan padişah, Gavrinin çadırında iki yüz kantar gümüşle yüz kantar altın, Halepteki hazinede de bir milyon doka bulmuştu.

Halep şehrini bilâharp teslim eden Vali Hayrı Bey dehalet eden valilerin ikincisi oldu. Harbın devamı müddetince reyinden pek çok istifade edilen Hayrı Beyden sonra dehalet eden valiler, emirler çoğaldı. Bıyıklı Mehmet Paşa da bir miktar askerle Dabık muharebesinde bulunmuştu. Halebe girildikten sonra tekrar Şarkî Anadoluya iade olundu. Şam taraflarına doğru ilerliyen ordu, hiçbir maniaya tesadüf etmiyordu. Yol üzerinde ve civarındaki şehirler, kaleler kendiliklerinden teslim oluyorlardı. Şama harpsiz girildi; Trablusşam, Safet, Küdüs, Gazze birer sancak merkezi oldu; Lübnan

Dürzîleri itaat ettiler; içlerinden birine sancak beyliği verildi; kış mevsimi de Şamda geçirildi.

Bu müddet zarfında Mısır Memlûkleri yeni hükümdarlarını intihap ediyorlar ve yeni tedarikâtta bulunuyorlardı. Hükümdar olan Toman bay (Bey) Gazzeye bir oldu gönderdiğinden burada ikinci bir meydan muharebesi oldu. Osmanlı ordusu lehine netice veren bu harpte harekâtı sadrazam idare etmişti. Padişah bu sırada Şamdan hareketle Gazzeye gelmişti. Çölü geçmekte biraz tereddüt ediyordu. Nihayet iltihak eden rüesanın verdikleri malûmat üzerine çölü geçerek muherebeye Mısırda da devama karar verildi. Muhalif fikir serdeden bir vezir idam edildi. Çölün geçilmesi müşkül olmadı; susuzluğa ve açlığa karşı tedarik edilen develerden istifade ediliyordu, çölden geçilirken kesretli ve devamlı yağmur da yağmıştı. Elhasıl üçüncü ve en büyük meydan muharebesi Kahire yakınında Ridaniyede olmuştur (1517). Harbin başlamasile beraber tekmil çelik zırh giyinmiş bir fırka süvari, memlûklerin ordusundan ayrılarak padişahın sancağını hedef ittihaz ettiler ve müthiş bir savletle ilerlediler. Bizzat Tomanbay ile en şeci beyleri bu meyanda idi. Bunlar padişahı ölü veya diri tutmağa yemin etmişlerdi. Çadıra kadar girebildiler ve Padişah zannile Sadrazam Sinan Paşa ile bir kaç Beyi öldürdüler. Fakat Padişah çadırda bulumuyordu. Süvariler geldikleri şiddetle dönerek ordularına iltihak ettiler. Maamafih bu fedakârlıklarının neticeye tesiri olmadı. Harp yirmi beş bin Memlûkün Ridaniye sahrasında hayatını terketmesile nihayet buldu. Bu zafer

Mısırda Çerkes Memlûkleri Hükûmetinin nihayetini ve Mısır arazisinin Osmanlı Devletine ilhakını temin ediyordu. Gerçi Tomanbey bir müddet daha neticesiz bazı taarruzlarda bulunbu, fakat en sonra ihanete uğrayarak esir oldu. Kahramanlığı, vekarı, sözleri iyi bir tesir yapmıştı. Bidayette hürmetle muamele gördü ise de evvelce dehalet etmiş olan Mısır ümrasının tezvirleri yüzünden bir müddet sonra idamına emir verildi. Şehsüvarzade Ali Bey bu emrin icrasına memurdu [I].

Odru yedi ay kadar Mısırda kaldı. Yeni sadrıazam Yunus Paşa muvakkaten Mısırı da idare etmekte idi. Harekete karar verildiği zaman Hayri Bey Mısıra vali tayin olundu. İtaatini kâfil olmak üzre zevce ve çocukları Filibeye gönderildi. Altı bin kadar asker de muhafız olarak bırakıldı. Sadrazam zengin Mısırın valisi olmağı sadrazamlığa tercih etmekte idi. Fakat irtikâbı, orduda bulunan müverrih İdris Çelebinin bir manzumesile padişaha bildirilmişti. Filhakika sadrazam az zamanda, irtikâp ve irtişasile çok zengin olmuştu. Avdette tesadüfen yine yağmurlu günlerle çöl geçildikten sonra padişahın (Mısır seferinin müşkülâtından bahsolunuyordu; işte Mısır arkamızda kaldı, yarın Gazzede bulunacağız) sözüne karşı infialini gizliyemedi: (bu kadar zahmet ve o kadar zayiattan sora Mısır, yine hainler idaresinde bırakıldı) deyiverdi; derhal idamı emrolundu. Şamda ve Halepte birkaç ay istirahat edildikten, bu müddet zarfında yeni ilhak edilmiş olan memalikte de teşkilât ve ıslahat yapıl-

[1] Ali Bey bu suretle pederinin intikamını almış oluyordu.

dıktan sonra (1518) senesinde İstanbula avdet edimiştir.

Mısır seferinin netayici. Mısır seferinin mühim neticelri olmuştur: (1) Mısır, Hindistan yolu üzerinde bulunduğu ve Hindistana denizden giden Ümit Burnu yolu da (1498) den evvel keşfedilmemiş bulunduğu için dünyanın en zengin transit merkezi idi [1]. Bu sebple burada teraküm etmiş olan servetlerin iğtinam olunan kısmı Osmanlı hazinesine ehemmiyetli bir vüs'at verdi. Filvaki Mısır hazinesinden alınan altın ve gümüş bin kadar deve ile naklonulabilmişti. İskenderiye ile Avrupa limanları arasında ticaret gemileri işletmek imtyazına malik olan Venedikten de fetih tebtikâtına zamimeten o senenin vergisi daha ordu Mısırda iken alınmıştı.

(2) Yolda ordunun geçtiği Halep, Suriye, Filistin arazisi tamamen ilhak olundu. Bunlardan başka Mekke ve Medine ve heyeti umumiyesile Hicaz hiçbir askerî harekete lüzum kalmaksızın tabiiyet altına alınıyordu. Filhakika Mekke Emiri bulunan ve Hicazı Mısır hükümdarı namına idareye memur olan Şerif Ebülberekât, Haremeynin anahtarlarını Mısrın fethini müteakip göndermişti.

(3) Son Abbasî halifesi bulunan Mütevekkil Alâllah, ordu ile beraber İstanbula gelerek Ayasofya camiinde unvanını padişaha terketti. Bu suretle Selimin çok ehemmiyet verdiği bir arzusu yerine gelmiş oluyordu. Bundan sonraki fütuhatı için bu sıfattan ve Halebin sukutunu

[1] Mısır, fethi sıralrında, bu vaziyetini kaybetmek üzre idi. Bundan dolayı Türklerin Mısır ticaretinden istifadesi pek büyük olmamıştır.

müteakıp almış olduğu Hâdimülharemeyn unvanından [1] istifade edeceğini ümit eyliyordu.

(4) Ordu, daha Mısırda iken Barbaros Hayrettin Reis arzı tazimat eylemişti. Hayrettin, ileride zikredileceği üzere bir müddet evvel Cezayeri kendi mesaisi ile zaptetmişti. Bilâhare tamamen Osmanlı Hükümeti hizmetine girmiş, Cezayeri de imparatorluğa ilhak eylemiştir.

(5) Evvelce Konyada, Tebrizde yapıldığı gibi Kahirede de en mahir san'atkârlar seçilerek İstanbula gönderildi.

(6) Mısırla Arabistandan bir kısmının, yani Bahri Ahmerin iki sahilinin fethedilmesi Hindistan ticareti için mühim bir fırsat hazırlamıştı: Bahri Ahmerde kuvvetli bir harp filosu teşkil edilebilir ve bu filo vasıta ve himayesile Hindistanın deniz yolu yeni kâşifleri olan Portekizlere tehlikeli bir hale konur, bir iki sene evvel zaptettikleri Aden sahillerile Sokotra adası ve Hürmüz boğazı elde edilmek ve bu noktalara istinat etmek suretile dünyanın bu en kârlı ticareti Osmanlı denizcilerine ve tacirlerine temin olunabilirdi. Lâkin bu cihet geç düşünüldü ve atide izah edileceği veçhile muvaffakıyet temin edilemedi.

Yavuz Selim belki de bu mes'ele ile iştigal edecekti; filhakika Hindistan üzerinde amali olduğu mervidir, fakat ömrünün artık iki senesi kalmıştı. Bu müddet zarfında da Suriyede ve

[1] Bu unvan Halebin fethi haftasındanberi hutbelerde padişahın namına terdif edilmişti

Anadoluda çıkan dahilî gailelerle [1] uğraşıldı. Lâkin bir taraftan da donanmaya ehemmiyet verilerek yeniden yüz gemi teçhiz ve yüz elli sefine inşasına teşebbüs olundu. Rodosa, yahut İrana sefer edileceği söylenmekle beraber hakikî hedef kimsece malûm değildi. Selim tedarikâtını ikmal için Edirneye gidiyorken yolda vefat etti. (1520) [2]. Saltanattaki tebeddül üzerine cenup siyaseti bir müddet için unutulur gibi oldu.

[1] Anadolu gailesi Celâl isminde Mehdilik iddiasında bulunan birisi tarafından Tokatta çıkarılmıştır. Yirmi bin kadar taraftar peyda eylemişti. Bundan sonra Anadoluda isyan zuhûr ettikçe asilere (Celâlî) denilmek mutat olmuştur.

[2] Selim yalnız sekiz sene padişahlık etmiştir. Bu müddet zarfında İran ile Mısır harplerinden başka mühim bir sefer olmamıştır. Şu kadar ki ordu mevcudunun yüz kırk binden üç yüz bine baliğ olduğundan da anlaşılacağı veçhile bu seferler memleketi, sahası, nüfusu, varidatı itibarile bir mislinden belki de daha fazla tevsi ve tezyit eyledi. Selimin azimkârlığı, kavi idaresi ve merdane etvarı kendisine askerin muhabbetini kazandırmıştı. İcraatına hail olmak veya itiraz etmek istiyenleri kat'iyyen merhamet etmeksizin cezalandırırdı. Tarihte görülen mutlak hükümdarların en dikkate şayan nümunelerindendir. Bazan ulüvvü cenap, tevazu, ulemaya hürmet gösterir, bazan arzu ve iradesine karşı vaki olan en ufak şikâyet ve itiraz, azametine karşı gösterilen tahammülsüzlük nispetsiz bir şiddetle mukabele görürdü. Çok sade bir hayat yaşar; debdebe ve ihtişamdan zevk almazdı. Hatta oğlu Süleymana müzeyyen elbiseye rağbeti dolayısile darıldığı vakidir. Ulemaya hürmetinin şayanı dikkat ve nümayişkâr bir şekil aldığı da vakidir: Kazaskeri Kemal Paşazade Şemsettin efendinin atının ayağından cüppesine çamur sıçraması üzerine hiddet göstermemiş, bilâkis bu cüppenin vefatından sonra sandukasının üzerine örtülmesini vasiyet eylemişti. Yavuz lâkabile maruftur. Türkçe ve Farisî manzumeleri vardır. Farisîde Nef'i ile tekabül eder denilmekdir. Farisî divanı matbudur.

Basranın tabiiyeti. Ancak (1534) senesinde Bağdadın Safavîlerden alınması üzerine Basra Emiri bulunan Raşit, tâbiiyetini arzedince yeniden cenup işleri düşünülmeğe başlandı. Artık Basra körfezi sahilleri de Osmanlı nüfuzu dairesine girmiş oluyordu.

Rodosun fethi. Mısır fethi netayicinden biri de Rodosun zaptı olmuştur. Daha Mısır alınmadan evvel Mesih Paşa tarafından muhasara edilmiş olan Rodosun, Cem hâdisesinden ve Mısır fethinden sonra behemehal ilhakı lâzım geliyordu. Rodos, Mısır ve Suriye için daimî bir tehdit membaı olmaktan, Akdenizde osmanlı ticareti için bir tehlike teşkil etmekten artık çıkarılmalı idi. Hicaza müteveccihen yola çıkan hacıların emniyetini istihsal de (Hâdimülharemeyn) unvanını alan padişahın vezaifi cümlesinden addolunuyordu. İşte bu sebepler ikinci Süleymanı [1], 1522 de denizden ve karadan Rodosu tazyika saik olmuş ve altı ay muhasaradan sonra ada kâmilen şövaliyeler elinden zabt ve teshir olunabilmiştir.

Cenupta Deniz Harpleri

Cenup denizlerindeki faaliyet evvelce izah edilen cenup siyasetinin büsbütün metruk bulunmadığını gösterir. Filhakika Süveyş ile Basra, istinat noktaları ittihaz edilerek Hint denizinde dört defa sefere [2] çıkıldı. Fakat

[1] Birinci Süleyman, malûm olduğu üzre, Yıldırım Bayazıdın oğlu olup Ankara harbinden sonra sekiz sene hükümdarlıkta bulunmuştur.

[2] Bu sıralarda Akdenizde de müteaddit mühim harpler olmuş ve az sonra zikredileceği veçhile Akdeniz hakimiyeti Osmanlılara geçmiştir.

uzun zamandanberi bu deniz sahilleri üzerinde en mühim mevkileri zabt ve tahkime fırsat bulmuş olan Portekizlerle artık harbın zamanı geçmişti. Esasen Hint seferlerine memur edilen donanmaların kâfi derecede kuvvetli olmamasından istidlâl edildiğine göre bu işin ehemmiyeti lâyıkile takdir olunamıyordu. Binnetice Aden, Yemen, Maskat havalisi zaptedildiyse de asıl matlup olan siyasî ve iktisadî faideler temin olunamadı.

Birinci Hint seferi. Birinci seferi Gücerattan gelen bir elçi teşvik etmişti. Elçi, portekizlerin Diyü adasını ele geçirdiklerini, hükümdarı bulunan Bahadır Şahın bunlara karşı İstanbul Hükûmetinden istimdat eylediğini ve hazinelerini emaneten Kâbeye göndermeğe mecbur kaldığını söylüyor, beraberinde getirdiği hediyeler arasında altı milyon doka kıymetinde bir kemeri de padişaha takdim eyliyordu. Bu teşvik üzerine Mısır valisi Hadım Süleyman Paşaya Süveyş körfezinde bir donanma inşası için emir verildi. Çerkes kölemenleri zamanından kalma olan tersanede donanma hazırlığı ikmal edilmek üzere iken Bahadırın Portekizler elinde idam olunduğu duyuldu. Bunun üzerine Süleyman Paşa Kâbeye emaneten bırakılan üç yüz sandık altın ve gümüşü İstanbula gönderdi. Müteakıben de yetmiş iki yelken gemisinden ve otuz bin asker ve taifeden mürekkep bir donanma ile Süveyşten hareket ederek (1538) Adene geldi. Aden Emiri (Amir) i tabiiyeti kabul ettiği halde malına tamah ederek idam etti. Ve Adeni sancak merkezi yaptıktan sonra Hindistana müteveccihen tekrar yola

çıktı. Fakat Amirin akıbeti yeni Gücerat Hükümdarı Mahmut Şahın emniyetsizliğini, hatta Süleyman Paşaya karşı Portekizlerle ittifakını mucip olmuştu. Bununla beraber Diyü yirmi gün kadar muhasara edildi; lâkin açlık kendini gösterdi; Mahmut Şah askere yiyecek tedarikinden bile imtina ediyordu. Bizzarure muhassara refedilerek avdet kararı verildi. Bu muhassarada birer kantar sıkletinde gülle atar toplar bulunduğunu, bunların dökülmesinden ziyade Diyü ye kadar naklolunmaları hayrete şayan olduğunu müverrihler kaydetmektedirler. Avdette Yemen kıt'ası zaptedildi.

Diğer Hint seferleri. İkinci sefer (1551) senesinde Piri Reis kumandası altında icra edildi. Mısır kaptanı unvanını alan Piri Reis [1] otuz gemi ile Süveyşten çıkarak Maskat sahillerini zaptetti; Hürmüz adasını da yağma ederek Basraya geldiği sırada büyük bir Portekiz donanmasının Basra körfezini kapayarak kendisine doğru ilerlemek için hazırlıkta bulunduğunu duydu. Ganaimi kurtarmak emeline düşerek yalnız üç gemi ile Mısıra avdete karar vermesi, yolda da gemilerden birini zayi etmesi ve nihayet aleyhinde bazı tezvirat ta vaki olarak Mısırda idam olunması Portekizlere karşı

[1] Piri Reis, evvelce Venedik harplerinde ismi zikredilmiş olan Kemal Reisin yeğenidir. Piri de Kemal gibi değerli kaptanlardandı. (Bahriye) unvanlı kitabı ve Atlası Adalardenizi ile Akdenizdeki sathî ve tahtelbahir akıntıları, demir atılacak yerleri, koy ve körfezleri, boğazları, limanları tamamen ihtiva eder. Eserin kıymetine ve başka bir kitap mevcut olmamasına binaen müteakıp asırlarda Osmanlı tüccar ve bahriyelileri hep bundan istifade etmişlerdir.

muvaffakiyetli bir mücadele ihtimalini azalttı. Piri Reis yerine tayin olunan Murat Reis daha ziyade muvaffakiyet gösteremedi. Filhakika Basradaki donanmayı alarak üçüncü defa Basra körfezi haricine çıkmağa teşebbüs ettiyse de Hürmüz karşısında Portekiz donanmasına mağlüp oldu. Şattülaraba girerek Basraya avdet eyledi. Bundan sonra bu donanmaya kumanda eden meşhur Seydi Ali Reis te teşebbüsleri ve sergüzeştile büyük şöhret kazanmış ise de Hint Denizlerinde Osmanlı hakimiyetini temin itibarile mühim bir netice elde edememiştir. Filvaki dördüncü defa olarak donanmanın yaptığı huruç hareketinde Portekizlerle iki defa çarpışıldı. Buna şiddetli bir fırtınanın tahribatı inzimam etti. Toptan mahrum kalmış, tamire şiddetle muhtaç bulunmuş gemilerle uzun müddet deniz üzerinde çalkalandıktan sonra Seydi Ali Reis portekiz donanmasına karşı koymak imkânsızlığını his ile gemilerini, sahillerine yanaştığı Gücerat Hühûmetine teslim ve bedellerini İstanbula göndermelerini iltimas etti. Maiyetindekilerden istiyenleri de Gücerat Hükûmeti hizmetine girmekte muhtar bırakarak kendisile beraber gelmeğe razı olan elli altmış kişi ile karadan üç senede İstanbule geldi. (1557). Seydi Ali Reis denizci olduğu kadar iyi bir kalem sahibi idi. (Mir'ati Memalik) unvanlı seyahatnamesi matbu ve maruftur. Bundan başka (muhit) isimli eserinde de Hint denizi hakkındaki malûmat ve tetkikatını yazmıştır. Seydi Ali Reisin mağlûbiyetinden sonra bir daha Hint denizi üzerinde tecrübede bulunulmadı.

Garp ile münasebat, Macaristanda ve Akdenizde muharebat

Selimin vefatından sonra itilâ devrinin sonlarına kadar Osmanlı Hükümetinin nisbeten en sıkı münasebatı Avrupa devletlerinden Fransa, Almanya, İspanya, Venedik ve diğer İtalya hükûmetleriledir. Lâkin bu münasebat yalnız Fransa ile dostane olmuştur. Diğerleri ile vaki olan muharebeler neticesinde devletin şimal hududu genişliyerek Viyana civarlarına varılmış, Macaristanın üçte ikisi Osmanlı idare veya himayesine geçmiştir. Diğer cihetten Osmanlı tâbiiyet ve hizmetine kat'î surette giren Barbaros Hayrettin ve Turgut Paşalar gibi kıymetli denizcilerin gayretlerile de Şimalî Afarikada cezayer, Bingazi ve Trablusgarp zahmetsizce ilhak olunmuştur. Sokullu zamanında da devam edecek olan bu münasebat ve fütuhata Belgratın zaptı ile başlanır.

Belgratın zaptı. Belgradı almak için İkinci Murat ile oğlu Fatih zamanında vâki olan teşebbüslerin akim kaldığı malûmdur. Bu defa Macar Kıralı İkinci Luiye gönderilen bir sefirin katli harbin zâhirî sebebi oldu. Hakikatte Belgrat zaptedilmedikçe ne Sırbistanı müessir bir surette mudafaa etmek ve ne de daha şimale doğru fütuhata devam eylemek mümkün olabilirdi. Belgrat evvelki muhasaralarda daima cenuptan tazyik edildiği için şimalden ve nehrin öbür yakasında kâin Zemlin tarikile aldığı imdatla kendini kurtarmakta idi. Bu defa evvelâ Sava nehrinden geçilerek Zemlin zaptolundu.

Kale bu suretle tecrit edildikten sonra cenuptan ve şimalden tazyik edilince bir aydan az bir müddette teslime mecbur kaldı (1521). Sava ile Drava arasındaki tekmil Sirmiye kıt'ası da işgal olunarak hudut, Dravaya kadar tevsi edildi.

Şarlken ve birinci Fransuva. Macar Kıralı İkinci Lui Şarlkenin hemşiresini tezevvüç etmiş ve kendi kızını da Şarlkenin kardeşi Ferdinanda vermişti. Şarlken, miras suretile kendisine intikal etmiş birçok memleket ve hükûmetlerin hükümdarı bulunuyordu: İspanya, İtalyanın bir kısmı, bugünkü Fransanın şimalinde ve şarkında bazı arazi, Avusturya kendisine ait olduğu gibi o sırada yeni keşfedilmiş olan Amerikadaki bazı arazi de müstemlikâtından madut idi. Bunlara zamimeten (1519) senesindenberi umum Almanyanın da İmparatoru intihap edilmişti. Tebaası yüz milyonu buluyordu. İkinci Luinin erkek evlâdı olmadığı için Ferdinant, daha şimdiden zevcesine izafetle Macaristan Kıralı unvanını almıştı. Lui, Şarlkenin ve kardeşi Ferdinandın yardımlarına güvenerek Türklere karşı düşman vaziyeti almıştı. Halbuki Fransa Hükûmeti tam bu sıralarda Şarlkene harp açmış idi. bu sebeple Belgradın ve Sirmiyenin müessir bir surette müdafaası kabil olmamıştı.

(1520) de başlıyarak (1559) senesine kadar müteaddit fasılalarla devam eden ve tarihte (Fransa ve Avusturya hanedanları mücadelesi) ismini alan bu harpler, Osmanlı ordu ve donanmalarını da müteaddit seferlere sevkeylemiştir. Bu itibar ile Osmaslı tarihi için de bunların esbabı ve safahatı bilinmek faideli olur. Bunlar

izah edilmedikçe müteakıp Macaristan muharebelerini iyice tenvir etmek kabil olmaz:

Almanya İmparatoru Şarlken (1500-1558)
İtalyan ressamı (Tisyenin) eseri olan bu tasvir Münih müzesinde bulunmaktadır.

Fransa Kıralı Birinci Fransuva (1515) te tahta geçmişti. Fransa o zamanlar, şimdiki hudutlarına nispetle daha küçüktü. Bu tarihte Avrupanın en

büyük devleti de [1] Almanya imparatorluğu idi. İmparatorlar intihap ile mevkilerine gelirdi, bütün garbî Avrupa presleri, hükümdarları impa-

Fransa Kıralı Birinci Fransuva (1494-1547)
Ressam (Tisyen) in eseri olan bu tasvir Luvr müzesinde bulunmaktadır.

[1] Maamafih en kuvvetlisi demek değildir. Çünkü imparatorluğu dahilinde ufak, büyük dört yüz kadar prenslik vardı; Prensler ayrıca askerî teşkilâta maliktiler ve İmparatora her zaman mutlak bir surette itaat etmezlerdi.

rator intihap olunabilirlerdi. Bu devirde milliyet fikri, hükûmet ve hükümdar telâkkileri bu günkünden farklı idi. (1519) da Almanya imparatoru vefat ettiği zaman ortaya iki namzet çıktı: biri vefat eden imparatorun torunu Şarl, diğeri Fransuva. Alman hükûmetleri rüesasından usulen intihap hakkını haiz yedi müntehip, bu ikisinden birini tercih edecekler idi. İntihaba, Türk korkusu, Almanyanın tarzı idaresi ve bir de mütehiplerin namzetlerden görecekleri menfaatler tesir icra ediyordu. Osmanlı hükûmetinin daimî tevessüü, Almanya hudutlarına yaklşmış bulunması intihapta amil olabilecekti. Fransuva papaya müracaatle imparator olmasına müzaheret ettiği takdirde, Türklere karşı mücadele edeceği vadinde bulundu. Fakat müntehipler, uzun müddet intihabı tehir ettikten ve bu arada yedi müntehipten üçü reylerini, namzetlerden herbirine ikişer defa sattıktan sonra nihayet Şarlın irsî malikânelerinden bir çoğu ve ezcümle Viyana şehri Fransuvanın irsî malikânesi olan Fransaya nispetle Osmanlı hudutlarına daha yakın olduğunu ve binaenaleyh Şarlın Osmanlı muhacematına karşı daha büyük bir gayret göstermesi tabiî bulunduğunu, malik olduğu azîm servet ve fazla tebaa ile buna muvaffak ta olacağını düşündüler. Fransuvaya gelince muvaffakiyeti meşkûk olmakla beraber imparator intihap edilirse Almanyayı da Fransa gibi mutlakıyetle idareye kalkışabilir, başlarına gaile açabilirdi. Bu mülâhazalarla Şarlı ıntihap ettiler. *Beşinci Şarl veya Şarlken* unvanını alan ve Habsburg Hanedanına mensup hükümdarlar meyanında büyük şöhret kazanan rakibinin intihabile Fransuva, bü-

yük bir yeise düşmüştü. 20milyon tebaaya ancak malik olan Fransuva, memleketinin her tarafını Şarlkenin hudutlarile muhat görüyordü. Habsburgların mufrit nüfuz ve kuvveti karşısında Fransanın mevki ve mevcudiyetini muhafaza etmesi için mücadele zarurî idi. Diğer taraftan Fransanın İtalyada takip ettiği siyaset Şarlkenin müdahalesini icap ettirmekte idi. Başlıyan mücadele ilk zamanlarda birinci Fransuvanın aleyhinde bir şekil aldı; İtalyadaki bir harpte yaralı olarak Şarlkene esir düştü (1525). Esareti esnasında memleketini valdesi Luiz Dö Savva idare etmekte idi.

Fransanın Türklerle İttifak ve münasebatı. Yalnız kendi kuvvetlerile Şarlkenle başa çıkamıyacağını anlaması üzerine birinci Fransuva diplomasi ve ittifaklar ile buna muvaffak olmağı düşündü; validesi ve kendisi Süleymanı kanunîye ayrı ayrı mektuplar ve sefirler gönderdiler. Bu mektuplarda Süleymana (padişahlar padişahı) diye hitap ediliyor ve macaristana açılacak bir sefer üzerine Şarlın ve Ferdinandın, askerlerini kısmen Macaristana yardıma gönderecekleri tabiî bulunduğundan, bu aralık Fransız ordularının galebesi temin olunarak hapisten halâssı kabil olacağı bildiriliyordu. Tercümesi tarih kitaplarımızdan bazılarında mezkûr Fransuvanın bir mektubunda "bu hususta inayet buyurulduğu halde, ilelebet bendei nimetşinasınız olacağımıza iştibah buyurulmıya„cümlesile söze nihayet verilmekte idi. Bu mektubu getiren Jan Frankipani ismindeki Sefir, Cevabî bir muvafakatname almağa muvaffak oldu. Bunu da Mohaç seferi takip etti (1526).

Bu sefer Fransuvanın ümidi veçhile, Şarlkenle Madrit muahedesini aktederek hapisten kurtulmasını kolaylaştırdı. İşte Osmanlı Devletinin garp ile ilk dostane münasebatı bu tarzda başlamıştır. Fransuvanın Türkler aleyhine yürümek vadinde bulunduğunu hiçbir zaman duymamış olan Osmanlı sarayı Fransa ve Avusturya hanedanları mücadelesi devam ettiği müddetçe[1] gerek Birinci Fransuvanın, gerek yerine geçen oğlu İkinci Hanrinin teşviklerile Osmanlı menfaatinden ziyade Fransız nef'ine hadim olmak üzere daha birkaç kere Macaristana ordular sevketti. Maamafih Fransızlar hiçbir zaman Osmanlı Hükûmeti ile tahrirî bir ittifaka yanaşmamışlardır. Şifahî müzakerelerle arzularını temine muvaffak oldukları için İslâmlarla ittifakları olmadığını Avrupalılara tekrardan çekinmiyorlar idi. Defaatla Türkleri harbe soktuktan sonra ilk fırsattan bilistifade bir musaleha veya mütareke aktile menfaatlerini temin etmişler, sulhu müttefikleri ile beraber yapmak şöyle dursun, bütün düşman kuvvetlerinin Osmanlılar üzerine akmasına sebebiyet vermişlerdir. Halbuki İstanbul sarayı tenkide şayan bir saffet ve lâkaydî ile bu cihetlerin tetkik ve takibine lüzum görmiyordu. Hatta Fransızlar sulh yaptıktan sonra bazan verdikleri vait mucibince Os-

[1]Bu harpler nihayet 1559 da Fransız anın galebesile neticelendi. Fransa mevcudiyetini kurtardıktan başka evvelce Almanyadan madud olan birkaç kaleyi ele geçirdi. Dahilî ve haricî uzun mücadeleler neticesinde yorgun ve meftur düşen Şarlken 1556 da Almanyadaki irsî malikânelerile imparatorluk tacını biraderi Ferdinanda, diğer memalikile İspanyayı da oğlu ikinci Filibe etrkederek bir manastıra çekildi ve iki sene sonra öldü.

manlı Hükûmeti ile de Şarlkenin sulhunu temin etmeğe memur sefirler gönderdikçe padişah (Mademki Şarl ile harbe nihayet vermemi istiyorsunuz, söyleyin, sizden aldığı memleketleri, kaleleri iade etsin) demekte idi. Elhasıl bu ilk dostane münasebat bile Osmanlı Devletinin Avrupada en kuvvetli olduğu zamanda dahi ricalinin siyasetteki meharetsizliğini ispat eden delâil ile doludur.

İlk kapitülâsyon. Bu dostane münasebat devam ettiği sıralarda Süleymanı Kanunî, netayicini asla takdir edemiyerek, Birinci Fransuvanın Irakeyn seferi esnasında Bağdada kadar gelen bir sefirine, (Lafore) ye (1535) te, bilâhare imparatorluğun başına belâ kesilen kapitülâsyon fermanlarından birini bahş ve ihsan ediyordu.

Bizans İmparatorluğu zamanında Asya ile Avrupa arasındaki ticaret, Venedik ve Cinevizlerin elinde idi. Kezalik bunlar, kuvvetleri ve siyasî meharetleri, Bizansın da zâfı ve aczi sayesinde ya pek az gümrük resmi vererek, yahut hiç te birşey vermiyerek mallarını imparatorluğa ithal ederlerdi. Fransuva, bu defa teessüs eden dostluktan bilistifade şark ticaretini ele geçirmek istiyerek Bağdat seferi esnasında gönderdiği sefirinin gayretile ticari, malî ve adlî mevaddı ihtiva eden bir fermanı padişaha imza ettirmeğe muvaffak olmuştur. Bilâhare diğer Avrupa hükûmetlerinin ve Fransa kırallarının zaman zaman tecdiden ele geçirdikleri fermanlarla bu ahkâm, derece derece tevsi edilerek Osmanlı Hükûmeti dahilinde yaşıyan ecnebilere bu memleketin sahiplerinden ziyade hakuk temin eylemiştir. En şevketli zamanında siyasî bir kiyasetsizlikle ve mahza lûtuf ve atıfet olmak üzere verilen bu fermanlar, (kapitülâsyon) namile bilâhare zâf ve inhitat devrinde Osmanlı Hükûmetine; kuvvetlenmiş Avrupa devletleri tarafından bir hak, bir imtiyaz, bir ahit olarak telâkkî ettirilmiş, hükûmetin istiklâline bir darbe ve dahilde sanayi ve ticaretin inkişafına hail olarak Lozan Muahedesine kadar devam edip gelmiştir.

Mohaç seferi. Belgradın zaptını intaç eden seferden beş sene sonra Fransanın teşvikile tekrar başlıyan Macar harplerinin birincisine Mohaç seferi isminin verildiği zikredilmişti. Esasen Belgradın zaptındanberi hudutlarda asayiş temin edilememekte, İkinci Luinin münasip addedeceği bir zamanda Belgradı kurtarmağa çalışacağı anlaşılmakta idi. Fransuvanın müracaati vukua gelince Luinin istirdat teşebbüsüne meydan da bırakılmamış olmak için yeni bir sefer icrası tensip olundu. (1526) baharında padişahla beraber İstanbuldan hareket eden ve yolda iltihak eyliyen kuvvetlerle mevcudu üç yüz bin kişiye varan ordu, Macarların biraz evvel Sirmiye kıt'asında işgal eyledikleri bazı mevakii istirdat etmek mecburiyetinde kaldı. Kurulan büyük bir köprü ile Drava nehri geçildi. Ve nihayet Muhaç ovasında ikinci Luinin kumanda ettiği büyük orduya tesadüf edildi. Luinin ordusunda Şarlkenin tebaasından her millete mensup güzide şövalyeler vardı; Almanlar, Çekler, İspanyol ve İtalyanlar Macarların yardımına koşmuşlardı.

Muharebe çok şiddetli olmakla beraber mahirane idare edilen bir manevra, harbi Osmanlı ordusuna kazandırdı İkinci. Lui de maktuller arasında idi. Mohaç harbini kazanamıyan Macarlar artık mukavemet etmediler; ordu bilâharp payitaht olan Bodine girdi.

Türklerin hakimiyeti altında Macarlar. Macarlar, hürriyetlerine çok merbuttur. Daha on üçüncü asrın ilk rub'unda istihsal ettikleri bir kanunu esasî ile kıralın hukuku takyit edilmiş, hatta tebaasının hukuk ve hürriyetini ihlâl

eden bir krala karşı ihtilâl hakkı bile millete tasdik ve teslim olunmuş idi. Bundan dolayı Macarların arzusu hilâfına Macaristanın birdenbire ilhakının, hükûmeti devamlı bîr mücadeleye maruz bırakabileceği düşünülerek Macarlara kendileri tarafından müntehap bir kralın tayin edileceği ve ancak bir himaye ile iktifa olunacağı bildirildi. Transilvanya ve Macar zadegânı Transilvanya Prensi (Zapolay Yanoş)u intihap ettiler. Türklerin (Yanoş) Kıral dedikleri bu zat evvelce Türkler aleyhine hudut münazaalarına iştirak etmiş olduğu halde bu intihap üzerine Macar kırallığına tayin edildi. Ve vefatı senesi olan (1540) tarihine kadar Macaristanı idare etti. Yanoş Macarların teveccüh ve muavenetine mazhar olmuş ise de Ferdinandın devamlı hücum ve muharebelerinden bir an rahat edememiş, Macaristanın kısmen elinden çıkmasına razı olmak mecburiyetine katlanmıştır.

Mohaç hezimeti üzerine Şarlken, Almanyanın cenubu şarkîsindeki vâsi malikânelerinin idaresini kardeşi Ferdinanda tevdi etti. Kendisi Fransaya ve Almanyadaki Protestanlara karşı mücadele ederken Ferdinandın da Türklerle uğraşmasını temin etmek istiyordu. Bohemya kıralı sıfatını da haiz olan Avusturya Arşidükası Ferdinant, Viyanayı merkez ittihaz etti. Diğer taraftan Mohaçta telef olan kıral Lui ile karabetine binaen Macaristana tevarüs iddiasile Macaristan kıralı unvanını da kullanmakta idi.

Bir taraftan Kıral Yanoşa taarruz ediyor, diğer cihetten İstanbula sefirler yollıyarak Macar Kırallığının kendisine intikal etmesi lâzımgele-

ceğinden bahisle istitafta bulunuyordu. Halbuki Sadrazam İbrahim Paşa sefirlere (Lui rahat döşeğinde ölmemiştir; binaenaleyh mirası mevzubahs olmaz. Macaristan harben fethedildi. Osmanlı Hükûmeti Yanoşu münasip görerek Macaristanı Padişaha vekâleten idare etmek üzere kendisine tefviz etmiştir) cevabını vermekte idi.

Yanoş kıral Macaristanın tamamen müstakil hükümdari imiş gibi hareket ediyordu; Osmanlı nüfuzunun tezayüdüne meydan vermemek için İstanbuldan yardım istemeksizin bir müddet kendi kuvvetlerile Ferdinanda mukabele etti, bir aralık ta Lehistandan yardım istedi Halbuki Lehistan, Osmanlı işlerine müdahale addedilecek böyle bir muaveneti tehlikeli görerek bitaraf kalınca Zapolay bizzarure padişaha sefir gönderdi ve sadakatini temini ile yardımını rica etti. Padişah sefire (Macaristan benimdir, efendinin sadakatini memnuniyetle kabul ediyorum. Ferdinanda karşı himayeyi de vadederım) cevabını verdi.

Viyana muhasarası. Zaten az sonra Ferdinant ordusunun (Bodin) i zapteylediği (1529) haberi de alındı. Bunun üzerine Ferdinanda karşı yeni bir sefer tertibine karar verildi. Padişah, hareket eden üç yüz bin kişilik muazzam ordu ile beraberdi. Mohaçta Kıral Yanoş ta Macar askerile birlikte iltihak eyledi. İlk darbe de (Bodin) istirdat edildi. Bunun için beş gün muhasara kifayet etmişti. Burada Sekbanbaşı delâletile Yanoşa taç giydirildi. Müteakıben Ferdinandın yahut Şarlkenin büyük ordusile telâki edilebilmek üzre Viyanaya kadar gidildi, lâkin

mühim bir düşman kuvvetine tesadüf olunmadı. Bunun üzerine Viyananın muhasarasına karar verildi. Fakat Eylûl sonlariydi. Evvelce verilmiş bir karar olmadığı cihetle büyük muhasara topları da getirilmemişti. Binaenaleyh bir taraftan kış korkusu, diğer cihetten top kuvvetinin kâfi olmaması, muvaffakıyet ihtimalinin azlığı üç hafta sonra muhasaranın ref'ini ve ordunun avdetini mucip oldu (14 Teşinievel 1529). Bu hakikatte bir muvaffakıyetsizlikti, fakat Sadrazam İbrahim Paşa bunu setretmek için Viyana muhafızına (şehrinizi zaptetmek için gelmemiştik, Arşidük Ferdinandı arıyorduk, kendisini bulamadık) tarzında bir mektup yazarak göndermiş ve hertarafa akıncı sevkederek pek çok ganaim toplatmıştır.

Alman seferi. Ordunun İstanbula avdetinden sonra Ferdinant tekrar Macaristana tecavüz eyledi. Buna mukabil de Tuna civarında bulunan hudut muhafızlarının (Yanoş) a muavenet eylemesi emrolundu; muharebe devam ediyordu. Bir aralık Bodinin tekrar muhasara edildiği, Semendre Beyinin yardıma koşmasile Ferdinandın ricata mecbur kaldığı haberi geldi. Bu sırada Fransa Hükûmetinin teşvikatı da inzımam ettiği için doğrudan doğruya Şarlkene ilânı harp edilerek yeniden üçyüz bin kişilik bir ordu ile yola çıkıldı (1532). Bu sefer (Alman seferi) namile maruftur. Çünkü Avusturya baştanbaşa dolaşılmış ve Almanya içerilerine kadar ilerilenmiştir. Fakat bir müdafaa ordusuna tesadüf edilmediğinden nihayetsiz ganaim ve yüz bin kadar esir ile kış bidayetlerinde avdet edildi.

Avusturya ile ilk musalâha. Avusturya ve Almanya Türk akınlarından ehemmiyetli zararlara uğramıştı; Almanyada protestanlığı kabul etmiş olon prensler ve şehirler de Şarlken aleyhine ittifak etmişlerdi. Bu tehditkâr vaziyet üzerine Şarlken Ferdinanda müzaheret edemiyecekti. Bu sebeple ordunun avdetini müteakıp Ferdinant sefirlerle hediyeler göndererek sadrazamın teveccühünü ve sulh için yardımını rica etti. Gönderdiği mektupta sadrazama (birader) diye hitap ediyor ve maksadına varmak için hükümdarların yekdiğeri için kullandıkları bu tabir ile kendisini Osmanlı İmparatoluğunun veziri azamı derecesine indiriyordu. Filhakika bu suretle sadrazamın muavenetini kazanmış ve Yanoştan ele geçirdiği kalelerin, Padişaha vereceği senevî otuz bin altın vergi mukabilinde kendisine bırakılmasına Osmanlı hükûmetini razı edebilmişti. "İşte Avusturya, Osmanlılarla birinci musalâhasını bu türlü menfaat ve şeref fedakârlığile satın almıştır„ (1). Uzun müddettenberi devam eden Macar ve Avusturya muharebatına bir nihayet vererek İran ile başlıyacağı anlaşılan harbe daha iyi hazırlanabilmek arzusu (2) bu sureti tesviyeyi Osmanlılara daha kolaylıkla kabul ettirmişti (1533). Musalâha bilâmüddet yapılıyordu; Ferdinant tarafından muhafaza edildiği müddetçe Osmanlı Hükûmeti de bunu bozmıyacağını taahhüt ediyordu. Fakat bu sulha Şarlken dahil değildi. İsterse o da sefir göndererek ayrıca

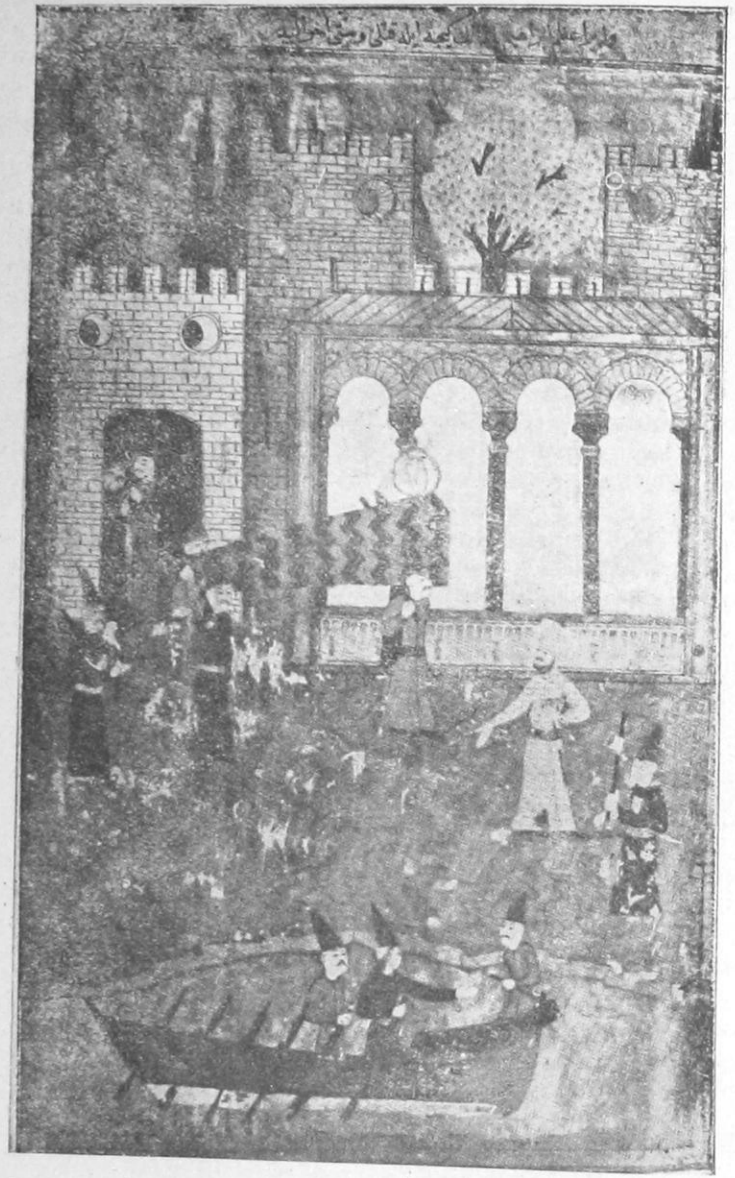
(1) Hamer tercümsi. cilt 5. S 142.

(2) Bu harp daha yukarda (69) ıncı sahifede Irakeyn seferi namile izah edilmişti.

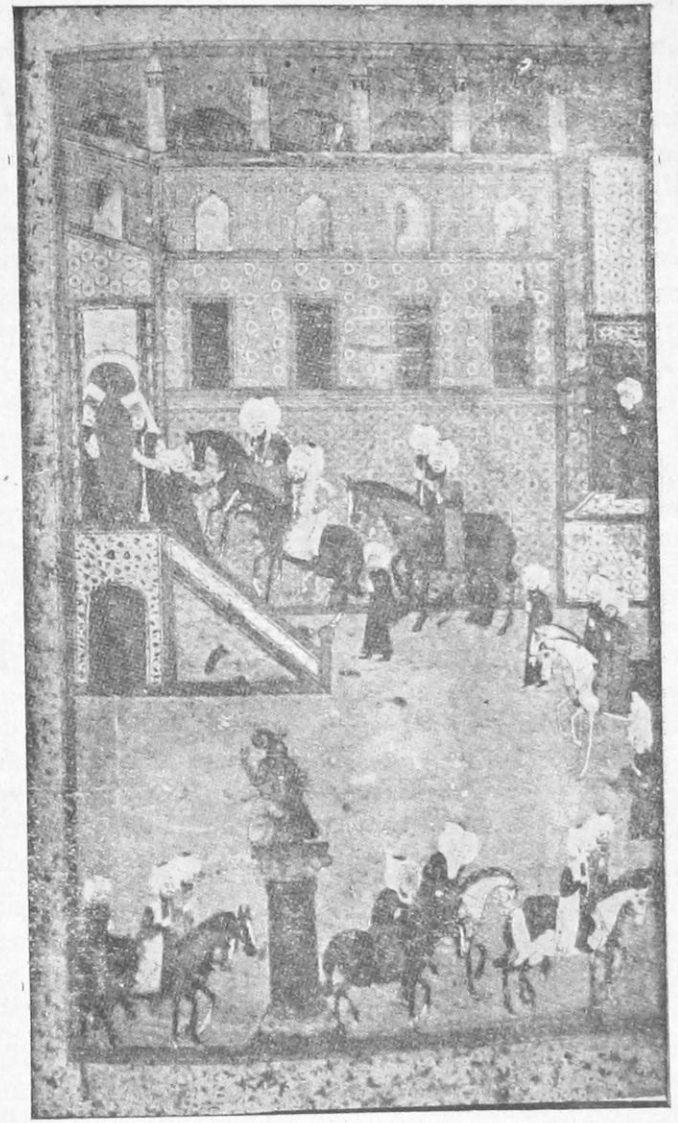
sulh yapabilecekti. Fakat Şarl ile bu sulh olmamış ve aradaki mücadele Akdenizde devam etmiştir.

İbrahim paşa ve idamı. Avusturya sulhunu müteakıp İran ile 1533 Harbi başlamış ve İstanbula avdet edildikten sonrada, sadırazam İbrahim Paşa idam edilmiştir. İbrahim Paşa on iki seneden fazla sadarette kalmıştı. Kendisi Pargalı bir esir idi. Irkan Rum, tabiiyet itibarile Venedikli idi. Rumca ve İtalyancayı öğrenmişti. Musikide de mehareti vardı. Küçük yaşta korsanlar eline geçerek Manisada satıldıktan sonra islâm terbiyesi görmüş, türkçe, arapça ve farisî öğrenmişti. Şehzadeliğinde ve Manisada vali iken Süleymana intisap etmiş, bilhassa validesi Hafsa Sultana kendisini sevdirmeğe muvaffak olmuştu. Bu intisap, saltanatı müteakıp sarayda mühim bir vazifeye ve daha sonra da Piri Paşanın tekaüdile usul hilâfına olarak sadarete geçmesine sebep oldu. Hafsanin ve padişahın teveccühlerini keskin zekâ ve dirayeti sayesinde daima tezyide muaffak olan İbrahim nihayet damat ta olmuş ve İstanbulda Sultanahmet meydanında ozamanın en muhteşem binasını ikametgâh ittihaz ile bodinden getirttiği heykelleride önüne rekzettirmiştir. Lâkin mevki ve ikbalini hazmedemedi. Azameti gittikçe artıyordu. Süfera ile mülakatlarında nüfuzunun padişah nüfuzuna bile tefevvuk etmekte bulunduğunu söyliyecek, Bağdat seferinde de sultan unvanını kullanacak kadar ileri vardı. İskender Çelebinin de haksız yere idamına sebep olmuştu. Kendisini pek fazla iltizam eden Valide Hafsa Sultan vefat edince İbrahim, bir gece sarayda esrarengiz bir surette idam ediliverdi (1536). İbrahim Paşaya makbul lekabı verildiği gibi maktul denildiği de vardır.

Şarlken ve müttefiklerile Deniz harpleri, Barbaros Hayrettin. İran harbi sıralarında Şarlken ile de Akdenizde muharebe devam etmekte idi. Alman seferi esnasında Şarlken, müttefiki bulunan venediklilerin donanmasile kendi gemilerini birleştirerek Andre Dorya

Maktul İbarahim paşanın idamından sonra naşının geceleyin defnedilmek üzre Galataya gecirildiğini gösteren bu minyatür şehnameci Sait Lokmanın eseri olan ve hazinei hümayunda mahfuz bulunan hünernameden alınmıştır. Minyatür Osmanlı musavvirlerinden üstad Osmanın esrsidir.

Yine hünernameden alınan bu minyatür Atmeydanında Sadrazam İbrahim Paşanın Bodinden getirip rekzettiği tunç heykeli göstermektedir

SISMANOGLIO

(André Doria) kumandasında Morada (Koron) kalesi üzerine göndermiş ve bu kaleyi zaptetmiş idi. Aslen Cineviz olan Andre dorya birkaç hükûmetin hizmetine girip çıktıktan sonra nihayet Şarlkenin hizmetine geçmişti. Zamanın birinci kaptanı olarak tanınmış bulunuyordu. Koronun zaptı üzerine Süleymanı Kanunî Barbarosu İstanbula davetle Kaptan Paşalığı uhdesine vermeğe lüzüm gördü (1533). Filhakika Andre Doryaya karşı ancak Hayrettin Paşa rakip olabilecekti,

Aslen Türk olan Hayrettin Yenice vardarlı bir sipahinin oğludur. Babası fethi müteakıp Midillide tavattun etmişti. Asıl ismi Hızır olan Hayrettin bu adamın dört oğlundan üçüncüsüdür. Dört kardeşler de korsanlık etmekte idiler. İçlerineden Oruç çok şöhret kazandı. Korsanlıkta devam ederek Baba Oruç adını aldı, büyük bir filoya sahip oldu. Baba Oruçtan çekinmekte olan Cenubî Avrupanın sahil halkı kendisine (Barbaros) ismini vermekte idi. Baba Orucun vefatile filosu ve şöhreti kardeşi Hızır Reise intikal etti.

Hızır, Tunustaki Benihafs hükûmetile itifak ederek Venediklilerle, Fransızlarla, Cezayer ve Trablustaki yerli hükûmetlerle muharebelere, bilhassa şimalî Afrikaya tasallut etmekte olan Ispanyollarla mücadelâta devam etti. Nihayet yerli hükümetin inkırazı üzerine Cezayeri ele geçirdi. Yavuz Selim Mısırı alınca tabiiyetini arzdan çekinmedi. Buna mukabil Anadoluda arzu ettiği kadar asker toplamasına müsaade edildi. Hızır Reis İspan yollarla mücadeleye Kanunî zamanında da devam ediyor idi. Bir aralık iki bin esir ile on beş İspanya harp sefinesini zaptederek padişaha bildirdi. Cevaben tebrik edilerek İstanbula davet olundu. Cezayere oğlu Hasan beyi vekil bırakan Hızır Reis derhal icabet etti. Uhdesinde bırakılmakla beraber Cezayer artık bir vilâyet oluyor, Endülüsten müslümanları Afrika sahiline nakletmek hususundaki gayreti dolayısile de kendisine (Hayrettin) ismi verilerek kaptan paşalığa tayin olunu-

yornu. Kendi donanmasile Osmanlı donadmasının bu suretle birleşmesi hem Osmanlı Devleti, hem kendisi için faideli olmuştur. Filhakika devlet zahmetsizce Cezayeri kazanmış, Akdeniz hakimiyetini ele şeçirmek için de liyakatli bir donanma kumandanı bulmuş oluyur, Hayrettin Paşa da muazzam bir donanma vücude getirebilecek zengin bir hükûmetin hizmetine girmekle Türklüğe ve gayrsine hizmet etmek, nihayetsiz şeref ve şöhret kazanmak imkânını elde ediyordu. Barbaros Hayrettin ömrünün sonuna kadar (1546) düşman ve rakiplerine aman vermemiş, Türkün hakimiyetini Akdenizde temine muvaffak olmuştur.

Barbaros Hayrettin daha İstanbula gelmeden evel Koron istirdat edilmişti. Binaenaleyh kaptan paşalığa tayinini müteakıp, şimalî Afrikanın fethine devam için İspanyolların himayesini kabul etmiş olan Tunus emirinin üzerine hareket emrini aldı. Tunus emiri kırk dört kardeşini katletmiş, zalimane idaresi ile halkı dilgir eylemişti. Bundan istifade eden Barbaros Tunusu ele geçirmeğe muvaffak oldu ise de birkaç aydan fazla muhafazaya imkân bulamadı; Şarlkenin büyük bir donanma ile gelmesi kendisini Tunusu terke ve Cezayere çekilmeğe icbar etti. Bir müddet sonra Şarlkenin müttefiki olan Venediklilerin elinde bulunan Korfu adasını zaptetmek suretile Adriyatik denizinin kolaylıkla mürakabesini ve Arnavutluk sahillerinin muhafazasını temin etmek istedi. Bu teşebbüse berren padişah ta bir ordu ile gelerek iştirak etti. Maamafıh muvaffakiyet temin olunamadı, yalnız isyan halinde bulunan bazı Aanavut kabilelerinin tedibi neticesi alınabildi.

Preveze harbi. Hayrettin Paşanın en mü-

OSMANOĞLU

him muharebesi (1538) de vuku bulmuştur (I). Donanma adet olduğu üzere bu senenin baharında da Akdenize çıkmış, Adalardenizinde Venediğe ait adalardan on ikisini fethettikten sonra Giride de asker çıkararak bazı mevakii tahrip ve yağma eylemişti. Donanma İstanköy sularında bulunduğu sırada Andre Dorya kumandasındaki İspanya donanmasının, Şarlkenin müttefikleri bulunan Venedik ve Papa donanmalarile birleşerek Preveze kalesini muhasaraya teşebbüs edecekleri haber alındı. Barbaros rakıbi ile çarpışmak için zaten fırsat kollayordu. Derhal hareket etti ve Preveze önlerinde tesadüf eylediği düşman donanması üzerine atıldı. Osmanlı donanması, düşmanlarin müceddet ve müntehap gemilerden mürekkep donanmasına nisbetle zayif idi. Fakat Barbarosun ve arkadaşlarının azim, cesaret ve mehareti, buna mukabil Doryanın tereddüdü galibiyetin Osmanlı donanmasında kalmasını intaç etti. Bu zaferile yarım asır kadar bir zaman Türklerin Akdenizde hakimiyeti temin edilmiş oldu. Bu şerefli deniz mücadelesinde Turgut ve Murat reisler de beraber bulunmuşlar ve muvaffakiyete iştirak eylemişlerdi.

Venedikle sulh. Preveze harbinden sonra

(1) Bu tarihte isyan eden Buğdan üzerine bizzat padişah hareket ederek isyanı bastırmış, Hint denizinde de Hadım Süleyman paşa Diyü kalesini muhasara eylemişti. Şu suretle şimalde, garpte ve cenupta kükûmetin berrî be bahrî kuvvetleri aynı zamanda harekete geçmişlerdi. Yekdiğerlerinden binlerce kilometre mesafede kuvvetli düşmanlarla ayni zamanda mücadele, Osmanlı Devletinin bu devirdeki satveti hakkında bir fikir verebilir.

deniz muharebeleri artık evvelki şiddetini gösteremiyordu. Nihayet Venedik Hükûmeti sulha talip olarak bir sefir gönderdi; harp esnasında Morada ele geçirdikleri bazı kalelerle harpten evel Dalmaçya sahilinde malik bulundukları bazı iskele ve kalelerin iade ve terki, Akeenizde Barbaros tarafından zaptolunan adaların kezalik geri istenilmemesi ve üçyüz bin doka altunu tazminatı harbiye verilmesi şartlarile Venedikle sulh yapıldı (1540). Maamafih Şarlkenle olan deniz harpleri daha bir müddet devam etti.

Macaristanin kat'î İlhakı. Venedik sulhünü müteakıp Zapolay Yanoş vefat etmiş, Skizmont isminde on beş günlük bir çocuk bırakmıştı. Ferdinant, çocuğun, Yanoşun oğlu olmadığını iddia ile Hükûmeti Osmaniyeye müracaat etti; Macaristanın münasip bir vergi mukabilinde tamamen kendisine verilmesini iltimas eyledi. Diğer taraftan da Bodini muhasara etti. Lâkin oğluna niyabet suretile Macaristanı idareye çalışan kıralça İzabellânın müracaatı üzerine Osmanlı Hükûmetince gönderilen memur huzurunda bizzat çocuğu emzirmesi Ferdinandın iddiasının asılsızlığını meydana çıkardı ve Macaristana sefer ilân olundu. Hemen gönderilen pişdar ordusu Bodini muhasaradan kurtardı. Asıl ordu da arkadan geldi. Büyüdüğü zaman Skizmondun Macar Kırallığına tayin olunacağı, şimdilik babasının memleketi olan (Erdili) niyabet suretile validesinin idareye memur edildiği ilân olundu. Bodinede vâsi salâhiyet ile Süleyman paşa vali tayin olunmak suretile Macaristan Osmanlı Hükûmetine ilhak edildi (1541).

Süleyman paşa aslen Macardı, devşirme çocuklarından yetişme idi. Macaristan bu suretle üçe ayrılmış oluyordu: Bir kısmı bir vergi mukabilinde Ferdinanda kalıyor, ikinci kısmı Bodin Vilâyeti namı altında Memaliki Osmaniyeye ilhak olunuyor, üçüncü kısmı da Erdil yahut Transilvanya Kırallığı unvanile Osmanlı himayesi altında muhtar bir Hükûmet halinde bırakılıyor idi. Bilâhare Avusturya kısmında vukua gelen yeni fütuhat ile genişliyen Bodin Vilâyeti bazı teşkilâta daha tâbi tutularak müteaddit vilâyetlere ayrılmış ve Macaristan bu teşkilât ile bir buçuk asır kadar Osmanlı Hükûmeti idaresinde kalmıştır. Türkler, Macaristanı şayanı dikkat bir meharet ile idare etmişlerdir; Avusturya idaresinde kalan Macarlar müteaddit defalar isyan ettikleri halde Türk idaresindeki Macarların böyle bir isyanı görülmemştir. Denilebilirki Türkler, hudutlarının en çetin mücadelelere sahne olan bu kısmı üzerinde benliğini müdrik, memnun, Türklere dost ve binaenaleyh icabında iyi bir muavin vazifesini görecek bir Macaristanın mevcudiyetine lüzum görmüşlerdi. Bunun için de buraya macarca bilen Valiler ve memurlar gönderiyorlar, türkçe ile beraber macarcayı da resmî lisan olarak kullaniyorlar, Macarların Türk idaresini bir ecnebi tahakküm ve istibdadı şeklinde görmelerine meydan vermiyorlardı.

Akdenizde yeni Hareketler, Nis Muhasarası. Ferdinandın Macaristana tecavüzü esnasında Şarlken de Cezayeri tehdide başlamıştı. Bu sebeple ordu Bodin için hareket ettiği sırada Hayrettin Paşa da Cezayeri kurtarmağa memur

ediliyordu. Bu defa da Şerlken bir muvaffakiyet kazanamadı; gerek Cezayerde vekâlet etmekte olan oğlu Hasan Beyin, gerek Barbarosun müdafaa ve gayretlerile Şarlkenin ordu ve donanması bir defa daha münhezim ve perişan edilerek ricate mecbur bırakıldı. Biraz sonra Fransız sefirinin iltiması üzerine Hayrettin Paşa Şarlkenle mücadelesinde Birinci Fransuvaya yardım etmeğe memur oldu. (1543) baharında donanmayı alarak Fransız sefirinin de refakatile Akdenize açıldı; Şarlkeni iz'aç için Sicilya ve İtalya sahillerinde bazı mevkileri zapt ve yağma ederek Marsilyaya geldi. Orada Fransız donanmasile birleşerek o zamanlar Şarelkene ait olan (Nis)-in zaptına teşebbüs etti. Şehir zabtolundu ise de kale ele geçirilemedi; çünkü Şarlken de, büyük bir donanma göndererek muhasaranın devamına mâni olmak istiyordu. Fransızlarla da ihtilâf çıkmıştı; Nisi zapteden Osmanlı kuvvetleri olduğu halde zamanın adetince yağma edilmesine Fransızlar mümanaat ediyorlardı. Fransızların cephaneleri de kalmamıştı. Barbaros «gemilerinize şarap dolduracağınıza cephane alaydınız» diyerek muhasarayı refetti; Osmanlı donanması o sene kışı Tulon limanında geçirdi.

Barbarosun vefatı. Nis muhasarası Hayrettinin son harbi olmuştur. (1546) da vefat eden Hayrettinden sonra da kendisinin yetiştirdiği Turgut paşa, Piyale paşa, Kılıç Ali paşa, kendi oğlu Hasan paşa, Seydi Ali Reis gibi zevat isrini takip etmişler ve Akdenizde Türk hakimiyetini daha bir müddet temin ve idameye muvaffak olmuşlardır. Hayrettin paşanın Türbesi Beşiktaşta Hayrettin iskelesindedir. Türklügün bihakkın iftihar edebilecegi bir kıymet ve liyakatte idi.

Avusturya harplerinin devamı. Bodinin il-

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

hakından sonra da Ferdinad, muharebeye devamdan çekinmedi. Hatta bir aralık Peşteyi de muhasara ettiği haber alındı. Bunun üzerine padişah ta beraber olduğu halde tekrar büyük bir ordu hareket etti (1543). Üçyüz kadar gemi de Karadeniz ve Tuna yolile mühimmat ve zahire nakline tahsis edilmişti. Ordunun tekarrübü üzerine düşman kuvvetleri muhasarayı refetti; Fakat ileri hareketten vazgeçilmiyerek evvelce Avusturyalılar elinde bırakılmış olan kalelere taarruz edildi. Padişah avdet ettiği halde harekâta üç, dört sene daha devam ile birçok kale ve mevkiler (ezcümle eski payitaht olan Gran kalesi) zaptolundu. Ele geçirilen yerlerde sancak teşkilâtı yapılıyor, idarî tedbirler ittihaz edilerek buraların da ilhak edildiği ilân olunuyordu.

Şarlken ile mütareke. Şarlkenin Hayrettin paşadan gördüğü zararlar, Ferdinandın Osmanlı orduları yüzünden uğradığı mütemadi hezimetler ve bermutad daha ilk hatvede (1544 te) sulh yapmış olan Birinci Fransuvanın ikidebirde tekrar eylediği tavassut ve iltimaslar neticesinde nihayet (1547) de Şarlkenle beş sene için bir mütareke aktolonmuştur. Mütareke Şarlkenle Ferdinanda ve diğer müttefiklerine de şamildi. Ferdinand kemafissabık otuz bin lira vergiyi verecekti.

Harbin tekrar başlaması. Maamafih beş sene hitam bulmadan Ferdinand tekrar harbe başladı. Bu defa Erdile tecavüz etmekte idi. Binaenaleyh denizden ve karadan yeni bir harp silsilesi daha başladı. Bir taraftan Turgut ve Piyale

Paşaların, diğer cihetten Rumeli Beylerbeği Sukullu Mehmet ve Vezir Kara Ahmet paşaların gayretlerile yeni yeni fütuhat oldu. Şimalî Afrikada Trablusgarp ve Bingazi, (Erdil) ve (Banat)ta da Ferdinandın eline geçmiş olan bazı kaleler ve ezcümle Tamaşvar kalesi bu fütuhatın mühimleridir. Trablus ve Bingazinin ilhakile Fasa kadar bütün şimalî Afrika imparatorluk çerçivesine giriyor, Tamaşvar kalesile de Tuna ötesinde mühim bir mevkii müstahkem elde edilmiş oluyordu. Bu son fütuhatın elde edilmesinde Türk ordularını idare eden Sokullu ile Kara Ahmet paşanın büyük gayretleri görülmüştü.

Turgut Paşa. Turgut Paşa aslen Türktür; Menteşeli bir çiftçinin oğludur. Barbaros Hayrettin tarafından yetişdirilmiş, o da selefi gibi Korsanlıkla işe başlamış ve nihayet Osmanlı Hükûmetine dehalet etmiştir. En büyük muvaffakiyeti Şarlkenin zapt ile Rodos şövalyelerine vermış olduğu Trablusgarp ve Bingaziyi Şövalyelerden alarak Osmanlı Devletine terketmesidir. Bundan başka Trablusgarp yakınlarında kâin Cerbe Adasının zaptı ve bu ada civarında vukubulan bir deniz muharebesi de şöhretini mucip olmuştur.

Piyale Paşa. Piyale Paşa aslen Hırvat devşirmelerindendir. Barbarosun vefatından bir müddet sonra Kaptan Paşa olmuştu. Fransuvanın halefi İkinci Hanrinin mütemadi rica ve teşvikleri üzerine defaat ile Fransızlarla teşriki mesaiye memur edilmiş ve Korsikaya, İtalyaya taarruzlarda bulunmuştur. Piyale ufak büyük altmış kadar ada zaptetmış ve pek çok gemi ve ganaim elde eylemiştir. Padişaha damat ta olmuştu.

Ferdinantla üçüncü mütareke. Bu mütevali muharebelerden hezimetten başka bir netice çıkmadığını gören Ferdinant nihayet yeniden müzakerata girişti ve sekiz senelik yeni bir

mütareke daha aktetti (1562). Bu mütareke ile de otuz bin lira vergiyi vermeği, Erdil kaleleri üzerinde hak iddiasından vazgeçmeği taahhüt ediyor, Türklerin son fütuhatını da tasdik eyliyordu.

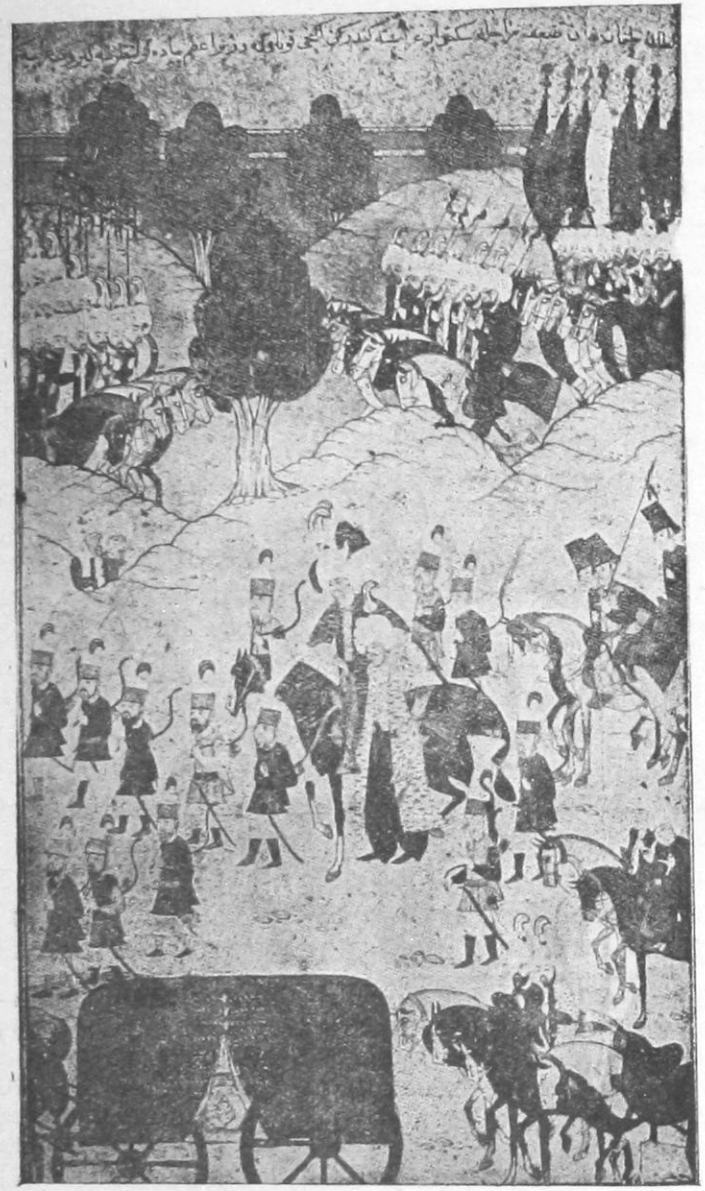
Sokullu devri

Süleymanı kanunî devrinin en meşhur sadrazamlarından İkincisi Rüstem ve Üçüncüsü de Sokullu Mehmet Paşalardır. Gerçe İbrahim Paşadan Sokullu Mehmet Paşaya kadar daha bazı zevat sadaret mevkiine geçmişlerse de şöhretleri bunların derecesini bulmamiştır. Rüstem Paşa aslen Hırvattı. Zeki ve kabiliyetli bir adam olmakla beraber zekâsını ekseriya hile ve şeytanatta, şahsî ve hasis menafii uğrunda istimal ederdi. Kayin validesi Hürrem ve zevcesi Mihrümah sultanların padişah üzerinde nüfuz sahibi olmalarına, Süleymanı kanuniye veliahdı Şehzade Mustafa ile diğer Şehzade Bayazıtın ve dört oğlunun türlü desislerle felâket ve idamlarını hazırlamakta büyük amil olmuştur. Para ile memuriyet satışına ilk teşebbüs eden Vezirin Rüstem Paşa olduğu da maruftur. Maamafih dahilî siyasetteki bu kusurları ile beraber harice karşı hükûmetin satvetini muhafazaya muktedir olmuş ve Şarlkenle (1547) mütarekesi zamanında aktolunmuştur. Lâkin Kanunî Süleymanın son zamanlarında en büyük rolü oynıyan ve devletin azamet ve satvetini sekteden vikayeye muvaffak olan Sokulludur. Bu sebeple bu devre (**Sokullu Devri**) denilse yeridir. Sokullu Mehmet Paşa da aslen

İslâvdur. O da devşirme suretile Endrunda yetişen ricaldendir. Bosna Sancağına tâbi (**Sokul**) Karyesinde doğmuştu. Saraya girdiği tarihten vefatı zamanına kadar daim teveccühe mazhar olmuş ve altmiş senelik bir zaman zarfında azil ve ceza görmemiştir. Barbaros Hayrettinin vefatını müteakıp bir müddet Kaptan Paşalıkta bulunduktan sonra Rumeli Beylerbeğiliğine geçmiş ve Tameşvar fethinde hizmeti görülmüştür. Bundan sonra Kanuninin bir kat daha takdirine mazhar olarak veliaht Sarı Selimin kızı Esma Han Sultan kendisine tezviç edilmek suretile damat edildi. (1565) tarihinde de sadarete getirildi. Sokullu bu tarihten, vefatı senesi olan (1579) tarihine kadar bilâfasıla on dört buçuk sene sadarette kalmış ve ihtiyarlamış olan kanunî Süleyman ile İkinci Selimin ve torunu üçüncü Muradın zâflarını dirayet ve meharetile harice hissettirmiyerek itilâ devrinin daha bir müddet devamına gayret göstermiştir.

Sigetvar seferi. Ferdinandın vefatını(1564) müteakıp yerine geçen oğlu Maksimilyan, ahit hilâfına hudutlara tecavüze başlamış, mutat vergiyi de göndermemek cesaretini göstermişti. Malta muhasarasının da [1] muvaffakıyetsizliğe uğradığı haberi gelince Sokullu, padişahı, yaşının yetmişi tecavüz etmiş olmasına rağmen, bizzat

[1] (Şövaliyeler Trablusgarbın zaptını müteakıp Maltaya gitmişlerdi. 1565 te Maltanında muhasarasına teşebbüs edilmiş ise de deniz işlerinden anlamıyan bir vezirin kumandası altında yapılan bu muhasara kaptan piyale Paşanın ve Turgut Paşanın tavsiyelerine muhalif icraatta bulnnulması dolayısile, mavaffakıyetle intaç olunamamış ve muhasara esnasında Turgut Paşanın şehadeti vukubulmuştur.

Sigetvar seferinde Kanunî Süleymanın hastalandığını gösteren bu minyatür de hünernameden alınmıştır.

sefere çıkmak suretile bu muvaffakıyetsizliğin tamirine, devletin satvetini muhafazaya teşvik etti.

(1566) baharında Süleyman "şimdiye kadar ki seferlerin hiçbirinde görülmemiş bir tantana ile„ yola çıktı. İhtiyar padişah, bu defa ordunun harekâtına on üçüncü defa olmak üzere iştirak etmekte idi. Ordunun evvelce muhasara edildiği halde alınamıyan, Eğri veyahut Erlav *(Erlau)* kalesi üzerine hareketi tasavvur edilmekte iken *Sigetvar* muhafızının pişdar fırkalarından birini bir gece baskınında perişan ettiği haberi alınınca tercihan bu kalenin muhasarasına karar verildi. Şiddetle muhasara ve tazyik olunan Sigetvarın muhafızı kaleyi müdafaa uğurunda fedayi hayat edecek kadar cür'et ve cesaret göstermiş ise de kaleyi kurtarmağa muvaffak olamamıştır. Lâkin kalenin sukutundan iki gün evvel padişah ta ihtiyarlık ve yol yorgunluğu tesirile vefat etmişti [1]. Sokullu, padişahın vefatını bermutat

(1) Osmanlı türklüğü en parlak devrini Kanunî zamanında geçirmiştir; hudut çok geniş, refah ve saadet yerinde, debdebe ve ihtişam kemalde idi. Türk nüfuzu eski dünyanın üç kıt'asında da hâkim bulunuyordu, ilim ve marifet revaçta idi, mimarî ve edebiyat, Sinan ile Fuzuli ve Baki devrini yaşamakta idi. Bu itibar ile Avrupalılar Süleymana muhteşem ve büyük unvanlarını vermişlerdir. Maamafih suiidare, irtikâp ve irtişa, sefahet sarayda kadın nüfuzu, bilhassa aslen Rus olan Haseki Hurrem Sultan ile kızı Mihrümah Sultanın idarî işlere müdahaleleri de bu devirde başlamıştır. Bunların nüfuzu ve saray entrikaları veliaht te dahil olduğu halde altı şehzadenin idamlarını mucip olacak, diledikleri adamları vezarete, diğer yüksek mevkilere tayin ettirecek derecede idi. Zembillimüftü unvanile yadedilen Ali Cemali Efendi ile Kemal Paşazade Şemsettin Efendi, Ebussuut Efendi biribirini takiben meşihat makamına

askerden sakladı, veliahti İstanbula, oradan da Belgrada getirtmek ve orduyu da hüsnü idare ile yeni padişah ile temas edinceye kadar Süleymanın vefatından haberdar etmemek hususunda meharet gösterdi. Maamafih Sokullunun vesayasını harfiyen dinlemek istemiyen ve şehzadeliği zamanında beraberinde bulundurduğu mukarriplerinin sözüne uyan yeni padişahın bir tedbirsizliği İstanbula girildiği gün ordunun isyanını mucip oldu ve ancak Sokullunun tedbir ve gayretile teskin olunabildi. Bu ilk acı tecrübeden sonra padişah Mehmet Paşaya geniş bir salâhiyet verdi ve ondan sonra vesayasından nadiren ayrıldı. Bu sayededir ki İkinci Selimin zamanı seleflerinin zamanlarından pek farklı olmamış ve devlet, haricî siyaseti itibarile yüksek kudretini muhafaza eyliyebilmiştir.

Sakızın fethi. Kanunînin Sigetvar seferine azimeti sıralarında kaptan Piyale Paşa da Sakız adasını almağa memuren Adalardenizine gönderilmişti. Sakız Cenevizlere aitti. Adayı az zamanda zapta muvaffak olan Piyale Paşa Selimin cülûsunu müteakıp İstanbula avdet etti ve vezaretle taltif edildi.

Avusturya ile musalâha. Bir müddet sonra

gelmişler ve vüs'ati ilmiyelerile büyük şöhret sahibi olmuşlardır. Lorih ismindeki alman ressam üç sene müddetle İstanbulda kalarak padişahın himayesine nail olmuş ve o zamana ait olmak üzere Eyüpten Sarayburnuna kadar İstanbulun bir panoramasını vücude getirmiştir ki Almanyada tabı ve neşrolunmuştur. Kanunî edebiyat ile de iştigal eder ve şiirde (Muhibbî) mahlâsını kullanırdı. Divanı matbudur. Zamanında bazı kavanin ve bilhassa ceza kanunu yapılmıştır; tarihimizde bu sebeple (Kanunî) unvanile maruftur.

Kanun Süleyman

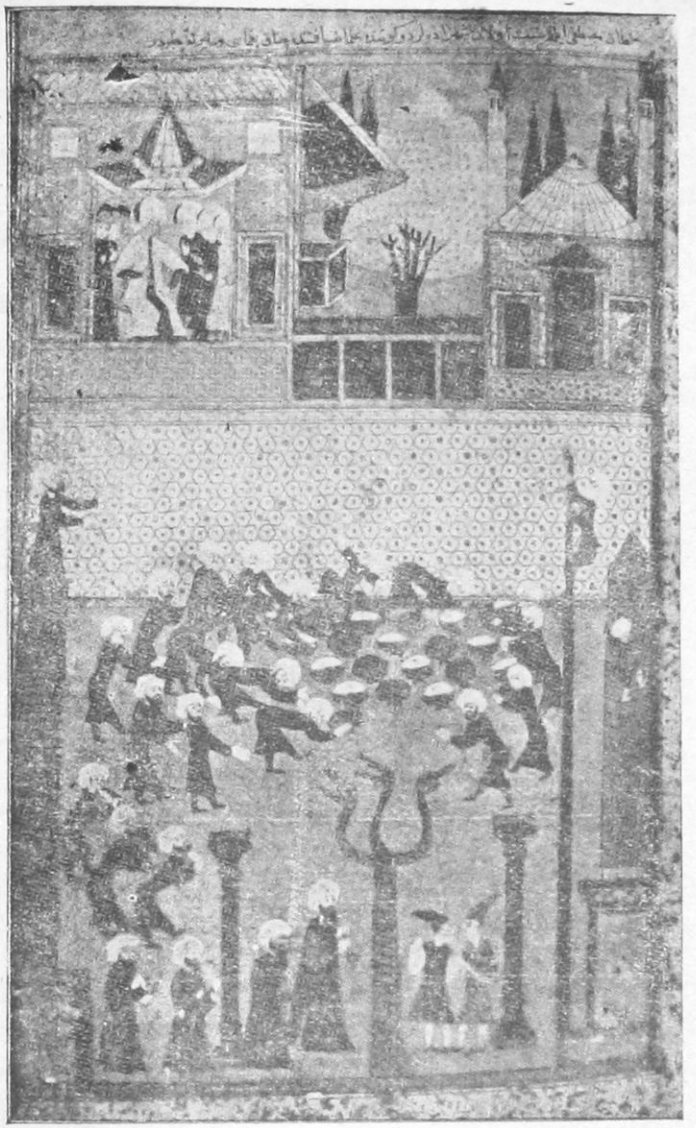
Bu tasvir Kanunî zamanında İstanbulda üç sene kadar yaşıyan alman ressamı Lorih tarafından vücude getirilmiştir.

Maksimilyan da mektup ve sefir göndererek sulhe talip oldu. Uzun müzakerattan sonra yeniden sekiz senelik bir musalâha yapıldı ve bunda da eski şerait ve vergi aynen iki tarafça kabul olundu (1568).

(Yemen) in tekrar fethi. Hadım Süleyman Paşanın Diyü muhasarasından avdetinde Yemen

kıt'asını fethettiği evvelce zikrolunmuştu. Yemen, yirmi beş sene kadar heyeti umumiyesile bir vilâyet olarak idare edildi. Fakat sonraları Cebel ve Tehame kısımlarının ayrı birer vilâyet olarak idare edilmesi daha muvafık olacağı zannolundu; Yemen, merkezleri San'a ve Zübeyt olmak üzere iki vilâyete ayrıldı. Muhafaza kuvvetlerinin inkısamını fırsat addeden yerli rüesadan İmam Mutahhar, ayrı ayrı taarruz ederek her iki valiyi mağlup edebileceğini ve Türkleri Yemenden tamamen çıkarmağa muvaffak olabileceğini düşündü. Evvelâ Cebel kısmına tecavüzle merkezi olan San'ayı işgal, valiyi itlâf, askerinden de bir kısmını esir etti. Bundan sonra Tehame ve merkezi olan Zübeyt üzerine yürüdü ise de buranın valisi hücumu defile Zübeydi muhafaza edebildi. Lâkin İmam Mutahharın daha büyük kuvvetlerle tekrar geleceğini ve Yemenin kâmilen elden çıkacağını tahmin ettiği için İstanbuldan yardım istemekten başka çare görmedi (1567). Bunun üzerine İstanbul Hükûmetince Yemen mes'elesine ehemmiyet verilerek iki beylerbeylik tekrar birleştirildi ve Özdemir oğlu Osman Paşa Yemene vali tayin olundu [1]. Ötedenberi göstermekte olduğu dirayet ve liyakate inzımamen pederinin Yemendeki şöhretinden de isti-

[1] Osman Paşanın pederi Özdemir Paşa Yemenin ilk fethi sırasında Hadım Süleyman Paşanın maiyetinde bulunmuş ve San'ayı fethederek oralarda mühim bir şöhret sahibi olmuştu. Özdemir Paşa muahharen Habeşistan taraflarında da fütuhatta bulunmuş, vefatında fütühata devam vazifesi oğlu Osman Paşaya tevdi edilmişti. Yemen vilâyetine tayininden evvel Osman Paşa (Habeş Beylerbeyisi) unvanını haizdi.

Süleymanı Kanunî zamanında Atmeydanında bir sünnet düğünü

Şehzade Mustafa ile diğer şehzadelerin sünnet düğününü gösteren bu minyatürde hünernamede bulunmaktadır. Eser üstat Osmanındır.

fade edeceği düşünülmüş ve bu tayine karar verilmiş idi. Osman Paşa İmam Mutahharın işgal ettiği yerleri istirdada muvaffak oldu. Bir müddet sonra Mısır Valisi Koca Sinan Paşa da Serasker unvanile ve mühim bir kuvvetle Yemene geldi ve İmam Mutahhar itaate mecbur edildi (1568). Bu sefer Sinan Paşaya (Yemen Fatihi) unvanile büyük bir şöhret kazandırdı.

Sokullunun Asya siyaseti. Sokullu Avrupa işlerini ihmal etmemekle beraber Asya işlerine de ehemmiyet vererek bir şark siyaseti takip etmişti; Asyadaki en uzak islâm hükûmetlerile bile münasebat tesis eyliyor, Portekizlerin aleyhine olmak üzere bunlara muavenetlerde bulunuyordu. Somatra adasındaki Açe hükûmeti islâmiyesi hükümkdarı, veziri vedaatile padişaha gönderdiği bir mektupta Portekizlerin hacı ve tüccar gemilerine tecavuzde bulunduklarını yazmış, İstanbuldan gemi, asker, top, cepane ve bilhassa kale ve kadırga inşasına muktedir usta istemişti. Sokullu yirmi iki gemi ile istenilen asker ve levazımın ve bilhassa topçularla ustaların Süveyşten hemen gönderilmesini temine çalıştı. Lâkin bu sırada Yemen mes'elesi ehemmiyet peyda eylemiş bulunduğu için ihzar olunan bu kuvvetleri, takdimen Yemen için istihdama mecbur oldu. Maamafih ertesi sene (1568) bu gemilerle levazımı, askerler ve topları elliden fazlâ usta ve iki yüzü mütecaviz çırak ta beraber olduğu halde, Açeye gönderdi. Gidenler Açelilere gemi yapmağı, top dökmeyi, kale inşasını, diğer harp levazımı imalini üğretmişler ve kuvvetli bir ihtimale göre bir daha

da avdet eylemiyerek Açede kalmışlardır. İleri gelenlerine büyük memuriyetler verilmiş, diğerleri bir türk köyü inşasile orada yerleşmişlerdir. Açede ahalisinin Türk neslinden olduğu iddia edilen ve çehrelerinde türk ırkına müşabehet bulunan böyle bir köy mevcuttur. Bu da Türkün teşebbüs ve intişar kuddretinin derecesini sösterir.

Sokullu, Portekiz Kıralı Sebastiyana hitaben padişah namına gönderdiği bir mektupta da bütün cenubî Asya islâm tacir ve hacılarını korumak çaresini arıyor, harp tehdidine kadar vararak Asyadaki Türk nüfuzunu tevsia çalışıyordu.

Sokullu, bir taraftan da hudutlara yakın islâm hükûmetlerini daha sıkı bir surette Osmanlı devletine raptetmeği, hatta yavaş yavaş ilhaklarına çare aramağı düşünmekte ve bunun için Karadenizle Hazer denizini birleştirmeği tasavvur eylemekte idi. Bu iki denizi Don ve Volga nehirleri arasında açacağı bir kanal ile birleştirebilirse pek çok menafi temin olunacaktı; daha kanal açılmazdan evvel Ejderhanı Ruslardan zaptedecek ve bu suretle Cengiz zamanındanberi Türkler ve müslümanlara ait olan ve pek yakında Ruslara geçmiş bulunan bu geniş araziyi ve sekenesi bulunan ahaliyi kurtarmış olacaktı. Bundan sonra da İran harplerinde asker, erzak, cepane nakliyatını kolaylıkla temin edeceği cihetle İrandaki fütühata emin bir tarzda devam olunabilecek ve Selimin Çaldıran seferinden avdetinden sonra bile muhafaza olunamıyan memalik, bundan sonra vukubulacak seferlerde zaptolunduğu

halde İranlılarca istirdat olunamıyacaktı. Daha sonra bu kanal büyük Türkistan ve şimal Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında muvasalayı temin eyliyeceği için belki de günün birinde millî bir siyaset takibine imkân hâsıl olacaktı. Maamafih Sokullu bu teşebbüste muvaffak olamamıştır. Esasen ozamanın vesaiti fenniyesile bu kanalın hafri mümkün olup olamıyacağı şüpheli olduğu gibi bugüne kadar Ruslarca böyle bir teşebbüse girişilmemesinden de istidlâl olunabileceği veçhile bu iş her halde zannolunduğu kadar kolay birşey de değildi. Sokullu, Ejderhanın kurtarılmasını rica eden bazı Asya hükümdarlarının (ezcümle Semerkant, Buhara ve Harezm hanlarının) iltimaslarile bu neticesi meşkûk işe sarılmıştı. Altmış bine yakın asker ve amele istihdam edilen bu muazzam iş üç ay kadar devam etti. Askerin bir kısmı Ejderhan karşısında kalmış idi. Bir miktarı da kanalın hafrini himaye etmekte idiler (1569). İki nehrin yekdiğerine pek yaklaştıkları mahal intihap edilerek bir kısım yer bile kazıldı. Fakat bir taraftan Rusların ameleye hücüm ile dağıtmaları, diğer cihetten Ejderhan muhafızlarının muhasırları mağlup ederek ricate mecbur eylemeleri ve Kırımın imtiyazına nihayet verilerek ilhak edileceği zannına düşen hanın da asker arasında çıkardığı fitne, nihayet Padişah İklnci Selimin Sokulluyu bu teşebbüsünden dolayı tahtie eylemesi fevkalâde gayretlerle belki de fiil sahasına çıkarılabilecek olan bu projeden vazgeçmeği intaç eyledi.

Sokullunun buna müşabih bir tasavvuru

daha vardı : Süveyş berzahını açarak Akdenizle Bahri Ahmeri birleştirmek ve donanmanın bir denizden diğer denize geçebilmesini mümkün kılmak. Buna muvaffak olabildiği takdirde Mısırın artık düşmeğe başlamış olan ticarî ehemmiyeti avdet edecekti. Gerçi bu pek mühim işte de zamanının vesaiti ile muvaffak olabileceği meşkûk idi. Kezalik İkinci Selimin Kıbrıs fethi için istical etmekte olmasından dolayı bu tasavvurun filiyatına başlanamadı. Fakat gerek Don-Volga gerek Süveyş kanallarını açmağı tasavvur etmek haddi zatında Sokullunun siyasî görüşlerinin genişliğini, aynı zamanda bu devirde Türklerin pek muazzam projelerin tatbıkı hususunda kendilerine ne derece güvendiklerini göstermesi itibarile ehemmiyeti haizdir.

Kıbrısın fethi. Mısır, Suriye ve Anadoluya sahip olan bir hükümet için Coğrafî mevkii icabı olarak Kıbrıs adasını ihmal mümkün olamazdı. Lâkin bu adaya malik olan Venediklilerin burasını kaybetmemek için azamî gayret sarfedecekleri, Avrupada ilk defa olarak her tarafa daimî sefirler göndermiş olan bu hükûmetin Türkiye aleyhine kolaylıkla bir ittifakı düvelî teşkil edeceği kuvvetle memul olduğundan Sokullu Mehmet Paşa, Kıbrısın fethine teşebbüs etmeği bir müddet daha tehire taraftar bulunuyordu. Fakat padişahın daha şehzadeliği zamanında kendisine Mısır Beylerbeyi tarafından gönderilen bazı hediyeleri Kıbrıs korsanları zapteylemiş ve infiali mucip olmuştu. Bundan başka o sıralarda serveti ve Avrupa ahvaline uvkufu ile dikkati celbeden (Yusuf Nasi)

isminde bir musevî hediyelerile saraya hulûl ve nüfuza muvaffak olmuş bulunuyor; Kıbrısın fethini telkin ve teşvik ediyordu [1]. Nihayet

Hürem Sultan
Kanunî Süleyman üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan bu zevcesi İkinci Selimin validesidir. Arşidük Ferdinandın koleksiyonundadır.

[1] Yusuf Nasi Portekizli bir musevî zenginidir. Engizisyon korkusundan tanassur etmiş ise de yine kurtulamıyacağını anlıyarak İtalyaya ve bilâhare İstanbula gelmiş, burada tekrar eski dinine avdet eylemişti. İstanbulda sarraflığa başlamış ve saraya intisap ile nüfuz sahibi olmuştu. Bir aralık Kütahya valisi bulunan Veliaht Selimin de teveccühünü kazanmış, Selimin cülûsunu müteakıp Naksos adası ile diğer siklât takım adalarının kendisine verilmesine padişahı razı eylemiş ve senevî kırk bin lira mukabilinde bu adaları (Nakşe Dükası) unvanile idareye başlamıştır. Maamafih Nasi İstanbuldan ayrılmıyarak Naksosa bir vekil göndermekle iktifa ediyor ve şarabını methettiği Kıbrısın fethile kıraliığının kendisine tevdiine padişahı teşvik ve irzaya uğraşıyordu. Nihayet Kıbrıs fethedilmiş ise de Sokullu, bir çok kanlar dökülerek elde edilen bu koca ada kıraliığının Selimi Saninin bir sarhoşluğu sırasında verdiği bir sözle, alelâde bir çiftlik gibi Yusufa bahş ve ihsan olunmasına mâni olabilmişti. Nasi Selimin vefatından bir müddet sonra öldü ve siklât adaları da doğrudan doğruya tekrar hükûmete geçti.

Müftü Ebussüut Efendi de fetva vererek harbi iltizam eyledi. Bunun üzerine ikinci Selimin kat'î emirlerine karşı durulamadı. Sokullu, Ebussüut Efendinin bu müdahalesine kızmakla beraber adanın tahliyesi ve teslimi Venedik Hükûmatinden talep edildi. Reddedilince de Kıbrısa büyük bir donanma ile mühim bir ordu gönderildi. Kıbrıs adası büyük gayretlerle ve bir yaz, bir kış uzayan mütemadi harpler ve muhasaralarla nihayet ele geçirildi. Venediklilere gelince, Kıbrıs kalelerinin sukutuna mâni olamamakla beraber Avrupalılardan yardım ve ittifaklar aktine çalıştılar. İspanya, papa ve Maltanın ve diğer İtalya Hükûmetlerinin ittifakını temin ettiler. Bu suretle Kıbrısı kaybetmiş bulundukları sırada Osmanlı Devleti aleyhinde kullanılabilecek muazzam bir donanma hazırlamış oluyorlardı.

İnebahtı muharebesi. Papanın tavsiyesile

müttefik hükûmetlerin donanmalarına *Don Juan d'autriche* amiral tayin olunmuştu. Şarlkenin gayrimeşru oğlu ve İspanya Kıralı İkinci Filipin kardeşi olan Don Juan henüz genç olmakla beraber devrin en cür'etkâr ve mahir kumandanlarından sayılıyordu. Mesinada toplanan düşman donanmasını alarak osmanlı donanmasının tecemmü eylediği *Lepant* (İnebahtı) üzerine hareket etti. İşte burada devrin en büyük bir bahrî muharebesi vukua geldi (7 teşrinievvel-1571). Ve türk donanması büyük bir mağlûbiyete uğradı. Osmanlı donanması iki yüzden fazla gemiden mürekkepti. Fakat düşman donanmasında yeni ve ağır toplarla mücehhez büyük kalyonlar mevcuttu. Hulâsa düşman donanması keyfiyetçe de kemiyeçe de osmanlı donanmasına faikti. Osmanlı donanmasında kumanda dahi muktedir bir elde değildi. Piyale Paşa Sakız fethine mükâfaten vezir olunca, o zamanlar taşrifatça vezaretten dun bir mevkide addedilen kaptanlıktan ayrılmış, bu vazifeye bir Yeniçeriağası, Müezzinzade Ali Paşa getirilmişti. Müezzinzadenin deniz harplerinde vukufu olmadığı gibi donanmadaki askerin mühim bir hısmı da acemi efrattan ibarete bulunuyordu. Müezzinzade Ali Paşa bahriyeye mensup zevatın reylerini, ezcümle Uluç Ali Paşanın tedbirlerini tasvip etmedi ve mağlûbiyetine, kendisile yirmi bini mütecaviz askerin şehadetine, iki yüzden fazla geminin ziyaına sebep oldu. Uluç Ali Paşa kendi filosunu kurtardı ve istanbula avdete muvaffak oldu. Düşman donanması da mühim zayiata uğramıştı. Okdar ki müttefikler bu donnma ile Morayı ve hatta

İstanbulu Türklerden alacaklarını tahmin ediyorlarken ağır hasarat yüzünden onlar da İtalyaya avdete mecbur kaldılar. Henüz engizisyon ve koyu taassup devrini yaşamakta olan Avrupada müslüman Türklerin bu hizmeti üzerine bir müddet şenlikler ve nümayişler yapıldı. Fakat muzafferiyetin semeresini iktitaf etmelerine meydan kalmadı. Filhakika Uluç Ali Paşaya bu harbi müteakıp Kılıç unvanı verilmiş ve Kaptan Paşalığa tayin olunmuştu; Sokullu da nadir görülür bir faaliyetile tedarikâta koyuldu. Bir kış zarfında eskisine muadil olarak inşa edilecek yeni bir donanma ile ilkbaharda denize çıkılmasını Ali Paşaya emrettiği zaman Kaptan Paşanın gösterdiği tereddüt ile sadrazamdan aldığı cevap meşhurdur [1]. Filhahika

[1] Ali paşanın bu kadar geminin bir kış zarfında inşası ve denize indirilmesi mümkünse de iktiza eden demir ve saireyi yetiştirmek kabil olabilip olamıyacağında tereddüt etmesi üzerine Sokullu şu cevabı vermişti: «Paşa, sen henüz bu devleti anlamamışın. Bu devlet öyle bir devlettir ki, meram ederse bütün donanmanın demirlerini gümüşten, halatlarını ibrişimden, yelkenlerini de atlastan yapmak için güçlük çekmez. Her geminin alâtını ve yelkenlerini yetiştirmezsem benden iste»

Venediğin diğer devletlerde olduğu gibi İstanbulda da daimî bir sefiri vardı. Sefarette o sıralarda Antonya Barbaro bulunuyordu. Antonya,Kıbrıs ve İnebahtı harpleri zamanında da İstanbulda alıkonmuştu. İnebahtı Harbini müteakıp Sokulluyu bir münasebetle ziyaret ettiği sırada Sokullunun sefire söylediği şu sözler de bir şöhreti tarihiye kazanmıştır: "Ziyaretinizden hakikî maksadınız ne olduğunu anlıyorum. İnebahtı harbinin üzerimizdeki tesirini anlamak istiyorsunuz: Biz Kıbrısı almakla sizin kolunuzu kestik, siz de donanmamızı mağlûp etmekle bizim sakalımızı tıraş etmiş oldunuz. Kesilen kolun yerine başkası gelmez, fakat tıraş edilen sakal daha gür olarak çıkar.„

bu donanma her ikisinin pek büyük azim ve himmetile bir kış zarfında vücude gelmiş ve ilkbaharda Akdenize açılmağa muvaffak olmuştur. Venediklileri Kıbrısı terketmek ve harp tazminatı olarak üç yüz bin lira vermek şartile sulha mecbur eden esbabın en mühimmi budur. Lâkin müttefiklerinin Yendiği nihayete kadar müdafaa etmiyeceğinin tahmin olunması da bu sulhu lehimizde temin eyliyen diğer bir sebeptir.

Tunusun fethi. Bu donanmaya istinaden bir müddet sonra Tunusun fethi temin olunmuştur. Tunus resmen Benihafs Hükûmetine ait olmakla beraber filiyatta İspanyolların eline geçmiş bir halde idi. 1574 senesinde Yemen fatihi Sinan Paşa ile Kaptan Kılıç Ali Paşa (Tunus)un fethine memur oldular. Denizden karadan vaki olan hareketler, Şimalî Afrikanın bu kısmının da ilhakını intaç eyledi. Fasa kadar bütün Şimalî Afrika artık Türkün hakimiyetine raptolunmuş bulunuyordu.

İkinci Selimin vefatı. Tunusun fethinden bir müddet sonra ikinci Selim vefat etti (1574). Yeniden yaptırdığı saray hamamına, henüz kâfi derecede kurumadan girmiş, fazla olarak çokça da şarap içmişti. Sarhoşluğun tesirile muvazenesini kaybederek ayağı kayan Selim, mermerlerin üzerine düştü yaralandı; on bir gün sonra da vefatı vukubuldu. İkinci Selim sefih ve zevku sefaya düşkündü. Sarayında şairleri, nedimleri muthike perdaz ve hokkabazları, hanende ve sazendeleri toplar, onlarla vakit geçirirdi. Eslâfının ordu ve askerle meşgul olmak, harbe gitmek gibi âdetlerini ilk terkeden padişah, sarı Selim ismile maruf olan ikinci Selimdir (1). Maamafih bu sebeple halk arasında adeta unutulmuş gibidi;

(1) Sarı Selim diye maruf olması rus ırkından olan validesi Hürrem Sultan gibi sarışın olmasından idi.

devleti idare eden nüfuzunun fevkalâdeliği dolayısile Sokullu Mehmet Paşa idi.

Sokullu, Manisada valilik etmekte olan Veliaht Murada pederinin vefatını derhal bildirdi. Bir akşam üzeri geç vakit İstanbula gelen Murat ertesi sabah merasimle şehre girilmesi teklifini redderek geceleyin saraya girmek istedi, sadrazam fenerlerle padişahı Yalıköşkünde istikbale mecbur kaldı. Murat, eniştesi ve sadrazamı Mehmet Paşayı görünce hemen eline sarılarak öpmeğe teşebbüs etmiş ve (İstanbulda kardeşlerim varken onlardan birini iclâs etmiyerek saltanatın benim için hazırlattırılmasına olan gayret ve himmetiniz nezdimizde unutulmaz) demiştir. O gece kardeşlerinin beşini de katlettirerek pederinin tabutunu takiben onların da cenazelerini defnettirdi. Saltanata bukadar haris olan Üçüncü Murat, bilâhare, sadrazamın elini öpmeğe teşebbüs etiğinden dolayı nadim oldu ve Sokullunun nüfuzunu kırmağa çalıştı; imkân buldukça sadrazamın maruzatını redderderdi. Mehmet Paşanın birçok defalar istifaya niyet ettiği halde sarfı nazar etmesi, mevkiinin bir naehil eline düşeceği korkusundan, bir de redde uğrıyan bazı maruzatının zevcesi ve Üçüncü Muradın hemşiresi Esma Sultanın vesatetile tekrar kabulüne padişahı irza edebilmesinden idi.

Lehistan osmanlı nüfuz ve himayesine tâbi. Bu sıralarda arazisinin vüs'ati itibarile Avrupanın en büyük devletlerinden biri de Lhistandı. İki asırdanberi dsvam eden Jajelon sülâlesinin son hükümdarı erkek bir varis bırakmadan ölünce Leh asilzadeleri kıralın intihap ile tayinini usul ittihaz ettiler. Memleketin şarktan ve garpten tabiî hudutlara malik olmaması Lehistanı kuvvetli komşuları olan Rusya ve Avusturyanın nüfuzuna tâbi kılacak, bu hükûmetlerin iltizam eylediği namzetlerden birisinin kıral olmasını intaç edebilecekti. Bu sebeple Sokullu, Türkiyenin aleyhine olarak Lehistanda bir himaye veya nüfuz tesis edebilmesi muhtemel

olan bu hükûmetlerin ikisini de tehdit etti; Lehistanda icrayı nüfuz eylemek ve Fransa ile de anlaşmak suretile ilk intihapta Fransız Prensi Hanri Dö valvayı kazandırmağa muvaffak oldu. İki sene sonra Hanrinin Fransa tahtına geçerek Lehistandan ayrılması üzerine yeniden vukubulan intihapta da doğrudan doğruya Türkiyenin namzedi bulunan Transilvanya Prensi Batori İştevanı Leh kıralı yaptırdı (1575). Kıralın intihabını temin için Rusya, Avusturya ve Lehistan payitahtlarına ayrı ayrı tehditnameler gönderiliyor idi.

Sokullu Lehistanı da Eflak, Buğdan, Erdil ve Ragüze gibi Türkiyeye tâbi bir emaret haline getirmek arzusunda idi. Avusturyaya gönderilen bir mektupta osmanlı himaye ve tâbiiyetinde bulunan Lehistan Kıralı Batorinin tebaasına türk tebaası muamelesi icra olunması bile talep edildi. Sokullu vefatına kadar Batoriye müteaddit nameler göndermiş ve bunlarda daima amirane bir lisan kullanmıştır. Batori de vefatına kadar (1587) Türklerin himayesinden müstefit olmuş ve Türkiye ile Lehistan arasında bir ihtlâf çıkarmamıştır.

Fas Osmanlı himayesinde. Bu sıralarda inhilâl eden Fas hükümdarlığına iki müddei zuhûr etmişti: Abdülmelik ve Mustansır. Mustansır, engizisyon mezalimi ve müslüman düşmanlığı ile maruf Portekiz Kralı Sebastiyandan istiane edince Abdülmelik te Cezayer Valisi Ramazan Paşaya iki yüz bin düka altını göndererek himaye edilmesini rica etti. Ramazan Paşa, parayı İstanbula yollıyarak istizanda bulundu ve yardım etmesi emrini aldı. Bunun üzerine Ramazan Paşa (Vadiyüssebil) de Portekizlerle yaptığı harpte (1577) Portekiz Kıralı Sebastiyanla birlikte Mustansırı ve yirmi bin kadar askerini telef etmiş ve kırk bin düşman neferini de esir almağa muvaffak olmuştu. Bu hezimet Portekiz Hükûmetinin askerî inhitatın tesri etti. Abdülmelik te harbi müteakıp, belki de fartı memnuniyetten, vefat edince Mustansırın oğlu Ahmet, padişahtan himaye talep etmiş ve Fas tahtına iclâs olunmuştur. Bu suretle Akdenizin cenup sahilleri tamamen Osmanlı idare veya nüfuzuna ithal edilmiş bulunuyordu.

Sokullunun ölümü. Sokullu son senelerinde nüfuzunu çok kaybetmiş, ilânına mâni olmak istediği İran harbine [1] bile karşı gelememişti. Günün birinde ikindi zamanı meczup bir boşnak Sokuullunun yanına gelmiş, alelekser para istemek için gelen bu adama para vermek üzre iken kendisini hançerle şehit etmiştir (1579). Katil derhal idam edildi ise de müverrihler hâdisenin mürettep olduğuna, padişahın, saray kadınlarının yahut Sokullunun düşmanı olan bazı hükûmet ricalinin bu adamı katil için teşvik ettiklerine kaildirler. Filhakika cülûsundanberi Selimin gözdeleri sadrazamın iskatı için çalışıyorlardı. Paşanın katlinden bir müddet evvel adamlarının sırasile azil ve nefiy veya idam velhasıl bertaraf edilmesi, gözdelerin tahrikâtile paşanın, hizmetlerine mukabil katlile mükâfat gördüğünün bir delili sayılabilir. Atânın Enderun tarihinde kaydedildiğine nazaran altmış senelik memuriyet hayatı geçiren ve hiçbir defa azil ve ceza görmemiş, on dört buçuk sene de sadaret tahsisatı almış olan Mehmet Paşanın hayrat ve hasanata sarfettiği mebaliğ okadar çok idi ki vefatında mevcut serveti "techiz ve tekfinine ancak kifayet etmiş ve âlemde ismet ve istikamet ve salâh ve iffetle ipkayı nama muvaffak olmuştur.„

Sokullu, Birinci Selimin iddihar ettiği iç hazinenin Rüstem Paşa sadaretinden sonra hüsnü muhafaza edil-

[1] İzahatı ikinci kısımda gelecektir.

mediğini görerek iadesine gayret eylemiş ve bu hazinedeki ihtiyat parasını tezyit ile birkaç senelik harbe kâfi mebaliğ tedarik ve hıfzeylemişti. Sokullunun vefatı ile Osmanlı İmparatorluğunun da en parlak devri satvet ve ikbali nihayete ermiştir denilebilir. Sokullunun edebiyat ve tarihe merakı vardı. Türbesi Eyuptedir.

Sokullu devrinin hututu mümeyyizesi. Sokullu, tecrübe ve dirayetile Osmanlı Devletinin en parlak devrini biraz daha idame etmeğe muvaffak olmuş bir şahsiyettir. Süleymanı Kanunînin ihtiyarlıyarak faaliyetini kaybettiği bir devirde mevkii iktidara gelen Sokullu Osmanlı Devletinin elde etmiş olduğu âlemşümul nüfuzu, vukufu ve siyaseti hariciyedeki mehareti sayesinde muhafaza etmiş, Avrupa mesailinde en ziyade sahibi kelâm olmak mevkiini muhafaza ettirmiştir.

Haricî siyasette olduğu kadar dahilî idarede de Sokullu, Süleymanı Kanunî devrinden kalma ricalin muavenetile ve kavanin ve nizamatı hüsnü tatbik suretile devletin devri itilâsını idame edebilmiştir. Sokullu haricen ve dahilen devletin nüfüzunu sıyanete muvaffak olduğu, vahim mesailin zuhûruna meydan vermemeğe çalışmakla beraber hudusuna mâni olamadığı meseleleri de mahirane hallettiği için İkinci Selim ve Üçüncü Muradın şahsen devlet işlerile fazla meşgul olmalarına hacet birakmamıştır. Ne biri ve ne diğeri umuru devletle meşgul olmamış, eskiden âdet olduğu üzre sefere çıkmak lüzumunu hissetmemiştir. Birinin sarhuşluğu itiyat edinmesi, diğerinin de kadınlara düşkünlüğü, bunların şahsî nüfuzdan mahrum birer hükümdar olarak tanınmasına sebebiyet vermiştir. Artık bu devirden sonra,

uzun müddet, Fatih İkinci Mehmet, Birinci Selim ve hatta Süleyman gibi faal, devleti bizzat idareye mütemayil ve kadir hükümdarlar görmiyeceğiz.

Bu devirde Sokullunun nüfuzuna karşı rekabet eden kimseler padişahların zâflarından istifade edenlerdir. Yusuf Nassinin İkinci Selimin sarhoşluğundan ne suretle istifade ettiği görülmüştü.

Üçüncü Murat ta, aşağıda görüleceği üzre, zaman zaman validesinin, Venedikli zevcesinin ve diğer saray kadınlarınını nüfuzu altında bulunmuştur. Gerçi Süleymanı Kanunî devrindenberi kadınların vahim müdahaleleri görülüyordu. Fakat Üçüncü Murat devri, bu itibarla, daha ziyade dikkati caliptir. Bahusus Sokullunun katlinden sonra hiçbir unsuru muvazene de kalmamış oldu. Bundan sonra haremin nüfuzu pek ehemmiyetli israfata, kadîm nizamatın da ihlâline yol açtı. Binaenaleyh malî, ahlâkî, askerî inhitat ta Sokullu devrini müteakıp başlar, denebilir.

İKİNCİ KISIM

Osmanlı İmparatorluğunda tevakkuf devri 1579—1683

Sokullunun vefatından İkinci Viyana Muhasarasının ref'ine kadar geçen bir asrı mütecaviz bir zaman zarfında gerek İran, gerek Avusturya ile yapılan harplerde fütuhat itibarile bazı met ve cezirler olmuş, Lehistan ile Venedikten de büyük fedakârlıklar mukabilinde podolya memleketi ile Girit adası zaptedilmiş ise de devrin bidayetinde Avrupanın en kuvvetli bir hükûmeti sayılan Osmanlı İmparatorluğunun artık zaman zaman gösterebildiği bu kabil muvaffakıyetlerin devamsız addı ve umumiyet itibarile bu zamana tavakkuf devri denilmesi daha ziyade münasip görülmektedir. Birçok Avrupa hükûmetlerinin muntazam bir sâyile terrakki devresine atıldıkları bu asır zarfında Osmanlı Hükûmeti bir tefessüh ve inhilâl manzarası içinde çırpınmış ve eskimiş usulleri asrî kanun ve teamüllerle tebdil etmiyerek büsbütün keyfî usullerle memleketi idarede devam ve ısrar eylemiştir. Bu devrin sekiz hükümdarı [1] içinde belki hüsnüniyetle çalışanı

[1] Üçüncü Murat (1574-1596), Üçüncü Mehmet (1596-1603), Birinci Ahmet (1603-1617), Birinci Mustafa (1617-1618), İkinci Osman (1618-1622), tekrar Birinci Mustafa (1622-1623), Dördüncü Murat (1623-1640), İbrahim (1640-1648), Dördücü Mehmet (1648-1687).

bulunmuş ise de hemen kâffesinin cehaleti ve hele bazılarının nefsinden başkasını düşünemiyecek derecede hodbin, kabiliyetsiz ve idaresiz olması, Mustafa ile İbrahimin de kendilerinde ne ilim, ne de idare ve irade aranamıyacak kadar birer zavallı mecnun bulunması yüzünden iktidar mevkii çok defa naehil vezirlerin veyahut gayrimes'ul gözdelerin eline düşmüş ve hükûmet günden güne zâf ve inhitata yüz tutarak millet rehbersiz kalmıştır. Devrin sonunda sadaret mevkiine geçen Köprülü Mehmet ve oğlu Fazıl Ahmet Paşalar gerçi şahsî meziyet ve liyakatlerile bazı muvaffakıyetler ve büyük şöhretler kazanmışlardır. Fakat bunlar da asıl hastalığı teşhise veyahut hiç değilse uzunca bir müddet için tedaviye muvaffak olamamışlar; marazın seyrini, o da kendi zamanlarına maksur kalmak üzere, ancak tahfif eyliyebilmişlerdir. Vefatlarını müteakıp ricat ve inhitat tekrar acılığile başlamış, bir daha önüne geçilmesi gayrimümkün bir halde asrımıza kadar devam edip gelmiştir.

Osmanlı istilâsının tevakkufu esbabı

On altıncı ve on yedinci asırların son rubuları arasındaki bir asırlık kadar müddet zarfında vaki olan pek az muvaffakıyetli muharebelerin istilâ itibarile tevakkuftan başka birşeye delâlet etmediğini evvelce izah etmiştik. İstilâ, zahiren yalnız orduların eseri gibi görünmekle beraber, hakikatte memleketin ve devletin umumî kudret ve inkişafının bir tezahüründen baş-

ka birşey değildir. Bu sebeple biz de istilânın bu mahiyetini nazarı itibara alarak sebepler ve amillerini daha şümullü bir surette tetkik etmeği muvafık görüyoruz.

Tevakkufun sebepleri haricî ve dahilî olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Haricî sebepler, devletin dahilî bünyesinden mütevellit olmıyanlardır. Bunları tetkik edelim:

Haricî sebepler. Evvelâ, Osmanlı Devleti, büyüdükçe hudutları ötesinde adetleri ve mukavemetleri gittikçe artan devletler karşısında kalmıştır. Fihakika devlet, hayatının ilk üç asrında, ancak kurunu vüstaî teşkilâta malik, hali tefessühte veya nisbeten zayıf olan komşu devletlerle çarpışmıştı. Başta Bizans olmak üzere Balkan yarımadasındaki küçük devletler böyle olduğu gibi Asyada ve Afrikada mücadele ettiği muhtelif devlet ve emaretler, hatta İran ve Mısır da ayni halde idi. Bu sebeple, mahiyeti itibarile pek farklı olmadığı halde daha iyi tensik edilmiş teşkilâtı vs vesaiti ve oldukça kıymetli ricali ile Osmanlı Devleti için bu düşmanları mağlûp etmek gayrimümkün olmıyordı. Halbuki devlet, bir taraftan Avrupanın içerlerine sokulmak ve Karadeniz sahillerinde yayılmakla, diğer taraftan Akdeniz memleketlerinde tevessü etmekle daha büyük ve kuvvtli düşmanlar karşısında kalmış oldu. Bahusus Avrupa on altıncı asırdan itibaren, esaslı bir surette değişmeğe başlamıştı; Derebeylik nihayet bulmuş, kuvvetli ve merkeziyetçi devletler teşekkül etmişti; eski ordular istihale ediyor, yeni silâhlar ile mücehhez ordular vucut buluyor, harp fenni terakki eyliyor, devletlerin münasebatı tekâmül ederek siyasî

müzakereler ve ittifaklar da bir cidal vasıtası oluyordu; hulâsa Osmanlı Devletinin evvelce malik bulunduğu tefevvuk sebepleri kalmamış, düşmanları ile arasında bir muvazene husule gelmiş bulunuyordu.

Saniyen, Avrupada on beşinci asırdan itibaren mühim tahavvüller vaki olmağa başlamıştı. Birtakım ihtiraları keşfiyat takip ediyor, Avrupa maddeten ve iktısaden değişiyordu. Bir taraftan da Rönesans ve Reforme hareketleri fikrî ve ruhî inkılâplara müncer oluyordu. Bu teceddüt ve tahavvüllerin kâffesi Avrupanın faikıyet kazanmasında mühim bir amil olmakla beraber bunların içinde bilhassa keşfiyat, şarkî Bahri sefit âlemini ve bu meyanda Osmanlı Deletini pek ziyade müteessir etmiştir. Çünkü kurunu vüstada Bahri sefitte bulunan ticaretin merkezi sıkleti Amerikanın ve Ümit Burnu yolunun keşfi ile garbe, Bahri-Muhiti-Atlasiye intikal etmiş, Osmanlı Devletinin mühim münakalât sahası haricinde kalmasına sebep olmuştur. Devlet, bu suretle iktısadî mübadelelerin temin eyliyebileceği inkişaftan mahrum kalıyordu. Ayni sebep bu zamana kadar şark ile mühim ticarî münasebetleri olan Venedik ve Cineviz gibi İtalya Hükûmetlerinin de inhitatını intaç eylemiştir.

Salisen, bugün münakale vasıtalarının ve ticarî münasebetlerin çokluğu ile muhtelif memleketler arasında vâsi mikyasta vaki olan medenî ihtilât ve mübadele eski zamanlarda harplerin ve fütuhatın temin eylediği temaslar ile hâsıl olurdu. Osmanlı Devleti de bidayette Bizans, İran ve Arap memleketlerini istilâ etmek

suretile bu memleketlerde eskiden mevcut medeniyetlerin enkaz ve bakayasını alarak kendi medeniyet unsurlarını takviye etmişti. Şimdi fütuhatın yavaşlaması ve nihayet durması yeni memlektler fethinin mucip olabileceği temas ve münasebetleri azaltıyor, bunların da intaç eyliyeceği medenî ve içtimaî ihtilât ve inkişaf sektedar oluyordu.

Bazı memleketlerle yeniden başlıyan ticarî münasebetler ise eskiden fütuhatın temin eylediği netayici verecek, devletin teşkilât ve teçhizatının umumî terakkilerle mütenasip olacak veçhile yenileştirilmesini ilham edecek kadar sıkı ve kesif değildi.

Dahilî sebepler. Devletin bünyesinden mütevellit dahilî sebeplere gelince, onlar da müteaddit ve haricî sebeplerle azçok alâkadardır.

Evvelâ, Osmanlı İmparatorluğu, mütaakıp fütuhat ile takriben altı milyon kilometre murabbaı kadar yani Avrupanın nısfından ziyade bir vüs'at iktisap etmişti. Fakat, muhtelif kısımları arasındaki münakalât pek fena şerait dahilinde cereyan ediyordu. Hudutların payitahta en yakın olanları bin iki yüz kilometreden aşağı değildi. Ozamanın vasıtaları ile büyük bir ordunun bu hudutlara sevkı aylara mutevakkıf muazzam bir iş olmuştu. Kısmen bu sebeple ve hudutların müdafaasını kolaylaştırmak için uzak hudut memleketlerinin hususî idarelere malik kalmasına müsaade ediliyordu. Şimalde Kırım, Eflak, Buğdan, Macaristan bir nevi muhtariyetle idare edilmekte idi. Arabistanda, şimalî Aferikada, Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayerde mahallî rüesanın idarede mühim

nüfuzları vardı. Merkeze tamamen raptoluna mıyan ve muhafazaları müşkül olan bu memleketlerin ötesinde fütuhat yapmak imkânsız ve hiç değilse manasız olacaktı.

Saniyen, İmparatorluk, tevessü ettikçe, muhelif kısımları arasında kuvvetli rabıtalar bulunmıyan, gayrimütecanis bir heyet halini alıyordu. İrandan ve Basra körfezinden Avusturyaya ve Adriyatik denizine, Umman denizinden de Lehistana kadar imtidat eden bu koca imparatorluk dahilinde pek muhtelif vasıflar ve seciyelere, hüviyetlere malik akvam bulunmakta idi. Başka manevî rabıtalar şöyle dursun, din rabıtası bile kâffesi arasında müşterek değildi. Bu sebeple Türkün gayri unsurlar ve bilhassa gayrimüslimler devletin fütuhatına karşı azçok lâkayıt kalıyorlardı. Bundan başka memleketin bazı kısımlarında munkarız hükûmetlerin bakayası veya zahûr eden bazı ihtiras ve şekavet erbabının çıkardığı gaileler devletin bir kısım faaliyetini bel'ediyordu.

Salisen, imparatorluğun teşkilâtı askerî mahiyeti haiz ve halkla pek az münasebettar bulunuyordu. Hükümdarın mukarripleri, hükûmet ricali ekseriyetle yabancı bir menşee mensuptu. Ordunun yeniçeri gibi bazı kısımları devşirme idi. Bazı idarî vazifeleri de olan timar ve ziamet erbabı aslen Türk olduğu halde onlar da halkın fevkinde bir aristokrasi teşkil etmekte idi. Maamafih devletin idaresini teşkil eden bu unsurlar, hükümdar, devlet ricali, ordu ilk zamanlardaki vasıf ve seciyeleri ile teşkilâtını muhafaza ettiği müddetçe istilâ ve fütuhat için mükemmel bir makine halinde

işliyordu. Halbuki bunlar Süleymanı Kanunî devrinden itibaren gittikçe daha çok göze çarpacak derecede bozulmağa, tereddiye başlamışlardı :

1 — Osmanlı Devletinde mutlakiyet cari olduğu için hükümdarın vazifesi bütün devlet muamelâtının nazımı olmak, ve bilhassa orduyu sevk ve idare etmekti. İkinci Selime kadar gelen padişahların, birkaçı müstesna, ekseriyetle faal ve irade sahibi olmaları bu vazifenin oldukça iyi görülmesini temin eylemişti. Halbuki bundan sonra bu vazifenin ekseriyetle mühmel kaldığı görülür. Filhakika İkinci Selimden sonra gelen sekiz padişahtan beşi bir tek sefere bile çıkmamıştır. Padişahlar artık bu devirde görünmez oluyor. Hayatları tamamen haremde geçer. Şehzadeler de saraya kapatılır. Kadınlar ve cahil haremağaları arasında geçen mahbus hayatının ise hanedan efradında maddî ve manevî bir iflâsı intaç etmesi pek tabiî idi. Artik hükümdar vazifesini ifa kudretini ve ordunun itimadını kaybeylemiş bulunuyor.

2 — Memleketin ihtiyacatını, idare makinesinin nasıl işlediğini yakından görmiyen hükümdar, ricalini çok defa memleketle alâkası pek az olan mukarriplerin ve haremin telkinatile intihap etmeğe başlamış, bu hususta bittabi nadiren isabet göstermiştir. Busuretle iş başına gelen ricalin, mevkiini muhafaza için saraya hoş görünmekten başka birşey düşünmiyeceği tabiî idi. Binnetice kiymetli rical kahtı azamî derecesini buluyor, şurada burada kalmış olan nadir namuslu ricalin ise saraydaki entrika şebekesini bertaraf ederek padişahı ikaz etmesi,

memleket ve ordu idaresinin ehil ellere tevdiine delâlet eylemesi büsbütün müşkülât kespediyor idi.

3 — Başlarında faal ve azimkâr şahsiyetler görmiyen yeniçeriler gittikçe kendi kuvvetlerini hissetmişler, muti bir alet olmaktan çıkarak siyasete karışmışlar, culûs bahşişlarını, hükûmdar hal'lerini harpteki muzafferiyetlere tercih eylemişlerdir. Gerek bu sebeplerle ocağın seciyesini kaybetmesi, gerek usule muhalif olarak hariçten efrat kaydedilmesi ordunun bu kısmına ehemmiyetini kaybettirmiştir.

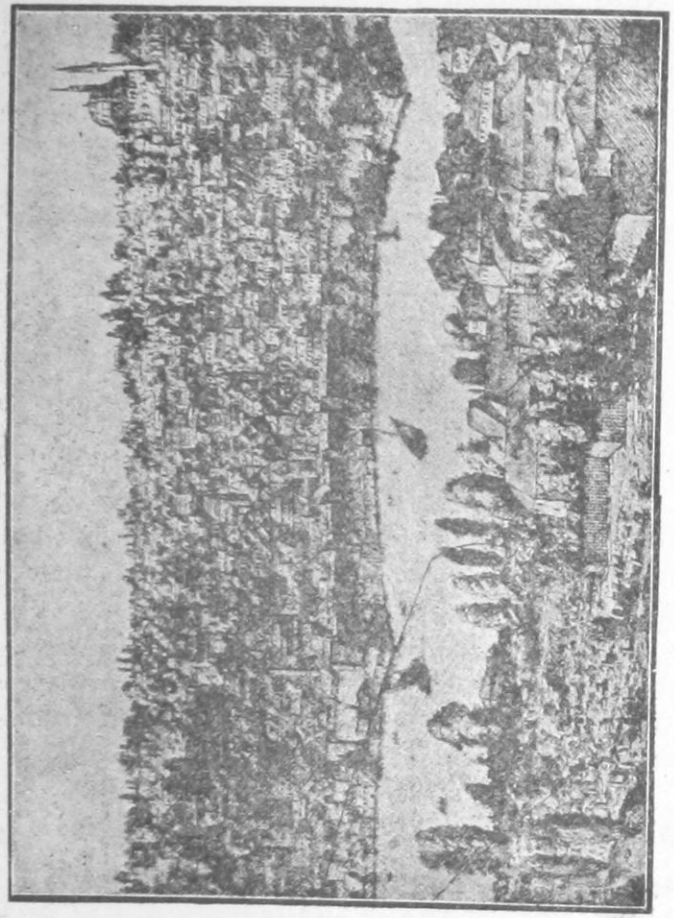
4 — Harp muvaffakiyetlerinin azalması üzerine mühim bir varidat membaı olan harp ganaimi kurudu. Diğer taraftan sarayın israfatı dolayısile muzayakai maliye olanca vahametile baş gösterdi ; tımarlı sipahisinin istinatgâhı olan timar ve ziametlere el uzatıldı. İşte eski nizamata muhalif olarak askerî vazifeyi ifaya kadır olmıyanların timar ve ziametlere el uzatması neticesindedir ki ordunun bu esaslı kısmı da keyfiyet ve kemiyetini zayi eylemiştir.

Zikredilen sebepler, gittikçe inkişaf ile vahamet peyda eylediği cihetle yalnız istilânın tevakkufunu değil en vâsi mikyasta başlıyan inhitat ve ricati de izaha kâfidir.

Dahilî vaziyet ve bu vaziyeti tevlit eden esbap ve şerait

Devletin kuruluşundanberi zaman zaman dahilî asayiş muhtel olmakta idi. İlk zamanlardan itibaren arada sırada zuhûr eden şehzade isyanlarının itilâ devrinde dahi devam ettiği evvelki

bahislerde görülmüştü. Bunlar, yalnız biraderlere karşı değil, Kanunî Süleyman devrinde olduğu üzere pedere karşı da vaki oluyordu. Cülûsu müteakıp kardeşlerin idamı ve Mehmedi

Kanunî Süleyman zamanında İstanbul

Lorihin vücude getirdiği İstanbul panoramasından bir parça

Salisten itibaren şehzadelerin hariçle temastan menedilmesi suretile bu isyanlar bertaraf edilmiş ise de bunlara mukabil yine itilâ devrinden başlamak üzere eski hükûmet bakayası bazı

rical ve rüesanın kıyamları vukua gelmiştir. Nihayet tevakkuf devrinde (Celalî) namile zaman zaman eşkıya türemiş, muhafazai mevki için rakiplerin izalesi maksadile vaki olan tezvirler neticesinde de bazı hükûmet ricalinin silâha sarıldıkları görülmüştür. İlk eşkıya hareketleri mevziî kalmakta iken bilhassa on beşinci asrın nihayetleri ile on altıncı asırda bazı eşkıya ve asi rical, devletin bakasını tehlikeye koyacak derecede büyük ordular çıkarmağa muvaffak olmuşlardır. Devlet teşkilâtının salim bir tarzda işlemediğine delâlet eden bu dahilî vukuat arada nüksetmiş ve devleti hayli sarsmıştır.

İsyan ve şakavetlerin sebepleri. Vasatî Asyada göçebe aşiret halinde yaşayan Türkler, aşiretin müşterek pederinden ibaret tabiî reislere malik bulunuyordu. Bu teşekkül tarzında riyaset mevkii dikkate şayan bir istıkrar göstermekte idi. Fakat garbe doğru muhaceret ve intişarları sırasında harp ve hareketin neticesi olmak üzere daha faal şahıslar etrafında toplanarak gördüğümüz Türk hükûmetlerini ve bu meyanda Osmanlı Devletini vücuda getirmişlerdi. Bu nevi hükûmetlerde hükûmet riyaseiti mevkiinde bulunan şahısların kuvvetli veya zayıf olmasının tesiri süratle görülür ; hükûmet ona göre birdenbire kudret veya zâf asarı gösterir. Cengiz ve Timur hükûmetleri gibi teşekküllerde bunun emsali çoktur. Kezalik bu tarz hükûmetlerin mahiyetleri, riyaset ve hakimiyet mevkiinde istıkrar bulunmasına müsait değildir. Saltanat davaları, saray ihtilâlleri ve isyanlar eksik olmaz. İşte Osmanlı Devleti de emsalinden çok fark gösterememiştir. Gerçi devşirmelerden vücude getirilen

yeniçerilerle merkez ve hükümdar mevkii pek ziyade takviye edilmiş ise de yukarda görüldüğü veçhile, meselâ şehzadelerin ve bazı rüesanın isyanları menedilmemişti. Merkezdeki askerî teşkilâtla, vilâyetlerde bulunan timar ve ziamet erbabına karşı da bir muvazene husule getirilmiş ve bunların nafi bir unsur olması mümkünmertebe temin edilmiş bulunuyordu. Filhakika mahallî bir kuvvet teşkil eden bu timar ve zimet erbabı ve maiyetlerindeki timarlı sipahisi askerî vazifelerden başka asayişi muhafaza gibi idarî vazifeler ile de mükellef olarak eşkiyanın zuhûr ve tekessürüne mâni olabiliyorlardı, Tarihlerin, ilk zamanlarda ehemmiyetli şakavet vukuatı kaydetmemesi bundandır. Fakat vaktaki Muradı Salisten itibaren yeniçeri ocagı tefessüh etmeğe, eski nizamata muhlaif olarak timar ve ziametler harem ve sarayın tesir ve nüfuzile bilfiil ifayı vazife edemiyecek kimselere tevcih edilmeğe başladı, asayişi muhafaza edecek olan bu teşkilât kâfi gelemez oldu. Bu devirde vilâyetlerdeki en büyük memuriyetlerin bile rüşvet ile istihsal edildiği ve bazan muayyen bir bedel ile adeta resmen satınalındığı ve küllî masraf ihtiyarile elde edilen bu memuriyetlerde: herşeyden evvel, yapılan masrafların telâfisine çalışılması tabiî olduğu da nazarı itibare alınmak lâzımgelir. Nihayet uzun harplerin teakubu, Anadoluyu, asayişi muhafaza edecek olan unsurdan uzun müddet mahrum bırakıyordu. Bunun için ümera, saruce, levent ve sekban gibi muhtelif namlarla ve şahıslarına merbut olmak üzere derme çatma askerler istihdamına mecbur

oldu. İstihdam edilen bu haşarat hakikatte bir unsuru zulüm ve tazyik olunuyordu. Paşaların, tagallüp etmek veya kendilerini müdafaa eylemek için bunlara istinaden isyan ettikleri de vakidir. Bazan vaki olduğu üzere, bu tufeyli unsur, maiyetinde bulanduğu paşanın azil veya katli üzerine kapılanacak yer arar, bulamazsa doğrudan doğruya şekavete de başlardı. Bazı muharebelerde vazifesini yapmıyarak kaçan ve kayitleri terkin edilen firarîlerin Anadoluya yayıldıkları, ve şekavete başladıkları memleket dahilinde ötedenberi yağmagerlikle melûf seyyar aşiretler bulunduğu, yağmaya ugrayanların telâfii mafat için ayni yola sülûk ettiği, velhâsıl mezalimden, suiidareden ahalinin bizar ve gayrimemnun olduğu, ayni zamanda her nevi zununu batılaya müstenit dinî şekilde telkinata kapılacak kadar cahil veya kızılbaşlığın tesiri altında bulunduğu,bazı tufeylilerin derviş kıyafetine bürünerek ahalinin cehalet ve hassasiyetinden istifadeye hazır olduğu hesaba katılırsa memleketin asayişsizliğini ihzar eden esbap ve şeraitin ne kadar çok olduğu anlaşılır. Bunlardan maada bazı ricalin hamiyet sevkile ve memleketin sui idaresi ve sarayın rezaletleri yüzünden düşdüğü inhilâl ve tefessuh girivesinden kurtarılması maksadile feveran ve isyan ettiklerini ilâve etmeliyiz. Maamafih hüsnü niyetle başlıyan bu hareketlerin iyi neticeler ve memleket için bir salâh temin etmesi kabil olamazdı. çünkü ahali cahildi; bu hareketlere muzahir olamıyordu. Ümeranın ekseriyetle ahlâkı fesada uğramış, kimseye itimat edilemez olmuştu. Bundan başka istihdam edilecek asker de mezalimi, tecavüzü itiyat edinmiş tufeylilerdi.

Verilen izahattan memleketi arada sırada sarsan dahilî gailelerin başlıca şu şekillerde tazahur ettiği görülmektedir: Şehzade isyanları, cülûs münasebetile bahşiş koparmak için askerî kıyamlar, münkariz hükûmet ve emaretler bekayasına mensup ricalin isyanları, bazı âşiretlerin ve teşkilât haricinde kalmış gayri muntazam ve çapulcu asker ve tufeylilerin şekavetleri, sadaret mevkiine göz dikenlerin veya bu mevkie namzet ve rakıp görülüp imha edilmek istenen ricalin giriştikleri mücadeleler, hüsnü niyetle başlıyan fakat pek çabuk mahiyetini değiştiren hareketler.

Bunlardan şehzade isyanlarının en ziyade teessüs devri ile itilâ devrinde tekerrür ettiğini görüyoruz. Bahşiş istihsali maksadile askerî isyanlar teessüs devri nihayetlerinden başlar. Müteakıp devirlerde de devam eder. Bunlardan bazıları evvelki mebahis münasebetile zikredilmişti. Diğer bazılarının da ileride gelecek askerî tagallüp ve karışıklıklar, saray entrikaları ve kadınlar saltanatı mebahisi dolayisile izah olunması tabiîdir. Bu sebeple burada yalnız diğer dahili vukuatı ve bilhassa tavakkuf devrinde pek çok olan şekavetlerin, dikkate en şayan olanlarını sırasile kaydedeceğiz.

İtilâ Devrinde. İran ile vaki olan mücadelenin, bir safhasını teşkil eden Şeytankulu vukuatı ve Birinci Selimin cülûsu sırasında ve onu müteakıp cereyan eden şehzade mukateleleri evvelce kaydolunmuştu. Bunlardan başka Birinci Selimin son zamanlarına doğru mühim bir eşkıya hareketi mevcuttur. Filhakika bu devirde Bozok eşkıyasından (Celâl) isminde biri

dini vasıta ittihaz ederek Mehdilik iddiasile ortaya çıkmış, başına yirmi binden fazla adam toplayabilmişti. Lâkin Celâl az zamanda mağlûp ve idam edildi. Bu şekavet hareketi o kadar şöhret kazandı ki bundan sonra Anadoluda zuhûr eden eşkıyaya (Celâlî) namı verilmesi âdet oldu.

Kanunî Süleyman zamanında ve Mohaç seferi sıralarında da biribirini müteakıp Anadoluda Celâlîler çıkmış, bazıları devletin bekasını bile tehlikeye düşürmütür. Bunların en mühimleri Canbert Gazali ile (Baba zünnun) ve (Kalender)-dir. Hepsi de büyük müşkülât ile bertaraf edilebilmişlerdir.

Bunlardan (Baba zünnun) isminde bir derviş bazı aşiretler halkından binlerce çapulcuları toplıyarak Kayseri civarında şeriat ve adalet istemek bahanesile bir isyan çıkarmış ve üzerine gönderilen askerleri birkaç defa mağlûp etmiş ise de son bir muharebede nihayet kendiside mağlûp ve maktul düşmüştür (1527). Yine o sıralarda Adananın muhtelif yerlerinde isyan çıkaranlar oldu.

Fakat bunlardan hiçbiri Kalender gailesi kadar tehlikeli olmamıştır. Filvaki Hacı Bektaşi Veli ahfadından olduğunu iddia eden (Kalender) isminde biri din namına ortaya çıkarak Mehdilik davasında bulunmuş ve hilâfetin, islâmiyetin tahlis ve taalisine memur olduğunu iddia etmeğe başlamış idi (1528). Bu gaile diğerlerinden daha ziyade tevessü ve imtidat etti; Sadrazam İbrahim Paşa bizzat büyük bır kuvvetle üzerine gitmiş iken Sıvas civarında mağlûp oldu. Bnnun üzerine Kalenderin taraftarları bir kat daha çoğaldı, Elbistan havalisi de kendisine inkiyat etti.

(Elbistan) ı hükûmet merkezi yapan Kalender, Sultan unvanını da alarak memleketini idare için tesisat ve teşkilâta başlamış idi. İbrahim Paşa yeniden seksen bin asker topladığı halde tekrar üzerine gitmeğe cesaret edemiyordu; hükûmetin ozamana kadar Anadoloda

yaptığı adaletsizlikleri tamir etmek, halkın gönlünü almak, gayrimemnunlarla mağdurların ilticasını kabul ile zayi olan haklarının iadesine çareler aramak gibi muhtelif tedbirlerle Kalenderin tarafdarlarını azaltmağı daha muvafık buldu ve ancak Kalenderin maiyetindekiler bu veçhile azaldıktan sonra kendisini mağlûp edarek kesilmiş başını ele geçirebildi.

Dinin alet ittihaz edilmesi suretile vaki olan bu kıyamlardan maada yine bu devirde Kanunî Süleymanın cülûsunu müteakıp Şam Valisi bulunan Çerkes kölemenleri rüesasından Canbert Gazali, saltanattaki tebeddülden istifade ederek Mısır kölemenleri Hükûmetini ihya teşebbüsünde bulundu. Fakat üzerine asker sevkedilerek teşebbüsü akim bırakıldı.

İkinci Selim zamanında da, Süleyman devrinde sahil mıntakası zaptedilen Yemende imamlık davasile biri zuhûr etmiş ve ehemmiyetli bir gaile ihdas etmişti. Bu kıyam üzerine Osmanlı nüfuzunu iade için asker sevketmek ve Yemenin sahilleri ile dahilî kısımlarını teskin ve yeniden fetheylemek icap ettiği evvelce zikredilmişti.

Tevakkuf devrinde. İtilâ devrindeki dahilî vukuat nekadar mühim olursa olsun hiçbir zaman tevakkuf devrindeki nisbette anarşı ve tehlikeyi mucip olmamıştır. Çünkü itilâ devrinde bazı idaresizlikler olsa bile hükûmet teşkilâtı henüz bozulmamıştı. Riyasrt mevkiinde de daha muktedir şahsiyetler vardı. Hulâsa hükûmet daha kuvvetli bulunuyordu. Bu sebeplerle evvelce izah edilen şerait dahilinde tevakkuf devri devletin dahilî idaresince cidden korkunç bir şekil iktisap etmiştir.

Mühimlerinden olarak intihap ve atide tafsil olunan (Kara Yazıcı), (Canpolatoğlu) ve (Kalenderoğlu) vukuatı bu hususta kâfi bir fikir verir. Maamafih bunlardan maada Kara Yazıcı isyanını müteakıp Anadoluda birçok Celâlî sergerdesi daha türemişti. Muslu Çavuş, Kara Sait, Uzun Halil, Tavil Mahmut gibi bazıları Canpolat ve Kalenderoğulları derecesinde değilse de yine büyük kuvvetler toplamışlardı. Taraftarları bunlarınki kadar çoğalamıyan daha kırka yakın sergerde saymak mümkündür. Asilerin çokluğuna nazaran anarşinin derecesi kolayca tahmin olunabilir.

Kara Yazıcı isyanı. 1596 senesinde Avusturyalılarla Macarisianda Haçova mevkiinde vukua gelen büyük meydan muharebesinde bidayeten Osmanlı ordusunun mağlûp bir vaziyete düşmesi üzerine Padişah Üçüncü Mehmet harp saflarının gerisine çekilmiş, askerden birçoğu da büsbütün kaçmıştı. Fakat kumandanlardan birinin meharetile düşmanın arkası çevrilipte mağlûbiyet, galibiyete tahavvül edince de asker arasında yoklama yapılmıs ve yeniçeri ile sipahilerden atuz bin kişinin kaydi silinmişti. Bu suretle açıkta kalanlardan Sekban Bölükbaşısı Abdülhalim isminde biri Bağdattaki kardeşi Hasan Ağanın yanına gitmek üzere Anadolu ve Kürdistandan geçtiği sırada halkın suiidareden, mezalimden bizar olduğunu, isyana müstait bir hale gelmiş bulunduğunu görünce bundan bilistifade bir isyan hareketi vücude getirmeğe, ona riyaset ederek hükümdar olmağa karar verdi. Abdülhalim cahil olmakla beraber zeki idi. Kara Yazıcı lakabile tanınmış idi. Osmanlı padişahlarının, seleflerinin usullerini bıraktıklarını, Bizans İmparatorlarını taklit ederek islâm hükümdarların tarzı idaresinden ayrıldıklarını, ahalinin hukukunu zalimlere karşı siysnet etmek lâzımgeldiğini iddia ederek Kürt ve Türkmenlerden. ekseriyetle aşiret ahalisinden çeteler teşkili suretile Urfa civarında tecacüzata başladı. Ahaliden, yeniçeri olup ta ocaktan ihraç edilerek işsiz kalan ve Anadoluya gelenlerden kendisine iltihak edenler oldu. Üzerine gönderilen birkaç paşayı mağlûp etti. Bu galibiyetleri üzerine Anadoluda «Osmanoğullarının» yani padişahların hakimiyetine nihayet vereceğini ilân etmeğe, kendisini hükümdar addile «Desti Osmaniyan bu taraflardan (Anadoludan) bilkülliye munkati

ve saltanat bilâmezahim bana (Kara Yazıcıya) mukadder ve mukarrer oldukta» icra edilmek üzere (hükmü hümayun) lar vermeğe başladı. Nihayet Sokulluzade Hasan Paşa kendisini mağlûp edebildi ise de Kara Yazıcı Canik dağlarına firar etti. Orada vefat edince kardeşi Deli Hasan riyaset mevkiine geçerek Sokulluzadeyi mağlûp etti. Hasan Paşa Tokatta muhasara ve şehit edildi. Kale de eline düştü. Bunun üzerine Anadolunun büyük bir kısmı eline geçti. Hatta Bursaya kadar gelerek orayı da muhasara etti. Hükûmet isyana nihayet vermek için Deli Hasanı Bosnaya Vali tayin edecek kadar haysiyetinden fedakârlık göstermeğe mecbur kaldı. Taraftarlarından on bin kadar serseri ile Rumeliye geçen Deli Hasan Anadoluda yaptığı mezalimi Bosnada, bilâhare tahvili memuriyet ederek Temeşvar Vilâyetinde de yaptı. Nihayet Dalmaçya kalelerinden birini yüz bin altın mukabilinde papaya satacağına dair muhaberede bulunduğu anlaşılınca idam olundu.

Canpolatoğlu. Canpolat aşiretinin Reisi Hüseyin Paşaya Halep Valiliği. Verilmiş, fakat İran harplerinde gayretsizliği görülünce idam edilmişti. Bunun üzerine aşireti ve Halepte vekili bulunan biraderzadesi Ali paşa isyan etti. Az zamanda elli bine yakın asker topladı. Otuz bini süvari idi. Askerinde yeniçerilere takliden teşkilât yaptı. Halepte oldukça muntazam bir hükûmet makinasi vücude getirdi. Nüfuzu bir taraftan Şama diğer cihetten Diyarbekire ve garpta Sılifkeye kadar varıyordu. Namına hutbe okutoyor ve para bastırıyordu. Hatta Avrupa hükûmetlerine sefirler göndermiş ve Toskana grandukasile ittifak ta etmişti. Bu suretle dört sene kadar icrayı hükûmet etti. Nihayet 1607 senesinde Sadrazam Kuyucu Murat paşaya mağlûp olarak firara mecbur kaldı. Murat Paşa Halebe girdi. Canpolatzade Ali Paşa da Eskişehire gelerek padişaha ricaci gönderdi. Affedimekle İstanbula geldi; sergüzeştini yeni Padişah Birinci Ahmede nakletti ve Temeşvara Beylerbeyi tayin olundu. Bir sene sonra Murat Paşa kendisini idam ettirmiştir.

Kalenderoğlu. Kalenderoğlu Mehmet te bazı vali ve sancak Beylerine kâhyalık etmiş ve bu suretle tanınmış biri idi. Bir aralık kendisine sancak beyliği verilmiş iken

eşkıya yüzünden sancağını alamamış ve başına topladığı adamlara para lâzım olmakla kendisi de şekavete karar vermiş ve Saruhanı yağma eylemişti.Nüfuzü gündengüne arttığından Murat Paşa Canpulatzade üzerine gidiyorken kendisine Ankara Valiliğini vermek suretile bir müddet için itaatini temine mecburiyet bile görmüştü. Kalenderoğlu Ankaralı olduğundan bu teklife muvfakat etti. Maamafih Ankara kadısı şehir ve kaleyi teslim etmediğinden aralarında münakaşa ve muharebe olmuş, Murat Paşa da bu müddet zarfında Canpolatzadeyi mağlûg etmişti. Ankaraya gönderilen imdat üzerine Kalenderoğlu çekilerek Bursaya geldi. Orayı yağma etti. Mihalıçta, Balikesirde, Saruhanda, Aydında, Konyada yağmalarına deyam eyledi. Bu sırada Kuyucu Murat Paşanın üzerine gelmekte olduğunu haber aldı. İçel havalisinde teneffüz etmiş olan Celâli reisi Muslu Çavuşa birleşmelerini teklif için müracaatta bulundu. Gönderdiği mektubunda «Sergüzeştim âleme malûmdur. Fitneengiz ve ahitşiken Osmaniyan mütegallibe olmağla gururları kemale erip aleme cevrücefa etmektedirler. Binaenaleyh itaatlerinden yüz çevirip birçok şehirlerini yağma ettik. Kendilerinden kat'ı ümit ettiğimiz cihetle artık can tende oldukça serfüru eylemek yoktur. Hak Teala muin olorsa yanımızdaki hesapsız kârgüzar dilâverlerle ol koca fertutu (Sadrazam ihtiyar Murat paşa) bertaraf edip Üsküdadan berisisni Osmanlıya ferağet ettirmek vardır. Eğer fırsat kocanın olursa bizim ettiğimiz işlerin dillerde destan olduğu bize kâfidir.» diyordu. Muharebe Flbistan civarında oldu (1608).

Murat Paşanın hile ve mehareti Kalenderoğlu askerlerini münhezim etti. Kaçanlar da süvari takibatı ile yollarda kırıldılar. İran hududunu geçebilenler şiîliği kabul etmek şartile ve yüzer, iki yüzer kişilik kafilelere ayrılmak suretile İranda dağınık bir halde iskân edildiler.

Kuyucu Murat paşanın icraatı ve Anadoluda muvakkat sükûn.— Birinci Selim zamanından başlıyan şekavet ve kıyam hareketleri muhtelif fasılalarla bir birini takip ederek bir asra yakın bir müddet devam eylemişti. Lâkin

bu isyanların en hâd devresi on yedinci asrın mebadisine müsadiftir. Bu devirde Anadolu tam bir anarşi içinde yuvarlanıyor, hükûmetin bazı havalideki nüfuzu sıfıra inmiş bulunuyordu. İşte böyle bir sirada idi ki, Sadaret Makamını işgal eden Kuyucu Murat paşa doksanlık bir ihtiyar olduğu halde büyük gayretler sarfederek Anadoludaki bütün Celâlîleri, kıyamcıları tenkile muvaffak oldu, devleti muhakkak bir inhilâlden kurtardı. Bu hususta kuvetten ziyade hile kullanmağa mütemayil olmkla beraber sırasına göre fazla şiddet göstermiş, şiddetini zulüm derecesine kadar çıkarmıştır. Asilerle beraber bulunan çocuklara bile acımadığı şayanı kayittir. Bu tenkil esnasında yüz bin kişi ifna ettiği rivayet olunur. Avdetinde beraberinde kırk bayrak getirdiğinden de anlaşılacağı veçhile Anadoludaki mütegallibe derebeyler mühim bir yekûna baliğ olmuş bulunuyordu demektir. Şu halde yüz bin kişi mubalâğa sayılsa bile herhalde katledilenlerin miktarı az değildi. Mezalimin bir kısmı askerin inzibatsızlığından ve şımarklığından ilerigeliyordu. Asi sergerdelerin maiyetindeki zorbalar olsun, hükûmet kuuvetleri olsun halk için bir afetti; tecavüzleri kolay menolunamıyordu. Bazan hükûmet kuvvetleri daha ziyade ileri gidiyordu. Murat paşadan evvel Anadolu asilerine karşı gönderilen cahil Ferhat paşanın askeri İstanbuldan ayrılır ayrılmaz yağmalara, bununla da kalmıyarak kadınlara tecayüze başlamış, hatta Bursa eşrafının şikâyetine karşı Ferhat paşa askeri menetmek mümkün olamıyacağını söylemişti. Ahali bu emsal karşısında asilere mümaşat

etmeği ehven addeyliyor ve bittabi isyan azalacağına tevessü ediyordu. İkide birde aylıkların tedahülde kalması yüzünden sipahî bölüklerinin de İstanbula civar şehirleri yağma ettikleri görülürdü. Bu şerait dahilinde Kuyucu Murat paşanın ne azîm müşkülâtla mücadele ettiği ve nekadar şiddetler göstermeğe mecburiyet hisseylediği kolaylıkla tasavvur olunabilir.

Gerek asiler gerek hükûmet tarafından gösterilen şiddetler, Anadoluyu adeta tüketmiş idi. Bu suretle cansızlıktan mütevellit muvakkat bir sükûn hâsıl oldu. Maamafih isyanları doğuran sebepler ortadan kalkmamış bulunduğu cihetle bir müddet sonra ayni halin avdet ettiği görülmüştür. Filhakika kuyucunun vefatından bir müddet sonra Anadoluda yeniden isyanlar başladı. Bunların en meşhurlarından biri de İkinci Osman zamanındaki Abaza Mehmet Paşanın isyanıdır.

Abaza Mehmet Paşa. Yeniçerilerin nizamatı Üçüncü Murat zamanında bozulmuş ve devşirme usulüne rağbet edilmiyerek her sınıf müracaat edenlerden asker kaydolunmuş, miktarları da artarak kışlalar kendilerini istiaba kifayet etmediğinden zabıt ve rabıt büsbütün azalmıştı. Genç Osmanın ve amcası birinci Mustafanın saltanatları devresinde yapmadıkları uygunsuzluk ve mezalim kalmıyordu. Genç Osmanı hal'eden, kendisini şehit ederek mecnun Mustafayı ikinci defa olarak iclâs edenler yeniçerilerdi. Bunlar biraz evvel Lehistan muharebesinde kıymetsizliklerini hatta korkaklıklarını ispat etmişlerdi. Merkezdeki yeniçeriler İstanbul halkine, vilâyatta bulunup yerlikulu ismile yadedilen yeniçeriler de vilâyat ehalisine tecavüzatta bulunuyorlardı. Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa halkin yeniçerilerden nefret hissinden istifade etmek istedi. Abaza Paşa Evvelce canpolat oğlu isyanında bulunmuş, esir olmuş, affedilip tedricen terakki etmekle Erzurum Valiliğine kadar yük-

selmişti. İkinci Osmanın şehadetini müteakıp Erzurum kalesindeki yerli kulu neferlerini kâmilen idam ederek İstanbul aleyhine kıyam etti. Az zamanda otuz bin kadar asker toplıyarak İstanbula kadar gitmek ve yeniçerilerden Osmanın intikamını almak davasile yola çıktı (1623). Bütün yolu üzerindeki valiler kendisine iltihak etmekte idiler. Yeniçeri ağasına gönderdiği bir mektupta "Padişahı mazlumun kanı için yetmiş bin yeniçeri kesmeğe nezir ettim„ diyordu. Maamafih başına toplananların birçoğu "İstanbulun zabıt ve yağmasını„ cazip buluyorlar, yegâne düşünceleri bu oluyordu. Abaza, Bursaya kadar geldi. Şehri ele geçirdi ise de kaleyi alamadı. kış geldiği cihetle Niğdeye çekildi.

İstanbulda şehrin zaptı ve yağması sözleri, Abazanın Bursaya kadar gelmiş olması pek büyuk bir heyecan tevlit etti. Abaza da adalet namına hareket ettiği halde eline gçen esirlere, bilhassa yeniçerilere en şedit mezalimi icradan çekinmiyor, tabanlarına büyük çivilerle eşek nalı mıhlatıyordu. Abazanın kıyamını müteakıp Osmanın kâtilleri idam edilmiş, hatta Padişah İkinci Mustafa da hal'olunmuştu. Yeni Padişah Dördüncü Murat Çerkes Mehmet Paşayı Abaza üzerine bütün toplayabildiği kuvvetle gönderdi. Kayseri civarında Abaza mağlûp olarak Erzuruma doğru çekilmeğe başladı. Erzuruma kadar takibi ve orasının da zaptı müşkül olacağı anlaşıldığı için kendisine yeniden Erzurum Valiliği verildi. Üç sene sonra Abaza hakkında bir suikastte bulunulacağını anlıyarak yeniden isyan etti; birçok yeniçerileri daha kırdı. Üzerine giden Sadrazam Hüsrev Paşa Erzurumu bilmuhasara zaptetmesi üzerine kendisini beraberce İstanbula getirmiş ve aktedilen büyük bir divanda her iki isyanı hakkında Muradı Rabi tarafından sorulan suallere verdiği ceyaplar huzzarın rikkatini celbetmekle affedilerek Bosna Valiliğine tayin edilmiştir.

Dördüncü Muradı takiben saltanat makamına gelen İbrahim bir mecnun, Dördüncü Mehmet te yedi yaşında bir sabi olduğu için vilâyata ehemmiyet verilememiş, on beş sene Anadolu baştan başa isyan içinde kalmıştır.

Dağlar Delisi Süleyman, Rum Mehmet, Nasuh Paşa, Seydi Ahmet Paşa, zade Hüseyin Paşa, Vardar Ali Paşa, Gürcü Nebi Katırcıoğlu, Haydar oğlu, İbşir Paşa Seydi Ahmet Paşa herbiri bir tarafta haklı veya haksız isyan etmişler, memleketi kan ve ateş içinde bırakmışlardı. Bunlardan da nümune olarak Vardar Ali Paşayı zikredebiliriz :

Vardar Ali Paşa. — Sıvas Valisi bulunan Vardar Ali Paşa hamiyetli bir zat idi. Sultan İbrahim, mecnunane ef'ali arasında, Vardar Ali Paşadan da (bayram için külliyetli miktarda hediye istemiş, fazla olarak pek güzel olduğunu haber aldığı İbşir Paşanın Sıvasta bulunan zevcesini de kendisine göndermesini) bildirmişti. Ali Paşa ahalinin mutat vergileri verdiğini, bunların evvelce gönderilmiş olduğunu, yeniden ve mutat haricinde vergi vermeğe halkta takat kalmadığını, nikâhlı bir kadının gönderilmesi de kabil olamıyacağını bildirdi.

Sarayın her iki hususta da ısrarı üzerine padişahın cinnetini, hükûmet işlerinin kadınlar ve gayri mes'uller elinde kaldığını, valilerin ve kadıların sık sık değişmesi ve memuriyet almak için pek çok rüşvetler vermeğe mecbur bırakılmaları dolayısile halkın bir çok mezalime duçar olduğunu, bu ahvale karşı sükût eden ricalin bu sükûtu ihanetle müsavi bulunduğunu beyan ile ilânı isyan eyledi. Bütün menasıp erbabının birleşerek padişahtan üç seneden evvel bir memurun değiştirilmesi memnuiyetini ve saireyi havi bir ferman alınması menafii memleket icabıdır diyor ve bunun için etraftaki vali ve hâkimleri kendisile birleşmeğe davet ediyordu. Bunun üzerine Sıvastan azil ve yerine zevcesi istenilen İbşir Paşa vali tayin edildi. Ali Paşa Sıvası İbşire teslim etmek hususunda tereddüt göstermedi. Sıvası terketmekle beraber taraftarları kendisine iltihak etmekte gecikmiyorlardı. Maamafih birçokları memleketin menfaati namına değil, yağmada bulunmak için gelmekte idiler. Hatta bütün mümaneatlarına rağmen Ali Paşayi geçtikleri yerlerde zenginlerin mallarını yağma için

müsaadeye mecbur bıraktılar. Bununla beraber Vardar Ali Paşaya karşı gönderilen bütün kuvvetler mağlûp oluyorlardı. Bunun üzerine İbşir Paşaya Ali Paşanın katledilerek başının gönderilmesi emroluudu. İptida reddetti ise de padişahın (onun başını göndermediğin halde senin başın izalè olunacaktır) mealinde bir emri üzerine İbşir dayanamadı; vardar Ali Paşaya, kendisine iltihâk edeceği haberini göndererek ordusile ilerledi. Ali Paşa aldanarak istikbaline çıktı; İbşir Vardarı derdest ettirdi. Mülâkatlarında Vardar Ali Paşa, İbşre namusunu kurtardığından dolayı minneti altında kalacak yerde bu tarzdaki ihanetinden bahisle pek ağır sözler söyledi; fakat müessir olmadı, idam olundu. (1648)

Bilâhare İbşir de isyan etti, lâkin az zaman sonra yeniçerilerden bizar olan İstanbul Sarayı onlara karşı bir korkunç sadrazamın iktidara gelmesi muvafık olacağını zan ile cahil İbşiri sadrazam tayin etmek suretile adeta taltif eyledi.

Sarayın ve yeniçerilerin zulmü yüzünden memleket harap olmakta idi. Islahı için fedakârlık yapanlar azledilir, yerine ocağa, yahut saray kadınlarına mensup olanlar tayin olunurdu. Kezalik mütegallibeden birinin hakkından gelinemediği zaman da vali tayin edilirdi. Her iki surette de memleketin idaresi birkat daha bozulur, hele Celâlîlerden vali tayin olununca halk zulmün hükûmetçe de tasvip edildiği manasını çıkararak ye'se, fütura kapılır, eşkiyaya inkıyattan başka çare bulamazdı. Celâlî isyanları Dördüncü Mehmet zamanında (Köprülü)nün Sadaretine kadar devam etti. İkinci bir Kuyucu tavsifine seza olan Köprülünün de bunlar hakkında ne suretle çare aradığı aşağıda izah edilecektir.

Hükûmetin dahilî vaziyeti hakkında mütemmim malûmat almak için atide zikredeceğimiz

haricî vaziyeti takıben yazılacak saray ve asker hakkındaki izahatı da okumak icap edeceğini ilâve etmeliyiz.

Haricî vaziyet, şark ve garp devletlerile münasebat

Harp senelerinin, tevakkuf devresinde de, sulh senelerine nisbetle daha fazla olduğu zikredilmişti. Bu devirde vukua gelen muharebelerden bazılarının yine istilâ maksadile açıldığı görülür. Fakat bu harplerin kazanılamıyacağını sonunda zahirî bir muvaffakıyetle hükûmetin haysiyeti kurtarılabilse de hakikatte duçar olunacak zararın elde edilen faydaya nisbetle çok ağır olacağını takdir edemiyen ve bir şöhret vesilesi arayan rical tarafından açılan bu harpler, hükûmeti gündengüne za'fa uğrattı. Sokollunun son senelerinden Köprülü Mehmet Paşanın Sadareti kabulüne kadar geçen zamana ait harp vak'alarının ekserisi şark hudutlarına ait olmuştur. Filhakika bu müddet zarfında İran ile dört defa harbedildi. Garp cihetine gelince Avusturya, Lehistan ve Venedikle de birer defa harp açılmış ve fakat bu muharebeler, teessüs ve itilâ devirlerinde olduğu gibi, bir iki senede nihayet bulmıyarak İran harplerinden ikisi ile Avusturya muharebesi on seneden ziyade, Venedik harbi de yirmi beş sene kadar devam eylemiştir.

Bukadar uzun zaman devam eden bu muharebelerden Avusturya ve Venedik harpleri sarfedilen mesai ile kat'iyyen mütenasip olmı-

yacak kadar az menafi temin eylemiş, İran harplerinin neticesi de Osmanlı hudutlarının şarktan ricati olmuştur. Sarfedilen gayretlere karşı ancak bu neticelerin tahakkuku Osmanlı istilâ kudretinin artık zail olduğunu ve inhitatın başlamak üzere bulunduğunu gösterir.

İran harpleri, sebep ve neticeleri.— Tevakkuf devrindeki İran harplerinin ilk ve zahirî sebebi Şah Tahmasbin vefatından sonra İranda saray entirikalarının müstakar ve sahibi nüfuz bir hükûmet teessüsüne mâni olması ve İranı kolayca istilâ edilebilir bir memleket olarak göstermesidir. Bu sebeple itilâ devrinin hatıraları tesiri altında bulunan ve devletin hakikî vaziyetini idrak edemiyerek muvaffakıyet ve şöhreti kolay görenler İrana karşı harbi teşvik etmişlerdi. Edilen tahminler bidayette pek yanlış çıkmadı. **Ferhat Paşa** müsalâhası ile mühim muvaffakıyetler elde edildi. Fakat istihsal olunan netayici muhafaza pek müşküldü. Tabiî hudutlar aşılmış, İran yaylâsına ayak basılmıştı. Devlet ise eski halinde değildi. Pek az sonra muzayekai maliye başlamış, ordu kıymetini kaybetmiş, memleket şekavet içinde kalmıştı. Saltanat ta kabiliyetsiz ellerde idi.

Bu şerait dahillnde zaptolunan memleketler muhafaza olunamazdı. Bundan dolayı Şah Abbas gibi mühim bir şahsiyetin İranda mevkii iktidara gelmesi yeni bir harbe yol açtı. Zaten Sünnîlik ve Şiîlik husumeti yeniden alevlendirilmişti. Şuhalde hakikatte ikinci harp birincisinin neticesi sayılabilir. İkinci harp İran lehinde bir cereyan aldı ve ilk hamlede birinci harbin semereleri, **Nasuh Paşa** müsalâhası ile Şah Abbas tarafından istirdat edildi. Fakat iş bukadarla kalmadı. Osmanlı Devletinin dahilî müşkülâtı devam ediyordu. Bunu fırsat addeden İran, muahedenin Osmanlılar lehindeki şeraitini ifa etmedi. Açılan yeni harp te vaziyeti değiştiremedi ve aktedilen (Serav) muahedesi evvelki muahedeyi teyitten başka birşey yapamadı. Lâkin vaziyet böyle de kalmadı: Şah Abbasın ihtirası binihaye idi. Biraz sonra Osmanlı Saltanat makamında pek zayıf bir padişah bulunduğu bir sırada, Abbas fırsattan istifadeye kalktı. Bu defa Birinci Selim ve Kanunî Süleyman devirlerinin semeratı istihdaf edilmekte idi. Dördüncü harp te bu suretle başlamış oldu. Birinci harpte Osmanlılar nasıl bazı mühim muvaffakıyetler elde etmiş ise bu defa da Şah Abbas bidayette ayni suretle naili zafer oluyordu. Bununla beraber İranın da bu muvaffakıyetleri şahsî gayret semeresi idi. Şah Abbasın vefatile bu muvaffakıyetler devam imkânını kaybeti. Bilâkis biraz sonra Dördüncü Murat hükûmet işlerini eline alarak imparatorluk dahilinde bazı ıslahat ile nüfuzunu tesis edince şark hudutlarına ehemmiyet verdi ve Selim ile Süleyman devirlerinin kazançlarını kurtarmak teşebbüsünde bulundu. Bu suretle dördüncü İran harbinin nihaî safhası gelebildi. Bu safhaya nihayet veren (Kasrı Şirin) muahedesile münazaunfih memleketler iki taraf arasında taksim edilmis, daha tabiî bir hudut çizilmiştir. Şuhalde İran harplerinin en mühim neticesi, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında bir nevi muvazene tesis eden ve binaenaleyh uzun bir sulh devresi açan bu muahedenin aktidir. Bundan sonra iki

taraf arasında açılan harpler bu muahedenin çizdiği hudutları esas itibarile değiştirmemiştir. Maamafih Osmanlı hudutlarının ilk defa olarak şarktan geri çekilmeğe mecbur oldugu neticesi de sureti mahsusada kaydolunmağa şayandır. Bu seferleri biraz daha izak edelim:

Birinci İran muharebesi. 1555 senesinde aktedilmiş olan Amasya muahedesindenberi İran Hükûmetile sulh devam etmekte idi. (1576) senesinde elli dört sene saltanattan sonra zevcesi tarafından zehirlenerek vefat eden Şah Tahmasebin oğulları ile kızı Perican [1] arasında çıkan siyasî mücadeleler İranı altüst etmişti. Erzurum Valisinin gönderdiği müteaddit teşviknameler, vezirleden bazılarını bu fırsattan istifade arzusuna düşürdü. Bunlar şark hudutlarının tevsiini teklif ettiler. Sokullu, aradaki dağların fütuhatı idameye mâni olduğunu ileri sürerek bu harbe taraftar olmadı. Mesafe de pek uzundu. Sokullu Mehmet Paşa fütuhatın idamesi matlup olunca kalelerde fazla miktarda asker bırakılması lâzımgeleceğini, bunun da büyük masrafları mucip olacağını söyliyerek bu harbin zararı faidesine galip geleceğini anlatmağa çalıştı. Lâkin Üçüncü Murat üzerindeki nüfuzunu kaybetmişti. Harbe aleyhdar oluşu belki de aksi tesir yaptı. Ve muharebeye karar verildi (1577). Bu harp 12 seneden ziyade sürmüştur. Defeatle değişen seraskerler arasında Lâla Mustafa Paşanın İran Seraskeri Tokmak Hanı hezimete uğratarak yaptığı fütuhat ile, Özdemir oğlu Osman Paşanın

[1] Perican, valdesi cihetinden Çerkestir. Ata binmekte, silâh kullanmakta, hile ve desise yapmakta çok mehareti vardı. (Hammer - cilt 7.S 55 - 57)

cesur İran Şehzadesi Hamzayı ve İran ordusunu müteaddit muharebelerde mağlûp ederek elde ettigi Dağıstan havalisindeki muvaffakıyetler zikre şayandır. Özdemiroğlu verilen emir üzerine oradan Kafkasyayı aşarak Kırıma da gelmiş ve itaatsizlikte bulunan Hanı tebdil eylemişti. İstanbula geldiği zaman hizmetlerine mükâfaten sadrazam tayin edildi. Maamafih ertesi sene İran hududunda muharebe ile meşgul iken vefat etti. Fakat İranda en fazla mukavemet gösteren Şehzade Hamzanın muharebede mecruh oluşu ve şark cihetinden istilâ ile Horasanı zapteden Şiî düşmanı Özbeylerin hücumu Şah Abbası nihayet sulha mecbur etti; muahede İstanbulda yapıldı (1590). Tebriz havalisile kısmen Azerbaycan, Şirvan, Loristan ve Gürcistanın Osmanlılara ait olması ve bundan sonra Hulefai Raşidin ile Hazreti Ayşe hakkında tahkir kelimeleri kullanılmaması sulh şartları cümlesindendi. Bu muahedeyi akte muvaffak olan son Serasker Ferhat Paşa, bir İran Şehzadesini de, rehine ve teminat olarak almış, İstanbula getirmişti. Ferhat Paşanın ismini taşıyan bu müsalâha Osmanlı İmparatorluğunu şarktan en çok ilerlediği Bahri Hazer sahillerine kadar temdit etmiş oldu.

İkinci ve üçüncü İran muharebeleri.— Ferhat Paşanın bu muvaffakıyetini çekemiyen Sadrazm Sinan Paşanın teşvikile bir müddet sonra açılan Avusturya seferinin mütevali mağlûbiyetleri ve İranın gayretli hükümdarı Şah Abbasın, büyük unvanına istihkak kespettirecek dirayet ve kiyaseti bu muharebeyi uzun müddet paydar bırakmamıştır. Şah Abbas 1603

senesinde yeniden harp ilân ile Tebrizi ve Erivanı almış ve az zamanda bütün Özdemiroğlu ve Ferhat Paşalar fütuhatını istirdat etmiştir. Avusturya harbı ve Anadoludaki eşkıya gaileleri İranlılar ile ciddî bir surette uğraşılmasına mâni oluyordu. Askerdeki itaat ve inzıbat ta noksandı. Bu sebeplerle Serasker Çağalazade Sinan Paşa[1] muvaffakıyet gösteremedi, ricat ede ede Diyaribekire kadar geldi. Orada yes ve teessür içinde vefat etti. Bundan sonra Kürt beryleri de hükûmete evvelki derecede yardım etmemeğe başladıklarından İran hudutları bir müddet için gayri muayyen kaldı. Kuyucu Murat Paşa da, Anadolu tenkilâtını ve Şarkî Anadoluda yaptığı ıslahatı müteakıp İran ile harbe başlamak niyetinde iken vefat eyledi. Bunun üzerine halefi Nasuh Paşa, Şah Abbas ile yaptığı bir muahedede Ferhat Paşa Müsalâhası ile alınan yerlerin İrana terki mukabilinde senevî iki yüz yük ipek ve sair eşya verilmek şartile sulhu temine çalıştı (1611). Lâkin bu da muvakkat oldu. Şah Abbas, bu eşyayı göndermediği cihetle 1617 de tekrar harbe mecburiyet görüldü. Ve bir hayli zayiat mukabilinde Nasuh Paşa Muahedesi esasile 1618 de yeniden Serav muahedesi aktolundu.

Dördüncü İran muharebesi.— Dört sene sonra Birinci Mustafanın ikinci Saltanatı sıralarında Bağdat Valiliğini eline geçiren Bekir Paşanın

[1] Sinan Paşa aslen Cinevizdir. Pederi Çağala ile birlikte Kanuni zamanında Piyale Paşaya esir olmuşlardı. Sinanın ismi Sçpiyon olup henüz çocuk denecek bir yaşta idi. Zekâsı takdir edilmekle Enderunda terbiye edilmiş ve Sinan tesmiye olunmuştu.

ve oğlu mehmedin isyan ve ihanetlerile Şah Abbas Bağdadı zaptetmeğe muvaffak oldu; bittabi yeniden muharebe açıldı. Bu harp te on yedi sene devam etmiştir (1622-1639).

Dördüncü Muradın Saltanatı zamanını baştan başa işgal eden bu muharebenin ilk seneleri padişahın çocukluk devresine ve hükûmetin pek karışık zamanına tesadüf ettiği için Şah Abbas, Osmanlı ordularını ekseriya mağlûp etmiş ve hatta Musulu, Diyarıbekiri de zapteylemişti. Ancak kırk üç sene hükümdarlıktan sonra vefat eden Şah Abbasın halefi (Şah Safi) zamanında İran iyi idare edilemedi, vilâyetlerde isyanlar zuhûr etti. Bunun üzerine Osmanlı orduları zayiatı telâfiye başladılar. Nihayet Dördüncü Muradın hükûmeti bizzat ele aldıktan sonra yaptığı iki seferle Erivan ve Bağdat kaleleri de istirdat edildi ve 1639da kasrı Şirin muahedesile iki tarafın uzun müddet için kabul edebileceği bir sulh aktolundu. Bu muahede ile ötedenberi münazaalı olan memleketler taksim edilerek Revan ve Azerbaycan İrana, Bağdat, Musul ve Diyarıbekir de Osmanlı hükûmetine bırakıldı. Sırasında zikredileceği üzre atiyen İran ile daha bazı muharebeler vuku bulmuş ise de neticede bu muahedenin çizdiği hudutlar muhafaza edilmiş ve bugün de kısmen o hudutlar berdevam bulunmuştur.

Avusturya seferi.— Tevakkuf devrinde Avrupada girişilen Avusturya harbi, devleti İran harplerinden daha az uğraştırmamıştır. Bu cihetteki harbin sebepleri bazı ricalin, şöhretlerini tezyit veya teyit etmek istemesi, orduya bir meşgale ve kazanç zemini hazırlamak emeli

olmuştur. Zitvatorok muahedesi ile taayyün eden netice ise iki taraf arasında bir müvazene teessüsünden ve bittabi Osmanlı tefevvukunun hitama ermesinden ibarettir.

Seferin başlangıcı.— 1593 senesinde Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa üçüncü defa olarak sadarete tayin edilmişti. İkinci sadaretinden çekildiği sırada yerine İran galibi Ferhat Paşa getirilmiş olduğu için onu kıskanırdı. İlk fırsatta Avusturyaya bir harp açtırarak başına geçegeği ordu ile Macaristanda bir mühim muzafferiyete nail olmak, eski Yemen ve Tunus fütuhatında başkaları hesabına haksız kazandığı şöhreti bir daha tazelemek emelinde idi. Bir vesile bulmakta gecikmedi: az sonra Bosna valisinin Avusturya hudutlarında yaptığı geniş mikyasta bir akın hareketinin hezimetle neticelendiği, vali ve maiyetinden on sekiz bin kişinin şehit düştuğu haber alındı. Bu gibi akınlar sulh zamanlarında da yapılmakta ve diğer tarafın fırsat zuhûrunda mukabelesini intaç etse bile harbe sebep addolunmamakta idi. Bu hezimet ağırca olmakla beraber ne Avusturva hükûmeti, ne de Osmanlı ricalinin çoğu o sıralarda bir harp açmak arzusunda değillerdi. Bununlaberaber Avusturya İmparatoru İkinci Rodolf ötedenberi (türk çanı) âdetini koymuş; sabah, öğle ve Akşam zamanları çaldırdığı çanlar üzerine tebaasının kiliselerde toplanarak türk tecavüzlerine karşı Allahtan merhamet dilemelerini emretmiş, Türk düşmanlığı telkin eylemekte bulunmuştu. Diğer taraftan Hasan Paşanın şehadeti haber alınınca fırsatı kaçırmak istemiyen Sinan Paşa harp lehinde bulunmağa başladı. Toplanan divanı Hümayunda azanın hemen kâffesi harp aleyhinde bulunuyor, gerek yeniçeri ve gerek vilâyat askerleri nizamatının haleldar olduğu ileri sürülerek Avusturya ile yapılacak bir harbin neticesi muvafık zuhûr etmiyeceği iddia ediliyordu. Bilhassa Şehislâm Hoca Sadettin Efendi bu hususta fazla ısrar etti. Lâkin "Tunus ve Yemen Fatihi olan seksenlik Sinan, Macaristanda muharebe etmekten başka birşey düşünmiyordu; padişahı ikna için her türlü vesaiti istimal etti (1)„. Nihayet harbe karar verilerek Sinan Paşa sonbaharda kemali istical ile hududa doğru hareket eyledi (1593).

Bu suretle açılan Avusturya muharebesi on üç seneden fazla sürdü. Daha harbin bidayetlerinde Sinan Paşanın hırsı ve tedbirsizlikleri Eflak, Buğdan ve Transilvanya Beyliklerini de isyana sevketmişti. Sinan Paşa (Emaratı Selâse) ismi verilmekte olan bu beyliklerle meşguliyeti tercih ederek Oğlu Mehmed Paşayı Avusturya cihetine serasker yaptırdı. Fakat baba oğul her ikisinin de muvaffakıyetsizlikleri tevali ediyor, hergün İstanbula yeni bir hezimet haberi geliyordu. Nihayet padişahın harbe çıkması erkânı devletçe tensip edilerek arzusu hilâfina, Üçüncü Mehmet Macaristana hareket ettirildi.

Haç Ova meydan muharebesi. — Padişah ta hazır bulunduğu halde ordu yirmi gün kadar muhasaradan sonra Bodinin şimali şarkîsinde kâin Eğri (Erlau) kalesini zaptetti. Lâkin bir düşman ordusunun ilerlemesi üzerine müteakıben bir de meydan muharebesi yapmak icap

(1) Hammer tercümesı: C. 7. S. 178.

etti. Haç Ova (Kerestez) mevkiinde vukuagelen bu muharebede Osmanlı ordusu bir aralık mağlûp olacak dereceye geldi: Filhakika muharebe başlar başlamaz Padişah mukarriplerinin teşvikile mevkiini terketmiş, ordunun gerisinde bir çadıra çekilmişti. Padişahın kaçtığı rivayeti askerin de dağılmasını ve bir kısmının firarını mucip oldu. Düşman süvarileri merkezi bozarak Padişaha ait eşyayi yağma edebilecek kadar ilerlediler. Fakat Padişahın ve ordunun maiyetinde gelmiş olan ahçı, deveci, katırcı, çadırcı ve saire gibi hademenin, Padişaha ait eşyanin yağma edilmemesi için gösterdikleri gayrete, sağ ve sol cenahların himmeti munzam olarak düşman ihata edildi ve bir bataklığa doğru sürüldü, elli binden fazla telefat verdirilerek mağlûp edilebildi (25 teşrinievvel 1596). Düşman, kendisini toplamadan harekâta devam edilse ve hiç olmazsa o kış avdet edilmiyerek ilkbaharda takıbata itina olunsaydı sulhun pek faideli şerait dairesinde akti kuvvetle memul idi. Fakat bu cihet düşünülmedi, bilâkis firarilerin tedibi, gerek harbe ve gerek memleketin dahilî aşayişine pek fena bir tesir ika edecek bir tarzda idare olundu. Yoklama neticesinde firarları tebeyyün edenlerden ele geçirilenler kadın kıyafetinde teşhir edildikten sonra idam olundu. Ele geçmiyenler de yeniçeri iseler ocaktan tart, timar ve ziamet eshabından iseler dirlikleri zaptedildi. Halbuki firarîlerin miktarı pek çoktu. Bu suretle otuz bin kişi aflerinden nevmit kalarak meydana çıkamadılar ve meşru bir vasıtai maişet bulamıyacakları için Anadoluya geçerek Celâlî oldular.

(Eğri) nin fethinden üç sene sonra Kanije kalesi de zaptedildi. İstirdadı için düşman tarafından gönderilen orduya, muhafız Tiryaki Hasan paşa uzun müddet fedakârane mukavemet etti. Kanijenin müdafaası Türk tarihinde şerefli bir sayıfa işgal eder. Filvaki Hasan paşanın maiyetinde ancak beş bin kadar asker vardı. Kâfi derecede zahire ve mühimmat ta mevcut değildi. Buna rağmen Paşanın, mahirane tedbirleri ve en sonra yaptığı bir huruç hareketi ile elli bin muhasır düşman askerini münhezim ederek firara mecbur eylediği ve on bini mütecaviz esir aldığı bilhassa zikre şayandır[1].

Bu uzun sefeirn zikredilen safahatından ma adası ekseriyetle gayrimüsait cereyan etmiş ve üç emaret ile Avusturyanın beraberce hareket etmesine binaen harp gittikçe uzamıştır. Maamafih bir aralık Transilvanya Hükümdarlığına intihap edilen Prens Boçkay eldeedildi. Anın nüfuzile bir taraftan Avusturya kısmındaki Macaristanda bir ihtilâl hazırlandı. Diğer cihetten de Eflak ve Buğdan isyanlarına nihayet vermek mümkün olabildi. Hizmetlerine binaen Boçkaya Macaristan kıralı unvanı verilmekle beraber hususî merasim ile sadrazam tarafndan kendisine Bodinde taç giydirildi. Macaristanda müslüman iskân edilmemiş ve cami inşa olunmamış mahaller kaydi hayat şartile idaresine terkedildi[2].

---

[1] Namuk Kemal Bey merhnmun (Kanije) unvanlı eseri meşhurunun mütaleası talebeye bilhassa tavsiye olunur.

[2] Boçkay üç sene sonra, 1608 de vefat etmekle bu yerler tekrar Osmanl idaresine avdet etmiştir.

İşte ancak üç emaretin bu suretle kendisinden ayrılması üzerinedir ki Avusturya, sulha temayül etmiş ve 1606 senesinde Tuna üzerinde (Zitvatorok) mevkiinde bir sulh muahedesi akdolunabilmiştir.

Zitvatorok Muahedesi muçibince yeni fethedilen Egri, Kanije ve Uyvar kaleleri Osmanlı devletinde kalıyordu. Lâkin RAP ve Komorn kalelerini de Avusturyalılar muhafaza edeceklerdi. Osmanlı Hükûmeti bir defaya mahsus olmak üzere kendisine verilecek iki yüz bin kara kuruş mukabilinde, bundan böyle senvî otuz bin liralık vergiyi almaktan[1] vazgeçmekte idi. Bundan maada Avusturya hükümdarlarına kıral denilmiyerek imparator unvanile hitap edileceği muahedenamenin bir maddesinde zikrediliyordu. Her iki tarafın hertürlü akın hareketlerinden vazgeçecekleri, hilâfında hareket vukunda zayiatın tazmin edileceği de taahhüt edilmekte idi (2).

Bir ecnebi hükûmeti murahhsile uzun müzakerat neticesinde esasları kararlaştırılmış ve her iki tarafın hukukan müsavatı esasına göre kaleme alınıp imza edilmiş olan ilk muahedemiz budur.

Lehistan seferi. — Osmanlı Devletinin tevakkuf devrinde giriştiği harplerden birisi de Lehistan seferidir. Lâkin bu seferin mühim neticeleri olmamıştır. Çünkü ordu ciddî ıslahata lüzum gösterecek derecede tntizamını kaybetmiş, müteakıben de padişahlık makamına ait buhran ile devletin idaresi za'fa uğramıştı.

[1] kara kuruş duka altının sülüsanı kadar bir kıymeti haiz Osmanl sikkenesine verilen isimdir.

[2] Esasen bu uzun harp Türk akıncılığını mahvolmak derecesine getirmişti. Bundan sonra bu gibi akın harekâtı tar.hlerimizde görülmemektedir. Ancak Kırımlıların Rusyaya karşı vukubulan bazı akınları istisna edilmek lâzımdır.

Buğdan ve Kırımın Osmanlı himayesine girdiği tarihtenberi Lehistan ile hem hudut bulunuyorduk. İki taraf arasında Dinyester nehiri hudut olarak kabul edilmiş, Kırım Tatarlarının Lehistana tecavüzden menedilmeleri, Lehistanın da Buğdan, Eflak, ve Erdel işlerine mudahale etmemesi mütekabilen taahüt olunmuştur. Lehistanın Buğdan işlerine müdahale etmesi, azledilen Buğdan Beyi Graçyaniye muavenet fikrile Buğdana bir ordu göndermesi harbe sebep oldu. Buğdana girmiş olan Lehliler (Yaş) şehri civarında mağlûp edildi. Genç Osman [1] fütuhat hevesine kapılmış olduğu için müteakıben büyük bir ordu hareket etti. Düşman ordusu Hotin kalesine tahassun etmişti. Kaleye birkaç defa hücum edildi. Fakat askerin itaatsızlığı kalenin alınmasına mâni oldu. Bu sebeple Lehistanın sulh için vaki olan müracaatı kabul edildi; Kırım Hanına senevî vereceği kırk bin altın mukabilinde Tatarların Lehistana tecavüz etmemeleri esasile Hotin Muahedesi aktolundu. (1620)

Girit muharebesi.—Tevakkuf devrinin uzun müddet devam ederek müzminleşen bir harbi de Girit seferidir. Girit adası Barbaros ile Turgut ve Kılıç Ali Paşaların Akdeniz muharebelerinde birçok defa yağmaya uğramakla beraber Venediğe olan merbutiyetini muhafaza

[1] İkinci Osmana bu unvan da verildi.

etmekte idi. İbrahimin padişahlığı esnasında saray dedikodularından uzaklaşmak istiyen Darüsseade Ağası Sümbül Ağa, hac için müsaade almış, Mısıra müteveccihen yola çıkmıştı. Saraydan çıkarılmış bazı cariyeler de beraber bulunuyordu. Sümbül Ağanın gemisi, Rodos açıklarına gelince Malta korsanları tarafından tecavüze uğrayarak zaptolundu; kendisi maktul düştü; maiyeti halkı ise esir edildi. Bundan maada kursanlar, avdette Giride uğrıyarak orada padişaha ait olduğunu ilân ettikleri bazı eşyayı âlenî müzayede ile sattılar. İşte Girit seferinin başlıca sebebi bu vak'anın padişahta uyandırdığı hiddet ve teessürdür.

1645 senesinde girit adasına bir ordu ihracı suretile başlıyan bu harp, yirmi beş sene kadar devam etti. İlk senelerde silâhtarlıktan kaptanlığa tayin edilen Yusuf Paşanın gayreti ile Hanya kalesi muhasara ve zaptedildi. Daha sonraları da Girit kumandanı nasbolunan deli Hüseyin Paşa nın himmetile Adanın Resmo, Kisamo, Lâşit ve İsfakya havalisinin fetholunmasına muvaffakıyet hâsıl oldu. Lâkin biraz sonra devletin dahilî karışıklıkları yüzünden Girritteki askeri takviye imkânı kalmamış, hatta Venedik donanmasına karşı çıkılamıyarak Adalar denizinde düşmanın yağma ve tahribatına karşı birşey yapılamamıştır. Okadar ki Venediklilerin Çanakkale boğazı methalinde ki Adaları da zaptetmeleri üzerine, boğazı geçerek İstanbula kadar gelebileceklerinden korkuldu. Köprülü Mehmet Paşanın, sırasında görüleceği veçhile, müstesna şerait ile sadaret mevkiine gelmesinde vaziyetin bu vahameti mühim bir sebep olmuştur, denebilir.

Girit harbi köprülü Mehmet ve Oğlu Fazıl Ahmet Paşaların Sadaretleri zamanında da devam ettiği cihetle ileride tekrar bu bahse avdet olunacaktır.

İdarî ve Askerî karışıklıklar ve tesirleri. Osmanlı Devletinin mahiyeti askeriyeyi haiz bulunduğu, tevakkufun dahilî sebepleri münasebetile zikredilmişti [I]. Bu mahiyet dolayısile askerî teşkilât ile idarî teşkilâtın tefriki kabil değildi. Devlet ve hükûmetin bütün hukuk ve salâhiyetleri Padişahta mütemerkizdi: Padişah, devlet reisi, idarei mülkiyenin amiri olduğu kadar ordunun da başkumandanı idi. Onun vekili olan sadrazamın vazife ve salâhiyetleri de ayni suretle şumullü ve mütenevvidi. Bütün Devlet ricali hem mülkî memur, hem de asker sayılırdı. Ordunun mühim bir kısmını teşkil eden tımar ve ziamet erbabının da bazı idarî vazifeleri bulunduğu da bilmünasebe evvelce söylenmişti. Uzuvları adeta ayrı bir sınıf teşkil eden ordunun muhtelif kısımlarından alınan ve halk ile münasebeti pek az olan böyle bir hükûmet makinesinin eşhasa tâbi olması ve esaslı bir muvazeneden mahrum bulunması tâbiîdir. Devletin teessüs ve tevessüü devrinde ve ehliyetli hükûmdarlar zamanında bu hükûmet teşkilâtının zâfı pek anlaşılmamıştı.

[I] Devletin tevakkuf ve inhitat sebeplerinden biri de hükûmet teşkilâtının vazifesini ifa edememesi olduğu için idarî ve askerî karışıklıkların tetkik olunduğu bu bahisteki mülâhazatın kısmen bundan evvelki bahiste de zikri icap etmişti. Müfredat programına tebaiyet ve mulâhazatın incisamını muhafaza lüznmu, bir nevi tekrarı zarurî kılmıştır.

Lâkin devlet vaktaki azamî tevessüe nail oldu, mevcudiyeti ile beraber kazançlarını muhafaza edebilmek için yeni vaziyete uygun esaslı tensikat icrası, kavanin ve nizamat vaz'ı lüzumu tahakkuk etti. Fatih ile Kanunînin vazeyledikleri kanunlar bu lüzumun mahsulüdür. Tevakkuf devri ile beraber yeni vaziyetler hâdis olmasına ve idarenin gittikçe muğlâkıyet kesp etmesine nazaran mevcut kanun ve nizamlar kâfi değildı. İkmal edilmeleri lâzımdı. Halbuki muhafazaları bile kabil olmadı. Çünki padişahların nüfuz ve kudreti bir kat daha artmasına mukabil ehliyet ve seviyeleri düşmüş, muvazene büsbütün bozulmuş idi. Artık fütuhat nasıl durmuş ise idare de öylece aksamağa başlamıştır. Bundan sonra saltanat makamından başlıyarak yeniçeri neferliğine varıncaya kadar her mevkie ve heryere kıymetçe dun eşhas geliyor, devlet idaresi her gün biraz daha intizamından kaybeyliyordu.

Saltanat makamındaki zâfın tezahüratı. Kanunî Süleymandan sonra pek az değerli padişaha tesadüf ediyoruz. Nihayetsiz bir kudreti haiz olan padişahların etrafında mizaçlarından, zâflarından istifade ederek onları çıldırtacak kadınlar, mukarripler eksik değildi. Menfaatlerinden başka birşey düşünmiyen bu gözdeler ikballerini muhafaza etmek ve arttırmak için herşeyi yapmakta idiler: evvelce de söylendiği üzere, Kanunî Süleyman gibi en mes'ut bir devirde gelen bir padişahı bile kendi çecuklarını feda ettirecek derecede çileden çıkardılar; zamanında memuriyetleri satmağa başladılar. İkinci Selimin sarhoşluğundan istifade ederek

çılgınlıklar yaptırdılar, Sokullunun uğraşmağa mecbur olduğu en gayrimakul iradeleri çıkarttılar. Üçüncü Muradın paraya ve kadınlara düşkünlüğü daha vâsi mikyasta tahribat yaptırdı. Bizzat kendisine rüşvet kabul ettirildi. Tevcihat rüşvetle veya iltimasla vaki olmağa başladı. Teveccühüne nail olmak istıyenler saraya cariye takdimi suretile muvaffak olabileceklerini öğrenmişlerdi. Bu yüzden cariye fiatinin daha evvelki devre nisbetle pek ziyade arttığı bile mervidir. Murat, çocukları için tertip ettiği muazzam sünnet düğününde kendisini memnun eden iki bin hokkabazı yeniçeri ağasının mümaneatına ve hatta istifasına rağmen taamül ve kanuna muhalif olarak yeniçeri ocağına kaydettirmiş, ahlâksız bir gürühu aralarına katarak yeniçerileri büsbütün ifsat, nizamatı ihlâl eylemişti. Yine bu padişah zamanında tımar ve ziamet kanunları da bozuldu. Devletin en mühim kuvvetini teşkil eden tımarlı sıpahisi kıymetini kaybetti. Yeniçeri efradının da kıymeten artmasına mukabil keyfiyeti pek ziyade tenezzül eyledi.

Muradı takip eden padişahlar da saltanat makamının nüfuz ve kudretini sıyanet edemediler. Üçüncü Mehmedin korkaklığı, Birinci Ahmet ve Genç Osmanın hüsnü niyetleri ile beraber tecrübesizlikleri, Mustafa ve İbrahimin cinnetleri, Dördüncü Muradın ilk zamanlarında çocukluğu, bilâhare ifratları, Dördüncü Mehmedin de epey süren sabaveti, nihayet bunların hemen kâffesinin ehliyet itibarile düşkünlüğü saltanat makamının büsbütün zâf ve aczini, idarenin de çığrından çıkmasını intaç

eylemiştir. Bu ehliyetsiz veya mecnun padişahların etrafındaki saray ve hükûmet adamlarının ekseriyetle riya ve tabasbusu ise mucibi istikrah bir derecede idi. Sultan İbrahimin, en aykırı ve manasız emirlerini icra eden Sadrazam Sultanzade Mehmet Paşaya bir sözü ile aldığı cevap bu hususta bir fikir verebilir: İbrahim bir gün Mehmet Paşaya (senden evvelki sadrazam bazan bana itiraz eder ve bu iş namakuldur derdi. Senden hiç böyle bir söz işitmedim; sebebi nedir?) diye sorar. Sadrazam tam bir riya ve müdahene ile şu cevabı verir: (Siz yeryüzünün halifesisiniz. Zıllullahsınız, kalbinize gelen şeylerin cümlesi ilhamı rabbanîdir. Kavlen ve filen sizden hata sudur eylemez ki itiraza mecal ola. Zâhiren namakul gibi görünen bazı halât zuhûr etse bile onun tahtında bazı hikmeti hafiye vardır ki bize malûm değildir. Onun için redde cür'et edemem)[1].

Bu şerait dahilind devlet idaresinin tamamen keyif ve arzuya tâbi, binaenaleyh azamî kararsızlık ve teşettüt içinde kalmaması kabil olamazdı.

Yukardanberi verilen izahattan saltanat makamına gelen hükümdarların manasız ve çılgın hareketlerine set çekecek bir kuvvetin bulunmadığı elbette anlaşılmıştır. Lâkin bu makama artık değerli bir kimsenin gelmesi ihtimali de kalmamıştı.

Birinci Ahmet zamanında veraset tarzı değiştirilmiş, saltanatın babadan evlâda intikal etmiyerek, mevcut şehzadelerden yaşı en büyük olana ait olması kararlaştırılmış bulunuyordu.

[1] Naima tarihi cilt 4. S 202

Bundan dolayı veliahtlerin ve diğer şehzadelerin hususî dairelere hapsedilmesi usul ittihaz edilmişti. Çünkü, hariçle, saray ve idare adamları ile temasları halinde hükûmet umuruna vukuf peyda etmelerinden, cülûs için tertibat ve teşebbüsatta bulunmalarından korkuyordu. Bütün ömürlerini ekseriyetle ecnebi veya gayrimüslim muhtelif milletlere mensup cahil cariyeler ile saray hayatından başka birşey görmemiş basit zenci harem ağaları arasında geçirmiş olan, tahsil namına ancak biraz okuyup yazmak öğrenen ve sağlam bir terbiyei fikriye ve ahlâkıye almağa muvaffak olmaksızın saltanat makamını sırası gelince işgal eden, bütün hayatında kadın dedikodusundan başka birşey işitmiyerek ve işi gücü yalniz hayvanî ihtirasatını tatmine münhasır olarak ahlâkı ve kafası bozulmuş bulunan padişahların muazzam imparatorluğu nasıl idare edecekleri kolayca tasavvur olunabilir. Bunların düşündükleri şey yalnız saltanatlarını muhafaza idi. Birinci Ahmede kadar bütün padişahların, saltanatlarının tehlikeye düşmemesi için, cülûslarını müteakıp kardeşlerini idarî ve siyasî bir lüzum diye katlettirmeleri devlet idaresi hakkındaki zihniyetleri ile insanî hislerinin mahiyet ve derecesini pek güzel gösterir. Üçüncü Mehmedin cülûsunu müteakıp on dokuz kardeşini idam ettirmesi meşhurdur. Masum kardeşlerini fedadan çekinmiyecek derecede aile muhabbetinden mahrum olan bu tacdarların, tebaanın elemlerini ve memleketin halini anlıyamıyacağı, anlasa bile tehvini için tedbir ittihazı kudret ve kabiliyetini gösteremiyeceği tabiî idi.

Devlet ricalinin intihabında isabetsizlik. Memleketi idare etmek üzere sadarete getirilen ricalin de tevakkuf devrinde padişahların cahil, âciz, hatta mecnun olmaları veya haremin ve mukarriplerin nüfuzu altında bulunmaları yüzünden hüsnü intihap edilmesi mümkün olamıyordu.

Bu şerait dahilinde idarede bir ahenk ve intizam ve takip fikri bulunamıyacağını izaha lüzum yoktur.

Askerin hali. Padişahların mutlakıyetle hükümran olabilmek için kendisine muhtaç olduğunu anlıyan askere gelince, bahusus başında bir demir el bulunmadığı zaman, kımıldıyor, yavaş yavaş şimarıklığını arttırarak hâkim kesilmeğe çalışıyordu. Kapıkulu denilen payitaht ordusunun artık istediği yalnız para idi. Sevinci, hiddeti, harp istemesi, padişahların hal'i, iclâsı, hulâsa her hareketi bu saikle vaki oluyordu.

Daha Fatih zamanında yeniçeriler ilk defa olarak cülûs bahşişi istemişlerdi. Yavuzun cülûsunda bu talep tekerrür etti. Ondan sonra da bahşiş verilmeden cülûs gayrimümkün oldu. İkinci Selimin cülûsu münasebetile ordunun para için pek feci ısrarı evvelce de zikredilmişti. Sonralara doğru asker sırf cülûs bahşişi almak için padişahların bililtizam hal'i ve iclâsını bile terviç etmekten çekinmiyordu.

Cülüs bahşişi olmak üzer verilen meblağ, fevkalâde ehemmiyetli yekûnlera baliğ odluğu için malî muzayekanın en mühim amilerinden biri oldu. Çok defa bu bahşişi verebilmek veya bahşişten sonra hazinenin ihtiyacını bir dereceye kadar bertaraf etmek için ayarı bozuk akçe vermek gibi sakım tedbirlere müracaat ediliyor, bu da ayrıca asker ve esnaf için bir memnuniyetsizlik sebebi olarak yeni isyanları intaç ediyordu. Bazan da hazinedeki paranın noksanı sipahilere verilecek bahşişi tehir ettirir, veya daha noksan verilmseini mucip olurdu. Bu da sipahilerin şikâyetlerine ve hatta kıyamlarına mahal verirdi. Zaten yeniçerinin öz evlât muamelesi görmesi askerin bu iki kısmı arasında daima nifak ye haset ve bazı defa musademe için kâfi bir sebep olmakta idi. Artık yeniçeriler eski Romanın pretoriyenlerine tamamen benzemişti. Para ile, menfaat ile bu askeri tahrik hiç te müşkül değildi. Bunların menfaatine yalnız dokunanların değil dokunacağı vehmedilenlerin, kim olursa olsun, imhasında tereddüt edilmiyordu. Genç Osman faciası bunun pek şayanı dikkat bir misalidir. Genç Osmanın ocağı ıslah veya ilga edeceğinin şayi olması hayatına kast için kâfi gelmişti. Dördüncü Muradın şiddeti yeniçerileri uslanadıramadı. Derdüdcü Mehmet devrinde ocak ağalarının tagallübü, esnaflığa inhisar tarikı ile el uzatmaları tahammüllü gayrikabil bir hal aldı. Hulâsa olarak denebilir ki Osmanlı Devletinin satvet ve azametini temin eden anasırın en mühimlerinden biri olan kapukulu, izah olunduğu üzre, bir anarşiye, istikrarsızlığa yol açmak suretile inhitatı da hazırlamıştır.

Mahiyeti gösterilen idarî ve askerî karışıklıkların, kadınlar saltanatının en mahsus bulunduğu İbrahim devrine kadar şayanı dikkat olanları Üçüncü Murat zamanındaki kı-

yamlar ile Genç Osman faciası ve Birinci Mustafa ile Dördüncü Murat devrindeki askerî şımarıklıklar ve isyanlardır.

Üçüncü Murat zamanında asker kıyamları: Üçüncü Murat zamanında, miktarları artmış olan yeniçerilerin ulûfesi için ayarı bozuk para tedarikine başlanmıştı. Bunu haber alan yeniçeriler sarayı bastılar; şehirde yangın çıkardılar; defterdarla bir paşanın idamını istediler. Bunları kurtarmak için ittihaz edilen tedbirler faide vermedi; nihayet ikisi de katledildiler. Bu netice yeniçerilere kuvvetlerini hissettirdi ve sık sık isyana adeta teşvik etmiş oldu. Artık her dedikleri yapılmağa başlandı. Az bir müddet sonra yine Üçüncü Murat zamanında sipahiler de bir ulûfe tevzii esnasında isyan ettiler. Yeniçerilerin alacakları tamam verildiği halde kendilerininki taksite raptolunmuştu. İsyanın zuhûru üzerine saraydaki iç hazineden kifayet edecek kadar para çıkartılıp tevzi edilmek istenildi, fakat kabul etmediler. Behemehal defterdarın idamını talep ediyorladı. Birçok nasihat edildiği halde ısrar ettiler. Kazaskerlerin ricalarını da kabul eylemediler. Padişah tahriren nasihatte bulundu ise de hattı hümayunu da dinlemediler. Vezirler nasihat için yanlarına gittiği vakit bunları taşa bile tuttular. Defterdar peygamber sülâlesine mensup sadattan olduğu için idamı ahaliye karşı suitesir hâsıl eder diye düşünülüyordu. Binaenaleyh bu defa da en meşhur vâizler davet edilerek karşılarına çıkarıldı. Müteakiben yirmi kadar peygamber sülâlesine mensup sadat getirildi. Hiçbiri müessir olmuyordu. Hatta attıkları taşlarla sadattan birkaçını da yaraladılar. Sabahleyin başlıyan bu isyan ikindiye kadar devam etmiş, bunu haber alan şehir halkından bir kısmı da seyir için saraya dolmuştu. Bir aralık ahali saraydan çıkarılıyorken (Vurun) sadası yükseldi. Bunun üzerine saray hizmetçileri padişahın asileri tenkile karar verdiğini zannederek mutfaklarda buldukları odunlarla hücuma başladılar ve sipahilerden dört yüz kadarını öldürdükten sonra sarayı kâmilen boşaltmış oldular. Kahrama (!) asilerin böyle kolayca ve ancak saray hizmetçilerinin

odunlarile firara başlamaları askerin kıymetini nekadar kaybettiğini gösterir (1592) [1].

Artık bu gibi vakayi taaddüt etti. Okadar ki padişahlar ulûfe tevziatında bir hadise çıkmıyacağı anlaşılınca askerin gözü önünde kurban kesmeğe başlamışlardı.

Sarayın bu zâfı askerin bittabi cür'eti derecesini gittikçe arttırdı.

Genç Osman facıası. Genç Osmanın saltanatı zamanında yeniçerilerin faidelerinden ziyade zararları göze çarpmağa başlamıştı. Bizzat padişah ta bunu anlamıştı. Bu sebeple bilhassa Lehistan seferindeki muvaffakıyetsizliği müteakıp askeri her veçhile tazyika başladı. Sefer esnasında yoklama yapılmasından zaten münfail olan yeniçerilerin bu tazyikler üzerine padişaha karşı husumetleri büsbütün arttı. Osmanın ekâbirden bazı zevatın kızlarile ve meselâ Şeyhislâm Esat Efendinin kızı Akile Hanımla, kezalik Pertev Paşanın kerimesile izdivacı dolayısile bu hanımların hısım ve akrabası saraya girip çıkmakta idiler. Padişah gençliği sebebile fikirlerini gizlemiyor, yeniçeri ocağını ilga etmek emelinde olduğunu zevcelerine söylüyor, onlardan da ahaliye ve yeniçerilere bu haber intikal ediyordu. Nihayet padişahın hacca gitmeğe niyet ettiği şayi olunca büyük bir isyan koptu. Kıyam eden yeniçeriler Osmanın asıl emeli Araplardan asker toplıyarak kendi ocaklarını ilga etmek olduğunu iddia ile haçtan vazgeçmesini, padişahın hocası Ömer Efendi ile Darüsseade Ağası Süleymanın ve sadrazamla defterdarın ve diğer bazı ricalin katillerini isterler. Padişah haçtan vazgeçerse de diğer matalibi kabul etmez.

Bunun üzerine yeniçeriler istemedikleri zevata ait mebaniyi yağmaya, bunlardan ele geçirdiklerini idama başlarlar ve saraya girerek ilk defaki saltanatından, aklındaki hiffete binaen, haledilmiş olan Mustafayı bulup kendisine biat ederler. Osman, Ağakapısına giderek, yeniçeriağasına bütün istediklerini terviç edeceğini ve her yeniçeriye nakit ve eşya olarak birçok ihsanlarda bulunacağını vadederse de ağanın bu fikri kabul ile

[1] Naima C 1. S 77

askeri iknaa çalışması üzerine yeniçeriler kendisini katlederler. Osmanı da Ağakapısından alarak Yedikuleye götürürler. Sağ kaldığı takdirde Mecnun Mustafanın yeniden hal'i ile tekrar cülûs etmesi ihtimalini ve bu takdirde kendilerinden intikam alacağını düşünen yeni Sadrazam Davut Paşa ile erkândan bazıları ve birkaç asker Osman'ı Valide Sultanın (Mustafanın validesi) emrile feci bir tarzda öldürürler (1622).

Mustafa ve Dördüncü Murat zamanında askerin hali. Bundan sonra on sene müddetle hükûmet iki valide sultanla iki sınıf askerin [1] elinde kaldı. Mustafanın belâheti, Muradın sabaveti memleketi baştanbaşa karışıklıklara uğrattı.

Yeniçerilerin ve sipahilerin her istedikleri yapılıyordu. Buna rağmen 1632 senesinde iki defa saraya hücum ederek Dördüncü Muradı katil ile tehdide kadar vardılar. Sadrazam Hafız Ahmet Paşayı padişahın gözü önünde paraladılar; daha birçok kimseleri katlettirdiler. Fakat bundan sonra Murat sipahilerle yeniçerilerin arasını açarak bizzat idareyi ele almağa muvaffak oldu. Vefatına kadar memleketi azamî şiddetle idareye çalıştı, Faslı mahsusunda görüldüğü üzre şark hududundaki zayiatı da kısmen telâfi edebildi.

Saray entrikaları, kadınlar saltanatı ve meş'um neticeler

Bundan evvelki bahiste görüldüğü üzre, hatta itilâ devrinden itibaren bazı padişahların şahsen iradesiz, ehliyetsiz ve bazı zâflar ve ahlâkî nakiselerle malûl olmalarının tabiî neticesi fasılasız saray entrikaları ile kadınlar ve sair saray erkânının tahakkümü olmuştur. Bunlar birer suretle padişahlara hulûl ederek nüfuzlarını yürütmüşlerdir. Bilhassa Birinci Mustafa-

[1] Mustafanın validesi ile Dördüncü Muradın validesi Kösem, yeniçerilerle sipahiler.

dan itibaren padişahların sabi veya mecnun olması valide veya zevcelerine mutlak surette hâkim olmak ve bütün manasile saltanat sürmek fırsatını vermişti.

Bu suretle bir (Kadınlar Saltanatı) devri açılmış oldu.

Verilen izahata nazaran kadın nüfuzunun cari olduğu zamanları iki devre ayırmak kabildir: Birincisinde kadınların nüfuzu, padişahlara hulûl suretile bilvasıta cari olmuştur. Birinci Mustafadan sonraki devirde ise kadınlar perde arkasında kalmağa lüzum görmiyerek, Dördüncü Murat saltanatının bir kısmı müstesna olmak üzre, hemen ekseriyetle doğrudan doğruya hâkim kesilmişlerdir. Bu ikinci devre, en bariz kadın simasına izafeten, "Kösem Sultan devri„ de diyebiliriz.

Nüfuzlu kadınlar devri: "Nüfuzlu kadınlar devri„ namını verebileceğimiz takriben bir asırlık bir zaman zarfında saray entrikaları nadiren eksik olmuştur. Vakit vakit padişahların zâflarından istifade eden bazı valide sultanlar, haskiler, padişah kızları sultanlar, hatta kâhya kadınlar birer suretle ihrazı nüfuz etmişler, sadrazamlarınkine varıncıya kadar nasıplara, tevcihata, şehzade isyanlarına müessir olmuşlar, müthiş israfata yol açmışlardır.

Gerçi devletin istilâ devrinde bile padişahların ahlâkı üzerine müessir olmuş bazı kadınlar görülmüş ise de bunlar o devirde istisna teşkil etmekte idiler. Halbuki itilâ ve tevakkuf devrelerinde bu gibilere hemen her padişah zamanında tesadüf olunmaktadır.

Kanunî Süleymanın validesi Hafsa Kadın,

zevcesi Haseki Hürrem kadın, kızı ve Sadrazam Rüstem Paşanın zevcesi Mihrümah Sultan, İkinci Selimin zevcesi ve Üçüncü Muradın validesi Nurubanu, yine Selimin kızı ve Sokullunun zevcesi Esmahan, kezalik Üçüncü Muardın zevcesi Safiye, Haremkâhyası Canfeda Kalfa bu devrin en bariz kadın simalarıdır.

Bunlardan aslen Rus olan Haseki Hürrem Sultan, saltanatı kendi oğluna temin için padişah üzerindeki icra ettiği nüfuz ve damadı Sadrazam Rüstem Paşa ile elele vererek tertip eylediği desiseler ile Veliaht Mustafayı katlettirmek suretile Kanunî Süleymanı evlât katili yapmış, damadını ikinci defa sadarete getirmek için Sadrazam Ahmet Paşayı idam ettirmiştir. Bunlardan maada, daha evvel de bahsolunduğu üzre, Şehzade Selim ve Bayazıt arasında hâdis olan ve sonrakinin İrana iltica etmesi üzerine, İran şahı vasıtasile evlâtları da beraber olmak üzre, idamı ile neticelenen rekabet ve muharebeyi ihzar eylemiştir.

Ömrü haremde geçmiş olan Üçüncü Murat zamanında da en nüfuzlu kadınlar, validesi Nurubanu ile zevcesi Venedikli (Safiye) ve hemşiresi (Esmahan) Sultanlar ile Canfeda Kadın idi. Bu dört kadının nüfuzu vezirlere bile faik olduğu cihetle istihzaen kendilerine devletin " Erkânı erbaası„ denilmekte idi. Safiyenin nüfuzu Valide Sultan sıfatile Üçüncü Mehmedin saltanatı müddetince de çok tesirli bir surette devam etti.

Kösem Sultan devri. Lâkin bundan sonraki padişahların saltanatları zamanında en nüfuzlu kadın Birinci Ahmedin Hasekisi Kösem Sultan olmuştur. Yukarda görüldüğü üzre, Genç Osman faciasında Osmanın katlini iltizam eden Mustafanın validesi olmuş ise de bu kadının nüfuzu uzun müddet devam etmemişti. Buna mukabil Kösem Sultan, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde saltanat ihtirasının, kadın itibarile, en şayanı dikkat nümunesidir. Birinci Ahmetten itibaren altı padişah devrini idrak etmiş olan Kösem Sultan zaman zaman siyaset sahasından çekilmek mecburiyetinde kalmış ise de ekseriyetle valide veya büyükvalide sultan sıfatile birinci derecede bir rol oynamıştır.

Bu kadın saltanat sürmekte devam için hertürlü maniaları iktihamda tereddüt etmemiş, her vasıtayı kullanmış, bir ana hissile telif edilemiyecek hareketleri, ezcümle oğlunun hal'i ve idamını, torununun tesmimi teşebbüsünü de göze almıştır.

Eski Bizans imparatoriçalarile mukayeseye lâyık olan Kösem Sultan[1], bilhassa çılğın İbrahim zamanında hükûmet işlerine daha sağlam bir surette el koymuştu. Başka nüfuzlara karşı hertürlü vasıtalarla mücadelede meharet gösterdi. En mühim hasımları, İbrahimin gözde olan hasekileri ile bunların aleti meşhur Cincihoca Safranbolulu Hüseyin Efendi idi. Hasekilere muvffakıyetle mücadele için Kösem Valide oğluna, gözdelerini gölgede bırakacak güzel cariyeler takdimi usulünü bulmuş ve bir müddet muvaffak ta olmuştu. Fakat bu usul İbrahimin büsbütün çileden çıkmasına, maddeten tükenmesine ve artık idare edilemiyecek bir hale gelerek nüfuzunu kaybetmesi ihtimaline müncer olunca, Kösem valide ulema ile ve yeniçe-

(1) Aslen rumdur. İsmi Anastasya veya Nasya idi.

rilerle anlaşarak oğlunu hali ve müteakiben feci bir surette katlettirmiştir (1648).

İbrahim devri diğer birtakım saray entrikalarile de doludur. Bu entrikalardan biri neticesinde saraydan ihraç edilen ve evvelce Darüssaade Ağası Sümbül tarafından takdim edilmiş bulunan bir cariyenin Sümbül ile beraber hacca giderken korsanlar eline geçmesi üzerine Girit seferinin açıldığı görülmüştü.

Kösem ve ocak ağaları. İbrahimi takip eden Dördüncü Mehmet, yedi yaşında olduğu halde cülûs ettiği için hükûmet yine büyük valide sıfatile Kösemin eline kaldı. Muzahirleri de yeniçeri ocağının ilerigelen ağaları idi. İşte Dördüncü Mehmet saltanatının ilk zamanları, gayritabiî iki elin — Kösemin ve ocak ağalarının — bilittifak saltanat ve hükûmete hâkim kesildiği bir devirdir. İki afet — kadın saltanatı ile yeniçeri ocağının tagallübü — müştereken tahribat icra ediyordu. İdarî, askerî, ahlâkî, iktısadî zâf, teşettüt ve buhran, dahilî nizamı ihlâl eylemiş, anarşiyi mucip olmuştu. Sarayın israf ve sefahatine, gadir ve şenaatine haddü payan yoktu. Bir aralık sipahiler isyan etti. Birkaç yüzünü öldürmek suretile yeniçeriler bunu bertaraf ettiler. Gayretleri görülen ağalar büsbütün şımardı. Her dedikleri yapılıyordu. "Damenleri busecahı ulema ve vüzera oldu „. Hususî hazineleri altın ile doldu.

Halbuki hükûmetin, askerin maaşı için parası yoktu. Ağalar, hükûmetin varidatını kendi menfaatlerine tefrik ederken efradın da esnaf dükkânı açmalarına göz yumuyorlar, mekûlâta müteallik birçok eşyanın alım satımı yeniçeri dükkânlarına inhisar etmeğe başlıyordu. Yeniçeriler kendilerinden alışveriş edilmesi için de halkı icbar etmekte idiler. Bir aralık esnafa ayarı bozuk para tevzi ve ayarı sahih para ile tebdil edilmesine bile karar verildi. Hükûmetin halka zarar veren icraatı ile yeniçeri ağalarının ve efradının tagallüp ve ihtikârı o dereceye vardı ki zulüm ve tazyike tevekkül ile katlanmağa alışmış olduğu halde halkın bir kısmı ve bilhassa esnaf arasında bir kıyama sebebiyet verdi: günün birinde on bini mütecaviz esnaf ve bir okadar da sair ahali şehislâmı zorla önlerine katarak saraya geldiler ve küçük padişahı ayak divanına istediler. Şikâyetlerini anlatarak ağaların katlini talep eylediler. Fakat Kösem, ağalara muzaharet etmekle bir daha şikâyeti mucip ahvale sebebiyet verilmiyeceği hakkında bir ferman neşri ve sadrazamın tebdili ile mes'ele yatıştırıldı (1651).

Terhan sultan ve Kösemin ölümü. Bir müddet sonra Kösem, padişahın asıl validesi Terhan sultanın gittikçe artan nüfuzundan ürkerek küçük padişahı tesmim ile yerine daha küçük kardeşi Süleymanı iclâs için tertibat aldı.

Süleymanın anası daha sâf idi; binaenaleyh kendisine rekabeti ihtimali zayıfti. Bu işte de yeniçeri ağaları ile ittifak etmişti. Fakat haber alan Terhan Sultan da saraydaki haremağalarile ve hizmetçi kadınlarile müttefik olarak Kösemin aleyhine bazı tertibatta bulundu. Neticede Kösem saray ağaları tarafından ihnak edildi.

Kösemin bu akıbeti üzerine yeniçeri ağaları yeniçeriyi toplayıp isyana kıyam edince (Mukaddes sancak) çıkarılarak ahali davet edildi.

Ağalardan müteneffir olan halk ve esnaf süratle toplanıverince asker de onlara iltihak eyladi. Ağalar da katlolundu (1651)..

Haremağalarının Tagallübü: Fakat bundan sonra da bütün nüfuz, Terhan Sultan başta olduğu halde padişahın hayatını kurtardığını iddia eden saray hademesi ile haremağalarının eline geçti. Afet devam ediyordu. Yalnız şahıslar değişmişti. hükûmetin varidatına bir müddet te bunlar tesahup eylediler ve manasıbı en yüksek rüşvetlerle naehillere tevcih ettirdiler. Bu sırada, müthiş bir malî buhran esnasında sadarete getirilen ve Osmanlı Devletinde ilk defa bütçe yapmağa çalışan Tarhuncu Ahmet Paşa masraf ile varidat arasında tevazünü teminen saraydaki bu (büyük fedakârlar!) ın da menfaatine dokunmağa mecbur kalınca kendisini sarayda idam ettirerek naşını kapının dışarısına attırdılar (1652).

Haremağalarının saltanatı (1656) senesine kadar sürdü. Fakat bu tarihte yeniden bir sipahi nümayişi vukubuldu. Sipahiler on beş yaşlarına gelmiş olan padişahı Alayköşküne davetle rikkatini mucip olacak bir tarzda şikâyetler eylediler. Ve saraydaki hainlerin idamını rica ettiler. Arzuları is'af edilerek istedikleri kimseler idam edildi ve cesetleri Sultan Ahmetteki çınar ağacına asıldı. Tarihte buna (Vakvak vak'ası) denilmiştir. Vakvak esatirî bir ağaç olup meyvası insan imiş.

Bu esnada Girit harbi devam ediyordu. Giride gönderilen donanma, Çanakkale haricinde mağlup olarak elli kadar gemi gark oldu. Venedikliler Limni, Semendirek, Bozca adayı

zaptettiler. Payitahtın bile düşman eline geçeceğinden korkulmağa başlandı. İstanbulda kıtlık kendini gösterdi. Sadrazam Boynuyaralı Meh-Paşa şaşırmış, Yedikule duvarlarını badana ettirmeği mühim tedabirden addetmişti. Valide sultan bazı hayırhahların ikazile tehlikeyi sezince hüsnü niyet göstererek sarayın kuvvet ve nüfuzunu kâmilen terke bile muvafakat ile Köprülü Mehmet Paşayı sadarete davet etmeğe karar verdi. Bu suretle dahilî mes'eleleri yatıştıracak, harice karşı da kuvvetleri teksif ile hükûmetin tekrar satvetini gösterebilecek bir zat iş başına getirilmiş oldu (1656).

Demek oluyor ki idarî ve askerî karışıklıklar ile saray entrikalarının neticesi olan dahilî anarşi ve haricî tehlike fevkalâde tedabire lüzum göstermiş, Köprülünün müstesna şeraitle mevkii iktidara gelmesine sebep olmuş bulunuyordu.

Köprülü Mehmet Paşanın Sadareti, şahsiyeti, dahilî ve haricî siyaseti, icraat ve muvaffakiyatı

Köprülünün Sadareti. Memleketin dahilen ve haricen pek karışık olduğu, İstanbulun kıtlığa maruz kalup Venedik istilâsından bile korkulmağa başlandığı bir sırada Valide Terhan endişeye düşerek sadarete yeni bir namzet aramağa koyulmuştu. Birçok paşalarla görüştü. Bunlar tehlikeyi takdir ediyor, fakat muvaffakiyet temin edebileceklerine dair taahütte bulunami-

yorlardı. Yalnız Köprülü Mehmet Paşa dahilî iğtişaşatı bastırabileceğini, boğazı açıp İstanbulu kurtaracağı gibi Giritteki askerlere de muavenette bulunabileceğini kat'î bir lisanla bildirdi. Şukadar ki sarayın bütün uüfuzundan sarfınazar etmesini, sadaretten yazılacak şeylerin behemehal padişahın iradesine iktiran eylemesini, bütün memurların azil ve naspı kendisine ait olmasını, saraya sadrazam aleyhinde şikâyatta bulunanlar olursa kendisinin azil ve cazası cihetine gidilmeden evvel, müdafaa hakkı verilerek, maruzatının istimaından sonra, eğer ikna edemezse ancak ozaman hakkında ceza değil hatta idam verileblimesini şart ittihaz etti. Bu şartlar saray için en ağır fedakârlıklar olduğundan Terhan bir müddet tereddüt eyledi. Fakat Mehmet Paşa gibi en kat'î bir lisanla gaileleri bertaraf edeceğini söyliyen başka kimse çıkmıyordu; nihayet tam ve mutlak bir salâhiyet ile sadaretin Mehmet Paşaya verilmesinde zaruret görüldü (1656) [1].

Şahsiyeti: Mehmet Paşa Amasva civarındaki Köprü kasabasında doğmuştu. Kendisine nispetle bugün oraya (Vezirküprü) denilmektedir. Büyüdüğü zaman İstanbula gelerek saraya intisap etmiş ve matbah dairesinde bir müddet vazife ifa eylemiştir. Müteakıben Dördüncü Murat devri vezirlerinden Hüsrev Paşaya intisap ile onun hazinedarı olmuş ve artık

(1) Mehmet Paşa bu şartlarının kabul edildiğine dair valide sultana üç defa yemin ettirmiş (Naima C 6, S 223), padişahı da şartları birer birer zikrederek bu şeraite riayet olunmak üzre seni (müstekillen) vezir eyledim demeğe mecbur bırakmıştı. S 224.

tanınarak yavaş yavaş valiliğe kadar irtika eylemişti. İlmi pek azdı. İdarî iktidarı söylenmekle beraber Celâlî takibinde muvaffakiyetsizliği de bilinmekte idi. Hatta bu nevi takibat esnasında Vardar Ali Paşaya bir defa esir bile olmuştu. Sadarete tayini sıralarında yaşı yetmiş beşi ve hatta bazı müverrihlere göre seksen beşi bulmuştu. Sadareti uzun sürmedi. Lâkin beş sene müddetle işgal ettiği bu makamda idarî kudretini, yılmaz cesaretini, kurnazlıktaki meharetini göstermiş, asayişi tehdit edenleri ister Rum patriği, ister Fransız sefiri olsun, gerek sarıklı, gerek asker serpuşlu bulunsun, en şiddetli surette cezalandıracak kadar şiddet ve ceberût göstermiştir. Bütün Anadolu vilâyetlerine mensup paşaların kırk bin kişi ile aleyhine yürüdükleri, İstanbulu işgal ile tehdide başladıkları ve bütün aleyhtarlarının padişahı azline teşvik ettikler bir sırada bile (Veziri değiştirmem) dedirtecek kadar da Dördüncü Mehmede itimat telkin ederek kendini sevdirmiş ve bu sevgi kuvvetile mevkiini ölünciye kadar muhafaza edebilmişti.

Dahilî ve haricî siyaseti. Köprülü, dahilde nüfuzlu kimselerin kudretlerini kırmağa, patrik, şeyh, asker, Celâlî kime ait olursa olsun hükûmete muzır nüfuzları kesrü imhaya çalışmış, padişahı yalnızca saltanatta serbest bırakarak idare işlerini kâmilen sadarete temine uğraşmıştır. Hariçte de bilhassa Avusturyaya karşı devletin itilâ zamanındaki satvetine yakın bir kuvvet ızharını gaye bilmiş ve ömrünün son-

larına doğru bu hükûmete de meydan okuyacak dereceye gelmişti [1].

İcraat ve muvaffakıyatı. Köprülünün Sadaretini müteakıp ilk işi zuhûr eden muhtelif vesilelerden istifade eyliyerek şiddet göstermek, asayişin herhangi bir suretle ihlâline kat'iyyen meydan vermiyerek hükûmetin nüfuzunu herkese tanıtmak ve muhtelif suiistimalleri menetmek olmuştur. İlk şiddet vesilesini softalar verdi: o sıralarda vaizlerin bir çoğu ulûmu riyaziye okuyanları, taganni ile Kuran okuyanları, kahve ve tütün içenleri, tekkelerde raks ve devir ile ayin icra eyliyenleri ve daha buna mümasil bid'at ismini verdikleri şeyleri kabul edenleri tekfir etmekte, fakat riyakârlıktan ibaret olan bu iddiaları "ekli dünyaya dini alet ve zühtü takvayı celbi male damı san'at ittihaz eylemek mekkârlığından„ [2] neş'et eylemekte idi. Sadaretinden bir hafta sonra ki cuma günü Fatih camiinde müezzinlerin tagannisi, softalarla ahali ve tekke müritleri arasında büyük bir mudarebeyi intaç etti. Softalar galebe çalamadıkları için ertesi günü bütün taraftarlarını silâhlarile camiye davel eylediler. Tekkeleri yıkacaklarını, müritlerinden imanını tecdit etmiyenleri öldüreceklerini ve bütün bid'atleri kaldırması için padişaha müracaat eyliyeceklerini ilân ediyorlardı. İçtimaa başlandığı sırada sadrazam ulemanın reyini de alarak fesatta

[1] Dahilî ve haricî siyasetteki bu müşabehet itibarile şark mes'elesi müellifi (Diriyol), Köprülüyü muasırı olop az evvel vefat eden Fransız Başvekili Rışliyöye benzetmektedir.

[2] Naima C 6. S 239

önayak olanları nefyettirdi, taraftarlarının da toplanmasını şiddetle meneyledi. Bir müddet sonra sipahiler isyan etti. Bu defa da yeniçerileri üzerlerine taslit ederek binlercesini katlettirdi. Bu suretle payitahtta intizam ve asayişin temini müteakıp yeni bir donanma inşasına koyuldu. Paraya şiddetle ihtiyaç olduğu için hatır ve gönüle binaen verilmekte olan muhassasatı, sahiplerinin nüfuzlarına bakmaksızın kesmekte tereddüt etmedi.

Bu arada zamanının hemen Cincihocası denecek derecede nüfuzu olan Şeh Salimin de yevmî bin akçelik tahsisatını yetmiş akçeye indirdi. Şeyhin müracaatı ve kendisine karşı bazı haşin sözler söylemesi üzerine saraya sormağa bile lüzum görmeden idam ettirdi. Eflak Beyini isyana teşvik için gönderdiği mektubu ele geçirince Rum Patriği Partenyosun da salben idamından çekinmedi.

Çanakkale seferi: Sadareti kabulünden dokuz ay sonra idi ki Köprülü Mehmet Paşa dahildeki kuvveti ile askerî tedarikâtını Çanakkale boğazını şiddetle tazyik eden Venediklilere karşı bir hareket için kâfi gördü. İnşa ettirdiği donanmayı sevk, müteakıben kendisi de orduya iltihak etti. Boğazın haricinde başlıyan harp bidayeten muvaffakiyetsizliği mucip oldu. Fakat düşman amiral gemisinin berhava edilmesi üzerine Venedik gemileri Bozca adaya çekilmeğe mecbur kaldılar. Az zamanda Bozca ada ile Limni adası da alınarak buğazın ablukadan kurtarılması mümkün oldu. Köprülü bu muharebelerde muvaffakiyeti görülenlere mükâfatta kusur etmemekle beraber kaçanları veya tekâ-

sül gösterenleri de, ne rütbede bulunurlarsa bulunsunlar, şiddetle tecziye ediyordu. Birkaç paşa idam olunanlar arasında idi. Boğazın açılması Köprülünün payitaht ahalisi arasında nüfuzunu tezyit ettiği gibi Giritteki askerlere de yardım edilmesini temin eyledi. Bu sıralarda boğazdaki eski istihkâmların da tahkimine ve yenilerle takviyesine lüzum görüldü.

Erdil muharebeleri. Erdil Kıralı Jorj Rakoçi, devletin siyasetine mugayır ve İsveç ile müttefik olarak Lehistan aleyhine harbe girmişti. Bu hareketine binaen azledilmesi üzerine de Eflak ve Buğdan beylerini isyana teşvik etmiş ve Tuna ötelerinde Devlet aleyhine bir vaziyet hâdis olmuştu. Kırım hani ile Silistre valisi bu harekâtin tenkiline memur edilmekle beraber az sonra Köprülü Mehmet Paşa da bizzat Erdile gitmeğe lüzum gördü (1658). Transilvanyanın merkezi olan (Vaysenburg) u işgale muvaffak oldu. Lâkin bu sırada Anadoluda zuhûr eden büyük isyanın itfası için padişah tarafından geriçağrıldı. Bunun üzerine ahalii mahalliyenin arzusu ile (Ekoş Barkçay) i Erdil Kıralı ilân ve senevî verilmekte olan vergiye bir mislini daha zammeyleyerek avdet etti. Bununla beraber Erdil ve Eflak muharebatı bir müddet daha devam etmiş ve Serasker Köse Ali Paşanın gerek Jorj Rakoçiye ve gerek Eflak Beyine karşı bir zaman daha döğüşmesi icap eylemiştir. Bir aralık Jorj Rakoçinin, elinde bulunan kalelerden bazılarını rehine vermek suretile Avusturya ile ittifak ettiği haber alındı. Bunun üzerine Ali Paşanın bunların en mühimmi olan (Grosswardein) Varat kalesini de Avusturyalılardan

zapteylemesi lâzımgeldi (1660). Buna karşı Avusturya sefirinin vaki olan nümayişkâr müracaatına Köprülü ehemmiyet bile vermedi. Sefir, hükûmetine karşı yapılan bu tecavüzün Avrupa hıristiyan devletlerinin bir kütlei ittfakıye halinde Türkiyeye hücumunu intaç edebileceğini söylemişti; Köprülü (bütün hıristiyan hükûmetlerin birleşip hücum etmekte serbest oldukları) cevabını verdi. Bir müddet sonra Jorj Rakoçinin yeni bir hücum ile (Ekoş Barkçay) ı katletmesi üzerine yerine Erdil prenslerinden (Apafi Mihal) kıral tayin olundu. Apafi Mihala karşı Avusturyalılar (Kemeni) isminde diğer bir yerli prensi kıral ilân ettirerek onu ikdara başladılar. Bu sıralarda Sadrazam Mehmet Paşanın irtihali vukubulmakla bu vakayiin oğlu ve halefi tarafından takibi lâzımgeldi. Görülüyor ki Avusturya, artık macaristan ve Erdil işleri ile fasılasız meşgul oluyor, Osmanlı Devleti ile gittikçe daha muvaffakıyetli neticeler almak ümidile mücadeleye hazırlanıyordu.

Abaza Hasan paşa isyanı. İbrahimin cülûsu zamanındanberi devam eden karışıklıklar esnasında vilâyetlere birçok ehliyetsiz vali ve büyük memurlar gönderilmişti. Bunlardan biri de Celâlîlikten yetişme olan Halep Valisi Abaza Hasan Paşa idi. On beş seneyi mütecaviz bir zamandanberi Anadoluyu bildikleri gibi zulüm ve gadir ile idare etmekte olan bu nevi vali ve sergerdeler Erdil harbine iştirak için davet olundukları vakit tereddüde düştüler. Çanakkale Boğazı muharebesinde gayretsizlikleri görülen veyahut böyle bir isnada uğrayan bazı paşaların idam olunduğunu da düşünerek kendi ayaklarile ic-

raatı şedit sadrazamın yanına gelmek istemediler ve aralarında anlaşarak Abaza Hasan Paşanın riyaseti altında isyana karar verdiler. İsyan günden güne tevessü etti. Aralarında on beşten fazla vali veya paşa vardı. Bunlar Köprülünün azlini ve idamını istemekte idiler. Saraydaki erkândan birçoğu da sadrazamın istiklâli harekâtinden ve göstermekte olduğu şiddetten ürkmekte bulundukları için padişaha asilerin matalibinin kabul edilmesini tavsiye ediyorlardı. Diyarbekir Valisi Murtaza Paşa asilere karşı serasker tayin olundu, fakat otuz bini tecavüz eden bu adamlar Konyaya, Bursaya ve Marmara kıyılarına kadar gelmeğe muvaffak oldular. Tam bu sırada köprülü Erdilden geri çağırıldı; meharet ve desise ile ittihaz eylediği tedbirler sayesinde asilerin bir kısmını dağıtmağa muvaffak oldu. Dağılmıyanlar da yavaş yavaş ricate mecbur kaldılar ve nihayet Halepte Murtaza Paşaya teslim oldular. Murtaza Paşa aldığı talimat üzerine Hasan Paşa ile beraber ilerigelenlerden yirmi kadarını idam eyledi. Bu isyan hareketinde vâizlarin ve ulemanın da tesirleri olmuş ve bu gibiler tarafından Abaza Hasan Paşaya (müceddidi din) unvanı bile verilmişti. Binaenaleyh az sonra (Anadolu müfettişi) unvanile İsmail Paşa isminde bir vezir, tam salâhiyet ile anadoluda ıslahata memur edildi. İsmail Paşa da birçok vilâyetleri gezerek eşraftan, memurlardan, ümeradan, ulemadan, meşayihten ve sâdattan binlerce kişiyi idam ettirmiş, bu meyanda birçok haksızlıklar olmakla beraber bu terhip siyasetile uzun bir müddet için intizam ve asayişi temin eylemiştir (1659).

Rusların ilk tecavüzleri, Köprülünün son zamanları. Köse Ali Paşanın Erdil ve Eflâkta meşgul olduğu sıralarda Ruslar Kırıma tecavüz etmişler, Kırımlılarla Ruslar arasında mühim muharebeler vukubulmuş idi. (Konotop) harbi denilen bu mücadelede Ruslar büyük zayiat verdiler. On yedinci asrın ilk rub'unda iktidar mevkiine gelen Romanof Hanedanının gayretile muntazam bir hükûmet kurmağa çalışan Rusların asrın sonlarında Karadenize inmek için büyük ve mütemadi bir cehit sarfettiklerini aşağıda göreceğiz. Konotop tecavüzü bu siyasetin ilk hareketi sayılabilir.

Bir müddet sonra Köprülü Mehmet Paşa Edirnede vefat etti (1661). Naşı İstanbula getirilerek Çemberlitaş civarında defnedildi.

Fazıl Ahmet Paşa

Şahsiyeti, siyaseti : Köprülü Mehmet Paşanın vefatını müteakıp sadarete, vasiyeti mucibince, oğlu Fazıl Ahmet Paşa tayin edildi. Fazıl Ahmet Paşa da vefatına kadar on beş seneden ziyade bir müddet sadarette kalmış ve pederi gibi tam istiklâl ile hareket etmiştir. Dahilî va haricî siyasetçe az çok pederinin mesleğine ittiba eden Fazıl Ahmet Paşanın büyük Köprülüye uymıyan evsafı da çoktu:

Tahsili itibarile babasına faikti; medrese tahsilini bitirdikten sonra bilfiil müderris olmuş, fakat bilâhare meslek değiştirerek Erzurum Valisi tayin edilmişti. Babasının vefatında yirmi yedi yaşında bulunduğu cihetle yaş itibarile de aralarında müşabehet yoktu. Fazla zulüm ve

şiddet te göstermemiştir. Maamafih babası kendisine şiddet gösterilecek anasır da bırakmamış, hemen kâmilen denecek derecede mütegallibeyi veya rakipleri ezmişti. Yine babasından farklı olarak Fazıl Ahmet Paşa sahi idi. Elhasıl Fazıl Ahmet Paşa ilmî ve şahsî meziyetlerile, uzun bir karışıklık devrinden sonra gelen dahilî sükûn zamanında, haricî vaziyeti ıslah edebilecek bir devlet recülü idi.

İcraat ve muvaffakıyyatı. Fazıl Ahmet paşanın başlıca icraatı Avusturya ve Venedikle olan muallâk mes'elelerin harben ve muvaffakıyetle intacıdır. Bundan başka bir de Lehistan ile muharebe olmuş ve bu tarafta da bazı muvaffakıyetler elde edilmiştir.

Ayusturya seferi. Köprülü Mehmet Paşa zamanındanberi uzayıp giden Erdil mes'elesine Avusturyanın müdahalesi nihayet harbi intaç etti: Serasker Köse Ali Paşa (Kemeni) yi bir harpte katletmişti. Müteakıben Avusturyalılara Erdilde işgal etmiş oldukları bazı mevkileri terketmeleri ve Kanije civarında yeniden inşa eyledikleri (Zerinvar) ismindeki bir kaleyi tahrip eylemeleri teklif edildi. Avusturya Hükûmetinin bu teklifleri kabul etmemesi üzerine harp ilân olundu. Fazıl Ahmet paşa yüz bini mütecaiz mevcutlu bir ordu ile Macaristana girdi (1663). Kırımdan da yüz bin Tatar askeri gelmekte idi.

Bu sırada Avusturyadan gelen murahhaslar tekliflerin kabul edildiğini bildirdilerse de Fazıl Ahmet Paşa İstanbuldan hareket edilmezden evvel yapılan bu tekliflerin ozamana ait olduğunu, bukadar zahmet ve masraf ihtiyar edildikten sonra yalnız bunların kabulile iktifa edilmiyeceğini,Zitvatorok Muahedesinden evvelce olduğu gibi hersene otuz bin lira verilmeğe de muvafakat olunursa ancak ozaman haprtedn vazgeçilebileceğini murahhaslara söyledi. Avusurya bu şeraiti kabul etmeyiuce harp zarurî oldu.

Bu muharebede Uyvar (Neuhoesel) kalesi bir ay kadar muhasaradan sonra zaptedilmiş ve bu muvaffakıyet Avrupada sadrazamın şöhretini temin ettiği kadar Türk namının da yeniden dehşet ve kuvvet kazanmasını mucip olmuştur. Uyvar o sıralarda Avusturyalıların en yeni tahkim ettikleri ve zaptı mümkün olmaz itikadında bulundukları bir kaleleri idi. Bu sebeple kalenin sukutundan sonra uzun müddet Avrupada (Nöhözel karşısında bir Türk kadar kuvvetli) sözü darbımesel halinde irat edildi, durdu. Uyvarın zaptını müteakıp civar memleketler Tatar süvarileri marifetile yağma ve tahrip olunmuş ve bir harp mevsiminde seksen binden fazla esir ve o nisbette de diğer ganimetler elde edilmiştir. Fazıl Ahmet Paşa kışın da harbe devam ederek evvelce ihtilâfı mucip olmuş ve hedim ve tahribi teklif edilmiş olan (Zerinvarı) zapt ile yıktırmış ve Avusturyalıların bir mühim ordularını da mağlûp eylemiştir. Bunun üzerine Avusturya tekrar murahhaslar göndererek Zitvatorok Muahedesinde olduğu gibi, bir defaya mahsus olmak üzere iki yüz bin kuruş tazminatı harbiye vermek şartile musalâha yapılmasını teklif etti. Sadrazam bunu kabul etmiş, muahede müsveddeleri de tasdik edilmek üzere Viyanaya ve İstanbula gönderilmiş ise de

mütareke yapılmadı; harp harekâtının devam ettiği bu esnada Fazıl Ahmet Paşa orduya Sen Gotar köyü civarında Tuna ayaklarından Rap nehirini geçirmek istemişti. Fakat mühimce bir hezimet vukua geldi. Avusturya ordusunda altı bin kadar da Fransız askeri bulunuyordu. Köprülü Mehmet Paşanın Fransız sefirini haklı haksız bazı tahkirata hedef kılması Fransa Kıralı on dördüncü Luinin bu harpte Avusturyaya yardım etmesini mucip olmuştu. Fazıl Ahmet Paşanın ordusunda on binden fazla zayiat oldu. Maamafih Avusturyalılar kendilerine tâbi olan orta Macaristanda o aralık bir isyan zuhûrundan korkmakta oldukları için bu galebeden istifade arzusuna düşmemişler ve az sonra musaddak muahedenameyi (Vasvar) da sadrazama tevdi eylemişlerdir (1664). Bu muahedeye göre Transilvanyadan Padişahın ve impratorun askeri çekilecek, Apafi tarafeynce kıral tanınacak ve yalnız Osmanlılara vergi verecekti. Avusturya bir defaya mahsus olmak üzere iki yüz bin kuruş verecek, Zerinvar kalesini tamir etmeyecek, Uyvar ve Novigrat kalelerini de Türkiyeye terkeyliyecekti.

Girit muharebesi ve Kanediyenin fethi. Fazıl Ahmet Paşa Transilvanya işlerinin tesviyesinden ve dahilî bazı ıslahat ile bir müddet meşgul olduktan sonra harbi doğrudan doğruya idare eylemek suretile Giridin fethini ikmale çalışmıştır. Giritte yirmi seneden fazla bir müdettenberi muharebe devam ettiği halde Kandiye kalesi elân alınamamakta idi. Bu sebeple sadrazam tedarikâtın ikmali için evvelâ Hanyaya gitmiş, müteakıben Kandiyenin muhasarasına buşlıyarak iki buçuk senellk mütemadi ve mütezayit gayret ve himmetten sonra bu kuvvetli Kalenin de fethine muvaffak olmuştur. Kandiye, deniz cihetinden tamamen muhasara edilemediğinden bahren imdat almakta idi. On dördüncü Lui tarafından bile altı bin Fransız askeri muavenete gönderilmişti. Papanın, Malta Şövaliyelerinin, İspanyanın da birçok defalar Kandiye muhafızlarına yardımları dokunmuştu. Maamafih neticede hiçbiri kalenin Türkler eline geçmesine mâni olamadı. Muhafız Ceneral Morozini nihayet Girit sahillerinde üç ufak iskelenin Venedik hükûmetine bırakılması şartile kaleyi teslime mecbur kaldı (1669).

Lehistan harbi. Ukraynada bulunan Sarıkamış kazakları ihtilâf halinde bulundukları diğer komşu kazaklardan korkmakta oldukları cihetle Türkiye himayasine girmek istediler. Müracaat devletçe kabul edilerek kazakların reisi bulunan Doroşenkoya sancak beğliği payesile teşrifat alâmetleri gönderildi. Lehistan Hükûmetinin bu kazakların kendisine merbutiyetini iddia ederek memlekeilerine tecavüz etmesi Osmanlı Devletinice harbe sebep addolundu.

Bu suretle zuhûr eden Lehistan muharebesine bizzat padişah Avcı Mehemet te iştirak etmiş ve Hotin tarikile ordu Lehistana girmiştir (1672). Evvelâ, Podolya Vilâyeti ve merkezi olan Kamniça kalesi zapt, müteakıben de Galiçya Vilâyetine girilerek Lemberg ve Lüblen şehirleri işgal olundu. Bunun üzerine Lehistan Hükûmeti musalâha talep etti; Galiçyanın

iadesine mukabil senevî yirmi iki bin lira vergi verilmek, Podolya Türkiyede kalmak, ve Ukrayna da Türkiyenin himayesi altında kazaklara bırakılmak şartlarile (Bucaş) muahedesi aktedildi (1672). Şu kadar ki biraz sonra Lehistan kıralı vefat etti; yerine intihap olunan yeni kıral Jan Sobyeski bu vergiyi kabul etmediğinden muharebe yeniden başladı. Lâkin hastalığına binaen sadrazam tekrar bizzat gidemediği için seraskerle idare edilen bu harp muvaffakıyetle intaç olunamadı. Bu suretle dört sene müddetle Podolya ve Ukrayna havalisinde bazan bir tarafın ve bazan diğer tarafın lehine harekâtı askeriyeye devam edilmiş ve nihayet vergi maddesinden vazgeçilmek suretile 1676 da muahede tecdit edilmiştir. Bucaş Muahedesi Osmanlı Devletinin şimalden tevessüünün haddi azamîsini gösteren bir vesika teşkil etmek itibarile dikkate şayandır.

Köprülüzadenin vefatı ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın sadareti. Lehistan ile kat'î sulhun yapılmasından az bir müddet sonra Fazıl Ahmet Paşa kırk iki yaşında olduğu halde vefat etti (1676). İçkiye olan iptilâsı genç dinebilecek bir yaşta ölümünü mucip olmuştu. Avcı Mehmet çocukluğu zamanında geçen pek karışık bir zamanın elîm hatıralarını elân unutamadığı, baba ve oğul iki Köprülünün zamanlarında ise istirahate ve zevku sefaya nefsini alıştırdığı cihetle sadareti gene Köprülü hanedanında bırakmak istedi ve Mehmet paşanın manevî evlât ittihaz ve bilâhare damat eylediği Merzifonlu Kara Mustafa Paşayı bu mevkie getirdi. Lâkin Mustafa paşa, binihaye hırsı ve

tahammül edilmez derecedeki kibri sebebi ile iki Köprülüye lâyik bir halef olamamış, tedbirsizce idare eylediği teşebbüsleri büyük felâketleri intaç etmiştir.

Merzifonlunun ilk seferi. Kara Mustafa Paşanın sadarete tayininden bir müddet sonra Rusya ile bir ihtilâf zuhûr etti: Doroşenko bu defa da Rusya tabiiyetine girmiş ve Ukraynanın merkezi bulunan Cehrin kalesini Ruslara teslim etmişti. Sadrazam şöhret temini için bunu münasip bir fırsat addile harp ilân eyledi. Cehrin, hudutlarımıza pek uzak olmakla beraber malî, askerî pek çok fedakârlıklarla Ukraynaya kadar bir ordu sevkederek Cehrini zapt ve tahrip etti (1678).

Avusturya sefiri, İkinci Viyana muhasarası

Merzifonlu Kara Mustafa paşanın israrile Avusturyaya karşı girişilen ikinci sefer, Osmanlı Devleti tarihinde şeametli neticeler veren harplerin ilkidir. On altı sene devam eden bu sefer kadar devletin Avrupadaki komşularına karşı tefavvukunun nihayete erdiğini vuzuh ile anlatan başka bir hâdise gösterilemez. Harbe vesile veren hâdise Macaristanın Avusturyaya ait kısmında başlıyan bir isyan hareketi olmuştur.

Kanunî zamanında Macaristanın bir kısmının vergi mukabilinde Avusturyaya bırakıldığı, Zitvatorok muahedesinden beri de verginin alınmasından vazgezildiği malûmdur. Macaristanın bu kısmına tarihlerimizde (Orta Macar) arazisi ismi verilmektedir. Avusturya Hükûmetinin Macarları iyi idare edememesi, Macar Kanunu Esasîsinde de idaresizliğe karşı ihtilâl hakkının

tanınmış bulunması velhasıl Macarların hürriyet ve imtiyazlarına merbutiyeti arada sırada bu havalide İsyanlar zuhûrunu mucip olmakta idi. Bu esnada Avusturya tahtında bulunan imparator Birinci Leopold ise taassubu dolayisile Macaristanın muhtariyetine nihayet vermek istiyor, Diyet Meclisini toplamıyor, mezhebî hürriyeti ilga ile bütün Macarları Katolik olmağa icbar eyliyordu. Bir Alman vali göndererek Macar zadegânını tevkif ve idama, bazı havaliyi de yağma ve tahribe teşebbüs etmişti. Macarlar bunlara tahammül edemiyerek (Kont Tökeli Emerih) isminde bir asilzadenin riyaseti altında isyan ettiler. Lâkin yalnız başlarına Avusturyaya karşı mücadele edemiyeceklerinden gerek Tökeli gerek Transilvanya Kıralı Apafi Osmanlı Hükûmetinin de yardımını rica eylediler. Kara Mustafa Paşa Tökelinin bu ihtilâlinden istifadeyi fırsat bildi; kendisine (Orta Macar Kıralı) unvanı verilerek Osmanlı himayesi altına alındı. Filen de yardıma karar verildiği için Avusturyaya ilânı harp edildi (1682).

Merzifonlu ikiyüzbin kişilik büyük bir ordu başında olduğu halde Macaristana girdi. Tökeli, Apafi, Eflak ve Buğdan Voyvodaları, Kırım Hanı da maiyetlerile birlikte orduda idiler. Sadrazam salâhiyettar zevatın ihtarlarına rağmen arkada düşman elinde birçok kaleleri bırakarak doğruca Viyana üzerine yürüdü. İmparator Leopold Viyanadan kaçmıştı. Şehir muhasara edildi. Muhasara altmış gün sürdü (1683). Leopold, bir çok hükûmetlere elçiler göndererek muavenetlerini istirham etmekte idi. Lehistan kıralı Jan Sobiyeski imparatorun

ve papanın teşviklerile ve Bucaş Muahedesinin de intikamını almak arzusile muavenete razı oldu. Kara Mustafa paşa muhasarayı uzattıkça uzatıyordu. On sekiz hücumun ve atılan birçok lağamların tesirile kale artık son bir hücuma belki de mukavemet edemiyecekti. Maamafih Kara Mustafa paşa şehrin hücum ile zaptedilmesi fikrinde bulunmuyordu. Çünkü bu takdirde askeri yağma etmekten menetmek mümkün olmıyacaktı.

Muhasaranın devamı sıralarında bir taraftan da"Guzatı zafer şiar ve tatarı adu şikâr Viyanadan beş on konak içerilere çeteler ve akınlar edip nice kura ve palankaları ihrak ve ricalü nisvanı esir etmekte„ idiler.

Fakat muhasara ve yağmalar devam etmekte iken Almanyanın her tarafından toplanan askere Leh Kıralının getirdiği muavin kuvvetler de inzimam etmiş ve cümlesi Jan Sobyeskinin riyaseti altında Viyanayı kurtarmak üzere şehre yaklaşmış idi. Gelen düşman kuvvelerinin derecesini lâyikile takdir ile ona göre tedbir ittihaz etmiyen Merzifonlunun hataları yüzünden Osmanlı ordusu anî bir baskına uğramış bulundu; inhizam da pek müthiş oldu. Ordu inhilâl ederek tekmil çadırlarını, toplarını, hatta bayraklarını terk ile firara başladı. Harbin yalnız bu safhasında on bin kadar şehit verilmişti (eylûl 1683).

Viyana hezimeti Avrupa devletlerine Osmanlı İmparatorluğunun zâfını anlattı. Jan Sobyeski, Türklere karşı büyük bir Ehlisalip muharebesi açmak için muhtelif hükûmetleri teşvike başladı. Türkleri Avrupadan tart zama-

nı geldi diyerek her tarafa müracaatte bulunuyordu. Nihayet papanın da teşvikile Avusturya, Lehistan ve Venedik Hükûmetleri bir ittifakı mukaddes aktettiler. Kendileri buna Ehlisalip ismini de vermekte idiler. Bir Avusturya sefaret heyeti Rusyaya da gitti. Rus Hükûmetini de ittifaka dahil olmağa razi eyledi.

Viyana mağlûbiyeti şimdiye kadar Türk istilâsını tevkife çalışan Avrupalıların mukabil tecavüz hareketlerinin bir mukaddemesi addolunabilir. Bunun için Şark mes'elesinin mühim vukuatından birini teşkil eder. Bu sırada Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa fıraren gelmiş olduğu Belgaratta idam edildi. Kumandadaki tebeddül harbin seyrini değiştiremedi. Müttefik hühûmetlerin herbiri ayrı cephelerden tecavüze devam ederek Osmanlı İmparatorluğunu 1699 senesine kadar mütemadi mağlûbiyetlere uğratmakta devam etti ve ancak bu tarihte Karlofça muahedesile bir sulh temin edilebidi. Bu elim bozgun Osmanlı İmparatorluğunun ricat devrine girmesini intaç eylediği için tafsilâtı da orada zikir ve izah edilecektir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

On yedinci ve on sekizinci asırlarda Avrupaya umumî bir nazar

Malûm olduğu üzere on beşini asır ortaları ile on altıncı asrın evasıtı arasında büyük deniz keşfiyatı, Matbaacılığın icadı, Rönesans ve mezhebî inkılâp gibi birtakım mühim vak'alar birbirini takip ederek beşeriyetin bu zamana kadar içinde yaşadığı şeraiti derin bir surette değiştirmiş ve kurunu cedide namile yeni bir devrin tefrikini muhik kılmıştır. On altıncı asrın birinci sınfında vukua gelen muharebelerde kurunu vustadaki mücadelâttan farklı evsaf gösterir. Filvaki Fransanın, dahilen kuvvetlenmesi neticesi olarak, hariçte bir istilâ siyaseti takip etmesinden başka birşey ifade etmiyen İtalya muharebeleri ile bazı miraslar ve ahval neticesinde o zamana kadar görülmemiş derecede kuvvet kespeden Habsburglara karşı Fransanın girişmiş olduğu rekabet mücadeleleri, eski muharebat gibi mevzî ve mahdut kalmamış, umumîleştirilerek Avrupa muvazenesini muhafaza iddiasile temadi ettirilmiştir.

Bu harpleri müteakıp mezhebî inkılâbın neticelerinden olmak üzere on altıncı asrın

ikinci nısfından itibaren kanlı birtakım muharebeler daha başlar. Fransada dahilî kalan bu mücadeleler Almanyada komşu devletlerin siyasî ihtirasları ve müdahaleleri yüzünden umumî bir harbe müncer olmuş ve otuz sene devam ederek ancak on yedinc asrını ortalarında nihayet bulabilmiştir.

Ekseriyetle fütuhat muharebelerine inkilâp eden bu bevir mücadelâtının hemen daima hükümdarlar tarafından açılması kurunu cedidenin diğer bir mühim vasfını işaret etmektedir ki o da kıralların nüfuz ve kudretinin artması, diğer bir tabirle mutlak hükûmetlerin teessüsüdür.

Mutlakiyetle hükûmet süren kıralların en mükemmel nümunesini Fransa Kıralı On Dördüncü Luide görüyoruz.

Bu devirde yaşıyan Venedik gibi bazı cümhuriyetlerin bile küçük bir zümrenin elinde ve bir nevi mutlak ve hatta müstebit idare altında bulunduğu göze çarpmaktadır.

Buna mukabil İsviçre ve Müttehit Eyaletler gibi cümhuriyetler hürriyet esaslarına müstenit teşkilâta malik oldukları gibi İngiltere dahi bazı mevanie rağmen kurunu vustadanberi takip etmekte bulunduğu meşrutiyet yolundaki inkişafına devam edebilmektir.

On yedinci asrın ikinci nısfı Fransanın azamet ve ikbal devridir. Bir hükümdarın, memleketinde malik olabileceği nüfuz ve kudretin azamîsine sahip olan On Dördüncü Lui birtakım muharebata da girişmiş ve bazı kazançlar temin etmiştir. Bununla beraber saltanatı nihayetlerine doğru idaresi tarzının iflâsını

gösterecek emareleri bizzat Lui de görmüştür. Hele vefatından sonra ve on sekizinci asırda Fransanın inhitatı hâd bir şekil almakta gecikmemiş ve nihayet buhran ve ihtilâle müncer olmuştur. On sekizinci asırda Fransanın bu inhitatına mukabil yeniden doğan Prusya ile eski dahilî anarşiden birdenbire silkinip kurtulan Rusya, dikkate şayan bir zindeğî ile Avrupa devletleri ailesine karışıyor.

Diğer taraftan, yine bu asırda, Avusturya, hükümdarlarının tedbir ve idaresi sayesinde eski kudretini iktisaba muvaffak olmuştur. İngiltere de, İngiliz millelletinin kendi mukadderatına sahip olması sayesinde, Amerika Hükûmatı Müttehidesinin istiklâli buhranına rağmen, terakkiyatına devam edebilmiş ve Avrupa muharebatının müstemlekât ve iktısadiyat itibarile kendi lehinde netayiç vermesini temin eylemiştir.

Diğer Avrupa devletlerine gelince, satvet ve azametleri on sekizinci asırda husufa oğramış görünmektedir: Türkiye, Lehistan, İsveç İspanya ve Portekiz bu kabildendir.

On sekizinci asırdaki fikrî hareketler de pek mühimdir. Bu devirde efkârın tahavvülü ve tefekkür ufkunun genişlemesi, beşriyeti yeni bir merhaleye sevkedecek bir derecededir.

Avrupa haricindeki beşeriyet ise bu asırda henüz uyur görünüyor. Yalnız asrın sonlarına doğru, daha evvel söylendiği veçhile, Amerikanın İngiltereye ait kısmında mühim bir hareket görülmüş ve yeni bir hükûmetin doğması neticesi hâsıl olmuştur.

Mühim vak'alarını icmal eylediğimiz kurunu cedi-

denin onbeşinci ve on altıncı asırlara ait kısmı programa nazaran evvelce görülmüş olmak lâzımgeldiği için burada yalnız on yedinci ve onsekizinci asırlara müteallik vakayii kitabımızın kadrosu nisbetinde bir dereceye kadar tevsi ile iktifa edeceğiz. Mezhep muharebelerini heyeti umumiyesi ile mütalea edebilmek için on altıncı asır vukuatına da muhtasaran olsun temas etmeğe mecbur olduk.

Mezhep muharebeleri

1519 da başlayıp 1559 tarihine kadar Fransa ve müttefikleri ile Avusturya hanedanı arasında devam eden mücadelede mezhep mes'elesi zahiren ehemmiyetli görünse bile, hakikatte ancak talî bir mevki işgal eder. Bilâkis 1560 tan sonra mezhebin tesiri hâkimdir ve yüz seneye yakın bir zaman zarfındaki dahilî ve beynelminel harplerin sebebi aslisî mezhep ihtilâfından mütevellit kinden ibarettir. Bu devir, Avrupa tarihinin en hazin ve feci devirlerinden biri addolunmalıdır. Ademi tesamüh ve taassup bu devirde hemen umumî gibidir. Her iki tarafın ordugâhlarında bunun fecaatengiz tezahüratı vardır. Hakikat namına hiçbir zaman bu kadar çok cinayetler, kütle halinde idamlar ve mezalim irtikâp edilmemiştir. Protestanların; şiddetlerini mebaniye bile teşmil ettikleri ve bazı kiliselerin muhtelif kısımlarını yıktıkları vakidir. Hiçbir memleket bu şiddetlerden kurtulmamıştır. Merhametsizce devam eden bu harplerin meş'um neticesi olmak üzere de on beşinci asrın nihayetleri ile on altıncı asrın birinci nısfında hakikî bir refah ve mamuriyet içinde bulunan şehir ve köylerde sefalet hüküm sürmeğe başlamıştır.

Bidayette tamamen dinî sebeplerden doğan bu harpler bir müddet sonra, pek tabiî olarak, siyasî ihtiraslarla ihtilât etti. Ve böylece din, Almanyada, İngiltere ve İspanyada olduğu gibi Fransada da maddî ihtirasların tatmini için vesile ittihaz olundu, dahilî mücadelelere ecnebi entrikaları, kuvvetli komşu müdahaleleri karıştı. Maamafih bütün bu ahval ve şerait içinde Avrupa milletleri kendilerini gittikçe yekdiğerlerile mütesanit görmeğe başladılar. İhtilâfları, evvelce olduğu gibi, mevziî bırakmağa çalışacakları yerde umumîleştirmek temayülünde bulundular. Nihayet bu devrededir ki ittifaklar hazırlamak, ihtilâfları vukuundan evvel görmek veya davet etmek, galibiyetten azamî menafi istihsal, bilâkis mağlûbiyetlerin neticelerini mümkün olduğu kadar tahfif eylemek san'atinden ibaret olan diplomasi doğmuştur. Şimdi muhtelif memleketlerdeki mezhep harplerinin başlıca safahatını izah edelim:

Fransada mezhep muharebeleri. Fransa, Valva Hanedanının son kralları olan İkinci Fransuva (1559-1560), Dokuzuncu Şarl (1560-1574), Üçüncü Hanri (1574-1589) devirleri ile Burbon Hanedanının ilk kralı olan Dördüncü Hanri (1589-1610) devrinin ilk nısfında takriben kırk sene müddetle dahilî muharebeler içinde yuvarlanmıştır. Bu memlekette Kalvinistler (protestanların bir şubesi) çok değildiler, fakat ekseriyetle zadegân sınıfına mensup bulunuyorlardı. Reisleri de Konde Antuvan dö Burbon, daha sonra Dördüncü Hanri namilekıral olan Hanri dö Navar, gibi hükümdar hanedanına

mensup preslerdi. Vaktinde de bazı mühim ve müstahkem mevakii ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardı. Bundan başka protestanlar, milletin asıl büyük kısmını teşkil eden katoliklerin kat'î galebesine mâni olacak surette müteferrik bulunuyorlardı.

Dördüncü Hanri (1553-1610)
Flâman ressamı (Rübens) in Luvr müzesinde bulunan bir tablosundan

1559 ve 1562 tarihlerinde başlıyan ilk muhasemattan ve telifi beyn için vaki olan bazı teşebbüslerden sonra Katolikler ile Protestanlar, biribirini müteakıp sekiz defa mücadeleye girişmişlerdir. Bidayette tamamen mezhebî bir mahiyette olan bu muhasama, Sen Bartelmi (1572) kıtalinden ve Dokuzuncu Şarlın vefatından sonra gittikçe siyasî bir şekil ve mahiyet almıştır. Evvelemirde Valva Hanedanı sönmek üzere idi. Kıral-

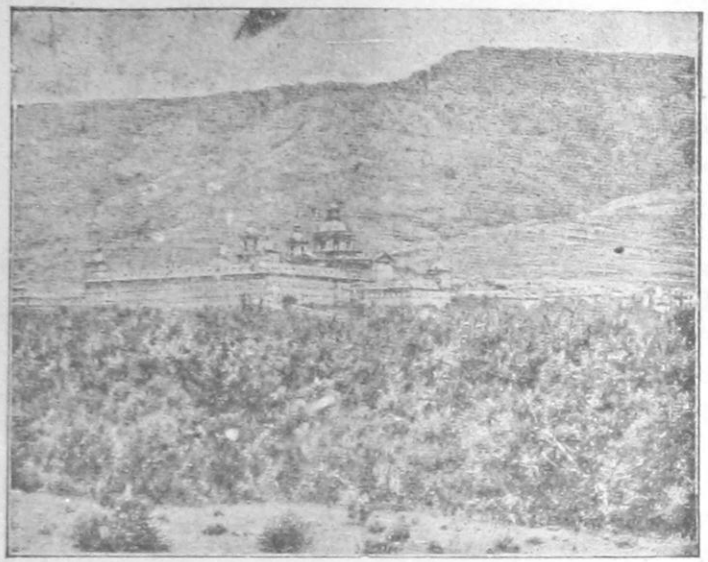
lık tacı, meşru varis olan fakat protestanlığı kabul etmiş bulunan Hanri dö Navara mı, yokse başka birine ve meselâ katoliklerin, reis olarak, intihap eyledikleri (Dük dö Giz)e mi verilecekti? Bundan maada birçok zadegân, kırallığın zâfından istifade ederek istiklâllerini istirdat eylemeği döşünüyorlardı. Nihayet gerek Katolikler, gerek Protestanlar ecnebilerin yardımına müracaat etmekte idiler. Bunlardan bilhassa İspanya Kıralı İkinci Filip, Katoliklere yardım etmek suretile kızı ve damadını Fransa tahtına oturtmağı tahayyül ediyordu. Lâkin Fransız vatanperverliği, Dördüncü Hanrinin muzafferiyetleri ve halkın teveccühünü kazanmağa muvaffak olması, cesareti ve diplomasideki mehareti, nihayet tebdili mezhep etmesi ve bilhassa harpten bıkmış olan bütün mutedillerin muzahereti sayesinde son mukavemetler ve mevcut tehlike bertaraf edilebilmiştir. Mağlûp olan İspanyollar (1598) de akti sulhe mecbur olurken Dördüncü Hanri de vicdan ve ayin hürriyetleri esasına müstenit meşhur Nant Fermanı ile Fransızlara mezhebî müsalemeti bahsediyordu.

İkinci Filip (1527 — 1598)
Ressam (Tisyen) in bir tablosundan

Nant Fermanı diğer milletlerin derhal taklit etmeği asla düşünmedikleri bir yenilik idi. Devamlı neticeleri olmamakla beraber bu fermanın ilânı tesamüh ve adalet yolunda atılmış mühim bir adım teşkil eder.

Sair memleketlerde ve İspanyada. Ayni devirde Avrupanın sair memleketlerinde meza-

Esküryal Sarayı
Madridin 38 kilometre şimaligarbisinde olmak üzere on altıncı asırda inşa edilen bu muazzam bina İkinci Filibin hemen bütün hayatını geçirdiği meşhur saraydır.

limin devam ettiği, ateşin ve darağacının faaliyette bulunduğu unutulmamak lâzımgelir. İspanya, İngiltere, İskandinavya memleketleri, Flândr gibi memleketler hep ayni halde idi.

İspanya Kralı İkinci Filip (1558-1598) in

bütün siyaseti, ne olursa olsun katolikliği galip kılmak ihtiyaç ve fikrinden mülhemdi. Bu gaye için Araplarla Yahudilerin katliamı veya İspanyadan tardı suretile memleketin ziraat, sanayi ve ticaretinin harabisine sebebiyet vermekte bile asla tereddüt etmiyordu.

Hollanda da pederi Şarlken tarafından ittihaz ve kendisi tarafından teşdit edilen tazyik tedbirleri nihayet Müttehit Eyaletler (Provinces Unies) in istiklâline (1609) müncer olan müthiş bir kıyam ve ihtilâle sebep olmuştur.

Filibin Fransadaki entrikalarının, katoliklere muzaharetinin ve Dördüncü Hanriye karşı muvaffakıyetsiz mücadelesinin, şüphesiz siyasî sebepleri de mevcuttur. Fakat bunlar onun dinî taassubundan daha kuvvetli değildir.

Filip ayni sebep ile büyük Armadasını İngilgiltere aleyhine sevk etmiş (1588) fakat bu teşebbüs tam bir harabî ile neticelenmişti.

Velhasıl İkinci Filibin teşebbüsleri, hemen hertarafta akamet ve mağlûbiyete müncer olmuştur. (1571) de Lepant önünde Türklere karşı ihraz eyldiği zaferi bahrî bile kendisine bir faide temin etmemiştir. (1)

Bu talisiz siyaset İspanyayı harabîye sevketmekle beraber, Filibin hatırası, İspanyollarca Şarlkeninkinden ziyade, hürmetle muhafaza edilmiştir. Çünkü Filip katolik tebaasının derin taassubunu, ihtirasatının şiddetini daha iyi temsil edebilmişti.

İngilterede. İngilterenin tarzı hareketi İspanyanınkinden çok farklı değildir. Burada da *Sekizinci Hanri*, *Altıncı Edvarın* müşavirleri, *Mari*

(1) Sahife 126

Tüdor ve Elizabet, zaman zaman ya katolikleri hain diye astılar veya protestanları dinsiz diye yaktılar. Daha mahir ve tesadüf ile müsait şeraitin yardımına Filipten ziyade mazhar olan Elizabet (1558-1603), mezhebî muharebelerden istifade etmeğe muvaffak olmuş ve memleketi için mühim menfaatler temin eylemiştir. İspanyaya karşı muzafferiyetleri ile Hollandada ve Fransada himaye eyledikleri protestanların muvaffakıyeti, İngilizlere yalnız şan ve şeref vermemiştir; İspanyaya karşı mücadele ihtiyaç ve zarureti, İngiltereyi, ayni zamanda kuvvetli bir donanma vücude getirmeğe mecbur etmiştir ki bu donanmanın bilâhare vaki olan faaliyeti İngilterenin ticareti haricîsinin ittisaı gibi parlak bir netice vermiştir. Yine bu esnada idi ki çuhacılıkla meşgul olup İspanyol mezaliminden dolayı Flandirden kaçan protestan Flâmanlar İngilterede Lankastr kontluğunda hüsnü kabul görüyor ve orada yün mensucat sanayiinin temelini atıyorlardı. Ticaret ve sanayiin inkişafı, mühim bir donanmanın vücude getirilmesi ve ilk defa bugünkü Hükûmatı-Müttehidei-Amerikadaki Virjinyada bir müstemlekenin tesisi bu parlak devrin mühim semereleridir.

Almanyada otuz sene muharebesi. Protestanlık İtalyada taraftar kazanmadığı için bu memleket az çok sükûnetini muhafaza etmiş ise de bilâkis Almanyada tahrikât devam eylemiş ve din mes'elesi büyük bir cidal doğurmüştur. Bu cidale hemen bütün Avrupa müdahale etti.

Şarlken zamanındaki ilk mücadelelerden sonra aktedilen (Augsbourg) Musalâhası ('1555)

katoliklerle Alman protestanları arasında "halkın, hükümdarlarının dinine salik olması„ esasına istinaden bir telif sureti bulmuş idi, lâkin ne bir taraf ve ne de öbürü tamamen tatmin edilmiş değildi. Bu sebeple en ufak bir vesile muhasamatın tekrar başlaması için kâfi gelecekti.

Habsburg Hanedanının ve Ferdinand dö Stiri(Ferdinand de Styrie) nin dinî taassubu ile siyasî ihtirası bu vesileyi vermekte gecikmemiştir. Avusturya arşidükası ve Bohemya ile Macaristanın müntehip Kıralı olan Ferdinand, (1618)de İkinci Ferdinand namile Almanya imparatoru da olmuştu. Mütaassıp bir katolik olduğu cihetle ne olursa olsun, rıza veya cebir ile kendi mutekidatını bütün tebaasına kabul ettirmek istiyordu. Daha sonra, Şarlkenin evvelce takip ettiği emel arkasına o da düştü. Fransa ve İspanya kırallarının memleketlerinde yaptığını Ferdinand da mezhep münazealarından istifade ederek Almanyada yapmağı yani müstakil prensleri bertaraf eyliyerek mülkî ve idarî bir vahdet vücude getirmeği ve nihayet intihabî

Güstav-Adolf (1594-1632)
Ressam (Vandik) tarafından tersim edilmiştir.

olan imparatorluğu Habsburg Hanedanına has bir irsî imparatorluğa tahvil etmeği düşünüyordu.

Ferdinandın, bu tasavvuratı itibarile, tabiî müttefikleri akrabasından olan katolik İspanya kıralları idi. Buna mukabil evvelâ Almanyadaki protestan prensleri, daha sonra Danimarka ve İsveç kıralları ve nihayet Fransa, Ferdinandın muhalif ve düşmanları meyanında bulmuştur.

Fransa böyle bir tasavvur ve ihtiras karşısında lâkayit kalamazdı. Çünki bu takdirde hiç olmazsa bütün merkezî Avrupa müttehit ve bittabi çok kuvvetli bir devlet haline inkilâp edecekti. Fransanın menfaati ise Şark hududundaki Almanyanın müteferrik parçalardan mürekkep olmasını icap ettiriyordu. Çünki böyle bir Almanya bittabi daha zayıf ve daha az tehditkâr olacaktı.

Halbuki Almanyanın kuvvetlenmesi tehlikesinden başka Fransanın komşusu ve eski düşmanı İspanya da Avusturyanın tabiî mecburî bir müttefiki olmuş, vaziyet daha ziyade nezaket kespetmişti. Bu vaziyeti Fransanın maruf iki Başvekili Rişliyö ile Mazaren, pek iyi anladılar.

Muhasama, ilk defa olarak 1618 de Ferdinand ile Bohemyadaki protestan tebaası arasında başladı ve vaziyet süratle vahamet peyda etti. Muhasame, bidayette munhasıran Avusturyaya ait bir dahilî mes'ele şeklinde iken Kalvinist [1] olan Palatina [2] Elektör (Müntahip)

[1] Kalvinizm protestanlığın bir şubesidir.

[2] Palatina Kontluğu Alman imparatorunu intihap salâhiyetinini haiz olan yedi mühim Alman Hükûmetinden biri olup Rayn havzasında bulunmakta idi.

ünün müdahalesi ile bütün Alemanyayı alâkadar eden bir muharebe şeklini almış, daha sonra da Danimarka Kıralı ile İsveç Kıralı Güstav Adolf (Gustave-Adolphe)un ve en nihayet İspanyolların ve Fransızların iştirak etmesile mucadele bir *Avrupa muharebesi* olmnştur.

Fransanın müdahalesi ve zaferi. Rişliyö, (1624)te Başvekâlete gelmesile beraber Avusturya Hanedanının ezilerek kuvvetinin tahdit edilmesini teklif etmişti. Fakat dahilî düşmanları arzu ettiği kadar süratle müdahale etmesine mâni oldular. Bu sebeple bidayette İsveçlilerlerle Almanyadaki protestanlara nakten muavenet etmekle iktifaya mecbur oldu. Yalnız (1635) tarihine doğru artık dahildeki muhalefetlerden kurtulmuş olduğu için, İsveç, Müttehit Eyaletler [1] ve Alman prensleri ile ittifak ederek Fransanın bütün kuvvetile Avusturya ve müttefiki İspanyaya karşı olan mücadeleye girmesi kabil olabildi. Mazaren(1642-1661)de ayni siyaseti sadakatle takip etti.

Konde-Condè ve Türen-Turenne gibi Fransız Kumandanları tarafından elde edilen parlak muzafferiyetleri müteakıp Alsas, Artuva ve Rusiyon gibi Fransa için kıymetli arazı zaptolundu. Bütün bu mesai nihayetinde aktedilen 1648 Yestfalya ve 1659 Pirene Muahedeleri Fransanın bu fütühatını teyit etti.

Bununla beraber istihsal olunan menafi bundan ibaret kalmadi; Vestfalya Muahedeleri Avrupanın bir kısmının mukadderatını Fransa ve

[1] Peyiba veya Hollandanın yedi ayaleti 1579 tarihine doğru İspanya Kıralı İkinci Filibe karşı (Provinces-Unies Müttehit) Eyaletler namile ittihat etmişlerdir.

mütetfikleri lehinde olmak üzre tanzim etmişti. Evvelemirde bütün Alman prenslerinin dinî ve siyasî istiklâli tammı rsmen kabul ve tasdik edilmek suretile Habsburgların amal ve ihtirasatı en kanlı bir hezimet ve iflâsa uğramış oluyordu.Bundan başka Fransanın müttefiklerinden İsveç ile Brendeburg Almanyada mühim arazi elde ediyorlardı; bu suretle Baltık denizi adeta bir İsveç gölü olmağa Brandeburg ta bütün Almanya ovasını işgal etmeğe hazırlanmiş oluyordu. Nihayet Müttehit Eyaletlerin de istiklâli tasdik ediliyordu.

Hulâsa etmek lâzımgelirse Habsburgların taassup ve ihtirası Fransız ricali siyasiyesinin meharetile şu neticeleri vermişti: Almanyada Anarşinin devamı temin olunuyor, Avusturya ve İspanya Hanedanları zâfa uğruyor, üç eyalet fethederek Fransa Avrupada aşikâr bir surette tefevvuka nail oluyordu.

Mutlak hükûmetler - bu hükûmetlerde ilk istihaleler

On altıncı asırdan itibaren Avrupanın siyasî ve askerî tarihini tetkik edersek bu devrin evsafı mümeyyizesi olarak şunları görüruz: vukua gelen fütuhat muharebeleri ekseriyetle tebaalarının arzusu ve bazen menfaati hilâfına olmak üzere hükûmdarlar tarafından ihtiyar edilmiştir; bu mütevali seferler devletlerin kendi arazileri haricinde vaki olmuştur; hanedanlara ait menafi de sair menfaatlere takdim edilecek surette daha ziyade haizi ehemmiyet addolunmaktadır. On altıncı asırdan sonraki

beynelmilel siyasetin bu evsafını dahilî bir hâdise ile izah etmek kabildir ki o da kıralların nüfuz ve kuvvetinin pek ziyade artmasıdır. Hükümdarların ihtirasatının tabiî gayesi daima ilâhî hukuk üzerine müesses *hakimiyeti mutlaka* Kurunu vustada kıralların nüfuzu, zadegânın hukuku, ruhban sınıfının kuvveti ve şehirlerin istiklâli ve imtiyazları ile mahdut idi. Halbuki kurunu cedidenin evsafından biri de merkeziyetçi hükûmetlerin teessüsüdür. Bü hükûmetlerde hükümdara karşı bütün muhalefet unsurları artık bertaraf edilmiş bulunuyor; herşey kıralın emrine tâbidir; kıralın keyif ve arzusu yegnâe kanun addolunmaktadır.

Fransada mutlakiyet. Fransada mutakiyet kurunu vusta nihayetleri ile kurunu cedide bidayetlerinde tedricen hazırlanmış ve arazi itibarile temin olunan vahdet ile beraber tekemmül etmiştir. Birinci Fransuva ile İkinci Hanri (1515 - 1559) zamanında mutlakiyet artık tamamen caridir. Bu devirde zadegân, kendi başlarına harbetmek, sikke basmak hakkını kaybetmişler, sarayın parlak hayatı ve kıralın lûtuflarının cazibesi ile payitahta celbedilmiş bulundukları için kıralın maiyetindeki asiller ve nedimler arasına karışmışlardır. Onların artık siyasî rolleri yoktur. Yalnız askerlik onların başlıca san'atlari halini almıştır. Ruhban sınıfı da tamamen kıralın elindedir. Şehirler kıralın memurlarına duğrudan duğruya tâbidir. Bundan maad zenginleşmiş olan buruvazi de kıralın en sadık yardımcısı olmuştur.

Artık hiçbir kimse, hali tabiîde, hükümdarın iradesine muhalefet etmeğe kadir değildir;

heryerde memurlar, kıralın mümessilleri, bu iradenin tercümanıdır; parlâmentolar ve sair mahkemeler marifetile tevzi edilen adalet, zadekân ve kilise adaletini gölgede bırakmıştır; şahsî vergi, ianei naktiye ve tuz resmi gibi daimî vergilere inzımam eden istikrazlar ve memuriyet satışından mütevellit fevkalâde varidat, takip ettikleri siyaset için muhtaç oldukları menabii teşkil ediyordu. Kuvveti gittikçe artan ve bir kısmı daimî olan bir orduda dahilde artık hiçbir şeyden korkmamalarına, hariçte de hertürlü teşebbüsatta bulunmalarına müsaittir.

Mezhebî muharebeler buhranı (1560-1598), mutlakiyetin tabiî ve muntazam inkişafını bir aralık haleldar etti. Son Valvaların zâfından istifade eden zadegân, vilâyet valileri ve burjuvalar bir müddet yine itaatten istinkâf ettiler; otuz seneden fazla bir zaman zarfında kıralın nüfuzu Fransızların bir kısmı tarafından olsun tanınmadı.

Lâkin Dördücü Hanrinin faaliyeti eski hali iade edebildi (1589 - 1610). Safiyeti, sadeliği ve iltifatkâr muamelesi ile hukukunu sıyanet edebilecek derecede olan kuvvetli iradesi, maksadını temin edecek surette imtizaç ediyordu. Hukukundan fedakârlık etmiyeceğini, icabına göre kuvvetle, herkese anlatmış ve 1598 den itibaren kırallık dahilinde tesis eylediği intizam, memlekete maddî refah teminine çok yardım etmiştir. Filhakika bu devirde ahvali maliye ıslah, ziraat tevsi, lüks sanayii ihdas edilmiş, haricî ve dahilî ticaretin terakkisi temin, yollar ve kanallar inşa, Kanada müstemlekesi tesis olunmuştur.

Dördüncü Harinin vefatı üzerine On Üçüncü Luinin çocukluğu müddetince devam eden niyabet devri (1610 - 1624) yeni bir buhranın sebebi olmuştur. Gerçi bu buhran evvelkilerden daha az tehlikeli idi ise de bazı dakikalar Fransız vahdeti ve kıralın nüfuzu itibarile yine endişeyi mucip olmuştu.

On beş sene kadar bir zaman zarfında Naibe Mari dö Mediçi ile nazırların zâfından ve ehliyetsizliğinden istifade eden zadegân, kırallığı yağma etmişler, para ve mansıp istihsali için silâha sarılmaktan çekinmemişler, vilâyetlerde hâkim kesilmişlerdir.

Diğer taraftan protestanlar da muhtelif vesilelerle kıyam ve ecnebileri muavenete davet ediyorlar, kırallığın ortasında hakikî bir cümhuriyet teşkil eyliyorlardı. Bu vaziyeti ihdas eden şey Dördüncü Hanrinin, devletin emniyeti ile telif kabul etmiyecek surette, protestanlara iki yüz kadar müstahkem mevki terketmesi ve bazı malî veya askerî imtiyazlar vermesi idi.

1614 te içtimaa davet olunan Etajenero (Ahali Sınıfları Meclisi) intizamı iade edemedi. Lâkin Rişliyö bu işi deruhde etti (1624-1642). Rişliyö Fransayı mukadderatına doğru demir bir el ile sevk için lâzım olan dehadan başka kıralın hukuk ve vazaifini de idrak ve sıyanet kabiliyetinde idi. Kıralların hukukunun ilâhî bir menşee malik olduğu kanaatinde bulunuyordu. On Üçüncü Luinin Başvekili olan Reşliyö kendi mes'ele ve davalarını kıralınkilerden tefrik etmez, bilâkis kendi düşmanlarına devlete karşı mücrim olanlar gibi muamele ederdi. Kendisi aley-

hinde teşriki mesai eden zadegânı idamdan çekinmedi. Düello etmeği menetti. Dahildeki müstahkem mevkiler yıktırıldı. Kıralın validesi, biraderi ve zevcesi bile diğerleri gibi, bu keskin azim ve irade karşısında eğilmeğe mecbur oldular. Cenubî Fransada sıkıştırılan, Laroşel kalesinden tardedilen protestanlar vicdan ve ayni itibarile serbestilerini muhafaza edebildilerse de ellerindeki müstahkem mevkileri ve suiistimale elverişli imtiyazlarını kaybettiler. Siyasî hukuk elde etmeğe mütemayil olan parlâmento, hükûmetin muamelâtı hakkında vesayada bulunmaktan menolundu. Vilâyet valilerinden tehlikeli ihtirasatı olan büyük zadegân, sıkı bir surette takip edildiği halde kıralın tamamen elinde bulunan burjuva idare memurlarının nüfuz ve salâhiyeti arttırıldı. On Üçüncü Luiden biraz evvel, 1642 de, Rişliyö vefat ettiği zaman kıralın mutlak idaresi o derece teessüs etmişti ki hiçbir kuvvetin bunu yıkması mümkün değildi. On Dördüncü Luinin validesi (An Dotriş) in niyabeti ile (Mazaren) in Başvekâleti zamanında mutlakiyetin resaneti derecesi pek iyi anlaşıldı

Kardinal dö Rişliyö (1585-1642)
Luvr müzesinde bulunan bir tablodan

(1643-1661). Mazarenin fena malî siyasetinin ihdas eylediği karışıklıklardan istifade etmek istiyen zadegân bir kere daha kırallığın hâkimane nüfuzunu kırmak istediler.

Frond (sapan) [1] namile maruf bu mukavemetlerin birincisi olan(Parlâmento Frondu) pek az sürmüş idi. Bazı kadınların da iştirak ettiği (Prensler Frondu) daha ziyade devam edebilmiş ise de o da tamamen akim kalmıştı.Yegâne neticesi bazı tahribata sebebiyet vermekten ve karışıklıktan usanan halkın mutlakıyete bir kat daha bağlanmasından ibaret oldu. Mazarenin vefatı üzerine On Dördüncü Lui, en ufak bir mukavemete uğramaksızın kul haline gelmiş ve kulluk etmekten mes'ud bir Fransa üzerinde hükümran olmuştur.

Sair memleketlerde mutlakiyet. Mutlakiyet, ileride göreceğimiz veçhile, hemen bütün Avrupa memleketlerinde ayni zamanda galebe etmişti. İkinci Filip zamanında İspanya, ilk Romanoflar devrinde Rusya, Mutlak bir surette idare olnnuyordu. Almanya ve İtalyada da her prens daha kuvvetli hükümdarları taklit ediyor ve çok defa idrrei mütlaka, cari olduğu memleket nekadar küçük ise biâkis okadar fahiş ve şedit oluyordu. Osmanlı İmparatorluğnnun da hakikî bir mutlakiyetle idare olunduğu yukarda görülmüştü.

---

[1] Sarayın ve kırallığın nüfuz ve kudretine nazaran parlâmentonun ve daha sonra bazı zadegânın vaki olan muhalefet ve mücadeleleri o sırada Paris'teki çocukların, sapan ile taş atma oyunundan kendilerini menetmek isteyen, polislere karşı vaki olan mukavemetlerine benzetilmiş ve Frond tabiri tarihte müstamel kalmıştır.

Venedik gibi cümhuriyet şeklindeki bazı hükûmetler bile, hakikatte, az mıktarda efrattan mürekkep bir zümrenin, bazan pek müstebiddane, idarei mutlakasına tâbi idi.

İlk hür cümhuriyetler. Yalnız on dördüncü asırda Avusturya boyunduruğundan kurtulmağa muvaffak olan İsviçre Kantonları ile İspanyaya karşı uzun mücadelâttan sonra istiklâlini tasdik ettirebilen Müttehit Eyaletler (Peyiba) Cümhuriyeti hakikaten hürriyetin hükümran olduğu ve milletin heyeti umumiyesinin hükûmete büyük veya küçük bir iştirak hissesi bulunduğu ilk memleketlerdir.

İngiltere ve meşrutiyet. İngiltereye gelince, bu memleket on yedinci asırda ayni zamanda siyasî ve dinî medit bir buhran devresi geçirmiş, fakat bu buhrandan da bir meşrutiyet hükûmeti doğmuştur.

İngiltere, bütün Avrupa devletleri içinde, mütlakıyeti tahdit eden bir idarei meşruta ve bir parlâmento istihsaline muvaffak olan ilk memlekettir. Yüz sene Muharebesini müteakıp vukua gelen iki gül - on beşinci asrın nısfı ahirinde - Muharebesine kadar parlâmento, hükûmet işlerinin sevk ve idaresine yakından iştirak eylemişti. Hükümdarın imtiyazatı mahsusasını halkın hukuku tahdit eder, meb'usların tasvibi olmadıkça hiçbir kanun mer'i olamaz, hiçbir vergi talep edilemezdi. Lâkin Tüdor Hanedanının galebesinden sonra bu hanedana mensup Yedinci Hanri, Sekizinci Hanri, Mari Tüdorve Elizabet te bütün hükümdarları mutlakiyetve sürükleyen umumî cereyana kapılarak

parlâmento müzakeratına ehemmiyet vermemeği, hatta bazan uzun zamanlar onu içtimaa davet etmemeği itiyat edindiler, hulâsa onlar da Fransa kıralları gibi, siyasî ve dinî mesailde yalnız kendi keyif ve arzularına göre hareket ettiler. İngilizler bidayette bu tarzı harekete tahammül ediyorlardı. Çünkü Tüdorlar Devri, memleket için umumiyetle şerefli ve çok faydalı olmuştu: Muvaffakıyetleri, hükûmeti mutlakiyetle idare etmelerini unutturuyordu. Fakat vaktaki idarei mutlaka ehliyetli hükümdarlar yerine ehliyet ve kifayeti az kıralların eline geçti, vaziyet değişti ve biribirini müteakıp iki ihtilâl vukua gelerek parlâmentonun ve milletin nüfuz ve hâkimiyeti tekrar tesis edilmiş oldu.

İhtilâllerin her ikisi de Elizabetin vefatı üzerine (1603) te kırallığı işgal eden Stüart Hanedanına karşı vukua geldi. Bu hanedandan evvelâ Birinci Jak ve daha sonra Birinci Şarl (1625-1649), Tüdor Hanedanına mensup hükümdarlar tarafından İngilterede tatbik edilen mutlakiyet usulüne mer'iyet ve meşruiyet kazandırmak çarelerini araştırdılar. Birinci Şarl, on bir sene kadar (1629-1640) parlâmentosuz, yalnız nazırlarının muaveneti ile saltanat sürdü. Haricî ve dahilî siyaset, malî, dinî her nevi mesail itibarile istediği tedabir ittihaz edildi.

Lâkin bu tedabir, dinî hissiyatı siyasî temayülâtına inzımam eden milleti pek büyük bir memnuniyetsizliğe sevketti. İskoçya Presbiteryenleri [1] 1640 ta isyan bayrağını açtılar.

[1] İskoçyadaki Protestanlara Presbiteriyen namı verilir. Bunlar Kalvinistlerin bir şubesidir.

[2] Bunlar da Presbiteriyenlerin bir kısmıdır.

İngilteredeki Püritenler[2] ile Müstakiller [3] de onları takip eyledi. Bu suretle dahilî harp başlamış oldu. Kıral taraftarları ile parlâmento taraftarları arasında senlerce mücadeleden sonra Parlâmento taraftarları galip geldi ve esir edilen Birinci Şarl 1649 da idam olundu.

Maamafih Kıralın hâkimiyeti mutlakası yerine bu defa askerî fırkanın reisi olan (Krom vel)in istibdadı kaim oluyordu.

Her nekadar 1648 de Cümhuriyet ilân edilmiş ise de Lort Protektör(Hami Lort) namını alan Kromvel, vefatı tarihi olan (1658)e kadar devletin yegâne hâkimi olmuştur. Lâkin memleket Kromvelin ifa ettiği hidematın hatırı için, istibdadına tahammül etmiştir. Hollandalıları, İspanyolları mağlûp eden, ticarî inkişafı hazırlıyan, seyrüsefer nizamnamesini tertip, Amerikada Jamayk adasını zapteyleyen Kromvel, Elizabet zamanındaki şerefli bahrî ve ticarî siyasete itina ederek memleketine yalniz zaferin temin eylediği kuvvei maneviyeyi değil, ayni zamanda dehasına en muvafık bir yolda kat'î istikameti vermiş oldu.

Oliviye Kromvel (1599-1658)

Kromvelin vefatı üzerine, askerî istibdat

[3] İngilteredeki Protestanların diğer bir şubesi.

dolayısile yorgun bulunan İngiltere, Stüart Hanedanını tekrar saltanat mekamına davet etti. 1660 tan 1688 tarihine kadar devam eden bu ikinci tecrübe birincisinden daha mes'ut neticeler vermedi. İkinci Şarl ile İkinci Jak pederlerinin mutlakiyet an'anatına sarılmak istediler. Beceriksiz harehetleri, muavenetini

Giyom Doranj (1650-1702)

temin etmek üzere Fransa Kıralı On dördüncü Lui ile hafî veya alenî münasebetleri, Parlâmentonun halkça en mergup tedabir ve kavaninine muhalefetleri ve bilhassa İkinci Jakın katolikliği kabul ile beraber İngiltereyi katolikleştirmek hususundaki mesaisi İngilizleri o derece hiddetlendirdi ki nihayet kendisini tart ve

İngiltere tacını Hollanda Reisicümhuru (Giyom Doranj)a tevdi ettiler.

İngilterenin bu ikinci inkılâbı (1688) tamamen sulhperverane cereyan etmişti. Yeni Kıral, tetviç edilmeden (Bill des droits) *Hukuk beyannamesi*ne resmen muvafakatini beyana mcbur edildi. Bu beyanname millete tanınmış olan bütün hukuku iade ediyor, milletin hâkimiyetini ve, katolikler müstesna, bütün İngilizler için tam bir hürriyeti mezhebiye esaslarının mer'iyetini tasdik eyliyordu. İşte bu suretle İngiliz milletinin Kırallarına karşı girişmiş bulunduğu mücadele hürriyetperverane fikirlerin galebesile nihayete ermiş oldu. Her suretle sulhe nail olan, bilhassa dahilî münazaalardan kurtulan İngiltere mesaisini, bundan sonra iktısadî ve siyaşî menfaatlerini takibe tamamen vakfedebilecekti.

Onyedinci Asrın ikinci nısfında Avrupa

On dördüncü Lui devri

1660 — 1715

On yedinci asır ortalarında Avrupa. 1660 tarihlerinde yani Vestfalya ve Pirene Muahedeleri ferdasında Fransa, Avrupanın en kuvetli devleti olarak göze çarpıyor. Bu sırada İspanya tam bir inhitat içinde idi; İngiltere rubu asırdan fazla bir zamandanberi dahilî mücadeleler ile meşgul idi; son muharebelerde mağlûp olarak eski azametinden sukut eden Avusturya Hanedanı ise Köprülülerin mevkii iktidara gelmesile canlanan Türkler ile ve İstiklâllerini unutmak istemeyen ve daima müddeiyat ve metalip ile ortaya atılan Macarlara karşı mücadele mecburiyetinde bulunuyordu. Birçok hükûmetlere ayrılmış olmak itibarile el'an bir inkısam manazarası gösteren Almanya ve İtalya henüz birer Coğrafî tabirden başka birşey değillerdir. Bahrî ticaret yüzunden zenginleşen Hollanda Eyalâtı Müttehidesi ile kuvvetli bir askerî devlet halini alan İsveç, mühim birer devlet olmakla beraber tefevvuk ve birincilik davasını etmeğe müsait bir yaziyette bulunmı-

yorlardı. On sekizinci asırda süratle büyüdüğünü göreceğimiz Prusya ve Rusya Devletlerine gelince Onyedinci asrın ortalarına kadar hiçbir rol oynayamamışlardı.

Fransanın tefevvuku ve On dördüncü Lui. Fransanın tefevvuku, daha saltanatının bidayetlerinde, On Dördüncü Lui haricî siyasetteki muvaffakiyetler ve bu muvaffakiyatın Avrupa da mucip olduğu endişe ile tamamen meydana çıkmıştı. Herkesin nazarında tayyun etmişti ki vaktile Avusturya -- İspanyanın tefevvuku ile tehdide oğrayan Avrupa muvazenesi bu defada On Dördüncü Luinin ihtirasat ve temayülâtından dolayı tehlikeye düşüyordu. Bu sebeple evvelce Fransa tarafından Şarlken ve İkinci Ferdinand aleyhine tertip edilen ittifaklar bu defa da kendiliğinden Fransa aleyhine dönüyordu. Bununla beraber Fransanın müktesep kuuvetle-

On Dördüncü Lui (1706 daki ihtiyar hali)
Versay sarayında bulunan kabartma ve renkli bir resminden

ri ve kırala hizmet eden mümtaz rical sayesinde bu saltanat devrinin ilk yirmi beş senesi parlak muvaffakiyetler ve neticeler vermiştir,

On Dördüdcü Lui uzun müddet hakimi mutlâk olarak saltanat sürdü. Frond kıyamının son ihtilâcatından sonra hiçbir kimse Kıralın iradesine muhalefet edemez olmuştu. Kıral, artık Başvekil istihdamına da lüzum görmeyordu; bütün işler, hukukunu olduğu kadar vezaifini de müdrik olan çalışkan kıralın elinden geçiyordu. Maamafih yanında ordu, hariciye, dahiliye, maliye, bahriye, müstemlekât, ticaret ilh.. lşleri için kendisine muavenet eden kıymetli nazır ve müşavirleri vardı. Bunlardan pek ziyade şöhret kazanan Kolber, yalnız başına bugünkü nazırlardan dokuzunun ifa ettiği vazifeleri görüyor, devrin en mükemmel bir nazır nümunesini teşkil eyliyordu. Türen ve Konde ve daha sonra Voban gibi meşhur Kumandanlar da ordularını idare, kale ve istikâmlarını inşa etmekte idiler. Rasin ve Buvalo, vak'anüvisleridir. Molyer, piyeslerini onun için yazıyordu. Ressam Lebrönün nezaret ve idaresi altındaki birtakım san'atkârlar da saraylarını inşa ve tezyin ediyor, Parklarının resimlerini çiziyordu. Hiçbir Kıral daha mümtaz ricalin hizmetlerine nail olamamış, hiçbir saltanat daha müsait şerait ve muvaffakiyat ile başlamamıştır.

Daha ilk zamanlarda zuhûr eden teşrifat mesaili üzerine İspanya, İngiltere ve papa On Dürdüncü Luinin müddeiyatını kabule mecbur oldular. Lui, bundan sonra, İspanya Kıralı Dördüncü Filibin kızı olan zevcesinin, İspanya

verasetine ait hukukunu kabul ettirmeğe çalıştı. Lui bütün İspanya verasetini istemiyordu. Fakat, selefleri gibi, o da Fransanın tabiî hudutlarını teşkıl eden Rayn nehri ile Alpler hattını ele geçirmek niyetinde bulunuyordu. Dördüncü Filibin vefatını müteakıp vaki olan ve İspanya mirasından bir kısmının Kransa Kıralıçasına intikalini istihdaf eken muharebe neticesinde ve (Eks - Laşapel) (1668) musalâhası ile Flândr zabtolundu. Hollanda muharebesi de Nimeg (1678) Muahedesi ile Franş Kontenin ilhakını tenin etti.

Fransa tefevvukuna karşı mücadele. Lâkin Fransız muvaffakiyetlerinin sürat ve sühuleti, komşularını, daha ozamandan itibaren, ziyadesile endişnak etti. 1668 de İngiltere, Hollanda ye hatta İsveç, Eransa aleyhinde olmak üzere ittifak ettiler. 1673 te, Hollanda muharebesinin bidayetlerinde, bir ihtilâli müteakıp Hollanda işlerini tedvire başlıyan Giyom Doranj, büyük bir meharet göstererek Habsburgları, İspanya ile Avusturyayı Fransa aleyhine ittifak akdine sevkeyledi. Bütün bu alâim ve istihzarat On Dördüncü Luiyi daha ziyade basiretle hareket için ikaz etmeli idi. Halbuki muzafferiyetlerinden ve hakimiyeti mutlakasından dolayı Luinin bir kat daha artan gururu, ricalinin en ufak bir itiraz ve muhalefetine tahammül etmiyordu. Müdaheneyi halisane vesayaya tercih ediyor ve daha vahim tedabir sürükleniyordu:

Evvelemirde muahedelerin mahirane bir surette tefsiri neticesinde evvelce Fransaya terkolunan arazi mülhakatının da Fransaya ait olacağını iddia etti. Ve bu bapta tetkikat icrasını

bazı mahkemelere emreyledi. Bu suretle sulh berdevam iken On Dördüncü Lui birtakım arazinin daha ilhakına vesile buldu. İstrasburg şehri gibi mühim bir mevki de bu meyanda bnluniyordu. Bu hareket, Gayrimeşru ve hiç olmazsa nabemevsim idi.

Bundan başka Lui bir ihtilâf ihdas ederek papa ile bozuştuğu gibi 1685 te Nant Fermanını ilga ve protestanlar hakkında şiddetli ve zalimane muamelât tatbik eyliyerek protestan devletler ile arasını açtı.

1688 de muharebe tekrar başladığı zaman On Dördüncü Lui, ittifak etmiş Avrupa karşısında müttefiksiz ve yalnız bulunuyordu. Saltanatın parlak devri geçmişti. Artık yeni fütuhat için değil, şimdiye kadar kazanılanları muhafaza için çarpışılıyordu. Dokuz sene devam eden şerefli, fakat pek ziyade yorucu muharebattan sonra (1697) de aktedilebilen Risvik musalâhası iki tarafın vaziyetini esasli bir surette değiştirmedi.

İspanya Veraseti muharebesi. — Beş sene sonra, 1702 de, muharebe, daha uzun bir zaman devam etmek üzre tekrar başladı. Bütün Avrupa yeniden Fransa karşısına dikiliyordu. Gerçi İspanya, bu defa, Fransanın müttefiki idi; çünki İspanyanın Habsburg Hanedanına mensup son Kıralı İkinci Şarlın vefatı ve vasiyetnamesinin On Dördüncü Lui tarafından kabulü üzerine 1700 tarihindenberi İspanyada On Dördüncü Luinin torunu Beşinci Filip hükümran bulunuyordu. Fransa için felâketi mucib olan bu vasiyetnamenin kabulü muhasematın ilk sebebi olmuştu. Maamafih İspanyanın müttefik

olması faideden ziyade zararı mucip oldu. Zira Fransayı, kuvvetlerini dağıtmağa mecbur ediyordu. Diğer taraftan Fransa protestanlarından bir kısmının kıyamı Fransanın, kuvvetlerinin bir kısmı ile en iyi jeneralini uzun müddet atıl bıraktı; İngiltere, Hollanda, İmparator ve Savua gibi müttefik düşmanlarin kuvvetleri bu defa daha mütefevvik olduğu gibi kâffesi Fransaya karşı şiddetli bir kin ile mütehassis buluniyordu; nihayet müttefiklerın orduları da şimdiye kadar çarpışılanlara nisbetle Marlboru (Marlborough) ve Prens Öjen (Eugène) gibi daha liyakatli kumandanlar tarafından idare olunuyordu.

Bu sebeplerle ilk senelerde kazanılan üç muzafferiyetten sonra hezimetler tevali ederek Fransa biribirini müteakıp Almanyayı, İtalyayı ve Peyibayı kaybeyledi. Bu defa Fransa da, İspan ya da İstilâya uğruyordu. Lâkin sulh istiyen On Dördüncü Luiye müttefikler, zaferlerinin gururile, kabulü mümkün olmıyacak, ağır şerait teklif ettiler. Bunun için muharebe biraz daha devam etti. Talii harp te değişti ve kazanılan iki muzafferiyetten sonra (1713-1714) tarihlerinde Fransanın haysiyetini sıyanet edebilen (Raştad) ve (Ütreht) Muahedeleri aktedilebildi.

İspanya veraseti Muharebesi namını alan bu mücadele neticesinde Fransa Avrupada zayıata oğramadı. Zayıatı Şimalî Amerikada Kanadanın şark sahilini teşkil eden (Akadi) ile Ter-Növ) adasından ibaret oldu. Bilâkis On Dördüncü Lui devrinin bütün kazançları: Artuva, Flândr, Franş Konte, Rusiyyon ve

Strasburg ile birlikte Alsas Fransaya bırakıyordu. Harbin masarifini asıl ödeyen, bütün müstemlekâtını kaybetmek suretile İspanya oldu. Hakikatte bu netice Fransanın aleyhinde idi. Çünkü Fransanın birşey kazanmamış olmasına mukabil bütün düşmanları tevessü ediyor, Binaenaleyh Fransa mağlûp vaziyetinde görünüyordu. Avusturya *Peyibayı, Milân Dükalığı* ile *Napoli* ve *Sicilya*yı alıyordu. *Savua* Dükası *Sardönya* ile beraber Kıral unvanını kazanıyordu. Brandeburg Elektörü Prusya Kıralı oldu. Müstemlek ve ticaret siyasetine vüs'at vermeğe başlıyan ingiltereye gelince, Cebelüttarık, Mayorka, Ter-Növ ve Akadi ile iktifa, fakat Amerikadaki İspanyol müslemlekâtında ehemmiyetli ticaret imtiyazları istihsal etti.

On Dördüncü Lui devrinin sonu. 1660 taki ihtişamlı Fransanın tefevvuku hasut Avropanın darbeleri ile artık yıkılmış bulunuyordu. Fransa insan ve para itibarile tükenmiş bir halde idi. Sefalet o kadar derindi ki Kıralın uşaklarının dilendiği görüldü. Şan ve şeref içinde başlıyan On Dördüncü Lui devri yes ve matem içinde hitam buluyordu.

On sekizinci Asırda Fransa
1715 - 1789

Fransanın inhitatı. On Dördüncü luinin iki halefi zamanında Fransanın inhitat ve tedennisi, bilhassa 1740 tarihinden itibaren bir kat daha bariz ve hâd bir şekil alır.

Fransanın hiçbir devrinde on sekizinci asır-

da saltanat süren On Beşinci Lui gibi menfur, On Altıncı Lui gibi de zayıf hükümdarlar görülmemiştir; hiçbir zaman Fransanın haricî ve hatta dahilî siyaseti bu devirde olduğu kadar gözdelerin ve nedimlerin hevesatına tabî olarak idare edilmemiştir. Dahilde devletin varidatı hayasızca yağma ediliyor, saray, vergi haslatının sülüsünü bel'eyliyordu. Malî müzayakaya çare bulmak üzere yapılan teşebbüs akim kalmiş, vergilerin gittikçe artmasına rağmen bütçe açığı da kapanmıyacak derecede kabarmıştı. Yüksek halk sınıfları yalnız zevk ve sefaheti düşünüyor, hükûmet gittikçe burjuvazinin ve avamın teveccüh ve itimadını kaybediyordu. Bir taraftan da Jansenistler[1] ile papa taraftarları arasında dinî münakaşa ve mücadeleler eksik olmuyordu. Aslında bir mahkemeden başka birşey olmıyan parlâmento, kıralın fermanlarını de tesçil vazife-

La Markiz Dö Pompardur (1721 - 1764)

Sen Kanten Müzesinde bulunan bir resimden

[1] Hususî bazı akaidi olan (Jansenyüs)ün taraftarları.

sile mükellef olduğu için bundan bilistifade On Beşinci Luiye karşı bazı vesayada bulunmak fırsatını bulmuş, halk ta kendisine muzaheret etmişti.

Hulâsa kırallığın nüfuzu hiçe iniyordu.

Filvaki kıymetli adamlar bu devirde de eksik değildir. Fakat gözdelerin tesir ve telkinatile idbara oğrıyan bu ricalin bir tesiri olmuyordu. Bunların kimi gözdelerden *Markiz dö Pompadurun*, kimi de *Madam dü Barinin* nufuzile azledilmişti. On Altıncı Luinin etrafında, bidayette ehliyetli kimseler toplanmış iken iki sene geçmeden başlıcaları kıralıçanın emrile azlolundu. Bunlardan Türgonun teşebbüs eylediği ıslahat, belki de kırallığı kurtarabilecek iken, akim kaldı. Neker de ayni suretle azledildi. Bilâkis kıralıçanın iltizam eylediği kimselerin malî idaresi iflâsı intaç etti ve nihayet (Etats-généraux) Etajenero (Ahali sınıfları Meclisi) nin içtimaa daveti lâzımgeldi.

Hariçte Fransa, bittabi, on sekizinci asrın pek az olmıyan bütün muharebatına da iştirak eylemiştir. Beynelmilel siyaset sahası bir kat daha genişlemişti: çünki bir taraftan Prusya, Rusya ve Hükûmatı Müttehide gibi yeni devletler vücut bulmuştu; diğer taraftan yeni mesail zuhûr etmişti: Avrupa mesaili ile sıkı bir surette alâkadar olan müstemlekât mesaili, Lehistan mes'elesi, şark mes'elesi, Alman mes'elesi, Avusturya-Prusya rekabeti... gibi.

Siyaset, bu devirde pek haşin ve tecavüzkâr olmuştu. En resmî ittifaklara, en mukaddes vaitlere ihanet hususunda tereddüt edilmiyor, her devlet yalnız kendi menfaatine bakıyor, en

kuvvetliler ile en hayasız ve riyakâr olanlar haklı çıkıyordu.

Bukadar ihtilâtat arasında Fransanın mukadderatını menafiine en uygun bir tarzda idare için Dördüncü Hanri veya Rişliyönün dehasına ihtiyaç vardı. Hakikatte zaman zaman İspanya Burbonları, Prusya kıralı, İmparatoriça Mari Terez ve İngiltereye isyan eden Amerika ihtilâlcileri için muharebelere girişildi. Fakat Fransanın menfaati için mücadele edildiğ vaki olmadı.Yalnız On Beşinci Lui saltanatının bidayetlerinde ve Filip Dorleanın niyabeti zamanında Fransa kendi mesaisi, kendi masrafı ve askerî muvaffakiyetleri ile bir kazanç temin etmişti ki o da Lorendir. Bu mıntaka Lehistan veraseti muharebesini müteakıp Viyana Muahedesi (1738) ile kazanılmıştı. Avusturya veraseti muharebesi (1740-1748) ise müteaddit parlak muzafferiyetlere rağmen bir menfaat temin etmedi. Kezalik Yedi Sene Muharebesi de bir faideyi mucip olmadı. Bu muharebe, bilâkis, Fransanın kuvvetlerini Avrupada atıl bırakarak müstemlekât mesailini ihmal ettirdi ve dolayısile Hindistan ve Kanadanın zıyaına sebep oldu.

Filvaki Yedi Sene Muharebesine nihayet veren Paris Muahedesi nden (1763) sonra Fransa bazı ricalin gayretile Amerika Muharebesinde (1778 - 1783) liyakatini gösteren bir donanma ve bir ordu vücude getirdi; Korsika adası da Cinevizlerden satın alındı (1768). Lâkin Fransa, yaptığı hatalar ile evvelce haiz bulunduğu tefevvuku istirdat için zuhûr eden mükemmel fısatları kaçırdı. Diplomasisi kararsızdı, elçilerinin teşebbüsatı resmiyesini hiçe indirecek, müdahalât ta menedilemiyordu. Fransanın zindegisi, menabii, filhakika, mazide olduğu gibi, büyük idi. Fakat kırallarının hatası yüzünden bu menabi heba oldu ve ihtilâli önliyecek nüfuzu kırallığa iadeye müktedir hiçbir haricî muvaffakiyet te temin olunamadı.

Yeni devletlerin teşekkülü

Prusya — Rusya

On sekizinci asırda, Fransa kırallarının ehliyetsizliği pek aşikâr olmasına mukabil, diğer Avrupa devletleri, hemen bilâistisna, pek mükemmel idare edilmek taliine mazhar bulunmuşladır. Bu da muvazeneyi Fransa aleyhine bir kat daha bozmak istidanı göstermiştir.

Bu devletler arasında, birinci sırayı teşkil etmek üzre, Prusya ve Rusya temayüz eder. Her ikisi de kısa bir zaman zarfında en kuvvetli devletlere muadil bir hale gelmek hususunu hükümdarlarının dehalarına medyundurlar.

Prusya. Prusyanın teşekkülü ve azameti Hohenzolern Hanedanının eseridir. Menşeleri cenubî Almanya olan (Hohenzolern) ler, bidayette alelâde şövaliyelerden ibaret iken, bilâhare büyüyerek 1415te Brandeburg margrafları ve elektörleri olmuşlardır. Bunlar, müteakıben Almanya ovasının iki müntehasında Prusya ve Klev dükalıklarını tevarüs ettiler, *büyük elektör* unvanını alan *Frederik Giyom*, 1640 ta, mevkii iktidara geldiği zaman diğer Alman prens-

lerinden farklı değildi: ne daha kuvvetli ve ne de daha zayıftı. Onlar gibi ayni mecburiyet ve vazifeler altında idi. Ayni zamanda imparatorun ve Lehistanın tâbii olduğu cihetle Habsburglara nazaran pek küçük bir hükümdar sayılıyordu.

Üç parçaya ayrılmış olan arazisi pek fakir, nüfuzu az, zadegânı ve vilayetleri imtiyazlarına pek merbut olduğu için elektörün nüfuzu hayalî gibi idi. Bu arazının ne müşterek bir idaresi ne de daimî vergileri ve ordusu vardı. Hulâsa Brandeburg hiçten ibaretti. Bunu bir dereceye kadar ıslah edebilmek mevzuubahs olabilirdi. İşte Hohenzolern Hanedanı bunu şayanı hayret bir inat ve metanetle deruhde eylemiştir. 1640 tan 1786 ya kadar sırasile gelen Büyük Elektör (1640-1688), Birinci Fredrik (1688-1713), Çavuş Kıral namını alan Fredrik Giyom (1713-1740), ve Büyük İkinci Fredrik (1740-1786) birer suretle memleketlerinin terakkıyatına hizmet etmişlerdir.

Büyük Elektör. Büyük Elektör, Prusya Devletinin hakikî müessisidir. Devletinin inkişafı için lâzım olan nizamatı esasiyeyi vazeden ve takip edilecek yolu gösteren odur. Evvel emirde her vilâyetin hususî imtiyazlarını ilga ederek bütün tebaasına nüfuzu mutlakını kabul ettirdi. Daha sonra daimî bir ordunun idaresi için lâzım olan daimî vergileri tarheyledi. Pederi kendisine 250 asker bırakmıştı. O, vefatında (17,000) asker bıraktı. Tabiî hudutlara malik olmadığı cihetle Brandeburgun, gerek müdafaa, gerek tevessü için, her şeyden evvel, askerî bir devlet olmak mecburiyetinde bulunduğunu anlamıştı. Bu suretle Prusya Devleti, azamet ve

kuvvetinin mebdeinden itibaren zamanımıza kadar askerî mahiyetini muhafaza etmiştir. Memleketin nüfusunu çoğaltmak için, Fredrik Giyom, hudutlarını bütün mültecilere, bütün zulümdidelere açtı. Bu suretle Fransada Nant Fermanının ilgası kendisine yirmi bin yeni tebaa temin etti. Nihayet Avrupa ihtilâfat ve mücadelâtında mahirane, hiyanetlere pekaz ehemmiyet veren hilekârane bir muvazene siyaseti takip ederek Lehistana tâbi olmaktan kurtulabildi. Hatta Vestfalya Muahedeleri (1648) ile *Pomeranya*, *Muğdeburg* gibi pek ehemmiyetli arazi kazandı. Bu kazanç yalnız hakimiyetinin sahasını tevsi etmedi. Ayni zamanda arazisinin ileride iltisakını hazırladı. Artık bu tarihten itibaren Hohenzolern Hanedanının gayesi bütün Almanya ovasını kendi nüfuz ve hakimiyeti altına almak olmuştur.

Büyük Elektörün iki halefi kendisi ile hiçbir suretle kabili mukayese değildir. Bunlardan Birinci Fredrik mütevassıt bir kabiliyette, Birinci Fredrik Giyom ise alelâde bir askerdir. Fakat her ikisi de vasıta ve menfaatlerine göre devletlerinin büyümesine gayret etmişlerdir. Şan ve şerefe meclûp olan ve On Dördüncü Luiye benzemek isteyen Fredrik, 1702 de, Brandeburg Elektörü unvanını Prusya kıralı gibi daha parlak ve faideli bir unvana tahvile muvaffak oldu. Badema diğer kırallar ile müsavi olarak münasebat tesis edilebilecekti. Birinci Fredrik Giyom hasis, bayağı, haşin, sarhoş olmakla beraber çok çalışkandı. Oğlunun istimal eylediği mükemmel orduyu ve harp hazinesini hazırlıyan odur.

Büyük Fredrik. Oğlu Büyük Fredrik deha sahibi bir hükümdar idi. Tamahkârlık derecesine varan tasarruf zevki, sây aşkı, inanılmaz derecede faaliyeti, menfaate ve devletin azametine meclûbiyeti ile olduğu kadar katı yürekliliği, ahlâk kaidelerine o derece ehemmiyet vermeyişi, yüzsüzce siyasî akideleri ile hakikî bir Hohenzolerndır. "İnsan gücü yettiği zaman almalı, iade mecburiyeti hâsıl olmadıkça asla haksız çıkılmaz„ derdi. Evvelâ, Fransa yardımile, Avusturyadan Silezyayı aldı; kendisini bu araziyi iadeye mecbur edilmek istendiği zaman büyük fedakârlıklar ihtiyarile muhafazaya çalıştı ve muvffak oldu. Bilâhare Lehistandan da, Prusya vilâyetini Pomeranyadan ayıran araziyi zapteyledi. Şarktaki bütün Almanya ovası bu suretle Prusya hakimiyetine intikal etmiş oluyordu. Arazinin istimarı, gayrimezru toprakların işletilmesi, bir harp hazinesi vücude getirmek, ordunun hüsnü idaresine dikkat ve itina hususlarında da

İkinci Fredrik (1712 - 1786) altmış yaşında iken

ecdadının an'anatına tamamile tevfiki hareket etti.

1786 da vefat ettiği zaman Prusya büyümüş, zenginleşmiş, altı milyon nüfusa malik bulunuyor ve yüz elli bin kişilik bir ordu tarafından da müdafaa ediliyordu. Bu sayede idi ki Yedi Sene Muharebesi esnasında hemen yalnız başına Avusturya, Rusya ve Fransanın birleşmiş olan kuvvetlerine karşı gelebilmişti. Artık Prusya Devleti de birinci derecede bulunan devletler meyanında idi.

Rusya. Prusyada Büyük Elektörle torununun oğlu tarafından yapılan şey Rusyada Büyük Petro ve İkinci Krterin tarafından vücude getirilmiştir.

Filvaki, 1689 da, Büyük Petro tahta çıktığı zaman Rusya, Brandeburgun 1640 taki vüs'atine nazaran tamamen farklı idi.

1613 tarihindenberi Avrupayi Rusî ile — On altıncı asır sonlarında istlâ edilen — Siberyaya sahip olan Romanof Hanedanı dünyanın ozamanki en büyük imparatorluğunda mutlakıyetle saltanat sürüyordu.

Lâkin bu imparatorluk tamamen avrupaî olan hiçbir şeye malik değildi: Medeniyeti, ahlâk, kıyafet ve âdatı, zevkleri, sınaatı, hulâsa herşeyi şarka, fakat bozulmuş, tereddi etmiş bir şarka mahsus, kaba ve barbardı. Bundan başka Türk arazisi ile Karadenizden, İsveç ayaletleri ile Baltıktan, Lehistan ile de Merkezî Avrupadan ayrılmış bulundukları için Ruslar, ğarbin büyük devletleri ile serbestçe temas ve münasebette bulunamıyorlardı. Rusyayı Avrupalılaştirmak, Avrupa siyaset sahasında ona, arazisi ve menabiinin vüs'at ve mebzuliyeti dolayısile işgalde haklı bulunduğu mevkii temin

etmek lâzımgeliyor ve bunun için de Türk, İsveç ve Lehistandan ibaret üç mania içinden Karadenize, Baltık deizine ve Almanyaya "pencereler açmak„ icap ediyordu. İşte evvelâ Büyük Petro (1689-1725) nin, daha sonra İkinci Katerin (1763-1796) in ikmali için ğayret ve zekâlarını hasır ve tahsis eyledikteri muazzam eser budur.

Büyük Petro. Sarfedilen mesainin netayici, ahlâkî ve içtimaî ıslahat itibarile, ümit edildiği kadar tam olmamıştır.

Büyük Petro (1672-1725) kırk beş yaşında iken

Petro, tebaasını, Hollanda, Almanya veya Fransada gördüğü insanlara benzetmek için mütemadiyen emirnameler isdar etti, durdu. Fakat yalnız haricî görünüş değişti, Rus ruhu asla istihaleye uğramadı.

Lâkin Romanofların haricî siyaseti hayrete şayan bir derecede muvaffakıyetli netice verdi. Rusyanın İsveç, Lehistan ve Osmanlı İmparatorluğundan ibaret üç hasmından birincisini Petro bertaraf etmeğe muvaffak oldu: Evvelâ İsveç Kıralı On ikinci Şarl (Demirbaş Şarl) ı Poltava (1709) Muharebesinde mağlûp etti, bilâhare de Niştat (1721) Muahedesi ile Beltık ayaletlerini fetheyledi.

İkinci Katerin. Diğer iki hasma taarruz eden İkinci Katerindir. Avrupe haritasından kaldırılan Lehistan, arazisinin iki sülüsünü Rusyaya terketti. Osmanlı İmparatorluğuna ait araziden Kırım ile Dinyestr nehrine kadar Karadeniz sahilleri de Küçük Kaynakci (1774) muahedesini müteakıp ve Yaş (1792) Muahedesi ile ilhak olundu.

İkinci Katerin (1729-1796)

Katerin, şüphe yok, daha büyük fütuhat tehayyül etmekte idi. Nazarında İstanbulun elde edilmesi, Rusya mukadderatı için elzem görünüyordu.

Lâkin Rusyanın şark meselesini yalnız başına hal ve tesviye etmesine tahammül edemiyen rakip Avrupa devletleri Rus ordularının cenube doğru olan istilâsını tevkife çalıştılar ve bir müddet bu istilâyı tevkif ve tehir ettiler. Maamafih ehemmiyetli bir askerî kuvvete istinat eden, mutlakıyetle hükümran ve ayni zamanda tebaalarının siyasî ve dinî reisi olan çarlara körkörüne muti bulunan Rusya, artık ilk muvaffakıyetlerinin tadı ile bademe bütün

büyük Avrupa mesailine karışmağa başladı ve vüs'ati dolayısile hemen hemen teshiri gayrikabil olduğu için bundan sonra Avrupanın siyasî mukadderatı üzerine kuvvetli bir tesir yapmağa muvaffak oldu.

Avusturya

Avusturya Devleti de on sekizinci asrın ikinci nısfında birinci derecede iki ehliyetli hükûmdar tarafından sevk ve idare olunmuştur. Mari Terez (1740-1780) ve İkinci Jozef (1780-1790.)

Arazisinin vüs'atı dolayısile Habsburg Hanedanı, Ütreht Muahedesi ferdasında, Avrupanın en kuvvetlisi gibi görünmekte idi.

Vestfalya Muahedelarinden sonra Avusturya. Vestfalya muahedelerinden bir müddet sonra cülûs ve (1705) tarihine kadar hükûmet süren Birinci Leopold ile halefleri Birinci Jozef ve Altıncı Şarl şahsen büyük meziyet sahibi olmamakla beraber tâliin büyük lûtüflerine mazhar olmuşlar ve şarkta mühim fütuhatta bulunabilmişlerdir. Çünki Osmanlı Devleti bu bir asırlık zaman zarfında dahilen büyük bir zaıf ve teşettüt içinde bulunuyordu. Köprülülerin mevkii iktidare gelmesi devletin hudut itibarile ricatine bir zaman mâni olmuş, hatta Vasvar Muahedesi eski güzel günleri hatırlatmıştı.

Fakat Merzifonî Kara Mustafa Paşanın Viyana önlerindeki hezimetini müteakıp bir Ehlisalip teşekkül etmiş ve Osmanlı orduları bundan sonra şark ve cenuba doğru sürülmüştür. 1699 senesinde akdolunan Karlofça Muahedesi Leopolde Macaristanı temin etmiştir.

Altıncı Şarl zamanında ise Avusturya bir taraftan İspanya veraseti Muharebesi neticesinde Peyiba, Milân Dükalığı, Napoli ve Sicilyayî kazanıyor, diğer taraftan Pasarofça Muahedesi (1718) ile şimalî Sırbistan ve Eflâkı Osmanlı İmparatorluğundan koparmağa muvaffak oluyordu. Maamafih bir müddet sonra Belgrad Muahedesi (1739) ile kazancının bir kısmını iadeye mecbur oldu.

Avusturyanın vüs'atı. Verilen izahata nzaran Habsburglar, Avusturya memaliki mevrusesinden (yukarı ve aşağı Avusturya, Tirol, Karniyol, Stirya, Karintiya) maada Bohemyaya, Silezyaya, Macaristana ve Veraset Muharebesi neticesinde İspanyadan zaptolunan balâda mezkûr memleketlere sahip bulunuyorlardı. Fazla olarak Almanya İmparatorluğu taci de kendilerine aitti. Filvaki Şarlın hataları ve Mari-Terezin talisizliği yukarda zikredilen Belgrad Muahedesi ile Sırbistan ve Eflâkı ve daha sonra da Silezyayi kaybettirdi. Lâkin bu zayiat Galiçya ve Bükovinanın ele geçirilmesi ile kısmen telâfi olunabildi.

Avusturya Devletinin mahiyeti. Yalnız şu ciheti kaydetmek lâzımdır ki Avusturyanın bu kuvveti hakikî olmaktan ziyade zahirî idi. Habsburglar yalnız bir millet değil, muhtelif milletlerden mürekkep bir küme üzerinde hükümran idiler: Almanlar, İslavlar, Macarlar, İtalyanlar, Romanyalılar.... ilâ gibi. Bunlar lisan, ahlâk, an'anat ve menafi itibarile yekdiğerinden tamamen farklı bulunuyorlardı. Bu milletler arasında Bohemyadaki Çekler, Macaristandaki Macarlar ve daha sonra Caliçyadaki Lehler gibi

eskidenberi müstakil kırallıklar teşkil etmiş ve parlak bir tarihe malik bulunmuş olanlar davardır.

Bu maziden bittabi bazı hatırat ve birçok siyasî imtiyazlar muhafaza etmekte idiler. Mari-Terez ile İkinci Jozefin gaye ve mesaisi bu muhtelif milliyetleri ihtilât ve vahdete sevk, rekabet ve müddeiyatlarını bertaraf, müşterek bir idare tesis, millî tesanüt fikrini telkın ve mütecanis bir ruh bahşeyliyerek bir Avusturya vatanı ibda etmeğe müteveccih oldu. Bu gaye belki hayalî, fakat pek cazipti. Buna vâsıl olmak için Mari-Terez müdebbirane bir mülâyemet siyaseti, İkinci Jozef te her türlü ihtimalâta karşı lâkayit cezrî bir siyaset takipetti. Her ikisi de anut bir faaliyetle ve pek canlı bir vazife hissile inkârı gayrikabil bir gayretle çalıştılar.

Mari-Terez (1717-1780)
Versay Müzesinde bulunan bir resimden

Fransız ihtilâlı arifesinde bu hükümdarların eseri takdire lâyık bir dereceye gelmişti. Avusyanın malî ve askerî kuvveti ehemmiyetli bir surette tezyit edilmiş, bazı mezhebî ve içtimaî

ıslahat mevkii tatbika konmuş bulunuyordu. Devletin vahdetini temine müteveccih siyasî ıstılahat ta Alman ve Çek ayaletlerinde muvaffakıyetli neticeler vermişti. Lâkin bu ıslahat Belçikalılar ile Macarlar arasında yenilmez mukavemetlere, hatta isyanlara maruz kalmıştı. İmparatorluğun, tesadüfler, miraslar ve muahedeler neticesinde ayni elde toplanmış gayrimütecanis parçalardan mürekkep olmasından ibaret bulunan asıl hastalığı vuzuh ile göze çarpıyordu. Bir Avusturya Devleti vardı. Fakat bir Avusturya milleti mevcut değildi. Umumî Harp birbuçuk asır sonra bile bunun vücut bulamadığını ispat etti. Saltanat süren hanedana karşı bir hulûs ve sadakat mevcuttu, lâkin bir Avusturya vatanı yoktu. Habsburglar Devletinin on dokuzuncu asırdaki tarihi bu vaziyeti gösteren vakayi ve hadisat ile doludur.

İngiltere

İngilterenin on sekizinci asırda azametini temin eden şey, kırallarının dehası değildir, bu azamet ve inkişaf tamamen İngiliz milletinin dehası eseridir.

Filhakika İngiltere, 1714 tarihinden itibaren, büyük kırallar değil, âdeta gayrimevcut sayılabilecek hükümdarların saltanat sürmesi taliine mazhar olmuştur. Hanovr Hanedanına mensup olan Birinci Corc ile İkinci Corc (1714-1760) halis Alman idiler.

Protestan oldukları ve kadın cihetinden Stüart Hanedanına mensup bulündukları için saltanata davet olunmuşlardı. Ayni zamanda Ha-

novr Elektörü olan bu kırallar, İngilizce bilmedikleri için kırallıklarının istıkbalile alâkadar olmuyorlar, yalnıy Almanyadaki küçük arazileri ile meşgul bulunuyorlardı. Bu hükümdarlar İngiltereye bir iyilik yapmamışlarsa bile hiç olmazsa fenalık ta ikaına muktedir değillerdi. Bunların On beşinci Lui gibi bir hükümdara faikiyet ve müraccahiyeti meydandadır.

İugilterede Hükûmet ve siyaset. Vaziyetleri sebebile bu kırallar, parlâmentoyu ve nazırları memleket işlerini sevk ve idare hususunda serbest ve yalnız bırakılmışlardı. (1688) kukuk beyannamesinden beri kat'î surette meşrutî bir hükûmet şeklini alan İngiltere, bu suretle parlmanter bir hükûmetin esas kaidelerini ibda edebildi: Nazırların müşterek ve müteselsil mes'uliyeti ve tesanüdü, bunların, meclislerin ekseriyeti meyanından intihap olunmaları kaidesi, parlâmentodan çıkan kanunların kıral tarafından tasdiki mecburiyeti... gibi. Bu kavait ve tedabir Üçüncü Corc (1760-1820) zamanında birkat eaha tekâmül etti ; siyasî ve yevmî matbuat inkişaf, mitingler akdi itiyadı tessüs eyledi.

Bu usulü idare milletin, mümessil ve meb'usları vesatetile ve menfaatlerine muvafık olarak kendisini idare etmesinden başka birşey değildir. Bu meb'uslar emlâk ve arazi sahibi zadegân sınıfına veya ticaret ve san'atle müştegil yüksek burjuvaziye mensup az miktarda ailelerden alınmakta idi. Eski Roma Cümhüriyetinde olduğu gibi İngilterede de bu mümtaz ailelerde hükûmet an'anatı teessüs ediyor, hüriyetperver veya muhafazakâr hangi fırka mevkii iktidarda olursa olsun, İngiliz siyasetinin

bir fikri takip ve sebat ile idare edilmesi temin olunuyordu. Muvaffakıyetin esaslı zamânı bu suretle elde edilmiş oldu. On sekizinci asırdaki İngiliz ricalinin en mümtazlarından olan baba ve oğul iki pit, eski Roma Senatosu gibi «icrayi hükûmet için tefrik ve ilgayi nifak» siyasetini takıp etmişlerdi. Bunlar dünyanın mütebaki aksamında serbestii harekete malik olmak için Avrupa ihtilâfatını körüklüyorlar, hatta icabına göre yeniden ihtilâf ihdas ediyorlardı. Avusturya veraseti ile Yedi Sene muharebeleri, bilâhare ihtilâl ve İmparatorluk devrindeki Fransaya karşı giriştikleri amansız mücadele esnasında hep bu tarzda hareket eylemişlerdir. Bunlar bu suretle bütün İngiliz milletinin teveccüh ve itimadını kazanmışlardı. Çünkü esas itibarlie müspet ve amelî olan siyasetleri, galebesinde zengin, fakir, gemici, tacir ve amele, asil veya borjuva herkesin doğruden doğruya alâkadar olduğu millî bir siyasetidi. On sekizinci asırda İngilterenin büyük tefevvuku bu siyaset yüzündendir. İngiltere, bu hükûmet tarzı ve siyaseti ile büyük muvaffakiyetler ihraz etmiş, bütün milletler üzerinde mühim tesirler ika eylemiştir.

Diğer Avrupa Devletleri

Bir tarafta Prusya ve Rusya pek canlı olarak doğmakta, Avsturya ve İngiltere eski kuvvetlerini, parlak bir surette inkişaf ettirmekte iken diğer tarafta evvelce pek ziyade ehemmiyeti haiz olan bazı büyük devletler de husufa uğramakta, hatta münderis olmakta idi. İspanya,

Hollanda, İsveç ile Osmanlı İmparatorluğu ve Lehistan bu kabîldendir.

İspanya. İspanyada inhitat İkinci Filip devrinden itibaren başlamıştı. Tedenni, Filibin Habsburg Hanedanına mensup halefleri zamanında hâd bir şekil aldi. Bunlar aleddevam Fransaya karşı mağlûp olmuşlar ve On yedinci asırda Hollanda (Peyiba) sını, (Artuva) yı, (Rusiyon) u, (Franş-Konte) yi ve Portekizi terk mecburiyetinde bulunmuşlardır. Artık İspanya ordusu ehemmiyetini kaybetmiş bulunuyordu. Dahilde ticaret, sanayi, ziraat İkinci Filibin ittihaz ettiği meş'um tedabir ve takip eylediği siyaset yüzünden mahvolmuştu.

On sekizinci asırda İspanya tacı Burbon Hanedanına intikal etti. Artık İspanya siyaseti hemen aleddevam Fransa siyasetine tâbi oldu. Bu sebeple Ütreht ve Raştat Muahedeleri ile bu Hanedandan olan Beşinci Filibin elinden Cebelüttarik, Mayorka, Sicilya, Sardenya, Napoli, Milân ve Belçika nez'edildi. Filvaki Sicilya ve Napoli, daha sonra Parme Dükalığı Fransanın yardımı sayesinde Viyana ve Ekslâşapel Muahedeleri ile İspanya Burbonlarına iade olunmuştur. Fakat bu, sırf hanedana ait bir muvaffakıyet olarak kaldı. Ve İspanyol milleti bundan müstefit olmadı.

Üçüncü şarlın (1759-1788) iktısadî islahatı, asrın ikinci nısfında, inhitatı tevkif edecek ve daha iyi bir devir açacak gibi görünmüştü. Lâkin İspanyaya eski azamet ve tefevvukunu asla iade kabil olmamıştır. İberik yarımadası, bundan sonra, ikinci derecedeki devletler meyanında ahzı mevki etti ve azametli mazisi yalnız bir hatıra olarak kaldı.

Hollanda. Hollanda da on sekizinci asırda ehemmiyetini kaybetmiştir. Bu memleket on dördüncü Lui devrinde gayri memul muvaffakıyetlere nail olmuştu. Bundan sonra mukadderatını İngiltereninkine raptetti. Halbuki Ütreht Muahedesinde Hollanda feda edildi. Artık bu devirden sonra eski müttefiki olan İngilterenin müthiş terakkiyatı karşısında Hollandanın ticarî ve bahrî kudreti zevale uğramış, Hollanda, İngilterenin bir peyki olmuş bulunuyor.

İsveç. On yedinci asırda ve Güstav-Adolf, Onuncu Şarl ve On ikinci Şarl devirlerinde İsveç birinci derecede bir askerî devlet olmuştu. İmparatora, Lehlere hatta Ruslara karşı zafer kazanan İsveç, Baltık denizini bir İsveç gölü haline getirmek tasavvurunu hemen hemen mevkii fiile çıkarmıştı. Lâkin on sekizinci asırda Büyük Petro birdenbire İsveçe karşı çıktı ve Baltık eyaletlerinin büyük bir kısmını zapta, (1709) da Poltavada en iyi ordusunu tahribe muvaffak oldu. Bu darbe okadar ağır idi ki, 1772 ve 1790 tarihleri arasında faal bir hükümdar olan Üçüncü Güstavın mesaisine rağmen İsveç, bütün on sekizinci asır zarfında ehemmiyetli bir devlet mevkiine avdet edememiştir.

Lehistan. Avrupa devletleri içinde en mühlik darbelere maruz kalan Lehistan oldu.

Şarka karşı pişdarlık vazifesini gören ve birçok defalar Osmanlı imparatorluğu ile mücadeleye girişen Lehistan on sekizinci asrın ikinci nısfında istiklâlini kaybetmektedir. Müthiş komşularının ittifakı kendisine bu akıbeti hazırlamıştır. Filhakika Avusturya İmparatori-

çesi *Mari Terez* âdeta zoraki olarak *İkinci katerine ile Büyük Frederike* iltihak etmiş ve bu üçü arasında Lehistan (Polonya) taksim edilmiştir. Maamafih bu akıbette bizzat Lehistanın da hatası vardır: Hükûmet anarşi içinde, kıral kudretsiz, maruf (Veto) [1] dolayısile Diyet Meclisi de âciz bulunuyordu. Sulh zamanında bir mevcudiyet göstermiyen ordu, harp zamanında inzıbattan mahrum zadegândan mürekkep bir kalabalıktan başka birşey değildi. Bu ordu ne topçuya ve ne de erzak ve mühimmata malikti. Fazla olarak dahilde katolik ekseriyeti ile ortodoks ve protestan ekalliyetleri arasında daimî bir cidal vardı. Bunlara memleketin tabiî hudutlardan ve müstahkem mevakiden mahrumiyeti ilâve olunursa Lehistanın korkunç za'fının sebepleri tamamen anlaşılır. Bu şerait dahilinde bu memleket açgözlü komşular için mükemmel bir şikâr teşkil ediyordu.

On yedinci asır bidayetlerinden itibaren İsveçliler, Ruslar ve Almanlar müteaddit defalar Lehistanın hudutlarını geçmişler, serbestçe arazisini çiğnemişlerdi. 1768 tarihine doğru İkinci Katerin bu memleketi kat'î surette ilhak etmeği düşündü. Fakat İkinci Frederik ile Mari Terez de hisselerini istediler. Bu suretle (1772) de Lehistanın ilk taksimi vukua geldi. Bunu yirmi iki sene sonra bir ikinci ve biraz sonra da üçüncü ve son bir taksim (1793-1795) takip etti. Avrupa

[1] On yedinci asrın ortalarından itibaren Diyetteki kararların ittifak ile verilmesi âdet olmuştu. Bir tek meb'usun (veto) yani (muhalifim) demesi verilen kararın, yapılan kanunların keenlemyekûn addolunması için kâfi gelirdi. Bu şerait dahilinde icrayi hükûmet imkânsız olmuştu.

bu menfur ve gayrimeşru tecavüze yani kavilerin zayıfı ezmesine karşı tamamen lâkayit kaldı. Bu haksızlığa karşı sesini yükselten yalnız Osmanlı Devleti olmuştu. Lâkin o da Rusyaya karşı giriştiği muharebede mağlûp oldu ve Lehistan da Harbı Umumîden sonra tekrar meydana çıkmak üzere haritadan silindi.

Müstemlekât ve iktısat mesaili

On sekizinci asırda Avrupa muharebelerinin in'ikâsları müstemlekelerde de görülmektedir. Filhakika on altıncı asırdanberi beynelmilel siyaset sahası genişlemişti. Avrupalıların, kendi vatanları haricinde, gittikçe ehemmiyet peyda eden menafii vardı. İlk keşfiyatı yapan Porttekiz ve İspanyollara başka milletler de inzımam etmiş veya onların yerine kaim olmuştu. Hollandalıların, daha sonra Fransızların ve İngilizlerin sırası ile müstemlekâtla alâkaları yukarda bilmünasebe zikrolunmuştur. Portekizler sadece sahillerde müstahkem ticaret mevkileri tesis etmişler, dahile nüfuz eylememişlerdi. Halbuki diğerleri (İspanyol Amerikası, Antiller, Kanada ve yeni İngiltere gibi) hakikî iskân müstemlekeleri vücude getirdiler.

1740 tarihine doğru Kanadada doksan bin kadar Fransız yaşıyordu; bir milyon kadar İngiliz de Şimalî Amarikadaki Alegani dağları ile Bahrı-Muhiti-Atlasi arasındaki sahayı işgal etmişlerdi. Şilide, Arjantinde, Meksikada, Brezilyada ise yerlilerle karışıp yerleşen İspanyol ve Portekizlerin miktarı iki milyondan aşağı değildi.Birtakım inhisar şirketleri ana vatanlarla

müstamirlerin münasebatını temin ediyor, birçok hatalara, seri kazançlar ve büyük temettüler temini endişesile yerlilere ve hatta müstamirlere karşı tatbik edilen zalimane usullere rağmen Avrupa ile müstemlekeler arasındaki ticaret inanılmaz derecede artıyordu. On sekizinci asrın ikinci nısfından itibaren şeker, kahve, kakao, çay gibi yüz sene evvel lüks ve zevk emtaası sayılan müstemlekât mahsulleri artık birinci derecede havayiçten sayılmağa başlamıştı.

Fransız müstemlekeleri. Daha bu devirden itibaren müstemlekelerin kazandığı ehemmiyet ilerde bunların oynamağa namzet oldukları rolün azametini meydana çıkarmış görünüyordu. İngilizler bunu pek mükemmel ve herkesten daha evvel anladılar. Takdire şayan bazı istisnalarından sarfı nazar edilirse Fransızlar müstemlekelerin istikbaldeki ehemmiyetini sezmediler bile. Arjanson ve Şuvazöl gibi Fransanın akıllı bazı nazırları hatta Volter gibi büyük bir zekâ, müstemelke siyaseti ile istihza bile ediyorlardı. Fransanın iktısadî kudretini çekemiyen İngilizler, 1756 da Yedi sene harbine başladıkları zaman Fransızlar, Kanadada yirmi misil faik kuvvetlere karşı çarpışan müdafaa kuvvetine imdat olarak ancak üç yüz kişi gönderdiler. Düpleks tarafından Hindistanda vücude getirilen eseri muhafazaya çalışan müdafaa kuvveti ise ancak on yedi kişilik bir takviye müfrezesi alabildi. Fransız müstemlekeleri bu derece ihmale uğramıştı. Nihayet 1763 te Paris Muahedesi bir kalem darbesi ile Kanadayı, Luizyanayi ve

Hindi,Fransanın elinden nezi'eyler ve bu suretle müstemlekât yolunu kapayarak Fransayı uzun bir zaman için tekrar dar Avrupaya hapsederken Hariciye Nazırı Şuvazöl işidilmemiş bir fikir dalâleti ile bu müstemlekeleri vermekle «İngilizlere iyi bir oyun oynadığını» söyleyerek öğünmek gaflet ve cür'etini gösteriyordu.

İngiliz müstemlekeleri ve Hükûmatı Müttehidei Amerikanın teşekkülü. Filhakika yirmi sene kadar sonra İngiltere de vahim bir mağlubiyete uğradı: Londra Hükûmetinin Amerikadaki müstamereler hakkında ittihaz eylediği tedbirlerin isabetsizliği kıyama sebebiyet verdi. 1776 da Amerikadaki on üç İngiliz müstemlekesi on sekizinci asır filozoflarından mülhem olarak bir (Hukuku Beşer) beyannamesi neşir ve kendilerini müstakil ilân ettiler. İngilizlere karşı hissedilen kinin sevki ve evvelce uğranılan mağlubiyetin intikamını almak arzusile Fransanın da müdahale ettiği Yedi Senelik bir muharebeden sonra *(Versay)* Muahedesi, Hükûmatı Müttehidenin istiklâlini kabul ve tasdik etti (1783).

Bununla beraber bu mağlûbiyet İngiltere için telâfisi kabil olmıyan bir felâket teşkil etmedi. Evvel emirde meşhur kaptan Kokun seyahati (1769-1770) netitcesinde İngiltere, Yeni Zelândı ve Avusturalyayı ele geçirdi. Bundan başka Hükûmatı Müttehidei Amerika, eski ana vatanla pek sıkı münasebetler idame eyliyor, İngiliz muhacirlerinin bu memlekete akını da devam etmekten hali kalmıyordu; ticaret te serbestî usulü sayesinde tenakus şöyle dursun bilâkis tezayüt etti; öyle ki uzun bir zaman

için Hükûmatı Müttehide, İngiltereye mühim menfatler teminine devam eyledi.

Sanayi memleketleri. Bu sıralarda müstemlekât mesaili ile iktısadî mes'eleler gittikçe ehemmiyetini teyide ve devlet adamlarının bu mesail ile iştigalini icap ettirmeğe başlıyor.

Sınaî istihsalât ve bunun neticesi olarak ticarî münasebetler de pek mühim terakkilere nail oluyor. Floransa, Venedik, Flandr ve İspanya gibi kurunu vustanın sınaî merkezlerine *Dördüncü Hanri* zamanından itibaren Fransa, *Elizabet* devrinden sonra da İngiltere gibi yeni sınaî faaliyet memleketleri inzımam etmişti. Filvaki Fransada Kolber çuha, ipekli kumaşlar, cam ve ayna, halı, dantelâ imalâtı için pek müsmir teşvikatta bulundu. Mamulâtın mükemmeliyeti sayesinde Fransa yalnız ecnebi memleketlerin sınaî tabiiyetinden kurtulmadı, ayni zamanda hariçte de müşteriler bulabildi. İngilterede de *Elizabet* yün çuhalar nesç ve imalini teşvik ve ihdas etmişti. On sekizinci asırda da pamuk nescine başlandı. Bundan maada o vakte kadar odun ile işlenen madenlerin kömür ile işletilmesi usulü öğrenildiği zaman memleketin madenkömürü ve demir itibarile azîm serveti, madenî sanayiin zuhûrunu ve pek seri inkişafını temin etti. İngiltere bu sayede asrın ikinci nısfından itibaren mamulâtını bütün dünyaya sevketmeğe başladı.

Sanayiin ve iktısat ilminin terakkisi. Sınaî imalâtın terakkisi ile amelenin miktarı tezauf etti. Daha Kolber zamanından itibaren Fransadaki bazı fabrikalarda binlerce ve yüzlerce

amele sayılıyordu. Ingilterede de ayni netice ve tahavvül hâsıl oldu. Bu suretle eski aile sanayii yerine asrî büyük sanayi kaim olmağa başladı. Artık bugünün manasile büyük imalâthaneler, fabrikalar doğuyordu. Eskoçyalı Ceymis Vat *(James Watt)* 1769-1779 tarihleri arasında ilk buhar makinesini vücude getirmeğe muvaffak olduğu zaman on dokuzuncu asırda dünyayi değiştiren harikulâde iktısadî tekâmül artık tahmin olunabiliyordu.

Yine bu devirde sanayi ve ticaret işlerinde himaye usulü elzem görülüyordu. Devletlerin hudutları dahilinde bile ne istihsal ve ne de mübadele' serbest değildi. Teferruata kadar karışan talimatnameler istihsal ve mübadeleyi vesayet altında bulunduruyor, dahildeki sayılmaz gümrükler bunları kısmen felce uğratıyor du. Buna mukabil ismi yeni işitilmeğe başlıyan iktısat ilminin mensupları de - iktısatçılar - istihsal, sermaye, sây mes'elelerini tetkike, ziraat menabii ile sanayi ve ticaret menabiini mukayeseye çalışıyorlar, talimatnamelere, esnaf teşkilâtına, muzaaf gümrüklere karşı itiraz ediyorlar ve serbestî usulüne taraftar olarak iktısat âleminin bazı esaslı kanunlarını sezmeğe ve ifadeye başlıyorlardı.

Efkârın Tahavvül ve İnkişafı

On sekizinci asırda hertarafta, muharrir ve mütefekkir ve filozofların ağzında ve kaleminde hürriyet kelimesine pek sık tesadüf ediyoruz. Hürriyet, bu devrin en esaslı mevzuudur. Bu kelimeye müsavat ve tesamüh *(mezhep ve ayin ser-*

bestîsi) kelimelerinin de ilâve edildiği görülüyor. Fransada evvelâ Monteskiyö sonra Velter, ve daha sonra da Didero ile ansıklopedistler, Kondorse ve Jan Jak Ruso bu üç mefhumun sihirkâr meziyetlerini göstermeğe çalışmışlardır.

On yedinci asırda edebiyat yalnız fikrî yorgunluğu bertaraf edecek bir şeydi. Fransız muharrirleri beşerin ruhunu mücerret olarak mütalea etmekten başka birşey yapmıyolardı. Halbuki on sekizinci asırda bilhassa insanın, muhitindeki faaliyet ve tesiri, bilâkis muhitin de insan üzerine mukabil tesirleri tetkik ve mütalea edildi. Edebiyatın bundan sonra amelî ve içtimaî bir gayesi oldu; kendilerine filozof namı verilen bu devrin şairleri, nasirleri hak namına mutlakiyete, sınıf müsavatsızlığına ve dinî müsamahasızlıga karşı ilânı harp ettiler. Mutlakiyetin ve imtiyazlı sunufu içtimaiyenin yalnız Fransada değil, hemen bütün Avrupada inkârı kabil olmıyan suiistimalâtı, filozofların tenkitlerinin haklı olduğunu daha canlı bir surette hissettiriyor, İngilterede ve Hükûmatı Müttehidei Amerikadaki serbest hükûmet nümuneleri, mütalealarının tahakkuku mümkün bulunduğunu gösteriyordu.

Bu teceddütperverane fikirler yalnız münevver zümreye mahsus değildi. Bunlar salonlardan çıkarak sokaklara ve halka yayılmakta, tedricen "efkârı umumiye„ doğmakta idi. İfade vasıtaları matbuat, istidalar ve mitinglerden ibaret olan efkârı umumiyenin İngilterede tesir ve nüfuzu pek büyüktü. Yavaş yavaş Fransada da efkârı umumiye, kuvvetini hissetmeğe başladı. On sekizinci asrın bidayetlerinde devlet

havadisine karşı lâkayit olan halk, asrın ortalarına doğru vilâyetlerde bile gazete okumağa başlamış bulunuyor. Ahali artık pek iyi fark ve temyiz etmeğe muktedir olmasa da poletika ile meşgul oluyor. Fransız ihtilâlinin başlangıcında kıralı Etajenero (Sunuf meclisi)yü içtimaa davet ettiren, malî iflâstan ziyade, efkârı umumiye olmuştu. Diğer memleketlerde de, hatta prensler ve hükümdarlar arasında hürriyet ve tesamüh fikirleri kendisini hissettirmeğe başlamıştır. Kurunu vustada olduğu gibi Fransa, Avrupanın bir mektebi olmakta devam ediyor; lisanı, kitapları, fikirleri ve zevkleri her tarafta tesirini gösteriyor. Prusya kıralı İkinci Frederik, İspanya Kıralı Üçüncü Şarl, Rusya imparatoriçesi İkinci Katerin, Avusturya İmparatoru İkinci Jozef ekseriya Fransız filozofları ile sıkı münasebette bulunan ve azçok samimiyetle tebaalarına hatta zorla iyilik yapmak istiyen münevver birer hükümdarı matlaktır. Tesamüh te bu devirde günün mes'elesidir. Edebiyat ve çok defa sahte bir şekle istihale eden hassasiyet te çok sürülen, rağbet gören şeylerdendir. Zamanlarına göre bu devrin şair, muharrir ve ressamları ile bunların eserlerinden salonlarda takdirkârane bahsetmek bir moda teşkil eyliyordu.

Ayni zamanda ulûm ve fünun için de büyük bir merak ve alâka gösterilmekte idi. On yedinci asır yalnız Holandalı Rambrand (1606-1669) ve İspanyalı Velaskez (1599 - 1660) gibi büyük ressamlar, Fransada Korney (1606 - 1684) gibi muharrirler, Holandada Spinoza (1632 - 1677) gibi derin mütefekkirler yetiştirmedi; bu asırda

ayni zamanda tetkikatı ilmiye ve fenniyenin esas ve usullerini vazeden Bakon ve Dekart gibi âlimler de zuhûr etti. Yine bu asırda Dekart, Paskal Leybniç, Nüyüton, Galile Hüyjens gibi erbabı ilim sayesinde riyaziyat, ilmi heyet, fizik ve tıp esaslı keşfiyat ve terakiyata nail oldu. Bu ilim insanları darülfünun doktorlarından değil merak ve heves erbabından oldukları ve birçoğu eserlerini lâtince değil analisanlarile yazdıkaları için pek çok kimseler mesailerine alâkadar oldular. Dekartın eserleri salonlarda münakaşa olunuyor. Nüyton ile Leybiçten de bahsetmek moda halini almış bulunuyordu.

Bu moda müteakıp asırda da devam etti. Filvaki bu devrin âlimleri umumiyetle on yedinci asrın dahilerile mukayese edilemezdi. Bununla beraber Lavvaziye ve Bertole sayesinde kimya, diğer birtakım ilim adamlarının mesaisi ile de riyaziyat ve tabiiyat terakki etmekte devam eyledi. Şu cihet dikkate şayandır ki bu devirde âlimler en ziyade amlî eser ler vücude getirmeğe çalışmaktadırlar. Jufruva Dabans ve daha sonra Fülton ilk buharlı gemileri inşaya muvaffak oldular. Bir taraftan da Franklen siperisaikayi, Mongolfiye biradeler ilk havaî seyahat vasıtasını, Vat buharlı makineyi keşif ve icat eyliyor. Bunlar on dokuzuncu asırda harikulâde bir sürat ile artanfaideli ihtiralar silsilesinin başlangıcıdır.

Şimdi diğer kıt'alara da seri bir nazar atfedelim :

Asya, Afrika, Amerika ve Okyanusya

Avrupa milletleri hergün biraz daha ilerlemekte iken Avrupa haricindeki beşeriyet bu devird uyuyor görünmektedir.

Çin. Çin iki bin senedenberi müessesatını değiştirmemiş bulunuyordu. Bu memlekette yeni hiç birşey icat edilmemiş, bilâkis an'anata riayet, faziletlerin en birincisi addolunmakta bulunmuştu. On yedinci asırda memleketi itaati altına alan ve yabancı bir hanedan teşkil eden Mançuların istilâsındanberi, yollar, köprüler kanallar gibi eski imparatorların gayreti eseri olan büyük nafıa işleri de ihmal edilmiş bulunuyordu. Bununlaberaber memlekette büyük bir refah mevcuttu. Dahilî ticaret inkişaf etmişti. Mimarî, tunçtan ve fildişinden heykel ve sair nefis eşya yapmak, porsölen, lâke mobilye imalâtı gibi Çine has bazı sanayii nefîse pek mükemmel eserler vücude getirmekte idi.

Japonya. Japonya da derebeylik teşkilâtına tâbi bir devletti. Mikadonun hakikî bir kudreti ve salâhiyeti yoktu. Nüfuz *şugon* denilen irsî saray nazırlarına aitti. Bunlar da Daymiyo denilen birkaç yüz derebeye istinat etmekte idi.

Japonya medeniyetinin bir kısmını Çinden almıştı. Fakat Japon seciyesi Çin seciyesinden esaslı bir surette farklı idi. Sanayii nefîse Japonyaya has bir tarzda inkişaf etmişti. On yedinci asırda Cezvitlerin faaliyeti ile garp medeniyeti tesiratına açılmağa başlamış olan Çin on seki-

zinci asırda bu tesire karşı kapılarını tamamen kapadı. Japonya da ayni vaziyette idi. Bundan dolayı Kanton ve Nagazaki limanları vasitasile bu iki memleketin hariçle olan ticarî münasebetleri pek ehemmiyetsiz bir dereceye inmişti.

Diğer Asya memleketleri. Hindistanda İngilizler 1763 Paris Muahedesini müteakıp faaliyete başlamışlar, memleketin tedricen istilâsını hazırlıyorlardı. Hint kumpanyası yerli hükümdarların münazaatına müdahelede kusur etmiyordu. Bu suretle 1789 da Bengale ile sahillerin bir kısmı işgal edilmiş oldu.

Bu devirde Siberya henüz bir menfadan başka birşey değildi; Türkistan, İran, hemen hemen meçhul gibidir; Avrupa ile hiçbir münasebetleri yoktur. Tibet ve Türkistanı Çinî ile Mogolistan ise Mançu Hanedanı tarafından Çine ilhak edilmişti.

Amerika. Amerikada Ispanyollar ile Portekizlerin müstemlekâtı arazinin hemen iki sülüsünü thtiva etmekte idi. Oldukça mühim miktarda İspanyol ve Portekiz bu müstemlekelerde yerleşerek Afrikadan getirttikleri zenci kölelere ziraat ettiriyorlar; madenleri işlettiriyorlardı. Maamafih müstamirler ana vatanın, haklarında tatbik eyledikleri usullerden umumiyetle müşteki idiler. Çünki her türlü sanayiin icrası kendilerine menediliyor, muayyen ve daima ağır fiatlerle alım satım yapılması mecburî tutuluyordu. Memurlar her türlü vasıtaları istimal ederek biran evvel servet toplamaktan başka birşey düşunmüyorlar, faideli icraatı ve işleri tamamen ihmal ediyorlardı. Hükûmatı

müttehidei Amerikanın teşekkülünü intaç eden kıyamdan cesaret alan bu umumî memnuniyetsizlik bu müstemlekelerde de nihayet kıyamı ve istihlâsı intaç etmekte gecikmiyecekti.

Vaşingtonun mahir sevk ve idaresi altında Amerika Hükûmatı Müttehidesi tanzimatını yapmakta, hüriyet ve cümhuriyet esaslarına müstenit bir ittihat teşkilâtı esasiyesi vücude getirmekte (1787) iken birtakım müstamirler de bir taraftan Alegani dağlarını aşarak yavaş yavaş dahile nüfuz ediyorlar, Ohayo ve Misisipi nehirleri sahillerinde toprağa yerleşiyorlardı.

Tam bu sıralarda bazı kâşifler de Bahri Muhiti Kebîrbe mühim keşifiyatta bulunarak bu denizdeki adaları tanıyorlardı.

Bununlaberaber on sekizinci asırın nihayetinde dünya haritasının henüz doldurulmağa muhtaç boş yerleri mevcuttur. Asyanın, Afrikanın, Avusturalyanın, Cava adası müstesna olarak Sunda adalarının dahilleri, vâsi kutup mıntakaları, ve Amerikada bazı sahalar henüz meçhul idi. Kürei arzın bütün bu kısımlarının tarihi henüz başlamamış bulunuyordu, demektir.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Ricat devri

— 1 —

İkinci Viyana muhasarasından Yaş Muahedesine kadar

1683 — 1792

Viyana mağlûbiyetinin, hıristiyan Avrupanın Türkiye aleyhine tecavüzî hareketi için bir mukaddeme olduğu ve şark mes'elesinin mühim vukuatından birini teşkil eylediği evvelce zikredilmişti. Bu tarihten itibaren Osmanlı imparatorluğu, ricat devrine girmiş addolunabilir. Mütevali mağlûbiyet ve ricatlerden ders alınarak zaman zaman bazı ıslahata teşebbüs edildi ise de muhtelif sebepler tam bir muvaffakıyet teminine mâni olmakta idi. Buna binaen ricat, Osmanlı imparatorluğunun inkırazına kadar devam edip gitmiştir.

Rusya, bir Avrupa hükûmeti olalıdanberi şark mes'elesini kendi menfaatine halletmek iddiasında bulunmakta idi. Lâkin en büyük rakip olarak karşısında Avusturyayı görüyordu. Bu iki rakip zaman zaman bazı projelerle menfaatleri taksim ederek uyuşmağı ve beraber

çalışmağı kararlaştırdılar. Lâkin Fransanın Ayusturyaya, İsveçin de Rusyaya karşı rekabeti, Prusya ve İngilterenin zıt menfaatleri, seri muvaffakıyetlerine hail oldu. Bununla beraber on sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda şark mes'elesi alettedriç inkişaf ile Türkiye için birçok arazi ve nüfus zıyanı intaç etti durdu.

Biz bu kısımda - müfredat programına ittibaen - Viyana ricatinden Yaş muahedesine (1792) kadar olan mebahisi zikredeceğiz ve bu meyanda mühim bazı dahilî vak'alardan da bahseyliyeceğiz.

Bu devrin hükümdarları da [1] tevakkuf devri padişahları gibi uzun bir mahbusiyet hayatı geçirdikten sonra cülûs etmişlerdi; bundan dolayı memleketlerini bizzat idare edebilecek bir kabiliyet göstermedikleri gibi bir iki istisnasından sarfınazar ne adam intihabında, ne de nüfuzları altında kaldıkları kimselerin telkinatını ret ve kabulde isabet eyliyememişlerdir. Binaenaleyh hükûmet günden güne za'fa uğramış, Avrupa devletlerinin asrî tekâmül ve terakkileri karşısında bu hal büsbütün büyük bir tesir yapmıştır.

Vivana muhasarasını takip eden vakayi, Karlofça Muahedesi

Viyana hezimeti üzerine ittifak eden Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya Hükûmetle-

(1) Üçüncü Süleyman (1687 - 1691), ikinci Ahmet (1691 - 1695), ikinci Mustafa (1695 - 1703), üçüncü Ahmet (1703-1730), Birinci Mahmut (1730 - 1754) Üçüncü Osman (1754 - 1757), Üçüncü Mustafa (1757 - 1773), Birinci Abdülhamit (1773 - 1789).

rile Osmanlı orduları on beş sene uğraşmağa mecbur oldu. Düşman kuvvetleri, herbiri memleketleri civarında, ayrı ayrı cepheler teşkil ettiklerinden Türk askerleri de bittabi inkısama uğradı ve mütevali muvaffakıyetsizliklere duçar olmağa başladı. Avusturyalılar Macaristandaki kaleleri birer birer zaptetmekte iken Venediklıler de Moraya asker çıkararak bu kıt'ada ilerlemekte idiler. Bu devrin en meşhur kumandanlarından olan Dük dö Loren idaresinde bulunan Avusturya ordusu nihayet (Bodin) şehrini de muhasara ve zaptetti (1686) [1]. Mohaç civarında vukubulan büyük bir meydan muharebesi de kaybedildiği için (1687) Tunanın beri tarafına ricata başlandı. Transilvanya da Avusturyalılar tarafından işgal edilmişti. Bu vukuat orduda büyük bir heyecan uyandırdı. Yeniçerilerle sipahiler mağlûbiyet arını üzerlerinden atmak için isyan ettiler. Sadrazamı firara mecbur ederek kendikendilerine Siyavuş Paşayı sadrazam tayin eylediler ve sadaret mühürünü verdirmek behanesile harp sahasını terkederek İstanbula geldiler. Padişahı da halile biraderi üçüncü Süleymanı iclâs eylediler (1687).

Hükûmette gördükleri gevşeklik üzerine yeniçerilerle sipahiler İstanbulda yapmadıkları zorbalık ve rezalet bırakmadılar; sadrazamı bile katil, evine tecavüz ve yağma ettiler. Ancak ahalinin galeyanı ve gösterilen şiddet üze-

[1] Budinin sukutu Türkler üzerinde çok ağır bir tesir bıraktı. (Aldı Nemçe bizim nazlı Bodini) nakaratlı şarkıya pek yanık bir beste tertip edilerek uzun zamanlar acı acı terennüm edildi. Bugün bile bu şarkıyı candan yürekten okuyan birçok Rumelili Türk ihtiyraları hâlâ mevcuttur.

rine zorbalar bir dereceye kadar sindiler. Bu sıralarda Venedikliler Morayı kâmilen zaptetmişler, vasatî Yunanistana da geçerek Atinayi (1687) [1] ele geçirmişler, Dalmaçya ve Bosnada da bazı mevakıi işgale başlamışlardı. Diğer taraftan Avusturyalılar da ilerlemekte devam ederek ertesi sene Semendireyi ve Belgradı aldılar. Ordunun intizamını iade ve düşman karşısına sevkedebilmekten âciz kalan padişah sulh istedi. Fakat Macaristan ile Transilvanyanın ve Eflâk, Buğdan ile Sırbistanın tamamen Avusturyaya, Mora ile Dalmaçyanın Venediğe, Kırımın da Rusya ya verilmesi gibi gayet ağır şartlar karşısında kaldı. Muharebeye devan mecburiyeti hâsıl oldu. Avusturya bir kısım askerini bu sırada Fransa cephesine gönderdiği halde; ehliyetsiz rical elinde bulunan Osmanlı ordusu, mağlûbiyetten mağlûbiyete uğruyordu. Düşman Nişi, Vidini alarak Sırbistanı istilâ, Üsküpten sarkarak Sofyayı tehdit etti. Dehşet içinde kakalan padişah Edirnede kendi huzurunda bir fevkalâde divan aktettirdi. Tarihte (Edirne Divanı) namile maruf kalan bu meclise mühim hükûmet ricali ile nüfuzlü ulema davet edilmişti. Divanın kararı Köprülü Mehmet Paşanın ikinci oğlu Fazıl Mustafa Paşanın sadarete intihabını tavsiye etmek oldu (1689).

Köprülü Fazıl Mustafa Paşanın ıslahatı. Fazıl Mustafa Paşa pederi ve biraderine nispetle daha müşkül şerait dahilinde sadaret makamına gelmişti. Türkler Avrupadan atılmak, İstanbul tehlikeye düşmek üzere idi. Askerî vaziyet va-

[1] Akropolis tepesindeki meşhur (Partenon mabedi) bu harpte Venedik mermilerile harap olmuştur.

him olduğu derecede asayiş buzulmuş, idare de sarsılmış bulunuyordu. Fakat Fazıl Mustafa Paşa ittihaz eylediği tedbirlerle birinci derecede bir hükûmet ve idare adamı olduğunu ispat etmiştir. Orduyu tensik ve hududa sevkten evvel umumî ıslahat icrasını tercih etti. Pederi derecesinde şiddet göstermemekle beraber selefleri zamanında halkı soyanlara aldıklarını kusturarak vergileri yeni esaslara göre tarh, haracı servete göre tevzi ederek kısa bir zaman zarfında malî vaziyeti ıslaha muvaffak oldu. Vaziyetin fevkalâdeliği dolayısile şekle bağlanmıyarak, müftinin muhalefetine rağmen, vakfedilmiş bazı nukudu bile alıp sarfetmekten çekinmedi.

Bundan sonra askerî tensikata başladı. Bir ferman neşrettirerek askere heyecan ve emniyet telkin eyledi.

Ayni zamanda din farkı gözetmeksizin bütün tebaa hakkında mülâyemetle muamele, halktan ancak bedelini vererek birşey alınabileceğini kat'iyetle ilân ediyor, hilâfında hareket edenleri şiddetle cezalandırıyordu. Ticaretin serbestîsini de esas olarak kabul etmiş, evvelce ittihaz olunmuş memnuiyet tedbirlerini ilga eylemişti. Maamafih bundan en ziyade gayrimüslim unsurlar istifade etti. En çok ıslaha muhtaç olan tevzii adalet işini de unutmadı. Hâkimler irtikâp ve irtişaya alışmış, yalancı şahitlik bir san'at halini almıştı. Bütün şüpheli hâkimleri azilde tereddüt etmedi. Dinî tesamühe, ve hukukî müsavata da pek ziyade riayet ediyor, muhtaçlara tohumluk ve hayvan vermek suretile reayada dahil olduğu halde, herkesin kalbini kazanıyordu.

Fazıl Mustafa paşanın muvaffakıyetleri. Bu âkılâne siyasiyet derakap tesirini gösterdi: Morada Katolikliği cebren kabul ettirmek istiyen Venediklilerin boyunduruğundan bizar olan Rumlar kendiliklerinden itaate hazırlandılar. Bütün imparatorlukta ve orduda asayiş ve inzıbat hükûm sürmeğe başladı. Ordunun kuvvei maneviyesi de yükseldi. Köprülü bunun üzerine askerî harekata başlamağı muvafık buldu. Bir taraftan Selim Giray Krımda bir Rus ordusunu ricate icbar etmekte, Tökeli Bey edilen muavenetle Transilvanyayi kurtarmakta, Mora seraskeri de bazı muvaffakıyetler ihraz eylemekte iken; bizzat köprülü de düşman ordusunu mağlûp, Niş, Vidin, Semendire ve Belgradı istirdat etmeğe muvaffak oluyordu. (1690).

Birkaç ay sonra üçüncü Süleyman vefat, kardeşi ikinci Ahmed cülûs etti. Fakat köprülü harekâta fasıla vermedi. Yeni padişah ta sadramın işlerine müdahaleden içtinap akıllılığını gösterdi.

Salankamen Felâketi. Lâkin imparatorluk o devirdeki en büyük adamını çok geçmeden kaybetmek bedbahtlığına uğradı. Köprülü 1691 ağustosunda Savayı geçerek Sirmiyeye girmişti. Salankamen mevkiinde Lui dö Bad kumandasında bulunan düşman ordusu ile karşılaştı. Vukua gelen şiddetli muharebe esnasında başgösteren hezimete mâni olmak için bir süvari kolu başında olduğu halde bizzat hücuma kalkti. Fakat alnına isabet eden kurşunla şehit düştu. Gösterdiği kahramanlık pek büyüktü, lâkin şehadetile bütün ordu tehlikeye girmişti. Maamafih Avusturyalıların da mühim zayiyata

uğramış olması Belgrada ricati teshil etti. Namuskâr olduğu kadar cesur ve faal olan Fazıl Mustafa Paşanın ölümü zayiatın istirdadı ümidini tamamen zayıflatmış oldu.

Bundan sonra Avusturyalılar Rayn havalisinde Fransızlarla meşgul oldukları, Türkler arasında da faal rical bulunmadığı için askerî harekât dört sene kadar gevşedi.

İkinci Mustafanın cülûsu atalete nihayet verdi. Eski ecdadı gibi harbe ğitmeği arzu ve bu hususta ısrar eden bu padişah üç defa Macaristana geçerek Banat (Tameşvar) havalisinde muharebeler yapmak suretile bazı ümitler uyandırdı.

Zenta mağlûbiyeti. Filhakika birinci ve ikinci seferlerinde mühimce iki muvaffakıyet elde edildi, lâkin üçüncü sefrinde Tays nehri kenarında Zenta mevkiinde vaki olan muharebede prens Öjeıı dö Savvaya mağlup oldu. Sadrazam Elmas Mehmet paşa da dahil olduğu halde on beş kadar paşa ve on beş bini mütecaviz asker şehit düştü (1697). Az evvel Rusya Çarı (Petro) da ikinci defa olarak muhasara etmiş olduğu Azak kalesini zaptettiğinden(1696) bu cihette de mağlûbiyet başlamış bulunuyordu.

Karlofça muahedesi. Harbe devamdan yeni, yeni zararlardan başka bir netice çıkmıyacağı anlaşılmağa başladı. Bilhassa yeni sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa sulh fikrinde idi [1].

[1] Hüseyin Paşa da Köprülü ailesindendir. Mehmet Paşanın biraderi Hasan Ağanın oğludur. Fazıl Ahmet Paşanın sadareti zamanında tanınmağa başlamış ve Amcazade diye şöhret bulmuştu. Beş sene sadarette kaldı ve iyi bir nam bıraktı.

lâkin nisbeten iyi bir sulh yapabilmek için ilerileyen düşmanı Savanın tekrar ötesine atmak istiyerek evvelâ bir ordu teşkiline çalıştı; bunda muvaffak olduktan, Savayı tuttuktan sonra da padişahı sulh fikrine getirmek için çok uğraştı. Dört-hükûmetin ittifakı devam ettikçe zayiatın istirdadı mümkün olamıyacağına, şimdilik düşmanların eline geçen yerlerden vazgeçilerek sulh yapılırsa az zaman sonra ittifaklarına halel geleceğinden ve bu müddet zarfında da askere nizam verilebileceğinden herbirine ayrı ayrı ilânıharp ile elden çıkan yerlerin istirdadına imkân hâsıl olabileceğine padişahı nihayet ikna eyliyebildi. Bu sırada avrupa muharebatında müttefiksiz olan On dördüncü Lui Risvik Muahedesini aktetmek üzere idi. Müzakerata Osmanlıları da iştirak ettirerek daha iyi şerait elde etmek istedi. Fakat osmanlı Devleti reddetti. Fransız sefiri bir müddet sonra Fransanın tekrar muharebeye başlaması şartile zayiatın istirdadına kadar beraberce muharebeye devam olunmasını teklif eyledi ise de İngiltere ve Felemenk Hükûmetleri On dördüncü Luiye müttefik kazandırmak istemiyorlar, var kuvvetlerile Osmanlı Hükûmetine tavassut teklifini kabul ettirmeğe çalışıyorlardı. Nihayet muvaffak oldular ve beş muhariple iki mutavassıt hükûmetin sefirleri Sirmiye kıt'asında (Karlofça) kasabasında içtima ettiler, iki buçuk ay müzakeratta bulunduktan sonra Karlofça Muahedenamesini akit ve imza eylediler (26 kânunusani 1699).

Bu muahedename mucibince yirmi beş selik bir mütareke aktolunuyor idi. Avusturyaya

Banat ismi de verilen Maros ve Tays nehirleri arasındaki Tameşvar vilâyeti [1] müstesna tekmil *Macaristan* ve *Transilvanya* verildi. Hudut, Tuna ve Tays nehirlerinin mültekasından başlıyarak Bosna suyunun Savaya karıştığı noktaya geliyor, daha sonra Sava ve Unna nehirlerini takip ediyordu. *Mora* ile hemen bütün *Dalmaçya* Venediğe, *Kamniçe, Podolya ve Ukrayna* Lehistana, *azak* kalesi de Rusyaya terkedildi.

Bu muahede ile Osmanlı İmparatorluğu ilk defa olarak taksime uğramış, Osmanlı satveti de şöhretini kaybetmiş bulunuyordu. Karlofça Muahedesi Osmanlı imparatorluğunun inhitatını en açık ifade eden bir hüccettir. Bir müddet devam edecek olan (İstirdat siyaseti) bu muahededen sonra başlar ve pek çabuk iflâs eder. Çünki Avrupanın terakkiyatı ile muvazene bozulmuş, Osmanlılık Rusya gibi kendisini şimalden ve şarktan tehdit edecek yeni ve tehlikeli bir hasım karşısında kalmıştı.

Ahvali Dahiliye ve Hariciye

Rusya ve Avusturyanın Osmanlı İmparatorluğuna karşı takip ettikleri siyaset ve neticeleri

Amcazade Hüseyin Paşa. Amcazade Hüseyin Paşa muktedir bir vezir idi. Sulhperverdi. Dahilde asayişi, orduda inzıbatı muhafazaya, halkı terfihe, memleketi imara ve binnetice

[1] Bu vilâyeti Avusturyalılar zaptedememişlerdi. Meşhur müdafii ve valisi Topal Cağfer paşa Zenta harbi şahitleri meyanındadır.

hükûmetin menabii varidatını tezyide çalışıyor, maddî zayiata uğrıyan memleketi, hiç olmazsa manen yükseltmeğe gayret ediyordu. Fakat şehislâm Feyzullah Efendi birçok icraatında kendisine manialar çıkartmakda idi.

Feyzullah Efendi İkinci Mustafanın şehzadeliği zamanında hocası idi. İki defa şehislâmlık yapmış ise de muahharen azledilerek Erzuruma nefyolunmuştu. Mustafa, cülûsunu müteakıp kendisini getirterek tekrar meşihate tayin etti ve arzusundan hariç iş görmemeğe başladı. Okadar ki Amcazade Hüseyin Paşaya da hocasının rızası hilâfında hiçbir şey yapmamasını ekiden tenbih eyliyordu. Huseyin paşa bir müddet dostu Kaptan Mezomortu Hüseyin Paşanın iki tarafı telif için vaki olan mesaisi ile idarei umura gayret etti. Fakat bilhasa kaptan Paşanın vefatından sonra Feyzullah Efendinin hırs ve istibdadına nihayet gelmediğinden istfaya mecbur kaldı (1702). Halefi Daltaban Mustafa Paşanın katlinden sonra sadarete yine Feyzullah Efendinin tensibile Karlofçada Osmanlı Murrahhası olan Rami Mehmet Paşa tayin olundu. O da bir müddet şehislâmın arzularından harice çıkmadı ise de nihayet tahammül edemiyerek İstanbulda alâimi belirmekte olan kıyamı teşvik etti.

Edirne vak'ası. İkinci Mustafa da babası Avcı Mehmet gibi Edirnede oturmaktan, av peşinde dolşmaktan hazzediyordu. Kızlarından bazılarını evlendirmek üzere Edirnede saraylar inşasına emir vermesinden de İstanbul halkı ürkmüş, şehirin paytaht olmak imtiyazını kaybedeceği endişesine düşmüş idi. Daltaban Mustafa Paşa yeniçeri ağalığından yetişme bir zat

olduğundan onun katli de yeniçerileri iğzap etmişti. Diğer taraftan Feyzullah Efendinin en yüksek ilmî mevkileri oğullarına ve akrabasına hasretmesi ilmiye mensuplarını darıltmıştı. Nihayet günün birinde bütün bu gayrimemnun olanlardan büyük bir kalabalık saraya hücum ederek mukaddes sancağı zaptetti. Ahali de bunun altına davet olundu. Edirnede bulunan Padişahın müdafaaya hazırlanması üzerine hal'ine karar verilerek İstanbul ihtilâlcileri yola çıktılar. Edirneden de bunlara mukabele etmek üzere asker çıkarıldı. Fakat iki taraf aralarında anlaşmış olduklarından Edirne askeri de yolda ihtilâlcılara iltihak etti. Binnetice padişah halolundu. Şehislâm Feyzullah Efendi parçalanarak cenazesi birçok hakaretlerden sonra Tuncaya atıldı. ihtilâlcılerden veya onların arzu ettiği kimselerden birçok naehiller büyük mevkilere tayin edildi. Padışahlığada Üçüncü Ahmet geçti (1703).

Ahmedi Salisin ilk zamanları. Üçüncü Ahmet, zevkine düşkün bir Padişah idi. hükûmet işlerinde silâhtarı ve damadı. Ali paşanın tam bir nüfuzu görülüyordu, Ali paşa birçok iyi hasletlere malik olmakla beraber çok şedit idi. Ufak bir sebeple kin peyda ettiği birçok ricali ve hatta sadrazamları azil, katil ve nefyettirmiştir. Nüfuzunun tesirile Padişaha dokuz senede on defa sadrazam değiştirtti. İlk zamanlarda sadaret makamını işğal edenler ekseriyetle mevkilerini muhafaza kaygusile hareket etmişler, haricen sulhperver olmağı tercih eylemişlerdir. Bu sebeple, İspanya veraseti muharebesinin başlaması üzerine, Fransız sefirinin zayi-

atı telâfi zamanının geldiğine dair olan ihtaratı müessir olmadı. Filhakika bu sırada heman bütün garbî Ayrupa harple meşğul idi. Rusya da İsveç ile mücadele halinde bulonuyordu. Fakat bu vazivetten istifade edilemedi. Bilâkis İsveçin ezilmesine meydan verildi. Daha sonra Rusyanın faaliyeti neticesin de harpten içtinap gayrikabil oldu. Filvaki tali bir aralık Osmanlı Devletine pek müsait göründü. Lâkin cehalet ve şahsî menfaat endişeleri bulunmaz fırsatlardan istifade imkanını vermedi.

Rusyanın siyaseti. Karadenize ve Baltık denizine pencereler açmak istiyen Rusya Çarı Büyük Petro Karlofça Muahedesile Azak kalesini aldıktan sonra İsveç Kıralı On İkinci Şarlın faaliyetini nazarı itibare alarak Baltık denizi sahasına ehemmiyet atfetmiş, Danimarka ve Lehistan ile mettefik olan İsveçe karşı muharebeye girişmişti. Bu muharebede ilk evvel Büyük Petronun müteaddit hezimetlere uğradığını ve fakat her mağlûbiyetten ders almak suretile harbe devam ederek nihayet İsveç Kıralı Demirbaş Şarlı Poltava Muharebesinde mağlûp etmeğe muvaffak olduğunu (1709) evvelce zikretmiştik. Büyük Petro Rusyayı karadan ve denizlerden mütemeddin Avrupaya yaklaştırmak ve Rusyayı bir Avrupa devleti haline getirmek siyasetine faaliyetle devam ediyordu. Karlofça Muahedesi ile Azak kalesini elde etmekle Karadenize ayak basmış, bu defa da Baltık denizine çıktığı gibi Lehistana da atiyen el uzatmağa hazırlanmıştı. Er geç cenuptan da ilerlemeğe teşebbüs edecekti. Bunun için Osmanlı İmparatorluğundaki hıristiyan ahali arasında tahrikâtta

bulunmaktan faide umuyrdu. Artık Rusyanın son zamanlara kadar devam eden Türkler aleyhindeki siyaseti başlamış demekti. Durendişane bir siyasetle bu emellere karşı konabilir, Rusyanın inkişafına meydan verilmiyebilirdi. Halbuki devlet ricali yeni hasmın teşkil edebileceği büyük tehlikeyi lâyıkıle anlamıyorlardı. Demirbaş Şarla Kırım hanı marifetile muavenet edilmesi bidayette düşünülmüş iken vaziyeti anlamıyan ricalin tesirile ve Şarl ile Fransız sefirinin teşvikatına rağmen bundan vazgeçildi. Şarl da muavenet vadine aldanarak harbe girişti. Poltavada ağır hezimete oğrayınca Osmanlı hududuna ilticadan başka care bulamadı. Şarl Benderde misafir edildi. Belki yine harbe karar verilmiyecekti. Fakat Rus askerleri Şarlın takibi behanesile hudutlarımıza tecavüz ettiler. Kırım hanı da Petronun emelleri hakkında izahat verdi.

1711 Seferi. Hudutlardan şikâyetler geldi. Şarlın da ısrarları inzımam etti. Bunun üzerine Rusyaya ilânı harp kararı verildi ve 1711 senesi baharında Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa yüz bin kişilik bir ordu ile Tunaya doğru yürüdü, Kırım Hanı Devletgiray da bu ordu ile birleşmek emrini almış, o da kırk bin kadar süvari ile hareket etmişti. Petronun kırk elli bin kişilik ordusunun Prut nehri bataklıklarında Falcı karyesi civarında ihata ettiler. Hiçbir defa yese kapılmamış olan Petro bu hal karşısında nevmidiye düştü, hatta hastalanarak buhranlar geçirmeğe başladı. Moskovaya gönderdiği bir mektupta "orduma dört misli faik bir Osmanlı ordusu ile mahsur bulunuyorum. Cenabı Hak

imdadımıza yetişmiyecek olursa aç kalacak, parça parça edilecek veyahut esir olacağız„ diyordu. Türk ordusunun istifade etmemesi için arabaları ve ağırlıkları yaktırmağa başladı. Kıymetli eşya topraklara gömülüyordu. Nihayet Çariçe Katerin [1] birkaç Jeneral ile müzakere ederek sadrazamı mütarekeye ve sulha ikna etmek üzere bizzat müracaata karar verdi. Katerinin tebessümden gözyaşına kadar derece derece ileriliyen rica ve istirhamları, muahharen Sadaret Kâhyası Osman Ağaya gönderdiği tekmil nukut ve mücevheratı sadrazamı gevetşti ve Çarın Başvekili *Şafirofu* istiyerek kendisile sulh şartlarını görüşmesini temin etti.

Petro, gerek Türklerin, gerek İsveçlilerin bütün metalibinin kabul edilmesini, Baltık sahillerinin ve hatta yeni yaptırdığı Petersburgun İsveçe terkine bile razı olabileceğini sulh için gönderdiği heyete talimat tarzında söylemişti. Fakat Baltacı bu kadar ağır şeraiti hatırına bile getirmedi. O yalnız Azak kalesinin iadesi, hudut civarında yeniden yapılmış olan birkaç kalenin hedmi, Lehistan işlerine müdahale edilmemesi, Demirbaş Şarlın memleketine avdetine mümanaat olunmaması, İstanbula Rus sefiri gönderilmemesi gibi hafif şeyler istedi. Ruslar bu şeraiti bittabi hayret ve mem-

[1] Bu kadın Livonyalıdır. İsveçli bir zabtile teehhül etmişti. zevcinin Narva Muharebesinde katledilmesi üzerine Ruslara esir düşmüş, birkaç Jenralın elinde kaldıktan sonra Petronun gözüne ilişerek saraya alınmıştı. Prut Musalâsının aktindeki muvaffakıyeti üzerine Petro müâfaten kendisini nikâhla aldı. Vefatından sonra da Rusyada müstekilen hükümdar ve Çarıça olmuştur.

nuniyetle kabul eylediler; Prut Muahedenamesi aktedildi. (1711) [1]

Prut Sulhundan sonra. Petro, ordusunu kurtardıktan sonra Azağı uzun müddet teslim etmedi. Fazla olarak Demirbaş Şarlın avdetine mümanaat edilmiyeceğinin muahedenamede zikredilmiş bulunduğunu ilerisürerek bunun icrasına Türkiyeyi mecbur etmek istiyor, bu madde mucibince Osmanlı Hükûmetinin Şarlı memleketine iade için taahhüt altına girdiğini iddia eyliyordu. Halbuki Şerl avdet etmemek hususunda ısrar etti ve daima padişahı Ruslarla yeniden harbe teşvik eyledi. Kendisinin İsveçe iadesi bir mes'ele halini aldı. Avdetini türlü behanelerle tehir ettiğinden bir aralık kuvvei cebriye istimali için emir bile verildi. Bender muhafızının askerine maiyetindeki adamlarile birlikte silâh ile mukavemete kalkınca da Dimetokaya sevkedildi. Fakat şikâyeti üzerine padişah bu hususta emir veren sadrazamla diğer mes'ulleri azil ile bu hareketi takbih eyledi. Bir aralık Ruslarla yeniden harbe başlanması tezekkür edildi. Ancak Holanda ve İngilterenin tavassutu ile yeni bir mukavele aktolunması ve Rusların muahede ahkâmına riayet için kat'î icraata başlamaları, Azağı teslim etmeleri ve hudutlara tayin eylemeleri

[1] Yeniçerilerin isyan halinde olduklarını, harbi arzu etmediklerini, şayet harbe girişilecek olursa-bilâhare yine o civarda Kartalda (1770) vukubulduğu üzere-adetçe faikiyetlerine rağmen harbin inhizam ile neticeleneceğini söyleyenler de vardır. Bunların kanaatine göre Baltacının ordudaki inhilâl tehlikesini gizliyebilmesi kâfi bir muvaffakıyeti olmuştur.

üzerine sarfı nazar olundu. Demir baş Şarl da kat'iümit ile memleketine döndü. (1714)

Damat Ali Paşa. Bu son muavaffakıyetler Damat Ali Paşanın eseri idi; padişaha on defa sadrazam değiştirttikten sonra on birinci olarak bu mevkie kendisi geçmiş (1713) ve müteakıben de Rusya ile sulhu tecdit ve Demirbaş Şarlı memleketine iade eyliyebilmişti. Dahilî bazı ıslahata da teşebbüs etti. Bilhassa rüşvet alan memurlara karşı pek biaman davrandı. (Talimatı Şehit Ali Paşa) unvanı verilen meşhur emirnamesi matbu ve maruftur. Bu talimat dürüst ve şedit mesleğini pek canlı olarak ifade eder. Ali Paşa Amcazade Hüsyin Paşa gibi bir istirdat siyaseti takibi emelinde idi. Bu sebeple Karlofça muahedenamesile Rusyaya verilen Azak geri alındıktan sonra bir behane ile Venediğe de harp açmaktan çekinmedi. Fakat bu harp Avusturya ile de yeni bir muharebeye sebebiyet verdi.

Avusturyanın siyaseti. Avrupada İspanya veraseti muharebesine nihayet veren Ütreht Muahedesi ferdasına müsadif bu sıralarda Avusturya, Avrupanın en kuvvetli devletidir denebilir. Karlofça Muahedenamesinden sonra bu devlet Balkan yarımadasını şimalden kısmı azamı itibarile ihata eylemişti. Osmanlı İmparatorluğunun zâfı ve Balkanlarda hıristiyan unsurların mevcudiyeti Rusya gibi Avusturyaya da cenup ve şarka doğru bir tevessü siyaseti takibini ilham ediyordu. Avusturya ve Rusyanın Balkanlar hakkındaki bu siyasetlerini bundan sonra bazan biribirine rakıp bazan da

yekdiğerine muzahir görüyoruz. Maamafih Osmanlı Devletinin inhitatı devrinde inkişaf eden bu siyasetler muvakkat telâfilerden sarfı nazar daima hudutlarımızın gerilemesini intaç etmiştir. Lâkin bazan rekabetin ve bir de Avusturyanın Avrupa cihetinde uğradığı müşkülâtın ve giriştiği harplerin devlete azçok zaman kazandırdığı da inkâr edilemez. On sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda Ruslar ve Avusturyalılarla vaki olan muharebeler bu siyasetlerin tezahüratıdır. Maalesef Osmanlı ricalinin Avrupa vukuatını yakından takıp edememeleri ve müdafaaların daima şahsî ve münferit gayretlerle vaki olması ricatin tamamen tevkifine imkân vermiyordu. Damat Ali Paşanın *zayiatı telâfi* siyaseti de Avrupa işlerini tamamile ihata edilmeden idare olunduğu için faideden ziyade zararı mucip olmuştur. Filhakika İspanya veraseti muharebesi hitam bulmuş ve Avusturya daha kuvvetli olarak serbest kalmıştı. Bu halde Venediğe karşı harp ilânı Avusturyanın müdahalesin mucip olacak idi. Devletin iki düşmana birden mukabele edebileceği ise çok şüpheli bulunuyordu.

1715 Venedik harbi. Venedikliler Prut Seferi sıralarında isyan eden Kardağlılara yardım etmişler, Bosna taraflarında da bazı hudut vakayiine sebebiyet vermişledi; bundan başka Venedik korsanları Akdenizde birkaç Osmanlı gemisini yakalamışlardı. Şehit Ali Paşa bunları sebep göstererek harp ilân ettirdi. Bizzat kendisi ordu başında olduğu halde az bir zamanda Mora kıt'ası baştanbaşa zapt ve istirdat edildi. Kaptan paşa da bazı adaların zaptına ve ezcümle

evvelce Girit sahillerinde bırakılan üç ufak iskelenin fethine muvaffak oldu. Ali Paşa Moradan avdetini müteakıp Korfu adasının da muhasara ve zaptı için emir verdi. Maksadı yakında Avusturyaya açacağı harpte donanmadan da istifade temini idi.

1716 Avusturya harbi. Avusturya hükûmeti Venedik muharebesinin bidayetindenberi eski müttefikini himayeten sulh için tavassut ediyordu. Fakat Moranın süratle istirdadı Avusturyanın muhabere tarikile açtığı müzakeratı neticesiz bırakmıştı. Korfu muhasara edilince Avusturyanın endişesi büsbütün arttı. Bunun üzerine Avusturya başvekili şedit bir lisan ile sadrazama bir ültimatom göndererek Venediğe ansızın hücumun gayrimuhik ve Karlofça Muahedesini muhil bulunduğunu, Venediğin zararları tazmin edilmedikçe Avusturya ile de sulhun devamı mümkün olamıyacağını, aksi halde Avusturya sefirinin İstanbulda kalmasına lüzum olmadığından kendisine izin verilmesini bildirdi.

Bu mektup üzerine aktedilen meclislerde, Moradaki muvaffakıyetlerile mağrur olan sadrazam harp ilânı reyinde ısrar eyledi. Sair erkân bu reyde olmamakla beraber sadrazamdan çekindikleri için şiddetli muhalefette bulunmadılar ve Avusturya ile de harbe karar verildi (1716).

Sadrazam başta olduğu halde ordu Belgrad tarikile Sirmiye kıt'asına girdi, (Petervardayn) da düşman ordusile karşılaşarak büyük bir muharebeye girişti. Avusturya ordusuna Prens Öjen kumanda etmekte idi. Düşman ordusunun

mahirane hareketleri karşısında yeniçeriler kaçıştılar. Ali Paşa teşvik için bizzat asker safları arasına girdi ise de alnından kurşunla vuruldu (I). Ordu toplarını, bayraklarını bile kurtaramadı. Prens Öjen bu muvaffakıyeti müteakıp bir ay kadar muhasaradan sonra (Tameşvar) ı ve onu müteakıp bütün Banat kıt'asını işgal etti. Belgrat ta muhasara olunmuştu. Gönderilen imdat kuvveti tam bir muvaffakıyetsizliğe uğradı; kale kurtarılamadı (1717). Vardayn hezimeti Korfudaki askerin de topları ve mühimmatını terk ile avdetini intaç eyledi.

Düşmanın günden güne ilerlemesi üzerine Babıali sulha temayül eyledi. İngiltere ve Felemenk hükûmetlerinin tavassutu ile Sırbistanda Pasarofça kasabasında müzakerata başlandı. Avusturya bu müzakerata Venedik Cümhuriyetinin de iştiraki için ısrar etti. Uzun müzakerelerden sonra musalâha imza olunabildi (1718).

Pasarofça muahedesi. Pasarofça (Passarovitz) Muahedesi namile maruf olan bu musalâhanın şeraiti çok ağırdı: bütün Banat kıt'ası ile beraber Eflâkın Alüta nehrine kadar (küçük Eflâk) ismi verilen garp nısfı, Sırbistanın (Belgrad)da dahil olduğu halde şimal kısmı, kezalik Bosnanın şimal tarafları kâmilen Avusturyaya bırakılmakta idi; bu suretle Sırbistan ve Bosna tabiî hudutlarından ayrılarak ileride büsbütün Avusturyanın eline düşecek bir vaziyete girmiş oluyordu. Eflâk ta kısmen bu hükûmetin eline geçtiği cihetle Avusturya Karadeniz sahillerine yaklaşıyor ve atiyen bu denize çıkabilmek emelile faaliyetler sarfetmesine yol açılmış

(I) Şehit Ali Paşa namını alması bu sebeptendir.

bulunuyordu. Venediğe her nekadar Mora ile Girit sahillerinde elinden alınmış olan üç iskele iade edilmiyorsa da bazı ufak adalarla Arnavutluk ve Hersek sahillerinde birkaç mevki de bu hükûmete verilmekte idi.

Bu sırada büyük Petro da Prut Muahedesini tadil ettirmek fırsatını buldu. Lehistan tacının irsî olmasına müştereken mümaneat etmeği kabul ettirdi. Bu suretle Petro için Lehistana müdahale yolu açılmış oldu. Osmanlı ricali Lehistanın kuvvetli olmasının Osmanlı Devleti için bir emniyet mes'elesi teşkil ettğini anlayamıyorlardı.

Damat İbrahim Paşa, şahsiyeti ve idaresi, siyseti

İbrahim Paşa. Üçüncü Ahmet Damat Ali Paşanın şehadetinden sonra Nevşehirli İbrahim Paşanın nüfuzu altında kaldı. İbrahim Paşa (Muşkra)lı idi [1]; İstanbula gelerek saraya intisap eylemiş, muhtelif vazifeler gördükten sonra, şehzadeliği sırasında, Üçüncü Ahmedin hususî hizmetine tayin edilmişti. Cülûsu müteakıp tedricen terakki ederek Avusturya harbinin sonlarında sadaret kaymakamlığına getirildi ve Şehit Ali Paşanın zevcesi Fatma Sultanın [2] tezvicile kendisine (Damat) unvanı da verildi; nihayet 1718 senesi bidayetinde sadrazam tayin olundu.

İdaresi ve siyaseti. Sadaret kaymakamlığına tayinindenberi sulhu tervice ve Padişahı bu

[1] Muşkra; Ürküp köylerinden biri olup bilâhare (Nevşehir) ismini almıştır.

[2] Ali Paşaya damat unvanı verilebilmek için Fatma Sultanın daha dört yaşında iken kendisine tezviç edilmesi gibi bir garabet gösterilmişti. İbrahim Paşaya verildiği zaman Fatma on dört; Paşa ise elli yaşlarında idi.

hususa iknaa çalışan İbrahim Paşa, sadrazam olduktan sonra gayretini bunu temine hasretti; on iki buçuk sene süren sadareti müddetince de adam yetiştirmeğe, pek yüksek olmıyan malûmatının temin edebildiği derecede memleketi imara, ilmen ve iktısaden yükseltmeğe çalışmıştır. Haricî siyasetine dikkat edilirse kuvvetli düşmanlarına karşı zaman kazanmağa, zayıf komşuları zararına da arazi elde etmeğe azmetmiş olduğu görülür [1]; İranda Safevî Hükûmeti zayıf ve inkıraz halinde idi; burada sühuletle fütuhata nail olacağını zanneden İbrahim paşa bazı muvaffakıyetler elde etti, lâkin başlıyan harp on dört sene sürdü ve neticede zuhûr eden isyan kendisile bazı akrabasının felâketini, padişahın da hal'ini mucip oldu. Harp ve isyan memleketi de hayli sarstı ve nihayet eski hudut ile sulha mecburiyet hâsıl oldu.

İbrahim paşa bilhassa Rusya ve Avusturya cihetinden gelecek bir harp tehlikesinden içtinap ediyordu. Paşa bu sulh devresi zarfında bazı tesisat vücude getimeğe, edebiyat ve san'atın terakkısine çalıştı. Bundan devleti asrîleştirmek lüzumunu vuzuh ve kat'iyetle değilse bile bir dereceye kadar olson sezdiği zannolunabilir.

[1] Bu sebeple İbrahim Paşa zamanında birçok def'alar devletin Viyana ve Petersburg hükûmetlerinin vesayasına tebaan — ötedenberi meslek ittihaz edilen hususatta bile— fedakârlıklar yaptığı görülür, bazılarının zannına göre İbrahimin bu miskinane korkusu ve siyaseti yeniçeriye itimat edememesinden mümbais idi; yeni bir asker vücude getirmek emelinde idi. « Nizamıcedit » ismi verilecek olan bu asker meydana gelinciye ve dahilen bazı ıslahat ve ilim ve san'atça bir mertebe tekâmül husul bulunıcıya kadar bu siyasetin devamını lâzım görüyordu.

Maamafih mevkini muhafaza için padişahın ve sarayın arzularını tatmin mecburiyetini de hissettiği cihetle bir muvazene temin edememiş ve bu suretle ordudan ve menafii umumiyeye hadim müessesattan ziyade köşklere, seyranlara velhasıl zevk esbabına milyonlar sarfetmiştir. Bu sebepten dolayıdır ki birçok müverrihler bu devri bir (zevk ve sefahet devri) diye kaydetmişlerdir.

Lâle Devri. Lâle Devri ismi de verilen İbrahim Paşanın sadareti müddetince hep saraylar, köşkler, bahçeler yapılıyor, bir taraftanda bunlarda muazzam düğünler, kışın helva sohbetleri, yazın lâle çerağları tertip ediliyordu. Zevk ve neşeye nihayet yoktu. Padişah, veziri azam, Nedim ve Seyit Vehbi gibi zamanın maruf şairleri de manzumelerile bu neşe âlemlerini terennüm etmekte idiler. Vücude getirilen mebani, muhtelif mimarî tarzlarında inşa edilmişti. İran tarzında yapılanları olduğu gibi Kâğıtanedeki Sadabat kasrı gibi Versay sarayı tarzında olanlar da vardı. Küşat merasimi, ziyafetler, düğünler, sefir kabulleri munasebetile binihaye israfat yapılır; yüzlerce kişilere altınlar, samur kürkler, hıl'atlar, kılıç ve hançerler ve buna mümasil kıymetli eşya verilirdi. Nevşehirli ziyafetlere, helva sohbetlerine padişahı da davet ederdi [1]. Halk ta padişah, vezir ve diğer erkân gibi israf ve sefahete başladı: Lâle soğanı fiati yükseldikçe yükseldi. Mahbup ismi verilen

[1] Bu davet bazan (Senindir hane yoktur minnetin şevketli hükârım, Kerem kıl sohbeti helvaya gel, ikbalü şevketle) gibi manzum vaki olur, Padişahtan da (Beni sen eyledin davet. Ne mümkün eylemek ben ret) gibi yine manzum cevablar alırdı.

Üçüncü Ahmet

Bu resim on sekizinci asirde Osmanlı Padişalarının kıyafeti hakkında da bir fikir verir

bir nevi lâlenin soğanı beş yüz altına kadar çıktı. Lâlelerin sekiz yüzden fazla nev'i yetiştirilmişti. Diğer süs eşyası fiatleri de pek ziyade arttı. Düğün masraflarının fazlalığı, kadınların süs ve zinete inhimaki yüzünden İstanbulda bir senede on tane düğün yapılamaz oldu. Birçok kadınlar bu yüzden zevclerinden ayrıldı. Sadrazam tehlikeyi görerek nihayet zevk ve sefayi, süs ve modayı inzıbat altına almağa mecbur kaldı. Mahbup lâlenin bin kuruştan ziyadeye satılması menedildi, serşükûfeci marifetile bütün çiçekçiler toplatıldı, tekmil çiçeklere ve bunların nevilerine tayin olunan narh fiatları kendilerine bildirildi; muayyen narhtan fazlaya satanların çıçeklerinin hükûmet marifetile zaptettirilmesi ve bu gibi çiçekçilerin uzak memleketlere nefyedilmesi usul ittihaz olundu. Bu hususa müteallik fermanlar mahkemelerin sicil defterlerine de kaydettirildi. Kezalik erkeklerin ve kadınların mensup oldukları içtimaî sınıflara göre giyebilecekleri elbise, kürk ve feraceler hükûmetçe tayin edildi, bir kadının kaç değirmi yemenisi olabileceği, ne ende kordelâ bağlayabileceği bile tesbit olundu.

Lâle devrinde yapılan köşk ve saraylardan hiçbirisi padişahın hal'ini intaç eden ve aşağıda izah edilecek olan ihtilâlde tahripçilerin ellerinden kurtulamadı. Fakat inşa ettirilen çeşmelerle medrese ve saire gibi binaların birkaçı İstanbulda ve birçok çeşmelerle, cami, medrese, han ve hamam pibi diğer bazıları da İbrahim Paşanın doğduğu yer olan Nevşehirde [I] kalabil-

[I] İbrahim Paşa, Ürküp ve Niğdenin zararına olarak kendi doğduğu köyü tevsi ve tezyin etmiş, mahke-

miştir. Bunların tetkikinden anlaşıldığı üzere o sırada mimarîde kayde şayan bir terakki vardır. Bilhassa Ayasofya camii arkasındaki Ahmedi Salis çeşmesi bir şehkârı san'attır. Şukadar ki çeşmenin mimarı malûm değildir. Eski müverrihlerimiz üdebadan hemen daima bahsettikleri halde alelûmum san'tkârları, bilhassa diğer sanayii nefîse şubelerinin üstatlarını ekseriyetle kaydetmemektedirler. Bu çeşmeyi vücude getiren san'atkâr da bunlar arasında unutulup gitmiştir. O devirden kalma, Topkapı Sarayı bahçesnide bir de (Enderun kütüphanesi) binası el'an mevcuttur.

İbrahim Paşa şahsen de pek zinetli gezerdi. Elbisesini elmaslar ve incilerle süsler, parmaklarına da birçok kıymetli yüzükler takardı. Padişahın inşaata merakı olduğu kadar para toplamağa da hırsı vardı. Bu sebeplerle yeni varidat membaları aranırdı. Ezcümle tüccara yeni bir vergi tarhedilmiş, memnun olmıyanların miktarı çoğaltılmıştı. Hükûmetin vazaifi asliyesi ekseriyetle ihmale uğruyordu. Gerçi vücue gelen inşaat meyanında Rusya ve Avusturya hududunda birkaç kale de mevcuttur. Şu kadarki bunların en mühimmi Niş kalesi iken müteakıp Avusturya seferinde bu kale bir işe yaramamıştır. Bundan da bu nevi inşaatın ve para sarfiyatının hakikî faideler temininden ziyade belki de suiistimallere yol açması için iltizam olunduğuna hükmedilebilir. Yine o esnada İstanbul surları da tamir edilmiştir ki buna sebep aramak bile zaittir.

me ve pazar yerini, memurları bu köye kaldırarak ismini de (Nevşehir) e tahvil eylemiştir. Paşanın halkın zararına olarak yaptığı israflardan biri de budur.

Matbaacılığın teessüsü. İbrahim Paşanın icraatının memlekete en faidelisi matbaa açılmasına olan delâleti olmuştur. Paşanın sadaretinden iki sene sonra Fransaya elçi olarak gönderilen yirmi sekiz Çelebi Mehmet efendi ile birlikte Parise giden oğlu Sait efendi Tabaat hakkında bazı tetkikatta bulunmuş ve avdetinde Türkiyede de tabaatin tesisine çareler düşünmeğe başlamıştı[1]. Sait Efendi İstanbulda bu san'atın bir aşinasını buldu. Bu zat Macar İbrahim Müteferrika idi. İbrahim Müteferrika Karlofça Muahedesine müntehi harpte esir olmuş ve ihtida etmekle esaretten kurtulmuş, fakat Macaristana avdet etmiyerek İstanbulda kalmış tahsili yüksek bir zat idi. Sait Efendinin bir taraftan İbrahim Müteferrikayı teşviki, diğer cihetten sadrazamı iknaı neticesinde sadarazam, matbaanın açılması için bir miktar para vermiş ve şehislam Apdullah Efendiden bir de fetva almıştır[2]. Avrupada ilk açılan matbaadan üç asır sonra İbrahim Müteferrikanın evvelâ Sultan Selimde kendi hanesinde ve bilâhare Üs-

[1] Tabaatin Türkiyede başlaması İbrahim Müteferrikadan bir buçuk asır kadar evvel olduğuna dair netayicülvukuatta (cilt 3 S. 110) bir fıkra bulunduğu gibi (Osmanlı Müellifleri) nin üçüncü cildinin (İbrahim Müteferrika) maddesinde bazı izahat vardır. Şukadar ki tabaat Üçüncü Ahmet zamanından evvel başlamış ise bile bu defaki gibi devamlı ve feyizli olmadığı, başladığı yerde bittiği anlaşılmaktadır.

[2] Bu fetva mucibince kütübü şer'iye basılmıyacak idi. Lûgat, Mantık, Hikmet ve Heyet ve bunların emsali ulûmu âliyede telif olunan kitaplar tab'olunacaktı. Matbaanın açılmasına delâlet eden Sait Efendi muahharen Üçüncü Osmanın saltanatı zamanında bir müddet sadarette bulunmuştur.

küdarda *(Darüttabaatülamire)* namile açtığı bu matbaada birkaç lûgat kitabı ile tarih ve coğrafyaya müteallik bir hayli eser tab'edildi.

Bu kitapların karileri artarak memlekette tarih ve coğrafya bilen kimselerin çoğaldığını, Babıâlinin artık Avrupa diplomasisine bigâne kalmadığını, memleket menafiinin icabatı daha iyi takdir olunmağa başladığını, bu itibar ile bu devre bir *(İntibah ve teceddüt)*, tabiri marufile *(Rönesans)* devri denilebileceğini söyleyenler vardır. Fakat müteakıp Avusturya ve Rusya harplerinde efradı ahali şöyle dursun koca Babıâlinin tekmil ricalinin bile ne derece cahil ve sefirlerin ellerinde nasıl bazice olduklarını düşünürsek[3] bu intibah ve teceddüt devrinin başladığında bihakkın tereddüt edebiliriz.

Diğer Tesisat. İbarahim Paşa devrinin faideli tesisatı meyanında Yeniçerilerden bir itfaiye bölüğü teşkil etmesi, çini imalâthaneleri ve kumaş fabrikaları vücude getirmesi, Yalovada bir kâğıt fabrikası açması gibi zikre şayan olanları dahavardır.

(Nizamı Cedit) namile bir asker vücude getirmek istediğini fakat muvaffak olamadığını kaydedenler de mevcuttur. Bunlardan maada bazı arapça eserleri tercüme ettirmek istediği, ellişer, yüzer sahife olmak üzere sekizer onar kişiden mürekkep heyetlere taksim ile türkçeye naklettirdiği anlaşılmaktadır. Pek mahdut

[3] Avusturya Sefiri Talmanın hilelerindeki muvaffakıyeti, Çeşme harbinden evvel Baltık denizinden Akdenize geçilemiyeceğini iddia eden Babıâli ricalinin cehaleti, Kaynarca Muahedesini akteden (diplomatların) gafleti ve saire.

olan bu eserler dolayısile paşanın ilmî encümenler toplattığı ve bu encümenlere mühim eserler tercüme ettirdiği ekseriya mubalega ile zikir ve takdir olunmuştur.

Nevşehirli İbrahim Paşa

Ibrahim Paşanın şahsiyet ve kıymeti. İbrahim Paşa selefleri ile mukayese edilirse görülür ki evvelce sadaret makamını işgal eyleyenler arasında zekâ ve kabiliyetleri ile temeyyüz edenlar devletin idarî ve malî umuruna ehemmiyet vermekle beraber faaliyetlerini en çok umuru askeriyeye tahsis etmişler, devletin

Lâle Devrinde Sad'abat

İstanbulda Halicin müntehasına dökülen Kâğıtane deresinin sahilleri on sekizinci asırda Sad'abat namile çok rağbet gören bir mesîre teşkil ediyordu.

müdafaasını harpta aramışlardır. Buna mukabil İbrahim Paşa eevletin zâfına bakarak harpten içtinap etmiş ve Avrupa ile arttırdığı münasebattan ve saray terbiyesinin verdiği zevkcuyane ve ayni zamanda sulhperverane temayüllerden mülhem olarak en ziyade bir zevk ve refah hayatı yasamağa ehemmiyet vermiştir. Bunun için malî tedbirler, ittihaz ederek efendisini ve kendisini tatmin edecek parayı muntazamen tedarike bilhassa ihtimam eylemiştir.

Oldukça incelmiş olan zevklerile azçok yükselmiş olan fikirlerini tatmin sırasında da bittabi edebiyat ve sanayii nefîse ve bir dereceye kadar ilim himayeye mazhar oluyor, bu meyanda matbaacılık ile diğer bazı sanayi de teessüs imkânını buluyordu. Bu devir. israfatı itibarile dikkati celbetmek ve bir aksülâmele sebebiyet vermiş olmakla beraber Kurunu Vustaî hayattan çıkmak için natamam ve belki de gayrimüdrik bir teşebbüs, mubalâğa edilmemek şartile Avrupa terakkıyatına doğru atılmış ilk bir adım telâkki olunabilir.

İran vakayii ve ahvali dahiliye

İbrahim Paşanın haricî siyaseti mutlak bir sulh siyaseti olmadığı zikredilmişti; Pasarofça Muahedesinin mucip olduğu zayıatı telâfi ederek mevkiini tahkim etmek arzusunda bulunan İbrahim Paşa o sırada zayıf addettiği Safevî Hükûmetine karşı harp etmek istemiş, fakat neticede devletin başına devamlı ve ağır bir gaile açmıştır.

Safevî Hükûmetinin inkırazı. Son Safevî Hükûmdarı Hüseyin eslâfından daha ziyade mütaassıp çıkarak tebaası arasındaki sünnîlere pek fazla zulmetmekte idi. Bu günkü Afganistan Hükûmetini vücude getirmiş olan Afgan ismindeki sunnî büyük kabile bu hükümdara karşı isyana karar verdi; Evvelâ kabile reislerinden Mahmut Kandeharda hükümdarlığını ilân ile bütün İranı zapta teşebbüs eyledi, Safevîlerin payitahtı olan Isfahanı muhasara ve zapt, Şah Hüseyini esir etti. (1722)

Bu sıralarda Kafkasyadaki sünnî ümera da İstanbula müracaatla himaye talebinde bulunmuşlardı. Şehislâm (sünnîleri muhafaza, rafızîlerle olan sulhü idameden evlâdır) mealinde fetva verdi. Müteakıben Şirvan ve Kürcistana birer Han nasbolundu. İsfahanın muhasara altına alındığını Erzurum valisi bildirince de İbrahim Paşa tekmil hükûmet ricalini riyaseti altında toplıyarak Safevî Hükûmetinin yıkılması üzerine ecnebilerin İrana istilâsına meydan vermemek için ilânıharbe karar verdirdi ve Mahmut Han İsfahana girergirmez tecavüz eylemelerini de hudutlardaki valilere bildirdi. İsfahanın zaptı, Hüseynin esareti, evlât ve ahfadının katli haberleri üzerine hudut valileri harekete başlıyarağ cenubî Kafkas ve garbî İran havalisini zaptettiler. Bu esnalarda Niştat Muahedesini aktederek şimal harbini bitirmiş olan Büyük Petro da İrandaki karışıklıklardan istifade ederek Ejderhandan mühim bir ordu ile ve gemilerle Hazer denizini geçiyor, bu denizin garp ve cenup sahillerini istilâ eyliyordu. Petro bir tarafından da pederinin yerine

geçmek iddiasında bulunan Şah Hüseyin oğlu Tahmasp ile, fütuhatını tasdik şartile, muavenet vadeden bir muahede yapmıştı. Petronun Hazer denizi sahillerindeki fütuhatı ve bilhassa Kafkasyadaki harekâtı Türkiyenin menfaatlerini ihlâl ediyordu. Fazla olarak Petro bu defa Tahmasple ittifakını ileri sürerek İran topraklarından Türk askerinin çekilmesini istemeğe kalktı. Diğer taraftan Kırım hanı da Rusyanın cenuba doğru tevessüünden ve imparatorluğu şarktan ihata eylemesinden tevellüt edebilecek tehlikeye nazarı dikkati celbetti. Bunun üzerine Rusyaya ilânıharbe karar verilerek bilmukabele Kafkasyanın serian tahliyesi talep edildi. Lâkin Petronun ricası üzerine Fransız sefirinin tavassutu ve Rusyanın metalibini tadile rıza göstermesi harbe mâni oldu. İki hükûmet İstanbulda bir İran mukasemenamesi imza etmeği tercih ettiler (1724). Bu muahedeye göre Aras nehrinin mecrayi esfelinden itibaren şimalde kalan Bahri Hazerin sahil mıntakası ile Bahri Hazerin cenup sahili (geylân ve Mazendran) Rusyaya bırakılacak, İranın garp vilâyetleri de Türkiyeye ait olacaktı. Tahmasp bu şeraiti kabul ederse şahlığı devam edecek, reddederse hükümdarlığı tanınmıyacak, taksime uğrayan vilâyatı istirdada teşebbüs ettiği takdirde de Rusya ve Türkiye müştereken müdafaa edeceklerdi.

Bu mukasemename üzerine Kafkas sünnîleri Rusyaya terkedilmiş ve bu yüzden sadrazamın aleyhine dedikodular başlamıştı. Lâkin diğer taraftan yeni çizilen hududa varmak için Hemedan, Tebriz, Revan gibi şehirler zaptedil-

dikçe şairler de kaside ve methiyelerle İbrahim Paşayı en büyük fatihler derecesine çıkarıyorlardı.

Tahmasbin bu mukasemenameyi kabul etmemesi üzerine Afgan Reisi Mahmudun halefi Eşref Şah ile müzakerata girişildi. Eşref, İran şahlığı tasdik edilmek şartile, Türklerle, müteakıben de Ruslarla musalâha akit ve fütuhatı tasdik eyledi.

Fakat iranlılarla yapılan muahedelerin en parlagı olan bu musalâhaname hükümsüz kaldı; Çünkü İran, (Nadir) in eline geçmek üzere idi.

Nadir. Eşref Şah ile yaptığı muharebelerde her derebeyinden istifadeye mecbur kalan Tahmasp bir aralık Horasana iltica ve Afşar Aşiretinden Nadir ismindeki bir Türkmenin de muavenetine müracaat etti. Nadir, bazan askerlikle bazan da haydutlukla geçinen bir çetenin reisi idi. Tahmasbin hizmetini kabul ile (Tahmasp kulu han) lâkabını aldı ve Eşref Şahı Tahran civarında mağlûp ve firara mecbur etti (1729).

Nadir bu muvaffakıyeti müteakıp Eşrefin Türkiyeye terkettiği yerlerden Hemedanı, Kermanşahı ve Tebrizi de istirdat eylediği gibi karşısına çıkan Köprülüzade Abdullah Paşayi da mağlûp eyledi. Nadirin bu muvaffakıyatı İstanbulda ihtilâl zuhûruna sebep oldu. İran ile kısa bir mütareke akti lâzımgeldi.

1730 isyanı Nevşehirli İbrahim Paşanın resmî ve siyasî hayatı itibarile bazı muvaffakıyetleri olmakla beraber hususî hayatı yüzünden halk nazarında mevkii düşkündü. Kendisi, oğlu ve iki yeğeni padişaha damat olmuşlar,

kendi damatları da derya kaptanlığına, sadrazam kahyalığına tayin edimişlerdi. Diğer devlet erkânı da ekseriyetle paşanın mensuplarından idi. Bukadar ikbalin hasutları bittabi pek çoktu. Yeniçeriler de memnun olmıyanlar arasında idi. Ticaret vergisi esnafa ağır geldiği kadar yeniçerilerin de canını sıkmıştı. Çünkü yeniçeriler artık bu tarihlerde kışlada yatmaktan ziyade bir dükkân açarak alışveriş etmekte, ticaretle menfaat temini peşinde koşmakta idiler. Paşanın yeni bir asker teşkil edeceği rivayeti de yeniçerileri kuşkulandırmakta idi.

İşte İbrahim Paşa ile mensuplarının mevki ve ihtişamlarını çekemiyenler, birer suretle menfaatlerine halel gelenler ve bilhassa bunlar meyanında biri vâiz diğeri kadılıktan mazul iki sarıklı, halkı, esnafı ve yeniçerileri isyana teşvik ediyorlardı. Nadirin harekâtı üzerine İbrahim paşa bu sırada Üsküdarda bir ordugâh kurdurmuştu; Sefere çıkmak istemediği için kâh yalnız gideceğini kâh padişah ile birlikte hareket edeceğini işae ile vakit kazanmağa çalışıyordu. Halbuki Tebrizin de sukutu haberi gelince bu şehrin şaha teslimi sadrazamın gizli mektubu üzerine olmuştur diye halk ararsında bir dedikodu yayılmağa başlamıştı. Nihayet Arnavut Patrona Halil, Manav Muslu Beşe gibi birkaç cahil ve mütaassıp birgün çarşıyı dolaşarak halkı ve esnafı tehyiç ve tahrik ettiler. Dükkanlar kapanıyor, miktarları gittikçe artan halk Etmeydanına yürüyordu. Yeniçerilerin de iştirâki isyana birdenbire büyük bir ehemmiyet kazandırdı.

Asiler damat İbrahim paşayi ve iki dama-

dını idam, şehislâmı da nefyettirdiler. Müteakiben padişahı hali ile Birinci Mahmudu iclâs ettiler.

Patrona Halil ile Muslu Beşe tamamen hâkim kesilmişlerdi. Vezirlerden başlıyarak bütün mühim makamlara arzu ettiklerini tayin ettiriyorlar, cehaletleri yüzünden hükûmetin işlerini berbat ediyorlardı. Muslu yeniçeri ağasına kâhya oldu. Patrona Halil, bidayette memuriyet kabul etmiyerek tayin işlerile uğraştı ve az zamamda mühim bir servet sahibi oldu. Kendisine isyan günlerinde para ve et tedarik eden (Yanaki) isminde bir kasap yazıcısını bile Buğdana Voyvoda tayin ettirmek gibi garibeler gösterdi.

Üçüncü Ahmedin ve İbrahim Paşanın yaptırdığı köşklerin, yalıların, sarayların yakdırılması için metalibatta bulundu. Padişah bunların yalnız yıktırılmasına asileri güç hal ile razı edebildi. Elhasıl Patrona ile Muslu ve birkaç refikı kısa bir müddetâdeta padişahlık ettiler. Hükümet, evelce de kaydedildiği veçhile, İran ile mütareke yapmağa mecbur olmuştu. Fakat asi sergerdelerinin tenkili lâzımdi. Bunun için zahiren İran işlerinin müzakeresi zımnında bir divan toplanacağı sebep gösterilerek rüesa saraya davet edildiler. Divanda İrana sefer edilmesi gûya kararlaştırıldı. Hatta Patrona halile vezaretle beraber Rumeli valiliği verildi ve padişahın huzurunda hil'at giydirileceği behanesile bir daireye alınarak idam edildi. Ayni zamanda Muslu ile diğer rüfekası ve tarafdarlarından bir çoğu idam olundular.

İran vakayii. Mütarekenin hitamı sırasında Nadir, garpte Afganlılarla meşgul bulunıyor, Heratın fethine çalışıyordu. Tahmasp bizzat harbe başladı ise de Türk ordularına karşı mağlûp oldu (1731). Ürmiye, Tebriz, Hemedan şehirleri tekrar alındı. Tahmasep sulh talebinde bulundu. Bağdat Valisi ve İran Seraskeri Ahmet Paşa ile Hemedan cıvarında aktedilen (1732) ve (Ahmet Paşa Muahadesi) ismini alan bir muahede ile cenubî Kafkas havalisi Türkiyeye kalıyor, Fakat garbî İran vilayetleri Tahmasbe iade edildikten başka Rusların İrandan tardı için muavenet edileceği vadediliyordu. Nadirin avdeti üzerine bu şeraitin de kaybedilebilmesi ihtimali bu muahedenin Osmanlı Hükûmeti tarafından kabulünü mucip oldu. Lâkin galip iken devletin arazi terketmesine İstanbulda hayret edenler bulundu. İranda da Nadir bu muahedenin şiddetle aleyhinde bulunarak bu hatayı tamir etmek üzere askerile Isfahana yürüdü. Tahmasbi hali ile altı aylık oğlunu iclas etti. Hakikatte Nadir artık İran şahı olmuş demekti. Nadır bundan sonra Bağdadı muhasara etti. Topal Osman Paşa kumandasında gönderilen İmdat ordusu evvelâ Bağdadı kurtardı, fakat bir az sonra mağlûp oldu. Bu sırada Rusya çariçesi Anna da Lehistan işlerile meşguliyeti tercih ederek İranı tahliye ve hatta bu hükümetle Türkiye aleyhine bir ittifak aktetti. Rusya cihetinde serbest kalan Nadir, Müteakıp muharebatta muzafer olmakta ve evvelce zabtedilen yerleri kâmilen istirdatta müşkülât çekmedi. Bu muvaffakıyetler kendi şahlığını temin etmek ve Safevî Hükûmetine kat'î olarak nihayet vermek için kâfi geldi.

Nadir, Şah olmasını müteakıp eski hudut üzerine yeniden muahede yapılmasını ve hükümetinin resmen tanınmasını talep eyledi. Başlıyan müzakerat, Rus seferinin zaruret kesbetmesi üzerine arzusu vechile neticelendi; on dört senelik muharebattan sonra yine eski hudut ile muahede yapıldı ve Afşar Sülâlesinin Safevîlerin yerine kaim olduğu tasdik edildi.

Osmanlı Devleti 1736 da Ruslarla başlayarak müteakıben Avusturyanın da iştirakile bir kat daha ehemiyet peyda eden muharebelerle meşgul olduğu sıralarda ise Nadir şarkta Afganistanı, Bülücistanı ve Hindistanı zabta çalıştı.

Nadir şahın son tecavüzü. Nadir şah bir müddet sonra Irakı tekrar zabtetmek emelile ansızın tecavuze başladı (1743). Üç sene süren bu harpte Nadir kâh galip kâh mağlûp oldu. Nihayet İranda başlıyan dahilî ihtilâller tesiri ile tekrar sulh talebinde bulundu. Esas itibarile 1639 Kasrışirin Muahedesindeki eski hudutlar kabul edilerek sulh yeniden teessüs etti (1746). Osmanlı Hükümetile Iran arasında vukubulan muharebelerin sonuncusu budur. Nadir şah ertesi sene ümerasından biri tarafından katledildiği cihetle İran, anarşi içinde kaldı. Bu sıralarda Afganistan ayrılarak yeni bir Hükûmet teşkil etti (1747). Karışıklık uzun müddet devam eyledi; Nihayet an asıl Türkmen neslinden olan Kaçar Aşireti reisi mevkii iktidara geldi, ve bütün iranı ele geçirmeğe muvaffak oldu (1786). Bu hükümdar sülâlesi son günlere kadar devam etmiştir.

1148, 1182, 1201 Seferlerini ihdas eden ahval ile vakayi ve neticeleri [1]

On sekizinci asrın en mühim vakıalarından biri Rusyanın büyük bir kudret kazanması ve şarkî Avrupa ile orta Avrupaya hâkim olmağa çalışmasıdır. Bu Rusyayi tesise çalışan Büyük Petro, gayesine faydalı olacağını tahmin ettiği Fransa ittifakını, kızı Elizabeti Onbeşinci Luiye tezviç etmek suretile de kazanmağa çok gayret etti, fakat muvaffak olamadı. Fransadan ümidini kesince Rusya, Habsburgların davetini kabul ile Avusturya ile ittifak etti(1726). Bundan sonra Rus Çarı ile Avusturya İmparatoru her mes'elede ittihat ve ittifak ile hareket etmeğe karar verdiler. Bu ittifak bazan tehlikeye uğramakla beraber, Fransız ihtilâline kadar devam etti. Ve Lehistanın taksime uğramasına, Türkiyenin bir hayli arazi kaybetmesine sebep oldu.

Ruslar bu ittifakktan sonra Türkiyeye üç defa harp açtılar. Birincisinde ve üçüncüsünde Avusturya da Ruslarla birlikte harbe girdi; ilk defasında Ruslar Bazı menafi temin ettikleri halde, Avusturyalılar mağlûp oldular; son defasında da Fransız ihtilâli başladığı cihetle bir semere elde edemeden harpten çekilmeğe mecbur kaldılar. İkinci seferde ise Rusya birkaç gün fasıla ile Türkiyenin hem berrî, hem bahrî

[1] Seferlerin tarihi hicrî ile unvanları bunlardır. Biz bunları milâdiye tahvil ile 1736, 1768, 1787 seferi diye tevsim edeceğiz.

kuvvetlerini mahvetmeğe muvaffak oldu. Avusturya hazırlanmamış bir halde olduğu için şark mes'elesini Rusyanın yalnız başına ve munhasıran kendi menfaatine halledeceğini düşünerek telâşa başladı; Hatta Türkiye ile ittifak etmeyi bile düşündü. Şukadar ki Prusyanın tavassutile Rusya ve Avusturya arasında yine bir anlaşma zemini bulundu; filhakika Türkiyenin taksimi korkusunu izale ve Rusyanın menafiini de vikaye için Prusya kıralı İkinci Frederik Lehistanın taksimini teklif etmişti. Neticede Rusya ve Avusturya ile beraber kenisi de bundan bir hisse aldı. Türkiye bu ikinci seferde taksim tehlikesinden kurtuldu; fakat diplomatlarının beceriksizliği dolayısile kendisini maddî fedakârlıklar derecesinde ağır manevî zararlara uğratan küçük Kaynarca Muahedesini aktetti.

1736 seferi. 1733 te vefat eden Lehistan kıralı yerine Lehliler evvelce de bir müddet Lehistan kırallığında bulunmuş olan On beşinci Luinin kayınpederi (Stanislas Leszczinski)Stanislâs Lekzinski yi intihap etmişlerdi. Buna karşı Rusya ve Avusturya, ordularını Lehistana soktular, Stanislâsı kaçırdıktan sonra kendi namzetleri olan Saksonya Elektörü Ogüstü pek az rey kazandığı halde Üçüncü Ögüst namile kıral ilân ettiler. Bunun üzerine Fransa Hükûmeti Avusturvaya (Lehistan Veraseti) Muharebesi namile maruf cidali açtı. İstanbuldaki Fransız sefiri *(Villeneuve)* (Vilnöv) Rusyaya karşı Osmanlı hükûmetini de harbe teşvik etmiye başlamıştı. Prut Muahedesinin Lehistan Hükûmetine ait maddesi muahharen tadil edildiği halde bile Rusyanın bu tarzdaki müdahalesi Türkiyeye karşı

olan taahhüdatını ve bilhassa devletin menafiini ihlâl etmiş bulunuyordu. Bununlaberaber sadrazam Hekimoğlu Ali paşa Fransanın kendi düşmanlarına karşı Osmanlı hükûmetini çok defa iğfal ettiğini hatırlıyor ve Fransanın teşvikatına karşı ancak bir ittifak muahedesi akteylemek ve bu muahede mucibince iki taraftan birinin ayrıca sulh yaparak harpten çekilmesini tarafeyne gayrimümkün kılmak şartile [1] harbe girebileceği cevabını veriyordu. Lâkin On beşinci Lüinin Başvekili Kardinal Flöri "Eleury„ islâmlarla böyle alenen ittifaka karar veremedi, yarım tedbirlerle Osmanlı Hükûmetini idareye çalıştı. Flörinin tereddüt ve taassubu ile Rusların İstanbulda tevzi ettikleri rivayet olunan para harbe mâni oldu. Ogüst te Lehistanı adeta Rusya himayesinde bir memleket haline soktu. Polonya artık müstakil sayılamazdı. Nişlat Muahedesile İsveçi taksim eden, Üçüncü Ogüstü

[1] Hükûmete bu fikri Kumbaracı Ahmet Paşa ismile maruf bir Fransız mühtedisi telkin etmişti. Evvelce *Kont de Bonneval* ismini taşıyan Ahmet Paşa imtizaçsız, mağrur, serbest yaşamak ister, derebey mizacını andırır evsafa malik bir zattı. Fransada geçinemiyerek Avusturyaya iltica etmiş, sonra tekrar Fransaya dönerek bilâhare yine Avusturyaya kaçmıştı. Nihayet Osmanlı toprağına geçerek ihtida etti ve Babıâlice mühim bir nüfuza sahip oldu. Bazan mansup ve bazan menkûp olarak uzun müddet devlet ricali arasında bulundu. Topçu askerinin ıslah ve tensikına gayreti dokunmuştur. Az sonra Türkiye hizmetinde diğer bir ecnebi daha kesbi şöhret etmiştir. Bu zat ta Fransuva Baron dö Tottur. Pederi Macaristandan Fransaya hicret etmiş olan Baron dö Tot Fransa ordusunda ve hariciye memuriyetlerinde mühim hidemat ifasından sonra Türkiye hizmetine girmiş, topçu, bahriye ve isthkâm askerlerinin ıslahına memur olmuştu. Yazmış olduğu hatıratı meşhurdur.

Lehistana getirmekle bu memleketi nüfuz ve himayesi altına almış olan Rusya Türkiyenin de taksimine sıra geldiğine hükmediyordu.

İran harbi ve dahilî karışıklık naticesinde zayıf düştüğünü tahmin eylediği Osmanlı Hükûmetine karşı açacağı bir harpte balkanlardaki Ortodoksların da isyan ve iltihakile behemhal muvaffak olacağını, Karadenizi, boğazları ve İstanbulu almak için müsait zamanın geldiğini zan ile harbe vesile aradı, bulmakta müşkülât çekmedi :

Filhakika İran muharebelerinin sonunda Kırım Hanı Kaplan Giray, Şirvan taraflarına yardım etmeğe memur olmuştu. Ruslar o zaman Kırım askerinin yolu üzerindeki Kabartay kabileleri arazisinin kendilerine aidiyetini iddia ederek yol vermemişler, siyasî bir müzakere kapısı açmışlardı. İşte bu ihtilâfı vesile ittihaz ile Rusya 1736 martında harbe başladı. Feltmareşal Münih *(Münich)* kumandasında üç koldan Azak, Urkapu ve Kılburun (Dinyepr mansıbında) üzerine yürüyen Rus orduları Azak ve Kılburun kalelerini zapt, Kırımı işgal ve merkezi olan Bahçesarayı yaktı, tahrip etti. Harbe iştirak için henüz kâfi derecede hazırlanamamış olan Avusturyalılar, tavassut teklif ederek, mes'eleyi sulhen halledeceklerini vait ve Babıâliyi iğfal ettiler; harp tedarikâtını ihmal ettirdiler. Orduyu alarak Dobriçeye kadar ilerlemiş olan sadrazam Silâhtar Mehmet Paşa atıl bir halde Avusturya tavassutu neticesini beklemeğe, İstanbulda hükûmeti idare eden sadrazam kâhyası (Dahiliye nazırı)Osman Halisa Efendi de Avusturya sefiri Talmana inanarak hudutlara

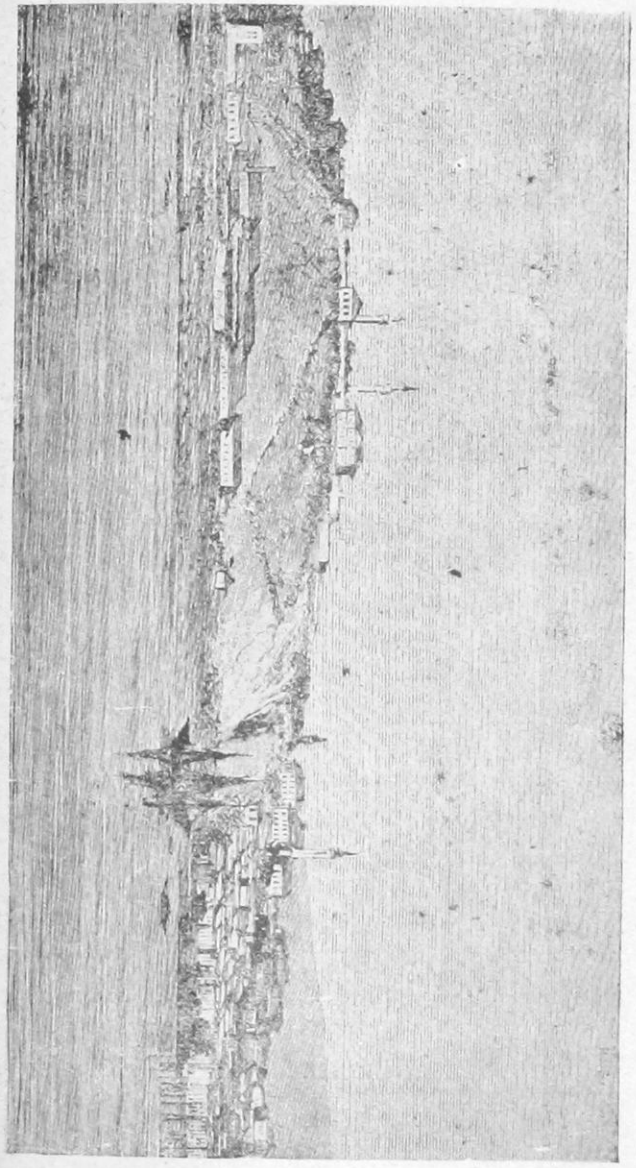
yakın kale muhafızlarının asker ve mühimmat taleplerini (Sulh olacaktır masrafa ve telâşa lüzum yoktur) cevabile karşılamağa başladı. Talman, hükûmetinin ilânıharbini müteakıp bermutat yedikuleye hapsolunacağını bildiğinden evvelâ Dobriçeye, sadrazamın yanına gitti; Rusların ilerlemiyeceklerine namusu üzerine söz vererek Osmanlı ordusunun Tunadan geçmemesini temin eyledi. Daha sonra müzakeratın Lehistanda vaki bir şehirde icrasını teklif ile kabul ettirdi. Halbuki bu şehirde müzakeratın başlamasına intizar edildiği bir rırada Avusturya ordularının hududu tecavüz ettikleri haberi geldi [1]. Artık Avusturyada, Rusya ile olan ittifakını ileri sürerek maskesini atıyor, o da bazı mutalebatta bulunuyordu. Filhakika Rusyanın, Karadenizin şimal sahilinin Tuna ağızlarına kadar kendisine terkedilmesini ve bu denizde Rus gemilerinin serbestçe dolaşabilmesini, Eflâk ile Buğdanın istiklâli tastik olunmasını istemesine mukabil Avusturya da, cenubî Bosna ile cenubî Sırbistanın kendisine verilmesini arzuediyordu.

Talman, ilânıharbı tebliğ etmeden evvel Avusturyalılar üç koldan yürümüşlerdi. Bir orduları Eflâkı işgal etmiş, Vidini muhasara eylemek istemiş, ikinci orduları Niş kalesini zapt ile cenubî Sırbistanda ilerlemeğe başlamış, üçüncü orduları da Bosnayı her taraftan ihata etmişti. Bu harakâta mukabil bir taraftan o sıra-

[1] Talman hükûmetinden ilânıharp edildiğini mübeyyin aldığı emirnameyi bu haber gelinceye kadar bir ay gizlemek suretile iğfalâtına son dakikada bile devam etmişti.

da Bosna Valisi bulunan Hekimoğlu Ali paşa Boşnak gençlerini gönüllü suretile topladı ve maiyetindeki askerle vilâyetin ziamet ve tımar mensubinini de birleştirerek üç sene müddetle Avusturya ordularile şerefli bir mücadele yaptı, Avusturyalıları o cihetten ricate icbar etti. Zaten Avusturyanın mahir kumandanları ölmüş veya ihtiyarlamış, orduların başında değersiz ve yekdiğerini istirkap eden kimseler kumanda etmekte bulunmuştu. Lehistan veraseti Muharebesi de Avusturyayi sarsmıştı. Bu sebeplerle diğer taraflardaki Avusturya ordularının da girdikleri yerlerden çıkarılmaları kabil oldu. Hatta Vidin Seraskeri Ivaz Mehmet Paşa Tunayı geçerek bütün Banat kıt'asını işgal ve birçok levazımı harbiye iğtinam etti. Köprülü Fazıl Mustafa paşanın oğlu Hafız Ahmet paşa kumandasındaki bir ordu da Nişi istirdat eyledi. Nihayet Belgratta muhasra altına alındı.

Diğer tarafta Ruslar da Kırım Hanı tarafından Şibihcezireden çıkarılmış idi. Münih bir aralık Buğdana hücum ile bazı muvafakiyetler ihraz eylemiş ise de o cihette de şiddetli mukavemet gördü. Bu sıralarda da Fransa, Avusturya ile Viyana Muahedesini aktederek kat'î sulhu yapmış bulunduğu için, Avusturyayı da Türkiye harbinden çekmek üzere tavassut ieşebbüsünde bulunuyordu (1738). Rusyanın Balkanlara ve Karadenize doğru ilerlemesinin Avusturyaya da zarar teşkil edeceğini ortaya sürmekte ldi. Fransa Türkiyenin nüfus ve arazi kaybetmemesini temin için çalışıyordu; şarkta ticareti ve kapitülâsyonları itibarile en mümtaz millet Fransızlar olduğundan müşterilerinin

Belgrad

Eski Sırbistanın ve bugünkü Sırp - Hırvat - İsloven kıralliğının payitahtı olan Belgrad Kanunî Süleymanın ilk fethettiği kaledir. On seekizinci asırda Pasarofça Muahadesi ile bir aralık Avusturyaya terkedilmiş iken yirmi sene geçmeden Belgrat Muahedesile tekrar istirdat edilmiş ve Sırbisianın teşekkülüne kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır.

menafiini müdafaa etmekle Fransızlar kendi menfaatlerini müdafaa etmiş oluyorlardı. Yine bu sırada İsveç hükûmetinin Osmanlılarla ittifak için İstanbula gönderdiği bir binbaşı avdet ederken Ruslar tarafından öldürüldüğü için bu hükûmet te Rusyaya karşı harp hazırlıklarına başlamıştı. İşte Osmanlı ordusunun Belgrad önüne geldiği bu sıralarda idi ki Fransız sefiri Vilnöv de bilfiil tavassut için Belgrada, Osmanlı ordugâhına geliyordu. Biraz evvel eski mağlûbiyetleri hatırlayarak harbin devamından endişe edenlerin tesirile harbe şiddetle devamı istiyen Sadraazam Yegen Mehmet Paşa azledilmiş ve yerine Ivaz Mehmet Paşa getirilmiş ise de o da vaziyet lehimizde iken ne olursaolsun sulh yapmağı muvafık görmemiş, Belgrad önünde son bir muzafferiyet daha ihraza muvaffak olmuştu.

Belgrad Muahedeleri. Bu şerait dahilinde Avusturya murahası ile Sadrazam, ve Vilnöv arasında müzakerat başladı:

Banat kıt'ası Avustuyada kalmak şartile Pasarofça Muahedesi fütuhatını Avustuyalılar tamamen terke razı oldularsa da Belgradı vermek istemiyorlardı; bu kaleyi, aldıkları zamana nisbetle, fevkalâde tahkim etmiş bulunduklarını söylüyorlardı. Fakat Belgrad verilmedikçe sulha Sadrazam ıvaz Mehmet Paşa muyafakat etmedi. Nihayet eslaha ve mühimmat müstesna olarak kalenin Osmanlılar zamanındaki halile teslimi, Avusturyalıların yaptıkları tahkimatın hedmi teklif edildi. Avusturya murahhası bunu kabule razı oldu ve bu şerait dairesinde Birinci Belgrat muahedesi Avusturya ve Türkiye arasında imza edildi (1739). Küçük Eflâk ile Belgrad da dahil olduğu halde Şimalî Şırbistan ve Şimalî Bosna istirdat edilmiş oldu. Müsalâha yirmi yedi sene devam edecekti.

Bu sıralarda Mareşal Münih Prut nehrini geçerek Buğdana dahil olmuş, Hotin kalesini de zaptetmişti. Fakat bu muvaffakiyetlerin haberi Viyanaya geldiği zaman Avusturyalılar tarafından Belgrad Muahedesi aktedilmiş, Belgradın bir kısım tahkimatı da hedmolunmuştu. Muahedenin İmparator tarafında ntasdikinden başka çare kalmamıştı.

Ruslar, müttefikleri tarafından terkedilip yalnız kalınca, İsveç korkusu da inzımam ettiği cihetle, birkaç gün sonra sulha razı oldular ve belgrada murahhas gönderdiler.

Ruslarla da ikinci bir Belgrad Muahedesi yapıldı (1739). Bu muahede ile Azak Rusyada kalıyor ise de kalesi yıkılacak, şehir ve civarı bir ticaret şehri halinde ve bitaraf bulunacaktı. Fakat Osmanlı Devleti daha aşağıda Don nehri ağızları civarında kale inşası hakkını muhafaza ediyordu. Kabartay arazisi müstakil tanınacak idi; Tarafeynden birine zarar getirirse o taraf tedip edebilecekti. Rusya Azak denizinde ve Karadenizde ne ticaret ve ne de harp gemisine malik olamıyacaktı; rus tüccarı Karadenizde ancak ecnebi gemilerile seyahat veya nakliyat yapabileceklerdi. Sulhu müteakıp Rusya ve Avusturya biribirlerine yeniden takarrüple 1726 ittifaknamesini tekit ettiler ve resmî bir beyanname ile Babıâliye tebliğ eylediler. Babıâli de İsveç ile Türkiye arasında tedafüî bir ittifakname aktile (1739) Rusya Hükûmetine bildirdi. Bu suretle her tarafın harbe veya müdafaaya

hazır bulunması sulhu otuz seneye yakın temin etti. Bu müddet zarfında Osmanlı Devleti, Nadir Şahın açtığı kısa bir İran harbi müstesna olmak üzere, sulh halinde kaldı; her mes'elede sıkı bir bitaraflık muhafaza etti. Halbuki Avrupa bilâkis bu müddeti medit ve kanlı muharebelerle geçirdi. Muhtelif hükûmetlere mensup sefirlerin teşvikatına Babıâli ehemmiyet vermedi ve herhangi bir suretle harbe girmemeğe azamî gayret sarfetti. Hatta zaman zaman devletlere sulh tavsiyelerinde bulundu. Bu suretle Birinci Mahmut ile halefleri Osmanlı Devletinin Ayrupada mühim bir rol oynıyabileceği ve şarkî Avrupada mevkiini bir kat daha tahkim edebileceği kıymetli bir devirden istifade etmemek gafletini göstermiş oldu.

1740 Fransız Kapitülâsyonları. Belgrad Muahedelerinin tanzim ve tasdikini müteakıp tavassutu dolayısile, Vilnövün nüfuzu fevkalâde yükselmişti. Ancak vazifesini yaptığını, memleketinin menafiini korumaktan başka bir iş görmediğini lâyıkile takdir edemiyen Babıâli Vilnövün teklifini kabul ile Fransız kapitülâsyonlarını tecdit ve ahkâmını fevkalâde tevsi ve teşmil eyledi. Fransanın ticarî menfaatleri, katolik müessesatı ve ruhbanı hakkındaki müsaadat tezyit edildi; bu suretle Fransızların, kendilerine bahşolunan hususî müsaadelerin bilâhare ahdî hukuk olduğunu iddia etmelerine meydan verilmiş oldu. Sonraları diğer hükûmetler de mümasil müsaadeler aldıkları cihetle Fransanın 1740 kapitülâsyonları devlet için evvelkilerden çok muzır olmuştur.

Saltanat Tebeddülleri. Birinci Mahmut, yirmi dört senelik saltanattan sonra 1754 te vefat etti. İnsanî hisleri, hilmi ve fıtrî merhamet ve şefkati son dokuz on senesinin tamamem sulh içinde geçmesinde ve harp halinde bulunan Avrupa devletlerine karşı hayırhahlık göstererek kâffesile dostane münasebetler idame etmesinde büyük bir amildir. Vefatı herkesı müteessir etmişti. Emsaline nazaran iyi bir insandı. Fakat bitaraflığı, devlet itibarile, faideli addedilemez.

Yerine geçen ve saltanatı ancak üç sene kadar devam eden Üçncü Osman zamanında da mühim haricî vakayi görülmez. Yalnız İstanbulda zuhûr eden bir yangın şehrin büyük bir kısmını silip süpürdü. Vefatında (1757) Üçüncü Ahmedin oğlu Üçüncü Mustafa geçti.

Ragıp Paşa. Sulh senelerinde vazife başına gelen rical arasında yalnız Sadrazam Ragıp Paşa iştihar edebilmiştir. Maamafih şöhreti siyaset, ıslâhat ve idare mesailinden ziyade edebiyata mensubiyeti dolayısiledir.

Üçüncü Osman ile Üçüncü Mustafaya altı sene müddetle (1756-1762) sadrazamlık etmiş olan Koca Ragıp Paşa bazı ufaktefek ıslahat yapmış ise de (Mevcut ahengi bozarsak korkarım ki sonra eski düzeni de veremeyiz) sözünü şıar edindiğinden mühim işlere sarılamamış, muhafazakâr bir siyaset takip etmiştir. Halbuki nispeten faal ve münevver olan, ıslâhat lüzumunu takdir eden Üçüncü Mustafaya istinaden devleti yarınki muhakkak tehlikeye karşı daha iyi hazırlıyabilirdi. Rus düşmanı olduğu halde padişaha Rus harbinin vahametinden bahseder, (hükûmetiniz tırnakları kopuk ihtiyar bir ars-

lana benzer; uzaktan heybetli görünür, fakat düşmanının yanına yaklaşmamalıdır ki tırnaklarının kopukluğu meydana çıkmasın) derdi. Baron dö Tot *(Tott)* bu sıralarda ifayi hizmet etmekte, istihkâm, topçu, ve bahriye askerlerini ıslah için bazı vesaya ve icraatta bulunmakta idi.

1768 seferi Bu harbin de sebebi Rusların Lehistan işlerine müdahaleleri olmuştur. Üçüncü Ogüstün vefatı üzerine Rusya Çariçesi İkinci Katerina, gözdelerinden *(Stanislas Poniatowski)* Stanislas Ponyatofskiyi Lehistan kırallığına getirmek istedi ve bir rus ordusunu Varşovaya göndererek cebren İstanislası kıral intihap ettirdi. Az sonra lehistandaki Ortodokslarla Protestanların, ekseriyeti teşkil eden katoliklerle hukuku siyasiyece müsavatını temin bahanesile ikinci bir defa daha ordu sevkederek böyle bir kanun kabul ettirdi. Rusyanın Varşova Sefiri bu kanunun aleyhinde bulunan mebusları rus askerleri vasıtasile tevkif ettirerek Rusyaya sevkeyledi. Bu müdahaleler Lehlilerin millî gayretlerine dokunuyordu. Asilzadeler, Podolyanın Bar kasabasında mezhepleri ve istiklâlleri namina toplanarak katolik olmıyanlar aleyhindeki eski kanunların tekrar kabul ettirilmesini ve Stanislas Ponyatofskinin iskatını kararlaştırdılar. Bunun üzerine Rusların teşvikile ortodokslar isyan ettiler; bir Rus ordusu da Bar içtimaında bulunanları tedip ve kıral ile ortodoksları himaye bahanesile üçüncü defa olmak üzre Lehistana girdi (1768). Takibe uğrayıp kaçan Lehlerden bazıları Osmanlı hududunu geçerek küçük bir kasabaya iltica ettiler. Ruslar, bu kasabayı zapt

ve müslüman ahali ile birlikte lehleri katletmekten çekinmediler. Çariçe ise bu tecavüzün sebebini izaha bile tenezzül etmedi. Bunun üzerine şimdiye kadar İstanbulda muharebeden içtinap fikrinde bulunanlara karşı harp ceryanı galebe etti, harbe karar verildi. Bu surete Rusya, biri Lehistanda ıslahat taraftarlarına karşı, diğeri de Türkiyeye karşı olmak üzre iki muharebeye girişmiş oluyordu. Bu muharebelerin birincisi dört sene, Osmanlı Devleti ile başlıyanı ise altı sene sürdü. Türk ve Rus orduları Dinyestr nehri ile Tuna nehri arasındaki vâsi, bataklık arazide harbediyorlardı. İki tarafın da askerî teşkilâtı fena, silâhları ve mühimmatı noksan olduğundan bir müddet kat'î neticeler görülmedi. Fakat biraz sonra İsmail Kalesi civarındaki Kartal sahrasında vukua gelen bir harpte Osmanlı ordusu tam bir inhizama uğradı. Burada yüz seksen bin kişilik bir Osmanlı ordusu otuz bin mevcutlu Rus ordusunu ihata eylemişti. Büyük Petronun Prut mağlûbiyeti tekerrür edecek zannolunabilirdi. Fakat Ruslar mukavemet ettiler; birkaç saat içinde Yeniçerileri bozdular ve pekçok mühimmat ele geçirdiler. Osmanlı ordusunun telefatı elli bin kadardı.

Kartal inhizamı sıralarında devlet, denizde de büyük bir mağlûbiyete uğradı. Yunanistanda bir isyan çıkartmak, bütün ortodoksları da bu isyana teşrik etmek emelile Katerina, Baltık denizindeki Rus filosunu Akdenize göndermeğe karar vermişti. Yolda büyük Britanyaya uğrıyan bu donanmaya İngilizler de muavenet ettiler. İngiliz Amiralı *(Elphinstone)* Elfinston Rus-

ların hizmetine girmişti. Cebelüttarık boğazını geçen donanma Mora sahillerine geldi; Rumlar isyan ettiler. Fakat Osmanlı ordusu isyanı bastırmağa muvaffak oldu, Aleksi Orlof *(Orloff)* un kumanda ettiği Rus donanması Mora sahillerinden çekilmek mecburiyetinde kaldı. Fakat Rus donanmasının hal ve mevkiinden doğru malûmatı olmıyan Osmanlı donanmasını Çeşme limanında sıkıştırarak kâmilen yakmağa muvaffak oldu. (1770). Müteakıben Akdeniz adalarından bazılarını da zapteyledi. Biraz sonra idi ki Ruslar bir taraftan İsmail kalesini zapt ile Tunayi geçiyor ve Dobriçeyi istilâ, diğer taraftan da Kırımı işğal ederek tatar hanını İstanbula firara icbar ediyorlardı.

Siyasî Müzakereler ve harbin son safhası. Osmanlı kvvetlerinin karada ve denizde müteakıp ve feci mağlûbiyetleri Avrupada büyük tesirler yaptı. Artık Osmanlı hükûmetinin mukadderatı Rusyanın keyfine tâbi gibi görünüyorbu. Bilhassa Avusturya telâş etti. Rusların Eflâk ve Buğdanı işğal etmeleri, hududunun Karadenize kadar çıkmasını ve Tunanın munhasıran kendine ait bir nehir olmasını istiyen Avusturyanın emelini kırıyordu. Avusturya harp için hazırlanmış ta değildi. Şark mes'elesini Rusyanın yalnız başına ve munhasıran kendi mnefaatine halledeceğinden endişeye başladı, bunun için Türkiye ile gizlice bir ittîfak akti müzakeresine bile girişti (1771). Diplomasi vesaitile, kifayet etmediği takdirde harp ile Rusları girdikleri yerlerden çıkarmağa,buna mukabil Türkiyeden bir miktar para iie kendi lehine hududu tashih ettirmeğe, Küçük Eflâkı

almağa dair olan şerait iki tarafça kabul edildi. Lâkin bu ittifakı haber alan Prusya Kıralı İkinci Frederik te telâşa düştü; Rusyanın müttefiki olduğu için Avusturya ile Rusya arasında açılacak harbe kendisinin de girmeğe mecbur kalmasından korkmağa başladı. Ayrıca Rusyanın Avusturyaya yeniden tekarrüp ederek Türkiyeden birer kısım arazi almak hususunda itilâf etmelerinden de endişe ediyordu. Bu takdirde Rusya ve Avusturya Hükûmetleri kuvvetlenecekleri cihetle Prusya aleyhine muvazenei siyasiye bozulmuş olacaktı. Bu sebeple İkinci Frederik tavassut ederek Rusya ile Avusturya arasında bir anlaşma zemini buldu: Lehistanın taksimini teklif ve kabul ettirerek hem Rusya ve Avusturyanın menafiini temin etti, hem de Prusyaya bir hisse çıkarttı (1772).

Bunun üzerine Türkiye mes'elesi kolay hallolunabilecek bir hale geldi. Prusya ve Austurya sefirlerinin tavassutile mütareke yapılarak Fokşanda müzakerata başlandı.

Bu müzakere neticesiz kalınca Bükreşte mükâlemata devam edildi. Rusların sair metalibi arasında Kırımın istiklali de dahil bulunuyordu. Bilâhare aktolunan muahededeki şeraite nazaran daha ehven olarak takarrür eden esaslar, tereddüt eden sadrazam tarafından İstanbulun tasdikine arzedildi. Halbuki Üçüncü Mustafa harbe şiddetle devam taraftarı, fakat vaziyeti harbiyeye gayrivakıf bulunuyordu. Bu sebeple Bükreşte takarrür etmiş olan sulh şeraiti kabul edilmedi ve harp tekrar başladı. Bu defa Ruslar bazı muvaffakıyetsizliklere duçar oldular. Tam bu sıralarda Üçüncü Mustafa vefat, kardeşi Birinci

Abdülhamit çülûs etti. Harq devam edecekti. Fakat ahvali dahiliye iyi değildi. Ruslar da yeni tedarikâtta bulunmuşlardı. Başkumandan (Romanzof) *Romanzoff* aldığı küllî imdat askerile Tunayı geçerak Şumnuda bulunan Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa ordusu üzerine yürüdü. Gönderilen piştar kuvvetini Pazarcıkta mağlûp etti. Bunu duyan ve havf ve telâşa düşen Şumnudaki askerler kâmilen dağıldılar. Sadrazamın maiyetinde ancak on iki bin kişi kaldı ve musalâha talebine mecbur oldu.

Kaynarcı Muahedesi — Birkaç saatlik cüz'î dir müddet zarfında meş'um bir muahede, (Küçük Kaynarcı Muahedesi) aktedildi (1774). Metni kitabımızın sahifelerinden belki yirmi, yirmi beşini doldurabilecek olan bu muahedename muntazam bir tertibe malik değildir. İçinde tekrarlar çoktur. Muhtelif zamanlarda resilküttaplık etmiş iki *(diplomatımızın)* murahhaslıklarile kabul ve imza edilmiş olan bu muahedename adeta Ruslar tarafından imlâ suretile yazdırılmış idi. Bu muahede murahhaslarımızın *(gafleti)* yahut o esnada İstanbulda Avusturya sefiri olup bilâhare memleketinde başvekâlete kadar yükselen bir zatın tabiri veçhile *(Nadir görülen belâhetleri)* neticesi olarak[1] ileride muhtelif Rus müdahalelerine yol açmak, Türkiyeyi adeta Rusyanın himayesi altına sokmak için Ruslar elinde siyasî ve hukukî bir vesika teşkil etmiştir. Rus diplomatları muahedenamedeki tertipsizliği ve tekerrürleri kasten vücude getirmişler, ileride muhtelif tefsirlere

[1] Murahhaslar Ahmet Resmi Efendi ile İbrahim Münip Efendi idi.

yol açabilmeği iltizam eylemişlerdi. Ruslar, Prusyaya ve Avusturyaya karşı yaptıkları taahhüt itibarile fazla arazi istiyemediklerinden hile yoluna saparak Osmanlı Hükûmetinin istiklâline münafi siyasî ve dinî imtiyazlar istihsalini gaye ittihaz ettiler, hileli tabirler ve ifadelerle, manalı tekrarlarla bunu temin eylediler. Muahedenamenin araziye müteallik maddelerinde Kırımın bütün tevabi ve mülhakatile istiklâlinin ve ayrı bir hükûmet haline geldiğinin tasdik olunduğu, Rusyanın Azakı tahkim edebilmesi, *Kabartay* arazisi ile *Yenikale* ve *Kerç* kalesinin ve Dinyepr nehri ile Büğ *Bug* nehri arasındaki memalikin ve bu meyanda *Kılburun* kalesinin Rusyaya terkedildiği zikrediliyordu. Ruslar buralardan maada girdikleri diğer yerlerden çıkacaklar ve Büğ nehri iki taraf arasında hudut teşkil edecekti. Fakat terkedecekleri bu havaliye mukabil ezcümle şu metalibi kabul ettiriyorlardı: O tarihe kadar Türkiye için bir içdeniz halinde olan Karadenizde serbesçe gemiler inşa edecek ve gezdirebileceklerdi; Eflâk ve Buğdan beyleri bundan sonra İstanbulda birer maslahatgüzar bulunduracaklar ve bunlar sefir muamelesi göreceklerdi; Rus sefirlerinin Eflak ve Buğdanın sıyanetine, temini menafiine müteallik maruzatını Babıâli hürmetle kabul edecekti; Rusya lüzum göreceği her yerde, Rus tebaası ve menafii bulunsun bulunmasın, Konsolos bulundurabilecekti; Kudüste Rus ve Ortodoks rahiplere birtakım imtiyazlar verilmekte idi. Lâkin bütün bunlardan daha mühim olmak üzere Ruslar, tekmil Osmanlı hudutları dahilinde mütemek-

kin hıristiyanlar için bilâhare bir himaye tesisine müsait olacak şekilde müphem ifadelerle muahedeye bir madde koydurmuşlardı. Bu madde vesilesile Türkiyenin dahilî işlerine müdahale için kendilerince bir hak ve salâhiyet elde etmiş bulunuyorlardı demektir. Hulâsa şark mes'elesine dair bir eser yazan meşhur bir müellifin dediği veçhile bu muahede bir asır sonra Rusların İstanbul kapılarına kadar gelebilmesi için bir azimet noktası oldu.

Bükovinanın Avusturyaya terki. Vadolunan paranın bir miktarını almakla beraber Prusyanın araya girmesi üzerine 1771 İttifak Muahedesini tasdik etmemiş olan Avusturya, diplomasî yardımlarile Türkiyeyi kurtardığını iddia etti. Harbe girmemiş olduğu için muhaede de vadolunan arazinin tamamen olmassa bile, kısmen terkini istedi ve *Bukovine* Bükovinayi aldi. Bükovina Karpat dağları ile Dinyestr nehri arasında Çernoviç şehri ve havalisini teşkil etmekte ve Buğdan beylerine ait bulunmakta idi. Bukovinanın ilhakı bir muahede ile tasdik edildi (1775).

Kırım mes'elesi ve Aynalıkavak tenkıhnamesi. Ruslar 1768 Seferi esnasında Kırım şehzadelerine ve ümerasına, Cengiz sülâlesinden oldukları, Osmanlı padişahlarından daha asil bulundukları halde bir vali gibi İstanbul sarayınca azil ve nasbedildiklerini, tahkir ve istihfaf görmekte olduklarını söyleyerek kendilerile ittifak ettikleri halde istıklâllerinin istirdadını tekeffül edeceklerini vadetmişler ve bu suretle Kırımı işgale muvkffak olmuşlardı. Kaynarcı Muahedesile Kırımın istiklâli kabul edilince Ruslar burada da Lehistanda yaptıkları gibi

dahilî ihtilâflar çıkarmağa, hanlar aleyhine kıyamlar vücude getirmeğe, sonra da ordu sevkile müdahalelere, istediklerini han tayin ettirmeğe başladılar. Ezcümle evvelce Petersburgta bir müddet bulunmuş, Katerinanın teveccühünü celbe muvaffak olmuş Şahin girayı asker sevketmek suretile kırıma han intihap ettirdiler (1777).

Şahin Giray ve maiyetine yaver sıfatile tayin edilmiş olan Rus zabiti Kırımı Rus menafiine göre idareye başladılar. Rusların Kırıma müdahalesi Babıâlinin infialini mucip olduğu kadar Tatarların da Şahin Giraydan nefret etmelerini intaç eyliyordu. Bunun üzerine Babıâli de müdahaleye karar vererek İstanbulda bulunan Selim Girayi Han tayin ile Kırıma gönderdi. Selim Giray ile Şahin Giray arasında muharebeler oldu. Şahin Giray Rus askerlerinin yardımile galip gelerek Selim Girayı İstanbula dönmeğe mecbur etti. Bu hâdise tekrar Rusya ile harbe başlamak İstidadını tevlit etti. Karadenize donanma çıkarılarak Kırıma asker gönderilmesi takarrür etti. Fakat hususî menafii dolayısile bu harbi istemiyen Fransa araya girdiği cihetle Ruslarla Aynalıkavak Tenkıhnamesininin akti suretile mes'ele sulhen tesviy edildi.

Haliçte Aynalıkavak kasrında yapılan bu Tenkıhname ile Kaynarcı Muahedesinin bazı maddeleri tenkıh ve izah edilmişti. Ruslar üç ay zarfında Kırımdan askerlerini çekeceklerdi. Buna mukabil Babıâli de Şahin Girayın Hanlığını kabul etmekte idi (1779).

Şahin Girayın idaresizliği, Rusların gizli gizli ahaliyi aleyhine tahrik etmeleri birkaç sene

sonra yeni bir kıyamı, tekrar Şahin Girayın hal'ini intaç etti. Ruslar yeniden ordu sevkile bidayeten Şahin Girayı ikdar ettiler; fakat az sonra Rus Jeneralı Potemkin *(Potémkin)* Kırımın Rusyaya ilhakını ilân ile ahaliden cebren Katerina namına biat aldı. Kendisine maaş bağlanan Şahin Giray da Petersburga gönderildi. Lâkin birkaç sene sonra maaşı kesildi ve Osmanlı hududuna geçirildi. Bunun üzurine Osmanlı Hükûmetince tevkıf ve bilâhare cezaen Rodosta idam edildi.

Rusya, Kırımı istilâsını müteakıp; ilhakın resmen tasdikını İstanbuldan istedi ve hududa da asker sevkıne başladı. Milyonlarla Türk ve İslâm nüfusunun sakin bulunduğu Kırımın Rusyaya terkine Babıâli razı olmamakla beraber harp için tedarikâtının kâfi olmadığına, vakit kazanmağı tercih ettiğine binaen bunu tasdikı zarurî gördü (1784).

1787 seferi. Lehistanı taksim eden, Kırımı işgale muvaffak olan Katerina, Avusturya ile bir itilâfname aktederek; Türkiyeyi de taksim etmeği düşünüyordu Kırımın işgalinden evvel başlamış olan Avusturya - Rusya müzakeratı mühtelif taksim projelerini ihtiva eder: ilk müzakerat İkinci Katerin ile İkinci Jozefin Petersburgda bir mülâkatını müteakıp iki hükümdar arasında bir ittifak aktine müncer olmuştu (1781). Lâkin daha sonra Osmanlı İmparatorluğunun taksimi için daha büyük bir proje kararlaştırdılar: Bu projeye nazaran Rusya, Dinyestre kadar olan arazi ile Adalardenizindeki adalardan bir ikisini, Avusturya da Pasarofça Muahedesi ile evvelce kendisine verilmiş olan memaliki alacak, Eflâk ve Buğdandan Avusturya himayesinde bir *(Daçya Devleti)* vücude getirilecek, geride kalan Avrupadaki Osmanlı arazisi ise merkezi İstanbul olmak ve Rusya himayesinde bulunmak üzere bir Yunan İmparatorluğu teşkil edecekti. Asya ve Afrikadaki Osmanlı arazisine gelince, o da Fransa, İngiltere ve İspanya arasında taksim edilmek üzere bu devletlerin keyfine terkolunacaktı. Lâkin bu hayalî proje, Avrupada zuhûr eden ihtilâtat dolayısile bittabi neticelenemedi. Bununla beraber Katerina Türkiye hakkındaki emellerinden feragat etmiyor, muhtelif vesilelerle bu emelleri ızhardan da çekinmiyordu: Ezcümle 1787 senesinde cenubî Rusyada bir seyahate çıktı, Kerson şehrinde Avusturya İmparatoru İkinci Jozefle tekrar mülâkatta bulundu. Kırım Valisi Potemkin, Katerinaya bu seyahatinde, yaptırdığı tersaneyi, Sivastopol kalelerini, inşa ettirdiği harp gemilerini gösterdi. Nümayişler yapıldı; (Bizans Yolu) yazılı zafer takları altından geçildi. Potemkin Rus askerlerine osmanlı arazisine nereden hücum edileceğini gösteriyormuş gibi Katerinayı hududa kadar fevkalâde merasimle götürdü.

Kırımın işgaline hiçbir zaman razı olmıyan ve kaybolan şeyleri tekrar elde etmek üzere harp için münasip bir vakte intizar eden Osmanlı Hükûmeti bu nümayişler ve bilhassa Kerson mülâkatı ve bir de İngilterenin teşvikı üzerine, padişahın ihtiyat ve tereddüdüne rağmen, Sadrazam Koca Yusuf Paşanın ısrarı ile tedarikâtı natemam olduğu halde ilâniharp etti (1787). Ordunun hareketi günü Avusturyada, ittifakı mucibince, Türkiyeye harp açtığı cihetle

osmanlı kuvvetleri ikiye bölündü. Maamafih Avusturya dahilî mesail dolayısile bu muharebede büyük bir faaliyet gösteremedi. Bilâkis osmanlı ordusu Avusturyalıları Belgrat önünde mağlûp ettikten sonra Tunayı geçerek Banat kıt'asını istilâya muvaffak oldu. Rusya cihetine gelince *Yaş*, *Hotin* kaleleri Ruslar tarafından zabıt, *Özi* kalesi muhasara olunudu. Kaleyi kurtarmağa çalışan bir osmanlı donanması büyük bir hezimete uğradı. Şiddetli bir müdafaadan sonra sukut eden *Özi* (Otchakov) ahalisi vahşiyane bir surette kâmilen katledildi. Mülâyim bir tabiate malik olan, daha bidayette ahalinin zarar göreceğini düşünerek harbi lstemiyen padişah birinci Apdülhamit, teessüründen vefat etti. Yerine yeğeni Üçüncü Selim cülûs eyledi(1789).

Az sonra sadrazam ordusu Tuna ayaklarından *Boze* ırmağı civarında fena halde bozuldu. Mutatları üzre kaçmak istiyen yeniçerilerden birçoğu ırmakta boğuldu. Ruslar Bender, Akkerman, Kili kalelerini ele geçirdiler. Bu hezimetlerden istifade eden Avusturyalılar da Belgradı zaptettiler. Harbin şiddet ve dehşeti dolayısile, tarihte emsalsiz bir hâdise teşkil etmek üzre, her zaman müteaddit talipleri bulunan sadareti kimse kabul etmez oldu. Okadar ki paşalar arasında kur'a çekilerek namına isabet vaki olana bu vazife kerhen kabul ettirilirdi. Ordunun intizamsızlığı cihetile galebeden herkes nevmit olmuştu. Üçüncü Selim hiç olmazsa tek bir muvaffakıyet elde edilerek namus ve haysiyetin kurtarılması talebinde idi. Maamafih bu da mümkün olmadı. Tuna boyundaki kalelerin en müstahkemi (İsmail) idi. Şimdiye kadar

parlak bir surette müdafaa vazifesini ifa etmiş iken bu defa Jeneral (*Souvorof*) Suvorof kumandasındaki bir kuvvetli Rus ordusu Bükreşi işğal ettikten sonra İsmail kalesini de muhasara eyledi. Altı ay mukavemetten sonra sukut eden kalenin muhafızları kılıçtan geçirildi. Bununla beraber bu muvaffakıyetler Avusturyalılarla Ruslara çok birşey temin etmedi; bilâkis İngiltere ile Prusyayi endişeye düşürerek bunların ittifaklarının teyidine sebep oldu. Müttefiklerin tahriki üzerine bir aralık İsveç Kıralı *Üçüncü Güstav* (Gustave) da Türkiye ile olan eski ittifakı vesilesile Finlândiya üzerinden Rusyaya hücum ve Petersburgu tehdit etti. Lehler de harekete geldiler. Prusya da Avusturyaya ve hatta Rusyaya karşı faal bir siyaset takip ediyor, Prusyanın tevessüünü istihdaf eyliyordu. Lâkin bu sıralarda Fransız ihtilâlinin patlaması devletlerin nazarı dikkatini garbe celp ve bütün hesapları altüst etti. İsveç, Rusya ile sulh yaptı; Avusturya da ikinci Jozefin vefatile imparator olan ve Osmanlı Devleti ile olan ittifak dolayısile Prusyalıların tazyikına uğrayan İkinci Leopolt Belçikadaki kıyamdan, ihtilâlin kendi memleketine de sirayetinden endişe etti. Belgradı iade etmek suretile *(Sistova) Zıştovo* Muahedesini aktetti (1791). Müttefiki tarafından terkolunan Rusya da altı ay sonra Kırımın ilhakı tasdik edilmek ve Büğ ile Dinyestr nehirleri arasındaki arazi terkolunmak, Dinyestr nehri hududu teşkil eylemek ve Özi Rusyada kalmak şartlarile *Yaş* şehrinde bir musalâhaname imza etti (1792). Bu surtle 1787 Seferi de nihayet bulmuş oldu.

BEŞİNCİ KISIM

On dokuzuncu asırda Avrupaya umumî bir nazar

— Asrı hazır —

1789 — 1914

Bu kısımda seri bir nazar ile vukuatını ihataya çalışacağımız devir, 1789 da başlayıp harbı umumîye kadar devam eder. Asrı hazır namı da verilen bu devrin ilk kısmı on sekizinci asrın son zamanlarını dolduran Fransız inkilâbını da ihtiva eylemekte ise de on dokuzuncu asrın bidayetlerindeki vukuat, bu inkilâbın doğrudan doğruya temadisi sayıldığı ve bu son asrın başlıca hututu esasiyesi yine Fransız inkılâbının netayicinden madut olduğu için bu inkılâp vukuatını on dokuzuncu asır çerçivesi içinde tetkik etmek zarurîdir.

Fransız inkılâbını doğuran içtimaî buhran muhtelif amillerin tesiri altında olmak üzere on sekizinci asır zarfında hazırlanmıştı; fakat ancak 1789 dan itibaren hâd safhalarını geçirmeğe başlamış ve bir aralık anarşi halini alan bu inkılâp hareketinin yaptığı aksülâmelden

istifade ederek mevkii iktidara gelen Napolyonun sevk ve idaresi altında Fransa, hemen bütün Avrupaya karşı mütemadi muharebelere girişmiştir. Asrı hazırın birinci faslını teşkil eden bu devre Napolyonun sukutu ve Viyana kongresinin in'ikadı ile hitam bulur. Ancak Avrupa haritasını yeniden tanzim etmek üzere hükümdarları namına kongrede toplanan murahhaslar, devletlerin hudut ve tarzı idarelerince hep vaziyeti sabıkayı nazarı itibara alarak siyasî tesviye şekilleri aradıkları için inkılâbın doğurduğu hürriyet ve milliyet fikirlerini tatmin, milletleri memnun edemediler. Bundan dolayı 1815 ten sonra Avrupada takarrür etmiş gibi görünen sulh ve sükûn devamlı olmadı. Hükûmetlerin tazyikkâr tedbirlerine rağmen hürriyetçilik ve milliyetçilik, için için her yerde irtica ile mücadeleye koyuldu. Bazı yerlerde, hükûmetlerin hürriyetperverleri tatmin hususundaki yarım tedbirleri kâfi gelmedi ve işareti yine Fransadan verilmak üzere 1830 ve 1848 de iki inkılâp hareketi daha vukua geldi. Bunlar da hemen her tarafta tesirlerini göstermekte gecikmedi. Bu sebeple on dokuzuncu asrın birinci nısfı, daha ziyade, devletlerin dahilî vukuatı itibarile haizi ehemmiyettir. Asrın ikinci nısfı, istihsali hürriyet mücadelesine devam edilmesi ve milliyet cereyanının da bir kat daha kuvvetlenmesi ile temayüz eder. Bazı milletler muhtelif devletlerin hudutları ile parçalanmış oldukları için; milliyet cereyanı bu devirde bazı mühim muharebatı da intaç etmiştir. İtalyan İttihadı Alman ittihadı Muharebeleri bu kabîldendir. On dokuzuncu asırda bu mücadelâttan maada

bir silsilei muharebat daha vrrdır ki onlar da şark mes'elesinden mütevellit ve çok defa milliyet cereyanile alâkadardır. Nihayet, asrın birinci nısfında mutlakiyete sadık kalmağa çalısmış olan hükûmetler de son nısıfta umum cereyana mukavemet edememiş ve pek az istisnasından sarfınazar bütün devletler az çok hürriyet ve hâkimiyeti milliye esaslarına müstenit teşkilâtı kabule mecbur olmuşlardır.

Yine asrın ikinci nısfında iktısaden inkişafa başlıyen devletler Avrupa haricindeki büyük müstemlekelerini bir kat daha tevsi etmişlerdir. Lâkin diğer milletlere siyaseten ve iktısaden tahakkümü istihdaf eden bu emperyalizm temayülâti ile Avrupada henüz tamamen halledilmemiş duran bazı milliyet mes'eleleri, yirminci asrın cihan sulhunu tehdit eden emarelerle hulûl etmesini mucip olmuştur. Filhakika asrın bidayetinde yalnız Avrupadaki değil bütün dünyadaki devlet ve milletlerin kavileri, rekabet ve ihtiras sevkile, zayıfları da müdafaai nefs için ve vaziyetlerini ıslah ümidile hummalı bir tarzda siyasî ve askerî hazırlıklar ve teslihat ile meşgul görülüyordu. 1914 senesine kadar devam eden bu istihzaratın harbi umumîyi ne suretle intaç ettiği ilerde izah olunacaktır.

Fransız inkılâbı

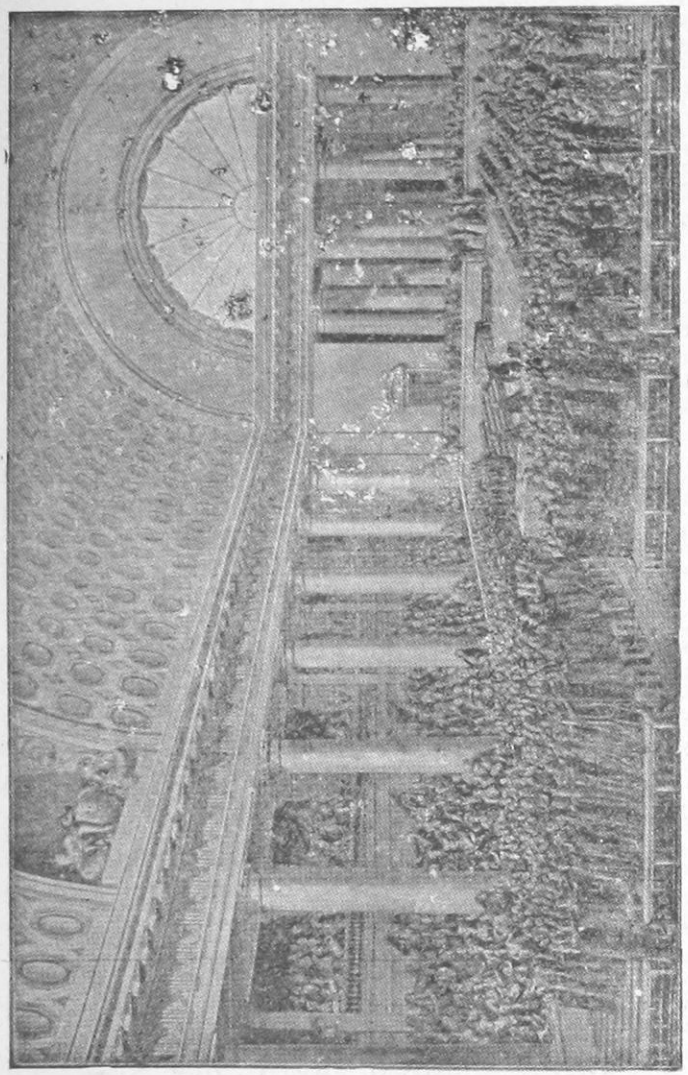
On Beşinci Lui devrinin mucip olduğu yeis ve ıstiraptan, On Altıncı Luinin de hatalarından sonra mevcut idare tarzında esaslı tadilât icrası elzem görünüyordu. Filî vaziyet ile fikirler arasında tam bir ihtilâf ve zıddiyet mevcuttu.

Filhakika Fransa, bir asır evvel olduğu gibi, imtiyazlı sınıflar esasına müstenit mutlak bir hükûmet idi. Halbuki yeni fikirler, bilâkis, mutlakıyetin manasızlığı, imtiyazların da haksızlığını ispat ve kabul etmekte bulunuyordu.

Hakikatte hemen bütün Avrupa memleketlerinde vaziyet ayni gibi idi. Lâkin umumiyetle, bu memleketlerin halkında Fransızlardakine nazaran daha büyük bir teessürsüzlük, tevekkül ve teslimiyet ile cehalet mevcuttu. Ayni zamanda bu memleketlerin hükümdarlarında, Fransa kıralarının mahrum bulunduğu, kuvvetli iradeler, zekâlar, hatta ekseriya ıslahata taraftar hisler vardı.

Fransa kıralının saray halkı daha akıllıca davransa, Fransızlar da İngilizler gibi, sabır ve itidal gösterebilseydi fikirlerin ef'ale intibakı, belki de tedricî, fakat batî ve sulhperverane bir tekâmül istikameti takip edecekti. Lâkin bir taraftan kıral ve maiyetinin budalaca izansızlığı ve kör inadı, diğer taraftan Fransız milletinin cezrî tedbirlerden hoşlanır bir mizaçta olması Fransadaki eski idare tarzının azamî şiddet şeraiti altında ilgasına sebebiyet vermiştir. Birçok durendiş rical, inkılâbın vukuundan evvel, bu cihetleri görüyor, fikirlerin gittikçe kabardığını, bir ihtilâle müncer olacağını, ilk fırsatta patlıyacak olan bu ihtilâlin herşeyi altüst eden bir fırtına şiddeti göstereceğini söylüyorlardı.

Konstitüant (Müessisan meclisi) (1789-1791) Kopan ihtilâl patırdısı on sene devam etti. (1789-1799) ve muhtelif inkılâp meclislerinin isimleri ile yadedebileceğimiz dört devre geçirdi:

Sunuf Meclisi (Etaţenero)nun açılma merasimi

Konstitüant *(Constituante)*, Lejislâtiv *(Legislative)*, Konvansiyon *(Convention)*, Direktuvar *(Directoire)*. Bu devrelere tebarüz ettirdikleri ruh itibarile vecdü heyecan, itimatsızlık ve şüphe, tethiş ve terhip, anarşi de diyebiliriz. İhtilâlin bu safhaları Avrupada in'ikâslar yapmış ve Fransaya karşı ayni zamanda milletlerin teveccühünü fakat hükümdarların da hücumlarını mucip olmuştur.

Birinci safha vecdü heyecan içinde geçmiştir. Filvaki eski idare tarzının sukutu hakikaten hayret veren bir sürat ve sühuletle vaki olmuştu. Malî müşkülâta çare bulmak ve bazı ıslahat yapmak üzre içtimaa davet olunan *Les Etats generaux* (Sunufu Ahali Meclisi) nin bir (Müessisan Meclisi Millisi) ne *Assemblée Nationale constituante* istihale etmesi, imtiyazlı sınıflarla kırala ve saray halkına milletin haklarını tanıtması ve 4 ağustos gecesinde imtiyazların ilgası suretile siyasî inkılâbın, içtimaî bir inkılâp ile tetevvüç etmesi için üç ay kâfi geldi. Artık yeni bir Fransa doğmuştu. Gerçi Fransa hiç olmazsa bidayette kırallık şeklinde kalmakta ve hiçbir suretle cümhuriyet şeklini düşünmemekte idi. Lâkin Fransız Milleti 14 temmuz günü meclisi dağıtmak istiyen kırala karşı galeyana gelerek siyasî mahbes olan *(Bastil)* i zabt ve meclisi millîyi siyanet etmek, Gartnasyonal *(Gardes nationales)* namı verilen millî muhafaza asakiri teşkil eylemek suretile kendi kuvvetini gösterdi; diğer taraftan millî alâmet olmak üzre üç renkli bayrağı kabul ettiği gibi (Hukuku Beşer) beyannamesile inkılâbın esaslarını tesbit, bir federasyon (ittihat) bayramı yaparak tesanü-

dünü teyit eyledi. İnkılâptan yalnız, ihtilâli istiyen ve bilhassa kendileri için yapan burjuvalar isfifade etmedi; derebeğlik imtiyazlarının ilgası ve ruhbana ait büyük emlâkin dun fiatlerle satılığa çıkarılması suretile köylü kütlesi de inkılâp için kazanılmış oldu.

Onaltıncı Lui

On altıncı Lui hüsnü niyet sahibi fakat ehliyetsizdi. Fransanın ihtiyaçlarını anlayamamıştı. Zevcesi Kıralıça Mari Antuvanet ise bilâkis kavi iradeli idi. Onun tesiriledir ki inkılâbı tevkife çalıştı. Fakat her ikisi feci akıbetten kurtulamadılar.

Nihayet uzun mesai neticesinde hazırlanan 1791 Kanunu Esasîsi eski idare tarzının harabeleri üzerinde yeni bir bina vücude getirdi. Meşrutiyetten ibaret olan yeni idare filhakika mükemmel değildi; fakat başlıca suiistimalâta nihayet verecek ve devamlı olacak gibi görünüyordu. Hakikatte yeni şekli hükûmet uzun müddet devam edemezdi. Çünkü Paris ahalisinin *Versay* sarayından adeta zorla kaldırıp *Tüileri* sarayına getirdiği ve orada yarı mahpus bulundurduğu kıral, kendisine kabul ettirilen idareye zorla tevfiki hareket ediyordu. Meşrutiyet kırallarına mahsus ve pekaz güç olan vezaif, seciyesiz, kuvvetli iradeden mahrum ve fikirleri

muhataplarına göre değişen On altıncı Luinin gücüne gidiyor değildi. Fakat Kıralıça *Mari Antuvanet* emri vakii kabul etmek istemiyor, kıralı mukavemete ve ecnebilerle ittifaka teşvik ediyor, akrabasını teşkil eden Avusturya Hanedanile muhabereden hâli kalmıyordu. Fazla olarak, zayıf bir kıral olmasına mukabil sağlam bir hıristiyan olan On altıncı Lui ruhban hakkında yapılan kanun ve ittihaz edilen tedbirlerden dolayı kalben rencide olmuştu. Bu sebeplerle kıral firara teşebbüs etti. Fakat *Varen* mevkîinde, tevkif ve bir aralık selâhiyetlerinden tecrit olundu. Bu vak'adan itibaren kıral ve maiyetine karşı itimatsızlık başlar. Artık birçok kimseler kıralı hain veya hiç olmazsa devlet makinesinde faidesiz bir çark telâkki ediyordu. Bundan sonra ilk cümhuriyetçiler fikirlerini açıkça neşre, propagandaya başlıyorlar. Yapılan nümayişler esnasında meşrutiyetçilerin cümhuriyetçilere ateş etmek suretile şiddet göstermesi bile artık onların terakkıyatını tevkif edemedi.

Lejislativ (la legislative) 1791-1792. Konstituant meclisinin dağılmasından sonra yeni kanunu esasîye göre toplanan Lejislativ Meclisi bir emniyetsizlik havası içinde vazifesini ifaya başlamıştı. Meb'usların ekseriyeti el'an kırallık taraftarı olmakla beraber kırala karşı itimatsızlık besliyorlardı. *Komün* denilen Paris Belediye Heyetile bunun istinat ettiği şubeler ve kulüplerin itimatsızlığı daha fazla idi. Salâhiyetleri iade edilmiş olan on altıncı Luinin ilk hareketleri, bilhassa Fransadan muhaceret etmiş olanlarla firarî rahipler hakkındaki mukarrerata

karşı kanunu esasînin verdiği (veto) salâhiyetini istimal eylemesi, kendisine karşı olan itimatsızlığı hiddet ve galeyan derecesine çıkardı.

Fazla olarak, 1792 nisanında, muharebe başlıyordu. Bu tarihten itibaren harbin muhtelif safahatı dahilî hâdisat üzerine doğrudan doğruya tesir icra etmeğe başladı. İhtilâlin bidayetinde hiç kimse harbi arzu etmiyordu. Müessesan Meclisinin ekseriyeti sulhperverlerden mürekkep olduğu gibi ecnebi hükümdarları da Fransanın kendi halinde bırakılarak dahilî mücadelelerle ezilmesini daha akılâne bulmakta idiler. Fakat pekaz sonra herkes harbe taraftar oldu. Çünkü ihtilâlciler inkilâp fikirlerini yaymak, milletleri kıralların boyuduruğundan kurtarmak istiyorlardı. On Altıncı Lui düşmanların galip gelerek eski idare tarzını tekrar tesis edecekleri ümidinde idi; nihayet Prusya ile Avusturya da kendi tebaaları için tehlikeli buldukları ihtilâl kangrenini kesip atmağı ve anarşi içinde bulunan Fransadan da şimal ve şark vilâyetlerini ele geçirmeği arzu ediyorlardı. Evelce papalığa tâbi olan *Avinyon* şehri ahalisinin Fransaya iltihak reyinde bulunması, Fransadan kaçan asilzadelerin *Trev* ve *koblenç* şehirlerinde toplanarak tehditkâr bir vaziyet alması harp için lâzım olan vesileleri verdi ve 1802 tarihine kadar devam etmek üzere harp başladı.

Harp, bidayette, Fransa için fena bir istikamet almıştı. Çünki ekseriyetle asillerden ibaret olan zabitlerin muhacereti ile Fransız ordusunun teşkilâtı bozulmuştu. Gönüllüler de inzibatsızlık içinde idi. Bu sebeplerle hudut zorlandı. Hâsıl olan heyecan üzerine meclis, vatanın

tehlikede olduğunu ilân, halkı gönüllü yazılmağa davet etti. Bu arada Prusya ordusuna kumanda eden dük dö (Brünsvık) ın şedit bir beyanname neşretmesi Fransız Milletinin hiddet ve galeyanını son dereceye çıkardı ve cümhuriyetperverler başta olmak üzere halkın 10 ağustos gecesinde belediyeyi zabtederek mutedilleri tart ve müfritlerden mürekkep bir *Komün* Commune (Belediye heyeti) teşkil eylemesine; müteakıben Gartnasyonaller de birlikte olduğu halde *Tüileri* sarayına hücum ederek muhafızlara karşı, ihtilâlin en kanlı mücadelesini yapmasına sebebiyet verdi. Meclise ilticaya mecbur olan kıral, bunun üzerine, vazifesi hitam bulmuş addolunarak hapsedildi. Ayni zamanda kanunu esasînin tadili için Konvansiyon namile yeni bir meclis intihap olunmasına, muvakkat bir heyeti icraiye teşkiline karar verildi.

Bu tarihten itibaren Komün Parisin hâkimidir. Düşmana gelince, Şampanyadan ileriliyor, Verdön kalesini muhasara ve zaptediyordu. Bu haber üzerine Paris ahalisi fevkalâde heyecana geldi. Asillerin, papasların ve herkesin hiyanetinden şüphe ediliyordu. Nihayet bazı müfritlerin teşviki ile halk doğrudan doğruya icraata kıyam etti; hapisaneleri bastı ve mevkuflardan binlercesinin usulen muhakeme edilmeden katlolunmasına Komün ve heyeti icraiye mâni olamadı. 20 eylül 1792 de Konvansiyon, Lejislativ Meclisi yerine kaim oluyordu. Ayni gün bir muzafferiyet kazanılmış ve Fransa Prusyalıların istilâsından kurtulmuştu.

Konvansiyon (La Convention) 1792 - 1795. — İnkılâbın üçüncü safhası cümhuriyetin ilânı ve

On Altıncı Luinin muhakemesi ile başlar. Kıral, müteakıben, vatan haini olarak mahkûm edildi. Bundan sonra Konvansiyon Demokrasi esaslarına muvafık bir kanunu esasî tanzim etti (1793). Fakat mevkii tatbika konmadı. Filvaki Fransanın o sırada içinde bulunduğu fevkalâde ahval ve şerait, istisnaî tedbirlere lüzum gösteriyordu. Hariçte hemen bütün Avrupa Fransa aleyhinde ilk ittifakını akteyletmişti. Fransaya Belçikayı ve Ren nehri sahillerini kazandıran birkaç muzafferiyetten sonra Fransızlar yeniden mağlûp olmuş, İngilizler, Hollandalılar, Avusturyalılar, Almanlar, Piyemonteliler ve İspanyollar bütün hudutlardan hücum etmekte bulunmuştu. Dahilde de dahilî harp başlamış idi. Kıral taraftarlarile rahiplerin propagandasil "Vande„liler kıyam etmişler, ve Fransanın garbine hâkim olmuşlardı; Liyon, Marsilya ve Tulon da hali isyanda idi. Konvansiyon Meclisinde bile Girondins (Jironden) ve Montagnards (Montanyar)(1) namını alan iki büyük fırka yekdiğerile mücadeleye başlamak üzere idiler.

(1) Lejislativ Meclisi azaları Konstitüant azasına nisbetle fikren daha ilerde olmakla beraber içlerinde yine bir miktar meşrutiyetci ve mutedil mevcuttu. Bunlara kulüplerinin bulunduğu eski bir manastıra izafeten Feuillants (Föyyan) ismi verilmişti. Müfritlere de yine mahalli içtimalarından dolayı Jacobins (Jakoben) deniyordu. Konvansiyon intihabatında Jakobenler büyük faaliyet göstermişler ve birçok azalarını Paristen ve diğer departmanlardan meb'us çıkartmışlardı. Fakat bunlar da fikren iki fırkaya ayrılmakta gecikmediler. Bunlardan birine, birçok azası Jiront meb'usları olduğu için (Girondins)Jirondenler denmiştir. Diğerleri meclisin en yüksek yerindeki sıraları işgal ettikleri için (Montagnards) Montanyar - dağlı ismini almışlardı. Bunlar Jirondenleri ku-

Bidayette Jirondenlere galebe eden Montanyarlar haricî ve dahilî emniyet için, az adamın elinde mütemerkiz olmak şartile, pek kuvvetli bir idarei merkeziyenin tesisi lüzumunu hissettiler. Bunun için kanunu esasînin tatbiki daha muahhar bir zamana talik edildi ve şimdilik Konvansiyon, kendi azasından tefrik ile vücude getirdiği "Selâmeti umumiye„ ve "Emniyeti umumiye„ komitaları ile teşkil edilen ihtilâl mahkemeleri ve vilâyetlere gönderilen mümessiller marifetile Fransanın mukadderatını sevk ve idareye başladı. Bu tarzı idare, hükûmdarlık idarelerine nispetle belki yüzlerce defa daha müstebiddane hakikî bir diktatörlüktü. Kanunî kayitlerle mukayyet olarak tedviriumur edilmiyordu. Yalnız yegâne gaye, umumun selâmeti idi. Bunun için de terhip (Terrur) vesaitine müracaat olunuyordu.

Bu diktatörlük devrinin en büyük meziyeti, gayesinde muvaffak olmasıdır. Denilebilirki muvaffakiyetleri cürümlerini unutturmuştur. Filvaki 1793 temmuzunda vaziyet ümitsiz görünüyordu. Halbuki altı ay sonra herşey kurtulmuştu. Az zamanda on dört ordu hazırlanmıştı. Dahilde Tulon ve Liyon tekrar Konvansiyon taraftarlarının eline düştü. Vandeliler de mağlup ve imha edildi. Hudutlarda da biribirini müteakıp ihraz edilen üç muzafferiyet Fransanın istilâ edilmesine nihayet verdi. Fransız ordularının tecavüze bile geçerek tekrar Belçikayı elde etmesi kabil oldu.

lüplerinden çıkardıkları cihetle bundan sonra Jakoben ismi yalnız Montanyarlara verilmiştir.

Bu muvaffakiyetlerle Terrör idaresinin hikmeti mevcudiyeti kalmıyordu. *[Danton]* ve arkadaşları gibi mutediller idamlara nihayet verilmesini istediler. Müfritler yani Komün azası ise bilâkis terrörün teşdidini arzu ediyorlardı. Terrör bidayette kırallık taraftarlarile Jirondenler aleyhinde tatbik edilmiş iken bu suretle şimdi Montanyarlar biribirlerine düşüyorlardı. Diktatör olmak istiyen *Robespierre* (Robspiyer) her iki taraftan birçok kimseleri tevkif ve idam ettirerek bir aralık hakimi mutlak oldu. Fakat nihayet Konvansiyonun ekseriyeti onunda aleyhine döndü, o da idam olundu. Hulâsa, (Danton) un dediği gibi "ihtilâl kendi çocuklarını yiyordu„.

Danton

Danton, Fransa, tehlikede olduğu müddetce tethiş siyasetine taraftar idi. Düşünüyordu ki tethiş, dahilî ihtilâl ve fesatları bertaraf etmek için lâzımdır. Lâkin şiddet siyasetini durdurmak istediği zaman Robespiyerin taraftarları kendisini ihanetle ittiham etmişlerdir.

Konvansiyon bir seneden fazla bir zaman daha hali içtimada kaldı. Fakat Terrör artık nihayete irmişti. Efkâr ve hissiyata biraz itidal gelmiş, daha doğrusu meclisin mutedil azası ihrazı galebe etmişti. hapisaneler açılırken bilâkis kulüpler kapandı; hayatta kalmış olan Jirondenler tekrar Konvansiyona alındı; irtica addedilmesi lâzımgelen bazı harekât bile vaki oldu: Yeniden bir kırallık fırkası teşekkül etti ve Konvansiyona müsellehan hücum cür'etinde bulundu. Jeneral Bonapart bu muhacimleri topla dağıtmak mecburiyetinde kaldı. Nihayet Konvansiyon sebebi içtimaını tekrar hatırladı. Evelce yapılıp ta tatbik olunmıyan kanunu esasî yerine "3 Senesi Kanunu Esasîsi „ namile maruf cumhuriyet kanunu esasîsini tanzim etti ve dağıldı (1795).

Robespiyer

Robespiyer namuslu fakat dar kafalı idi. Hürriyete ve müsavata fazla merbutiyeti kendisini tehlikeli bir mutaassıp yapmıştı. Mefkûresine tethiş usulile varmak istemişti.

Üç ay kadar evvel Fransanın düşmanlarından, Prusya İspanya ve Hollanda muharebeden vazgeçmişlerdi. *Bal* şehrinde aktedilen (1795) muahedeler, cumhuriyet ordularının parlak muzafferiyetlerini tasdik ederek Belçika ile Ren nehrinin bütün sol sahilini Fransaya verdi. Bu suretle eski Fransa kırallarının tabiî hudutlara irişilmesinden ibaret olan gayesi tahakkuk etmiş oldu.

Direktuvar (Le Directoire) (1795-1799). Terrör devrini bir anarşi devri takip etmiştir. Yeni kanunu esasî daha muhafazakârane idi. İntihap hakkı bazı takyidata tabî tutulduğu gibi tek meclis usulünden vazgeçilmişti. Kunvansiyonda olduğu gibi 750 kişi olarak intihap olunan meb'uslar yaşlarına göre 250 kişiden mürekkep "eskiler„ ile "beş yüzler„ namile iki meclise tefrik ediliyordu. Tefriki kuva esası da terk edilmişti. Kuvvei icraiye iki meclis tarafından müntahap beş direktöre mevdu idi. Her sene meclis azasının bir sülüsü ile direktörlerden biri değişecekti. Tagallübe mâni olmak için bir reisicümhur intihap edilmek istenmemişti. Direktörler yeniden intihap olunan eski konvansiyon azası meyanından intihap olundu. Dahilî siyasetleri kırallık taraftarlarına olduğu kadar 1 senesi kanunu esasîsini istiyen müfritlere karşı da muhalefet olduğu cihetle Direktuvar Hükûmeti iki müntehada bulunan fırkaları memnun edememiş ve mevkiini muhafaza için orduya ve jenerallere istinaden istisnaî ve gayrikanunî tedabire ve kanunu esasîye muhalif hükûmet darbelerine müracaat mecburiyetinde bulunmuştur. Bir taraftan komünisme mütemayil müfritlerin suikastine, diğer taraftan kırallık taraftarlarının irticaına karşı uğraştı. Lâkin direktuvar azası hudbinlikleri, ahlâksızlıkları, hariçte ve dahilde fena siyasetleri ile herkesin itibar ve hürmetini kaybediyorlardı. Hükûmet dahilde taahhüdatını ifa edemiyerek iflâs halinde bulunuyor, vergileri mütemadiyen tezyit, muhaceret etmiş asiller ile firarî rahipler hakkında da istisnaî kanunlar tatbik ediyordu.

Hariçte, direktuvar, ilk zamanlarda jeneral (Bonapart)ın Birinci İtalya seferindeki fevkalâde muzafferiyetlerinden istifade etmiş (Campo-Formio) *Kampo-Formio* Muahedesi (1797) ile Bal Muahedelerinin isrini ikmal eylemişti. Lâkin Mısrı fethetmekle meşgul (1798-1799) olan Bonapartın gaybubeti esnasında direktuvar, tedbirsiz ve ihtiyatsızca hareket ederek Romada, Napolide, Hollanda ve İsviçrede muhtelif namlarla birtakım "hemşire cümhuriyetler„ tesis ve Piyemouteyi ilhak eylemek suretile Avrupayı Fransa aleyhine kaldırdı; derakap ikinci bir ittifak teşekkül etti; Fransanın eski düşmanları olan İngiltere ve Avusturyadan başka Rusya *Osmanlı Devleti* de Fransa aleyhine yürüdü. Filvaki Fransızların İsviçrede kazandığı mühim bir muzafferiyet, Fransayı hemen istilâ edilmekten kurtarmış ise de İtalyanın zıyaına mâni olamadı; Avusturya orduları Piyemonte ve Ren üzerinden Fransanın hudutlarına dayandı.

Fransa harpten yorgun, cümhuriyet rüesasının gösterdiği manzaradan iğrenmiş derin bir sefalet içine düşmüş, kendisine intizam ve asayiş, maddî refah ve emniyeti hariciye temin eyliyecek bir sahibizamana kendisini vermeğe müheyya idi. Bu sahip ve hâkimi de, vaktile İngilterede kromvel, Romadaki Sezar gibi, ordu doğurdu: Mısırdan dönen Bonapart bir hareketi askeriye ve bir darbei hükûmetle Fransayı direktuvar idaresinden kurtardı ve bütün memleketin büyük inşirah ve huşnudîsi arasında Fransanın mukadderatını yalnız başına deruhde etti.

Konsüllük "Le Consulat„ (1799-1804), İmparatorluk "L'Empire„ (1804-1815). — Bonapart serbestçe hareket edebilmek için yeniden vücude getirdiği 8 senesi Kanunu Esâsîsi ile kendisine hemen hemen mutlak bir kudret ve salâhiyet verdirdi. Bonapart tarafından deruhde edilen Birinci Konsüllük hemen bütün salâhiyet ve vazifeleri cemetmişti. Diğer iki konsüllük süs kabîlinden birşey idi. Yeni Kanunu Esasî zahiren hakimiyeti milliye esasını ve hakkı intihabı muhafaza ediyorsada yapılan takyidat ile ve tarzı icrası ile intihap, hakikî manasını kaybeyliyordu. Kanunu Esasînin tasdikı veya tadili için doğrudan doğruya (Plebisit)e (arayi amme) müracat lâzımgelecekti. Fakat bu arayı ammenin cemi ve tasnifi de murakabesiz bir surette, memurin tarafından yapılıyordu. Bonapart, Kanunu Esasînin muhafazası için bir senato ihdas etti. Herhangi bir muhalefete mâni olmak için kuvvei teşriiyyeyi de üçe ayırdı: memurinden mürekkep şurayı devlet, kanunları hazırlıyacak, diğer heyetlerden biri bu kanunları rey vermeden müzakere, üçüncüsü de müzakeresiz kabul veya rededecekti.

Bütün bu teşkilât ile beraber ihtilâl devri tamamen kapanmış değildi. Gerçi cümhuriyet artık yalnız ısimden ibaret kalmıştı; konsüllük te tarihte imparatorluğun tabiî bir mukaddemesi gibi görünmektedir; lâkin denebilir ki inkilâbın eserini kat'îleştiren de bu konsüllük devridir.

Filvaki Konstitüant Konvansiyon Meclislerinin yaptığı iyi ıslâhatı ikmal ve takviye, bilâkis muzır tebeddülleri bertaraf etmek lâzımdı.

Kezalik millî ve dinî ihtilâfların teskini, karışıklık ve ihtilâl senelerinin yok ettiği maddî refahın memlekete iadesi icap eyliyordu. Nihayet kanun huzurunda müsavatı ve emlâki milliyenin satılmış olmasından mütevellit emrivakii muhafaza etmekle beraber anarşi yerine sükûn ve intizamın tesisi vücup derecesinde idi. Bütün bunlar yapıldıktan sonra idi ki hakikatte siyasî hürriyetten ziyade müsavatı hukuka ehemmiyet veren Fransız milleti ekseriyeti azîmesinin arzu eylediği hakikî inkilâp hitam bulmuş olacaktı.

Dört sene zarfında yapılan işler fevkalâde oldu. Bonapartın dehası yapılması lâzımgelen şeyi, şayanı hayret bir vuzuh ve kat'iyetle gördü ve nadir kudreti sâyi herşeye kâfi geldi. Bugünkü Fransanın ve birçok ecnebi devletlerinin büyük müeesseselerinin kısmı azamı bu konsüllük devrinde vücude getirilmiştir: idare, adliye ve maliye teşkilâtı, papalıkla aktedilen ve ruhbanın vaziyetini tesbit eden konkordato, kanunu medenî, orta tedrisat, Fransa Bankası.., gibi. Aynı zamanda dahilde Vande ve Normandiya da mukavemette devam edenler silâhlarını birakiyor, hudutlar, evvelce muhaceret etmiş olanlara açılıyordu. Nihayet Bonapart kendisine hizmet edenleri fikir farkına bakmaksızın ehliyetli kimseler meyanından intihap eyliyerek eski ve yeni Fransanın biribiri içinde erimesine çalışıyordu.

Bu dahilî mesaiyi haricî muvaffakiyetler itmam ediyordu. 1800 de ikinci İtalya seferi ve bunu takip eden muzafferiyet Avusturyayı (Lünevil) *Lünéville* Muahedesini (1801) imzaya

mecbur etti. Bu muahede Fransaya tabiî hudutlarını veriyor, hemen bütün İtalyayı Fransanın hakimiyetine terkeyliyordu. 1802 de İngiltere de (Amyen) *Amien* Muahedesi ile sulh aktine karar verdi.

Ertesi sene Bonapart, Ren nehrinin sol sahilindeki araziyi kaybetmiş olan Alman Prenslerine verilecek tavizatı, hâkimane tayin ediyor, yüzden fazla küçük hükûmeti büyüklerine ilhak eyliyerek Almanya İmparatorluğunu filen nüfuzsuz bırakıyordu.

Bu kadar zafer mükâfatsız kalmadı: galibane sulhun temin eylediği umumî teveccühten istifade ederek 1802 de kendisine evvelâ konsüllüğü on sene müddetle ve biraz sonra kaydihayat şartile ve halefini de tayin salâhiyeti ile verdirdi. Arayı umumîyeye de arzedilen bu tadilât 10 senesi Kanunu Esasîsi namını alır. İki sene sonra da aleyhinde tertip olunup meydana çıkan suikastlerden istifade etmeği unutmadı ve 12 Senesi Kanunu Esasîsi denilen ve arayı umumiye ile tasdik olunan tadilât ile "Fransızların imparatoru„ intihap edilmiş oldu (1804).

Bu tarihte harp, ancak 1814 te bitmek üzere tekrar başlamıştı. Birinci Napolyon namını alan Bonapartın nihayetsiz hırsı Avrupa muvazenesini ihlâl ediyor, bir taraftan da konsüllük devrinde inkişaf etmiş olan Fransanın iktısadî refahı, İngilizlerin haset ve endişesini mucip oluyordu.

Bu sebeple Amyen Musalâhasından bir sene kadar sonra idi ki; muhasamat tekrar başladı.

Bundan sonra Fransa aleyhinde aktedilen

ve evvelkilerle beraber yediye baliğ olan ittifakların amili esasîsi İngiltere olmuştur.

İmparatorluk muharebeleri cümhuriyet harplerinin doğrudan doğruya neticesi ve devamıdır. Filhakika ittifakların başlıca sebebi büyümüş ve kuvvetlenmiş bir Fransaya karşı devletlerin kin ve garezinden, fütuhatını istirdat ve kırallığı tekrar tesis arzusundan başka birşey değildi. Bugün tezahür ettiğine göre Napolyon, bazı istisnalarından sarfı nazar olunursa, ekseriyetle hücumlara kendisi teşebbüs etmemiştir. Çok defa arzusuna rağmen muharebeye sürükleniyor ve yeni arazi ilhakını ve binaenaleyh Fransanın daha ziyade kuvvetlenmesini mucip olan her muvaffakıyeti, mağlûplar için Fransayı daha tehlikeli addettirerek bittabi yeni bir muharebe tohumunu teşkil eyliyordu. Bu hal ilânihaye devam edemezdi. Hemen bütün Avrupa karşısında yalnız kalan Fransanın, günün birinde, faik adede mağlûp olması gayrikabili içtinap idi.

Birinci Napolyon

Bununla beraber Fransa 1812 ye kadar zaferden zafere koştu. Napolyon (1805) te

Manş denizi sahilinde *Bulonyi* (Boulogne) ordugâhında büyük bir ordu toplıyarak İngiltere ashillerine dökmek niyet ve tehdidinde bulunduğu sırada Avusturya ve Rusya da silâha sarıldılar. Bu, Fransa aleyhindeki ittifakların üçüncüsü idi. İngilizlerin faik donanmasından dolayı İngiltereye geçmek kabil olmadığını anlayan Napolyon, bu defa Almanyaya yürüdü. Cesaret göstererek müttefiki İspanyol donanmasile beraber İngiliz donanması karşısına çıkan Fransız donanması İspanya sahillerinde Trafalgar deniz muharebesinde fahiş bir hezimete uğrarken (1805) [1] Napolyonun "büyük ordu„ su üç dört ay zarfında ehemmiyetli muzafferiyetler ihraz ediyor ve kabul ettirdiği presburg muahedesi ile Avusturyadan üç milyon nüfuslu arazı alıyor, mukaddes Cermen imparatorluğuna nihayet vermek ve Avusturyayı Alamanyadan tart ile bir kısım Alman hükûmetlerinden mürekkep bir ren konfederasyonu vücude getirmek suretile bütün garbî Almanyaı Fransanın tefevvuk ve hakimiyeti altına alıyordu.

Ertesi sene kuvvetine fazla güvenen prusyada harbe girdi. Lâkin iki ordusunu imha için bir gün kâfi geldi. Prusya istilâ edildi. Ruslara gelince onlar da biri natamam olmak üzere iki mağlûbiyete uğradıktan sonra Tilsit (Tilsit) muahedesini (1807) akte mecbur oldular. Bu suretle dördüncü ittifak ta nihayet bulmuş oluyordu. Tislit muahedesi ile prusya parçalandı. Napolyonun müttefiklerine verildi. Napolyon Rusya Çarı Aleksandırdan ise hiç-

[1] Bu muharebeden sonra İngiliz donanması kat'î faikiyet kazanmış ve rakipsiz kalmıştır.

bir şey istemedi. Bilâkis kendisine hediyeler verdi, İsveçe hücumda serbest bıraktığı gibi biraz evvel ittifak ettiği Osmanlı Devletini de Rusyanın keyfine terketti. Hulâsa Avrupa, ittifak eden iki imparator arasında taksim edilmiş oluyordu.

Trafalgar muharebesindenberi denizlere tamamen hâkim olan İngiltere (1806) da bütün Fransa sahillerini bilfiil abluka edilmiş gibi mülâhaza edileceğini ilân etti. Napolyon da bu hareketa berrî ablukayı (Blocus Continental) ilân eden iki emirname ile mukabele eyledi. İngilizler bitaraf ta olsa Fransız limanlarile ticaret eden gemilerin tevkif edileceğini ilân, Napolyon ise bütün Avrupa limanlarını İngiliz gemilerile temas ve ticarette bulunmaktan menetmiş oluyordu. Lâkin bütün Avrupayı berrî ablukaya riayet ettirmek için yeni tedabire lüzum hâsıl oldu: Hollanda, şimali garbî Almanya, Portekiz, papanın hükûmetleri ve nihayet İspanıya ilhak edildi. Bidayette İspanya, Fransanın müttefiki olduğu için portekize, asker sevkine Fransızlara müsaade etmişti. Halbuki Napolyon İspanya tahtına kendi biraderini iclâs edebilmek için bir bahane bularak İspanya kralı ile olduğunu hükûmetten feragate icbar eyledi. Napolyon İspanyada hürriyetperverlere istinat edebileceğini zannetmişti. Halbuki İspanyolların ekseriyeti azimesi zadegân ve ruhbana merbut idiler. Napolyonun biraderinin kıral olmasına, inkılâp fikirlerinin İspanyaya girmesi ihtimaline tahammül edemediler; umumiyetle kıyamettiler. İmhakâr bir çete harbine inkılâp eden bu kıyam Fransız ordularının en mükemmeli ile

üç yüz bin Fransızın mahvolmasını intaç eylemiştir (1808-1813). İm paratorun hezimet ve harabisinin ilk sebebi budur, diyebiliriz.

Napolyon İspanyadaki ilk muvaffakıyetsizliklerin Avusturyayı harbe sürüklememesi için Rusya çarı birinci Aleksandr ile yeni bir mülâkatta bulundu ve dostluğunu teyit ettikten sonra büyük bir ordu ile birdenbire Pireneleri geçerek İspanyaya dahil oldu.

Rusya Çarı birinci Aleksandr

İspanya ve Portekiz yeniden istilâ edildi. Lâkin tam bu sırada Avusturya da yeniden tecavüze geçti (1809). Bunun üzerine Napolyonun tekrar Avusturyaya gelerek bazı muzafferiyetler ihraz etmesi lâzımgeldi. Aktolunan Viyana muahedesi Avusturyadan dört milyon nüfus ayırdı.

Fransanın kudret ve azameti 1809 dan 1812 ye kadar en yüksek derecesine vâsıl olmuştur. İmparatorluk yüz otuz departmanından fazla bir arazi işgal ediyor, Baltık denizinden Adriyatik denizine kadar uzanıyordu; İspanya ve İngiltere müstesna bütün Avrupa, müttefiki sayılıyordu; İspanya, Napoli, Vestfalya ve İtalya kıralları İmparatorun biraderleri veya akrabası idi. Napolyon Avusturya İmparatorunun kızile de izdivaç ederek bir oğlu dünyaya geldiği için hanedanının atisi de emin görünüyordu.

Fakat bu kudret hakikî olmaktan ziyade zahirî idi. İmparatorluk binası pek seri olarak vücude gelmiş idi; anasırı da nispetsiz ve gayri mütecanis idi. Prusya,da ve Avusturyada Fransadan nefret edilmekte idi. Buralarda Fransadan alınacak intikam gizlice hazırlanıyordu. Hollanda, Almanya ve İtalyada da Fransa daha çok sevilmiyordu. Çünki pek ağır vergiler, tekâlifi harbiye tarh edilmiş olması, asker toplanması şayanı nefret görülüyordu. Fazla olarak imparatorun papaya karşı ağır muamelesi katolikleri dilgir etmişti. Nihayet, muzaffer Fransız ordularının yaydığı hürriyet ve milliyet fikirleri, pek tabiî olarak Fransızların aleyhine dönüyor ve milletler inkılâp esasları namına Fransanın mağlûbiyet ve harabisini temenni eyliyordu.

Fransada da herkes harpten, bu kadar masrafa ve kana mal olan muzafferiyetten, her gün biraz daha ağır basan istibdattan yorgun ve bıkmış bulunuyordu. Fransayı, ihtiyacatını kendi kendine temine mecbur eden berrî ablukadan mütevellit sınaî inkişafa rağmen hayat ve maişet pahalılığı artmış, vergilerin de ağırlaşmasına mukabil mütemadiyen asker toplamaktan dolayı köyler boşalmış idi. İmparatorun en ziyade nimetlerine garkettiği etrafındakiler bile servetlerinden, şereflerinden daha rahatça istifade için sulhu istiyorlardı. Bazıları velinimetlerini inkâra ve hatta kendisine ihanete bile hazır idiler.

Sukut korkunç oldu: evvelâ, 1812de Çar ile Napolyon bozuştu. Çar berrî ablukayı tatbikten imtina etmiş, bazı teşvikat ta buna inzimam eylemişti. Bunun üzerine Napolyonun büyük ordusu Moskova üzerine yürüdü, bir muzaffe-

riyetten sonra Moskovaya da girdi. Lâkin kış ortasında vaki olan bu seferden ricat edilirken ordunun hemen tamamı açlıktan, kışın şiddetinden mahvoldu.

Bu felâket ve hezimet, evvelâ Prusyanın kıyamı için bir işaret teşkil etti. Müteakıben Avusturya ve daha sonra bütün Avrupa, Napolyonun üzerine atıldı. Napolyon toplayabildiği kuvvetlerle kazandığı birkaç muvaffakıyetten sonra Layipzig etrafında hemen bütün Avrupa milletlerinin iştirâk etmesinden dolayı "Milletler Muharebesi„ denilen pek kanlı bir musaraada faik kuvvetlere karşı mağlûp oldu (1813) ve Ren nehrini geriye doğru geçerek Fransaya avdet etti. Müttefikler kendisini takip ediyorlardı. Kendisini tamamen mağlûp addeden müttefikler ilerlerken imparatorun askerî dehası kendilerini birkaç ricate icbar etti. Fakat Taleyran tarafından ihanete uğrıyan ve mareşallarının çoğu tarafından da terkedilen Napolyon müttefiklerin Parise girmesine, Burbon Hanedanının avdetine ve On Altıncı Luinin biraderini kıral ilân etmelerine mâni olamadı. Bilâşart imparatorluktan ferağate icbar olunan Napolyon Bahrisefitte küçük Elbe adasına nefyolundu.

Lâkin on ay sonra idi ki Napolyon, menfasından kaçarak Fransaya çıkıyor, Alpalrı aşarak Liyon ve Dijon şehirlerinden geçiyor, bütün Fransanın alkışları arasında Parise giriyordu. Çünkü Burbonlar ile tarafarları, mevkii iktidare avdet etmiş bulundukları bu ilk devir zarfında birçok hatalar irtikâp etmişler, yarım maaş verdikleri zabitleri ellerinde bulunan emlâki

milliyenin geri alınacağı tehdidine maruz bulunan köylüleri, avdet eden muhacirlerin tahkırleri ile ruhbanın tehditlerine uğrıyan Burjuvalarla ahaliyi ihmal etmişlerdi. Bu sebeplerle imparator adeta bir inkılâp adamı addolunuyor, öyle karşılanıyordu.

Napolyonun mezarı

Napoliyon 1821 de Sent Helende vefat etmiştir. Cesedi 1840 ta Parise getirilmiş ve Finlandiyadan getirilmiş olan yekpare koyu kırmızı granitten lâhde büyük askerî merasim ile vazolunmuştur. Lâhdin ağırlığı 67 tondur. Lâhdin etrafındaki zemin üzerinde başlıca muzafferiyetleri yazılıdır. Lâhit envalit namile maruf bina dahilinde bulnnmaktadır.

Lâkin Napolyon ayni zamanda bir harp adamı idi. Harpten içtinap edemezdi. Beyhude yere müttefiklere sulhperverane müracaatlarda bulundu. Cevap bile vermediler. Bilâkis sulhü cihanın düşmanı olduğu cihetle Bonapartla münasebete girişmiyeceklerini ilân ettiler. Ellerinde Napolyon aleyhinde istimal edilebilecek yedi yüz bin kişiyi mütecaviz mevcutlu muhtelif ordular vardı. Bununla beraber imparator elindeki iki yzü bin kişilik ordu ile tecavüze geçerk düşman ordularını birer birer mağlûp etmek istedi ve evvelâ Prusya ordusunu

ricate icbar ettikten sonra Vaterlo (Waterloo) civarında Vellington kumandasındaki İngiliz ordusuna hücum etti. Mağlûp etmek üzere iken Prusya ordusunun tekrar yetişmesi Napolyonun son ümidini boşa çıkardı; büyük hezimete uğradı. Parise avdet eden imparator, ikinci defa, hükûmeti Burbonlara terkederek İngilizlere teslim oldu. Amerikaya gitmeği düşünüyordu, fakat İngilizler onu Sent-Helen adacığına gönderdiler, orada (1821)de vefat etti.

İnkılâp ile irticaın mücadelesi

Viyana kongresi — eseri ve vasfi mümeyyizi — hürriyet ve vahdet.— Napolyonun sukutile Fransız bayrağını bütün Avrupa payıtahtlarında gezdiren harikulâde zafer destanı hitam bulmuş oluyordu. Bu zaferler Fransızlara unutulmaz şan ve şeref bahşetmişti, fakat pek pahalıya mal olmuştu.

Filhakika Fransa; Rusya, Prusya ve Avusturya ordularının (1818)e kadar devam eden işgalinden dolayı memleketin bir kısmı itibarile yağma ve harabiye uğradıktan, harp tazminatı olarak yediyüz milyon frank tediyeye mecbur olduktan başka Viyana kongresi ile teyit olunan iki Paris muahedesi (Napolyonun iki sukutunu müteakıp aktolunan 1814—1815) ile ihtilâl devrinin bütün fütuhatını: *Belçika, Ren nehrinin sol sahilini, Savvayı. Nisi* de kaybediyordu. Yalnız *Avinyon* şehri Frasada kalmıştı.

Bunlardan başka galipler, Fransayı daimî nezaret altında bulundurmak için hudutları üzerinde nöbetçi devletler ikame ediyorlardı:

Şimalde Belçika ile Hollandayı birleştirerek teşkil olunan Peyi Ba (Peys-Bas); şimali şarkîde, Ren havalisinin ilhakı ile tevessü eden Prusya ve Bavyera; şarkta, bitaraflığı Avrupaca teahhüt edilen İsviçre konfederasyonu; cenubu şarkîde, Liküryanın ilhakı ile büyüyen Piemonte(Piémont).

Viyana kongresinden bir intiba

Nihayet, Fransa bir taraftan tezlil edilir, hudutları geri aldırılırken diğer devletler kendilerine münasip hisseler ayırıyorlardı: Prusya, Almanya ovasına hâkim oldu ve iki milyon nüfus kazandı; Avusturya yeniden dört milyon nüfusla şimalî İtalyada *(Lombardiya)* ve *(Veneçya)* ile Adriyatik sahilinde *Dalmaçyayı* alarak bu denize geniş bir pencere açtı ve İtalyanın mukadderatına hâkim oldu; Rusya, Finlandiya ile hemen bütün Lehistanı elde etti; İsveçe, kıralına

mükâfaten Norveç ilhak olundu; nihayet İngilter de, Malta, Korfu ve Seylan adalarile Kap müstemlekesinde, Antil adalarından *Trinité* adasında yerleşerek denizler üzerindeki hakimiyetini tahkime muvaffak oldu.

Lâkin galip hükümdarlar için Fransayı parçalamak ve tahkır etmek kâfi değildi. Fransızlar tarafından Almanyaya, İtalyaya, İspanyaya ithal edilen fikirlere, kullanılan tabirlerle "inkılâp ve hürriyet kangreni„ne karşı ihtiyat tedbirleri almak lâzımgeliyordu. Çünki bu fikirler hissolunmıyacak surette tedricen bütün milletlere yayılıyordu. (1812) den (1814)e kadar milletleri Fransa aleyhine sevketmek için bu fikirlerden hükümdarlar da istifa etmişlerdi. Kuru vaitlerin bir kıymeti olmadığı için imparatorlar ve kıralların imza ettikleri bütün beyannamelerde hürriyet, kanunu esasî ve ıslahat kelimeleri bol bol kullanılmıştı. Fakat Fransa bir kere mağlûp edildikten sonra bunlar unutuldu. Hükûmetinden 1806 da koğulan bir küçük Alman prensi memleketine döndüğü zaman "yedi senedenberi uykuda olduğunu„ yani değişmiş bir şey tanımıyacağını söyliyor, eski idaresini tekrar tamamen tesis ediyordi. Küçük, büyük bütün prensler ve hükümdarlar ayni suretle hareket ettiler, Fransızları ve getirdikleri fikirleri hatırlatabilen her şeyi istedikleri gibi ortadan kaldırdılar ve ekseriyeti itibarile on, on beş senedenberi hürriyetin menafini anlamış, hürriyete alışmış insanları en dar bir istibdat altına aldılar.

Frasızlar girdikleri yerlerdeki milletlere hürriyetten başka milliyet ve birlik fikirlerini de getirmişlerdi. Gerçi bu fikirlerin yayılması, netice itibarile, Fransa için iyi olmamış ise de beşeriyet tarihinde yeni bir fasıl açmış, bundan bilhasa inkısam halinde bulunan milletler müstefit olmuştur. Almanya, 1789 da dört yüze yakın hükûmetten mürekkepti. Napolyonun, (1303) te kendisile müttefik bazı Alman hükûmetlerini mükâfatlandırarak arazilerini tevsi etmesi ve küçük birçok hükûmetlere nihayet vermesi üzerine Alman hükûmetlerinin adedi otuz sekize inmişti. Almanyanın tam vahdetini istemek için bir adım kalıyordu. Halbuki almanlar 1813 te ecnebi istilâsından kurtuldukları zaman Viyana kongresinin, müttehit bir Almanya değil, sadece otuz sekiz müstakil parçaya ayrılmış bir Alman konfederasyonu vücude getirdiğini görerek fena halde aldandıklarını anlamışlardır.

Taleyran

Viyana kongresinde Fransanın murahhası olan Taleyran bu devrin en mahir diplomatlarından biri sayılır.

İtalyada mevcut ve yekdiğerile daimî surette harp halinde olan hükûmetlerin bir ittihat vücude getirmesi imkânı 1789 dan evvel tasavvur edilimezken Napolyonun teşkil eylediği İtalya kırallığı zamanında birlik fikrinin İtalyanlar arasında da doğduğu görülmüştür. Bu sebeple İtalyada da eski prensleri iade eden ve yarımadayı Avusturya hakimiyet ve nüfuzu altına koyan Viyana kongresi İtalyan vatanperverleri için inkisarı mucip olmuştur.

Lisan, din, maddî menafi itibarile farklı olan Belçikalıların, arzularına rağmen, Hollandalılarla birleştirilmesi kendilerini asla tatmin etmemişti. Rusyaya raptedilen Lehler de, çarın bazı müsaadatına rağmen, talilerinden asla memnun değillerdi.

Milletlerin arzularile mesai ve gayretlerinin en esaslı gayesi siyasî, içtimaî ve iktisadî hürriyetleri ile vahdetlerinin istihsali idi. On dokuzuncu ve yirminci asırda gerek Avrupa dahilinde, gerek hariçte İtalyadan Belçikaya, Cenubî Amerikadan Çine kadar büyük küçük bütün devletlerin dahilî ve haricî siyasetleri hep bu meşru emeller ile kabili izahtır. Hiçbir tedbiri tahaffuz bu hürriyetperverlik kangrenin tevessü ve siayetine nihayet veremedi. Diyebiliriz ki Fransa — tabir caizse — bu hastalığın tohumlarını teşkil eden fikirleri doğurmadı, Fakat diğer milletlerden ziyade bunların intişarına iştirak etti.

(1815) ten (1830) a kadar Avrupa. ilk hürriyetçilik ve irtica hareketleri — Viyana kongresi, içtimalarını henüz bitirmiş, prens ve hükümdarlar da mutlak bir hakimiyetle henüz nefes almağa başlamış bulunuyordu ki şurada burada birtakım hürriyetçi tahrikât ocakları belirdi. Bu tahrikât merkezleri İtalyan ve Fransız karbonarı (Carbonari) cemiyetleri gibi birçok gizli cemiyetler tarafından idare olunuyor ve yalnız doğdukları memleket için değil komşuları için de tehlikeli bir şekil alıyordu. Almanyada darülfünun talebesi ittihat ve hürriyet istiyerek gürültü ediyor, İspanya, Portekiz, *Napoli* ve *Türinoda* askerin ve ahalinin kıyamları kıralları

hürriyetpervrane kanunu esasîler bahşı için zorluyordu. Peyyi Bada Belçikalılar ile Hollandalıların ihtilâf ve münazaaları da her sene bir az da vahamet kespediyor, Lehistanda da *Diyet* meclisi, 1818 den itibaren, tam istiklâl istiyordu. Fransa da bile bir aralık hürriyetperverler ihrazı galebe ile (1816) dan (1820) ye kadar işleri akılâne idareye muvaffak oldular. Diğer taraftan Balkanlarda Rumlar 1820 de Türklere karşı isyan ettiler. Amerikada ise eski İspanyol müstemlekeleri 1811 denberi kıyam ve ana vatan ordularına karşı muzaffer olarak istiklâlerini ilân etmişlerdi.

Avustnrya Başvekili: Meternih

Millî iradelerin bütün bu tezahürlerine karşı muhafazakârlığı ile maruf Avusturya Başvekili Meternih (Metternich) Napolyonun sukutnnu müteakıp Çar Aleksrndırın teklifi üzerine dinî bir histen mülhem ve fakat hürriyetçiliğe karşı olmak üzre Pariste müttefikler arasında aktedilen (mukaddes ittifak) (Sainte — Alliance) tan istifade ve "müdahale esası„ na istinat ederek hükümdarları bütün isyan teşebbüslerini, faal hürriyetcilik tezahürlerini kuvvet istimalile boğmağa sevketmek istedi. Bunun için 1818 den 1822 ye kadar muhtelif şehirlerde aktedilen kongrelerde ittihaz edilecek tetbirler hakkında istişare edildi. Bir taraftan Avusturya

orduları İtalyada *Napoli* ve *Türinoda* hakimiyeti mutlakayı iade ederken diğer taraftan Almanyada talebe ile muallimlari hakkında şiddetli tazyik tedbirleri ittihaz olundu. İspanyaya giren kuvvetli bir Fransız ordusu da İspanya kralının hürriyetçilere karşı ihrazı galebe etmesi için yardımda bulundu (1823).

Maamafih mukaddes ittifak bozulmakta gecikmedi. Çünki hükûmdarlar, menafii umumiyeyi müdafa için birlikte hareket etmeğe muvafakat eyledikleri halde hususî menfaatleri taaruz ettiği zaman serbestii hareketlerini tekrar ele alıyorlar, kendi hesaplarına çalışıyorlardı. Amerika asileri mes'elesi ile şark mes'elesin de böyle olmuştu. Bilhassa bu son mes'elede Rusya, Avusturya ve İngiltere biribirine benzemiyen siyasetler takıp etmişlerdi. İşte bu sebeple Çar Aleksandırın tasavvur, Meternihin de tertip eylediği nim dinî bir itilâfi siyasî olan ittifakı mukaddes 1825 ten itibaren fena halde darbelendi. Lâkin devletler dahilinde ki irticalar takriben (1830)a kadar devam etti: Fransada 1820 de kıralın biraderzadesinin bir amele tarafından katledilmesi hâdisesinden istifade eden muhafazakârlar ile hanedan efradı, hürriyetperverlere mütemayil olan on sekizinci Luiyi muhafazakârlara tevdii umura ikna ettiler; 1824 te Luinin vefatile kıral olan biraderi onuncu Şarl ise pek mutaassıp ve muhafazakâr olduğu için zamanında hep hürriyetçilerin meki almasına mâni olacak ve bilâkis ruhban ile zadegânı memnun edecek tarzda kanunlar neşredildi.; matbuat susturuldu; darülfünün pek sıkı bir mürakabeye tâbi tutuldu;

vaziyete mutaassıplar ve papaslar hâkim oldu.; Hulâsa Burbonlar ile dostları, artık kimesenin istemiyeceği bir idare tarzı, bir nevi mutlak hâkimiyet tesisine beceriksizce teşebbüs ederek efkârı umumiyeyi adeta tahrik etmeği arzu ettiler; kezalik İngilterede hükûmeti ellerinde tutan muhafazakârlar eski İngilterenin tarzı idaresinde hiç tadilât yapmak istemiyorlar, halkın metalibatına, mitinglerine şiddetli ve istisnaî kanunlarla mukabele ediyorlardı.

Bunlardan maada İspanyada *Yedinci Ferdinant*, Napolide ikinci Ferdinant, Rusyada *Birinci Nikola* velhasıl Avrupanın her tarafında hükümdarlar Avusturya imparatoru ikinci Fransuva ile Başvekil Meternihin isrine iktifa ederek mevcudu muhafazaya çalışıyorlar, yeniliklerden, her hangi bir tebeddülden ürküyorlardı.

1830 inkılâpları — 1848 tarihine kadar Avrupa. — Nihayet 1830 da, gene ilk evvel Fransada, birdenbire bir ihtilâl patlar. Sebebi meşrutiyet beratinin bir maddesinden istifade eden kıral tarafından ikisi tamamen gayri meşru olmak üzere, dört kararname neşredilmiş olması idi. Müfrit muhafazakârlardan mürekkep Polinyak (Polignac) kabinesi tarafından da imza edilmiş olan bu kararnamelerle hükûmete gayri muvafık zuhûr eden son intihabat fesholuunuyor, hürriyetçilerin mevki almasına mâni olacak bir şekilde intihabatın tarzı icrası değiştiriliyor, matbuatın serbestisi takyit ediliyordu. Hakikatte halk Burbonlara karşı derin bir memnuniyetsizlik besliyor, muhafazakarların müfrit ve küstah müddeiyatından dolayı endişe ediyor, bu sebeple meşru bir mücadeleye girişebilmek

için bilhassa intihabata müteallik ıslahat istiyordu. Gazetecilerin protestosile başlıyan galeyan derakap müsellâh bir kıyama müncer oldu; üç günlük bir mücadeleden sonra onuncu Şarl fırar ve İngiltereye iltica mecburiyetini hissetti ve *Lui Filip* "milletin iradesile Fransızların kıralı„ ilân olundu. Bu tebeddül akebinde 1814 te on sekizinci Lui tarafından bahşedilmiş olan (Charte) meşrutiyet beratının da az çok hürriyetperverane bir şekilde tadili icap etti.

Bu yeni inkılâp ile "Restorasyon devri„ namile maruf olan Burbonların büyük inkılâptan sonraki saltanatı hitam buluyordu. Bununla beraber bu devirde Ültralar (Ultra) denilen muhafazakârların idaresi yerine de yeni devirde zengin burjuvazinin kurduğu idare kaim oldu. Fakat bu idare de mutlakıyete müteveccih, irticaa karşı olduğu kadar daha tam ve hakikî bir hakimiyeti amme tekâmülüne karşı da düşman idi. Bilhassa Kazimir Periye (Kasimir Perier), Mole (Molé), Gizo (Guizot) gibi bu devrin ricali bu haleti zihniyeyi pek iyi temsil ederler. Bunlar muaddel şarta mükemmel nazarile bakıyorlar ve Burbonlara taraftar olanlarında, cumhuriyetçi ve hatta Bonapartçıların da teşebbüslerine karşı kuvvetle muhalifet ediyorlardı.

Fransanın yaptığı inkılâp, diğer memleketlerde de derakap takip edildi. Fakat her yerde ayni muvaffakıyeti vermedi.

Çar birinci Nikolanın tabiiyeti altında bulunan Lehistan bu sert boyunduruğu silkip atmağı tecrübe etti. Lâkin yalnız kendi kuvvetlerine istinat ederek yardımcı bulamayan bu

memleket bir kaç ay devam eden kahramanca bir mücadeleden sonra arzı teslimiyete mecbur oldu ve 1825 tenberi kazandığı bütün imtiyazat ve menafii kaybederek çarların alelâde bir vlâyeti şekline girdi.

İtalyanın birkaç yerinde vaki olan mahallî ve kısmî kıyamlarda Avusturya tarafından süratle tenkil edildi. Buna mukabil Holandalılara karşı kıyam eden Belçikalılar, Fransız müdahalesi sayesinde istiklâllerinitanıtmağa muvaffak oldular (1830 - 1832) ve hürriyetperver bir meşrutî kırallık teşkil edebildiler. İngilterede de müessesat, hükûmetin hakimiyeti ammeye müteveccih olmak üzre ehemmiyetli bir surette tadilini intaç eden tekâmül başlar: evvelâ, 1829 dan itibaren katolikler hakkındaki takyitkâr kanunlar ilga olunarak katoliklere, mahrum oldukları, vatandaş hukuku iade edildi. Daha sonra 1832 de hükûmet *(Tori)* muhafazakâr fırkasından *(Vig)* hürriyetperverler fırkasına intikal etti. Ve kabul olunan bir kanun ile intihap hakkı teşmil, kurunu vustadanberi hemen hemen hiç bir tadilâta uğramamış olan bir idare tarzının suiistimalâtı bertaraf edildi. Nihayet iktisatçılardan Kobden (Cobden) in açtığı mücadele neticesinde evvelâ ecnebi buğdayları ithalâtından alınan rüsum, daha sonra bütün gümrük rüsumu kaldırıldı (1846). Bu suretle Avrupada ve şüphesiz tarihte ilk defa olmak üzre on sekizinci asır iktısatçılarının istediği "serbestii mübadele„ usulü tatbik olunmağa başladı.

İspanyada bile yedinci Ferdinandın vefatından sonra hükûmetçe mutlakıyet taraftarlarına karşı mücadele etmek ve hüriyetçilere bazı

müsaadat vermek icap etti. Nihayet 1837 kanunu esasîsi orada da parlmanter bir hükûmet meydana çıkardı.

Yalnız Meternıhin başvekil bulunduğu Avusturya ile Çar Birinci Nikolanın idaresindeki Rusya mutlakıyet esaslarına sadık kalmakta ısrar etmişlerdir.

İtalya ve Almanyaya gelince, 1830 ile 1848 arasındaki devir, bu memleketlerin tarihinde hususî bir ehemmiyeti haizdir. Bu, onlar için bir fütühat devri değil, mücadeleye girişmek için bir istihzarat devresidir. İtalyan vatanperverleri mahallî ve kısmî kıyamların tesirsiz olduğunu öğrenmişlerdi; bunun için kâffesinin mesaisi, prens ve hükümdarlardan bir kanunu esasî istihsali, Avusturyanın da yarımada haricine tardı için umumî bir kıyam hazırlamağa müteveccihti. Cumhuriyetperverler olsun, Papanın veya Piyemontenin hakimiyet ve tefevvukuuna taraftar olanlar olsun, kâffesi, sözleri ve yazılarile, İtalya vatanının tekrar dirilmesi için çalışıyorlardı. Alman vatanperverleri de aynı şeyi yapıyorlardı. Profesörler, muharrirler, Alman milletinin tarihini tetkik ediyorlar ve müddeiyatlarını maziye istinat ettiriyorlardı. Şüphesiz, arzu ettikleri şeylerde tamamen ayni fikirde değil idiler: ittihat mevzuhbahs olduğu zaman bazıları hukukça müsavi devletlerden mürekkep bir konfederasyon istiyorlardı; diğer bazıları Prusyayı, mütebaki Almanyayı etrafında toplayacak, tebellür ettirebilecek bir nüve telâkki ediyorlardı. Hürriyet meselesinde de Almanyanın muhtelif devletlerden mürekkep olmasını iltizam eden infiratçılar her Alman devletinin

hususî bir kanunu esasî sahibi olmasını kâfi görüyorlar, cezrî tebeddüllerin taraftarı olanlar bilâ tefrik bütün Almanlar için tatbikı kabil olan bir tek kanunu esasî tasavvur eyliyorlardı. Lâkin, her ne olursa olsun, kâffesi ayni zamanda hürriyet ve ittihat istemekte müttehit idiler. Kezalik bu devirden itibaren hepsi Fransızları Almanların tabiî düşmanı olarak görmeğe başlarlar. Denilebilir ki Fransızlardan bu suretle korkulması Alman milletleri arasında bir tesanüt unsuru teşkil etmiştir.

1848 İhtilâlleri. — 1848 de eski idare tarzına karşı yeni bir hücum, hürriyet yolunda da yeni bir terakki için kıyam işareti veren yine Fransa olmuştur.

1840 tarihinden itibaren emre mutı bir meclise istinat eden Lui Filip hükûmeti her türlü islâhat taleplerini musirren reddediyordu. Halbuki 1848 deki efkârı umumiye 1830 daki gibi değildi.

1830 daki hürriyetperverlik 1848 de adeta irtica addolunuyordu. Islahatçilar evvelâ intihap şeraitinin tahfifini teklif ediyorlardı. Daha sonra herkesin hakkı intihaba malik olmasını istediler. Ayni zamanda katolik fırkası ile Sosyalist fırkası gibi yeni doğan fırkalar Lui Filip hükhmetine karşı şiddetli bir mücadele açmışlardı. Katolik fırkası bilhassa tedrisatta serbesti istiyordu; sosyalist fırkası ise 1789 inkılâbının vücude getirdiği siyasî eserin, heyeti içtimaiyenin yeni bir şekle ifragı suretile ikmalini talep ediyordu.

Nihayet 1848 şubatında Paris ahalisi birden bire kıyam, kıralı firara icbar ve reyi âm usu-

lüne müstenit olmak üzere cümhuriyeti ilân etti. Derakap İtalya ve Almanyada da ittihat namına, Avusturya ve Macaristanda ise bilâkis, iftirak için kıyamlar vukua geldi.

İtalyanlar, hükûmdarlarını tav'an veya kerhen hürriyetperverane kanunu esasîler vermeğe mecbur ettikten sonra Avusturyaya karşı mücadeleye başladılar.

Alman hürriyetçileri Frankfurt şehrinde millî bir parlamento halinde toplandılar, istedikleri hürriyetçi teşkilât ile Almanyaya verecekleri şekil hakkında anlaşmağa teşebbüs ettiler.

Avusturyada da Viyana ihtilalcıları (Meternih)i kovuyorlar ve bir parlamento toplıyarak bir kanunu esasî kabul ediyorlardı. Halbuki bundan istifade etmek istiyen Çekler ile Macarlar ise milliyet esası ve şerefli mazileri namına hakkı istiklâllerini ilân ile Habsburg İmparatorluğundan ayrılmağa çalışıyorlardı.

Lâkin bütün bu muvaffakiyetler muvakkat oldu, Avusturyaya, Piyemontelilere, bir sene devam eden kanlı bir mücadele neticesinde de Çeklere ve Macarlara karşı galip geldi. Daha sonra papayi kovarak cümhuriyet ilân eden Romaya asker gönderdi. Bu suretle irtica İtalyada da Avusturya-Macaristanda da zafer kazandı. Almanyada da Prusya Kıralı Fredrik-Vilhelm parlamento tarafından takdim edilen imparatorluk tacını reddediyor, hatta orduları, cümhuriyetperverlerin kıyamlarını tenkile ve eski vaziyeti iadeye iştirak eyliyordu.

Fransaya gelince, orada da genç cümhuriyet, sosyalistlerin hücumlarını bertaraf ettikten sonra yeni bir Napolyonun boyunduruğuna

düşmekten kurutlamadı. Filvakı müessisan meclisi hata ederek, yeni kanunu esasîde kat'î surette tefriki kuva esnasını kabul etmiş, reisicümhurun intihabını doğrudan doğruya millete bırakmıştı.

Birinci Napolyonun yeğeni Lui Napolyon bundan ve birinci Napolyonun hatırasile muhafazakârların muzaheretinden istifade ederek

Üçüncü Napolyon

kendisini reisicümhur intihap ettirmeğe muvaffak oldu. Bundan sonra zemini mahirane hazırladı. Teşri meclisini kuvvei askeriye ile dağıttı (1851). Nihayet birinci Napolyonun takip ettigi usullere müracaatla kendisini üçüncü Napolyon namile imparator ilân ettirdi ve tesis eylediği idare (1370) e kadar devam eyledi.

Bununla beraber, irticalara rağmen, bunca mesai tamamen zayi olmamıştır. Evvelâ Prusyalılar ve Piyemonteliler (Piyemonte ve Sar-

denya kırallığı) 1848 ve 1850 de kırallardan istihsal olunan kanunu esasîleri muhafaza etmek dirayetini gösterdiler. Bilâhare de İtalya ve Almanya ittihatları vücude geldikten sonra kanunu esasîlerinin bahşeylediği hukuk ve menafii yeni vatandaşlarına teşmil ettiler. Bu hürriyetçi hareket derin köklere malik olduğu ve hemen bütün milletlerin umumî arzusuna tekabül ettiği için bu tarihten sonra sırasile vaki olan ferağatlar, hükümdarların veya milletin bazı sınıflarının bigayrihakkın haiz oldukları hukuk ve imtiyazatı, vatandaşların heyeti umumiyesine iade etmiş oldu. Bu, biribirini takip eden ve gittikçe hürriyetperverane ve hakimiyeti ammeye muvafık bir şekil alan kanunlar ile, teşkilâtı esasiyenin sureti istihsalini kaydetmek için yalnız Avrupanın değil, bütün cihanın seneden seneye tarihini takip etmek icap eyler. Biz burada yalnız bazı esaslı vekayii zikrile iktifa edeceğiz.

Hürriyet ve milliyet fikirlerinin galebesi

1850den itibaren devletlerin dahilî tarihleri—hürriyetlerin istihsali — İkinci imparatorluk devrinde Fransanın idaresi yüz sene evveli hatırlatan bir idarei mutlaka idi. Bununla beraber herkesin hakkı intihaba malik bulunması, yani (Suffrageuniversel) arayı amme usulünün cari olması men ve ilga olunamamıştır. Yalnız hükûmet tarafından resmî namzetler göstermek suretile intihabatın tarzı icrası ifsat ile iktifa olunuyor, bu da maksadı temin ediyordu. Kezalik

parlmanter hükûmetin haricî eşkâl ve müessesatı, vktile konsüllük devrinde olduğu gibi, muhafaza edilmişti; Lâkin imparatorun iradesi herşeyin fevkinde idi. Maamafih meşrutiyet müessesatının velev şeklen mevcudiyeti sayesinde 1860 tan itibaren ve bilhassa 1869 da (1852) kanunu esasîsinde yapılan cüz'î tadilât imparatorluğun hürriyetperver ve meşrutî bir şekle istihalesi için kâfi gelmiştir.

1870 fırtınası imparatorluğu silip süpürdüğü ve üçüncü cümhuriyet ilân edildiği zaman pek hürriyetperverane bir idare tarzına malik olmak için çok şey değiştirmek lâzımgelmemiş, muvcut kanunları tamamen tatbik ve mevcut müessesatı muhafaza etmek suretile maksat hâsıl oluvermiştir. Bununla beraber 1875 tarihine kadar Tiyer (Thiers) ve bilhassa Mak Mahon (Mac-Mahon) un riyasetleri zamanında meclisi millînin muhafazakâr olan ekseriyeti milletin arzusuna pek tevafuk etmiyen bir istikamet verdi. Ve ancak cümhuriyetçilerin başında bulunan Gambeta (Gambetta) nın mücadelâtından sonradır ki cümhuriyetçiler ihrazı galeb ederek 1875 kanunu esasîsi ile üçüncü cümhüriyetin esasları tesbit olunabildi. Bu zamandanberi iktidar mevkiinde biribirini istihlâf eden muhtelif fırkalr, azçok cezrî temayüllerle hürriyetperverane ve hakimiyeti ammeye muvafık telâkki ettikleri tarzlarda cümhuriyetin tekemmülüne çalışmışlardır. Gerçi nahoş bazı vekayiin (Jeneral Bulanjenin hükûmetin şeklinî değişiirmeğe kıyam etmesi gibi) delâletine göre vücude gelen teşkilâtın bazı netayici, hakiki hürriyete muhalif bir suiistimal icrasına müsait

addolunabilir. Lâkin her cihetçe tekemmülün ve bugibi siyasî hususatta insanların, dostlarına olduğu kadar, muhaliflerine de hoş görünmelerinin mümkün olmadığı düşünülmelidir. Fransada bu tebeddüllerin vukua geldiği zamanlarda diğer memleketlerde de buna mümasil tekâmüller vukua gelmiştir:

İngilterede, 1867 ve 1885 senelerinde 1832 intihap kanunu ıslah ve ikmal edilerek hemen hemen umuma intihap hakkı verildi. Irlanda mes'elesinin, araziye müteallik kanun ile *Hom-Rul* [1] kanununun kabulü suretile kat'î bir tarzda halline çalışıldı.

Avusturya ile Macaristanda 1867 de bir kanunu esasi, 1896 da da hemen umuma hakkı intihap bahşeden bir kanun istihsal ettiler.

Ispanyada da bir çok askerî tağallüp teşebbüsünden ve bir cümhuriyet tecrübesinden sonra 1876 kanunu esasîsi ile başlıca hüriyetler istihsal olundu. Burada da 1890 da umumî intihap hakkı kabul edildi. Nihayet, Alman hükûmetleri, Almanya İmperatorluğu, Belçika, Hollanda. İtalya, yeni Balkan hükûmetleri ve cenubî Amerika cümhuriyetleri yavaş yavaş Fransız inkılâbının ilân eylediği esasları azçok tam bir surette kabul ve tatbik ettilir.

Japonya 1868, Çin de 1912 den beri hürriyetperverane teşkilât yoluna girmişlerdir.

Türkiyeye gelince, aşağıda tafsilatile görüleceği üzere, 1839 Gülhane hattı, daha sonra1876

[1] Selt ırkına ve katolikliğe mensup olan Irlandalıların kendi kendilerini idare etmek ve iktısadî vaziyetlerini ıslah için dermiyan ettikleri metalipten mütevellit Irlanda mes'elesine Hom Rul yani muhtariyet mes'elesi de derler.

kanunu esasîsi ve 1908 de kanunu esasînin tekrar mevkii mer'iyete vaz'ı, müteakıben Abdülhamidin hal'i ile hürriyet yoluna girmiş, nihayet saltanat ve hilâfetin ilgası suretile cümhuriyetin ilânı memleketimizin bu yoldaki seri tekâmülünü göstermiştir.

Bazı milletler biraz daha ileri gitmişlerdir: 1830 ve 1847 tarihlerinden beri yaptığı ıslahat ile aristokratik bir cümhuriyet şeklinden çıkarak tamamen hakimiyeti âmmeye müstenit halkçı bir cümhuriyet olan İsviçre, hususiyetine binaen Referendom *Réferendum* [1] ve temsili nisbi gibi yeni usuller kabul ve tatbik etmiş ve halkın doğrudan doğruya hükûmeti idare etmesi hususunda pek şayanıdikkat muvaffakıyetli tecrübeler yapmıştır.

Amerika hükûmatı mütthidesinden bazı cümhriyetler, yeni Zeland gibi bazı İngiliz müstemlekeleri ve hatta son zamanlarda bazı Avrupa hükûmetleri kadınlara da hakkı intihap vermişlerdir.

Yine bu sıralarda düşünmek, yazmak, söylemek, toplanmak hürriyetleri, hukûk ve vezaif müsavatı... gibi on sekizinci asır filosofları tarafından ortaya sürülen ve hukuku beşer beyannamesile de neşir ve ilân olunan fikirler her sene biraz daha yayılıyordu. Dinî tesamüh de ya resmen veya taamülen hemen bütün büyük devletler tarafından kabul edilmiştir.

Hükûmatı müttehidei Amerika, Meksika, Fransa ve pek yeni olarak Türkiye gibi bazı

[1] Ehemmiyetli mesail ve kavanin için halkın, meb'usları vasıtasile değil, doğrudan doğruya reyini beyan etmesi usulü.

diğer hükûmetler din ile hükûmeti tefrik ederek dinî mesaile karşı tamamen bitaraf olmuşlar, diğer bazıları papalıkla konkordato denilen mukaveleler akteylemişlerdir. Lâkin muhtelif dinlere mensup olanlara serbestii âyin vermek şartile henüz resmî kiliseleri muhafaza eden hükûmetler de mevcuttur: Ispanya, Iskandinavya hükûmetleri... gibi.

Zenci ticareti 1815 tenberi menedilmişti. Esaret te ilk evvel İngiliz müstemlekelerinde, daha sonra 1848 den beri Fransaya tâbi memleketlerde, iftirak muharebesini (1860 - 1865) müteakıp Amerika Hükûmatı Müttehidesinde, nihayet Cenubî Amerika Hükûmetlerinde ilgâ olunmuştur.

Toprağa merbutiyetten ve hürriye mahrumiyetinden ibaret olan *servaj* usulü de en son Rusyada (1862) de kaldırıldı. İlk tahsilin mecburî ve meccani, askerlik hizmetinin de mecburi olması da bütün dünyaca kabul edilmek istidadındadır.

On dokuzuncu asırda edebiyat ve sanayii nefîse de bile hürrüyetin usul ve kavaide, şahsî zevk ve temayülün an'aneye galebe ettiği görülüyor. Daha imparatorluk devrinde inhitata başlıyan klasik (1) ler, restorasyon devrinde romantik (2) lerin meydana çıkmasile kat'î bir darbe yediler. Bunlardan sonra revaç bulan

(1) Kurunu kadîme müelliflerini ve usullerini taklîden yazı yazan, mevzuları kurunu kadîmeden mülhem olan müellifler.

(2) Kılasiklerin usul ve uslûbundan kurtularak mevzularını mahallî tarihi kadimden ve kurunu vustadan alan, ecnebi edebiyatlarını da ihmal etmiyen muharrirler. Lamartin, Viktor Hügo gibi.

edebî mesleklerin kâffesi de ortadan kalktı. Şimdi her san'atkâr, kendi tarzında ve kendi keyfine ve hoşuna gidecek surette, kendisine has mefkûreye göre çalışmaktadır. Eskiden olduğu gibi artık hâkim ve umumî bir zevk mevcut değildir; san'atın ve fikrin bütün tezahürleri kendilerini takdir edecek bir halk buluyor ve herkes yenilikleri, müesses usul ve kavait namına tenkit ve mahkûm edecek yerde, hürriyet namına onlari anlamağa ve takdir etmiye gayret diyor.

İtalyan ittihadi. Yukarda gördük ki, milletler 1815 ferdasında yalnız zarurî olan siyasî ve medenî hürriyetlerini istihsal etmeyi düşünmüyorlar, ayni zamanda millî vahdetlerini vücüde getirmeği arzu ediyorlardı. Diyebiliriz ki bu arzu, en geniş manasile alındığı takdirde, hürriyet prensibinin bir neticesidir. Tarihteki tesadüflerle yekdiğerinden uzaklaşıp ayrılan ayni ırka mensup, ayni lisanla mütekellim insanlar karabetlerini görmüşler ve bu karabeti filî ve siyasî bir şekle de koymak istiyerek, kendilerini ayrı tutmakta menfaati olanlara karşı mücadeleye mecbur olmuşlardır: İşte Almanya ve İtalyanın tarihleri bunu gösteriyor, bilâkis kendi arzularına rağmen sevmedikleri milletlere ilhâk edilmiş olan diğer bazı milletler de ayrılmayı istemişlerdir: Belçikalılarla Macarlar da bu kabildendir. Balkanlardaki hıristiyan milletlerin tarihinde de ayni şeyi görüyoruz. Bu tarihî vekayı gösteriyor ki ayni milliyet prensipi, ahval ve şeraiti muhtelifeye göre, taban tabana zıt şekillerde tezahür etmiştir; bazı milletler, ittihat temayüllerini muhik göstermek için bu prensipten istifade ettikleri halde diğer bazıları da istiklâl

haklarını tanıtmak için ayni prensibe sarılmışlardır.

Fransa, neticeyi pek iyi kestirmeksizin bu millî arzu ve iddialara, umumiyetle muzahir veya müsait görünmüştür: Filhakika İtalyan vahdetine filen muzaheret ettiği gibi Alman vahdetinin vücut bulmasına da müsamaha göstermiştir. Balkan milletlerinin de istiklâllerini istihsal etmelerine azçok yardımda bulunduğu inkâr olunamaz. Fransa, bu hareketlerile, vaktile, takip edilen ve hudutları üzerinde birçok küçük devletler bulundurmaktan ibret olan siyasetin esasını adeta unutmuş görünüyordu. Filvaki *Birinci Fransuva* ve *Dördüncü Hanri* gibi kırallar, (Rişliyö) ve (Mazaren) gibi ricali siyasiye, Fransanın bütün kuvvetlerini, bir Alman ittihadı vücude getirmelerine mâni olmak için, zaman zaman (Şarlken) e ve haleflerine karşı istimal etmekten çekinmemişlerdi. İşte bu siyaseti on dokuzuncu asırda terkettiği içindir ki Fransa, hudutları üzerinde kendi yardımı veya bitaraflığı neticesinde, kuvvetli devletlerin teşekkül ettigini ve bunu müteakıp pek büyük müşkülât ve mehalike maruz bulunduğunu görmüştür. Filhakika daha aşağıda görüleceği üzere, bir müddet sonra Alsas-loren elinden alındı. Bundan başka aleyhinde olmak üzere Almanya, Avusturya ve İtalya tarafından teşkil olunan (İttifakı müselles) ve buna karşı yapılan itilâflarla açılan ve (sulhu müsellah) namile maruf olan devirde gerek Fransa, gerek bütün Avrupa harp hazırlığı için tahammül edilmez ağır masarif ve fedakârlıklara katlanmağa mecbur oldu.

İtalya, 1848 de, Avusturyaya karşı vakı olan

isyanlara ve Piye monte ve Sardenya kıralının harbe girmesine rağmen hiçbir şeye muvaffak olamadı. Mağlubiyet üzerine feragat eden Piye Monte kıralının yerine geçen İkinci *Viktor-Emanüel*-in Baş vekili Kavur (Cavour) maddî, siyasî haricî yardımlar olmaksızın İtalya itihadını başarmak kabil olmadığını anlamıştı. Bunun için o sırada Osmanlı Devleti ile ittifak ederek Kırım harbine iştirak eyliyen Fransa ve İngiltereye hoş görünmüş olmak için o da bir küçük ordu gönderdi ve harp neticesinde in'ikat eden Paris Kongresinde (1856) büyük devletler arasında birinci derecede rol oynamak fırsatını buldu. İtalyadaki cümhuriyetçilerin propagandalarından da mükemmelen istifade etti. Hulâsa Piye Monteyi dahilen kuvvetli ve lâyik bir hale ifrağ, maliyeyi ıslah eyler, orduyu da inzibat altına alırken mahirane teşebbüsatı siyasiyesinde de muvaffak olarak, bir mülâkatta Üçüncü Napolyondan askerî bir müzaheret vadini istihsal eyliyordu. Bu hazırlıklardan sonra (1859) da bir vesile verdi, Avusturya harp ilân etti, bu da

Kont Kavur

Fransanın harbe müdahalesine sebep oldu. Fransızların kazandığı iki muharebe üzerine İtalya yarımadasında büyük bir şevk ve heyecan uyandı. Birçok hükûmetler dahilinde halk kütlesi harekete gelerek Piye Monteye iltihak reyi vermeğe başladı. Lâkin bu hareket, Üçüncü Napolyonun tahmininden ve arzusundan ziyade tevessü ediyordu. Çünkü papanın tebaası da aynı tezahürattan geri kalmıyor, bundan dolayı da kendisinin istinat eylediği Fransa katolikleri memnuniyetsizliklerini açıktan açığa izhar ediyorlardı. Bu sebeple Üçüncü Napolyon, birdenbire, harekâtı askeriyeyi durdurdu ve bir mütareke imza, Avusturyadan yalnız Lombardiyanın terkini istihsal ederek Fransaya döndü. Lâkin hareket, bir kere başlamıştı. Tevakkuf etmedi; küçük hükûmetlerin ahalisi düklarini koğdular (1860); cümhuriyetçilerin reislerinden Garibaldi, taraftarları ile Sicilyaya geçti; Sicilyalılar ile Napolilileri kıyama tahrik etti. Viktor-Emanüel kıral ilân (1860) olundu ve merkezini muvakkaten Türen şehrinden Filoransa şehrine nakledildi. Bu sıralarda Nis ve Savua ahalisi de hemen hemen ittifak ile Fransaya iltihak reyini veriyor, evvelce kararlaştırıldığı veçhile, Napolyon da mükâfatını alıyordu. İtalya ittihadına dahil olmıyan bir Veneçya ile Roma kalmıştı. Fakat bunların da ittihada girmesi gecikmedi. 1866 da Prusya Avusturyaya ilânı harp ettiği zaman İtalya da Prusya ile ittifak ederek fırsattan istifade etmek istedi. Gerçi İtalya orduları Avusturyalılara pek acınacak bir surette iki yerde mağlûp oldularsa da Prusyalıların galibiyeti imdatlarına yetişti ve aktolunan muahede ile Avusturyalılar Veneçyayı terke mecbur oldu.

Romaya gelince, imparatoriçe ile katolikler tarafından tahrik edilen Napolyon (1870) e kadar İtalyanların meşru iddialarını beceriksizce reddetmekte ısrar etmişti. Lâkin bu tarihte Prusyalılara mağlûbiyeti Napolyona Romada bulundurduğu askeri geri çektirdi; İtalyanlar da sühuletle Romaya dahil olarak orasını da ilhak ettiler (1870). Yalnız İtalyan Tirolu ile Venediklilerin eskiden idareleri altında bulunan İstrie yarımadası ve Dalmaçya, Korsika ve Malta adaları İtalya kırallığı haricinde kalıyordu. Ecnebi hakimiyeti altında bulunan bu mücavir memleketlere (İtalya İrredenta) "henüz istirdat edilmemiş, kurtarılmamış İtalya„ demek âdet olmuştu. Bu memleketlerin İtalya için en mühimleri Avusturya elindeki Tirol, İstirya ve Dalmaçya olduğu için ateşli vatanperverler, ittifakı müsellese rağmen, bunları Harbi Umumiye kadar istemekte devam ettiler. Nihayet bu son harp Dalmaçya müstesna diğer ikisinin kurtarılmasına fırsat verdi. Dalmaçya sahilinde yalnız bir iki nokta ele geçirilebildi. Korsika el'an Fransanın, Malta da İngilterenin elindedir.

Almam ittihadı. İtalyan ittihadı nasıl Piye Monte ve Sardenya kırallığı ve Savua Hanedanı menfaatine vücut bulmuş ise Alman ittihadı da Prusya kırallığı ve Hohenzolern Hanedanı lehinde olmak üzere tahakkuk etmiştir. Bu ittihat için de ilk evvel mağlûp edilmesi lâzımgelen düşman Avusturya idi.

(1815) te teşkil edilmiş olan heyeti müttehidede başlıca roller, ayni zamanda biribirine

rakip olan Prusya ile Avusturya idi. Belli idi ki Alman ittihadı yalnız birinin veya diğerinin nef'ine vücude gelebilecekti. 1815 ile 1848 arasında Avusturya, hürriyet hareketlerine karşı mücadele etmek suretile efkârı umumiyeyi gayrimemnun eder, hatta aleyhine çevirirken Prusya *Zolferayn* (Zollverein) namile maruf gümrük ittihadını teşkil etmek ve bu sayede dahilî ticareti hemen on misline çıkarmak suretile Almanyanın teveccüh ve minnetini kazanıyordu. Bu sebeplerle idi ki 1848 de Fransız ihtilâlinin verdiği hızla *Frankfurt* şehrinde toplanan ve hürriyet ve vahdet hislerinden mülhem olan parlâmento, teşkilini tasavvur eylediği imparatorluktan Avusturyayı ihraç ve bertarafederek imparatorluk tacını Purusya kıralı Dördüncü (Frederik Vilhelm) e takdim etmek istemişti.

Purusya kıralı bir taraftan Avusturyadan çekindiği, diğer taraftan imparatorluk tacını bir inkilâpçı meclis elinden almak istemediği için gerçi teklifi reddetti; fakat Alman Hükûmetlerinin ekserisini Prusyanin etrafında toplamak suretile dolaşık bir yoldan maksadına varmağı tecrübe etmek istedi. Teşkiline teşebbüs edilen bu mahdut ittihat, imparatorluğun mukaddemesi olacaktı. Bu teşebbüs karşısında Avusturya hiddetini gizlemedi. Zaten İtalya ve macaristandaki muzafferiyetleri kendisine serbestii hareket kazandırmıştı. Prusyanın ihtirası gözünden kaçamazdı. Bilâkis her suretle şiddet göstermiye bile karar vermişti; Prusyayı bu ittihadı feshe ve eski vaziyeti tanımıya davet etti. O sırada çok zayıf ve henüz hazırlığını bitirmemiş olan Prusya itaate mecbur oldu (1850). Lâkin bu ricate mecbur oluşları Prusyalıları pek incitmişti. Bundan dolayı bu zilleti, kendilerine kabul ettiren Avusturyaya fazlasile iade etmek arzuyu şedidini bir türlü yenemediler ve Birinci Vilhelm ile Bismark *Bismarck* idaresi altında, on altı sene, gürültüsuzce, intikamlarını hazırladılar.

Biraderinin hastalığı üzerine kıral naibi (1858-1861) ve bilâhare kıral olan Birinci Vilhelm, Hohenzolern Hanedanının bütün evsafını haiz, çalışkan, tasarrufa riayetkâr ve fakat herşeyden ziyade asker idi; Prusyanın satvet ye azametini mefkûre edinmişti. Evvelce görüldüğü üzere, Büyük Elektör ve İkinci Frederik gibi maksada vâsıl olmak için intihap edilecek vasıtalara karşı az müşkülpesent ve büyük mesailin ne nutuklar ve ne de reylerle değil, Ancak demir ve kanla halledilebileceğine tamamen kani idi. Ayni fikirlere malik olan Bismark evvelâ diplomat ve daha sonra başvekil (1862) olarak kendisine pek büyük hizmetler ifa etti. Pek büyük bir asker olan *Moltke* nin de muavenetine mazhar olan kıral ile Bismark evvelâ Purusya ordusunu yeniden tanzim, mevcudunu iki misline iblâğ ettiler. Prusya Meclisi Meb'usanının mukavemetlerini her türlü vesaile müracaatla bertaraf ettikten ve harp aleti olan orduyu tamamen hazırladıktan sonra istifade edilebilecek fırsatları da ihdas ettirdiler. Tasavvurlarının ikmali için alti sene zarfında üç harp yapmak lâzımgeldi:

Birincisi olan dükalıklar harbi (1864) adeta bir tecrübe, vâsi bir sahada yapılmış bir ordu

manevrasi oldu. Manasız bir vesile ile hücuma uğrıyan ve birlikte harekete geçmiş Prusya ve Avusturya kuvvetleri ile ezilen Danimarka, oldukça iyi bir müdafaadan sonra *Şlezvik* ve *Holştayn* dükalıklarını galiplere terke mecbur oldu.

Avusturya ile vaki olan ikinci harp, pek tabii olarak birincisinden doğmuştur. Bismark zaten bu harbi çoktan istiyordu: Almanyada iki rakıp için yer bulunmadığı, bunlardan birisinin itaat etmesi veya ettirilmesi icap edeceği fikrinde idi. Avusturyalıların elinde bulunan Holştaynin fena idare edildiği bahanesile Purusyalılar bu dükalığı işgal ettiler; bu, tabii, muhasemat için bir işaret teşkil eyledi.

Harp, şayanı hayret bir suratle idare ve intaç edildi. Kumandanlar, Birinci Napolyonun usul ve kavaidi harbiyesi ile yetişmişlerdi. Fazla olarak iğneli tüfek, tekemmül etmiş topçuluk, şimendifer, telgraf gibi fennin yeni vesaitinden istifade etmeği de biliyorlardı. Bir buçuk ay zarfında herşey olmuş, bitmiş idi. (Sadova) *Sadowa* hezimeti Avusturyayi sulha mecbur etti. Aktolunan Prağ Muahedesi (1866) Avusturyanın Almanyaya müdahalesini ebdiyen bertaraf ediyordu.

Lâkin bu harpte mağlûp olan yalnız Avusturya değildi. Saksonya, Hanovra, Bavyera gibi cenup ve garpteki Alman hukümdarları prusyaya karşı hasetleri sebebile Avusturya ile teşriki mesaiye karar vermişlerdi. Fakat askerlerini tahşide bile vekitleri olmadı. Bittabi mağlûp oldular. Bunun üzerine Prusya, *Hnovra* ile *Hes* arazisinin bir kısmını, *Frankfurt* u, fazla

olarak (Şlezvik) ve (Holştayn) i ilhak etti; yeniden beş milyonluk nüfus kazanmış oldu. Bu suretle Hohenzolern Hanedanının, Prusya Devletinin muhtelif parçalarını bir kül halinde birleştirmekten ibaret olan ilk gayesi tahakkuk etmiş bulundu.

Maamafih Prusya, daha ileri giderek derakap Almanyanın şimal hukûmetlerini, irsi reis sıfatile Prusya kıralının nüfuzu altına koyan bir konfederasyon şeklinde birleştirdi. Bismark, cenuptaki üç hukûmeti de Fransızların Rayn nehrı hakkındaki ihtirasatile korkutarak Prusya ile ittifak ettirmek ve bu suretle heyeti müttehideye raptetmek hususunda büyük bir meharet gösterdi: bu hukûmetlerde, harp halinde kuvayi askeriyelerini Prusyanın kumandası altına koyacaklardı.

Alman ittihadının tamamlanması için son bir adım daha lâzımdı. Bismark, Fransa aleyhindeki harbi de ihzar eyliyerek bu adımın da atılmasını temin etti. Filvaki bu hukûmet adamı biliyordu ki Alman ittihadını sağlamlaştırmanın ve dünkü maglûplara galip Prusya aleyhindeki kin ve intikam hislerini unutturmanın en iyi tarzı onları müşterek bir düşmana karşı sevketmektir. Müşterek Alman zaferinden de gayrıkabili ictinap bir surette Alman vahdeti doğacaktı.

Bu sıralarda Ispanya tahtının inhilâl etmesi ve Hohenzolern Hanedanından bir prensin bu tahta namzet gösterilmesi böyle bir harpten ictinabı gayrimümkün kılacak vesileyi verdi. Esasen harbi arzu eden Bismark bu namzetlik dolayısile Fransa ile Prusya arasında cereyan

eden muhaberat ve mükâlemati mutlaka harbi intaç edecek bir tarazda idare etmişti. Harp ilan olunduğu zaman Almanya şayanı takdir bir surette hazırlanmış bulunuyordu. Halbuki Fransada vazıyeti olduğu gibi görmüyorlardı; el'an sulhperverlik temayülleri hüküm sürüyor ve bittabi tereddütle kareket olunuyordu. Bundan başka büyük bir hata eseri olarak Üçüncü Napolyon Amerikada Hukûmatı Müttehideye karşı bir muvazene tesisi maksadile Meksikada cümhuriyetçiler ile mücadele eden katoliklere muzaheret için bir müddet evvel Fransanın en muntazam kuvayı askeriyesini sevketmiş, fakat Meksika İmperatoru ilan ettiği (Maksimilyan) ı nihayete kadar müdafaa edemiyerek Hükûmatı Müttehidenin de tazyıkı ile ordularını geriçekmeğe mecbur olmuştu. (1863) den (1867) ye kadar devam eden bu neticesiz ve manasız uzak sefer, bir taraftan Fransız ordusunun kıymeti harbiyesini azaltmış, diğer taraftan Prusyaya korkusuzca Danimarka ve Avusturyayı mağlûp etmek için fırsat vermişti ; hulâsa Kırım seferinden sonra Fransanın Avrupada ihraz eylediği faik nüfuzdan eser kalmamıştı. Meksika seferi, sarayin israfatı, Parisin tezyin ve imarı bütçe açığını kabartıyor, dahilde memnuniyetsizlik gittikçe artıyordu. 1866 Seferindeki tecrübelerden de istifade edilmemiş, ordunun ıslahına teşebbüs olunmamıştı. Ordu hiç de iyi bir halde değil iken Napolyon kendisini hazır zannediyordu. Hakikatte Fransız ordusu kemiyetçe daha dun olduğu gibi teslihat cihetile daha aşağı, kumandanlar itibarile de alelâde idi. Prusyalıların mükemmel istihbaratına mukabil

Fransızlar düşmanları hakkında hiç malûmata malik değillerdi. Bütün bu esbap ve şerait Fransanın sühuletle mağlûp olmasını izah edebilir. Harp ilân edilir edilmez Prusyalıların muvaffakıyetleri tevali etmeğe başladı: mühim bir Fransız ordusunu *(Meç)* kalesinde muhasara ettikleri gibi diğer bir orduyu başında Üçüncü Napolyon olduğu halde *(Sedan)* da teslim olmağa icbar eylediler. Az sonra Meç te teslim oldu. Maamafih bu büyük mağlûbiyetlarden sonra bile Fransızlar, Prusyalıların beklediği gibi sulha yanaşmadılar, imparatorun esareti üzereine Pariste bir Müdafaai Milliye Huhûmeti teşkil ve yeni ordular hazırlamağa başladılar. Parisin muhasarası bile Fransızları müdafaadan vaz geçirmedi. Müdafaai Milliye Hukûmeti azasının en genci olan *Gambeta* balon ile Paristen kaçarak *Tur* şehrindeki üç arkadaşına iltihak etti ve derakap hertarafta yeni ordular cem ve techizine başladı. Teşkil olunan müteaddit ordular mukavemete devam ve bu suretle Fransanın şerefini kurtarmağa gayret ettiler. Paris te açlık tehdidi altında parlak bir mukavemet gösterdi ve teslim oldu, yeni intihabat yapılmak üzere de bir mütareke aktolundu. *Bordo* da toplanan yeni meclis sulha karar verdi. Filhakika harbe devam imkânı kalmamıştı. Sulh taraftarlarından *Tiyer Thiers* kuvvei icraiye reisi intahap ve sulh müzakeratına memur edildi.

Harp, Fransaya pek çoğa mal olmuştur: Versay mukaddemati sulhiyesinden sonra aktolunan Frankfurt (10 mayıs 1871) Muahedesi ile Fransa harbin sonuna kadar müdafaada devam eden *Belfor Belfort* kalesi müstesna olarak

Almanyaya bir buçuk milyon nüfusu muhtevi olan *(Alsas)* ve şimali *(Loren)* ni terk, fazla olarak beş milyar frank tazminatı harbiye vermeği de teahhüt ediyordu. İşgal altında bulunan arazının, tazminat tediye edildikçe tedricen tahliyesi mukarrerdi. (Tiyer) düşmanı bir an evel Fransız arazisinden çıkarabilmek üzere halktan istikraz aktini teklif etti. Halk, tarihte nadir görülür bir fedakârlıkla matlup olan parayı muayyen müddetin bitmesinden evel verdi, Almanların Frasadan ihracı kabil oldu.

Fransızların mağlûbiyeti Alman ittihadının ikmali için lâzımgelen zemini hazırlamıştı. (18 kânunusani 1871) de ittihada dahil olan Alman hükümdarları Versayda birinci Vilhelmi Almanya imparatoru ilân ettiler. Alman Hukûmetleri dahilî muhtariyetlerini muhafaza edecekler, fakat bütün imperatorluğa müteallik mesaili umumiyenin hal ve tesviyesi bütün Almanyadan intihap edilecek meb'uslarden mürekkep *Reichstag*(Rayhştağ) ile hukûmetlerin mürahhaslarından terekküp edecek (Bundeşrat) a *Bundesrath* ve imperator ile başvekiline ait olacakti.

Bu Alman muzafferiyeti Avrupa siyaseti üzerinde pek ağır tesirler yaptı. Kuvvetle ihzar edilen Alman muzafferiyet ve tefevvuku bittabi yine kuvvete istinaden muhafaza olunabilirdi. Bundan, sulh zamanında bile silâh altında ve harbe müheyya tutulması lâzımgelen ordular beslemek zarureti hâsıl oldu. Almanyanın komşuları, hatta bütün diğer devletlerde daha aşağı kalmamak için ayni şeyi yapmağa mecbur oldular. İşte bu suretle her devlet bütçesinin mühim bir kısmını beleden, her memleketin

en zinde gençlerini iki, üç ve hatta dört sene gayrikabili tstifade bir hale koyan ve en manasız bir ihtilafın her an umumî bir harbe sebebiyet vermesi tehlikesini ihdas eden ezici (Sulhu müsellâh) usulu doğmuş oldu.

Fazla olarak Almanyanın, vaziyetini muhafaza için müttefikler araması zarurî idi. Evvelâ, Avusturya ve Rusya ile ittifak çareleri aradı, bir aralık üç imparatorun ittifakı mevzuubahs oldu. Lâkin 1878 Berlin kongresinde Bismarkın ikiyüzlu siyaseti bu ittifakın intacına meydan vermedi. Buna mukabil, kendisinden birçok yardımlar gördüğü Fransanın *(Tunus)* u ilhak etmesinden muğber olan İtalya, Avusturyaya karşı olan eski kinlerini unuttu ve (İttifakı Müselles) e girdi (1882).

Buna karşı bir muvazena tesisi lüzumu hâsıl olduğu için 1891 de Fransa ile Rusyanın takarrüp ve ittifakı düşünüldü. 1899 da sağlam bir ittifaka inkılâp eden bu anlaşmağa bilâhare İngiltere de iltihak etti. Bu suretle de (İtilâfı Müselles) vucut buldu.

1850 denberi Avusturya Hukûmetinin de bütün dikkatini işgal eden hep milliyet meseleleridir. Avusturyanın evvelâ 1859 ve bil'âhare 1866 daki mağlûbıyetleri muhtariyet istemek için Macarlara mükemmel birer vesile teşkil etti. Nihayet iki devlet halinde Avusturya-Macaristan imparatorluğuna şekil veren 1867 deki uzlaşma ile Macarlar, istediklerini istihsale muvaffak oldular. Lâkin hukuk ve müsaadat isteyen yalnız Macarlar değildi. Bohemyadaki Çekler, Transilvanyadaki Romenler, cenuptaki Hırvatlar ve Sırplar da ayni müsaadat ve menafii istihsal

talebinde idiler. Bu yüzden zuhûr eden munakaşalar, ıhtilaflar, fırkalar, meclisi meb'usanda münazaa hâdiseleri çok defa memleketin siyasî hayatını felce uğratıyordu. Ekseriyetle birtakım verasetler, harpler ve muahedeler neticesinde bir araya gelmiş gayrimütecanis parçalardan mürekkep olan Habsburg İmperatorluğunun hastalığı artık her zamandan ziyade mühlik görünmeğe başlamıştı. Son zamanlara kadar HabsburgHanedanına karşı mevcut olon ve adeta bir nevi vatanperverlik yerine geçen sadakat hissi, vahdeti mahafazaya kâfi geliyordu. Halbuki bilhassa 1878 de Bosna-Herseğin ilhakından sonra gittikçe Almanlar, Macarlar ve Slav kütleleri arasındaki uçurumun derinleştiği görülüyür, imperatorluğun bu şeklinin nihayete ermek üzere oldugu tahmin olunabiliyordu.

Şark mes'elesi — Balkan Hukûmetleri

Avusturyadaki milliyetlerin uyanması ve sureti umumiyede Avusturya siyaseti şarkı karipteki ve bilhassa Balkanlardaki hadisat ile pek sıkı münasibetlere maliktir, diyebiliriz.

On dokuzuucu asra kadar Osmanlı Devleti garpte bilhassa Avusturya ve Rusyaya karşı mücadeleye mecbur olmüştu. Daha evvel de görüldüğü üzere Avusturya, Türkleri Tunauın cenubuna atabilmişti. İstanbulu ve boğazları hedef ittihaz eden Rusya ise Kırım ile Dinyestr nehrine kadar Karadenizin şimal sahillerini almıştı.

On dokuzuncu asırın bidayetlerinden itibaren ise o zamana kadar şikâyet etmeksizin Türklerin hakimiyeti altında yaşıyan hıristiyan Sırplar, Bulgarlar, Rumlar, Boşnaklar ve

Ulahlar hürriyet ve istiklâl istemeğe başlıyorlar. Başka başka maksatlarla Rusye ve Avusturya tarafından faaliyetle idare edilen propagandaların da tesirile fransız inkılâbının in'ikâsları hıristiyan taassubile karışarak Balkanların da dağlarında ve vadilerinde hissedilmeğe başlamış demek oluyordu.

Teceddüt yolunda gerikalarak zâfa uğraması ve Avrupadaki komşuları ile kendi arasındaki muvazenenin bozulması neticesi olarak (hasta adam) namı verilen Osmanlı Devletinin daha doğrusu türk unsurunun Avrupadan tart ve ihracı şeklinde tecelli eden şark mes'elesine Avrupadaki devletlerin büyükleri zaman zaman filen veya siyaseten müdahalede kusur etmemişlerdir. Islahatına başlamamış bulunduğu veya başladığı halde semeresini henüz almamış olduğu sıralarda Osmanlı Devletinin, teşriki mesaiye muvaffak olmuş Avrupa devletlerine tamamen mağlûp olmaması kabil değildi. Lâkin devletin Avrupadaki arazisi ve boğazların fevkalâde ehemmiyeti dolayısile Avrupa devletlerinin menfaat ve ihtiraslarının tearuzu, seri ve kat'î tesviye şekillerine meydan vermemiş ve Osmanlı Devletine bazı zayıat verdirmekle beraber zaman da kazandırmıştır. Filhakika şark mes'elesinin muhtelif safhalarında bazı devletlerin Osmanlı Devletinin inkısamını iltizam etmesine mukabil diğer bazılarının da bunu menetmeğe çalıştığı görülmüştür. Daha evvel görüldüğü üzre on sekizinci asırda devletin başlıca hasımları Avusturya ve Rusya idi. Diğer devletlerin Osmanlı Devleti işlerinde tesirleri pek az hissolunuyordu. Halbuki on dokuzuncu asırda evvelâ Fransa

ve İngilterenin ve daha sonra Prusya, Almanya ve İtalyanın da şark mes'elesinde birinci derecede rol oynamağa başladıkları görülür. Şark mes'elesini artık yalnız bir devletin menfaatine halletmek imkânı kalmadığı için Balkanlardaki hıristiyan anasırının muhtariyet ve istiklâli her devletin ilerdeki hesapları için binnisbe daha muvafık görünen bir tesviye sureti oldu bu suretle Balkanlarda yeni birtakım hükûmetlerin teşekkülü, şark mes'elesini bir kat daha iğlak etmiştir, diyebiliriz. Osmanlı Devletinin inkırazına kadar devam eden şark mes'elesinin muhtelif safhaları, biribirini müteakıp açılan harpler, siyasî itilâflar, muahedeler şeklinde tecelli eder.

Bunların tafsilâtını Osmanlı Devletine ait olan bahislere terk ile Avrupa ve Balkan vukuatı çerçevesini eksik bırakmamış olmak için burada da hâdisatı kısaca kaydetmek lüzumunu hissediyoruz.

İlk evvel kıyam eden Sırplar 1804 ten itibaren evvelâ (Kara Jorj) ve daha sonra (Miloş Obrenoviç) *Miloch Obrenovitch* idaresinde olmak üzre uzun mücadelelerden sonra 1830 da muhtariyete nail oldular.

Yunanlılar bu tarihten de evvel istiklâllerini istihsal etmişlerdi. Fakat kıyamları Sırplarınkinden muahhardır. 1821 de isyan eden Yunanlılar, kendilerine mal ettikleri yunanı kadîmin şöhretine bu maziye ait şöhretin kazandırdığı şair ve muharrirlerin muzaharetine, bu sebeplerle Avrupa efkârı umumiyesinin teveccühüne ve nihayet milletlerin maddî yardımına ve devletlerin resmî müdahalesine istinat edebildirler. Altı senelik bir muharebe neticesinde mağlûp olmuşlarken fransız, ingiliz ve rus donanmalarının Navarin limanında bulunan osmanlı ve mısır donanmasını tahrip etmesi(1827) bir fransız ordusunun morayı işgali ve nihayet Rusyanın ilânı harbederek Edirneye kadar ilerlemesi Edirne Muahedesinin akti ve yunan istiklâlinin tasdiki mecburiyetini husule getirdi. (1829).

(1830) ile (1841) arasında Mısır Valisi Mehmet Ali

Paşanın hükûmeti merkeziyeye karşı isyanı da hâd bir şekil aldı, Osmanlı hanedan ve hükûmeti pek müşkül günler geçirdikten sonra devletlerin müdahalesi ile mes'ele, Mısırın muhtariyeti ile neticelendi.

Rus İmparatoru Birinci Nikolanın ihtirasatı bir aralık Fransa, İngiltere ve Sardunyanın Osmanlı Devleti ile ittifak ederek Kırım harbini yapmalarına ve neticede aktolunan Paris (1856) Muahadesile devletlerin Osmanlı Devletinin tamamiyeti mülkiyesini tahtı temine almalarına sebep oldu. Lâkin siyasî bir muvaffakıyet olmakla beraber bu muahede, şark mes'elesinin Osmanlı Devleti zararına inkişafına mâni teşkil edemedi. 1870 Fransa - Prusya harbinden istifade eden Rusya, Paris Muahedesinin kendisini Karadenizde bir donanma bulundurmaktan meneden maddesini mefsuh ilân etti. Ve cenuba doğru ilerlemek için yeniden tedarikâta başladı. Bir taraftan tersane ve donanmalar inşa ediyor, diğer taraftan da islav ittihadı namına Balkan akvamını gizlice kıyama teşvik ve teşci eyliyordu.

1875 te Bosna - Hersek isyanı, ertesi sene Bulgaristandaki karışıklık, Rusyaya istediği müdahale vesilesini verdi; 1877 de ilânı harbederek İstanbul surlarına kadar dayandı. Ayastafanos Muahedesi (1878) Türklerin Avrupadaki arazisinin dörtte üçünü ellerinden alıyordu. Fakat ne İngilterenin, ne Almanya ve Avusturyanın hesaplarına uymaması muahedenin ayni sene zarfında Berlinde in'ikat eden kongrede tadilini mucip oldu. Rusyanın yeni bir harbi göze aldıracak vaziyette olmaması bu kongrede teklif edilen şeraiti kabul etmesini intaç etti: Romanya, Sırbistan, Karadağ tam bir istiklâle nail oluyor, Tsalya Yunanistana veriliyordu. Lâkin Bulgaristan, Ayastafanos Muahedesine nisbetle pek ziyade küçültülerek muhtar bir hükûmet şekline kondu. Tavassutlarına mükâfat olarak İngiltere Kıbrısı, Avusturya Macaristan da — kat'î olmıyarak — Bosna ve Hersek'i aldı, Rusyanın istifadesi Besarabyaya munhasır oldu.

Berlin Muahedesi Balkan mesaili için kat'î bir tesviye sureti teşkil edemedi. Birçok mes'eleleri muvakkat tesviye suretleri ile adeta açık bıraktı.

Ati için birçok ihtilâf ve hatta harp tohumları kal-

mış oldu. Bu sebeple pek az sonra yeni vukuat biribirini takip etti, ayrı bir muhtariyet teşkil eden Şarkî Rumeli eyaleti, kıyam ile Bulgaristana iltihak etti (1885). Bulgaristanın büyümesinden endişe eden Sırplar bulgarlara hücum ettiler. Kısa bir muharebeyi müteakıp mağlûp olan Sırplar akti sulha mecbur oldular. Maamafih ne sırbistan ve ne de Bulgaristan teşekküllerindenberi dahilen sükûn yüzü göremiyorlardı. Meşrutiyet teşkilâtına malik olmakla beraber mevkii iktidarı elde etmek için hükûmet darbeleri, suikastler eksik olmadı. Ayni zamanda Avusturya, Sırbistanı Rusya da Bulgaristanı kendi nüfuzları altında bulundurmağa çalıştılar, lâkin az çok mukavemet gördüler. Yunanistanda da dahilî mücadelât ilk kıralın istifasına ve yerine Danimarka Hanedanından Kıral Jorjun intihabına sebep oldu. 1879 da da Girit isyanı vukua geldi.

Yunanistanın tahrikâtına mâni olmak için Osmanlı Devletinin harp ilân etmesi icap etti. Fakat ihraz edilen muzafferiyete rağmen Girit mes'elesi hallolunamadı. Makedonyada da karışıklık ve çetecilik devam eyledi.

1908 de devletin meşrutiyeti ilânını müteakıp Avusturya, Bosna-Herseğin kat'î ilhakını Bulgaristan da istiklâli tammını ilân etti. 1911-1912 de de İtalya, daha evvel ihzar eylediği zemine istinaden Trablusgarbı istilâ eyledi. İtalya harbi henüz hitama ermemiş idi ki Yunanlılar, Sırplar, Karadağlılar ve Bulgarlar ittifak ederek ani bir surette hücuma geçtiler. Osmanlı Devleti fahiş bir mağlûbiyete uğradı (1912-1913). Fakat Türkiyeden zaptettikleri araziyi taksim edemediler, diğer Balkan devletleri ittifak ederek daha kuvvetli görünen Bulgarlara hücum eylediler, mağlûp etmeğe muvaffak oldular. Bu vaziyetten biraz nefes alan Osmanlı Devleti de nispeten daha müsait bir hudut elde edebildi. Ayrı ayrı muahedelerle sulh aktolundu. Bununla beraber Balkanlar yine kat'î bir sükûne nail olmaktan uzak kalıyordu.

Aşağıda görüleceği üzre Balkanlar; beşeriyet için büyük bir afet teşkil eden umumî harbin avamilinden oldu. Bu büyük harbin neticesinde aktolunan muahedata rağmen Balkanlarda yine birçok ihtilâf tohumları mevcuttur.

Avrupa Haricindeki Beşeriyet

On dokuzuncu asırda Avrupayı gerek doğrudan doğruya, gerek dolayısile işgal eden vukuat arasında en mühim meykii tutanlar inkılâplar gibi iktısadî ve içtimaî mesaili dahiliyeden başka alman ittihadı, italya ittihadı ile şark mes'elesinden ibarettir. Lâkin bu asırda tarihi tetkik olunacak yegâne kıt'a Avrupa değildir. Onun haricinde de birtakım milletler teşekkül etmiş bulunmakta, bazı devletler ehemmiyet peyda eyliyerek cihanda lâyık oldukları mevkii işgal etmek istemektedirler. Diğer taraftan müstemlekât dolayısile Avrupa milletleri diğer kıt'alardaki milletler ve devletlerle pek sıkı münasebetler tesis eylemişlerdir. Ohalde ki bunların da velev mücmel olarak rolleri ve tarihleri malûm olamadıkça avrupanın asrıhazır vukuatını tamamile kavramak mümkün değildir. İşte bu sebepler Amerikadan başlıyarak diğer kıt'aların da vukuatı mühimmesini icmal mecburiyetini hissettik:

Amerika. On altıncı asırdan itibaren Avrupa müstamirlerinin Amerikada yerleşmeğe başladıkları malûmdur: Portegizler Brezilyayı, İspanyollar Meksika ile *Laplata* ve *And* memleketlerini, İngilizler şimalî Amerikada *Virginayı* Fransızlar da Kanadayı intihap ve istimlâk eylediler. Avrupalılar bu mıntakaların ekserisinde oldukça iyi, hatta bazı yerlerde Avrupadakinden daha iyi yaşamak için müsait iklim şeraiti buldular; bittabi tekessür ettiler. Öyle ki daha evvel de görüldüğü üzere, on sekizinci asrın nihayetlerinden itibaren ingiliz müstamireleri

ana vatandan ayrılarak müstakil yaşamak imkânını bile buldular.

On dokuzuncu asrın bidayetlerinde İspanyol müstamireleri de ayni şeyi yaptılar: haris ve küstah memurlar tarafından pek fena muamelelere maruz kalan bu müstamirler de Fransızların İspanyayı işgal etmesinden bilistifade 1810 dan itibaren Meksikada, Venezüellada, Arjantinde, Şili ve Kolombiyada muhtelif reislerin idaresi altında kıyam ve ihtilâl meclisleri teşkil ederek 1823 tarihlerine kadar muhtelif fasılalarla İspanya ordularına karşı çetin muharebeler yapmışlardır. Mağlûp olan İspanya nihayet emrivakii tanımağa mecbur oldu; bu suretle galipler birtakım cümhüriyetler teşkili imkânını buldular.

Lâkin yerlilerle melezlerin ekseriyet teşkil ettiği, ahalileri arasında bulunan beyazların bile pek cahil olduğu bu hükûmetler, derhal bitmez tükenmez dahilî harplere sahne oldular. Muhafazakâr, hürriyetperver, merkeziyetçi, ademi merkeziyetçi gibi namlar altında yekdiğerile mücadeleye girişen politikacılar, hakikatte maddî menafiden, mutlakıyet ve istibdat ile hüküm sürebilmek için mevkii iktidara gelmekten başka bir maksat takip etmiyorlardı. Yalnız Meksikada 1821 den (1858) e kadar kırk sekiz ihtilâl ve iki yüz elli kabine tebeddülü görüldü. Bu şerait ve vaziyet Lâtin Amerikasının Hükûmatı Müttehidei Amerikaya nisbetle gerikalmasını kısmen izah edebilir.

Bununla beraber, otuz kırk senedenberi bazı hükûmetler daha sükûnperver ve müstakar idareler tesisine muvaffak olmuşlardır. Şeraiti tabiiyeleri Avrupalıların istimarına daha müsait bulunan Şili, Arjantin Uruguvay gibi memleketler ekserisi Lâtin olmak üzere vâsi mikyasta muhacir celbine devam etmişler ve bunların ahlâk ve âdetleri ve daha yüksek seviyei medeniyeleri sayesinde hükûmetlerine hayırlı birer istikrar temin eyliyebilmiştir.

Venezuella, kolombiya ve merkezî Amerika gibi mıntakai harre dahilinde bulunan ve ekseriyetle iklimleri Avrupalılara müsait olmıyan memleketler daha az nüfuslu ve daha gerikalmışlardır. Nihayet 1824 tenberi müstakil bir imparatorluk olan Brezilyada 1889 da cemahiri müttehide şeklinde inkılâp etmiştir. Bu memleketin de cenup eyaletleri hiç olmazsa Arjantinin pampaları veya Şilinin vadileri kadar muhacir cezbedebilmektedir.

Lâkin bu terakkiyat, istiklâl muharebesini müteakıp şimalî Amerikada Hükûmatı Müttehideyi teşkil eden İngilterenin eski on üç müstemlekesinin harikulâde inkişafına nisbetle pek ehemmiyetsizdir.

Bidayette Atlas Deryası sahilinde bulunan bu müstemlekeler arazilerini yavaş yavaş Ulu Deryaya kadar tevsi etmişler, 1803 te Fransadan (Luizyana) yı, 1819 da İspanyollardan (Florida) yı, 1846 da da İngiltereden (Oregon) ı satınalmışlar, (1845) den (1848) te kadar da Meksikadan Teksas, yeni Meksiko ve Kaliforniyayı zaptederek memleketlerine altı milyon kilo metre murabbaından ziyade arazi ilâve edebilmişlerdir.

Bir aralık Hükûmatı Müttehidenin istikbali, iftirak muharebesi sırasında tehlikeye düşmüş

göründü. Harbin esaslı sebebi esaret mes'elesi idi. (1861) den (1865) e kadar dört sene devam eden bu muharebe yalnız şimal hükûmetlerine üç yüz bin insan ve on beş milyar franga mal oldu. Harp, esaret aleyhtarlarının galebesi ile neticelendi; fakat ayni zamanda şimal ve cenup hükûmetlerinin mütekabilen yekdiğerlerine muhtaç oldukları tebeyyün etti ve heyeti müttehide, evvelki haline nazaran; buhrandan daha kuvvetli olarak çıktı. Bu sayededir ki o zamandanberi heyeti müttehidenin terakkıyatı harikulâde olmuştur.

Avrupadan bu memlekete doğru devam eden muhaceret akını bugün, nüfusu yüz milyondan fazla çıkarmış, heyeti müttehideye dahil hükûmetlerin adedi on üçten kırk sekize çıkmış bulunuyor. Ticaret, fevkalâde inkişaf etmiş demiryolların tulü bütün Avrupadaki hatların tulünü geçmiştir. Burada Anglo - Sakson unsurunun mevki ve hissesi daha ziyade göze çarpmak üzere hemen bütün Avrupa milletlerinden mürekkep yeni bir millet vücude gelmiş addolunabilir. Bu millet, gerçi İngilizce konuşur, fakat Fransız ve almanlardan farklı olduğu kadar İngilizlerden de ayrı, yeni bir insan tipi telâkki edilmeğe şayandır.

Maamafih servet ve kuvvet ile beraber, yalnız sanayi ve ticaret sahasında değil, siyaset sahasında da tezahür eylemek üzere bu millete de hırs gelmiştir.

Evvelâ 1823 tenberi Reisicümhur Monroénin "Amerika Amerikalılarındır„ düsturuna tevfikan Hükûmatı Müttehide bütün Amerika kit'ası üzerinde hakikî bir nüfuz ve teveffuk sahibi oldu.

Avrupalıların Amerikadaki bütün yeni işgal teşebbüslerine karşı muhalefet ediyor, kuvvetle veya diplomasi ile olsun, iktısat sahasında olsun Amerika hükûmetlerini kendi etrafında toplamağa çalışıyor. Ezcümle, daha evvel de görüldüğü üzere, (1865) te Üçüncü Napoleonun Meksikayı tahliye etmesini ihtar etmiş, 1867 de (Alaska) yarımadasını rusyadan satınalmıştır. 1878 de de İspanyaya karşı kıyam eden Cubalılara muavenet etmiş ihraz edilen muzafferiyetler neticesinde Portoriko adasını işgal ettikten başka hukukan müstakil, fakat filen kendi nüfuzu altında bulunan Gübaya iktısaden vazıyet etmiştir. Son zamanlarda da Fransanın Panama kanalı üzerindeki hukukunu satınaldıktan sonra kanal etrafındaki arazinin Kolombiya Hükûmetinden ayrılmasını ve yeni bir küçük devleti müstakile olarak teşekkül etmesini teşvik ve teshil etmiştir. Nihayet vücude gelen bu Panama cümhuriyeti ile anlaşarak kanalın ikmali gibi muazzam bir işi başarmağa muvaffak olmuş, bundan böyle bu memerden istifade keyfiyetini kendisine hasır ve temin edecek tedabiri ittihaz etmiştir. Bunlara ilâveten Hükûmeti Müttehidenin büyük sermayelerini Kanada ve Meksikadaki teşebbüsata tahsis suretile komşularını sıkı bir tabiiyeti iktısadiye altına aldığını kaydetmek lâzımdır. Bununla beraber bu muvaffakıyetler kâfi gelmiyordu. Hükûmatı Müttehide imperiyalist bir siyaset takip ederek Ulu Deryayı bir Amerika gölü haline koymak istiyor. Bu denizde Hawii adalarını 1893 te, İspanya ile vaki olan harp neticesinde, Filipin adalarını 1898 de ele geçirdi. Bundan

başka Hükûmatı Müttehide, Çin, Avustralya, Okyanusya işlerine alâkadar oluyor; bütün büyük beynelmilel mes'elelerin tanzimine müdahale ediyor: İngiltereninkine yakın bir kuvvette bir harp donanması; vücude getirmiş bulunuyor; maziye ait hiçbir bağ Hükûmatı Müttehideye sıkıntı vermiyor, komşularından hiçbiri kendisini korkutacak halde değildir. Nihayet Avrupa kendisine muhtaç olduğu halde Hükûmatı Müttehide Avrupaya arzı ihtiyaçtan müstağnidir. Zindegisine itimadı olan bu memleket, gençliğe has her türlü kuvvet ve cür'ete malik olarak yalnız "Amerika, Amerikalılarındır„ değil, "dünya Amerikalılarındır„ diyecek bir hale gelmiş bulunuyor.

Müstemlekât İmparatorlukları. İngiltere on sekizinci asırda Hükûmatı Müttehideyi kaybettiği zaman Kanada ile Hindistanı Fransanın elinden zaptederek müteselli olmuştu. O zamandanberi İngilterenin müstemlekâtı mütemadiyen genişlemekten hali kalmıyarak kürei arzdaki bütün karalarla nüfusun dörtte birinden fazlasını ihtiva edecek hale geldi.

Bu büyük müstemleke imparatorluğunun dört direği Hindistan, Kanada, Avustralya ve Cenubî Afrikadır. Hint kumpanyasının askeri tarafından ve yerli hükümdarların elinden tedricen fetholunan (1757 - 1856) Hindistan, Sipahi İsyanı namile maruf kıyamdan (1857 - 1858) sonra İngiltereye merbut bir müstemleke oldu. Bu kıymetli ve muazzam müstemlekenin hudut ve etrafını emniyet altına almak için İngilizler 1842 de Afganistanda yerleşmeğe çalıştılar, muvaffak olamadılar. Lâkin 1880 de Bülûcistanı

işgal ettiler; (1826) dan (1886) ya kadar tertip edilen üç sefer neticesinde de Birmanyaya sahip oldular.

1863 tenberi temellük ettikleri Kanada, 1788 de mahkûmlar için bir menfa olan Avustralya, 1840 ta işgal olunan Yeni Zeland bugün istiklâle yakın bir muhtariyete malik, hakikî birer Cemahiri Müttehide olmuşlardır.

İngilizler, Cenubî Afrikanın Kap müstemlekesinede 1806 da yerleşmişlerdi. Buradan yavaş yavaş sahil boyunca (Natal)e (1843) te, daha sonra Boers[1] leri önlerine katarak dahile uzandılar, sokuldular. Boerlerin işgal ettikleri menatıkta zengin elmas ve altın madenleri keşfedilmesi üzerine buralara Avrupadan bir muhacir akını başladı: bundan sonra ingiliz müstamirelerinden Cecil Rode(Sesil Rod) un teşvikatı üzerine Zambezi mıntakası işgal ve "Rodezya„ Rhodesia müstemlekesi teşkil edildi; Kap müstemlekesinin Mısıra raptı projesi vücude getirildi; Boerlere karşı 1899 dan 1902 ye kadar devam eden korkunç muharebeden sonra eski Oranj (Orenç) ve Transuval Cümhuriyetleri ilhak ve Cenubî Afrika heyeti müttehidesi teşkil olundu.

Lâkin ingiliz müstemlekâtı bunlardan ibaret kalmadı. Hindistana giden yollar üzerindeki mühim mevakii tahtı temine almak için daha 1815 te Malta adasını, Kap müstemlekesini, Seylân

[1] Borlar veya boerler on yedinci asırda Cenubî Afrikaya muhaceret etmiş olan Holandalı müstamerledir. Bunlar Kap müstemlekesini işgal etmekteler iken İngilizlerin gelmesi üzerine dahile hicret etmişler ve orada Transuval ve Oranj Cümhuriyetlerini vücude getirmişlerdi.

ve Moris adalarını, 1819 da (Singapur)u, 1839 da (Aden)i, 1878 de Kıbrıs adasını ele geçirdi. 1869 da Süveyş Kanalı açıldığı zaman Mısırda yerleşmek için çare aradı. Bonapartın seferindenberi Mısırda fransız nüfuzu mahsus olduğu için İngilizlerin burada yerleşmesi müşkül zannediliyordu. Fakat, ileride görüleceği üzere Mısır maliyesinin fena idare edilmesi, yerli askerlerin bir kıyamı, bu kıyam karşısında gerek masraftan çekinen Frasız Meclisi Meb'usanının gerek Osmanlı Hükûmetinin lâkaydisi İngilizlerin Mısırı işgal etmesi için mükemmel bir fırsat teşkil etti (1882). Bittabi o zamandanberi tahliye etmediler. Bilâkis Mehdi isyanını vesile ittihaz ederek Sudanı da zapteylediler (1898). Harbi umumîden bilistifade mevkilerini nasıl tahkime çalıştıklarını ve ne gibi müşkülâta tesadüf ettiklerini de ileride göreceğiz.

1885 te Berlinde toplanan konferansta Afrikayı Şarkî müstemlekesi ile Nijerya, ingiliz müstemlekâtına ilâve edildi. Nihayet harbi umumîde alman müstemlekâtının da kısmı azamı ya doğrudan doğruya İngiltereye veya haiz muhtariyet müstemlekelerine verilmiş bulunuyor.

İngilizlerin, büyük müstemlekelerinin kısmı azamına verdikleri hüriyet ve muhtariyete rağmen bu müstemlekât pek kuvvetli bir hissi sedakatle ana vatana merbut kalmaktadır. İngiliz emperyalistleri bu ittihadı daha filî ve müessir bir hale getirmek için bir taraftan bütün ingiliz memleketlerini ihata eden bir gümrük ittihadı vücude getirmeği, diğer taraftan umumî ve müşterek bir; parlâmento teşkil etmeği tasavvur ve

tavsiye ediyorlar. Lâkin şimdiye kadar bu mesai büyük ve filî neticeler vermiş değildir. On dokuzuncu asırda İngilteredən sonra en ehemmiyetli müstemleke imparatorluğunu teşkile muvaffak olan devlet, Fransadır. Bu devlete 1815 te, eski müstemlekâtından yalnız Antil adalarında Martinig, Goadalup ile Cenubî Amerikada Güyan, afrikada Reünyon adasile Senegalde ve Hindistanda birkaç ticaret iskelesi kalabilmişti.

Fakat Fransa, 1830 da Cezayiri istilâ ettikten sonra Lui Filip, Üçüncü Napoléon ve Üçüncü Cümhuriyet devirlerinde sırasile birtakım seferler ve işgaller teakup etti ve harbi umumî neticesinde mandası altına aldığı memleketlerle beraber on iki milyon kilometro murabbaına yakın bir mesahaya ve elli yedi milyonu mütecaviz nüfusa malik bir müstemleke imperatorluğu vücude getirmeğe muvaffak oldu. Bu fütuhat, azîm iktısadî; menafii temin ettikten başka Fransanın zindegisini, tevessü kudretini ve ordusunun kuvvetini göstermek itibarile 1815, 1870 tarihlerinde uğradığı mağlûbiyetlerin sarstığı nüfus ve haysiyetini de iadeye yardım eyledi.

Cezayirin fethi, tarihte görülen bu nevi istilâların en müşkülü ve fakat Fransa noktai nazarından en faidelisi olmuştur. Arap ve Berberilerden ibaret olan yerli ahalinin mukavemetini kırmak için yirmi yedi sene kadar (1830 - 1857) uğraşmak lâzımgeldi. Fransızlar dar bir sahil mıntakasını işgal ettikten sonra tedricen dahile doğru vâsi bir saha üzerinde ilerlediler ve mukavemeti idare eden Emîr Abdülkadir ile uzun bir mücadele (1832 - 1847) den sonra Sahrayı Kebirin kenarlarına kadar vâsıl olarak birtakım vahalar elde ettiler.

Bundan sonra 1881 de Tunusun ve 1911 de Fasın işgali vaki oldu ve bütün mağrip memleketleri Fransızların eline düştü.

1850 den itibaren Afrikayı Garbîde de faaliyete koyulan Fransız zabit ve seyyahları evvelâ Senegal ve badehu Nijer mıntakalarını keşif ve işgale muvaffak oldular. Yerli ve müslüman rüesası burada da şiddetli mukavemetler (1882-1898) gösterdiler. Mühim bir merkez olan Tombukto(Tombouctou) şehri (1893)te,(Dahome) Dahomey mıntakası da ertesi sene Fransızların eline geçti. Bu sıralarda (Savornyan dö Braza) Savognan de Brazza namındaki cür'etkâr Fransız seyyahı Kongoda vâsi bir sahayı Fransa namına temellük etmeğe çalışıyordu (1880-1886). Daha muahhar birtakım seferlerle Kongo müstemlekesi dahile doğru Çat Gölü ve (Ouaday) Ouadaı mıntakasına kadar tevsi edildi, yerlilerin mukavemeti kırıldı (1900). Bu suretle şimalden ve cenupten ihata edilen Sahrayı Kebirde keşif ve yerli (Tuvareg) Touareg lerin başlıca istinat ve iaşe merkezleri olan vahalar işgal olunmak suretile fethedilmiş oldu, ayni zamanda İngitere ve Almanya ile aktedilen mukaveleler (1885-1890-1899) fransız müstemlikâtının kat'î hudutlarını tesbit ediyordu. Kongonun bir kısmı Fasa mukabil, tavizat olarak Almanyaya terkedilmekle beraber Fransa yine kendi kapılarından başlamak üzre Akdenizden Kine körfezine kadar imtidat eden bir büyük müstemleke vücude getirmiş oldu. Akdeniz sahilleri iskân ve istismar, diğer kısımları yalnız istismar müstelekeleri olarak kullanılan bu vâsi memleketlerin iktısadî inkişafı ilerledikçe Fransaya daha büyük menafi temin edeceği, aşikârdır.

Fransanın diğer müstemlekeleri daha uzak bulunmakta ve iskâna değil, yalnız istismara yaramaktadır. Bu itibarla ehemmiyetleri ve faideleri daha mahduttur. Bu uzak müstemlekeden Madagaskar adasının işgali (1885) te başlamış ve 1895 teki seferle ikmal edilmiştir.

Asyada birkaç misyonerin yerliler tarafından itlâfı Üçüncü Napoleona (Cochin Chin) de yerleşmek için bir vesile verdi (1859 - 1867). 1863 te Kamboç kıralı fransız himayesine girdi. Mekong ve Song Ka nehirlerinin keşif ve tetkik olunmasını müteakıp 1873 te (Tonkin) in de işgaline teşebbüs edildi. Fakat akim kaldı. 1883 te Annam imparatorunun kıyamı ve Çinin müdahalesi hakikî bir harbe müncer oldu. İki senelik berrî ve bahrî mücadelelerden sonra Tientsim (1885) muahedesi fransaya Tonkinde hâkimiyet annamda da himaye temin etti. Bundan sonra dahile doğru vaki olan keşfiyat ve bir taraftan Siyam Hükûmeti, diğer tarafan İngiltere ile aktolunan mukaveleler neticesinde Siyamın kısmı şarkîsi de fransız nüfuzu altına girdi.

Okyanusyadaki adalardan Tahiti 1842 de, Yeni Kaledonya 1853 te, Aden körfezindeki Jibuti müstemlekesi de (1851-1863) te Fransa tarafından ele geçirilmiştir.

Harbi umumî fransaya da alman müstemlekâtından mühim bir hisse temin eylemiştir.

Avrupa devletlerinden müstemlekât siyasetine en sonra başlıyan Almanya ve İtalyanın hisselerine nisbeten az ehemmiyetli arazi parçaları düşmüştür.

Bunlardan Almanya 1885 te garbî Afrikada Togo, Kamerun müstemlekelerile Kongonun bir

kısmında, Afrikanın cenubigarbîsinde Damarada; şarkî Afrika müstemlekesinde ve Okyanusyada da Karolin ve Maryan adalarında yerleşmeğe muvaffak olmuştur.

İtalya ise Tunusu Fransaya kaptırdıktan sonra Habeşistanı zaptetmek suretile şarkî Sudanda mühim bir müstemleke vücude getirmeği düşündü. Fakat Habeşlilere mağlûp (1896) olarak ancak sahildeki Eritre müstemlekesi ile Somalinin bazı parçalarını muhafaza edebildi.

Trablusgarbin işgali (1911—1912) oldukça vâsi fakat iktısadî ehemmiyeti mahdut bir müstemleke kazandırdı.

Trablusgarp bir dereceye kadar istisna edilirse ne İtalyanın ve ne de Almanyanın müstemlekeleri, şeraiti iklimiyeleri sebebile Avrupalıların yerleşmesine müsait değildi. Fazla olarak Almanya, harbi umumî neticesinde müstemlekelerinin kâffesini kaybetmiştir. Bundan dolayı gerek harbi umumîden evvel gerek şimdi bu memleketlerin, bilhassa İtalyanın gittikçe artan nüfusu, çalışmak ve yerleşmek için Hükûmatı Müttehideye, Meksikaya, Brezilyaya Aarjantine, hatta Tunus ve Transvale velhasıl muhacir kabul eden heryere muhaceret mecburiyetini hissetmektedir.

Eskiden müstemlekâta malik olan devletlerden yalnız Holanda, on yedinci asırdanberi Portekizlerin elinden zaptettiği kıymetli memleketleri muhafaza edebilmiştir. Bunlardan Sunt adaları, bilhassa Cava; menabii ziraiyesi dolayısile, Holanda için pek mühim bir membai servet teşkil etmektedir.

Bilâkis İspanya, 1898 de Hükûmatı Müttehidei Amerikaya mağlûp olması üzerine, eski müstemlekâtından kalmış olan Gûba, Portoriko ve Filippin adalarını da kaybetmiştir. Fasın Rif sahiline yerleşmeğe çalışması da son günlerde başına büyük bir gaile açmış bulunuyor.

Portekizde Afrikanın iki sahilinde malik bulunduğu Angola ve Mozambik müstemlekelerini dahilden birleştirmeğe çalıştı. Fakat İngiltereden bir ültimatom aldı. Müteakıben İngilizler, Zambezi havalisini işğal etti; Portekizler bilmecburiye tasavvurlarından vazgeçtiler.

Nihayet Belçika, bundan evvelki kıralı İkinci Leopoldun gayreti ve memleketin harbi umumîdeki fedakârlığı sayesinde vâsi ve zengin Kongo arazisini muhafaza edebilmiştir.

Rusyaya gelince, o da nüfus itibarile değilse bile, mesaha cihetile pek ehemmiyetli bir müstemleke imparatorluğu kurmağa muvaffak olmuştur. Bu azîm imparatorluk, asıl Rusya ile haizi irtibat olmak ve onun adeta tabiî bir imtidadı bulunmak itibarile bir hususiyeti haizdir.

Rusya, daha on altıncı ve on yedinci asırlardan itibaren sibiryayı işğal etmek suretile bir Asya devleti olmuştu. Lâkin uzun müddet bu uzak müstemlekeye büyük ehemmiyet vermedi. Çünkü şark mes'elesi İstanbula ve boğazlara malikiyet hırsı kendisine başka tarafa bakacak göz bırakmamıştı. On dokuzuncu asırda muhtelif teşebbüsleri üzerine Avrupa devletleri ve Osmanlı Devletinin hatırı sayılır mukavemeti kendisine Bizans yolunu kapayınca Rusya Balkanlar hakkındaki tasavvurlarına merbutiyetini muhafaza etmekle beraber arada, serbest denizler için başka yollar da aradı ve askerî, siyasî

ve malî gayretlerinin gittikçe artan bir kısmını Asya mes'elelerine tahsis etti.

Rusyanın Asyadaki tevessü faaliyeti, Kafkasya, Türkistan ve şarkî Sibirya olmak üzre başlıca üç saha ve istikamette kendisini göstermiştir:

Ruslar, evvelâ, Gürcistan Çarı Herakliyosun 1800 de terkettiği memleketi tevarüs için Kafkas dağlarını aşınca Maverayı Kafkası, Ermenistanı ve İskenderon körfezine götüren yolları ele geçirmek emeline düştüler. İran sırasile Gürcistanı, Türkmen çayı (1828) Muahedesile de Aras nehrine kadar Ermenistan ve Kafkas memleketlerini terke mecbur oldu. Bundan sonra Ruslar otuz seneye yakın (1830—1859) bir zaman Kafkas dağlarındaki müslüman çerkez ve Dağıstanlılara ve reisleri Şeyh Şamile karşı müthiş bir mücadeleye giriştiler. Neticede Maverayı Kafkasın garp kısmını elde ettiler en sonra Berlin Muahedesi (1878) ile Osmanlı Devleti Batum, Kars ve Ardahanı terke mecbur kaldı. Bununla beraber Ruslar gayelerine erişemediler, askerlikçe mühim bir mevki olan Erzurum ellerine geçmedi. İngilizler Kıbrısı İşgal ve Basra körfezine ehemmiyet atfederek, Almanlar da Bağdat hattı dolayisile gayrete gelerek Rusyanın bu cihetten daha fazla tevessü etmesine muhalefet ettiler.

Türkistan cihetindeki ilk tevessü teşebbüsleri büyük Petro ve İkinci Katerin devirlerine musadiftir. Lâkin muntazam fütuhat ancak 1838 de başlar. *Çeryanef* ve *Skobelef* gibi cenerallerin mesaisi sayesinde Siyriderya sahilleri ile zengin Fergane ovası (1865), daha

sonra Semerkand ve Buhara Hanlığı (1868), Hive (1872), nihayet Türkmenlerin sakin bulunduğu Hazer denizinin şarkındaki havali, Hindistanın akibetinden telâş eden İngilterenin şiddetli protestolarına rağmen birer birer zaptolundu. Epey bir müddet İngiltere ile Rusya arasında bir harp başlıyacağından endişe edildi; Nihayet iki taraf uyuştu. 1895 mukaveleleri ile Rus-İngiliz-Afgan hudutları tesbit olundu. 1907 İngiliz-Rus itilâfı rusyanın İran cihetinden cenuba doğru bir adım daha ilerlemesine müsaade etmiş ise de İngilterenin yine bu mukavele ile cenubî İranda yerleşmeğe çalışması 1919 da akim kalan bir teşebbüste bulunarak İranı kendi himayesi altına almağa gayret etmesi gösteriyor ki İngiltere, Rusyanın Hint Deryasına çıkmasına her suretle mümanaat edecektir.

Rusyanın, Sibiryanın şarkındaki mesaisi, buz tutmıyan denizlere çıkabilmek için, bilhassa, cenuba, Mançuriye ve Çine müteveccih oldu: Bir muahede ile Çine, evvelâ Amur nehrinin sol sahilini terkettirdi (1858); biraz sonra Çin, Pekin Muahedesi ile Rusyanın Amur nehri tâbilerinden Osuri ırmağile Ulu Derya arasında zaptettiği memleketi de Rusyaya bıraktı. Amur vilâyeti namı verilen bu arazinin sahilindeki bir körfezde *Viladivostok* şehri bina edildi. Şarka hakimiyet manasını ifade eden bu isim Rusyanın tasavvuratını pek güzel izah ediyordu.

Ruslar 1892 de Sibiryayı baştan başa kat'eden büyük bir demiryol inşasına başladılar. Çin-Japon harbini (1897-1898) ve Çinin mağ-

lûbiyetini fırsat bilen Rusya, ileride Mançuri ve Korenin ilhakını temin için Çin Hükûmetinden *Port Arthur* yarımadası ve limanını uzun bir zaman için isticar ettiği gibi Maverayı Sibirya hattını Mançuriden geçirmek suretile ikmal müsaadesini de istihsal eyledi. Lâkin bütün bu terakkiyat 1904 te faaliyete gelen Japonyanın birdenbire Rusyaya ilânı harp ve tecavüz etmesile ducarı tevakkuf oldu. Port Arthur kalesi denizden ve karadan muhasara ve zabtedildi; Avrupadan gönderilen Büyük bir rus donanması Coşima muharebesinde mahvoldu. Mukden muharebesinde de Rus orduları mağlûbiyete uğradı. Neticede Hükümati Müttehitdei Amerikanın tavassutile aktolunan Portsmot Muahedesi (1905) ile Rusya, PortArthur ve Mançuriden mahrum bırakılarak Amur nehrinin ötesine atılmış oldu. Harbi umumî ve rus ihtilâli de Rusyanın bu cihetteki siyasetine başka bir şekil verdi.

Çin ve Japonya. On dokuzuncu asır bidayetlerinde Japonya Avrupalılar için komşusu Çin gibi hemen tamamen meçhul bulunuyordu. Sarı ırka mensup milletlerin siyaset sahnesine dahil olması üzerine bu milletlerin seri veya bati tekâmül ve terakkileri, ihtirasları, istikballeri dünyanın mütebaki aksamile peyda edecekleri münasebetler yeni bir mes'elei siyasiye ihdas etmiştir. Bu aksayı şark mes'elesi, on dokuzuncu asrın ikinci nısfından itibaren mevzuubahs olmağa, başlarsa da hususî bir ehemmiyet peyda etmesi yirminci asrın ilk senelerine musadiftir.

1840, 1841 de İngilizler tarafından açılan ve "Afyon Muharebesi„ namı verilen kısa bir harbi müteakıp Çin, ilk defa olarak bazı limanlarını

beynelminel ticarete açmağa mecbur edildi. Fransızlar, bundan maada, katolik misyonerlerinin himayesi hakkını istihsal ettiler.

1858 ve 1860 tarihlerinde açılan diğer iki muharebede de İngiliz ve Fransız askerleri bir muzafferiyeti müteakip Pekin üzerine yürüdüler ve daha sonra bu şehri işgal de ettiler. Bu harpler neticesinde aktedilen (Tiyen - Çin) ve (Pekin) Muahedeleri ile de Çini yeniden bazı limanları Avrupalılara açmağa, ticaret için her nevi teshilâtı göstermeğe ve Çin imparatoru nezdinde bulunacak sefirler vesatetile ecnebi devletleri ile muntazam münasebatı siyasiyeye girişmeğe icbar ettiler.

Bunun üzerine Çin, kendiliğinden bazı islahat icrasile tekâmül ve terakkiye karar vermiş göründü: harp gemileri yeni silâhlar satınaldı, *Foçeu*da bir tersane inşa ettirdi. Hatta bazı gençlerini tahsil için, Avrupaya gönderdi. Lâkin göreneğe ve eski usullere merbutiyet fikri, ecnebi usullerile yeniliklere karşı ihtiraz ve garplılara karşı husumet hisleri bu istihaleyi fevkalâde işkâl ve ciddî terakkileri uzun müddet sektedar etti. Bununla beraber Çinin terakkiyatı tamamen tevakkuf etmiş addedilemez. Asırlarca hali tecerrütte kalmış üç dört yüz milyon halkın bir an içinde değişmesi bittabi mümkün değildir. Lâkin bazı emarelere nazaran bu muazzam heyeti içtimaiyenin, bilhassa ecnebilerin ihtirasatı karşısında intibaha mazhar olarak, yakın zamanlarda kendisini idrak ve müdafaaya kıyam etmesi pek melhuzdur. İmparatorluğun yıkılarak cümhuriyet ilân edilmesi, zaman zaman ecnebilerin nüfuz ve hakimiyetine karşı galeyan ve

mukavemet gösterilmesi bu emarelerden sayılabilir. Japonyaya gelince, bu memleket asrın nısfı ahirinde tarihin en hayret veren inkılâplarından birini geçirmişti. Daha evelde gördümüz veçhile Japonya (1854) e kadar belki Çinden ziydae ecnebilere karşı kapalı kalarak Avrupa medeniyetinin cahili bulunuyordu. Fazla olarak bir derebeylik hayatı yaşıyordu.

Bütün nüfuz (Samorai) *Samouraï* denilen şövaliyeleri arasında ve müstahkem şatolarda yaşıyan (Daymiyu) lara yani derebeylere aitti. Bunlara istinat ve memuriyetini babadan tevarüs eden bir nevi - (Şugon) denilen - saray nazırı da mikado yerine hükûmeti elinde bulunduruyordu. Lâkin 1854 ten itibaren yarı kendi rızalarile, yarı tehdit üzerine ecnebilerle münasebete giren Japonlar pek az zamanda bunların tefevvukunu anladılar, gördüklerini büyük bir şevk ile tetkik ve tefevvukun sebeplerini keşfettiler.

Dahilde muhafazakârlarla teceddütperverler arasında başlıyan mücadelât birkaç sene içinde teceddütperverlerin galebesile neticelendi. Bunlara istinat eden mikado (1868) da bütün nüfuz ve hakimiyeti tekrar elde etmeğe muvaffak oldu. Şugon ile Daymiyolar imtiyazlarını kaybettiler. Derebeylik usulü bir kalem darbesile ilga ve yerine Avrupa devletlerinin teşkilâtına müşabih teşkilâtı siyasiye ve idariye ikame edildi. Memleket, şayanı hayret bir vatanperverlik ve hissi ihtiyaç ile ecnebi mütehassıslar celbetmek harice talebe göndermek, kuvvetli bir donanma, muazzam bir ordu, tersaneler, demiryollar, darülfünunlar, fabrikalar vücude getirmek için lâzımgelen fedakârlıklara katlandı.

Tevessü ve inkişafı için kendisine lâzım gördüğü *Kore* için (1894) te Çin ile muharebeden çekinmedi ; *Peçiliyi* Şantong yarımadasını istilâ Pekini tehdit etti. Aktolunan *Simonoseki* Muahedesi ile Çin, Japonyaya Formoz adasile beraber ehemmiyetli miktarda tazminatı harbiye verdi. Çin, bunlardan maada Peçili körfezinin methalindeki (Port Arthur) ve (Vey-hay-vey) limanlarını verecekti. Lâkin Rusya, Çinin tamamiyeti mülkiyesini muhafaza bahanesile tavassutunu kabul ettirdi, diğer büyük devletlerin yardımı ile Port Arthuru kendisi, Vey-hay-veyi İngiltere, *Kiyaoçeo* yu Almanya, cenubî Çinde bulunan (Fuang -Çeo - Uvan)ı da Fransa aldı. Zevahiri kurtarmak için bu limanlar devletler tarafından gûya uzun bir müddet isticar ediliyordu. Hakikatte Japonyanın pek beklenilmeyen muzafferiyeti, Çinin derin zâfını meydana çıkardığı için devletler bu limanları almakla Çinin ileride taksimi mümkün olduğu takdirde hisselerini almak üzere hazırlanmış oluyorlar.

Lâkin Japonya harp fedakârlığını başkaları için yapmış değildi. Rusyanın müdahalesini unutamadı ve daha yukarda görüldüğü üzere, Rusyanın Mançuri ve Koreyi ilhak etmesine meydan vermemek için harbi göze aldırdı (1904 - 1905).

Japonyanın terakkiyatı fevkalâdesini gösteren bu muzafferiyet neticesinde Portsmot Muahedesi de kendisine Koreyi, Port Arthur'u ve Sahalin adasının yarısını temin etti. Bu tarihten sonra Japonya, aksayı şarkta ihraz eylediği mütefevvik mevkii, menabii servetini işletmek, ticaretini ve sanayiini inkişaf ettirmek, ordusu ile donan-

masını takviye etmek ve İngiltere (1905), müteakıben Fransa ve hatta Rusya ile muahedeler akteylemek suretile bir kat daha tahkime muvaffak olmuştur. Diğer taraftan Japonya, muvaffakıyetlerile nümune teşkil etmek ve doğrudan doğruya muallim ve mütehassıslarile yardım eylemek suretile de herşeye rağmen gittikçe illerliyen Çinin tekâmül ve terakkisini de tesria hizmet ve iştirak etmiştir.

Filhakika Çin imparatorluğu, maziye merbutiyetine rağmen mağlûbiyetleri ve zilletleri karşısında hissiz ve sakit kalamazdı. Orada da teceddüdün faidelerini anlamağa başlıyanlardan mürekkep fırka teşekkül etmiş bulunuyor. Düveli muazzamanın Çin sahillerindeki limanları yağma etmelerini müteakıp ecnebiler aleyhine başlıyan ve 1900 de birçok Avrupalıların katli ile *Bokserler* Muharebesini intaç eden hareket te ecnebi hakimiyet ve müdahalesine aleyhtarlık manası ifade ediyordu. Genç Çinlilerde memleketlerinin teceddüt ve terakkisini istiyorlar, fakat bunun yalnız yine kendileri tarafından temin edilmesi şartile. Nihayet belki—O da yalnız başlangıçta olmak üzere — Japonların yardımına tahammül ederler. "Çinin tamamiyeti„ ve "Çin Çinlilerindir„ düsturları gayelerini teşkil etmektedir. Bu gayelere vâsıl olmak için evvelâ 1912 de Manço Hanedanını iskat ve bır Çin Cümhuriyeti teşkil ettiler. Bundan sonraki vukuat Çinin de ne derece sürat ve muvaffakıyetle asrî bir devlet ve heyeti içtimaiye şekline istihale edebileceğini ve bunun ne gibi tesirat ve netayici olabileceğini gösterecektir. Şunu da ilâve edelim ki yalnız istiklâlini az çok muhafaza etmiş olan

milletlerde değil, müstemleke halinde bulunan memleketlerde de son zamanlarda mazilerini hatırlamak, siyasî ve iktısadî tâbiiyet ve tahakkümden kurtularak tamamen naili istiklâl olmak temayülâtı ve bu temayülâtın az cok filî tezahüratı görülmeğe başlamıştır.

ALTINCI KISIM

2

Islahat Teşebbüsleri 1792—1839

Son harplerden alınan acı dersler, Osmanlı HükûmetininAvrupa medeniyetine yaklaşmadan kurtarılamıyacağını, hükûmeti idare eden ricalden bazılarına olsun, anlatmıştı. Üçüncü Selim (1789—1807) bunlardan biri idi. Bu sebeple bazı ıslahat teşebbüslerinde bulundu. Padişahta cesaretin azlığı ve diğer muhtelif engeller ıslahatın pek yavaş ilerlemesini mucip oluyordu. Nihayet bir kıyam, Selimin hal'ini, ıslahatında bir müddet tevakkufunu, hatta bazılarının geri alınmasını intaç etti. Dördüncü Mustafanın saltanatı zamanına munhasır (1807--1808) kısa bir müddet devam eden irticadan sonra İkinci Mahmudun saltanatı müddetince (1808—1839) ıslahata yeniden devam olundu ve yeniçerliğin ilgası, Avrupa tarzında askerî teşkilât vücude getirilmesi gibi bazı mühim neticeler elde edildi. Lâkın dinî tesirlerden kurtularak esaslı ıslahat icrası göze aldırılmadı. Ancak mahüt, batıl an'aneleri kollayan bazı ıslahat ile iktifa edildi.

Üç padişahın saltanatları müddetince devam

eden bu devrede de hudutlarımız itibarile ricat devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu müddet zarfında Bükreş Muahedesi (1812) ile Besarabiya kıt'asını Rusyaya terketmiş, Sırplara imtiyaz vermeğe mecbur kalmış, sinesinden kopup ayrılan Yunanistan arazisinin bir hükûmet halinde istiklâlini Edirne Muahedesi (1829) ile tanımış, Cezayirin Fransızlar tarafından işgaline (1830) meydan vermiş ve nihayet Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın elindeki Mısır ile Suriye ve Adanaya da muhtariyet vermeğe mecbur olmuştur.

Üçüncü Selimin ıslahatı. Birinci Abdülhamit, Veliahti Selimi eski usul hilâfında olarak serbest bırakmış, sarayın bir dairesinde hapsetmemişti. Bu sebeple Selim, selefleri gibi tahta her şeyden büsbütün gafil olarak çıkmamıştı. Daha ilk hattında [1] sadrazama hitaben (kesreti mezalimden âlem harap oldu. Reayada takat kalmamıştır. Kadılar, naipler, voyvodalar, âyanlar ve cizyedarların etmedikleri zulüm yok. Bunlar hep emanetin ehline sipariş olunmadığından neş'et etmiştir) demiş ve (kendisine bir şeyin ketmedilmeyip bilmüzakere hakikatin bildirilmesinde kusur edilmemesini, doğru söze muğber olmıyacağını) ilâve etmişti. Islahatın icrasını lüzum gördüğü halde harbin devamı dolayısile bir müddet tehir zaruretini hissetti; fakat Yaş Muahedesini müteakıp te bütün gayretini bu hususa hasreyledi. Bazı ricalden ne gibi işler için ne tarzda ıslahat yapılması muvafık olaca-

[1] Padişahların mühim işler hakkında kendi yazılarile yazarak halka ilân ve Babıaliye tebliğ ettikleri muharrerata (Hattıhumayun) denilirdi.

ğı hakkında lâyihalar istedi ve bunları bizzat tetkik eyledi. Malî askerî adlî, mülkî hususlarda ıslahat yapılması lâzımgeldiğini takdir etmekte, fakat bunları yavaş yavaş icra edebileceğini, hepsini birden yapmak hususunda muhtelif manialara tesadüf edeceğini düşünmekte idi. Her şeyden evvel askerî ıslahata başladı ve yeni masrafları karşılamak üzere (İradı cedit) namile bir vergi tarhetti. Yeni talimli bir asker sınıfı vücude getirmek istediği halde yeniçerilerin aleyhtarlığından korkuyordu. Bunun için tesis ettiği üniformalı, son sistem silâhlı askeri yeniçeri teşkilâtı arasında olan bostancı ocağının bir şubesi addetti ve (Nizamı cedit) namını verdi. Nizamı cedide tahsis edilen Levent ve Selimiye kışlaları ihtiyaten İstanbuldan hariç mevkilerde, Yeniçerilerin anî bir hücumundan kurtarılabileceği tahmin olunan yerlerde yapıldı. Topcu kumbaracı lâğımcı ve bahriye askerleri tezyit ve tanzim edildi. Ötedenberi talim hususunda müşkülât göstermiyen bu kısım efradın talimlerine bir kat daha germi verildi. Kaptan paşalığa tayin edilmiş olan Küçük Hüseyin Paşanın gayretile tersane işlerinde, gemi imalâtında bahrî istihkâmatın tamir ve inşasında faaliyetler görülmeğe başladı. Berrî ve bahrî zabitanın yetiştirilmesi için haliçte (Mühendishanei Berrî Humayun) ismile bir mektep, Heybeliadada (Bahriye Mektebi) tesis ve küşat olundu. Bu mektepler için fennî ve riyazî birçok kitapların tercüme ve telifi hoca İshak Efendiye havale edildi[1]. Gerek askerin talimi için, gerek bu mekteplere

[1] İlmî ve fennî birçok ıstılahlarımızı vazeden bir zattır.

muallim olmak üzere Avrupadan, ezcümle Fransa İsveçten muallim ve ustalar getirildi. İstanbuldaki muvaffakıyetler üzerine yavaş yavaş vilâyetlerde de nizamı cedit teşkilâtına başlanıldı. Diğer ıslahat meyanında tımar ve zeamet kanunu da tadil edildi. Evvelce kanunun tatpikatında görülen bazı yolsuzluklar kaldırıldı. İlmî mansıpların tevcihatı imtihana tâbi tutuldu. Avrupaya daimî elçiler gönderilmeğe başladı. Ezcümle İngiltereye Agâh Efendi, Fransaya Moralı Ali Efendi isminde birer daimî sefir yollandı. Daha sonra Berlin ve Viyanaya da daimî elçiler gönderildi. Ozamana kadar muayyen bir vazife ile muvakkat bir müddet için sefir gönderilir, Avrupa payitahtlarında daimî sefir bulundurmak hususundaki hükûmetin menfaati takdir edilmezdi. Yine bu sıralarda kitabeti resmiyede bile ıslahat yapıldı; o vakite kadar yazılması mutat olan haşviyata, âraya karıştırılan hikâyelere garip fıkra ve tabirlere nihayet verilmesi, münakkahiyete dikkat olunması emredildi. Bu emir resmî kitabetteki ıslahatın mukaddemesi olmuştur. Lâkin Mısırın Fransızlar tarafından işgali, dahilî bazı gaileler, hükûmet ricalinden birçoğunun cehaleti ve iki yüzlülüğü gibi muhtelif sebepler ıslahatın devamına ve semere vermesine mâni teşkil ediyordu.

Fransa, İngiltere ve Rusya ile münasebat

Fransız büyük ihtilâli zuhûr ettiği zaman mutlakıyetle idare edilen Avrupa hükûmetleri endişe etmişler, On Altıncı Luinin idamını ve

cümhuriyetin ilânını müteakip te bütün komşuları Fransaya harp açmışlardı. Osmanlı Hükûmeti ise bir taraftan Üçüncü Selimin ve ıslahat taraftarı olan birkaç hemfikrinin müsamahası, bir taraftan da hükûmet ricalinin, Fransız inkılâbı hakkında bir fikri ve malûmatı olmaması [1] dolayısile Fransa ile an'ane teşkil eden dostluğa fasıla verilmemiş hatta 1797 senesi iptidalarında Moralı Ali Efendi daimî sefaretle Direktuvar Hükümeti nezdine gönderilmişti.

Fransız ve türk komşuluğu. ayni senenin son aylarında Ceneral Ponapartın Avusturya ile aktettiği Kampo Formiyo Muahedesile eski Venedik Cümhuriyetine nihayet veriliyor, arazi taksime uğratılıyor ve Cezairi Seb'ai Yunaniye ile Arnavutluk sahilinde Venediğe ait olan Pireveze Parga ve diğer iki kale Fransaya ilhak ediliyordu. İşte bu suretle Osmanlı Hükûmeti ile komşu olan Fransızlar bu sahillere geldikleri günden itibaren Rumlara, Arnvutlara milliyet fikrini aşılamağa, Osmanlı Hükûmeti ve Türkler aleyhinde kıyam ve ihtilâli teşvik etmeğe başlamıştır.

Ceneral Ponapartın Mısır seferi. Az bir zaman sonrada Direktuvar Hükûmeti ile Ceneral Ponapart, Mısırı zaptetmeğe karar verdiler. Gerek Ceneral Ponapart, Gerek Direktuvar Hükûmeti Hariciye Nazırı Taleyran Osmanlı Hükûmetinin yakında inkısama uğrayacağı kanaatini besliyorlar, mektup ve raporlarla direktorları Mısırın zabtına ve bu suretle (Dünyanın en lâtif bir müstemlikesinin tesisine ve Bahri Sefitte tefevvuku elde etmeğe teşvik ediyorlardı ; O güne kadar mağlûp edilmiyen İngiltereyi de Mısırda yerleştirmek suretile müteessir etmek kabil olacağını, bu suretle Hindistan yolunun tehdit edilebileceğini, Mısırın servetini, Ticarî ehemmiyetini ve binaenaleyh evelce gaip edilen müstemlekelerin yerini tutacağını uzun uzadıya direktorlara izah etmekte idiler. Ponapartın Fransadan uzaklaşmasını şahsî menfaatlerine muvafık bulan direktorlar Mısırın zaptı teşebbüsünü kabul etmekte ve buna İngiltere husumeti süsü vermekte gecikmediler; "Büyük şereflerin ancak altı yüz milyon sekeneye malik olan şarkta kazanılacağını„ söylemekte olan Ponapart ta Mısır ordusu kumandanlığını kakabul etmekte tereddüt etmedi.

Tolon limanında 500 kadar geminin ve kırk elli bine yakın fransız askerinin toplanması için yapılan hazırlıklar İstanbulda haber alınmış, hatta hazırlığın Mısıra karşı olması ihtimali bir fransız gazetesinden anlaşıldığı için Paris Sefiri Ali Efendi vasıtasile Fransadan istizah edilmiş ise de donanmanın Sicilyaya gideceği cevabı alınmıştı. Biraz sonra hareket eden donanma Maltaya gelerek şövalyelerin elinden adayı zaptetti (1798).

Lâkin Babıali fransız donanmasının Sicilyaya gideceğine inanmamış, ihtiyaten Mısıra asker sevketmeğe karar vermişti. Şu kadar ki

[1] İhtilâl esnasında Beyoğlunda Fransız tebaası olan gençlerin sefarethanede toplanarak başlarına ihtilâlci serpuşları giyip hürriyet perverane şarkılar söylemeklerinden kuşkulanan diğer devletlerin sefirleri reisülküttap efendiye müracaatla menetmesini rica etmişler fakat hariciye reisinden şu cevabı almışlardı: Kimseye zararları olmadıktan sonra isterlerse başlarına zerzevat küfesi koysunlarda hora tepsinler.

Mısırın fethi zamanındanberi nufuzları devam eden çerkez kölemenleri rüesasınca asker sevkının kendilerini tenkil için bir bahane olmadığını anlatmak üzere hükûmetin evvelemirde İstanbuldan bir memur göndermeğe lûzum görmesi sevkıyatı geciktirdi. Babıali donanmanın Tolondan ayrılması üzerine ne tarafa gideceğini de tahkik ettirmiş. Bu büyük kuvvetin yalnız Malta için ihzar edilmeyeceğini düşünerek Mısıra hareket edileceği tahminine kuvvet vermişti. Hatta bu donanmayı takibe memur olduğunu haber aldığı Amiral (Nelson) kumandasındaki ingiliz donanmasına hernereye uğrasa yiyecek, su ve saire için teshilât gösterilmesi emrini de bütün sahillerimize tamim etmişti. Fakat süratle asker sevkedemiyen Osmanlı Hükûmetinin bu emirleri, istihbaratı bir faide vermedi. Fransız donanması Mısır sahillerine çıkageldi.

Ponapartın muvaffakıyetleri. İskenderiye yakınında karaya asker ihraç eden Fransızlar cüz'i bir mukavemetten sonra İskenderiyeyi ve müteakıben Reşit şehrini ellerine geçirdiler. Ponapart, (Dünya ile düşman olsam Türklerin dostuyum) diyor, kölemenlerin zulmüne nihayet vermekten başka hiçbir maksadı olmadığını Kurana kölemenlerden ziyade hürmeti olduğunu ilân ederek Mısırda osmanlı valisinden ziyade kuvveti ellerinde tutan memlûklere karşı onlardan bizar olan halkın teveccühünü temine çalışıyordu. Ponapart, süratle ilerliyerek Kahire yakınlarına geldi, Ehram civarında yaptığı mühim bir muharebede Vali Bekir Paşa ile kölemen reislerini mağlûp ederek Kahireyi ve bilâhare bütün Mısırı işgale muvaffak oldu (1798).

Ebukir Mağlûbiyeti. Bu sırada Nelson kumandasındaki İngiliz donanması Fransız donanmasını İskenderiye yakınında (Ebukir) da gayri müsait bir vaziyette yakalıyor, amiral sefinesi de dahil olduğu halde, dördü müstesna, bütün fransız gemilerini yakıyordu. Nil muzafferiyeti ismi verilen bu bahri muvaffakıyet Fransızları Mısırda hapsetmiş oldu. Fransadan yardım görmek ümidi kalmayınca Ponapartın, ahalinin teveccühünü celp için mahallî adat ve merasime bir kat daha sarılması icap etti. İngiltere Nelsona (Nil Baronu) unvanile asalet payesi tevcih ettiği gibi Üçüncü Selim de kıymettar bir kürk ile kendisine mahsus sorguçlardan birini gönderdi.

Fransaya ilânı harp İngiltere ve Rusya ile ittifak. Mısırın Fransızlar tarafından işgali ve Romada, Napolide Holanda ve İsviçrede, şimalî İtalyada muhtelif namlarla Fransızların altı cümhuriyet teşkil eylemeleri Avrupa devletlerinin Fransa aleyhine yeni bir ittifak aktetmesini intaç etmişti. İngiltere ve Rusya ile ittifak etmek suretile Türkiye de müttefikler meyanına dahil oldu ve Fransa maslahatgüzarı Yedikuleye gönderilerek ilânı harp edildi.

Bir rus donanması Karadeniz boğazını geçerek Türkiye donanmasile birleşti. ve Cezair Seb'ai Yunaniyeyi Fransızlardan aldı. Yanya Valisi Tepedelenli Ali paşanın da Fransızların Venedik taksiminden ele geçirdikleri Preveze; Parga civarındaki kaleleri zaptettiği haberi geldi.

Akâ muhasarası. Mısır Seraskeri tayin edi-

len Cezar Ahmet Paşanın Mısıra yürümek üzere Suriyedeki tedarikâtını ikmal etmekte olduğunu haber alan Bonapart Asyaya geçti. Ve Akâya kadar ilerledi ise de bu kaleyi zaptedemiyerek küllî telefat ile geri çekilmeğe mecbur kaldı. Akâya nizamı cedit askerleri gönderilmiş, denizden de İngiliz Amiralı Sidney-Smit tarafından yardım edilmişti.

Bonapartın Suriyeye tecavüzü üzerine İstanbuldan türk ve ingiliz gemilerile Mısır sahillerine osmanlı askeri gönderildiğini duyan Bonapart hemen Mısıra dönmek kararını verdi. Ordusunun istediği kadar süratle hareketine mâni teşkil eden hasta ve mecruhlarını yolda Afyonruhile zehirlemekten çekinmedi. Türk ordusunu Ebukire çıkmış olarak buldu. Süvari itibarile fedakârlık etmek suretile osmanlı askerine karşı bir muzafferiyet daha kazandı. Fakat Türkiyenin tedarikâtta devam ettiğini ve Mısırdaki ikametinin neticesizliğini görüyordu. Bir muvaffakıyetsizliğe uğramadan avdeti düşündü. Zaten Fransada halk, Direktuvar Hükûmetinden pek memnun değildi. Bundan istifade eden direktorlara karşı hükûmeti ele geçirmeği tasarladı. Nihayet günün birinde ingiliz donanmasını şaşırtarak gizlice Fransaya dönmeğe ve bir darbei hükûmetle Birinci Konsül unvanile mevkii iktidara geçmeğe muvaffak oldu (1799).

Fransızların Mısırdan çıkarılması. Bonapart Mısır ordusu kumandanlığını Ceneral Kılebere bırakmıştı. İstanbuldan gönderilen Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ordusu Mısıra yaklaştığı, İngiliz Amiralı Sidney - Smit te sahilleri tehdit etmekte bulunduğu için Kıleber, Fransızların askerî şe-

reflerine halel gelmeden İngilizler tarafından Marsilyaya nakledilmeleri şartile (El'ariş) mukavelenamesini akte razı oldu. Müteakıben de Mısırın cenup taraflarını tahliyeye ve sadrazam ordusuna teslime başlayarak askerini yavaş yavaş İskenderiyeye indirmekte devam etti. Bu aralık İngiltere Hükûmetinin El'ariş Mukavelesini tanımadığını, Sidney Smitin böyle bir mukaveleye imza etmek hakkı teslim edilmediğini, fransız askerlerine harp esiri muamelesi ifa edilmesi İngilterece arzu edildiğini Kıleber duydu. Bunun üzerine müteferrik bulunan osmanlı askerlerine hücuma karar vererek (Helyopolis) de sadrazamı mağlûp ve Suriyeye ricate mecbur etti. Fransızlar tekrar Mısırı işgal etmiş oldular. Fakat biraz sonra Halepli Süleyman isminde bir gencin Kıleberi hançerle öldürmesi (1800) üzerine kıdeminden dolayı orduya kumanda etmesi takarrür eden Jeneral Menonun liyakatsizliğine, İngilizlerin kendi askerlerine zamimeten Hindistandan sekiz bin sipahi getirmelerine, sadrazamın ordusuna ilâveten İstanbuldan Derya Kaptanı Küçük Hüseyin Paşanın donanmasile yirmi binden ziyade asker gönderilmesine binaen Fransızlar yer yer mağlûp olmağa başladılar. İngilizler de El'ariş mukavelesini kabule temayül ettiler. Kahire ve nihayet İskenderiye bu mukavelename mucibince teslim oldu ve fransız ordusu silâhları, bayrakları ve eşyası ile birlikte Fransaya nakledildi (1801). Bu suretle nihayet bulan Mısır seferi Fransızların iyi bir ordusunu mahvetmiş, fakat Bonapartın şahsî ikbalini temin eylemişti.

Yeniden fransız dostluğu ve komşuluğu. Bo-

napart imparator olduktan sonra Üçüncü Selim ile münasebata girişmiş, ıslahat teşebbüslerinde padişaha yardıma başlamış, Mühendishanei Berîye fennî alât ihda etmek gibi maddî, sefiri Sebastiyani vasıtasile bazı faideli vasayada da bulunmak gibi manevî muavenetlerde bulunmuştu. Avusturya ile 1805 de yaptığı (Presburg) Muahedesile bu hükûmetten Dalmaçyayı aldığından bu sırada Fransa ve Türkiye tekrar komşu oldular. Bu tarihte Fransaya karşı Rusya ve İngiltere de muharip bulunduğu cihetle Birinci Napoleon Türkiyeyi bu iki hükûmete harbe teşvik etmeğe başladı. Rusların o sırada isyan halinde bulunan Sırpları teşvik etmekte olduklarını pek güzel takdir eden hükûmete fransız sefiri Eflâk ve Buğdan beylerinin de Rusyaya sadakatini bildirdi; şüpheli tavru hareketlerini izah ederek Türkiyenin Rusyaya karşı girişeceği bir muharebede fransız ordusunun muavenetini arzetti. Bunun üzerine bu beyler azledildiler. Rusya sefiri sebebi azilleri hakkında talep ettiği izahatı alamayınca pasaportunu istedi. Hasta yatan İngiltere Sefiri Lort Arbutnot, kendi namına İngiltere sefarethanesi başkâtibini Babıaliye gönderdi. Başkâtip Babıaliye beygirle gitmiş yolda üzeri çamurlanmıştı. Çamurlarını temizlemeden ve elindeki kamçısını bırakmadan heyeti vükelânın nezdine çıkarak (Sebastiyani) nin İstanbuldan tardedilmesini teklif etti. Ruslar da hududu geçerek Besarabya ve Buğdanı işgale başladılar, bazı kaleleri zaptettiler.

1806 Rus seferi: Telâş eden Babıaliye Sebastiyani sebat edilmesini tavsiye etti ve (Vil-

növ) ün sefareti zamanındaki hadisatı hatırlattı. Bu suretle cesaretleri tahrik eden rical mukavemete karar verdiler. Rusyaya ilânı harp edildi (kânunuevvel 1806).

İngiliz donanmasının İstanbulu tehdidi: Türkiyenin Mısır seferi esnasında vücude gelen ittifaktan ayrılması, diğer müttefiki Rusyanın Türklerle harbe girerek Fransaya karşı kullanacağı kuvvetinden bir kısmını Türkler için ayırmağa mecbur kalması İngiliz menaftini bittabi ihlâl eylediğinden Arbotnot bu harpten vazgeçilmesi için Babıaliyi tehdide başladı. Bozcaada önüne gelen ve emrine verilmiş olan ingiliz donanması da bu sıralarda kara sularımızda nümayişler yapmakta idi. Ağır teklifatına muvafık cevap alamıyan ingiliz sefiri İstanbulu terk ile donanmaya çekildi ve kurban bayramına musadif bir günde (şubat 1807) topçuların kısmen bayram namazında oldukları bir sırada Çanakkale boğazından ingiliz donanmasını geçirerek Ayastefanos önlerine getirtti. Buradan Babıaliye tekrar tahriren müracaatla(Sebastiyani) nin tardını, Eflâk ve Buğdanın terkedilmesi suretile Rusya ile musalâha yapılmasını, İngiltere ve Rusya ittifakının tecdidini, teminat olarak osmanlı donanmasile Çanakkale boğazı istihkâmatının muvakkaten İngilizlere teslimini talep etti. Bu şeraitin kabulü için evvelce bir ve muahharan Hoca İshak efendinin müracaatile üç gün mühlet verdi.

Bunun üzerine cins ve mezhep farkı olmaksızın bütün İstanbul halkı gayrete geldi, sahil boylarına binden fazla top yerleştirildi. Mühlet bitince de ingiliz teklifleri reddedildi ve donan-

manın boğazdan çıkması için haber gönderildi Bu müddet zarfında Çanakkale boğazı da mümkün mertebe tahkim edilmişti. İngiliz gemileri hafif bir seyir ile Sarayburnuna kadar gelerek bir nümayiş yaptılarsa da bekledikleri yeni bir teklif zuhûr etmeyince iki boğaz arasında abloka edilmiş bir vaziyette tehlikeye maruz kalmaktansa daha ziyade tahkim edilmeden evvel Akdenize çıkmağı tercih ettiler. Dönerken Çanakkale boğazında iki gemileri battı ve diğer bazıları da hafif surette hasara uğradı. İngiliz donanması Mısıra giderek İskenderiyeyi ve Reşidi işgal etti. Fakat Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İngilizleri tahliyeye icbar eyledi.

İngiliz donanmasının İstanbuldan avdetini müteakıp Sadrazam Ağa İbrahim Paşa vezirlerden Köse Musa Paşa isminde seciyesiz birini sadaret kaymakamı bırakarak ordu ile Tunaya doğru hareket etti.

O zamana kadar cari olan usule göre muharip hükûmetin sefiri harbin sonuna kadar Yedikulede hapsolunurken bu muharebede ilk defa olarak Rus sefirine memleketine avdet için müsaade verildi.

Harbin ilk safahatı müsait tesirler yapmakta idi. Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Ağanın orduda muvaffakıyatı görüldüğünden kendisine paşalık unvanı verildi. Rusların İsmail kalesi üzerine yaptıkları müteaddit hücumlar tesirsiz kaldı. Yergöğü civarında Alemdarın bir meydan muharebesi kazanması da İstanbulda memnuniyeti mucip oldu. Fakat dahilî vakayi bu sırada Üçüncü Selime tahtı bıraktırmış, meydanı mürtecilere açmıştı.

Vakayii dahiliye

Vidinde Pazvantoğlu vak'ası. Üçüncü Selimin ilk hattı münasebetile evvelce de kaydedildiği veçhile memleketteki âyanın, voyvodaların mezalimi, bazan da hükûmete karşı kıyamları eksik değildi. Esaslı ıslahat icra edilmedikçe yarım tedbirlerle bunların önüne geçmenin imkânı yoktu. Bunun için Anadolu âyanlarına karşı vilâyetlerde nizamı cedit teşkilâtı yapıldı ve bunlar bir dereceye kadar dairei itaatte tutulu. Lâkin Rumeli âyanları, voyvodaları nizamı cedidin Rumelide teşekkül etmemesi için padişahın mukarripleri nezdinde gizliden gizliye çalışıyorlardı. Bu sebeple Rumeli âyanları Anadoludakiler derecesinde tazyik edilemiyordu. Meselâ Vidin Ayanı Pazvantoğlu Vidin valisini vilâyetten koğmuş, Bulgaristanı ele geçirerek müstakillen idarei hükûmete başlamış idi. Üzerine asker sevkile dehalete mecbur edilebildi ise de Vidin valiliği uhdesinde bırakılmak suretile hükûmetçe zâf gösterildi. Bu vak'a Selimin Rumelide nizamı cedit teşkil etmek arzusunu bir kat daha kuvvetlendirdi.

Edirne vak'ası. Nizamı cedidin Anadoluda nisbî bir sükûn tesis etmesi, Akâda fransız askerine galebe çalması da nazarı dikkati celbettiğinden Rumelide de bu teşkilâtın icrasına karar verildi ve tecrübesine binaen Konya Valisi Kadı Abdurrahman Paşa buna memur oldu (1806). Fakat o sıralarda sadaret mevkiinde bulunan Hafız İsmail Paşa iki yüzlü birisiydi. Mevkiini muhafaza için ıslahat taraftarı

göründüğü halde nizamı cedidin çoğaltılması yeniçeri ocağının ilgasına doğru bir hatve olduğunu itimat ettiklerine gizlce söyler dururdu. Konya Valisi Abdurrahman Paşa kumandasında ihzar edilen yirmi bin muntazam askerin ilân edildiği gibi Sırp isyanını teskin etmekten ziyade Rumelideki mütegallibeyi tenkile ve o havalide nizamı cedidi teşkile memur olduğunu da el altından Edirne âyanlarına bildirdi. Bunun üzerine Rumeli âyanları ittifak edip Edirnede maiyetleri ile toplandılar, ıslahat taraftarlarını idam ederek gelen orduya karşı da mukabeleye hazırlandılar. Kadı Paşa maiyetindeki kuvvetin Edirnedekileri tedibe kifayetini teslim etmekle beraber padişahın mülâyimet ve zâfı dolayısile, bu askerin Çorludan geriye dünmesi için emir verdi. Bu vak'a padişahın herhangi bir kuvvetle kolayca tehdit edilebileceğini anlattığı cihetle ati için tehlikeli oldu.

Vehabî mes'elesi. Yarım asır kadar evvel Mehmet bin Abdülvehap isminde Suriye ulemasından birinin ortaya attığı fikirler ve esasları kabile hayatı geçiren Necit arapları kendilerine faydalı ve uygun bulmuşlar, hemen kâmilen Vehabî mezhebine girmişlerdi. İbni Vehap Necide giderek Şeyhünnecit ismini almıştı. Vehabî mezhebine göre peygamber bile olsa ölenden şefaat beklemek abesti. Binaenaleyh türbelere hürmet lâzım değildi. Bu suretle muhteşem ve müzeyyen türbelerin yağmasına yol açılmakta idi. Bir de ibadette kusur edenlerin imanına halel geldiği kabul olunuyor, kendilerinin katli vacip ve mallarının zaptı caiz, helâl oluyordu. Kendilerinden başka

kimseyi müslüman tanımamak için bu gibi fikirlerden istifade eden Vehabîlerin kuvvetleri ziyadeleşince Bağdada, Kerbelâya, Kûfeye, Medine ve Mekkeye gittiler. Birçok kimseleri katil peygamberin türbesi de dahil olduğu halde tekmil müzeyyen türbeleri yağma ettiler. 1806 senesinde hacılar Arafata da çıkamadılar, haç yolu kapalı kaldı. Bu hadiseler ıslahat aleyhtarlarınca Selim hakkında mütecavizane sözler sarfedilmesine vesile oldu; va'za çıkan sarıklılar (askere setre pantolon giydirip imanına halel getiren, önlerine muallim diye frenkleri düşüren padişaha elbette Allah tevfikını çok görür; Hâdimülharemeyn unvanına liyakati olmadığını bu suretle meydana çıkarır) demeğe, mürtecileri tahrike başladılar.

1807 İsyanı Selimin hal'i. Padişahın nizamı cedide müteveccih ve mültefit olması, bazı ricalin Avrupalılar tarzında elbise giymesi sebebile dine zâf arız olduğunu söyliyenler günden güne çoğalıyordu. Yakında halka da setre, pantolon ve şapka giydirileceğini söyliyerek tahrikâtta bulunanlar vardı. Bunlar ıslahat taraftarlarının tekfirine kadar gidiyorlardı. Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa ile Şehislâm Topal Ata Efendi misli nadir bulunur seciyesiz, müfsit adamlardı. 1807 senesi mayıs ayı nihayetlerinde gizlice şehzade Mustafaya taraftar olan Köse Musa Paşa bir taraftan Karadeniz boğazındaki muhafız yeniçeri yamaklarına nizamı cedit elbisesi giydirilmesi için emir verdi. Diğer taraftan da bazı adamlarını gizlice kendilerine yollayarak "Nizamı cedit elbisesi giyerseniz dinden çıkarsınız, giymezsseniz tardedileceksiniz. Belki ni-

zamı cedit sizi öldürecektir„ dedirtti. Bunun üzerine yamaklar isyana karar verdiler, Kabakçı Mustafa namında birini kendilerine kumandan intihap ederek beş yüz kadar kişi ile İstanbula doğru yürüdüler. Miktarları Tarabyada dokuz yüze vardı. Babıaliden kendilerine bir nasihatçı gönderildi. Bu adam avdetinde (Boğazda kendilerinin civarında bir müddettenberi bulundurulmakta olan nizamı cedit kaldırıldığı halde dönmek için şöz verdikleri) haberini getirdi. Padişah bu husus için emir verince cesaret bulan yamaklar tekrar ilerlediler. Geceyarısı Tophaneye geldiler. Musa Paşanın tezviratile topçular da asilere iltihak eyledi. Kayıklarla İstanbula geçilerek Etmeydanında toplandılar. Hâlâ kan dökülmesinden ihtiraz eden mütecellidane bir emir vermekte zâf ve tereddüt gösteren padişahtan nizamı cedidin büsbütün ilgasını istediler. Selim buna da muvafakat ederek bir (Hat) ısdar etti. Bu suretle nizamı cedit korkusu kalmayınca bu defa tekmil yeni çeriler Atmeydanına gelerek saray kapılarına yaklaştılar ve ıslahat taraftarlarından on bir kişinin kendilerine teslimini istediler. Bu üçüncü tekliflerine de muvafakat edildi. Bu sırada nizamı cedit meydanı bastı diye çıkan bir şayia üzerine yeniçeriler şaşkın bir halde hemen dağıldılarsa da aslı olmadığını anlayınca tekrar toplandılar. Bundan da anlaşıldığına göre mütecellidane bir hareket isyani derhal bastıracaktı. Fakat Selimin fazla hilmi, tereddüdü ve Musa ile Atanın yanlış ihbaratı buna mâni oldu. Islahat taraftarlarından elde ettiklerini idam eden asiler bundan sonra şehislâmdan bir fetva alarak padişahın hal'ini

istediler ve nihayet bu arzularına da nail olarak veliahti (Dördüncü Mustafa) unvanile iclâs eylediler.

İrtica. Bu suretle tahta geçen Dördüncü Mustafanın ilk yapacağı şey bittabi Selim devri ıslahatının ilgası olacaktı. Asileri memnun edecek her tedbir ittihaz olundu. Üçüncü Selim ile kurenasının tuttuğu yolu takbih eden bir hattı padişahî ısdar edildi.

Köse Mustafa ve Topal Ata da mevkilerini muhafaza ettiler.

İrtica, tesirini Tuna boyunda Silistirede bulunan orduda gösterdi. Ordudaki ıslahat aleyhtarları isyan ile sadrazamı firara mecbur ettiler; teceddüt fikri besleyenleri idam eylediler; kumandanların ekserisini değiştirttiler? Elhasıl orduda intizamsızlık son dereceyi buldu. Düşmanın hücum etmesi muhakkak felâketi intaç edecek idi. Lâkin o sırada Rusya ile Fransa hükûmetleri Tilsit Muahedesini aktetmişlerdi (1807). Bu muahededе ise Türkiye ile Rusya arasında da bir mütareke akti şartlar arasında bulunuyordu.

Rusçuk yaranı. Ordudan kaçanlardan Galip, Refik, Ramis, Behiç, ve Tahsin efendiler gibi reisülküttaplık, vezir kâhyalığı ve sair mühim hidematta istihdam edilmiş genç fikirli bazı zevat Rusçuğa giltiler. Evvelce avdet etmiş olan Alemdar Mustafa Paşaya mülâki olarak kendisine İstanbulda ve orduda vukubulan kıyamın içyüzünü anlattılar. Bilmüzakere Dördüncü Mustafanın hal'ine ve Üçüncü Selimin tekrar iclâsına karar verdiler. Ümmî olan, fakat cesareti ve fataneti umumiyetle teslim edilmekte bulunan

Alemdar Mustafa Paşa malik olduğu on bin güzide askerini bu iş için kâfi görüyordu.

Tarihte bu altı zata (Rusçuk yaranı) unvanı verilmiştir.

Rus mütarekesinden sonra İstanbula dönmeğe karar veren ordu yola çıktığı sırada Alemdar Mustafa Paşa da on bin askerile ve av bahanesile ansızın Edirneye geldi ve Behiç Efendiyi İstanbula gizlice göndererek bazı zorbaları tepelemek maksadını istihdaf ettiğini anlatmak suretile padişahı sadakatine ikna etti; askerile İstanbula gelmek için müsaade aldı.

Bunun üzerine her iki ordu Edirneden hareket ederek İstanbula geldi. Alemdar Mustafa Paşa, ordusile İstanbula gelmeden evvel bir miktar süvari göndererek isyandanberi (Boğaz nazırı) tayin edilmiş olan Kabakçı Mustafayı Rumelifenerindeki evinde idam ettirdi.

Mustafanın hal'i ve Selimin şehadeti. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ordusu İstanbula girdi ise de Alemdar Mustafa Paşa askerini şehire sokmıyarak Davut Paşa çayırında bıraktı. Alemdarın tesir ve nüfuzile İstanbulda aziller ve tedipler tevali etmeğe, herkes kendisinin yalnız bu iş için geldiğini anlamağa başlamıştı. Bizzat sadrazam da bu gibi müteneffiz şerirlerden kurtulduğu, istiklâl ile sadaret sürebileceği için memnun görünüyordu. Sevdiklerinden Seydi Ali Paşanın da azlini Alemdar talep edince şüphe etti; Alemdara memleketine avdeti lüzumunu bildirdi. Bunun üzerine Alemdar, askerinin bir miktarile İstanbula girdi; doğru Babıaliye gelerek Çelebi Mustafa Paşadan cebren mühürü alıp kendisini Davutpaşa çayırındaki karargâhına gönderdi. Sonra ileri gelen hükûmet ricalini Babıaliye davet etti. Gelenlerle birlikte saraya giderek Mustafaya saltanatı terketmesi lüzumunu bildirdi. Mustafadan maada hanedandan Üçüncü Selim ile Şehzade Mahmuttan başka kimse olmadığından Mustafa her ikisinin de öldürülmesini tahtta kalmak için bir çare telâkki etti; emri üzerine Selim şehit edildi, lâkin o esnada Alemdarın askerleri sarayın kapısını kırarak içeriye girmişlerdi. Mahmut kaçmış olduğu damdan indirildi ve padişahlığı ilân olundu (1808).

Alemdarın sadareti ve ıslahatın devamı. Bu tebeddül üzerine Alemdar Mustafa Paşa sadarete tayin edildi. Getirdiği askerden çekindikleri için yeniçeriler ses çıkaramadılar. İstanbulda emniyet takarrür etti; Alemdar bu sükûn ve emniyetten istifade ederek derhal ıslahata başladı.

Dairei nüfuzlarını hemen müstakillen idare etmekte, bazan harbe iştirakleri için gönderilen emirleri bile tanımamakta bulunan taşra âyanlarını da İstanbula davet etti. Hakkındaki umumî emniyet icabetlerini temin eyledi. Bunlarla girıştiği müzakerat neticesinde bir ittifak senedi imza olundu. Bu senet mucibince hükûmetin emri heryerde nafiz olacak, hertarafta asker yalnız hükûmet namına alınacak, vergilerin heryerde tahsiline itina edilecek, müttefiklerin mucibi ceza hareketleri vukuunda biribirlerine düşürülmesi usulü terkedilerek tedipleri sadrazam tarafından icra olunacaktı. Elhasıl yeniçeri kıyamı vukubulursa bütün müttefikler bilâistizan İstanbula gelerek bunları tedip eyliyeceklerdi.

Padişah tebeasile böyle bir ittifak senedi

tanzimini saltanatının istiklâl ve şerefine münafi gördüğü halde imza etmekten başka çare bulamadı. İlerde fırsat zuhûr ettikçe bu gibi mütegallibeyi ezmeği zihnine koyarak senedi tasdik etti.

Alemdar Mustafa Paşa bu sırada nizamı cedidi de ihyaya karar vererek Kadı Paşanın riyaseti altında sekbanı cedit unvanile talimli asker kaydına başlattırdı; Rusya harbi teceddüt ettiği takdirde maiyetlerindeki askerlerle gelmek üzre taşra âyanının memleketlerine dönmelerine müsaade etti.

Alemdarın vefatı. Sadrazam İstanbulun yabancısı olduğu için kendisinin ve bilâhare âyanın İstanbula gelmelerile yeniçerilerde korku neticesi görülmekte olan sükûn ve sükûtu daimî ve tabiî zannetti. Rusçuk yaranı ile diğer idare başına gelmiş olan yeni rical de zevk ve safaya düşmüştü, bazıları da fırsattan istifade ederek zengin olmağa çalışıyorlardı. Diğer taraftan Alemdarın harekâtını hoş görmiyen saray ile ıslahattan menfaatleri muhtel olan yeniçeri ve softa takımı Alemdar ile arkadaşlarını her suretle lekelemeğe gayret ediyorlardı. Bilhassa yeniçerilere karşı ihtiyatlı hareket etmek lâzımken bu cihet ihmal edildi. Ramazan gelince sadrazama cemile göstermek için askerlerini iftara davet edenler oldu. Bunlar her gece İstanbulun ve Boğaziçinin müteaddit ve muhtelif konaklarında misafir ediliyor, müteferrik ve dağınık kalıyorlardı. Yeniçeriler bu hali fırsat addederek ramazanın hitamından evvel bir kıyam ile sadrazamdan kurtulmak istediler. Alemdarın sadaretinden henüz beş ay bile geçmeden kadir gecesi Babıaliye hücum ile ateş verdiler. Askerleri dağınık olduğu için imdadına koşamadılar. Sekbanlar da kısmen sarayda alakonuldukları için imdada gitmediler. Alemdar cepane mahzenine girerek ertesi günü ikindi vaktine kadar müdafaa etti. Yeniçeriler mahzenin kubbesi üzerine tırmandılar; kazma ile delmeğe başladılar. Bunun üzerine Alemdar maiyetindekileri ocağın namusuna tevdian teslim ettikten sonra kendisi teslim olmağı reddederek yeniden müdafaaya koyuldu; çare kalmadığını görünce de mahzene ateş verdi; infilâk üzerine kendisi, yanından ayrılmıyan başkadını ve bir cariyesi beraberce ve kahramanca öldüler, lâkin üç yüz yeniçeri de telef oldu (1808).

Saray Alemdarın ölümünü hoş gördü ve imdat için hiçbir tedbir ittihaz etmedi. Lâkin yeniçeriler, sevmedikleri büyük memurların konaklarını yağma ettikten sonra saraya da hücum etmek istediler. Saraya yapılan hücumlar, sekbanın gayretile neticesiz kalınca sarıklılarla el ele verdiler. İmam, hatip ve emsali kimseler münadi sıfatile sokaklarda dolaşmağa (yeniçerilere yardım etmiyenlerin kâfir olduğunu ve zevceleri ile nikâhları kalmadığını) ilân eylemeğe başladılar; halktan bazıları yeniçerilere iltihak etti. Saray önünde, Atmeydanında, Divanyolunda sekbanların muvaffakıyetli hücumları yeniçerileri püskürtünce bu defa da yangın çıkardılar. Süratle tevessü eden bu yangın dört beş kola ayrılarak İstanbulu tehdide başladı. Yüksek ricalin katli, Dördünc Mustafanın tekrar iclâsı sözleri çoğaldığı bu sırada padişah sarayda bilmuhakeme Mustafayı idam et-

tirdi, Haliçteki gemilere de Ağakapısını topa tutmaları için emir verdi. Bu hadiselerin devamı müddetince yeniçeriler beş bin kadar telâfat vermişlerdi; Ağakapısının da topa tutulmağa başlaması kendilerini düşündürdü; bazı sarıklıları saraya göndererek padişaha itaat edeceklerini bildirdiler. Topların atılmamasını rica ettiler. Bu sırada padişah "Esasen birader de vefat etti„ diyerek Mustafanın ölümünü haber verdi. Artık saraya hücuma sebep kalmıyordu. Toplar da kestirildi.

Maamafih ertesi günü tekrar başlıyan kıyam Rusçuk yaranından Refik ve Tahsin efendilerle birçok zevatın idamını ve Ramiz Paşa ile Behiç Efendinin ve Kadı Paşanın [1] ve sair bazı münevver ricalin firarını mucip olduktan başka sekban ocağının da lâğvını intaç etmiştir. Mes'ele ancak bu suretle nihayet bulabildi.

Rus harbinin devamı. Tilsit Muahedesi mucibince Ruslarla Türkiyenin akteylediği mütarekenin sulha raptı şeraiti Pariste kararlaştırılacaktı. Osmanlı murahhası Muhip Efendi Napolyondan bazı ağır muameleler görmeğe başladı. Ezcümle bir gün (Siz Eflak ve Buğdanı muhafaza edemiyeceksiniz. Bunları Rusyaya terkederek sağlam bir musalâha yapınız. Diğer memleketlerinizi iyi idare etmeğe gayret ediniz) hitabına maruz kaldı. Alttan alta da Çar ile Napolyon arasında Türkiyenin, Fırat nehri havzasında bir ufak hükûmet haline getirilerek, diğer

[1] Bunlar da bilâhare asiler tarafından birer suretle elde edilerek katlolunmuşlardır. Rusçuk yaranından yalnız Reisülküttap Galip Efendi hayatını ve mevkiini muhafaza edebildi.

aksamının taksimi müzakereleri yapılıyor fakat uyuşulamıyordu. Napolyona ve Fransaya karşı olan itimadın zail olması üzerine Rusya ile doğrudan doğruya müzakerata girişilmesi tercih edildi. Lâkin Rusların teklifatı da kabul olunamıyacak derecede ağır görülüyordu. Bu sırada (1809) hükûmetin Fransaya infialinden istifade etmek istfyen İngiltere Devleti, Türkiyenin de Fransa aleyhine umumî ittifaka dahil olmasını ve bu takdirde kendi tavassutile Rusya ile münasip şerait dairesinde sulh yapılabileceğini teklif etti. Fakat artık kendi işini bizzat takip etmeği tercih eden, yabancı hükûmetlerin vesatetinden iyi bir netice hâsıl olacağına itimat edemiyen Babıali ricali, İngilterenin bu teklifini de kabul etmediler. Yalnız arada muhtel olan sulhü tecdit ile iktifa ederek Rusya ile harbin devamına karar verdiler (1809).

Bu suretle tekrar başlıyan rus harbi üç sene sürdü. Türk orduları daha ziyade müdafaa vaziyetinde kaldılar. Ruslar Besarabyayı, Memleketeyni, şimalî Bulgaristanın bir kısmını işgal eylediler. Maamafih Türkler de bazı kalelerin müdafaası gibi mevziî muvaffakıyetler elde ettiler. Bir aralık Rusları Tunanın ötesine atarak Tunayı da geçtiler.

Bükreş Muahedesi. Lâkin Ruslar hattı ricatlerini kestikleri cihetle sadrazam ordusu Tunanın öbür tarafında zahire ve mühimmatsız mahsur bir vaziyette kaldı. Bu sebeple sulh için müzakerat icrasına mecburiyet hâsıl oldu (1811 teşrinievvel). Bu sırada rus-fransız harbi içtinabı mümkün olmıyacak bir şekil aldığı için Ruslar ilk şeraiti tahfif ettiler. Neticede, Fransız-

ların harbe devamımız için vaki olan teşviklerine rağmen, Bükreş Muahedesi aktedildi (1812).

Bu muahede ile Ruslar Eflâk ve Buğdanı iade, Besarabya kıt'ası ile iktifa Prot nehrini de hudut olarak kabul ediyorlardı. Tunanın Kili ağzı iki devlet arasında müşterek olacaktı. Türkler evvelce Ruslara güvenerek isyan etmiş olan Sırplara da bazı imtiyazlar vereceklerini müphem bir surette vadetmekte idiler. Anadoluda da kezalik bazı hudut tadilâtı yapıldı.

Tanzimata kadar Osmanlı Imparatorluğunun geçirdiği dahilî ve haricî gaileler

Üçüncü Selimin hal ve katlini intaç eden kanlı hadiselerden sonra Osmanlı Devleti dahilî, haricî müteaddit gaileler içinde kaldı. Biribirini takip eden bu gaileler 1839 tarihinde hükûmetin garp medeniyetini kabul teşebbüsünde bulunmasına, Gülhane Hattını (Tanzimatı Hayriye Fermanını) ilân eylemesine sebep oldu. Hadiselerin evvelce zikrettiklerimizden maada mühimlerini sırasile kaydediyoruz:

Sırp isyanı ve imtiyazatı. Fatih zamanında istiklâllerine nihayet verilmiş olan Sırplar ekseriyetle Mısır ziraati veya domuz çobanlığı yaparak köylü halinde yaşamakta idiler. Karlofça Muahedesile Avusturya idaresine geçmiş olan Macaristan arazisinde bir miktar sırp bulunduğundan onların delâletile Türkiye arazisindeki Sırplardan bazıları da Avusturya ordularında askerlik ederler. Bazan küçük zabitlik rütbesine terfi eylerler, bilâhare memleketlerine dönerlerdi. Köylülerin eşrafı ile bu zabitler Sırbistanın muteberanını teşkil etmekte idiler.

İstanbuldaki yeniçeriler ahaliyi ve sarayı nasıl tazyik ediyorsa hudut vilâyetlerindeki kalelerde bulunan ve yerlikulu namını alan yeniçeri efradı ve bilhassa bunların dayı denilen reisleri de bulundukları yerlerde ahaliyi iz'aç ediyorlar, valileri ve memurları dinlemiyerek ahaliden muhtelif suretlerle para ve saire alıyorlardı. Bu halin tevlit ettiği memnuniyetsizliğe Sırpların eskidenberi muhafaza ettikleri bazı teşkilâtın propagandaları ve telkinatı da inzimam ediyordu. Filhakika Sırpların köylerde idare ve adliye işlerine bakmak üzre müntehap komitaları ile kocabaşı ve serdarları vardı. Kezalik bazı yerlerde eski fermanlara istinaden teşkilâtlarını muhafaza etmiş olan sırp manastırları mevcuttu. Bunlar millî emeller ve an'aneleri yeni nesillere naklediyorlar, bu suretle millî bir intibah hareketi için müsait bir zemin hazırlıyorlardı. Maamafih Sırplar 1804 senesinde Rusların da teşvikile isyan ettikleri zaman asıl maksatlarını gizliyebilmek için yalnızca yeniçeriler ve dayıların zulmüne karşı mukavemet arzusile silâhlandıklarını, esasen hükûmete de itaat etmiyen yeniçerileri tedip etmekten başka bir gayeleri olmadığını ilân etmişlerdi. Bu iddialara bidayeten hükûmetçe de inanıldı ve hatta Bosna valisine kendilerine yardım etmek üzere emir verildi. Lâkin yeniçeriler mağlûp edilip te hükûmet Sırpların köylerine dağılmalarını isteyince hakikî maksatlarını kısmen meydana

çıkardılar ve ıslahat talep ettiler. Reisleri evvelce Avusturya ordusunda küçük zabit olarak hizmet etmiş, bilâhare çete reisliklerinde bulunmuş olan Kara Yorgi (Jorj) idi. Arzu ettikleri idarî ıslahatın kabulü düşünülmekte iken Sırplar verilecek imtiyazların bir ecnebi devletin kefaleti altına alınmasını istediler. Ret cevabı almaları üzerine uzun müddet Sırplarla türk askerleri arasında mücadele devam etti. Bu sırada Kara Yorgi Sırbistanı idare etmekte idi. türk-rus harbi devam ettiği müddetçe Ruslar da Sırplara mühimmat, para gönderdiler ve evvelce de zikredildiği veçhile Bükreş Muahedesinin akti sırasında Sırbistana bazı imtiyazlar verileceğine dair müphem bir maddenin muahedenameye konmasına çalıştılar. Lâkin Kara Yorgi istiklâle yakın imtiyazat kabul edilmedikçe Sırpların silâhlarını terketmiyecekleri iddiasında bulunuyordu. Bunun için Sırbistan harekâtı Bükreş Muahedesinden sonra da devam etti. Nihayet Sadrazam Hurşit Paşa tarafından Sırplar mağlûp ve Kara Yorgi de eşya ve nukudunu alarak Avusturyaya firara mecbur edildi. Bunun üzerine ötedenberi Kara Yorginin muhalif ve rakibi bulunan (Miloş Obrenoviç) isminde eski bir domuz taciri Sırplara başknez (reis) oldu. Bu defa Sırplar Miloşun idaresi altında da isyana devam ettiler. Nihayet çarın tavassutu üzerine Miloş resmen Sırpların reisi tanındı. Kaleler osmanlı askerlerinin muhafazası altında olmak şartile Sırbistanın şimal kısmına bazı imtiyazlar verildi (1816) Lâkin Sırplar bununla iktifa etmediler. Bundan sonra da Miloş Sırbistanın muhtariyetini tevsi için çalışmakta devam

etti. Bazan Babıalinin, bazan rus çarının teveccühünü kazanmağa gayret eyledi. 1818 de Sırbistana avdet eden Kara Yorgiyi katlettirerek kesilmiş başını bile İstanbula gönderdi ve nihayet 1830 da neşrolunan bir ferman ile prens unvanını alarak sırp hükümdarı oldu. Belgrad kalesi ile diğer birkaç kaleden maada yerlerdeki osmanlı askerlerinin çekilmesini temin etti. Bu suretle muhtariyete nail olan Sırbistan, dahilî işlerinde artık müstakil oluyor ve millî asker teşkil ederek kendi kanunlarile idare edilmek salâhiyetini kazanmış bulunuyordu.

Mehmet Ali Paşa ve Vehabîler. Mısırın Fransızlardan kurtarılması için her taraftan asker gönderildiği sıralarda Kavaladan da birkaç yüz kişi kaydolunmuş idi. Bunlar arasında Mısıra gelen Mehmet Ali Ağa zekâ ve dirayetile kendisini tanıttırmış, büyük bir nüfuz elde ederek az zamanda başıbozuk askerinin sergerdesi olmuştu. Mehmet Ali Ağa, müşkülât çıkarmak, askeri isyan ettirmek ve bazı entrikalar çevirmek suretile birkaç valinin azline sebebiyet verdikten sonra kendisini Mısıra vali tayin ettirmeğe muvaffak oldu (1804); Mehmet Ali Paşa vali olunca Kölemenlerin bazılarile ittifak ederek diğerlerini ezdi. Ve bunlara ait geniş araziyi kendi namına zabıt ile Mısırda devam etmekte olan derebeyliğin izalesine çalıştı. (1807) de İstanbulu tehdit eden ingiliz donanması avdetinde Mısır sahillerine geldiği zaman da kölemen beylerile derhal barışarak müttefikan İngilizler aleyhine harekâta girişti ve İngilizleri tarda muvaffak oldu. Bu hâdise kendisine İstanbul sarayı ile Babıalinin teveccühünü kazandırdı. Meh-

met Ali bir taraftan da Kölemenlerden ele geçirdiği geniş arazinin varidatile askerine nizam vermekte, Mısırda adeta istiklâl ile hareket ederek dahilî ıslahat yapmakta, maarif ve nafıa işlerine ihtimam göstermekte idi. İstanbul ise henüz kendisini toplıyamamış, bazı gaileler yüzünden ıslahata devam edemiyecek bir hale gelmişti. Haç yolunun kapanmış olması, Vehabîlerin Hicazdan henüz tardedilememiş bulunması da bu gaileler meyanında idi. Vehabîler mes'elesi hükûmetin nüfuzunu sarstığı için daha rus harbi devam etmekte iken onların tenkili elzem görüldü ve yakınlığı ile faaliyetine binaen bu işin Mehmet Ali Paşaya havalesine karar verildi. Bunu da fırsat bilen Mehmet Ali Paşa kölemen beylerini, tekrar barışmak ve ordusunun hareketi günü alayda bulunmak üzere kaleye davet etti ve hepsini iğfal ile öldürterek Mısırda memlûk nüfuzuna nihayet verdi. Bunlara ait olan Mısırın mezru arazisinin nısfından ziyadesini de kendi namına geçirdi (1811).

Vehabîlerin tenkili için Mehmet Ali Paşa bidayette oğullarını göndermiş, bilâhare kendisi de onlara iltihak etmiştir. İki sene kadar devam eden harekât neticesinde Medine ile Mekke Vehabîlerden kurtarıldı (1813).

Oğullarından İbrahim Paşa Vehabîleri Necit badiyelerine kadar takip etti, merkezleri olan Deriyeyi zabıt ile reisleri Şeyh (İbni Suut) u İstanbula gönderdi. İbni Suudun idamı bu gaileye nihayet vermiş addolunabilir. Mükâfaten İbrahim Paşaya Cidde Valiliği verildi.

Tepedelenli Ali Paşa. Rus harbi ile Vehabî mes'elesi bittikten sonra şurada burada tagallüp

eden derebeylerin izalesine ehemmiyet verildi. Bunlardan biri de cenubî Arnavutluğa hâkim olan Tepedelenli Ali Paşa idi. Aslan Arnavut olan Ali Paşa kırk seneye yakın bir müddettenberi o havalide mutasarrıflık ve valilik etmişti. Çok zengin olmuştu. On binden fazla muntazam askeri vardı. Kendisinin ve paşa rütbesinde o havali ümerasından olan üç oğlu ile hafidinin bidayette devlete sadakatleri yerinde idi. (1768) rus harbindenberi Mora Rumlarında zaman zaman beliren ve Fransızların Türkiye komşuluğundan (1797) sonra büsbütün hissolunmağa başlıyan kıyam hareketine karşı kuvvetlerinden istifade edilmekte idi. Fakat o aralık padişah nişancı Halet Efendi isminde bir müfsidin nüfuzu altında kaldı. Halbuki Halet Efendinin Ali Paşa ile arası açıktı. Zaten kuvvetine güvenen Tepedelenli, Haletin entrikaları da inzımam edince isyan etti. Bunun üzerine Mora Valisi Hurşit Paşa kumandan tayin, kendisinin ve oğullarının tenkili için ferman neşrolundu. Oğulları dehalet ettikleri cihetle bidayeten nefyedildilerse de muahharan idam olundular. Ali Paşa da Yanya kalesinde iki sene mahsuriyete tahammül ettikten sonra teslim oldu (1822), kesilen başı İstanbula gönderildi [1]. Muntazam kuvvetile Mora üzerinde bir baskı vazifesini gören Tepedelenlinin isyanı ve tenkili aşağıda gösterileceği veçhile Mora kıyamının inkişafına pek mühim tesir yapmıştır.

[1] Gerek kendisinin ve gerek oğullarının kesilmiş başları Silivrikapının tam mukabilinde, caddenin köşe teşkil eden kenarında sıra ile defnedilmiştir. Muntazam kitabeleri mevcuttur.

Mora ihtilâli. Fransız ihtilâli ile Avrupada başlıyan milliyet hareketi çok geçmeden gemicilik ve ticaret dolayısile Avrupa ile sıkı temasta bulunan Mora Rumlarında da tesirini göstermişti. Bunlar Türkiye idaresinden kurtulmak çarelerini düşünmeğe başladılar. Fransız ihtilâlinin ve Napolyon muharebelerinin devam ettiği seneler zarfında yunan gemicileri osmanlı bayrağının himayesi altında ve bitaraf devlet tebaası sıfatile Akdeniz ve Karadeniz ticaretini elde ederek zenginleşmiş bulunduklarından ihtilâl için sarfı lâzım olan mebaliğ de tedarik edilmişti. Bükreş Muahedesinde (1812) Sırplara imtiyaz verileceği tasrih edimesi de Yunanlıların gayrete gelmelerine ayrıca bir sebep oldu.

Rumlar; Morada ve Vasatî Yunanistanda, Akdeniz adalarında kesif bir kütle teşkil ediyorlardı. Buralarda müslüman ahali nisbeten çok azdı. Türklerin istilâsındanberi buradaki Rumlar kendi kendilerine idare olunmakta, müntehap kocabaşılar nahiyelerin müdürlüğünü ifa etmekte idiler. Kocabaşılar, Rumlarla hükûmet arasında mütevassıt vaziyette bulundukları için hükûmet nüfuzunu şahıslarında toplıyorlardı demekti. Köylerin papaz ve muallimleri de hükûmetin kontrolundan uzak, doğrudan doğruya patrikanenin memuru sıfatile vazifelerini yapıyorlar, bu suretle bir merkezin emri altında mükemmel bir teşkilât vücude getirmiş olarak çalışıyorlardı. Dağlarda haydutluk eden, çok defa zengin müslümanları soyan (kleft) ler, hükûmete ve kocabaşılara yardım etmek üzere teşekkül etmiş, (palikarya) ismi verilen milis askerleri de icabında ihtilâl için istifade edilecek

birer kuvvetti. Kezalik, Cezayir korsanlarının tecavüzlerine karşı, gemilerine ötedenberi top koymakta olan gemiciler de böyle bir zamanda ihtilâlcılara her suretle yardım edebilecek bir halde bulunuyorlardı.

Diğer taraftan zenginleşen, tahsil gören Ruslar da kendilerine eski Yunanîlerin ahfadı nazarile bakmağa başlamışlardı. Bu fikri telkin etmek için Marsilya, Trieste, Odessa gibi zengin ticaret merkezlerinde yaşıyan Rumlar cemiyetler vücude getirerek para toplamışlar, Yunanistanda mektepler açmışlar, bu mekteplerde istiklâl fikrini neşretmekte bulunmuşlardı.

Etniki Eteriya. Bu cemiyetlerden başka (1814) te *(Etniki Eteriya)* namile Odessada gizli bir siyasî cemiyet daha teşekkül etti. Yunan isyan ve istiklâlinde mühim bir amil olan bu cemiyetin yemin, rütbe, efradı arasında teati olunan işaretler gizli teşkilâtı mevcuttu. Vücudü olmadığı halde pek kuvvetli bulunduğu telkin edilen hayalî bir reisten daima bahsolunurdu ki efrada bu gizli reisin Rus Çarı Birinci Aleksandr olduğu zehabı verilmek için çarın harp yaveri *Aleksandr İpslânti* cemiyetin başına getirilmiş, fakat kendisine ancak (reis vekili) unvanı verilmişti.

Cemiyetin maksadı Şarkî Roma İmparatorluğunu yeniden ihya etmek ve Ayasofyada salibi dikmekti. Bunu osmanlı hudutları dahilindeki bütün hıristiyanları müsellâhan ittihat ettirmek suretile temin edecekti.

Cemiyet az zamanda devletin rum yaşayan bütün mühim kısım ve şehirlerinde hatta Bükreş, Moskova ve Trieste gibi ecnebi memleket-

lerinde şubeler teşkil etti. Para toplamakta silâh dağıtmakta, ihtilâl için hıristiyanları teşvik etmekte idi. Bir aralık İpslânti Moradan nekadar ihtilâlci çıkarılabileceğini tahkik ettirmiş, miktarı kırk bine yakın bulmuştu. Halbuki Morada ancak on iki bin türk askeri mevcuttu. Bunlar da Tepedelenli Ali Paşayı tenkil için sevkedilince tam fırsat zamanı gelmiş oldu.

Tepedelenli Ali Paşa Rumların kıyam arzusile teşebbüslerde bulunduklarını biliyordu. Hatta felâketinden az evvel Mora komitacılarının Viyanada toplanarak İhtilâl mes'elesini müzakere edeceklerini haber almış, hizmetinde bulunan bir rum doktorunu bir behane ile Viyanaya göndermişti. Bunun vasıtasile bir hayli malûmat aldığı gibi komitacıların bazı mektuplarını ve ezcümle Yanya despotuna hitaben yazılmış bir mektubu da eline geçirdi. Ali Paşa, Babıaliye de ihbaratta bulunduysa da Halet Efendi: Fenerli rum beylerinin kâtipliğinden yetişerek onların gayretini gütmekte bulunduğu, Tepedelenliye husumeti olduğu için bu ihbaratı tekzipte devam etti, durdu. İngilterenin İstanbul sefiri tarafından vukubulan ihbarat üzerine de yine Halet Efendinin tensibile divan tercümanı Nikola Morozi Bey tahkikat icrası için Moraya gönderildi, fakat mühim memuriyetlerde bulunan bütün Rumlar gibi Morozi de Eteriyaya dahil olduğundan avdetinde "Moradaki reayanın sadakatlerinden tamamen emin olmak lâzımdır„ tarzında iğfalâtta bulundu. Bundan dolayı moraya asker sevkından sarfınazar edildiği gibi az sonra da Mora askerleri Yanyaya gönderildi.

İsyan. 1821 senesi ilkbaharında Aleksandr İpslânti; Buğdandaki Eterya azasile çarın muzaheretine itimat ederek (Prot) nehrini geçti. Hıristiyan ahaliye eski Yunanîlere ait tarihî hatırat ile dolu bir beyanname neşretti. Bu beyannamede "Türklere (Dara) ile (Serhas) ın kadın mizaçlı ve tembel tabiatli ahfadı„ denilmekte ve Türklerin eski İranlılardan daha kolaylıkla mağlûp edilebileceği zikredilmekte idi. Aleksandr İpslânti Bükreşi işgal etti. Çar, Buğdan isyanını haber aldığı zaman memnuniyetini izhar eylemekle beraber (İttifakı Mukaddes) in henüz devam etmekte olmasından, Meternihin de kendisini korku ve tereddüde düşürmesinden dolayı İpslântiye "gizli bir cemiyetin tahrikâtına iştirak etmek suretile„ kendisini lekeliyemiyeceğini bildirdi. Diğer taraftan Memleketeyn ahalisi ötedenberi Fenerli rum beyleri tarafından idare edilmekte ve onlardan pek çok fenalıklar görmekte oldukları için Rumlara karşı muhabbetten ziyade bir nefret hissi besliyorlardı. Irkan ve lisanen lâtin olduklarını; ötedenberi idarece bir dereceye kadar serbest ve muhtar bırakıldıklarını büşünerek Yunanlıların menfeatine böyle tehlikeli bir işe karışmak istemiyenler çoktu. Çarın İpslântiye gönderdiği mektubun da şüyuu üzerine bu gibilere yardım etmediler. Sırbistanda Miloş Obrenoviç sözde kalan vaitlerden başka bir şey yapmadı. Bundan dolayı ancak sekiz on bini bulan Buğdan asileri (Alota) nehri kenarında kolayca sıkıştırılıp perişan edildi. İpslânti firar edebildi.

Lâkin ayni zamanda Morada başlıyan kıyam, asiler lehine inkişaf etti; İslâm ahali ve asker

kalelere ilticaya mecbur kaldı; zahire ve mühimmat noksanı kaleleri birer birer asiler eline düşürdü. Vilâyetin merkezi olan (Tripoliçe) ihtilâlciler tarafından zaptedildi. Burada Vali Hurşit Paşanın zevcesi de esir olmuştu. Asiler zaptettikleri yerlerde günlerce katliamda bulunuyorlar her şeyi yağma ediyorlardı. Bir taraftan da rum kaptanları gemiler teçhizile Akdeniz adalarını dolaşıyorlar, adaları (Midilli müstesna) ihtilâle teşrik eyliyorlardı. İhtilâl az zamanda cenuptan şimale doğru Tesalyaya ve Manastıra kadar sirayet etti.

İstanbuldaki rum patriği Grigoryos ta Eteriya azasındandı. Bir aralık İkinci Mahmudun Rumlara karşı şedit infialini hissederek bir aforozname tanzim etmiş, bunda Eteriya azasının yeminleri batıl olduğunu, buna binaen rücu ederek azalıktan çekilmelerini tavsiye eylemiş ve çekilmiyenlerin kiliseden tardedildiklerini, ebedî lânet altında bırakıldıklarını ilâve ve ilân etmek suretile padişahı teskin eyliyebilmişti. Maamafih bir müddet sonra Moralılarla muhaberede devam ettiği tahakkuk ettiği için yerine bir diğer patrik intihap ettirilmiş, muahharen Grigoryos ve birkaç metropolit İstanbulun muhtelif mahallerinde idam edilmiştir.

Halet Efendi ötedenberi Mora isyanını mühimsememekte padişaha Rumları Tepedelenli Ali Paşanın teşvik ettiğini ve onun hakkından gelindiği gün Mora ihtilâlinin de kendiliğinden tavsıyacağını söylemekte idi. Halbuki o sıralarda Yanya muhasarası nihayet bularak Ali Paşa idam edilmiş, Hurşit Paşa maiyetindeki kuvvet te Moraya gönderilmişti. Fakat kıyam

harekâtı gevşemiyordu. Bir taraftan da Sakıza bir miktar asker sevkolunmuştu. Lâkin bu askerin Sakız asilerine karşı büyük şiddet gösterdiği fevkalâde mubalâğalarla ilân edildiği için Avrupa efkârı umumiyesi aleyhimize bir cereyan aldı. Bu sırade rum gemicilerin kullandıkları bazı gemiler Sakız ve Midilli limanlarındaki osmanlı donanmasını yakmağa muvaffak oldular. Hulâsa, Adalarda, Morada kıyam inkişaf etmekte ve hiçbir muvaffakıyet görülmemekte idi. Bunun üzerine Halet Efendi evvelâ nefiy sonra da idam olundu.

Asiler muvaffakıyetlerinden emin olarak 1822 kânunusanisinin birinci günü (Epidor) civarında bir orman içinde vekillerinden mürekkep bir meclis topladılar ve Yunanistanın istiklâlini ilân ettiler. Avrupada tahsil görmüş Mavro Kordato isminde biri hükûmet reisi oldu ve beş kişilik bir (icra heyeti) teşkil edildi. Ayrıca bir de Senato vücude getirilmişti.

İhtilâlcilerle hükûmet askerlerinin temasları devam eden yerlerde Türklerin bazı muvaffakıyetleri olsa bile bunlar asiler tarafından Avrupaya heyecan verir şekillerde aksettiriliyor ve bilhassa büyük hükûmetler ahalisi nezdinde kendilerine karşı himayekâr bir vaziyet alınması Yunanistan lehinde Türkiyeye müdahale etmek üzere hükûmetlerinin sıkıştırılması temin edilmek isteniyordu.

Propagandaların tesiri ile Avrupada hemen her sınıf halk bunlara fikren, çok defa da maddeten müzaheret etmeğe başladılar. Kırallık taraftarları hıristiyan oldukları için, Hürriyet ve inkılâp taraftarları Rumların harekâtını

Türklere karşı hürriyet ve inkılâp mücadelesi addettikleri için, elhasıl edebiyat müntesipleri eski yunan edebiyatı ve esatiri hatırı için, romancılar palikaryaların müheyyiç sergüzeştleri için, âlimler de eski yunan ilim ve felsefesi zevkile kendilerine taraftar olmakta ve binaenaleyh her taraftan bunlara gönüllü, mühimmat, para, elbise ve eşya gönderilmekte idi.

Rusya, İngiltere ve Fransada Rumlar lehindeki efkârı umumiye tezahüratına ve bu hükûmetler arasında diplomasi muhaberatı devam etmekte bulunmasına karşı Avusturya Başvekili Meternihte şahsî, siyaseti ve hükûmetin menfaati noktai nazarından Babıaliye bu isyanı müessir ve seri bir surette tenkil için teşvik etmekte idi. Nihayet bu işe de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın memur edilmesine karar verildi (kânunusani 1824). Mükâfat olarak kendisine Mora va Girit valilikleri verilecekti. Büyük emeller peşinde koşmakta olan Mehmet Ali Paşa şöhretini tezyit edeceğinden ve iki mühim vilâyeti daha eie geçireceğinden pek memnun olarak bu yeni vazifeyi kabul etti.

Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa on altı bin piyade ve bin kadar süvari ve kâfi miktarda topu İskenderiyeden altmış gemiye irkâp ederek yola çıktı. Rodosa uğrıyarak orada kalmış olan osmanlı filosunu da aldıktan sonra kışı Kandiye limanında geçirdi ve ilkbaharda Moraya geldi. Hükûmetin dört senede bastıramadığı isyanı birkaç hafta içinde teskin ile Morayı baştan başa fethederek serasker Reşit Mehmet Paşa tarafından muhasara edilmekte olan (Misolonki) kalesi önünde osmanlı

ordusile birleşti. O sırada Derya Kaptanı Hüsrev Paşa da donanma ile Misolonkiye geldi, kaleyi denizden tazyik etti, nihayet üç vezirin gayretile bu kale de fethedildi. Bundan sonra İbrahim Paşa Moraya avdet etti. Reşit Paşa da Atinayı muhasara etmeğe başladı. Fransız gönüllülerinden Miralay (Faviye) nin müdafaa etmekte bulunduğu burası da zaptedilince asilerin elinde birkaç ada ile hükûmetlerine merkez ittihaz ettikleri (Nopli) kalesi gibi bazı mevkilerden başka bir şey kalmadı.

Artık Mora isyanı bitiyor gibi idi. Tam bu sırada Çar Aleksandırın ölmesi ve yerine (Birinci Nikola) nın geçmesi (1825), diğer taraftan yeniçeri ocağının ilga edilmesi, mes'elenin yeni bir safhaya girmesine sebep oldu.

Akkerman mukavelenamesi. Birinci Nikola Türkiye ve Mora isyanı hakkında başka türlü düşünüyordu. İngiltere sefirile daha ilk mülâkatında, Türkiyenin tedavisi kabil olmıyacak bir hastalıkla malûl olduğunu iddia etmişti. Cülûsundan dört ay sonra Babıaliye gönderdiği ültimatomda Bükreş Muahedesinin sureti tatbikına itiraz ederek bazı metalipte bulundu. O esnada Misolonkinin fethi bekleniyor, yeniçeri ocağının lâğvi de düşünülüyordu. Bahusus ültimatomda Mora mes'elesine ait bir şey mevcut değildi. Bu sebeplerden dolayı ihtilâlin tavsadığı bir sırada Rusya Hükûmetile yeniden bir gaile çıkarılmaması için Rusyanın metalibine karşı muvafık cevap verildi ve müzakerat icrası zımnında (Akkerman) a murahhaslar gönderilerek Akkerman Mukavelenamesi aktolundu (1826). Bu mukavelename ile Anadolu hududu, Eflâk,

Buğdan, Sırbistan imtiyazatı gibi, ültimatomda zikri geçen, mesail hallediliyor ve bu suretle Rusların muhtemel bir tecavüzü menedilmiş zannolunuyordu.

Müteakıben yeniçeri ocağı ilga edildi. Halbuki Misolonki ve Atinanın fethi üzerine Mora asilerinin yeis ve feryadı Avrupa matbuatının aleyhimizdeki neşriyatına vüs'at verdi[1]. Diğer taraftan Rusyanın Yunanlılar lehine müdahale edeceğini anlıyan İngiltere, hem efkârı umumiyeyi okşamak hem de Rusyayı tasavvurat ve icraatında serbest bırakmamak fikrile Rusya ile bu hususta müzakerata başladı. Biraz sonra Fransa da bu müzakerata iştirak etti ve Londrada bir ittifakı müselles aktolundu (1827), Mora hâdisesi artık bir Avrupa mes'elesi halini alıyordu. Mora mes'elesinin Osmanlı Devleti için nasıl bir netice verdiği aşağıda izah edilecektir.

Yeniçeri ocağının ilgası. Eskidenberi padişahların başlıca istinatgâhı olan devlet teşkilâtının tefessühü ve devletin bu kurunuvustaî

[1] İttifakı Mukaddesin tesiri altında pek bunalmış olan hürriyetperverler, coşmak için yunan isyanını vesile ittihaz etmişlerdi. Bu itibar ile asiler Avrupada çok taraftar buldular. İngilterede Lort Bayren *Byron*, Fransada *Victor Hugo* birtakım manzumelerle halkı tehyiç etmekte idiler. Hatta Bayren bizzat Moraya gelmiş, Misolonki muhasarasında bulunmuş ve orada vefat etmişti. Fransız miralaylarından Faviye, Piyemon Hükûmetinin sabık nazırlarından Santaroza da gönüllüler arasında idi. İsyanın intıfaya yüz tutması üzerine gazeteler faaliyetlerine büsbütün germi vermişlerdi. Parlâmentolarda da bu şeci milletin tekrar Türklerin elinde bırakılıp bırakılmıyacağı hakkında, İttifakı Mukaddes rabıtasını düşünmek mecburiyetinde bulunmıyan gayrimes'ul meb'uslar tarafından izah ve istizahlar vukubuluyordu.

teşkilâtla bekası imkânı bulunmadığının tahakkuku üzerine İkinci Mahmut da garp medeniyetini kabul suretile bir teceddüte temayül etmişti. Lâkin muhtelif hâdiseler, teceddüdün en büyük düşmanının yine eski teşkilâttan mütefessih yeniçeri ocağı olduğunu da ispat eylemişti. Bu sebeple padişah herşeyden evvel ocağın ilgasını düşüniyor, bunun için de münasip bir fırsat bekliyordu. Yeniçerilerin üç dört senede bastıramadıkları Móra isyanını, talim ve intizama alışmış Mısır askerinin birkaç hafta içinde tenkil edebilmesi kat'î kararını verdirdi. Efkârı umumiyenin yeniçerilere gayrimüsait olduğu bu sırada ötedenberi kendilerinin muzahir ve istinatgâhı olan ulemayı, bazılarını para ile itma eylmek; bazılarını da tahvif, tethiş ile yola getirmek suretile elde etti. Hükûmet ricalinin verdikleri karar şeyhülislâm konağında toplanan bir meclisten çıkan fetva, nihayet yeniçeri zabitlerinin ulema huzurunda yeni usul üzere talimi kabul ettiklerine dair imza eyledikleri senet üzerine icraata başladı. 1826 mayısında hükûmet ricali, ulema ve yeniçeri zabitleri huzurunda okunan bir fermanda yeniçeri ocağı baki kalmakla beraber yeni ordunun teşkili için İstanbulda bulunan yeniçeri ortalarının herbirinden yüz ellişer kişinin alınacağı, eşkinci ismi verilecek olan bu kısım askerin Mısırlı müslüman zabitler tarafından talim ve terbiye edileceği ilân edildi. Bu hareket, nizamı cedidin ihyasından başka birşey olmadığı halde fermanda Üçüncü Selimden, onun askerî kanunlarından, nizamı cedit isminden asla bahsedilmiyor, yalnız Süleymanı Kanunînin vazettiği

nizamat uzun uzadiye ve senakâr çümlelerle zikrediliyor, yeni askerin tesisi o devrin kanunlarına ric'at ve avdet suretinde gösteriliyordu. Her eşkinci bölüğüne bir imam, bilâhare bir de kadı ilâvesine karar verilmiş olması ulemanın fermanı hüsnü kabul etmelerine sebep olmuştu. Birtaraftan bu gibi tedbirlerle yeniçerilerin ürkmesine meydan verilmemek isteniyordu; Lâkin diğer taraftan da bu hileleri sezerek yeni bir askerî isyan çıkarmağa çalışacak yeniçerilere karşı da tedarikâtta bulunulmakta idi:

Topcu, tersane, kumbaracı ocakları ötedenberi fen dairesinde harbetmeğe, binaenaleyh talim görmeğe alışmış olduklarından bunların zabit ve reisleri elde edilmiş, Karadeniz boğazını muhafaza vazifesile mükellef talimli asker de bir bahane ile İstanbula getirilmişti. Bundan başka kükûmet ricali emniyet altında bulunabilmek için geceleri İstanbulda kalmamakta, Boğaziçindeki yalılarına çekilmekte idiler.

Filhakika yeniçeri zabitlerinin bazıları bu hareketin, ocağın ilgasına doğru atılmış ehemmiyetli bir adım olduğunu anlamakta gecikmediler. Talimlerin başlamasından henüz bir ay bile geçmeden yeniçeriler bir gece ansızın Babıaliyi ve Ağakapısını basarak yağma ettiler. Sadrazam Benderli Selim Paşa yalısında, yeniçeri ağası da gizlenmiş buluduğu için kendilerine birşey yapamadılar. Asiler ertesi günü kazanlarını Etmeydanına çıkardılar, şehrin hertarafına adamlar göndererek halkı davet etmeğe başladılar. Sadrazam da hükümet rical ve erkânı ile hükûmete sadık olan askerî kıt'alar ve ocaklar efradının, Topkapu sarayında toplanmaları için

davetnameler gönderildi. Beşiktaş sarayında bulunan padişahtan da Topkapı sarayına gelmesi rica edildi. Padişah toplanan heyete yeniçerilerin tedibi fikrinde olduğunu söylemekle beraber ulemanın da reyini sordu ve katilleri meşru olduğuna dair fetva aldı. Bunun üzerine mukaddes sancak çıkarılarak merasim ile Sultanahmet camiine götürüldü, tellâllar vasıtasile halk, mukaddes sancağın altında toplanmğa davet olundu. Ulemanın hükûmetle beraber oluşu efkârı umumiyenin yeniçerilere gayrimüsait bulunuşu ahaliyi, medrese talebesini sancak altına topladı. Sultanahmet camiinin içi dışı kâmilen doldu. Bunun üzerine tenkilâta başlanarak boğazın Rumeli ve Anadolu muhafızları Ağa Hüseyin Paşa ile İzzet Mehmet Paşa iki koldan Etmeydanındaki kışlaya ilerlediler, Topçu lie ahali bunları takip etti. Atılan gülle ve yağlı paçavralarla kışla tutuşturuldu. O gün ve ertesi günü ele geçen bin kadar yeniçeri idam olundu. Müteakıben şer'î delillerden kuvvet alan bir emirname ile yeniçeri ocağı kat'î surette ilga edildi (15 haziran 1826).

(Asakiri mansure) namile teşkil edilecek yeni askerin riyasetine (Serasker) unvanile Ağa Hüseyin Paşa tayin olundu. Yeniçerilerin ötedenberi suiahval ile tanınmış olanları bir müddet daha takip edilerek ele geçenlerden bazıları idam, bazıları nefyedildi. Vilâyetlerde bulunan yeniçeri teşkilâtına da nihayet verildi.

Yeniçeri ocağının ilgası (Vak'ai hayriye) namile yadedilir.

Islâhata devam. Hükûmet teşkilâtı askerî esaslar üzerine kurulmuş olduğu için yeniçeri

ocağının ortadan kalkması üzerine hemen tekmil kanunlarında, mevzuatında tadilât ve tahavvülât vücude getirilmesi icap etmekte idi. Bu münasebetle padişah erkân ve ulemayı kubbe altında toplıyarak fikirlerini izah etti. Ezcümle yeniçeriler yüzünden devletin masrafları arttığını, bu sebeple birçok büyük memurların ve zenginlerin vefatlarını müteakıp mallarının, vereseye verilmiyerek hükûmet tarafından zaptedilmesi gibi çirkin hallere mecburiyet hâsıl olduğunu, artık ocak ilga edilmiş olduğu için hükûmetin israfatına set çekildiğini, memur, gayrimemur, müslim, gayrimüslim [1] herkesin malı ancak veresesine intikal edeceğini söyledi. "Diğer mühim mesaili de siz müzakere ediniz karar verdiğiniz şeylerin icrasına çalışacağım„ dedi.

Sarayda çadırlar altında bir müddet misafir edilen erkân ve ulema acil bazı kararlar verdiler. Maamafih büyük tereddütlerle tatbik edilen, aralarında bir rabıta ve münasebet olmıyan kararlar ahali tarafından hoş görülmiyordu. Az sonra dine, hükûmete, orduya, adliyeye, ziraate, ticarete şamil olmak üzere bir ıslahat silsilesi vücude getirecek bir şûrayı mahsus teşkil edildi. "Fakat iktihamı pek müşkül bir vazife deruhde ettiğini zanneden, kendini pek çok itikadatı batıla ve adatı kadîmeye galebe çalmağa mecbur gören, millete adeta yeni bir lisan öğretmek kadar müşkül bir iş karşısında kaldığını düşünen bu şûra da bellibaşlı birşey

[1] Mahmut müslim ve gayrimüslim arasında fark gözetmediğini (tebaamdan müslümanları ancak camide, hıristiyanları kilisede musevîleri havrada tanımak isterim) sözlerile ifade etmişti.

yapamadı. Padişah kendi kıyafetinde bir yenilik yapmış, hanedana mensup olanların saraylarında maişet tarzının değiştirilmesi için emirler vermiş, devlet ricalinin sakallarını fazla uzatmalarını meneylemiş olmakla beraber ıslahat, efkârı umumiyenin hoşnutsuzluğu karşısında ilerliyemiyor ve padişahın aczi, müceddit sıfatile kifayetsizliği pek çabuk meydana çıkıyordu.

Mora mes'elesinin devamı. Ecnebi devletler, devlet erkânı kadar ve belki onlardan ziyade vak'ai hayriyenin neticeleri üzerinde zihin yormakta idiler. Bu hâdise ile başlıyan yeni ıslahatın Osmanlı Hükûmetini yeniden diriltebileceğini, kudret kespetmesine sebep olabileceğini fakat yeni askerî teşkilâtın süratle semere verememesi neticesinde devletin izmihlâlini mucip olabileceğini düşünüyorlar, kendi menfaatlerine göre tasavvuratta bulunuyorlardı. Ezcümle Rusya, ocağın ilgasından ve yeni askerî teşkilâtın henüz ilerlememiş olmasından, Avrupa efkârı umumiyesinin de Mora tenkilâtı sebebile Türkiye aleyhinde bulunmasından istifade ederek Kaynarca Muahedesindenberi iddia eylediği ortodoks hamiliğine istinaden Türkiyeye harp açmağı düşündü. Hem efkârı umumiyeyi okşamak, hem de Rusyayı böyle zayıf bir zamanında Osmanlı Hükûmetile yalnız başına karşı karşıya bırakmaktan tevellüt edebilecek tehlikeli neticelere meydan vermemek üzere İngiltere ve Fransa Hükûmetleri de Rusya ile müzakerata başladılar. Ve binnetice — evvelce de zikredildiği veçhile — (1827) Londra Mukavelenamesini akteylediler. Bu mukavele muci-

bince Yunanistanın idarece Osmanlı Hükûmetinden ayrılması, muhtar bir hükûmete malikiyeti, maamafih lâfzan Devleti Osmaniye tabiiyetinin devam etmesi üç hükûmet arasında takarrür ediyor, bu hususatın temini için Babıalinin tazyik ve bir mütareke yapmağa icbar edileceği esas olarak kabul ediliyordu.

İstanbuldaki İngiliz, Fransız ve Rus sefirleri mukavelenameyi Babıaliye tebliğ ile bu esaslar dahilinde asilerle mütareke aktedilmesini talep ettiler. Daha evvel Rusya ve İngilterenin yaptıkları buna yakın bir teklife karşı Babıali (bu gibi müdahalelerle asileri mukavemete teşci ve teşvik etmiş olduklarını, tebaanın meşru hükûmdarlarına sadakat ve itaatleri lüzumuna dair ittifakı mukaddes kaidelerinin nazarı dikkate alınmasını, İngiltere Hükûmeti İrlanda işlerine herhangi bir devletin karışmasına nasıl razı olmazsa Osmanlı Hükûmetinin de dahilî işlerine ecnebi devletler tarafından müdahale edilmesine asla razı olmayacağını ve bu mes'eleye dair bundan sonra bir daha cevap verilmiyeceğini) bildirmişti. Binaenaleyh bu defada taleplerinin kabul edilmiyeceğini bildiklerinden Yunan sularına nümayiş için birer filo gönderdiler.

Navarin baskını. Osmanlı donanması, Mısır donanmasile beraber Moranın cenup tarafında Navarin limanında bulunuyordu. Arada harp ilân edilmemiş bulunduğu için üç müttefik devlete mensup donanma, osmanlı gemilerine yunan sahillerini terketmelerini tebliğ eylemek üzere limana girdi. Lâkin az sonra fransız gemileri harbi hatırına getirmeyen ve bittabi ona göre vaziyet almamış olan türk donanmasına bir bahane ile ansızın taarruza başlayınca mukabele zarureti hâsıl oldu. Bütün müttefikin gemilerinin de iştirak ettikleri bu harp üç buçuk saat imtidad ederek osmanlı ve mısır donanmasının mahvile neticelendi. Yalnız birkaç gemi baştan kara sahile oturmak suretile içindekileri kurtarabilmişti. Mütebaki gemiler garkolmuş yahut yanmıştı. Yalnız nüfus zayıatı yedi sekiz bin kişiyi buluyordu (20 teşrinievel 1827). "Hukuku düveli payimal eden ve tarihi medeniyette silinmez lekelerden olan„ Navarin hâdisesi üzerine [1] Babıali resmen kendisine harp ilân etmeyen üç devletten izahat ve tazminat istedi. Sefirler harbin mes'uliyetini osmanlı kaptanlarına isnat etmek suretile cevap verdikten başk Yunanistan hakkındaki taleplerini bir kat daha teşdit ettiler ve nihayet İstanbulu terkeylediler. Maamafih İngiltere ile Fransa harp etmek istemiyorlardı, yalnız İngilizler İbrahim Paşanın avdetini temin için Mısıra donanma gönderdiler. Fransızlar da Moraya bir ordu göndererek İbrahim Paşanın terkettiği mevkileri zabıt ve işgal eylediler. Yalnız Rusya harb ilân etti (1828).

1828 Rus harbi. Başlıyan Rus harbi bidayeten zannedildiği gibi çabuk bitmedi. Vak'ai hayriye ile berrî, Navarin vak'ası ile bahrî kuvveti hiçe inmiş ve alelâcele tedarik edilen birkaç

[1] Avrupada efkârı umumiye Türklerin o derecede aleyhinde idi ki fecaati aşikâr olan bu barbarca hareket birçok yerlerde alkışlandı. Ezcümle Fransada taşkın tezahürata vesile oldu. Yalnız İngilizler, amirallerini azletmişler ve hükûmet parlâmento nutku iftitahîsinde bu "meş'um„ hâdisenin kıralın teessürünü mucip olduğunu kaydeylemişti.

gemi ve cüz'î bir askerle Ruslara karşı uzun bir müddet dayanamıyacağı umumiyetle tahmin edilmiş olan Osmanlı Hükûmeti Ruslara hayli mukavemet etti. Bir iki ayda Rusların İstanbula kadar ilerileyeceğinde şüphe etmiyenler osmanlı askerinin Balkan hattını muhafaza edebildiğini hatta düşmanı Slistire muhasarasından münhezimen ricata mecbur bıraktığını görerek tahminlerinde aldandıklarını anlamışlardı. Bu vukuattan cesaret alan Meternih yeniden devletler arasında tavassutla Mora mes'elesi hakkında müzakeratın tecdidine her iki tarafı imaleye muvaffak oldu. İngiliz ve Fransız sefirleri İstanbula avdet etti. Yeniden müzakere başladı.

Fakat harbin bu esnada aldığı şekil tamamen Osmanlı Hükûmeti aleyhine idi. Filvaki Ruslar, Şumnuyu muhasara altında bırakarak umulmadık bir tarzda Balkanları geçmeğe muvaffak oldular ve büyük bir cür'etle Edirneyi istilâ ile Marmara kıyılarına kadar geldiler. Miktarı on beş bini geçmeyen bu mütecasir kuvvetin arkasında bulunan osmanlı askerleri tarafından ricat yollarının kapanması ihtimali yok değildi, fakat İstanbul ahalisindeki korku ve telâş Edirneye murahhaslar izamile sulhun aktini tesria sebep oldu. Anadolu cihetinde de Ruslar o sıralarda Erzuruma kadar ilerilemişler ve bu kaleyi de zapta muvaffak olmuşlardı (1829).

Edirne Muahedesi. Ruslar, aktedilen Edirne muahedenamesile Anadolu ve Rumelide girmiş oldukları yerlerin kısmı azamını iade ettiler. Yalnız Kafkas hududunda oldukça mühim bazı mevkiler [1] Ruslara terkolunyordu. Rumeli

[1] Anapa, Poti, Ahısha, Ahilkelek gibi ...

cihetinde hudut Prot nehrinde ipka edilmekte idi. Eflâk arazisinde türk askeri elindeki kaleler yıkılarak eflâklılara terkedilecek, Sırbistan hududu tevsi olunacak, Eflâk, Buğdan ve Sırbistan imtiyazatı tezyit kılınacak, *Yunanistana tam bir istiklâl verilecek* ve Rusyaya sekiz buçuk milyon lira tazminat ita olunacaktı (1829).

Bunların arasında yunan istiklâlile tazminat en ağır maddeleri teşkil edıyordu. Yunanlılara muhtariyet verilmemesi için bu kadar fedakârlık yapılmış iken şimdi istiklâllerinin tasdikıne mecburiyet hâsıl olması, bunun Eflâk, Buğdan ve Sırbistan için suimisal olacağından endişe edilmesi, bir de bukadar gaileler arasında mu zayekası gittikçe artmış olan hazinenin böyle bir meblâğı tesviye mecburiyetinde kalması fazla tesir bırakmıştır.

Cezayirin Fransızlar tarafından işgali. Barbaros Hayrettinin tâbiiyeti kabul ettiği zamandanberi Osmanlı Devletine merbut addedilen Cezayir, hemen istiklâle yakın bir muhtariyetle(Dayı) unvanını alan yerli müteneffizler tarafından idare edilmekte ve valiler de ekseriya bu dayılardan intihap ve tayin olunmakta idi. Garp ocakları ismini alan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp valileri on sekizinci asırda da korsanlıkta devam ediyorlar, Babıaliden verilen müsaadelere binaen Avrupa devletlerile bazan muahedeler aktedecek kadar idarece serbest bulunuyorlardı.

1797 tarihinde Cezayir dayısı tarafından Fransanın (Direktuvar) Hükûmetine bir miktar buğday ile beş milyon frank borç verilmişti. Fransızlar uzun müddet bu borcu ödemediler.

Dayı Hüseyin Paşa, valiliği sırasında bu borcun tesviyesini temin etmek üzere birkaç fransız tüccar gemisini zaptettirmişti. Cesareti nisbetinde cehaleti çok olan dayı, gemilerin zaptı dolayısile kendisile mülâkat eden fransız konsolosunu elindeki yelpaze ile yüzüne vurmak suretile tahkirden çekinmedi. Bu hâdise Fransanın Babıaliye şikâyetini, Babıalinin de bir ferman göndererek müdahalesini mucip oldu ise de Hüseyin Paşa ile diğer ümera, kuvvetlerine güvenerek ne Babıalinin tavsiyesini, ne de Fransanın metalibini hüsnü telâkki etmediler. Bunun üzerine efkârı umumiyesini haricî bir muvaffakıyetle işgal etmek isteyen Fransa Hükûmeti bir donanma ile mühim miktarda asker göndererek Cezayiri işgale başladı (1830).

Babıali, bir taraftan harpten yeni çıkmış, diğer cihetten Cezayirin esasen hükûmetle rabıtası gevşemiş bulunduğu velhasıl harp te imkânsız olduğu için buradaki hukukunu filen müdafaa edemedi, yalnız protesto ile iktifa etti. Maamafih Cezayir Fransızlar tarafından kolaylıkla fethedilemedi. Gerek şehirli gerek bedevî halkın mühim bir kısmı fransız ordularına (1847) tarihine kadar mütemadi hücum ve müdafaalarda bulundu. Fakat bu tarihte mukavemetleri kırılarak emirleri Abdülkadir Fransızlara teslim olmağa mecbur olmuş ve bir müddet Pariste kaldıktan sonra Şama gelerek orada vefat eylemiştir.

Cezayir muharebatında büyük şöhret kazanan Abdülkadirin tesliminden on sene sonra bile Cezayirin şarkındaki kabaili teskin edebilmek için Fransızlar otuz bin kişilik bir kuvvet sevkine mecbur kalmışlardı (1857).

(1871) de tekrar isyan eden Cezayirlilere karşı Fransızlar bir sene uğraşmağa mecbur olmuşlar ve bundan sonra ancak tethiş siyasetile halkı itaat altında bulundurmağa muvaffak olmuşlardır.

Mısır ve boğazlar mes'elesi. Mehmet Ali Paşa Mısır Valiliğini ele geçirdikten sonra muhtelif suretlerle gerek şahsî servetini ve gerek vilâyetinin varidatını arttırmış, bu varidatın mühim bir miktarile Mısırı imara, asayişi temine, ziraati ıslaha başlamış, bilhassa nafıa işlerile maarif mes'elesine daha ziyade itina ile beraber askerliğe de ehemmiyet vererek Avrupa usulünde muntazam bir (cihadiye) ordusu vücude getirmişti. Az zamanda ayrı bir donanmaya ve yetmiş seksen kadar da ticaret gemisine malik oldu.

Avrupa tarzında ıslahat ve tanzimat icrası emelinde olduğunu söyliyen Mehmet Ali, icraatında ekseriyetle Fransız muallim, zabit, mühendis ve doktorlarından istifade etmekte idi. Kölelerinden yahut tensip ettiği kimselerin çocuklarından bir çoklarını Fransaya tahsile göndermekte, bu suretle Avrupalıların, bilhassa Fransızların teveccühünü kazanarak kendisini methü sena ettirmekteydi. İcraatında kısmen samimî olmakla beraber muğfilâne olanları da az değildi. Hele idarî ıslahat namına birşey yaptığı yoktu. Halka karşı tatbik eylediği idarî istibdat kurunu ulâda yaşamış bir Mısır fır'avununun istibdadından pek te aşağı değildi. İskenderiyeyi Nile rapt için açtırdığı Mahmudiye cetvelinin hafrinde kullandığı binlerce Mısırlı bakımsızlıktan ölmüşlerdi.

Fır'avunların inşaatında olduğu gibi Mehmet Ali de bu telefata lâkayt kalıyordu. Bir aralık on iki bin askere ihtiyacı olduğunu maiyetindeki mutasarrıflara yazarak güçlü kuvetli gördükleri adamları toplayıp yollamalarını emretmişti.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa

Mutasarrıflar boyunlarından, ellerinden kelepçelerle bağlanmış yetmiş bin kişi gönderdiler, ekserisinin çocukları, kadınları da yanlarına katılmışlardı. Mehmet Ali bunlardan on iki bin kişiyi seçerek diğerlerine ilk emrine icabet etmek şartile muvakkaten izin verdi.

Gündengüne askerî kudreti artan Mehmet

Alinin bidayeten Vehabîleri tenkile, daha sonra da Mora ihtilâlini teskine memur edildiği ve her ikisinde de Mısır ordusunun muvaffakıyet gösterdiği evvelce zikredilmişti. Oğlu İbrahim Paşaya Vehabîleri tenkiline mükâfat olarak Cidde valiliğinin verildiği, Mora hizmetine mukabil de Girit ve Mora valiliklerinin vadedilmiş olduğu malûmdur.

Edirne Muahedesile Yunanistan istiklâli bilmecburiye kabul edilince bittabi Mora Vilâyeti İbrahim Paşaya verilmiyeceğinden Mehmet Ali, onun yerine Suriyenin verilmesini, Navarinde mahvolan donanmanın yeniden inşası için Lübnan ormanlarına ihtiyacı bulunduğunu ileri sürdü. Navarin harbini müteakıp İbrahim Paşanın İstanbuldan istediği müsaadeye cevap beklemeden kuvvetini Moradan çekmesi, müteakıp Rus seferinde Mehmet Alinin on iki bin cihadiye askerini osmanlı ordusuna yardım için vereceğini vadettiği halde bu vadini türlü bahanelerle icra etmiyerek ancak naktî ve cüz'î bir iane ile iktifa eylemesi İstanbul sarayınca hakkındaki şüpheleri gittikçe çoğaltmakta idi. Kendinin büyük emeller peşinde koştuğuna, Suriye verilse bile onunla da kanaat etmiyeceğine kuvvetli bir zan hâsıl olmuştu. Buna binaen Suriye talebi is'af olunmıyark İbrahim Paşaya yalnız Girit vilâyeti verilmekle iktifa edildi. Bunun üzerine Mehmet Ali de adi bir bahane ile açıktan açığa isyan ederek Suriyeye tecavüz etti. Mısırdaki şedit idareden kurtulmak için yanına kaçan altı bin fellâhı Akkâ Valisi Abdullah Paşanın iadeye muvafakat etmemesi Mısır valisinin Suriye hücumuna bahane teşkil ediyordu.

Oğlu İbrahim Paşa kumandasında karadan ve denizden mühim bir kuvvet gönderdi. Akâyı zaptederek (mayıs 1832) Abdullah Paşayı İstanbula yolladıktan sonra Şamı, az sonra da Humusu aldı. İbrahim Paşa, üzerine gönderilen Ağa Hüseyin Paşa ordusunu da mağlûp ederek Toros dağlarından geçti Anadoluda ilerlemekte devam etti. İkinci Mahmut, saltanatı için korku ve telâşa düşerek Avrupa hükûmetlerine müracaat etti. Padişahın müracaatına ilk evvel Ruslar cevap verdiler tabiî düşmanı olduğu halde Rusya İstanbulun zayıf olan Osmanlı Hükûmetinde kalmasını menfaatine muvafık görüyor, boğazların ihtirazını mucip olan genç ve kuvyetli Mısır Hükûmetinin eline geçmesini arzu etmiyordu. Bu sebeple İbrahim Paşanın Anadoluda ilerlemesinden zaten pek müteesir olan Çar Nikola Osmanlı Hükûmetini müdafaa etmeği, Mısır askerini geri püskürtmeği deruhde eyliyebileceği cevabını vermekte gecikmemişti. Fakat bu cevabın Türkiyenin tarihî ve en korkunç düşmanı tarafından verilmiş olması Mahmudu tereddüde ve şüpheye düşürdüğü cihetle bu yardımı kabul etmezden evvel son bir çareye daha tevessül etti. Arnavutlukta asayişi temine memur olan Sadrazam Reşit Mehmet Paşa maiyyetindeki orduyu süratle getirterek Anadoluya gönderdi. Lâkin Konya civarında vukubulan harpte Reşit Paşa, esir olarak ordusu dağıldı (Kânunuevvel 1832).

İbrahim Paşa Kütahyaya gelmiş, İstanbula doğru ilerlemek için hazırlığa başlamıştı. Kütahyadan tekmil valilere tahrirat göndererek pek mühim bir mes'elenin müzakeresi için kâffesini de İstanbula davet etti. Görüşülecek mes'ele Osmanlı Hanedanının padişahlıktan iskatı ile (Mehmet Ali) nin padişah ilân edilmesi keyfiyeti idi.

İkinci Mahmut bunun üzerine pek ziyade telâş ederek Nikolanın teklifini kabule temayül etti. Esasen bu sırada Çar da yaverlerinden Jeneral (Moraviyef)i İstanbula yollıyarak teklifini tecdit etmiş ve alacağı cevabı endişe ile beklemekte bulunmuştu. İkinci Mahmut mahremlerine (Denize düşen yılana sarılır) demekle beraber asker göndermesini (Nikola)dan rica etti. Padişahın, Ruslara müracaatle diğer Avrupa devletlerinin bu mes'eleye seri müdahalelerini temin etmek emelini takip ettiği de zannolunabilir. Filhakika Rusların süratle bir donanma ile bir kolordu göndermeleri ve rus askerlerinin Boğaziçi sahillerinde karaya çıkmaları Fransa ve İngilterenin derhal müdahalelerini mucip oldu. İstanbulun rus işgali altına geçmesi ve Osmanlı Hükûmetinin rus himayesine girmesi endişeleri bu müdahaleyi intaç etmişti. Her iki hükûmetin donanmaları Adalar denizinde dolaşmağa başladı. İbrahim Paşayı da daha ziyade ilerlemekten men, iki tarafı Kütahyada müzakereye girişmeğe mecbur ettiler. Kütahya Müzakeratı Sayda, Şam Halep, Adana vilâyetlerinin Mısıra ilâveten Mehmet Ali Paşaya ve Girit Valiliği ile Cidde Valiliğinin de kemafissabık oğlu İbrhim Paşaya verilmesile neticelendi. İbrahim Paşa Kütahyadan dönerek Mısır mes'elesinin bu safhası nihayet buldu (1833).

Hünkâriskelesi Muahedesi. Maamafih İbrahim Paşa askeri çekildiği halde rus askerleri

henüz İstanbulda bulunmakta idiler. Diğer Avrupa sefirleri onların da avdetini tesria çalışıyorlardı. Bu sıralarda Prens (Orlof) Beykozda Hünkârıskelesindeki rus karargâhında (Hünkârıskelesi Muahedenamesini) akteylemeğe, bu suretle Rusların ifa ettikleri hizmetin mükâfatını almağa muvaffak oldu; rus asker ve donanması da müteakıben avdet etti.

Bu muahedename ile sekiz sene için tedafüî bir ittifak aktediliyor ve ledelhace talep vukuunda iki tarafın yekdiğerine imdat ve muavenet edecekleri taahhüt olunuyordu. Bir valisinin bile çıkardığı askere karşı gelemeyen padişahın icabında Rusyaya yardım edeceği garibesi bittabi Avrupa diplomatlarının imkânına inanamıyacakları bir mes'ele olduğundan muahedenin bir de gizli maddesi bulunduğunu anlamakta güçlük çekmediler. Filhakika böyle gizli bir madde mevcut idi. Bu madde de Rusya, mütekabil muavenet yerine Osmanlı Hükûmetinden, Çanakkale boğazından hiçbir ecnebi gemisinin girmesine müsaade etmemesi taahhüdünü istihsal eyliyordu.

Bu muahede ile Rusya, Türkiye işlerine müdahale için kendine bir kapı açmış oluyor, Fransa ve İngilterenin zararına olarak Karadenizde gayrikabili taarruz bir hale geçiyor. Fazla olarakta Osmanlı Hükûmetini bir nevi himaye altında koymuş, şark mes'elesi işlerinde en nüfuzlu mevkie yalnız kendisi sahip olmuş bulunuyordu. Bu gizli maddenin anlaşılması üzerine Avrupa devletleri bidayeten Ruslara karşı bazı harp hazırlıklarında ve hatta nümayişlerde bile bulundular, nihayet aralarında anlaşarak Hünkârıskelesi Muahedenamesini tanımıyacaklarını ilân ile Boğazlar mes'elesinin kat'î surette hallini münasip bir zamana talik etmeği daha muvafık buldular.

Mısır ve boğazlar mes'elesinin ikinci safhası ve Tanzimatı Hayriye. Kütahya müzakeratı neticesinde bulunan tesviye suretine padişah ta, Mehmet Ali Paşa da istemiyerek muvafakat etmişlerdi. Padişahlık mevkiine göz diken Mehmet Alinin kuvveti hakkı olarak eline geçirdiği bu kadar vilâyetin kendinde kalmasına ve günden güne kudretinin artmasına İkinci Mahmut kat'iyyen tahammül edemiyordu. Mehmet Ali Paşa ise Kütahyada karşısına dikilen Avrupa devletlerinin müdahalesile kaçırdığı padişahlığın münasip bir zamanda tekrar eline geçmesi için tedarikli davranıyor ve ilk fırsatı bekliyordu. Padişah ta Suriye ve Adanada teessüs eden bu mühim kuvvete karşı bir muvazene husule getirmek için Diyarbekir, Harput, Reka, ve Sıvas vilâyetlerini birleştirerek idaresini bir elde toplamış ve yeni bir harp için icap eden her şeyi hazırlamağa azamî gayretini sarfeylemekte bulunmuştu. Mehmet Ali Paşanın tesirile Mısır ve Suriyde fransız nüfuzunun ilerlemekte bulunması buralardaki limanların ingiliz emtaasına karşı kapatılmış olması, nihayet Hindistan yolu üzerinde böyle bir yeni hükûmetin teşekkül eylemesine ingiliz menafiini de ihlâl ettiğinden İngiltere Hükûmeti de Babıaliye Mehmet Ali Paşa ile harbedilmesini tavsiye eylemekte idi.

Dört vilâyetin idaresine ve toplanan askerî kuvvetlerin kumandasına memur olan çerkez

Hafız Mehmet Paşa nihayet hazırlığını kâfi görerek Mehmet Aliye verilen yerleri istirdat etmek üzere askerî harekâta başladı (1839). Ancak o sırada osmanlı hizmetinde bulunan Prusya zabitlerinden Moltekenin ve daha diğer salâhiyettar zevatın reyleri hilâfına hareket ettiği cihetle Halep civarında (Nezip) de ordunun perişan olmasına sebebiyet verdi. Lâkin bu elim haber İstanbula gelmeden İkinci Mahmut ölmüş, yerine henüz on sekiz yaşında bulunan Abdülmecit geçmiş bulunuyordu. Yeni padişah ilk iş olmak üzere Mehmet Ali Paşanın en büyük düşmanlarından ve Mehmet Alinin tahrikâtile atılan eski Mısır valilerinden Hüsrev Paşayı sadarete getirdi. Nezip muharebesi vuku bulacağı sıralarda donanmanın Suriye sahillerine gönderilmesi takarrür etmiş ve Derya Kaptanı Ahmet Paşa bu işe memur olmuştu. Hüsrev Paşanın Ahmet Paşa ile de arası açık idi. Bundan dolayı Ahmet Paşa cülûstan biraz sonra donanmayı İskenderiyeye götürerek Mehmet Ali Paşaya teslim etti. Bu suretle Osmanlı Hükûmeti ordusuz ve donanmasız kalmış, tekrar Rusyanın kucağına düşecek bir vaziyete gelmişti.

Maamafih Abdülmecit Rusyanın tehlikeli himayesine ihtiyaç göstermeden evvel bir defa da Mısır valisile müzakereye girişmeği tercih ederek müzakereye girişti, fakat ağır tekliflere maruz kaldı.

Neticeden ürken İngiltere ve Avusturya Hükûmetleri Prusya, Rusya ve Fransa nezdinde müessir teşebbüslerde bulundular: bilhassa son iki devlet arzuları hilâfında olduğu halde İngil-

terenin kabul ettirmek istediği müşterek harekete muhalefet edemediler. Bunun üzerine beş devletin sefirleri Babıaliye (Devletlerin rey ve muvafakatleri inzımam etmedikçe herhangi bir müzakereden içtinap edilmesini ve verecekleri karara intizar olunmasını) tebliğ ettiler. Mısır mes'elesi bu suretle bir Avrupa mes'elesi şeklini almış oluyordu.

Bu sırada padişaha vukubulan bir tavsiye üzerine Mustafa Reşit Paşa Londradan getirtildi Padişah, istişare için kendisi ile birkaç defa mülâkat etti. Reşit Paşa iki senedenberi hariciye nazırı unvanını taşımakta ve muvakkaten, bu unvan kendisinde olduğu halde, Londra sefaretini de ifa etmekte idi. Londra ve Paris diplomatlarının Mısır mes'elesindeki noktai nazarlarını pek iyi bilen Reşit Paşa yalnız bu mes'ele için değil devletin selâmet ve bakası için Avrupa medeniyetine doğru kuvvetli bir adım atılmasını lâzım görmekte ve bu yoldaki fikirlerini açıkça izah eylemekte idi. Reşit Paşanın kanaat bahşeden bu izahatı üzerinedir ki padişah bu adımın atılmasına razı oldu ve Tanzimatı Hayriye ilân edildi. Gülhanede okunan Tanzimat fermanının Mısır mes'elesi ve devletler müzakereleri üzerine ne derece mühim tesiri olduğu aşağıda görülecektir.

[Müfredat programını takiben mezkûr fermandan ve Mısır mes'elesinin sureti hallinden sekizinci kısımda bahsedileceği cihetle burada daha fazla izahata bittabi lüzum kalmamaktadır.]

YEDİNCİ KISIM

Osmanlı türk medeniyeti

Milâdî on dördüncü asır başında Selçukî Devletinin çözülmesi ve yıkılması üzerine meydana çıkan Osmanlı Devleti, bir aşiretin önayak olması ile teşekkül ettiği için ilk zamanlarda yabancı harsların tesirinden nisbeten uzak kalmıştı. Biraz sonra Balkan yarımadası zaptedildi; muhtelif unsurlarla ve bilhassa Bizanslılarla münasebet arttı; İstanbul payitaht oldu. Bu suretle devletin esasını kuran türk dehası canlılığını muhafaza etmekle beraber, on beşinci asrın ortalarından itibaren daha ziyade hissedilmek üzre, Bizans harsının tesirleri de görülmeğe başladı. Bu esnada Selçukî Devletinin mirası yani bütün Anadolu Osmanlıların eline geçmişti. On altıncı asrın ilk zamanlarından itibaren şark ve cenup fütuhatına ehemmiyet verilince tabiî Selçukîler vasıtasile daha evvel de Anadolu Türklerine tesir etmiş olan iran ve arap harslarının izleri tazelendi.

Hakikatte Bizans, iran ve arap harsları veya medeniyetleri şark ve daha doğrusu garbî Asya medeniyetinin muhtelif tezahürlerinden başka bir şey değildi. Şuhalde orta ve şarkî Asya medeniyetinin izlerini taşıyarak gelen Anadolu Türkleri şimdi tamamen şark medeniyetinin dairesine girmiş oluyordu. Bu sıralarda ise Avrupada ictimaî ve iktısadî, ilmî ve bedii büyük hareketler ve inkılâplar vaki olmakta idi; fakat biz bunlara iştirak edemiyor idik. Bu tahavvüller neticesinde ortazamanlardaki derebeylik Avrupası tedricen değişti, asrî devletler ve garp medeniyeti vücut buldu. Ozaman zâfını anlıyan Osmanlı Devleti on dokuzuncu asrın başlangıcından itibaren ıslahat yapmak ve daha doğrusu garp medeniyeti dairesine girmek lüzumunu hissetti.

Lâkin ilerde izah edilecek sebeplerden dolayı bu teşebbüs pek natamam ve sathî kaldı.

Muhtelif devirlerde izleri görülen medeniyetler, osmanlı heyeti içtimaiyesinin yalnız üst tabakalarına tesir etmiş, asıl halk kütlesine ehemmiyetli bir derecede nüfuz edememişti. Bu kütle mühmel kalmıştı; fakat canlılığı dolayısı ile yine bu kütle menşei pek eski zamanlara çıkan millî bir harsı sinesinde yaşatmakta devam ediyordu. Şuhalde bu halk kütlesi ile millî harsı da ihmal etmiyerek garp medeniyetinin müspet ilimleri ile usullerini kat'î surette benimsemek ve heyeti içtimaiyede son zamanlara kadar mevcut kalmış olan muhtelif sınıfları yekdiğeri içinde eritmek hareketi ancak yeni Türkiye Devletinin kurulması ile başlıyor, demektir. Zaman zaman tesirini göstermiş olan medeniyetlerin izleri muhtelif içtimaî tezahürler ve müesseseler tetkik edildikçe görülecektir.

Osmanlı türk medeniyetinin evsafı mümeyyizesi

On birinci milâdî asrında Anadoluya gelmiye

muvaffak olan Selçuk Türkleri, garba doğru hareket etmeden evvel Orta Asyadaki memleketlerinde daha ziyade aşiret hayatı yaşamakta idiler. Aralarındaki en kuvvetli rabıta ayni menşee mensubiyet ve daha doğrusu kan rabıtası idi. Orta ve Şarkî Asya medeniyeti dairesinde ve binaenaleyh henüz ilkzamanlar devresinde addedilebilirlerdi. Lâkin garbî Asyada yedinci milâdî asrında zuhûr eden islâmiyet az zaman zarfında İranı istilâ etti ve Orta Asyaya da sokuldu. Bu suretle Türkler de, islâm ve hıristiyan dinlerinin tesiri ile ırk rabıtasının ehemmiyetini kaybettiği bir devre yani ortazamanlara intikal etmeğe başladılar. Tabiî islâmiyeti kabul ettikten ve bir devlet kurarak İranı ve müteakıben Irakı istilâ eyledikten sonra Selçuk Türklerinin de hiçolmazsa devlet teşkilâtına giren kısmının, garbî Asya ve daha doğrusu şark medeniyetinin birer tezahürü olan iran ve arap harslarının şiddetle tesiri altında kalması zarurî idi. Zaten daha evvel birer suretle ferden acem ve arap âlemine giren ve bu medeniyetlere temessül eden Türkler az değildi. Şuhalde İran ve Iraktan geçerek Anadoluya gelen Türkler hem müslümandılar hem de kısmen olsun iran ve arap medeniyetlerinin izlerini taşıyorlardı. Yeni yerleştikleri memlekette Bizanslılarla da münasebet tesis ettikleri için şark medeniyetinin diğer safhası olan Bizans medeniyetinin tesiri de inzımam etmiş oldu. Lâkin Anadolu şehirlerinde yerleşen ve —müslüman dininin müsaadekâr tesiri ile— yerli kavmlerle de az çok ihtilât ile Selçukî Devletinin müdir sınıfını teşkil eden bu Türklerin yanında bir de henüz aşiret hayatını muhafaza

eden ve müslüman olsalar bile zikredilen medeniyetlerin tesirine pek az maruz kalmış olan bir büyük türk kütlesi mevcuttu. Selçukî Devletini kuran Türkleri hükûmet itibarile pek ziyade sarsan ehlisalip seferleri ve Moğolların istilâsı gibi iki büyük fırtına bu büyük türk kütlesini müteessir etmedi. Bilâkis moğol istilâsı yeniden taze bazı aşiretlerin garba hicretini mucip olduğu için Anadoludaki türk unsurunun ve harsının bir kat daha kuvvetlenmesine sebep oldu diyebiliriz. Çünki moğol akını üzerine yeni gelenler Orta Asyadan Anadoluya süratle geldikleri için millî harslarına daha ziyade merbut kalmışlardı. Diğer taraftan Selçukî Devleti gittikçe sönerek nüfuzu azaldıkça türk unsuru mevcudiyetini muhafaza için ya birtakım tarikat teşkilâtı veya bazı reisler etrafında toplanmak temayülünü gösteriyordu. İşte bu şerait dahilinde idi ki milâdî on üçüncü asır bidayetlerinde Kayi Han Aşireti Anadolunun şimaligarbîsine gelip yerleşmiş ve Selçukî Devletinin inkırazı üzerine ufak bir beylik vücude getirmişti. Osmanlı Emareti, ehlisalip seferlerile bir kat daha mütefessih bir hale gelmiş bulunan ve dini de hıristiyan olan bir devletin hudutları üzerinde teşekkül ediyordu. Bizansın zâfı ve hıristiyanlığı genç ve zinde bir müslüman heyeti siyasiyesinin fütuhat gayretini tahrik etmesi tabiî idi. Bundan maada yeni beyliğin müessisleri artık eskimiş ve günü geçmek üzere bulunmuş bir medeniyetin değil, millî ve zinde bir harsın sinesinden çıkıyorlar, ayni zamanda yüksek devlet ricaline mahsus kabiliyetleri haiz bulunuyorlardı. Fazla olarak

bunlar eskiden yerleşmiş Türklerden ilimleri ve halk arasındaki nüfuzları itibarile kıymetli bazı kimselerin muavenetini temine muvaffak olmuşlardı. Bu şerait Osmanlı Devletinin süratle inkişafını izah eyler. İslâm dininin ve Osmanlı Devleti müessislerinin müsamahakârlığı, ilkzamanlarda yalnız müslüman türk unsuru tarafından vücude getirilen devlete biraz sonra birtakım mühtedilerin de iltihakını mucip oldu. Türk dehasının ve henüz müessiriyetini kaybetmemiş olan islâm dininin kuvvet ve tesiri ile ilk devirde makul bir fütuhat siyaseti takip ederek iki asırdan daha az bir zaman içinde Anadolu ve Balkan yarımadalarının kısmı azamını elde etmek, emsali nadir görülen birtakım askerî ve mülkî teşkilât vücude getirerek devleti sağlam esaslara istinat ettirmek mümkün olabildi. Bu devirde halk, Türk veya türkleşmiş mühtedilerle reayadan mürekkeptir. Hükümdar ve hükûmet teşkilâtı halktan henüz uzaklaşmış değildir. Maamafih heyeti içtimaiye tecanüsünü gittikçe kaybetmeğe ve bir imparatorluk şekline bürünmeğe başlamıştır. Bizans müessesatının tesiri de gittikçe daha ziyade artmaktadır.

On altıncı asrın bidayetlerinden itibaren kâh şarka ve cenuba, kâh garba doğru fütuhata germi verilir: şarkî Anadolu, Irak, Suriye, Mısır, Arabistan ve şimalî Afrika, garpte de merkezî Avrupaya kadar girilerek Macaristan ve cenubî Rusya zaptedilir; üç kıt'a üzerinde uzanan fevkalâde vâsi bir imparatorluk vücude gelir. Bu suretle bu devirde ademi tecanüs azamî haddine vâsıl olmuş bulunuyor. İmparatorluk artık eski Roma İmparatorluğu veya

Abbasiye Devleti ile kabili mukayesedir. Bu içtimaî halitanın bazı mühim kısımları kendi aralarında din rabıtasına maliktirler. Fakat bunların da ayrı lisanları, an'aneleri, âdetleri vardır; ya iran veya arap müesseselerine varis bulunmaktadırlar.

Diğer bir kısım halk ise gayrimüslim ve daha ziyade Bizansın tesirine tâbi reayadır. Türkün haizi kesafet olduğu Anadolu ile Avrupanın bazı mıntakalarında türk lisanı ve harsı canlılığını muhafaza etmekte ise de muhtelif medeniyetlerin ihtilâtı yüzünden saray ve hükûmet teşkilâtı itibarile millî hars az çok mutazarrır oluyor ve hiçolmazsa saray ve hükûmet halktan uzaklaşarak kısmı azamı yabancı mühtedilerden mürekkep olan ayrı bir idare sınıfı vücude geliyor. Devlet azamî tevessüe nail olduğu için idare sınıfı refah içindedir. Bu sebeple evvelki devrin kuvvetli teşkilâtına mukabil bu devirde azîm inşaata girişiliyor. Sanayii nefise ve bilhassa mimarî nisbeten inkişafa mazhar oluyor, yüksek tabakaya mahsus ve fakat halka hitap etmiyen bir lisan ve edebiyat vücut buluyor. Asıl halk kütlesine uzak kalan hükûmet teşkilâtı ve yüksek idare sınıfı ile refah ve ihtişam içinde yaşıyan hükûmet ricali fevkında bulunan hükümdar ise artık yalnız cismanî bir hâkimi mutlak, bir şehinşah değil, ayni zamanda halife ve zillullahtır. On altıncı asırda vukua gelen muharebeler osmanlılığı Avrupa ile az çok münasebette bulundurmuş ise de bilhassa garbî ve merkezî Avrupada başlıyan içtimaî, iktısadî, bedîî ve ilmî hareketlere mevkii coğrafî, din ayrılığı ve şiddetle hüküm süren taas-

sup ve skolâstik zihniyeti sebeplerile iştirak mümkün olmamıştır. Halbuki on yedinci asırda Osmanlı Devleti dahilî buhranlarla uğraşırken Avrupada yeni ve kuvvetli bir medeniyet vücude geliyordu. Bu asrın sonlarında Avrupa ile yeniden çarpışmak lâzımgeldiği zaman aradaki fark ve müthiş neticeleri görüldü, fakat sebeplerini lâyıkı ile anlıyan olmadı. Büyük Petro misali olsun osmanlı ricalini ikaz edemedi. Damat İbrahim Paşa zamanında mahdut bazı teşebbüsler yapılmadı değil; lâkin on sekizinci asırda ve on dokuzuncu asrın bidayetlerinde osmanlı ricalinin anladığı ve lüzum gördüğü ıslahat yalnız askerliğe müteallik olduğu için Avrupa medeniyetinin tesiri pek mahdut kalmış, ortazamanlara ait şark medeniyetinin tesiri ve kuvveti az çok fark ile İkinci Mahmut ve Abdülmecit zamanlarına kadar devam eylemiştir.

On dokuzuncu asır ortalarına doğru, garp medeniyeti dairesine girmek lüzumunun daha vâsi mikyasta anlaşıldığı bir devir olan, Tanzimat başlar. Bu devrin ricali, yalnız askerlik sahasında değil, hükûmetin şeklinde, maarifte, kıyafette velhasıl siyasî, içtimaî her sahada Avrupa medeniyetinden alınmış ilham ve fikirlerle ıslahata kıyam etmekle beraber zihniyetleri ve iradeleri kat'î ve cezrî hareketlere müsait değildi. Islahatı tereddütle ve siyasî bir tedbir ve zaruret diye yapıyorlardı. Islahatçı ricalin istinat edebileceği kuvvetli bir münevver kütlesi yoktu. Bu sebeple eski müessesatın bazıları olduğu gibi muhafaza edildi. Halk kütlesi de evvelce olduğu gibi ihmal olundu. Neticede kısmı azamı memurlarla maişetleri hükümete merbut olanlardan mürekkep olmak üzere hükûmdar ve hükûmet etrafında toplanmış bulunan ve evvelce kurunu vustaî şark medeniyetinin nüfuzuna tâbi olan sınıfın nisbeten münevver bir kısmı azçok Avrupalılaştı ve bu suretle hükümdarlıkta, hükümet teşkilâtında, siyasette, kanunlarda, ilimde biri dinin ve mazinin an'anelerine esir ve kurunu vustaî, diğeri azçok asrî olmak üzere iki şekil ve iki zihniyet hâsıl oldu. Lâkin ne biri ve ne de diğeri halk kütlesine tamamen nüfuz etmiş değildi. Bunlar milletin heyeti umumiyesine nazaran nisbeten pek ince bir kabuk teşkil ediyordu. Tanzimat fikri ve garplılaşmak cereyanı, Meşrutiyet devresi ile bir kat daha kuvvetlenmekle beraber son felâketlerin vukuuna mâni olamadı. Bu sebeple artık büsbütün cezrî hareket ederek kurunu vustadan alâkayı kesmek, alemşumul bir mahiyet kazanmış olan arap medeniyeti dairesine tereddütsüz girmek ve bu hareketi şimdiye kadar olduğu gibi milletin sathında bırakmıyarak derinleştirmek lüzum ve zarureti tahakkuk etti. İşte son inkılâp bu lüzum ve zaruretin neticesidir. Şuhalde yeni devrin vazifesi bu medeniyeti halkın en derin tabakalarına kadar aşılamak, yekdiğerine karşı adeta yabancı kalmış olan muhtelif sınıf halkın ve bilhassa idare eden sınıf ile idare olunan sınıfları yaklaştırmak ve hatta yekdiğeri içinde eriterek beşeriyetin hali hazırdaki en müterakki medeniyetini teşkil eden garp medeniyeti dahilinde mütecanis bir kütle vücude getirmek, asrî ve millî bir devlet kurmaktır.

Eski teşkilât [1]

Anadolunun şimaligarbîsinde bir aşiret tarafından kurulan Osmanlı Devleti ilk zamanlarda mahiyet itibarile mutlak ve fakat henüz bir aşiret hayatı yaşandığı için teşkilât itibarile pek basit idi. Fütuhat başlıyarak devlet gittikçe vâsi ve fakat gayrimütecanis bir şekil aldıkça yeni teşkilâta lüzum oldu. Devlet, Fatih devrinde artık bir imparatorluk şeklini almış ve ona göre teşkilâta sahip olmuştu. Mutlakıyet, Birinci Selimden itibaren, padişahlara hilâfet sıfatının ilâvesi ile dinî bir renge boyanmak istemiştir. Devletin bu sultanî şekli ve teşkilâtı gittikçe tefessüh etmek üzere on dokuzuncu asrın ortalarına kadar devam etti. Tanzimat hareketi ile asrî ve millî bir devlet şekline doğru müteredditbir adım atıldı. Meşrutiyetin ilânı hakikî bir semere vermiyen ikinci adım oldu. Yeni Türkiye Cümhuriyetinin teessüsü ise son ve kat'î bir harekettir.

[1] Müfredat programına nazaran Osmanlı Devletinin İstanbulun fethine kadar devam eden ilk devrine ait teşkilât ve müessesatı medeniyenin birinci devre ikinci senesine mahsus kitapta izahı ve daha sonraki devirlerin de üçüncü sınıf kitabına bırakılması icap etmekte ise de bazı teşkilât ve müessesat ilk devirden başladığı için bahsin vuzuh ve tamamiyetini haleldar etmemek için icap ettikçe ilk devir teşkilât ve harekâtı medeniyesinin hututu esasiyesinden muhtasaran olsun bu kitapta da bahsetmek zarurî görülmüştür.

Anadolu Türkleri. Osmanlı Devletinin kurulmasına Kayi Han aşireti ön ayak olmuş ise de Selçukî Devletini olduğu gibi bu devleti de asıl yaşatan ve inkişaf ettiren Anadolu Türklerinin heyeti umumiyesidir. Anadolu Türklerinin esasını on birinci milâdî asrında şimalde Erzurum ve cenupta Adana yolları ile Anadoluya giren ve yerleşen Oğuz Türkleri teşkil eder. Türkmen namı ile de yadedilen bu türk aşiretleri daha sonra ve bilhassa Moğol istilâsı üzerine arkadan gelen diğer Oğuz aşiretleri ile bir kat daha kuvvetlenmiş oldu. Orta Asyada göçebe hayatı süren Oğuzlar Anadoluda Eskizamanlardanberi zaman zaman muhtelif menşelere mensup olarak gelmişler ve yerleşmiş bir halka tesadüf etmişlerdir. Bu yerli ahali Şarkî Roma İmparatorluğunun tesirile hıristiyanlığı kabul etmişti; içlerinde daha, Eskizamanlarda hicret ile Anadoluya girmiş Türkler de vardı. Yerliler yeni gelen göçebelere nisbetle daha mütemeddindiler. Fakat aralarında canlı harsî rabıtalar kalmamıştı. Bu sebeple kendilerini artık müdafaadan âciz kalan Bizans Devletine mukabil kuvvetli bir ordu halinde Anadoluya giren ve kendilerini muhafazayı deruhde eden göcebe türk aşiretlerine tâbi olmağı hoşgördüler. Şarkî Roma İmparatorluğunda mezhep münazaaları da eksik değildi; hıristiyanlık kuvvetini kaybetmiş, muhtelif mezhepler zuhûr eylemişti. Buna mukabil galiplerin mensup olduğu müslümanlık bütün canlılığını muhafaza ediyordu. Bunlara iltihak etmek ve hakimiyet menafiinden müstefit olmak için de ihtida kapısı açıktı. Diğer taraftan yeni gelen bütün aşiretlerin gö-

çebeliklerini muhafaza etmesi mümkün değildir. Çünkü Anadolu mühim otlaklara malik olmakla beraber bütün aşiretlere kâfi değildi. Hayvan beslemeğe ilâveten ve maişet mütemmimi olarak kısmen olsun çiftçilik yapmak lâzımdı. Bundan maada idare, muhafaza ve müdafaayı deruhde etmek üzere kısmen şehirlerde yerleşmek icap ediyordu. İşte göçebelerle yerliler arasındaki bu siyasî rabıta ve bir de göçebelerin tedricen çiftçiliğe intikali bidayette yaylâları istilâ eden Türklerin ovalara ve şehirlere inmelerini ve buralardaki yerli halk ile ihtilât etmelerini velhasıl siyasî hakimiyetlerine harsî ve millî bir tefevvukun inzımamını temin eyledi.

Gelen Türklerin ehemmiyetli kemiyeti ve idareyi ellerinde tutmak üzere şehirlerde yerleşenlerin, harsî kuvvetlerini daha ziyade muhafaza eden çoban ve çiftçi Türklere isnat etmesi, hakimiyetin devamlı olmasını ve yerli kavmlerin geniş mikyasta temsil edilebilmesini mümkün kılmıştır. Anadolu haricinde fütuhat başladıktan sonra bir taraftan askerî teşkilât ve akınlar dolayısile diğer taraftan serbest arzu ile vaki olan ihtidalar Rum, Bulgar, Sırp, Arnavut vesaire gibi birtakım anasıra mensup fertlerin de türk kütlesine karışmasını mucip oldu. Şarka ve cenuba doğru vaki olan fütuhat zaten birtakım müslüman unsurlarını Türklerle teşriki mukadderata ve ihtilâta sevkediyordu. Bu hal, ricat devrinde bile kaybedilen aráziden Anadoluya hicret suretile devam etti. Uzun zaman devam eden bu ihtilâl ve tesalübün, ırkî bir ıstıfayı mucip olduğu halde, türk harsını mutazarrır etmemesi, bu harsın son zamanlara

kadar canlı kaldığını gösterir. Kezalik son asırlardaki devamlı hezimetler ve Türkün gayri unsurlar ayrılma hareketleri karşısında mukavemetini kaybetmiyerek yeni Türkiye Devletini kurabilmesi Andolu Türklerinin nihayetsiz bir hayal kudretine malik olduğunu ispat eder.

Hıristiyan reaya. Osmanlı Devletinin teşekkülünden itibaren, hudutların genişlemesi nisbetinde ehemmiyeti artmak üzere, bir hıristiyan reaya sınıfı teşekkül etti. Filhakika islâm dini diğer dinlere karşı müsamahakâr olduğu için türkler zaptettikleri memleketlerdeki hıristiyanların, itaat etmek ve muayyen vergileri vermek şartile, dinlerini muhafaza etmelerine müsaade eylediler.

İlk zamanlarda rumlardan ibaret olan hıristiyan reayaya Balkan yarımadasının istilâsı ilerledikçe Bulgarlar, Ulahlar, Arnavutlar, Sırplar ve Boşnaklar katıldı. Aşağıda görüleceği üzere devşirme usulü, zengin aileler elindeki büyük arazinin tımar ve zeamet erbabına taksimi, gayrimüslimlerden alınan vergilerin bir dereceye kadar farklı olması ve memuriyetlerin yalnız müslüman olanlara verilmesi bir kısım gayrimüslimlerin islâm kütlesine iltihakını ve temessülünü mucip oldu. Lâkin Fatihten itibaren Rumlara mühim mezhebî imtiyazlar verilmişti; bundan maada Yunanistanda bir kısım Rumlarla Arnavutluğun bazı mıntakalarındaki Arnavutlar ve bir de Kar dağlılar gibi bazı gayrimüslimler, dağlık bir arazide yaşıyarak tecerrüt halinde kaldılar ve nihayet Rumlar ticarette mükemmel bir istinatgâh buldular. Bu gibi âmillerden dolayı gayrimüslim unsurların

daha ziyade temsil olunması mümkün olmadı. Bu suretle muhtelif hıristiyan reaya dinî, lisanî, harsî ayrılıklarını muhafaza ettiler ve bilâhare milliyet harekâtı başladığı zaman Osmanlı Devletinin inhilâlini hazırladılar.

Hükümdar. Osmanlı Devletinin başında bulunan hükümdarlar ilk zamanlarda Bey unvanını alıyorlardı. Sultan unvanı ise Yıldırım Bayazıttan itibaren kullanılmağa başlar. Ayni zamanda Han unvanı da müstameldir. Selimden itibaren hilâfete delâlet etmek üzere (Hadimülharemeynişşerifeyn) unvanı da ilâve olundu. Padişahlar için (Sultan-ül-Berreyn ve Hakanül-Bahreyn) unvanı da kullanılırdı.

İlk üç padişah, birer mutlak hükümdar sayılmakla beraber aşiret hayatından henüz tamamen uzaklaşmamış bulunduğu cihet hayatları pek sadedir. Hâkim olan kanunlar, ya eski türk âdet ve teamülleridir veya ümeranın ve kadıların, devletin nef'i için ve şeriat icabı olarak gösterip padişahlara kabul ettirdikleri tedbirler, emirler ve fetvalardır.

Murat Hudavendigârdan itibaren debdebe ve ihtişam memleketin peyda eylediği vüs'at ile mütenasip olarak artmağa başlar, Yıldırım Bayazıt ve halefleri arzu ve emirlerine kimsenin itiraza cesaret edemiyeceği birer müstebit hükümdardırlar. Nadir bazı istisnaları bir tarafa bırakıldığı halde şeriat namına söz söylediklerini iddia eden ulemaya bile padişahların kendi fahiş arzularını birer fetva ile teyit ettirdikleri düşünülürse istibdadın derecesi takdir edilmiş olur.

Fatih, bir aralık bizzat idarei umur edecek

kadar bütün nüfuz ve iktidarı elinde temerküz ettirdi. Kanunî Süleyman devri, osmanlı padişahlarının nüfuz ve kudretlerinin ve ayni zamanda azamet ve ihtişamlarının en yüksek derecesini gösterir. Bundan sonra ahlâk ve kıymetleri düştüğü nispette sefahet ve gururları arttı. Daha evvel görüldüğü üzere içlerinde büsbütün deli, çocuk, bir vezir veya nedimin, akılsız bir haremağasının veya bir kadının elinde oyuncak olanları az değildir. İkinci Mustafadan itibaren şahsî gayret gösteren bazı padişahlar geldi. Üçüncü Selim ve İkinci Mahmut en maruflarıdır. İkinci Mahmut münevver bir mutlakıyet tatbik etmek istedi. Meşrutiyetin ilânından sonra yalnız Beşinci Mehmet Reşat meşrutiyetin icabı olarak mahdut bir salâhiyete razı olmuş göründü. Vahdettinin ise mevkiini muhafaza etmek ve istediği gibi hükümran olmak için memleketin düşmanları ile elele vermek gibi bir ihanete kadar ilerigittiği malûmdur.

Haseki Sultan kıyafeti

Padişahların zevcelerine haseki derlerdi.

Teşkilâta mütaallik mühim kanunları ile en

ziyade iştihar eden padişahlar Fatih Mehmet ile Kanunî Süleymandır.

Veraseti saltanat. Saltanat, Birinci Ahmet devrine kadar babadan evlâda intikal etmiştir. Fakat daha Birinci Murat zamanından itibaren saltanatı elde etmek için hanedan efradının kıyamlarına tesadüf olunur. Bu sebeple Yıldırımdan itibaren kardeşlerin katli teamülü teessüs etti. Birinci Ahmetten sonra saltanatın, hanedanın en büyük evlâdına intikali usul ittihaz edildi ve bu usul hanedanın saltanattan ıskatına kadar devam etti.

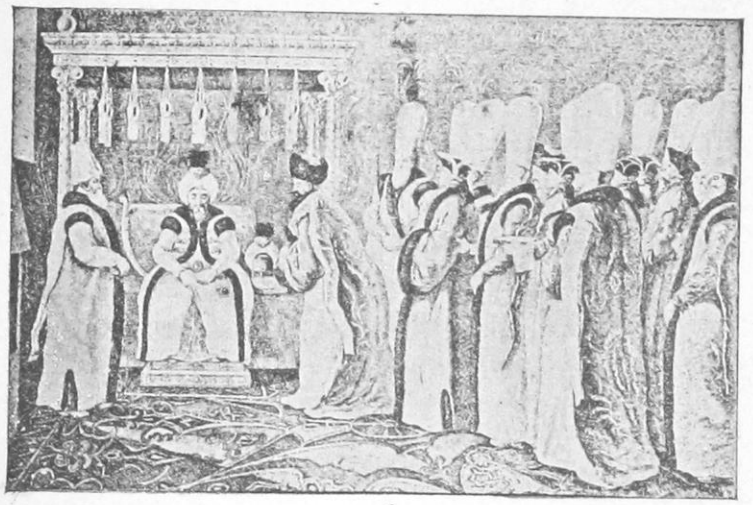
***

Lâkin bu usul de şehzadelerin sarayda mahpus tutulmasını, terbiyelerinin ihmal edilmesini velhasıl cahil saray kadın ve haremağaları içinde hanedanın tefessühünü intaç eyledi. Halbuki Birinci Ahmetten evvel tecrübe kazanmak için bir sancak beyliğinde istihdam olunmaları âdetti.

Merkezî idare. Bütün hükûmet kuvvetleri padişahın nefsinde toplanırdı. Fatih zamanına kadar bizzat padişahın riyaseti, bu devirden sonra da Süleymanı Kanunî zamanına kadar kafes arkasında oturan padişahların nezareti altında olmak üzere Divanı Humayun, padişah namına devlet umurunu tedvir ederdi. Kanunî Süleymanın son zamanlarına doğru artık divan müzakeratını kafes arkasından olsun dinlemek usulü bırakıldı. Fakat elçi kabulü ve ulûfe tevzii gibi mühim merasime padişahlar mutlaka iştirak ederlerdi. Şuhalde bütün devlet muamelâtının mercii ve bütün devlet evamir ve

mukarreratının membaı divanı humayun idi. Bütün hükûmet kuvvetleri bu divan vasıtasile padişaha müntehi oluyordu, demektir.

Divanı Humayun. Divanı Humayun sulh zamanında, tatil günleri müstesna, hergün öğleden evvel sarayda, ekseriyetle Kubbealtında ve sefer esnasında ordugâhta toplanırdı. Veziri azam, Kubbe vezirleri, kazaskerler, İstanbul kadısı, yeniçeri ağası, nişancı ve defterdar ile bö-

Bir elçinin padişahın huzuruna sureti kabulü
[Üçüncü Mustafa fransız sefirini kabul ediyor.]

lük ağaları, divanın tabiî azası idi; teşrifat sırasile otururlardı. Kaptan paşa İstanbulda ise o da divan içtimalarına iştirak ederdi. Divan, padişaha tâbi idi. Binaenaleyh seferde onu takip ederdi. Bu takdirde İstanbulun muhafaza ve idaresi kaymakam namile bir vezire tevdi olunurdu.

Sabah erkenden mehterhane çalınarak Divanı Humayun açılır; müteakıben mühim evrakı reisülküttap okur; verilen kararlar ve emirler zabıt kâtipleri demek olan (hacegân) tarafından kayit ve havale edilirdi. Divanın bir vazifesi de büyük davaları halletmekti. Bunun için davası olanlar divana alınarak dinlenir, kazasker veya İstanbul kadısı tarafından lâzımgelen hüküm verilirdi. Müteakıben veziri azam yalnızca ve diğer vezirler de birlikte olarak padişahın huzuruna kabul olunurlar, memuriyetleri dolayısile icap eden maruzatta bulunabilirlerdi. Bundan başka mansıp verilecek kimselere hil'atler giydirilirdi. Bütün bunlar öğleye kadar ikmal edilirdi. Çünki öğleden sonra divan azaları kendi dairelerinde çalışırlardı. İsterlerse dairelerinde de kendi maiyetleri ile divan kurabilirlerdi.

Divanı Humayun bir müddet sonra devlete ait mesail ile halka müteallik mesalihi başka başka günlerde halletmeğe başladı. Bu idare tarzı on yedinci asır ortalarına kadar devam etti. Dördüncü Mehmedin Edirnede ikameti ihtiyar etmesi Divanı Humayuna ehemmiyetini kaybettirdi; Kubbe vezirliği metruk kaldı. Artık mühim mes'eleler çıktıkça büyük rical sadrazam veya şeyhislâm konaklarına davet olunur ve orada meclis kurularak müzakere edilirdi. Bu şekil İkinci Mahmudun nezaret teşkilâtına kadar devam eder. Bundan sonra son zamanlara kadar vükelânın haftada iki gün bir (meclisi has) aktederek mühim mes'eleleri tezekkür eylemesi âdet oldu. Meşrutiyetten sonra da ayni suretle meclisi vükelâ in'ikat ederdi. Gerek

evvelki şeklile Divanı Humayunun gerek meclisi hassın riyaseti bittabi sadrazama aitti.

Sadrazam kıyafeti

Eski teşkilâtta veziri azam ile Kanunî Süleyman devrine doğru adetleri altı yediye çıkan Kubbe vezirleri devletin mülkî ve askerî muh-

telif mansıplarını işgal ederek hizmet ifa eylemiş ve tecrübe kazanmış zevattı. Bunlar devletin en yüksek ricalini teşkil ederler, Divanı Humayunda bulunarak rey verirlerdi. Harpte padişahın maiyetinde bulunurlar, icap ettikçe kendilerine ikinci derecedeki muharebeleri idare vazifesi verilirdi. Padişahın vekili mutlakı ve bütün vüzera ve ümeranın başı ve ulusu

Sadrazam tarafından bir elçinin sureti kabulü

sayılan vezir veya sadrazam ekseriyetle bu Kubbe vezirleri meyanından intihap edilirdi. Vezirlerin üç, veziri azamın ise dört tuğları vardı. Vezaret bilâhare bir rütbeden ibaret kalmıştır. Vezirlerden herbirisinin dairesi halkı bazan birkaç bin kişiye baliğ olurdu.

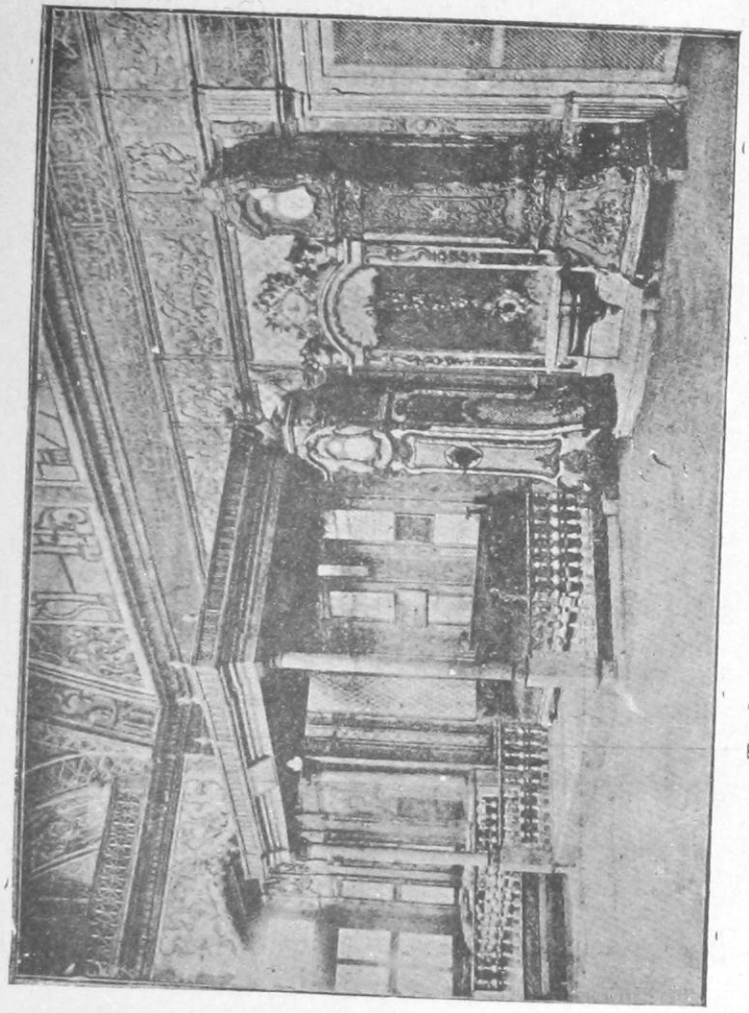
Divanı Humayun mesaisinden sonra sadrazam kendi konağında ifayı vazife ederdi. Paşakapısı dedikleri yer burasıdır. Sadrazam konağına ve bilâhare (Babıasafi) ve (Babıali) denmiştir.

Sonraları sadrazamlar Babıalide aileleri ile

Eski osmanlı sarayı merasiminden
Ecnebi elçilere ziyafet

oturmaktan sarfınazar ettiler. Bu suretle Babıali bir resmî daire oldu. Divanı Humayunun sarayda toplanmasına mukabil meclisi hassı vükelâ burada içtima ederdi. Babıali (Sublime Porte)

Topkapı sarayında muayede salonu.
Bu kısım, kanunî zamanında Mimar Sinana yaptırılmış, bilâhare Üçüncü Osman zamanında tamir ettirilmiştir.

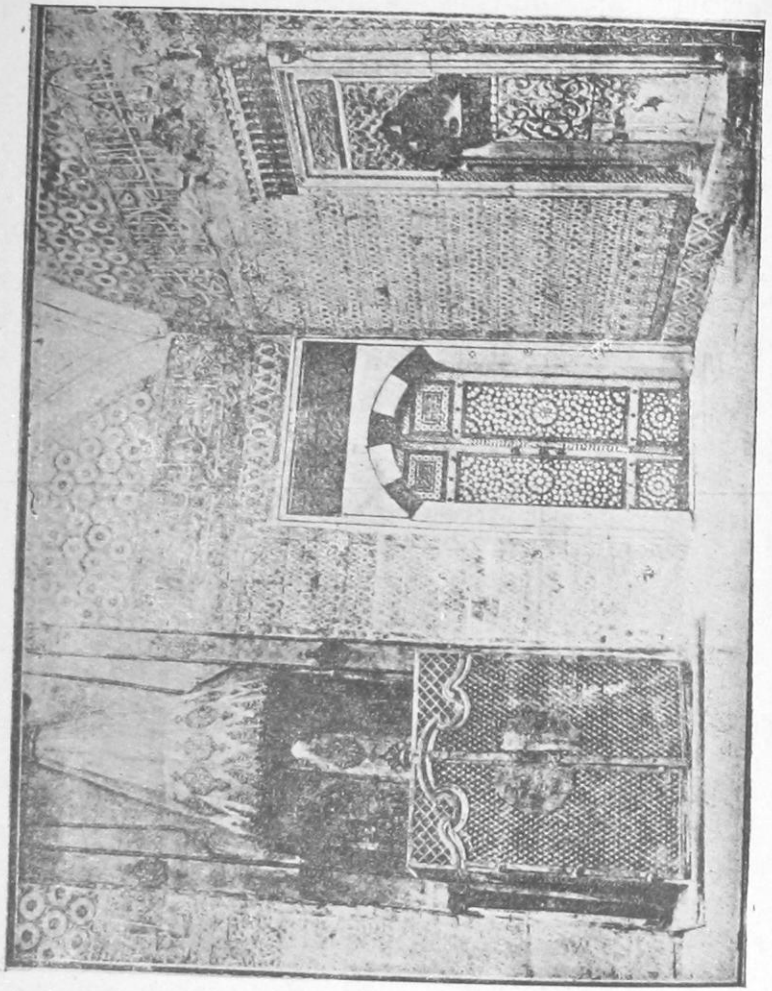
tabiri Osmanlı Devletinin hitamına kadar devam etmiştir.

Devlet memurları. Hükûmet kuvvetleri ayrılmış olmadığı gibi devlet memurları ve

teşkilâtı arasında da vazifeler tam bir surette tefrik edilmemişti. Mülkî idare ile askerî teşkilât, hatta ilk zamanlarda mülkî idare ile adalet tevzii vazifeleri iyiden iyiye girgindi. Bununla beraber memurları, mülkiye ve kalem memurları, ulema ve asker diye birkaç sınıfa ayırmak mümkündür.

Nülkiye memurları. İdare memurları demek olan bu memurlar, sırasile kadılar, sancak beyleri (mirlivalar) ve beylerbeyiler (mirimiran idi. Kadılar, kazaların; sancak beyleri sancakların; beylerbeyiler de vilâyetlerin en büyük memurlarıdır. Kadıların ayni zamanda icrayı adalet vazifeleri olduğuna göre ilk idare taksimatında adalet ve idare vazifeleri müçtemi demektir.

Maiyetlerinde asker beslemedikleri için kazanın zaptı raptı ve kadının hüküm ve emirlerinin icrası kaza dahilindeki tımar ve zeamet erbabına ait bulunmakta idi. Sancak beyleri ve beylerbeyi ise ayni zamanda askerî ümeradır. Herbiri maiyetinde bir miktar asker besler, sefer esnasında idarelerine mevdu sancak ve vilâyetlerdeki tımar ve zeamet sahiplerinin hazırladıkları askerin başında olarak orduya iltihak ederlerdi. Şuhalde sancak beyleri ile beylerbeyilerin mülkî ve askerî iki nevi vazifesi mevcuttu. Sancak beylerinin alâmeti bir tuğ, beylerbeyilerinki iki tuğ idi. Beylerbeyilerin fevkında olmak üzere bir Rumeli ve bir de Anadolu beylerbeyliği vardı. Bunlar Rumeli ve Anadolu ordularının kumandanı demekti. Harp esnasında ordunun cenah kumandanlıkları şehzadelere tevdi edilmemiş ise bu vazifeler bu iki beylerbeyine ait olurdu.

Topkapı sarayında ocaklı sofa — Kapının ve ocağın oymaları, duvarların çinileri pek ziyade nefaseti haizdir

Sancak beyleri ile beylerbeyileri ekseriyetle saraydan yetişirlerdi. Filvaki devşirme çocuklarının kabiliyetlileri ayrılarak saraya alınır ve burada terbiye gördükten ve bir müddet padişahın hizmetinde bulunarak bölük veya üzengi

(miri âlem, miri ahır, kapıcıbaşılık gibi) ağalıklarından birine nail olduktan sonra sancak beyliği veya beylerbeylik ile çırak edilir, saraydan çıkarılırdı. Ekserî vezirler işte bu suretle saraydan ve beylerbeylikten yetişmişlerdir. Şuhalde en yüksek idare memurları saraya ve padişahın şahsına merbut kimselerden olurdu.

Kalem memurları. İlk zamanlarda, hükûmet vezaifinin o derece tefrikına ehemmiyet verilmemiş ve nezaret teşkilâtı yapılmamış olduğu için şimdi olduğu gibi devairi merkeziye müteaddit değildi. Bununla beraber Divanı Humayunun vazifeleri ile alâkadar ve kuyudatına hususî bir ehemmiyet verilen başlıca üç nevi muamelât vardı ve onlar için kalem teşkilâtı yapmak lâzımgelmişti: Divanı Humayunun mukarrerat ve muhaberatını kayit ve idare etmekle mükellef Divanı Humayun Kalemi, arazi kuyudunu tutan (Defteri Hakanî), maliye kayitlerine bakan (Hazinei Amire). Bu kalemlerin reisleri olan reisülküttap, nişancı ye defterdarların, Divanı Humayuna iştirak ettikleri yukarda görülmüştü. Bunlardan reisülküttabın bidayette ehemmiyeti nispeten mahdut olup Divanı Humayunun başkâtibi mevkiinde idi.

Reisülküttaplar bilhassa sefirlerle mükâlemeye, muahedelerin müzakeresine memur oldular ve İkinci Mahmudun son zamanlarında (hariciye nazırı) unvanını aldılar. Daha evelleri vezaret ve sadaret makamlarına çıkanlar olurdu.

Reisülküttabın maiyetinde vazife ifa eden (Hacegânı Divanı Humayun) divanda zabıt kâtipliği yaparlardı. Bunlar muhtelif kalem

memurlarının-şimdiki daire müdürleri gibi-mümtazlarından olurdu.

Nişancı ilk devirlerde kalem erbabının en mühimmi idi. Vazifesi, fermanları, divandan çıkan emirleri, askerî tevcihat demek olan arazi tevcihatını kayit ve tescil etmek, bunların usul dahilinde infaz ve cereyanına nezaret eylemek ve yeni fethedilen memleketlerin tahririne bakmak idi. Sonraları nişancının vazifelerinden bazıları ehemmiyet kespeden reis ve defter eminlerine intikal ettiği için vazifeleri mahdut kaldı. Son zamanlarda bunlara Tevkiii Divanı Humayun ismi de verildi. Son zamanlardaki defteri hakanî eminleri gibi defteri hakanî kuyuduna bakmağa memur oldukları için bu mühim vazife ciheti ile nişancılar yerine kaim oldular.

Defterdarlar maliye nazırları gibi devletin varidat ve masarifini kayit ve tescil ile mükelleftiler. Bidayette bir defterdar var iken memleket genişleyince Anadolu ve Rumeli defterdarı namı ile iki defterdarlık daha ihdas edildi. Asıl defterdarlara başdefterdar, bunlara da ikinci üçüncü defterdar denirdi. Ancak sonraları yine bütün maliye işleri başdefterdarlıkta temerküz ettirildiği için şıkkı sani ve salis defterdarlıkları unvanları ile Vak'ai Hayriyeye kadar devam eden diğerleri vazifesiz kaldı ve medarı taayyüş olmak üzere eski ricale tevcih edilir oldu.

On altıncı asırdan itibaren defterdarlara da nezaret tevcih olunduğu vakidir. Payitahttaki kapı defterdarlarından başka vilâyetlerde de (kenar defterdarları) vardı.

Ulema. Ulema sınıfının ifa ettiği rol pek

büyüktü. Daha ilk zamanlardan itibaren kadılar tevzii adalet ile beraber mülkiye işleri ile iştigal ederlerdi. İlk veziri azamın kazaskerlikten yetiştiği düşünülürse bu sınıfın askerî rüesadan bile daha ziyade ehemmiyeti haiz olduğu anlaşılır. İlmiye sınıfının usul ve nizamatının teessüs etmesi Fatih zamanına musadiftir. Filvaki Fatihin son zamanlarına doğru vazifesi evvelce yalnız orduya münhasır olan kazaskerlik, Rumeli ve Anadolu Kazaskerlikleri diye ikiye ayrıldı.

On beşinci asır nihayetlerine kadar başmüftülük vazifesi için müstakil bir memur yoktu. Padişahlar bu vazifeyi gâh Bursa ve gâh İstanbul kadılarına tevdi ettiler, fakat bazen fetva almak için başka ulemaya da müracaat ettikleri ve istedikleri tarzda fetva aldıkları olurdu. İkinci Bayazıt zamanında müftülük Zembilli Mevlâna Ali Cemaliye tevdi olundu. Kanunî zamanında bu zatın vefatı üzerine bu vazife (Meşihatı İslâmiye) namile Kemal Paşazadeye intikal etti.

Bu suretle ulemanın ötedenberi şeraiti islâmiye namına fetva vermek suretile hükümdarın vazifei teşriiyesine iştirakleri arttı. Padişahların hilâfet sıfatını takınmaları neticesi olarak şeyhülislâmlar, sadrazamlar ile ayni mertebede addolundular. Fakat hizmetinin meşihatte takarrürü bazı faideleri mucip olmuştu. Ezcümle bazı metîn şeyhülislâmlar, şeriat namına padişahların taşkınlıklarına azçok mâni olabildiler. Lâkin ahlâkı zayıf şeyhülislâmlar da şeriati, padişahların keyfine alet ettiler, islâmiyete ve devlete leke teşkil edecek fetvalar vermekten çekinmediler. Vilâyetlerde de ayrıca müftüler bulunurdu.

Ulema şu suretle yetişirdi: medreselerde tahsilini bir dereceye kadar ilerleten talebei ulûmun güzideleri muallimleri tarafından evvelâ (danişment) intihap edilirlerdi. Bunlar naip, imam veya mektep muallimi olabilirlerdi. Danişmentler bir müddet hariç, dahil ve sahan (sahn) derecesindeki medreselerde tahsile devam ettikten sonra sıraları gelince (mülâzim) olurlar ve bilâhare imtihan verebilenleri (müderris) liğe terfi eylerlerdi. Müderris olanlar uzun müddet tedrisatta bulunduktan sonra sıraları geldikçe mollalıklara, İstanbul Kadılığına, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliklerine ve en nihayet meşihate kadar yükselebilirlerdi. Müderrislikte terakki edemiyenler ise kadılıklara giderlerdi. Görülüyor ki ulema, skolâstik vadisinde olmakla beraber, pek çetin bir tahsil takip ederlerdi. Herkesin bu sınıfa girmesi kolay değildi. Şu cihetle şayanı kayittir ki ulema sınıfına mühtediler pek girmezdi; hemen kâffesi müslüman evlâdı idi.

Askerî teşkilât bozulduktan sonra ilmiye tarikında da tahavvüller oldu: İhtimal, padişahların ve muhariplerin müdahalelerine mahal kalmamak üzre ilmiye rütbeleri ulema evlâdına hasredilmek istendi. Ve fakat ifrata vardırılarak (beşik ülemalığı) gibi gülünç bir vaziyet ihdas olundu. Filhakika devletin inhitat devrinde, doğar doğmaz kendilerine müderrislik rütbesi tevcih edilen ulema evlâdı vardı. *Beşik ülemalığı* budur. Bu usulün eski tarzda olsun ilmî meziyetlere malik ulema yetiştirmesi kabil olmazdı. Bu suretle yetişen cahil ve mutaassıp sarıklılar, mevkilerini muhafaza için tezvir ve fesat yoluna döküldüler, sonralara doğru her türlü

yeniliğe düşman olan yeniçeriler ile elele verdiler, irticaları körüklediler.

Tanzimattan ve hatta meşrutiyetten sonra bile meşihat ve ilmiye sınıfı azçok eski mevkiini muhafaza etti. Bir taraftan devletin tecdidine çalışılır ve meselâ asrî devletlerde olduğu gibi teşriî meclisler ve adlî teşkilât vücude getirilirken diğer taraftan (Babı Fetva) ve (mahakimi şer'iye) ipka edilmişti. Verilen izahata nazaran maarif ve adalet tevzii vazifesi ilmiye sınıfına aitti. İlk zamanlarda kadılar lâyenazil olduğu için istiklâl ile vazifelerini ifa ederlerdi. On yedinci asır nihayetine doğru kadıların birer sene müddetle vazife ifa etmesi usul ittihaz edildi. İstanbul kadısının asıl vazifesinden başka ticarete, sanayie, mamulât ve erzaka nezaret gibi bir vazifesi daha vardı.

Asker sınıfları. Osmanlı Devleti teşkilâtının en mühimmi askerî teşkilâttır. Devletin kurulması sırasında ordu teşkilâtı yoktu. İcap ettikçe beyin daveti üzerine aşiret delikanlıları harbe giderdi. Devlet ehemmiyet kazanınca en mühim kısmı (yaya) namile piyade olmak üzere bazı askerî teşkilât yapıldı. Bunlar sefer esnasında ulûfe (maaş) alırlar, harpten sonra memleketlerine dönerlerdi. Bu askerin daimî olmaması mahzurlu görüldü. Hükümdarlar kudretlerini artırmak, devleti merkezîleştirmek te istiyorlardı. Bunun üzerine Orhan ve birinci Murat zamanında yeni askereî teşkilât vücude getirildi. Bu teşkilâtın tekemmül .ettiği devirde, osmanlı ordusu muvazzaf ve maaşlı olup olmamak noktalarından (kapukulu) ve (erbabı tımar ve zeamet) olmak üzere iki, vazifeleri itibarile de

(1) piyade: yeniçeri gibi (2) süvari : payitaht kapukulu süvarisi ve eyalet sipahisi, (3) bahriye askeri olmak üzere üç sınıftan mürekkep addolunabilir.

Kapukulu askerleri. Kapukulu, padişahların hassa askerleri demektir. Bunlar devlet hazinesinden ulûfe ve yevmî tayinat ile muvazzaf idiler. Bir kısmı sulh zamanında payitahttaki kışlalarda ikamet ederler, sefer zamanında da padişahın maiyetinde bulunurlardı. Diğer kısmı ise şehir ve kalelerde muhafızlık yapardı. Kapukulu, başlıca iki kısımdan mürekkepti: piyade ve süvari.

Kapukulu piyadesi. Kapukulu piyadesi (1) yeniçeriler (2) acemi oğlanları (3) cebeciler (4) topçular (5) top arabacıları (6) kumbaracılar (7) sakalar gibi yedi ocaktan mürekkep ise de en meşhurları yeniçerilerdir. Bu askerler Osmanlı Devletinin diğer devletlerden evvel ihdas eylediği daimî ve muvazzaf orduyu teşkil eder.

Yeniçeri ocağı. Yeniçeri ocağı devletin ilk zamanlarında teşkil edildi. Kanunî zamanına doğru tekemmül etti. Ocak nizamatına göre yeniçerilerin yalnız (devşirme) çocuklarından alınması, yani yeni fethedilmiş memleketlerdeki hıristiyan aileleri çocuklarından devşirilmesi, kendi kışlalarından başka yerde yatmamaları, kendilerine islâm terbiyesi verilerek ibadete ve ülülemre itaate alıştırılmaları, terfilerinin kıdem sırasile olması, tediplerinin kendi zabitleri vasıtasile icra edilmesi, askerî talimden başka bir şeyle meşgul olmamaları, erkekliğe yakışmıyacak süslerden kaçınmaları, tekaüt olmadıkça

evlenmemeleri ve sakal bırakmamaları... lâzımdı.

Ocağın teşkilâtı. Yeniçeri ocağı (cemaat), veyahut (yayabeyler) (bölük) veya (bölüklüler) ve (sekban) veya (seymenler) namile üç sınıfa ve tabur makamında yüz doksan altı (orta) ya ayrılırdı.

Ortaların adedi ocağın ilgasına kadar sabit kalmış ise de orta mevcutları zamana göre altmış, yetmiş kişiden iki üç bin kişiye kadar değişmiştir. Filhakika yeniçeriler Fatih ve Kanunî zamanlarında on, on iki bin kadar iken Üçüncü Mehmet zamanında kırk beş bine ve bir aralık miktarları tenzil edildikten sonra tekrar yükselerek Üçüncü Selim zamanında yüz on bine ve İkinci Mahmut devrinde de yüz kırk bine baliğ olmuştu. Ortaların yüz bir adedi (cemaat) i, altmış bir adedi (bölük) ü ve altmış dört adedi de(sekban) ı teşkil etmekte idi.

Cemaat ortalarının ekserisi hudut muhafazasına memur idiler. Yalnız (60) tan (63) e kadar dört orta padişahın maiyetinde istihdam olunurlar ve (solak) ismini alırlardı. Çizmeleri sarı idi. Başlarında (üsküf), arkalarında yeşil kadife elbise bulunurdu.

Bölük ortalarının otuz biri İstanbulda, mütebakisi vilâyetlerde istihdam edilirdi. İstanbuldakiler padişahın ve sancakı şerifin muhafızı addolunurlardı. Mestleri kırmızı idi.

Sekban veya seymenlerin yalnız bir ortası İstanbulda bulunurdu ve padişahın avcılarını teşkil ederdi.

Yeniçerilerin mütekaitlerine (oturak), ocaktan tahsisat alan yeniçeri eytamına ise (fodla haran) derlerdi.

Yeniçeri ortalarından herbirinin anahtar, balık, kalyon demiri gibi birer alâmeti vardı. Bu alâmetler oda ve kulluklarının kapıları ile bayraklarında menkuştu. Sonraları yeniçeri efradı ortalarının nişanlarını kol ve baldırlarına da döğdürmeği âdet etmişlerdi.

Yeniçeri ümerası ve zabitleri. Yeniçeri ocağının erkânı ve maruf tabirlerile (daire) veya (katar) ağalarının en mühimleri teşrifat sırasile şunlardı: yeniçeri ağası, sekban başı, kul kâhyası veya kethüda bey, zağarcı başı, samsuncu başı, turnacı başı, serhat ağası, İstanbul ağası, solak ağaları, ocak imamı, beytülmalcı, başçavuş, mahzar ağa, kâhya yeri, kâtip veya yeniçeri efendisi..... Bunlara katar ağaları denmesi terfilerinin sıra ile olmasından idi.

Yeniçeri ağası, ocağın âmir ve kumandanı idi, Yeniçeriler kendisine kul ağası derlerdi. Bazı vazifeleri dolayısile harbiye nazırlarına benzerdi. Ağa kapısı [1] ve ağa divanı, bütün asker işlerinin görüldüğü yerlerdi. Ağanın vazifeleri, Divanı Humayunda bulunmak, ağa divanına riyaset etmek, kale ve istihkâmlarda bulunacak askerlerin miktarını tayin eylemek, payitahtın inzıbat ve asayişine bakmak, yangın olduğu zaman sadrazamla beraber hazır bulunmak idi. Gece veya gündüz haftada birkaç defa sokak ve çarşıları teftiş eder, indelicap kullanılmak üzere arkasında falaka ve değnek taşıyanlar bulunurdu.

Sefere gidilirken önünde ocağa mahsus tuğ ve beyaz bayrak çekilir, arkasından da dört yedek at götürülürdü. İki yanında (şatır) lar, arkasında da ocak mehterhanesi yürürdü. Hulâsa gerek sulh gerek sefer zamanında eskidenberi mutat merasim ve teşrifata tamamen riayet olunurdu.

[1] Süleymaniye camii arkasında son zamanlarda yanan eski meşihat binasında idi.

Süleymanı Kanunî devrinde ağanın tahsisatı yevmiye beş yüz akçe ve ayrıca (saman pahası) diye senevî seksen bin akçe kadar idi. Yeniçeri ağalarından rumeli beylerbeyliği, kaptan paşalık, vezaret ile sadarete terfi edenler olurdu. Azlolunanlar ise bir sancak beyliğine tayin olunurlardı.

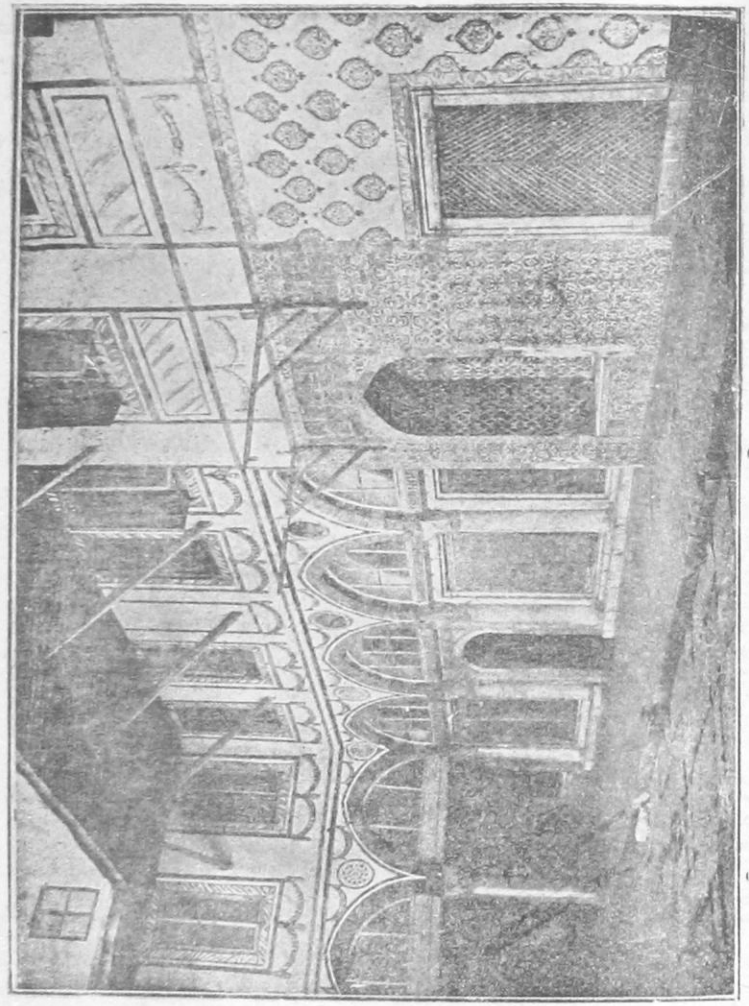
Sekban başı ilk zamanlarda sekban ortalarının ağası idi. Yeniçeri ağalığının sonradan ihdas olunduğu zannedildiği için sekban başının bir zamanlar bütün ocağın da âmiri olduğu tahmin edilmektedir. Yeniçeri ağasından sonra ocağın en büyük zabiti sekban başı olduğu cihetle ağa İstanbulda bulunmadığı zaman (aza kaymakamı) namile kendisine vekâlet ederdi.

Kul kethüdası (ağa muavini) mevkiinde idi. Ocaktan yetişme olduğu ve usul ve nizamata vâkıf bulunduğu için padişah tarafından nasbedilen ağaya karşı usul ve teamülâtı muhafazaya çalışır ve büyük bir nüfuza malik bulunurdu. Ocağın idaresine bakan, harp esnasında askerî tertibatta bulunan o idi.

Zağarcıbaşı ile samsuncubaşı ve turnacıbaşı ağa divanının tabiî azası idi. Ağa divanı Yavuz Selim zamanında tertip olunduğu cihetle bunların da o vakit ihdas edildiği tahmin edilmektedir.

Bunlardan samsuncubaşı av ve ordu köpeklerinin muhafızı olan askere kumanda ederdi. Turnacıbaşının vazifesi icap ettikçe Rumeliye gidip çocuk devşirmek idi.

Serhat ağası kale ve istihkâmlarda bulunan yeniçerilerin âmiri idi.

Topkapı sarayında harem dairesinin bir kısmı: Vallde Taşlığı

İstanbul ağası da acemi oğlanlarının kumandanı idi. Ayni zamanda payitahtın da bir nevi merkez kumandanı sayılırdı.

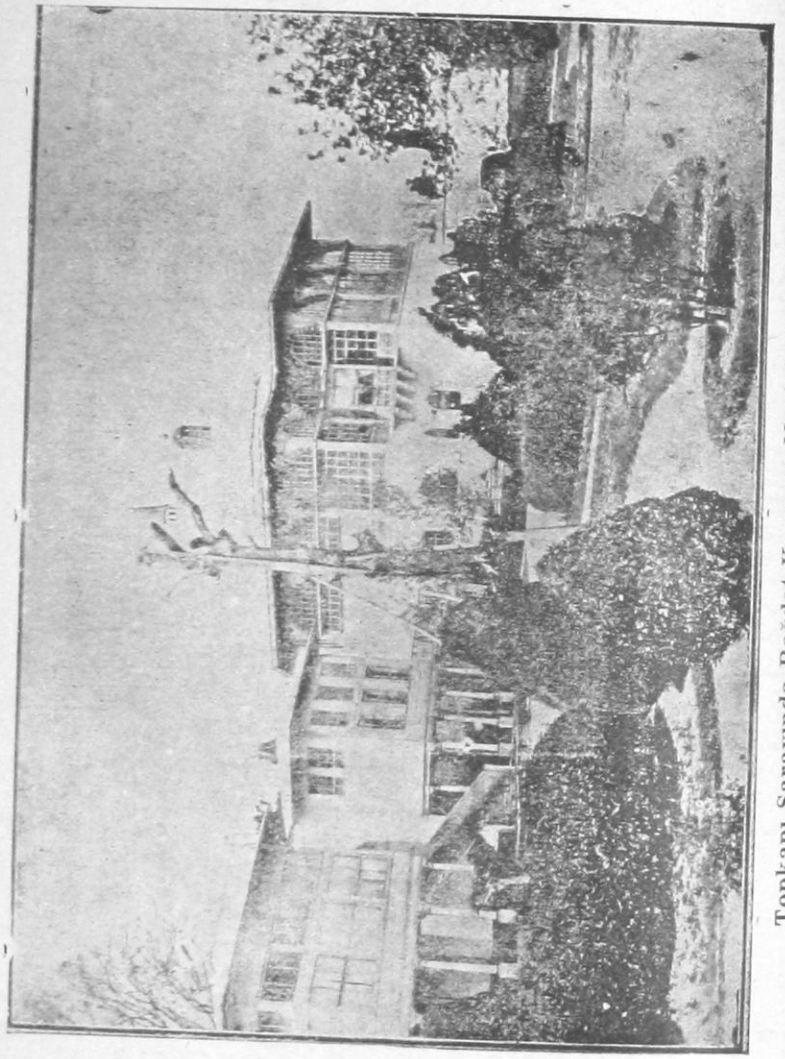
Solak ağaları padişah maiyetinde bulunan dört ortanın ağalarından ibaretti. Beytülmalcı bir orta âmiri ve ocak veznedarı, başçavuş divanın ve ocağın teşrifatçısı, mahzar ağa kasa kapısının muhafızı ve ocağın kapı çuhadarı idi. Ağanın emirlerini o tebliğ ettirirdi. Kâtip te ocağın kütük namı verilen künye defterini tutardı.

Ocağın bu büyük zabitlerinden başka her ortanın çorbacı, odabaşı, vekilharç, bayraktar, başeski, usta, başkarakullukçu gibi zabitleri vardı. Kaşıkçı başı denilen çorbacı orta kumandanıdır. Odabaşı ikinci âmir, vekilharç idare memuru, başeski kıdemli zabittir.

Yeniçerilerin ulûfe ye tayinleri. Ocağın ilk teşkilinde her nefere yevmiye bir akça ulûfe verilirken bu miktar bilâhare tedricen arttırıldı ve beş altı akçaya kadar çıktı. Seferler tevali ettikçe verilen terakkilerle bazı emektarların yevmî ulûfesi on, on beş akçaya ve (Serdengeçti) ve (Dalkılıç) isimlerini taşıyan fedailerden sağ kalanların ulûfesi daha ziyade yükseldi. Hele daha sonraları akçanın ayarı bozulup kıymeti tenezzül edince yevmî ulûfeleri de yirmi, yirmi beş akçaya kadar çıkarmak lâzımgeldi.

Bu ulûfeden maada her orta için muayyen olan ekmek, et, yağ, bulgur, mum ve neferler için elbise veya bunların bedelleri usul ve merasim dahilinde tevzi edilirdi.

Ulûfe her ay verilmeyip üçer aylık olmak üzere senede dört taksit ile tediye edilmek âdetti. Bu dört taksit arabî aylarının birer harfinden mürekkep isimlerle yadedilirdi; "*msr*„ (muharrem, safer, rebiülevvel), "*rcc*„ (rebiül-

Topkapı Sarayında Bağdat Kasrı ve Mustafapaşa Köşkü
Bağdat kasrı Dördüncü Murat zamanına yani on yedinci asra ait eserlerdendir.

âhır cemaziyelevvel, cemaziyelâhır), "*bşn*„ (recep, şaban, ramazan), "*şzz*„ (şevval, zilkade, zilhicce).

Ulûfelerin tevzii salı günü olurdu. Salıdan evvelki pazar günü yeniçeri efendisi çıkacak mevacibin defterini sadrazama takdim eder ve ocak zabitleri de teşrifat sırasile sadrazamın huzuruna girerlerdi.

Tevzi günü Divanı Hümayun erkânı Kubbealtında toplanır; ekseriyetle sefirler de hazır bulunurdu. Yeniçeriler zabitlerile birlikte sarayın orta kapısı önüne gelirler, sadrazam ve saireyi selâmlarlardı. Bu esnada saray matbahında hazırlanıp orta kapı önüne konan çorba, pilâv ve zerde kul kâhyasının, elbisesinin eteğile, verdiği işaret üzerine yaniçeriler tarafından alınır ve avluda yenmeğe başlanırdı. Askerin yemek yemesi itaate delâlet ettiği için hemen kurbanlar kesilirmiş. Yemekten sonra yeniçeriler yine orta kapıya gelirler ve beklerlerdi. Bu sırada başçavuş Kubbe önündeki bir yerde durur, ellerini çaprast olarak göğsüne kor, yüksek sesle yeniçeri gülbanki [1] çeker. Müteakiben (birincinin ağa bölüğü) diye bağırırdı. Kara kullukçulardan biri (burada) diye cevap verince başçavuş (haydi) der demez bölük neferleri hemen koşarlar ve kendilerine mahsus olarak ortaya konan meşin keseler içindeki paraları kapışırlardı. Bütün ortalar ayni sual ve cevaplarla ulûfelerini alırlardı. Yalnız altmış beşinci orta çağrıldığı zaman cevap verilmezdi. Çünki bu orta Genç Osmanın katline iştirak ile müttehimdi. Başçavuşun bu ortayı üçüncü defa çağrışında (yoktur) cevabı verilir, başçavuş ta (yok olsun) diyince bütün neferler tarafından bir ağızdan (yok olsun) diye bağrırlardı. Ulûfe tevzii bitince keseler omuzlarında olduğu halde neferler odalarına dönerler ve ertesi günü de çorbacılar tarafından keseler muhteviyatı istihkaklarına göre efrada taksim edilirdi. Bu esnada (tas parası) diye müşterek masraflar için yüzde hesabile bir miktar para orta sandığına bırakılırdı.

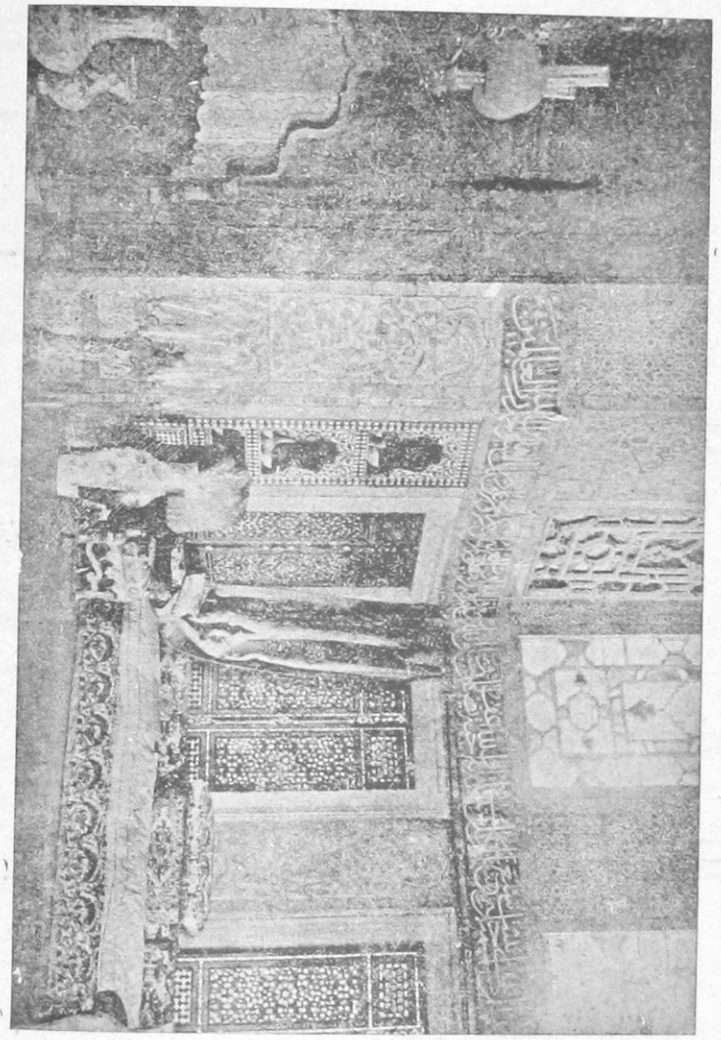
---

[1] Gülbank şu idi: Allah, Allah, İllallah, baş üryan, sine püryan, kılıç al kan. Bu meydanda nice başlar kesilir, hiç olmaz soran. Eyvallah, eyvallah, kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan. Kulluğumuz padişaha ayan. Üçler, yediler, kırklar, gülbanki muhammedî, nuru nebi, keremi Ali, pirimiz hünkârımız Hacı Bektaşı Veli demine, devranına hu diyelim hu!...

Padişah birinci ortanın yoldaşı sayıldığı için bir iki gün sonra yeniçeri kıyafetile kışlaya gelir, ulûfesini alır. Müteakıben de ağa kapısından geçerek ızharı emniyet için ağanın verdiği şerbeti at üzerinde içerdi.

Yeniçeri kışlaları. Yeniçeriler İstanbulda Eski ve Yeni Odalar namile maruf iki mahaldeki kışlalarda otururlardı. Eski Odalar Şehzade camii karşısındaki dükkânların arkasında idi. Yeni Odalar ise Aksaray civarında Etmeydanında kâindi. Odaların ortasında bir meydan, onun orta yerinde de Orta cami dedikleri kışlaların camii mevcuttu. Asker kıyamları zamanında önayak olan ulema bu camide toplanırdı. Vak'ayı Hayriyede bu odalar ve cami yıkılmıştır.

Acemi oğlanlar. Yeniçeriler acemi oğlanlarından yetişirdi. İlk acemi oğlanlarını akınlar ve muzafferiyetler dolayısile elegeçirilen genç esirlerin teşkil ettiği tahmin olunmaktadır. Filvaki Murat Hüdavendigâr zamanında esirlerin miktarı artınca ulemadan Kara Rüstemin ihtarı üzerine diğer ganimet mallardan olduğu gibi esirlerden de humus alınması karar altına alındı. Devletin ve daha doğrusu padişahın hissesine düşen ve humsu, şer'î olarak alınan genç esirlerin terbiye ve bilâhare asker edilmesi düşünüldü ve bunun için kışlalar yapıldı. İşte ilk acemi oğlanlar bunlardır. (Devşirme) mahsulü olan hıristiyan çocukları da ayni suretle yetiştirilmek üzere kışlalara gönderilirdi. Acemi oğlanları alelûsul Edirne ve Gelibolu, Galatasaray kışlalarında bir müddet talim ve terbiye gördükten, türkçeyi iyice öğrendikten sonra meziyet ve kabiliyetlerine göre muhtelif yerlere tevzi olunurlardı. Buna (çıkma) denirdi. Güzideleri İstanbulda padişah sarayına alınırlar, orada Enderun Mektebinde tahsillerine itina edilirdi; nihayet padişahın hizmetine

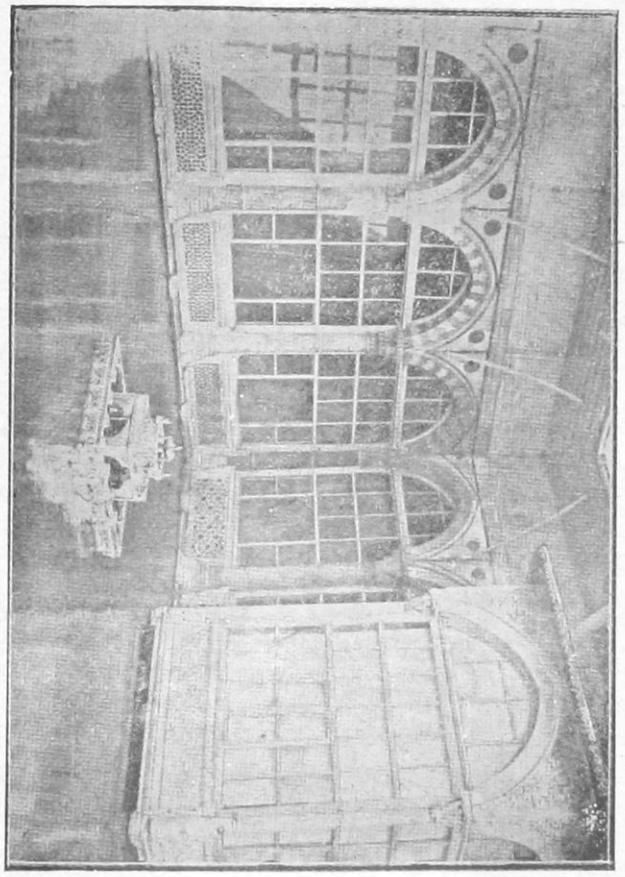
Topkapı Sarayında Bağdat Köşkünün dahili
(Dördüncü Murat zamanında inşa ettirilmiştir.)

memur olurlardı. En ziyade temayüz ve terakki edenler bittabi bunlardı. Acemi oğlanların birkaç bin kişisi de İstanbul, Edirne sarayları ile padişaha ait muhtelif bahçe ve bostanlarda bostancılık ve yine saraylarda kayıkçılık etmek üzere tefrik olunurdu. Bunlar bilâhare ayrı bir ocak addolundular. Diğer vazifelerinden maada saray ve civarlarının korucu ve muhafızlığını da ifa ediyorlardı. Âmirleri olan bostancı başı da sarayın mühim bir icra aleti idi.

Oğlanların mütebaki kısmı mümarese kazanarak harp ve darbe kadir bir hale gelince ve münhal vukuunda kapıkulu ocaklarına tevzi olunurlardı. Ayrıldıkları kışlaya geldikleri zaman isimleri kütüğe (künye) kaydolunurdu. Müteakıben birer birer odabaşının önünden geçerlerdi. Oda idaresi altında bulunacaklarını ihtar etmek üzere enselerine birer tokat yerleştirirdi. Ortalara ayrılan acemi oğlanları ocağının âmiri de İstanbul ağası idi. Bu ocak devşirme usulünün ilga edildiği on yedinci asır ortalarına kadar devam etmiştir.

Yeniçeri ocağının bozulması. On altıncı asrın son rub'una kadar yeniçeri nizamatına büyük bir itina ile riayet edilmiştir. Hariçten girmeğe pek çok talip olduğu halde hiçbir kimse kabul edilmezdi. Nihayet Üçüncü Murat zamanında şehzadelerin pek meşhur olan sünnet düğünü bu nizamatın ihlâline sebep oldu. Taltif edilmek istenilen cambaz ve hokkabazların gösterdikleri arzu üzerine yeniçeri ocağına kaydolunmaları için padişah iradesi çıktı. Yeniçeri ağası protesto makamında istifa etti. Fakat halefi iradeyi tatbikten istinkâf etmedi. Bu

suretle ne oldukları belli olmıyan birçok kimseler şunun bunun iltimasile ve ulûfe hatırı için ocağa girmeğe başladı. Kıymetsiz efrat çoğaldı, hazinece ulûfe yetiştirilemez oldu.

Topkapı Sarayında Bağdat Köşkü arkasındaki mermer havuz
Sağda perdeleri örtülü kısım Hırkai Saadet dairesi, soldaki kısım da Revan Köşküdür

Artık eski sıkı kayitlere de bakılmaz olmuştu: Yeniçeri efradı teehhül ediyor, kışlada ikamete lüzum görmüyor, esnaflık ile meşgul oluyordu. Kışlada oturanlar ekseriyetle mütekait ve âciz

olanlardı. Bundan maada yeniçeriler çok defa (veledeş) namile gûya evlâtlık edindikleri serserileri ocağa kaydettiriyorlardı. Devşirme usulü ilga edildikten sonra bu suiistimal daha ziyade arttı. Taşralardan İstanbula gelenleri yakalıyan yeniçeriler ocağa götürüyorlar ve bir (sofa tezkeresi) [1] aldırarak yeniçeri yapıyorlar, bu suretle bir nevi kumüsyonculuğa dökülüyorlardı. On sekizinci asır ortalarına doğru yeniçeri ulûfeleri esham gibi de alınıp satılmağa başladı. Bazı kimseler yeniçerilerin elindeki yeniçerilik beratlarını mubayaa ederler, akarlarından irat alır gibi bunları göstererek çıkan ulûfeleri alırlardı. Bunlara(müfthar) derlerdi. Hulâsa yeniçeri ocağı, o da kâğıt üzerinde olmak üzere, kemiyeten ehemmiyet kazandı ve fakat kıymeti harbiyece sıfıra indi. On sekizinci asır sonlarındaki muharebelerde fahiş hezimetlerin bundan mütevellit olduğu yukarıki bahislerde de gösterilmiştir.

Cebeciler. Cebeciler de kapukulu piyadesindendir. Yeniçeri ocağı gibi cebeci ocağı da ortalara ayrılırdı. Tophane ile Ayasofya civarındaki cebeci kışlalarında otururlardı.

Vazifeleri her nevi silâhları ve mühimmatı muhafaza, tamir, temizlemek ve nakletmekti. Şu halde cebecilerin bir kısmı topçu ustaları kamacılar ve marangozlar gibi san'at erbabı idi. Harp esnasında en mühim vazifeleri silâh ve mühimmat sevketmek olurdu.

Bidayette miktarları pek az iken on altıncı asır sonlarına doğru yedi sekiz bin kişiye baliğ olmuşlardı.

[1] Sofa tezkeresi ocağa kaydolanlara, muayyen bir şekilde muharrer olarak, verilen tezkeredir.

Topçular. Kapukulundan sayılan topçular top namlusu döken ve kundak imal edenlerle topları kullananlardı.

Bunların mühim bir kısmı vilâyet ve serhatlardaki kalelerda, bir kısmı da İstanbulda idi. Yerleri Tophanede idi.

Top arabacıları, kumbaracılar ve sakalar. Top arabacıları, topları sevk ve tahrik ile mükelleftiler. Kumbaracılar havan topları demek olan kumbaraları kullananlardı. Sakalar da gerek sulh gerek harp zamanında orduya su yetiştirmeğe memur idi.

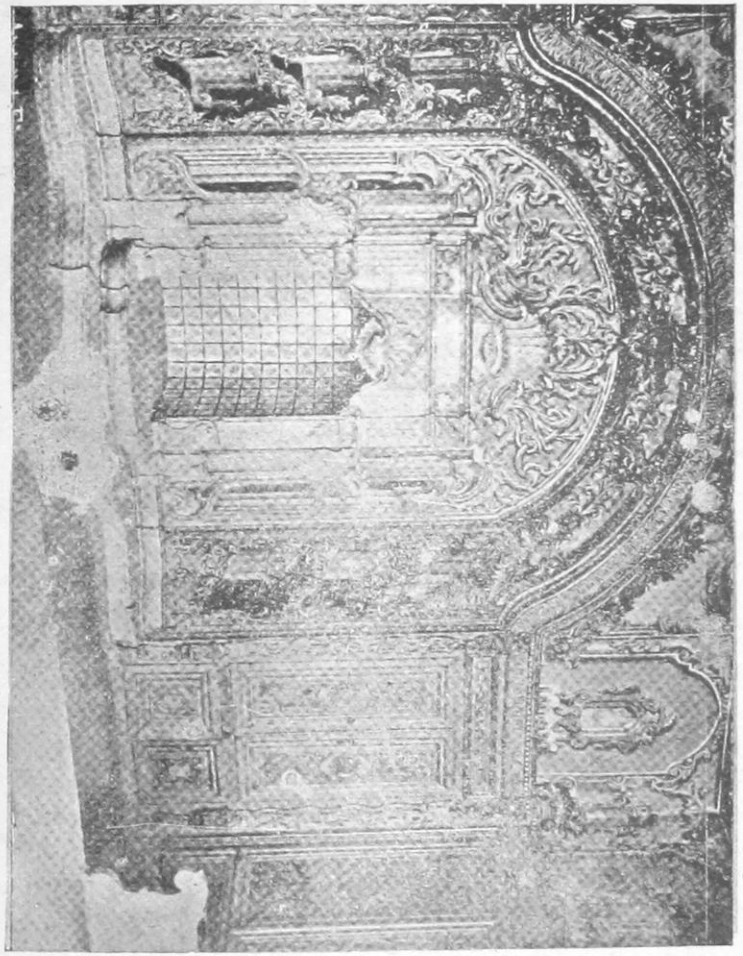
Kapukulu süvarisi. Memleket genişledikçe tımarlı sipahisi, yani eyalet süvarisi de arttı. Bunlara karşı muvazeneyi, muhafaza eden ve saltanat merkezinde bulunan yeniçeri kâfi görülmedi; kapukulundan sayılmak üzere muvazzaf bir süvari ocağı ihdas edildi. Bu ocak evvelâ Birinci Murat zamanında Rumeli Beylerbeyisi Timurtaş Paşa tarafından (Ebnayi Sipahiyan) namı ile ve sipahilerin çocuklarından teşkil edilmişti. Bunlar bilâhare, (sipah), (silâhtar), (ulûfeciyanı yemin ve yesar), (gurebayı yemin ve yesar) namları ile altı bölüğe baliğ oldu.

Bölüklerin ikisine baş, ikisine orta, diğer ikisine de aşağı derlerdi. (Sipah) a kırmızı (silâhtar) a sarı ve diğerlerine de alaca bayrak dedikleri de olurdu. Ağaları Divanı Humayunun tabiî azasından idi. Bunların kışlaları yoktu. Bidayette İstanbulda otururlarken bilâhare atlarını kolaylıkla besliyebilmeleri için İstanbuldan Bursa ve Edirneye kadar olan köylerde oturmalarına müsaade olundu. Ulûfe çıktıkça İstan-

bula gelip alırlardı. Hassa süvarisi demek olan bu ocağın mevcudu Kanunî Süleyman zamanında yedi bin kadar iken sonraları yirmi bini bulmuştur. Altı bölük efradından üç yüz kadarı mülâzim namile ayrılır, sefer zamanında emirber hizmetinde istihdam olunurdu. Müruruzamanla bazı vergilerin cibayetine ve iltizam işlerine iştirakleri bölüklerin tefessühünü mucip olmuştur.

Eyaletlerin ve arazinin idaresi— Eyalet süvarisi. Yukarda mülkiye memurlarından bahsederken mülkî teşkilât ile askerî teşkilâttan bir kısmının bir olduğu mülkiye memurlarının ayni zamanda askerî vazifeler ile mükellef bulundukları söylenmiş idi. Evvelce zikredilen beylerbeyiler, sancak beyleri ve maiyetlerinde bulunan askerler, devletin, bir kısmı payitahtta bulunan, muvazzaf ve ulûfeli askerlerine mukabil gayrimuvazzaf eyalet süvarisini teşkil ederler. Bunlara hazineden maaş veya yevmiye verilmezdi. Bunların medarı taayyüşü (dirlik) denilen arazinin vergi hasılatı idi. Bu sebeple bu teşkilâtı anlamak için evvelâ eyaletler ile arazinin nasıl idare edildiğini bilmek lâzımdır. Daha evvel de görüldüğü üzre hudutlar genişledikçe memleket, miktarları artmak üzere eyaletlere, eyaletler sancaklara, her sancak ta kazalara ayrılırdı. Geniş araziyi ihtiva eden bu taksimat dahilinde yaşıyan halkın parça praça arazi üzerinde tasarruf haklarına bittabi ilişilmezdi. Arazi sahipleri arazilerini istedikleri gibi ekmekte ve işletmekte serbest idiler; sâylerinin semeresi de kendilerine aitti. Lâkin hasılatın üşrü ile ferağ ve intikal vukuunda muayyen bir harç gibi

vergiler ve arazi mahlûl olduğu zaman tapu misli almak devletin hakkı idi. Şu halde arazi üzerinde hem mutasarrıfının hem de devletin

Topkapı Sarayında harem dairesinde bir oda
Bu odanın tezyinatı ve tarzı on sekizinci asra aittir.

hakkı vardı. Devlet veya onun tevcihatına nail olanlar arazinin sahibi addedilir, yalnız tasarruf hakkı efrada verilmiş sayılırdı. Lâkin devletin

idaresi, şimdi olduğu gibi, pek merkezî değildi; bugün asrî devletlerde olduğu veçhile devletin bütün varidatı hazine memurları tarafından tahsil ve yine onların eli ile sarfedilmezdi; bazı vazife ve hizmetlere mukabil varidatın bazı kısımlarının tahsil vazifesi ile beraber müstahiklere tahsis olunduğu vaki olurdu. Bu halde o varidat hazineye girmeden müteferrik eller marifetile sarfedilmiş bulunurdu. İşte eyalet ve sancakları idare etmek ve harp zamanı için muayyen miktarda süvari askeri hazır bulundurmak gibi bazı hizmetlerin ifası bu yolda bazı arazi hasılatının müstahiklere tahsisi ile temin edilirdi. Bununla beraber şu ciheti zikredelim ki bir vilâyet arazisinin hasılatı, mutlaka o vilâyet dahilinde vazife yapanlara tevcih edilmezdi; payitahttaki vezirlerin, memurların ve diğer hizmet erbabının da maaşlarına mukabil verildiği, hatta devletin ve sarayın masrafına karşı padişah namına alındığı da olurdu.

On altıncı asra doğru tekemmül eden idarei arazi usulü mucibince bir memleket zaptolunınca arazisi nişancılar tarafından yazdırılır, her kariye ve kazanın nüfusu, hanesi, üşür hasılatı, orman ve mer'aları deftere geçirilir, sonra arazi usul ve nisbeti dahilinde ve padişahların iradesi ile has, ziamet, tımar, vakıf ocaklık ve yurtluk namlarile taksim ve tevcih edilirdi.

Mukayyet hasılatı yüz bin akçeden fazla olan (dirlik) ler, has namını alırdı.

Padişaha, şehzadelere ve sultanlara ayrılan haslar onların şahıslarına mahsustu. Vezirler, beylerbeğiler ve

sancak beyleri memurlar ve bendegân da mansıplarına ait olan haslardan istifade ederlerdi. Mansıp kime verilirse has ta ona intikal etmiş olurdu. Bu nevi has sahipleri sefer olduğu zaman hasılatın asgarî her beş bin akçası için atı, silâhı, techizatı tam bir (cebelû) götürmeğe mecburdu. Lâkin has sahipleri ekseriyetle mecbur olduklarından daha fazla cebelû ile sefere iştirak ederler ve takdire mazhar olurlardı.

Yirmi bin ile yüz bin akçe arasında hasılatı olan birliklere zeamet denirdi. Bunlar da ilk beş bin akçeden maada her beş bin akçe için sefere bir (cebelû) götürürlerdi.

Bu dirlikler ikinci derecede mühim memurlar veya büyük yararlıkları görülmüş harp erbabına çok defa kaydi hayat şartile tevcih olunurdu.

Hasılatı üç bin akçeye kadar olan dirliğe ise tımar derlerdi Bu hasılatın ilk üç bin akçesi (kılıcı tımar) ismini alır ve tımar sahibine ait bulunurdu. Kanunen bu miktardan sonra her üç bin akçe için tımar sahibinin bir cebelû hazır bulundurması lâzımdı.

Tımar sahiplerinin ekserisi asker ve fatih evlâdı idi. Devletin temeli asıl bunlardı. Bunların, tımarlarından başka yerde ikametleri memnu idi. Bu sayede tımar erbabı, daima vazife başında olarak sefere hazır bulunur, asayiş ve inzıbatın muhafazasına yardım, arazi hasılatının artmasından müstefit olacağı için, istihsalâtı teşvik eder, ahaliye tohum ve hayvan verir, ikrazda bulunur, hulâsa halk ile temas ederek onların hamisi vazifesini görürdü. Kendileri de hayvan besler, askerlik an'ane ve mümareselerinin devamını temin eylerlerdi. Tımarın en mühim kısmı (eşkinci tımarı) denilen harp ve darp erbabının tımarları idi.

Bunlar, sancak beylerinin bayrağı altında bizzat ve cebelûlerile birlikte sefere geçerler yani giderlerdi. Müstahfız tımarı ile hizmet tımarı namlarını alan diğer iki nevi tımar pek azdı. Kale muhafızlarının tımarları (müstahfız), cami, imam ve hatipleri ile bazı saray erbabı hizmetinin tımarları (hizmet) tımarlarından idi. Tımarların çoğu kaydi hayat şartile verilirdi. Bazan tımarların büsbütün temlik edildiği de olurdu ki bu takdirde tımar bilâkaydü şart vereseye intikal ederdi.

Tımar ve zeametlerden sahiplerinin istifadesi yukarda zikredilen hasılata munhasır olup yoksa bu arazi çiftlik demek değil idi. Bir arazinin mutasarrıfı vefat etse bile o arazi dirlik sahibi tarafından muhafaza edilemez, mutlaka o kaza ahalisinden birine tapu mislile teffiz olunmak lâzımgelirdi.

Sahibi vefat edince bir tımar veya zeamet, harbu darba kadir oğlu varsa, ona tevcih edilirdi. Çocuk küçükse büyüyünciye kadar cebelû göndermek şartile yine ona verilirdi. Çocuksuz ölenlerin dirlikleri cebelûlerden müstahak olduğu tebeyyün edenlere tevcih olunurdu. Lâkin çok defa bir dirlik tevcih edilirken hasılatın bir kısmı tenzil edilir ve terakkiye müstahak olanlara verilirdi. Bu suretle bir zeamet tımara ve bilâkis tımar da zeamete tahavvül edebilirdi.

Sefere gidilirken asayişin ve dirliklerin muhafazası için dirlik sahiplerinin onda biri (korucu) namile memlekette kalır. Diğerleri orduya iltihak ederler, yoklama yapılarak ayrı ayrı defterlere kaydolunurlardı. Sefer uzarsa içlerinden bir kısmını harçlık getirmek üzere de

memlekete göndermek âdetti. Dirlik sahipleri ihtiyarladıkları zaman tımarlarının terakki kısmı ile tekaüt edilirler, esası başkasına tevcih olunurdu.

Arazi kuyudat ve tevcihatı, devletçe haklı olarak pek ehemmiyetli addedilirdi ve bir hasın zeamete veya zeametin tımara tahvili velhasıl dirliğin mahiyetinin tebdili mutlaka padişahın iradesine, nişancının bizzat kaydi tashih etmesine ve fermanın tuğrasının da sadrzam tarafından çekilmesine mütevakkıf idi.

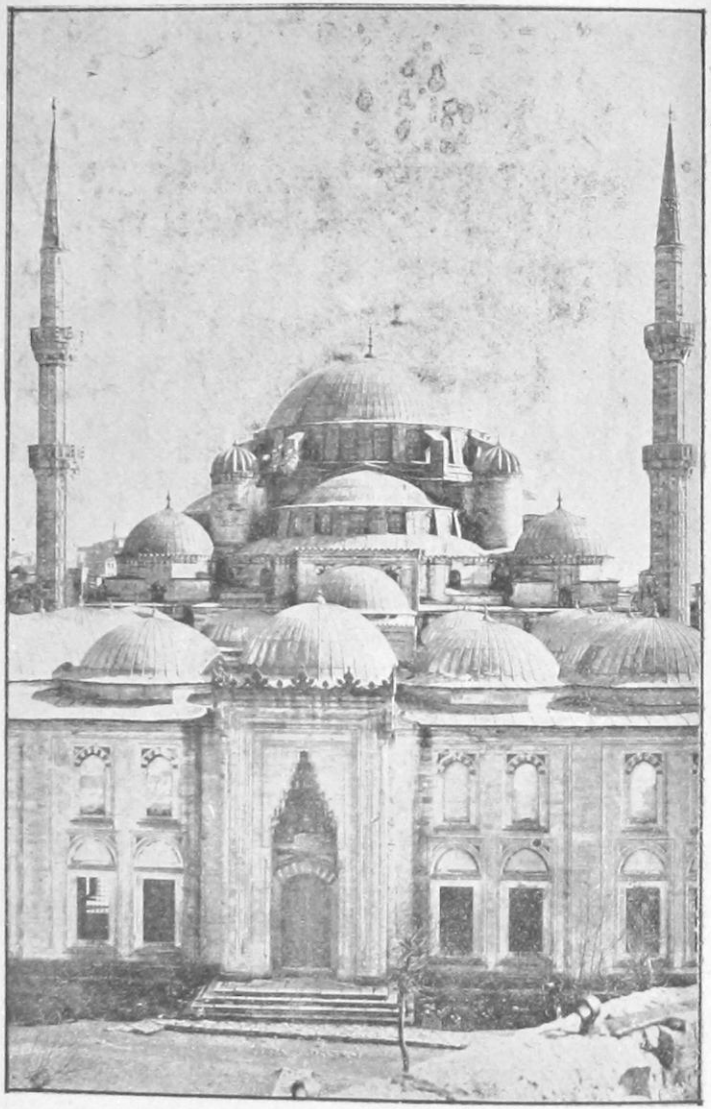
Kanun ve nizamına pek ziyade dikkat edilen bu teşkilât sayesinde devletin, ayrıca masraf ihtiyarına hacet kalmadan, itilâ zamanında yüz kırk bin kadar mükemmelen mücehhez ve mümarese sahibi süvari tedarik etmesi ve sefer nekadar devam ederse etsin bu koca ordunun kendi kendini beslemesi ve zayiatı kolaylıkla telâfi edebilmesi temin olunmuştu.

Arazinin bir kısmı da bazan vakıf olarak bir ciheti hayra tahsis olunurdu. Bu da ya padişah tarafından veya temlik edilmiş ise sahibi mülk tarafından vaki olurdu.

Ocaklık, bir kalenin muhafızlarına veya tersane masrafına tahsis edilen arazi hasılatıdır. Yurtluk ise hudut civarındaki arazi varidatının, hududu muhafaza hizmeti mukabilinde, tevcih edilmesinden ibarettir.

Yukarda zikredilen tarzlarda tavzih edilmeyip hazine namına iltizama verilen araziye de mukataat denirdi. Bu iltizam usulü bilâhare büyük mahzurları mucip olmuştur.

Dirlik sahipleri bir nevi feodalite teşkil ediyordu. Fakat bunun Avrupa feodalitesinden

Şehzadebaşı camii
Mimar Sinanın ilk eserlerinden.

büyük bir farkı vardı: bir kere bizde haslar, mansıp ile kaim, halbuki Avrupada irsî idi. Bizde bütün dirlikler, bir kaide dahilinde, padişah tarafından tevcih edildiği halde, Avrupada mafevk dirlik sahibi, kendisine tâbi dirlikleri istediğine vermekte idi. Bundan başka bizde dirlik sahipleri ne sikke darp ve ne de adalet tevzi edebilirdi. Halbuki Avrupada has sahipleri bu nevi hukuka da malikti.

Bir nevi zadegân teşkil eden has, zeamet ve tımar erbabının dirlikleri dahilinde yaşıyan müslim ve gayrimüslim halka (raiyye) veya (reaya) denirdi. Gayrimüslimleri ayırmak için (zimmî reaya) ismi de kullanılırdı.

Tımarlı sipahisinin bozulması. Eskiden dirliklerin tevcihatında kanuna pek ziyade itina olunurdu. Halbuki bilâhare bunların adeta para ile satılması gibi fena bir yol açıldı. Kezalik saraydaki mukarripler ve zinüfuz kadınlar ve bazı vezirler de kendi adamlarına tımar ve zeamet tevcih ettirmeğe başladılar. Eski kanuna nazaran dirlik sahiplerinin, arazileri başında bulunmaları lâzımgelirken buna ehemmiyet vermiyen ve sarayda hizmetleri başında ve efendilerinin yanında kalanlar olurdu; inhilâl eden tımarların müstahaklarına verilmiyerek kapatılması usulüne (tımarların sepete düşmesi) derlerdi.

Diğer taraftan padişah ve vüzera haslarının hasılatı eminler marifetile cibayet edilmekte iken Kanunî Süleyman devrinde bunların da iltizama verilmesi usulü ihdas olundu. Bittabi payitahtta kalan tımar sahipleri de ayni suretle hasılatı birtakım vekiller ve mültezimler vasıta-

sile topluyorlardı. Nihayet yukarda söylendiği üzere birtakım dirlikler (mukataa) namile hazineye devredildi ve iltizama verildi. Mültezimler dirliklerin atisi ile alâkadar olmıyarak mümkün mertebe fazla hasılat almak istedikleri için erbabı ziyareti himaye şöyle dursun, bilâkis tazyik ettiler. Giderek tımarların miktarı ve hasılatı ve binnetice tımarlı sipahisi azaldı; devletin en mühim bir askerî kuvveti ehemmiyetini kaybetti.

Serhatkulu süvarisi. Tımarlı sipahisi veya topraklı süvarisi namını alan yerlikulu süvarisinden başka hudutları muhafazaya, arada düşman memleketlerine akın ve çapul etmeğe, velhasıl ordunun pişdarlığını deruhde ve düşman memleketini yağma etmeğe memur, daimî bir hafif süvari daha vardı ki bunlara da (akıncı) taifesi denirdi.

Bunlar hudut civarında hisar ve palangalara ve ileri karakollara tevzi edilmiş bulunurlardı. Akınların müslüman olmıyan memleketlere yapılması âdetti. Bu sebeple hudutları üzerinde düşman memleketleri bulunan Rumelide akıncıların miktarı yirmi bine baliğ olurdu. Bunlar (gönüllüler), (deliler), (besliler), (leventler), (haytalar) gibi isimlerle maruf idiler. Ordunun pişdarlığı vazifesi bilâhare tatar ordusuna tevd edilmeğe başlandı.

Yerlikulu ocakları — Eyaletlerde ve hudutta bulunan süvarilerden ve bazı merkez ve kalelerde istihdam edilen yeniçerilerden başka birtakım piyade askerleri daha mevcuttu. Bunların ekserisi daimî değildi. İcap ettikçe teşkil ve

istihdam olunurlardı. Maaşları da paşalar ve sancak beyleri tarafından verilirdi.

Bunlar (azepler), (sekbanlar veya tüfekçiler), (icareliler), (lağımcılar) ve (müsellimler) gibi muhtelif isimler alırlardı.

Azepler ekseriyetle Anadolu ahalisinden toplanır ve şehirlerin muhafızlığında istihdam edilirlerdi, yerli kıyafetinde idiler. Sekbanlar, bir nevi ücretli askerdi. İçlerinde hıristiyan olanlar da vardı. Tüfeklerle müsellâhtılar. Sonraları bunlara tüfekçi dendi.

İcareliler şehir ve kalelerde ücretle istihdam edilen yerli topçulardır. Büyük kalelerde ayrıca (yamak) namını alan birtakım müstahfız neferleri daha mevcuttur.

Lağımcılar muhasara edilen bir kaleyi iskât veya müdafaa için yeraltında lağım açmakla muvazzaf idiler.

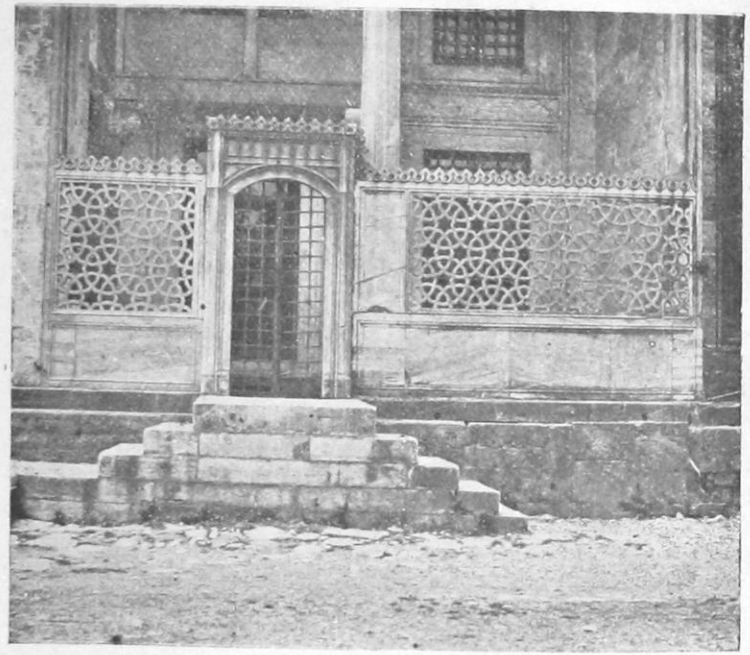
Ekserisi gayrimüslim idi. Kalelerin daima bir taarruza uğraması ihtimali bulunduğu için lâğımcılar da daimî bir asker olmuştu.

Müsellimler, zamanımızdaki kazmacılara müşabihtiler. Yalnız harp zamanında toplanırlar, yol ve köprü tamirinde, siper inşasında hizmet ederlerdi.

Bunlardan maada icap ettikçe Mısır, Kırım, Eflâk, Buğdan, Erdil gibi mümtaz eyaletler de bir miktar muavin asker tedarik ve orduya sevkederdi.

Tersane ocağı.— Osmanlı Devleti ilk zamanlardan itibaren geniş sahillere ve birçok adalara malik olduğu ve Anadolu ile Rumelinin münakalâtını temine mecbur bulunduğu için donanmaya büyük ehemmiyet vermişti. İlk tersane Gelibolu da tesis olundu. İstanbulun fethinden bir müddet sonra, Birinci Selim zamanında tersane, Haliçte şimdiki Kasımpaşaya nakledildi. Kanunî Süleyman devrinde osmanlı donanması Akdenizde hakimiyeti temin edecek kadar

ehemmiyet peyda etti. Donanma ve tersanenin amiral ve kumandanı olan (kaptan paşa) lık sadaret ve şeyhülislâmlıktan sonra en büyük bir mansıptı. Donanma amirallığı, tersane kumandanlığı, Boğaziçi ile Halicin inzıbatı, adalarda sahil istihkâmlarının muhafaza ve idaresi kaptan paşalığa mevdu idi.

Şehzadebaşı camii hünkâr mahfilinin methali
Foto Münür

Tersanenin en büyük ümerası (tersane kâhyası) ile (tersane ağası) idi. Birincisine (kapudanei hümayun) da derlerdi; Kaptan paşanın muavini gibi idi. Tersane ağası paşanın İstanbuldan gaybubetinde kendisine vekâlet ederdi.

Tersane ocağı, kapıkulu ocaklarından biri idi. Bu ocak halkına (azep taifesi) de derlerdi.

Bunlar üç dört bin kişi kadardı. Sulh zamanında donanmanın ihzar ve tamiri, gemilerin ve tersanenin idaresi ile mükellef idiler ve osmanlı bahriyesinin esas kadrosunu ve teknik heyetini teşkil ederlerdi.

Azep efradının âmiri ve azep zabitanının en büyüğü reis namını alırdı. Bunlar gemi kaptanlığına ve oradan tersane kâhyalığına terfi ederlerdi.

Tersanedeki idare işlerini deruhde eden zabitlerin de en mühimmi tersane emini idi. Bütün masarife o bakardı, levazım reisi demekti.

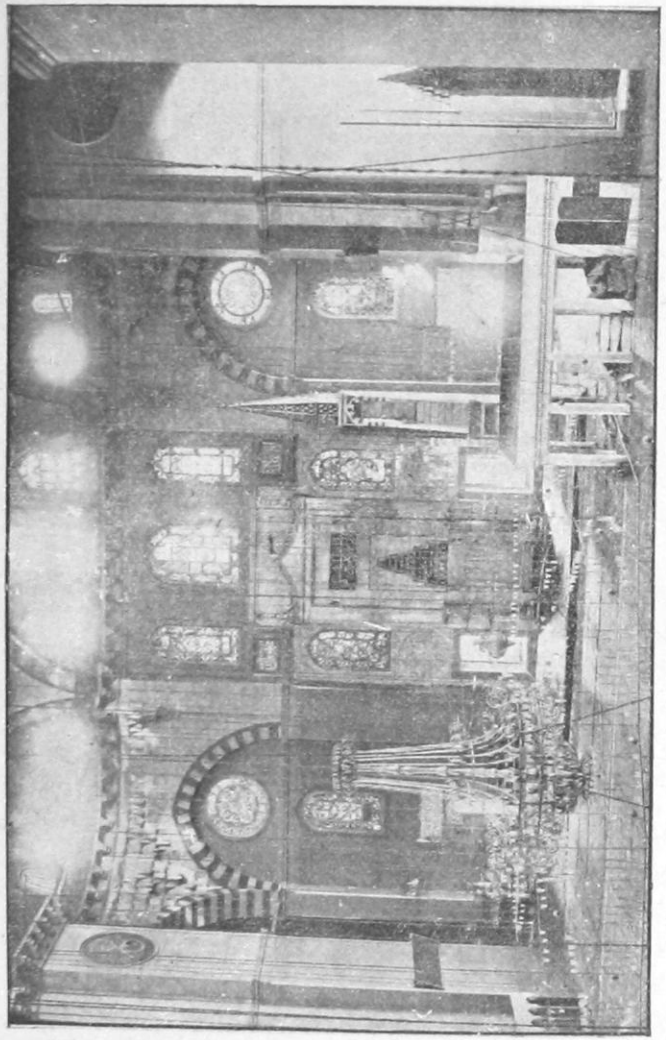
Daimî olan bu tersane halkından maada hareket halindeki donanmanın hizmetlerini ifa etmek ve harp vazifesini görmek üzere donanmaya bir harp sınıfı daha ilâve edilirdi: leventler, tımar ve zeamet erbabı, taifeler ve forsalar bu kabildendir.

Leventler kaptan paşa eyaletindeki sancak beyleri tarafından yerli kulu nevinden istihdam olunan askerlerdir. Bunlar harp gemilerinde muharip vazifesi görürlerdi.

Kaptan paşa eyaletinin yani bazı sahillerin timar ve zeamet erbabı da lüzumu halinde harbetmek üzere harp gemilerine alınırlardı.

Taifeler azeplerin kumandasında olmak üzere gemilerin hidematını ifada muavenet ederlerdi. Mücrimlerden küreğe mahkûm olanlarla ele geçen korsanlar ve esirler (forsa)ları teşkil etmekte idi. Bunlar gemilere demir zincirle bağlanırlar, geminin adeta demirbaş eşyası gibi olurlardı. Bazı gemiler kürekle tahrik edildiği cihetle başlıca vazifeleri kürek çekmekti.

Bilâhare (kalyon) namile büyük gemiler inşa edildiği zaman (kalyoncu) diye bir sınıf

Süleymaniye camiinin dahilî görünüşü
Foto — Münür

gemici daha ihdas olunmuştur. Bunlara gediklî de derlerdi.

Verilen izahata nazaran bahriye askerleri biri tersane ocağı halkı ve daimî olmak ve diğeri harp sınıfını teşkil etmek ve gayridaimî olmak üzere iki kısımdan mürekkep idi.

Kıyafet.— Osmanlı imaretini kuranlar daha ilk zamanlardan itibaren adamlarını civarda bulunan devlet ve imaretlere tâbi olanlardan ayırmak istemişlerdi. Bunun için de bilhassa serpuşa ehemmiyet vermişlerdi. (Bürük) namını alan serpuşta beyaz rengin tercih edilmesi civardaki halkın kırmızı serpuş giymek itiyadında bulunmasına atfolunuyor.

Bu serpuş bir taraftan halk ve hükûmet adamlarını ve diğer taraftan devlet memurlarının rütbe ve derecesini tefrika yarıyordu. Bürüğün kullanılması Orhan zamanında başlar. Daha evvel Osman Bey (horasanî) denilen kırmızı çuha veya kadifeden mamul bir külâh giyerdi. Rical içinde mevlevi serpuşu giyenler de vardı. Birinci Murattan itibaren (üsküf) ismi verilen diğer bir serpuşun istimaline başlanır. Bürük beyaz çuha veya keçeden mamuldü. Alt kısmına ehemmiyetine göre nisbeten enli veya ensiz yeşil veya kırmızı çuha şerit çevrilmiş bulunur, ön tarafa da bir kaşıklık ilâve edilirdi. Yeniçeri külâhlarının üstünden arkaya doğru müstatil şeklinde bir parça keçe daha sarkıtmak âdetti. Bunlardan başka muhtelif asker sınıfları için (kavuk), (puşi) gibi isimler alan serpuşlar vardı. Kavuğun etrafına birkaç parmak genişliğinde sarık da sarılırdı.

Bilâhare rütbeye göre üstvüane, mahrutu nakış şekillerine yakın veya kürevî, köşeleri müdevver mahrutî veyahut ehramı murabbaî

şeklinde ve muhtelif namlarla birtakım serpuşlar daha istimal olundu. Bunların bazılarına sarık ta sarılırdı. Zabitlerden bazılarının serpuşlarına rütbeye göre kuştüyünden veya madenî tellerden sorguç ta takılırdı. Yerlikulu sipahiler başlarına bir nevi alaca külâh giyerlerdi.

Elbiseye gelince, ümera ve zabitanın elbisesi muhtelif kumaşlardan imal olunurdu. Mutat elbise üstüste giyilmek üzere entari, kaftan, cübbe ve bazan da (biniş) birde çakşır veya şalvardı.

Entari şimdikilere benzerdi. Kaftan astarsız bir nevi entaridir; cübbe, entariden kısa, kolları dirseğe kadardı. Biniş, kolları uzun, yenleri sarkık ve ayaklara kadar uzundu. Yenler yazın sıvanır, kışın düğmelenirdi. Bunlardan maada sınıf ve rütbeye göre kumaştan, meşin veya madenden mamul kuşak veya kemer kuşanmak âdetti. Belden aşağı çakşır veya şalvar giyilirdi.

Yeniçeriler, yürürken kolaylık olmak için, kaftanlarının eteklerini bellerine geçirirler ve bazan da kaftanı bele dolarlardı. Yağmurda üste bornoz veya şal alınırdı. Askerler (nimten) de kullanırdı.

Yerlikulu, mensup olduğu ayaletin kisvesini istimal ederdi. Bunlar ekseriyetle arkalarına salta, bacaklarına mavi şalvar giyerlerdi.

Umumiyetle taltif için verilen hil'atler de rütbeye ve mükâfatın derecesine göre muhtelif isimler alırlardı.

Ayakkabıları: ekseriyetle ökçesizdi. Piyadeler, sulh zamanında yemeni, seferde yandan

kopçalanan uzun konçlu ayakkabı, süvariler çizme kullanırlardı. Ayakkabılarının rengi sınıf ve rütbeye göre idi: ekseriytle zabitler sarı, efrat kırmızı, ulema da mavi renkli ayakkabı giyerlerdi.

Silâhlar — Osmanlı ordusunda, muhtelif devirlerde pek mütenevvi ve gittikçe mütekâmil silâhlar kullanılmıştır. Taarruz için kullanılan silâhlardan bir kısmı darbetmek ve ezmek suretile müessir olan, nisbeten iptidaî silâhlar olduğu halde diğerleri düşmanı delmek ve yaralamak veya cerhetmek veyahut ta uzaktan mermi atmak suretile tesir yapan daha mükemmel silâhlardı. Bunlardan maada bazı müdafaa silâhları da kullanılırdı.

Gürz veya topuz, kamçı şeşper, usturpa gibi birinci neviden olan silâhlar, elde tutularak kullanılır ve bunlarla düşmana şiddetle vurulurdu. Bu silâhlar devletin en ziyade ilk asrında kullanılmışlardır.

Gürz veya topuzun hafiflerini piyadeler, ağırlarını süvariler kullanırlardı. Şeşper gürzun bir nev'idir; nihayetindeki topuzun altı keskin kanadı vardı.

Dürtmek suretile delen ve yaralıyan silâhların envai, mızrak veya kargılar, ciritler, çatallar, harbeler, tırpanlar, zıpkınlar ile alemlerdir.

Bunlar elde tutularak düşmana saplanır veya uzaktan şiddetle havale edilirdi.

Mızrak, kargı ve cirit, ucu sivri bir demir ile nihayetlenen az çok uzun bir sırıktan ibarettir. En uzun olan mızrak elde tutulduğu halde kullanılır, diğerleri daha kısa olup uzaktan atılırdı. Bunlar süvariye mahsustu. Bunlardan

cirit ile sulh zamanında mümarese yapmak âdetti. Eski muhariplerin cirit oyunları meşhurdu. Harbeler nisbeten hafif ve kısa idi ve piyadeler tarafından istimal olunurdu.

Tırpanlar hem dürtmek, hem kesmek için sivri ve kesen kısımları olan ve yine bir sırığa merbut bulunan bir silâhtır. Zıpkın da hem dürtmek hem bir ucunda bulunan çengel ile bir süvariyi çengelliyerek aşağıya almak veya atın ayağını kesmek içindi. Alem de hem dürtmek hem kesmek içindir. Çünki ucu sivri ve iki tarafı kama gibi keskin idi. Bu silâhlar da en ziyde ilk iki asırda kullanılmıştır.

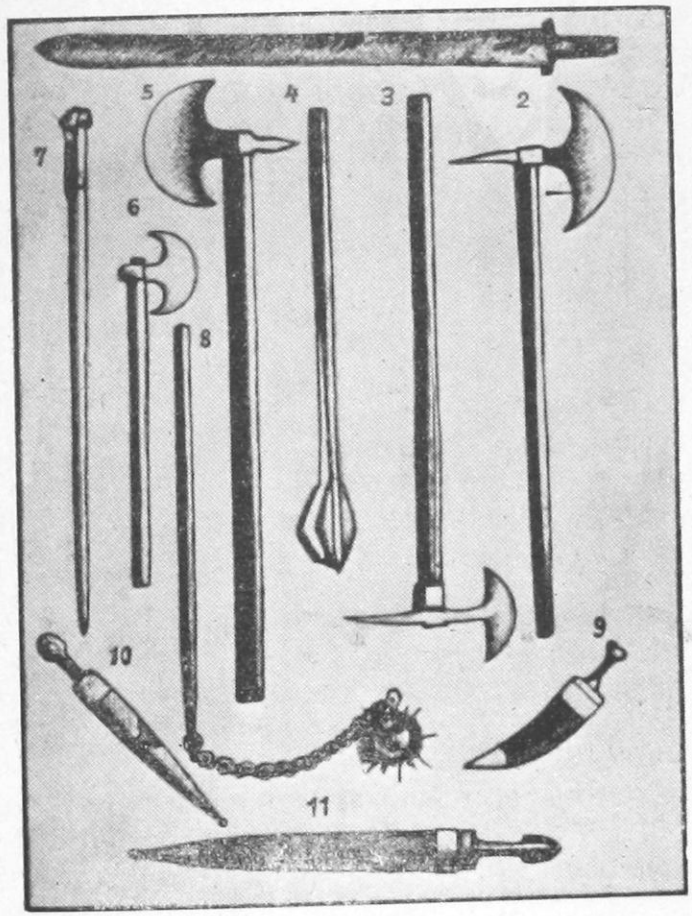
Cerh için müstamel silâhlar, kılıçlar, meçler, yatağanlar, pala ve kamalar, hançer ve bıçaklar, teberler ve baltalardı.

Eski osmanlı kılıçları ekseriyetle iğri idi. Meç, müstekim kılıçtır. İlk devir muharebelerinde kılıç en müessir silâhtı. Yatağanların da muharebede kullanıldığı olurdu. Kama ve hançerlerin pek müzeyyen olanları vardı. Bunlar ekseriyetle rical ile zabitler tarafından süs olarak taşınırdı. Teberler sapları uzun baltalara benzerler. Baltaların sapı ise kısa idi. Bunlar en çok istihkâm ve donanma muharebelerinde kullanılırdı.

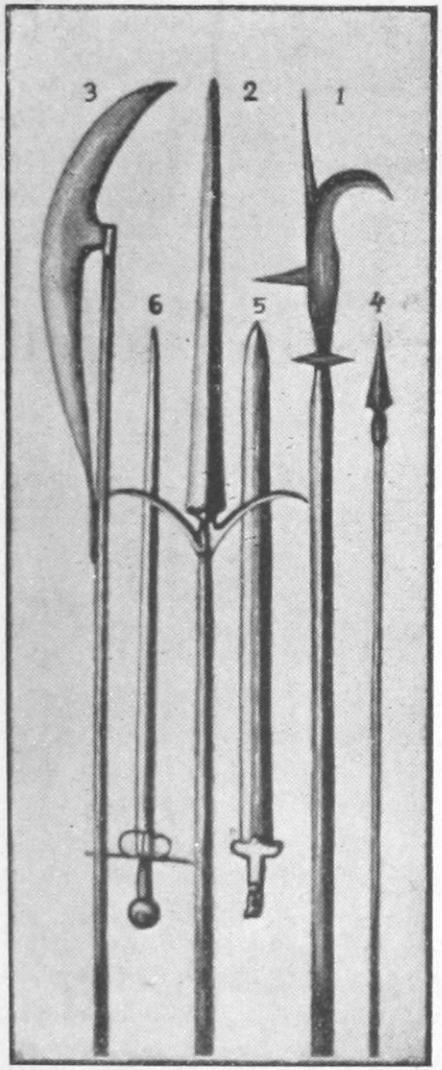
Uzaktan mermi atmağa mahsus silâhların sapan, ok, yay, tataroku ve mancınık gibi iptidaîleri, top ve tüfek gibi de ateşlileri ve mükemmelleri mevcuttu.

Osmanlı ordusunda sapan kullanılıp kullanılmadığı kat'iyetle malûm değilse de ok ve yayın ilk zamanlarda istimal edildiği meşhurdur. Cirit gibi ok ve yay da bir nevi terbiyei

bedeniye olmak üzere son zamanlara kadar kullanılmıştır. Osmanlı kemankeşleri çok meşhurdu.

Cerhetmek ve vurmak için kullanilan silâh nümuneleri
(1 ve 7) meçler — (2, 3, 5, 6) baltalar — (4) Şeşper — (8) kamçı — (9) hançer — (10 ve 11) kamalar.
İstanbul Askerî Müzesinde mahfuz nümunelerden.

Eslihai cariha nümuneleri: (1) Tirpan — (2)alem — (4)teber — (4) harbe — (5 ve 6) meç. İstanbul Askerî Müzesinde mahfuz nümunelerden.

Tataroku, öbürüne nisbetle çok büyüktü. Yay, el ile çekilemiyeceği için bir manivelâ vasıtası ile kurulurdu. Avrupalıların (arbalet)ine benzerdi.

Ekseriyetle ağırca taş mermiler atan (mancınığ) ın ağır ve hafif nevilerine Avrupada (katapolt) ve balist derlerdi. Bunlar da birer bocurgatla kurulan manivelâlardan başka bir şey değildir. Bunlar ilk devirlerdeki muhasaralarda kullanılmıştır.

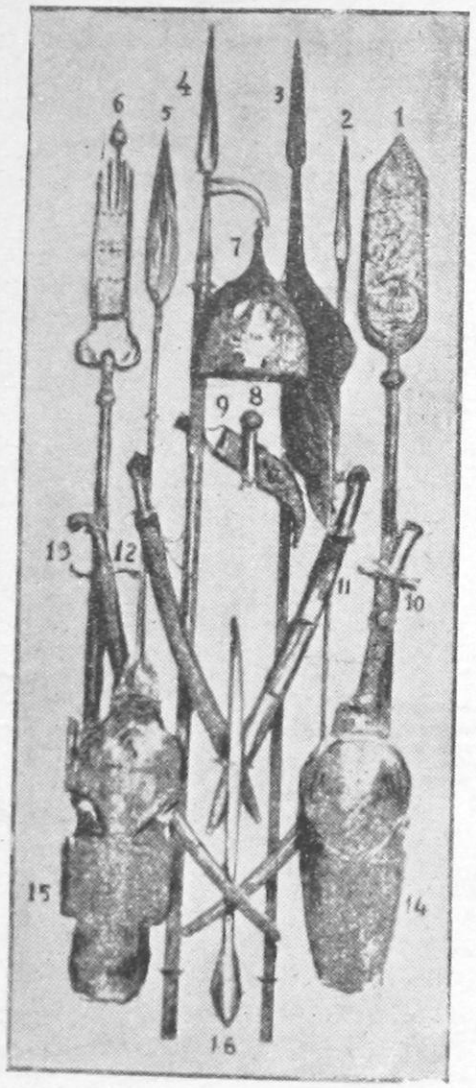
Barut her yerde evvelâ toplarda kullanıldığı için osmanlı ordusunda ilk görülen barutlu silâh toptur. Topun ilk evvel birinci

Kosova muharebesinde kullanıldığı zannolunuyor. Daha evvel kullanıldığı da iddia edilir. İkinci Murat zamanında topun vâsi mikyasta kullanıldığı ise muhakkaktır. Fatih zamanında büyük çapta top imaline başlanır. Sonraları Osmanlılarda top imalâtı pek ziyade terakki etti. Osmanlı topları ekseriyetle tunçtan yapılırdı.

Büyük çaptaki toplara (şahî) ve (balyemez), daha küçüklerine (darbezen), (klomborne), (çarhacı) gibi isimler verirlerdi. Büyük seferlerde büyük küçük üç yüz ve daha ziyade top sevk ve istimal edildiği vakidir.

Osmanlıların topçuluğa pek ehemmiyet verdikleri ve top imalâtında da mühim terakkilere sebep oldukları muhakkaktır. Ezcümle (Erganun topları) namile şimdiki rüvelver toplarına benziyen ve devreden bir çark ile mücehhez mükerrer ateşli toplar imal ettikleri, bir veya iki sıra tüfek namlılarını bir araya getirerek bir nevi mitralyoz yaptıkları, Abdülmecit zamanında da Hafız Paşa isminde bir san'atkâr tarafından yivli top isaga olunduğu sureti mahsusada kaydolunmağa şayandır. Ağır muhasara topları bazan muharebe meydanında döktürülürdü.

Tüfekler, Birinci Murat ve Yıldırım devirlerinden itibaren osmanlı ordusunda tüfek kullanıldığı zannolunuyor. Tüfekler Avrupada tahavvül ve tekemmül ettikçe Osmanlılarda da tüfek nevileri değişti. İlk evvel ağır metris tüfekleri ile (arkebüz) denilen fitilli tüfekler kullanıldı. Bundan sonra fitilli ve zemberekli (müsket) ler ve daha sonra da çakmaklı ve kapsollu tüfekler istimal olundu. Bunlardan maada bu tüfek nevilerinin kısaları (karabina) namile kullanılmıştır.

Muhtelif eslihai cariha nümuneleri
(1 ve 6) alem - (2 ve 5) cirit - (3 ve 4) mızrak - (7) miğfer - (8) kılıç - (9) hançer - (10 ve 13) eğri kılıç - (11 ve 12) yatağan - (14 ve 15) at alınlığı - (16) şeşper.
[İstanbul Askerî Müzesinde mahfuz nümunelerden]

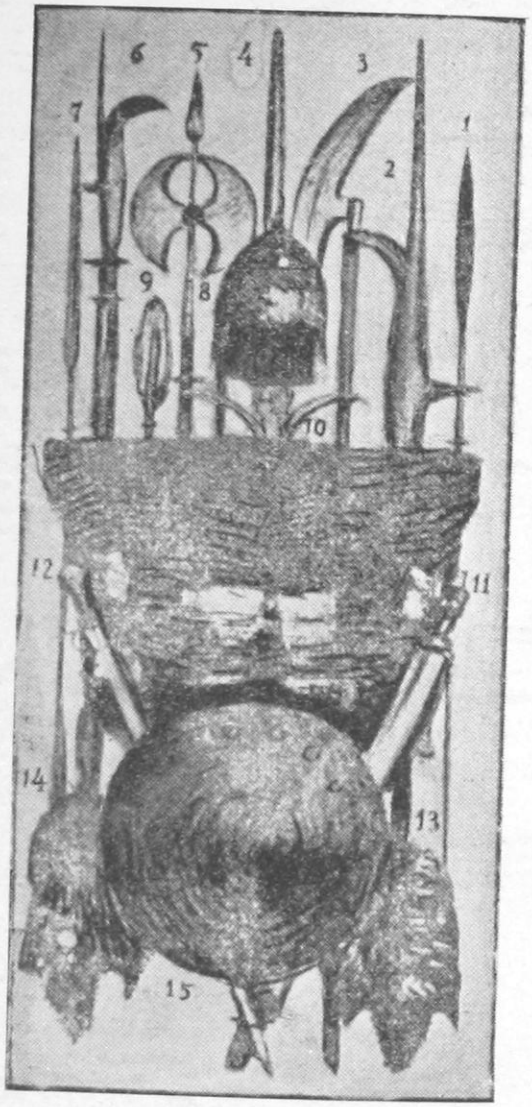
Bugünkü rüvelverlerin icadından evvel muhtelif cinsten tabancalar da müstameldi.

On sekizinci asır nihayetlerine kadar kullanılan metris tüfekleri, ağır olduğu için metrislerde ve çatal bir demir ayak üzerine istinat ettirilerek top ateşlenir gibi fitille ateşlenirdi. Çakmaklı tüfeklerin uzun ve metrislerde istimal edilenleri olduğu gibi piyadelere mahsus hafifleri de vardı. Tabancaların da devrin terakkisine göre muhtelif nevileri mevcuttu. Yeniçerilerce hançer gibi süs olarak belde bir çift tabanca taşımak âdetti. Süvariler de ya bellerinde veya eğerin kuburluklarında birer çift bulundururlardı.

Müdafaa silâhları: Kalkan, miğfer, zırh gibi şeylerdi.

Kalkan: büyük, küçük, dairevî veya beyzî şekilde ve kösele, meşin, timsah derisi veya madenle kaplı olarak imal edilirdi. Osmanlı ordusunda kullanılan miğfer (tulga) lar da ya ince bakırdan veya çelikten mamul bulunurdu. Eksenriyetle mahrutîye karip bir şekilde ve sivri bir uçla müntehi idi. Tulgaya merbut olmak üzere (burun siperliği), (kulaklık) ve (enselik) gibi kısımlar ve yüzü örtmek üzere ince halkalardan yapılmış bir (peçe) vardı. Bu suretle baş tamamen mahfuz kalırdı.

Pek mütenevvi zırhlar mevcuttu: zırhtan gömlek, göğüslük, kol ve bilek için (kolçak), eller için (eldiven), dizler için (dizçek) gibi. Atın alnını ve sağrısını muhafaza için de at alınlığı ve sağrı zırhı gibi kısımlar da vardı. Ümera ve ricalin zırhları pek müzeyyen ve kıymettardı. Vücudün fazla tehlikeye maruz yerlerini örten zırhlar madenî levhalardan, diğer kısımlar ise küçük halkalardan mürekkep ve kafesli gibi imal olunurdu.

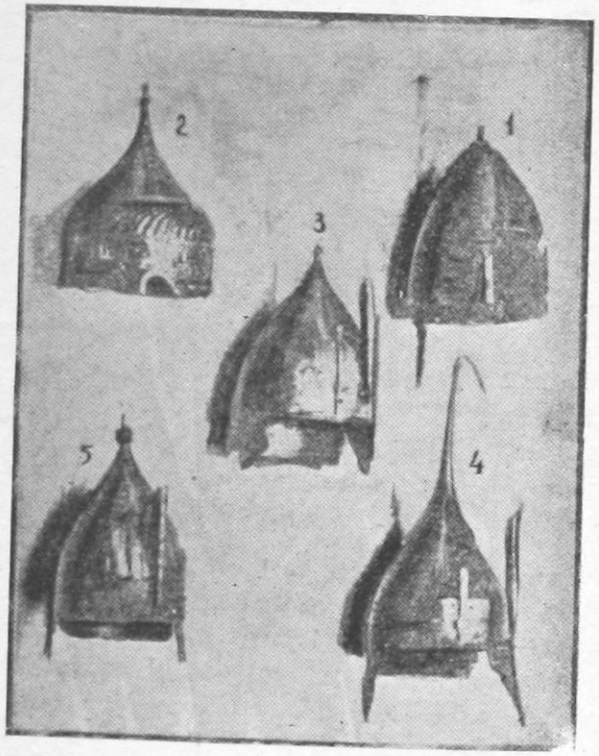
Muhtelif tecavüz ve müdafaa silâhlarından bazı nümuneler
(1 ve 9) iki nevi cirit - (2 ve 6) tırpan-(3) teber - (4) alem-(5)çifte yüzlü teber -(7)harbe-(8)miğfer-(10)zırh gömlek-(11 ve 12) düz kılıçlar - (13 ve 14) dizçek - (15)kalkan [İstanbul Askerî Müzesinde mahfuz nümunelerden]

Osmanlı ordusunda atlar ile çadırlara de pek ziyade ehemmiyet verilîrdi.

Osmanlı ordusunun sefere çıkışı — Askerî bir devlet olan Osmanlı Devletinin en ziyade askerî teşkilâta ve orduya ehemmiyet verdiği yukarıki izahattan elbette anlaşılmıştır. Muazzam bir harp makinesi teşkil eden osmanlı ordusu devletin bilhassa ilk üç asrında pek mühim muzafferiyetler ihraz etmiş, büyük fütuhatta bulunmuştur. Osmanlı padişahları ordunun başkumamandanı bulunmak dolayısile ilk üç asırda ki seferlere ekseriyetle bizzat iştirâk etmişlerdir. Ancak nisbeten ehemmiyetsiz askerî hareketlerde kumandanlık (serdarı ekrem) unvanı ile sadrazam tarafından ve nadiren diğer bir vezir tarafından deruhde edilirdi. Halbuki on yedinci asırda padişahların sefere çıkışları, oda fevkalâde ahvalde olmak üzere, pek nadirdir. Bu asrın sonlarından ve İkinci Mustafa devrinden itibaren bu âdet büsbütün terkedilmiştir.

Maruf tabirile (crduyu humayun)un sefere çıkması eski usul ve âdete tevfikan vaki olurdu: Devletçe harp ve sefer ilân olununca taraf taraf bütün merkezlere tebligat yapılır; bir taraftan payitahtaki askerlerin tecemmüü için, sefer Asya cihetinde ise. Üsküdar ilerisinde Avrupa cihetinde ise (Davutpaşa - Veliefendi) çayırında pek müzeyyen çadırlar kurulur, ordugâh tesis olunurdu. Padişah bizzat sefere çıkacak ise (otağı humayun)un önünde yedi tuğ, serdarıekremin kumandası altında hareket olunacak ise beş tuğ rekzedilirdi. Diğer taraftan sefer haberini alan bütün tımar ve zeamet erbabı

takım takım sancak beyleri ve onlar da beylerbeyiler maiyetinde toplanırlar, daha büyük tecemmü merkezlerine yollanırlardı. Bu tecemmü merkezleri, Avusturya seferlerinde İstanbul,

Mudafaa silâhlarından:
Muhtelif tarzda Osmanlı türk miğferleri (tolga)
[İstanbul askerî Müzesinde mahfuz nümunelerden]

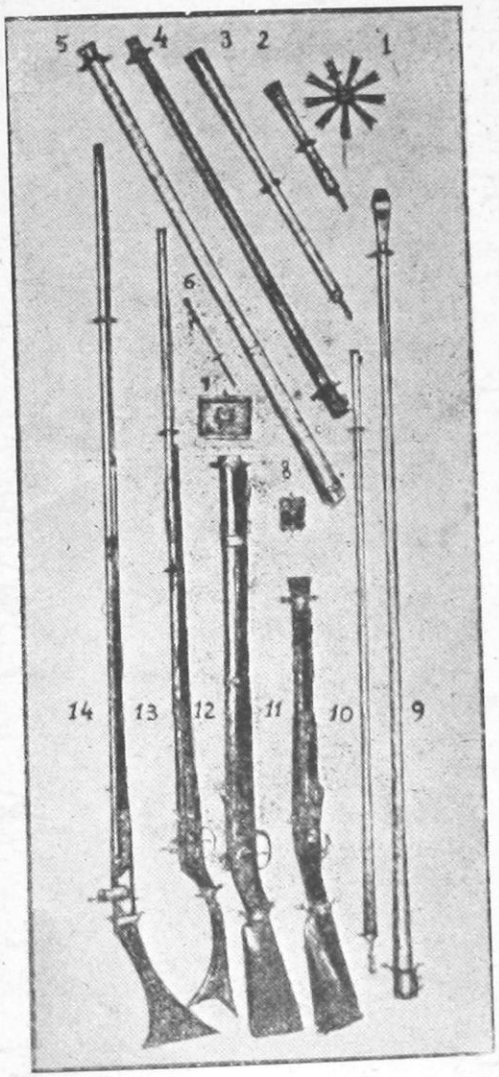
Edirne, Sofya, Niş ve Belgrad, Rusya ve Lehistan seferlerinde yine Edirne, Sofya Babadağı, İsakçı Dinyestr nehri üzerinde Bender ve Hotin gibi şehir ve mevkiler, Kafkas ve İran seferlerinde

Erzurum, Kars velhasıl Irak seferlerinde Bağdat yolu üzerindeki şehir ve kalelerdı. İstanbula gelen Rumeli ve Anadolu askerleri bir yakadan diğerine kayıklarla ve şehir harıcindeki mevkilere nakolunurlardı. Kezalik Suriye ve Mısır askerinin denizden, icabına göre Gelibolu veya Selâniğe nakil ve ihraç olunduğu da vakidir. Maamafih tımarlı sipahisi, süvari olmak ve ehemmiyetli ağırlıkları da bulunmak dolayısile eksetriyetle en uzak mesafeleri bile karadan kat'etmeği tercih ederdi. Ordunun kısmı aslîsi darülharekâta doğru ilerleyip muhtelif tecemmü merkezlerinden geçtikçe orada toplanan askerler iltihak eder, en nihayet Avrupa seferlerinde hududa civar mevkilerde muhtelil yollardan gelen Kırım Eflâk ve Buğdan, Transilvanya muavin kuvvetleri de kısmı küllîye katılırdı. Avusturya seferlerinde nihaî tecemmü merkezi ekseriyetle (Drava)nehri üzerindeki (Eszeg) köprüsünün önü idi. Tecemmüün arkası alınıncıya kadar burada pek mühim askerî kuvvetler toplandığı için (Eszeg) ordugâhı pek mühim ve meşhurdu.

Gerek İstanbuldan hududa ve gerek buradan düşman arazisi dahilinde ki hedefe doğru askerin yürüyüşü serdarıekrem olon sadr azam ve hususî ordularda kumandan tarafından ısdar olunan (yürüyüş emirnameleri) ile tanzim olunurdu. (Çavuşbaşı) nın maiyetindeki çavuşlar tarafından kıtaata tebliğ edilen bu emirnamelr, her kıt'anın vazifesini tayin etmiş bulunurdu. Ordunun, emniyet mevcut olan, hudut dahilindeki yürüyüşünde kıt'aların hareketi o derece müntazam değildir. Piyadeler bir kaç konak önde bulunur ise de efrat istediği

gibi yürür idi, yalnız akşam namazından evvel muayyen ordvgâhta hazır bulunmak lâzım idi. Piyadeyi süvari ve onu da ağırlıklar ve erzak kafileleri takip ederdi. Düşman arazisinde kapıkulu veya yerlikulu olsun piyadeler toplu bulunurdu. Her yeniçeri neferi ortasının bayrağı altında, zabitler de ortalarının başında bulunurdu. Süvari ekseriyetle cenahı muhafaza etmek için (caniptar) olarak iki tarafa taksim edilirdi. Bittabi süvariler de mensup oldukları bayraklar altında yürürlerdi. Her sancak beyi kıt'ası başında bulunurdu. Çavuşlar da irtibatı temin ederdi.

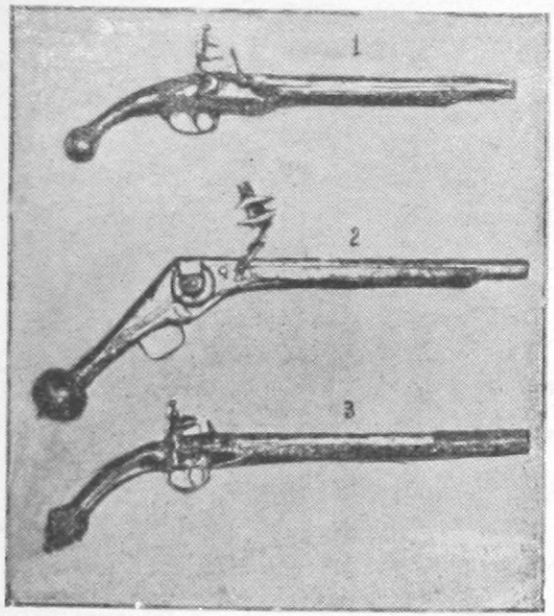
Ordunun en ilerisinde pişdar demek olan (çarhacılar), en arkadan da dümdar olarak ayrılmış miktarı kâfi süvari gelir, hem orduyu hem ağırlıkları setir ve muhafaza ederdi. Tatar muavinesi ekseriyetle pişdarlar arasında bulunur ve düşman arazisine akın ederdi. Düşman yakın ise akşamları vücude getirilen ordugâhlar müdafaaya elverişli bir surette ve dairevî olarak kurulurdu. Pişdarlar ve dümdarlar da atlı ileri karakolları çıkarırlardı. Asker, gündüz yürüyüşü için sabah olmadan kalkar, meşaleler yakılır ve hazırlanırdı. Düşmana takarrüp edildiği haber verilince ordu tevakkuf eder, çok defa askerî rüesanın iştirakile padişahın veya sadrazam huzurunda bir ayak divanı kurulur, takip edilecek plân tesbit, vazaif taksim olunur, kıt'alar ona göre tabiye edilirdi. İlk zamanlarda ordunun sağ cenahını, harp Asya da ise Anadolu, Avrupada ise Rumeli askeri teşkil eylerdi. Yeniçeri ile kapıkulu süvarisi merkezde ilk safların biraz gerisinde padişah ve maiyetinin etrafında mevki alırdı. Ordunun

Muhtelif nevi ateşli tüfek nümuneleri ve teferruatı
1) Kevkebe — (2-10) muhtelif tüfek namlıları — (6-8) tüfek teferruatı — (11) küçük karabina — (12) müsketon — (13) arnavutkârî çakmaklı karanfil tüfeği — (14) arapkârî çakmaklı tüfek.
[İstanbul Askerî Müzesinde mahfuz nümunelerden]

eski tabiye nizamı bu olmakla beraber sonları fenni harbin terakkiyatına göre çok muhtelif tabiyeler ihtiyar olunmuştur.

Harpten sonra avdet ayni şerait altında vaki olur ve muhtelif merkezlere gelindikçe askerin bir kısmı dağılırdı. Payitaht ve civarının askerleri padişah veya serdar ile beraber İstanbula kadar gelirdi.

Osmanlı Türklerinin kullandığı ateşli silâhlardan: (1 ve 3) çakmaklı tabanca — (2) çarklı çakmaklı tabanca [İstanbul Askerî Müzesinde mahfuzdur].

Donanma. Osmanlılar Orhan devrinden itibaren deniz harekâtına lüzum gördüler. Fakat ancak Çelebi Mehmet zamanından sonra az çok kuvvetli bir donanma yapabildiler.

Fatihin İstanbulu denizden de muhasara edebilmek için Baltalimanında bir donanma tahşit ettiği malûmdur. Lâkin kuvvetli bir osmanlı donanmasının denizlerde gezmeğe başlaması Kanunî Süleyman devrinde görülür. Şuhalde osmanlı donanmasının tekâmül ve tefevvuku devri on altıncı asırdır. Barbaros Hayrettin ve Torgut Reis gibi maruf kaptanlar idaresinde bulunan osmanlı donanması bir aralık Akdenizin bütün gemici memleketlerine meydan okumuştur.

Osmanlıların on dördüncü asır ile on beşincinin bir kısmında kullanılan gemiler umumiyetle (çektiri) namile maruftur. Bunlar, cesametlerine göre muhtelif miktarda kürekle hareket ettirilirdi.

Venedikliler ile Cinevizlerin istimal eyledikleri gemilere bakarak Osmanlı Türkleri de tedricen gemilerinin hacmini artırdılar.

Bu gemiler kullanılan küreklerin miktarına göre muhtelif isimler alıyorlardı: firkata, kalita kadirga gibi. Firkatalar en az on çift kürekle tahrik olunduğu halde kadirga yirmi beş çifte kürek ile hareket ettirilebilirdi. Kadirganın kürekleri dörder forsa tarafından kullanılırdı. Bir kadirganın mürettebatı üç yüz otuz kişiyi bulurdu. Daha büyük gemiler otuz çifte kürek ile hareket eder ve (baştarda) namını alırdı. Beher küreği altı yedi kişi kullanırdı. Gemi mevcudu altı yüzü bazen yedi sekiz yüz kişiyi geçerdi. Daha sonra Venedik ve İspanya kalyonlarına müşabih gemiler inşa olundu. Bunlar iki katlı idiler. İki bin nefer istiap edenleri vardı. Yüz seksen kadem kadar uzunlukları olurdu. Altlı üstlü iki batarya topla mücehhez-

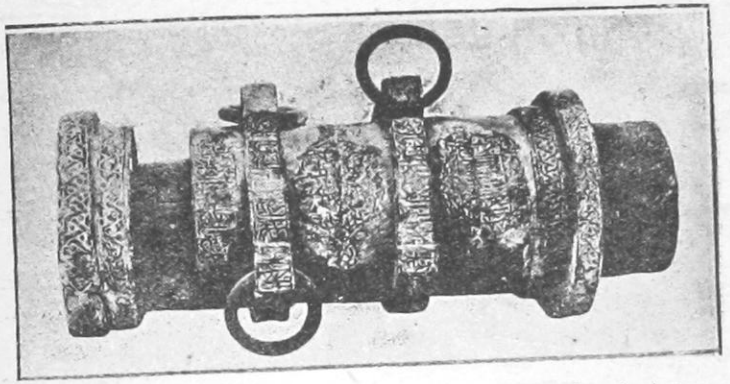
diler. Bu gemiler alt katta bulunup beheri yedi nefer tarafından çekilen küreklerle hareket ettirilmekle beraber çok ağır oldukları için yelken de kullanılırdı. Bu gemilerin icadından sonra da hafif olup süratle hareket eden kadırga veya (galer) ler de istimalden kalmadı. Şu halde osmanlı donanması bugünkü donanmalar gibi muhtelif cesamette gemilerden mürekkeptir. Çektirilen kadirgalar bugünkü kruvazörlere, kalyonlar da zırhlı gibi ağır gemilere benzetilebilir. Donanmamızın esaslı kısmını hafif gemiler teşkil ederdi. Lâkin zaman zaman kalyonlara da ehemmiyet verilmiştir.

Osmanlı donanmasının denizdeki faaliyeti, ilkbaharda nisanın nihayetlerine doğru yani ruzu hızırda başlar ve sonbahar sonlarına yani kasıma kadar devam ederdi. Kış ve ilkbahar yeni gemi inşası ve mevcut olanların kalafatı ve tamiri ile iştigal olunurdu.

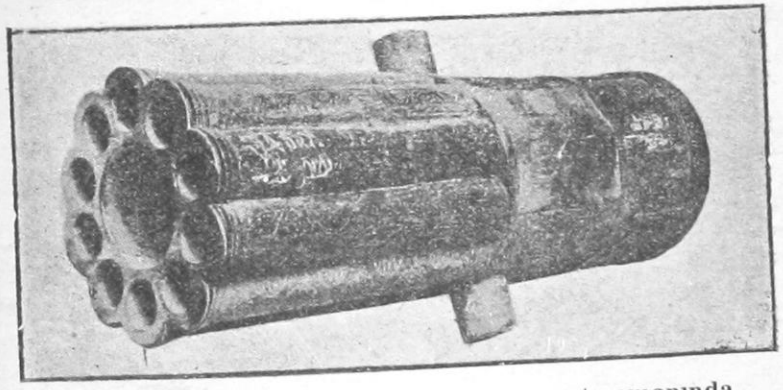
Her sene donanmanın denize açılmasından beş altı hafta evvel kaptan paşa, bahriye erkân ve ümerasını toplar, gemileri teftiş, mühimmat mürettebat vesaire hakkında müzakere ederdi. Donanma, kaptan paşanın kumandasında olduğu halde sefere çıkardı. Muhtelif filolar harp esnasında gemilere alınan beylerbeyi ve sancak beylerinin kumandasına tevdi edilirdi. Maamafih gemilerin idaresi asıl bahriye ümerasına aitti.

Deniz muharebelerine evvelâ top teatisi ile başlanır, daha sonra gemiler rampa ederek — yan yana gelerek — adeta karadaki muharebe gibi silâh ve baltalarla mücadeleye girişilirdi.

Buraya kadar izah edilen teşkilât, devletin

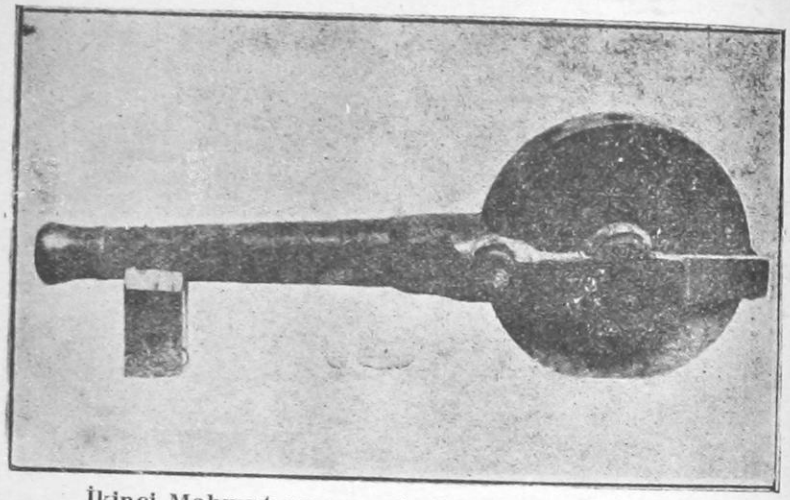

On beşinci asır mamulâtından çemberli demir top
(İstanbul Askerî Müzesinde mahfuzdur.)

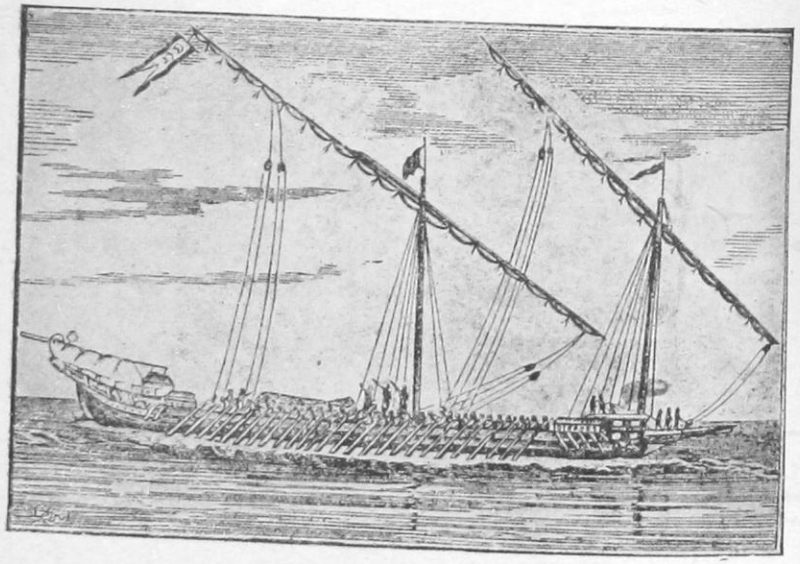

On sekizinci asırda ve Üçüncü Ahmet zamanında imal edilmiş olan on ağızlı top
(İstanbul Askerî Müzesinde mahfuzdur)

saray haricindeki merkezî idaresine ve vilâyat idaresine müteallikktir. Bu teşkilâtın başına getirilenlerin çok defa saraydan yetişme olduklarını gördük. Şu hale ve bir de devletin mutlakıyet şekli ile idare edildiğine nazaran padişahın şahsına merbut ve onun doğrudan

İkinci Mahmut zamanında tunçtan imal olunan küçük çapta bir rüvelver topu
[İstanbul Askerî Müzesinde mahfuzdur]

Kadırga

doğruya maiyetinde bulunanların ve saray halkını teşkil edenlerin bütün devlet teşkilâtının fevkında bir ehemmiyeti olduğu tezahür eder. Bu sebeple devletin hakikaten kimler tarafından idare edildiğini ve padişahların devlet teşkilâtındaki iktidar ve ehemmiyeti ile hususî hayatlarını anlamak üzere saray teşkilâtı için de biraz izahat vermek lâzımdır.

Sarayı humayun — Saray teşkilâtına (Enderun), buna mukabil saray haricindeki teşkilâta da (Birun) deyebiliriz.

Filhakika büyük erkândan sonra gelen ağaların Enderun ve Birun ağaları diye ikiye tefrik edilirdi. Birun ağaları yukarda izah olunan kapıkulu ocaklarının ağaları idi: yeniçeri ağası azep ağası, kapıkulu süvari bölüklerinin ağaları topçubaşı..... gibi. Enderun veya iç ağaları ise sarayda harem hizmetindeki ak ağalar ile zenci veya kara ağalar idi. Bunlardan maada bostancıların, kapıcıların, hasekiler ve baltacıların da ağaları saray ağalarından maduttu. Devşirme ve esir çocuklarının acemi oğlan namı ile birer mektep demek olan Edirne ve Gelibolu kışlalarında nasıl terbiye edildikleri güzidelerinin ne suretle saraya alındığı evvelce zikredilmişti. İşte Enderun ağalarının bir kısmı da bunlar arasından yetişirdi.

Sarayda iki nevi hizmet ve bu hizmetlere memur iki sınıf müstahdem mevcuttu; biri harem dairesine ait hizmetler ile haremağaları, diğeri padişahın şahsına, Hırkai Saadet dairesine ve sarayın heyeti umumiyesine ait hizmetler ile bunlara memur ağalar ve efrat. Harem ağaları, ak ağalar ile kara ağalardır.

Ak ağalar anadan doğma tavaşı olanlardan yani yaradılışlari itibarile eksik insanlardan intihap olunurdu. Zenci tavaşiler ise esir olarak satınalınır ve sonra recüliyetleri izale edilirdi. Ak ağalar meyanında memleketin hakikî evlâdı olanlar da vardı

Siyah ırka mensup zenciler ise ekseriyetle Afrikadan getirilirdi. On altıncı asır nihayetlerine kadar sarayda ak ağaların mevkii zencilerinkine nispetle daha mütefevvikti. Harem-ağalarının reisi olan kızlar ağası veya Babüsseade ve yahut kapı ağası ilk zamanlarda ak ağalardan yetişirdi.

Kapı ağası, hem harem ağalarının âmiri ve hem de bütün sarayın zaptüraptına nezaretle mükellef idi. Bu devirde ak ağalardan bazı sadrazamlar bile yetişmiştir. Bilâhare Üçüncü Murat zamanında Darüssaade ağalığı ihdas edildi. Kapı ağasının vazifeleri ona verildi.

Babüssaade ağalığı ehemmiyetini kaybetti. Ayni zamanda Darüssaade ağalığı zenci hadım ağalarına tevcih edilmeğe başladı. Şu suretle sarayın en büyük âmiri çok defa basit bir zenci oldu.

Ak ağalar artık yalnız kapı işlerinde istihdam ediliyorlardı. Asya ve Avrupanın pek muhtelif milliyetlerine mensup cariyelerle dolu olan haremi humayunun birinci derecede muhafız ve zabitleri Afrikalı zenciler idi demekti. Haremin haricî işleri ise baltacıların bir kısmına mevdu idi.

Padişahın ve sarayın sair hizmetlerini yapanlar ekseriyetle devşirme mahsulü idiler. Evvelce söylendiği üzre saray için tefrik edilen

nisbeten kabiliyetli devşirme çocuklarının en güzideleri (Enderun) Mektebinde bir müddet tahsıl ettikten sonra tedricen terfi ederek (seferli) (hazne) ve (kiler) koğuşlarına geçerlerdi. Bu koğuşlara küçük ve büyük odalar da denirdi.

Bu odalar efradı, Enderunu Humayunun hizmetlerine memur idiler. Bunlardan kıdem ve hizmetleri takdir edilenler, has odaya naklonurlar veya Enderunun mühim mansıplarına tayin edilirler, yahut ta sancak beyliği veya beylerbeyilikle saraydan çıkarılırlardı. Fatih devrinde teşkil edilen has odaya girenler ise en ziyde padişahın şahsî hizmetlerine bakarlardı.

Kızlar ağası

Has odalılar otuz iki kadar hademe ile ağaları olan has odabaşı, silâhtar, rikâptar, çuhadar, tülbent ağası gibi erkândan ibaretti. Has odabaşı baş mabeyinci gibi idi. Silâhtarlar padişahın kılıcını taşır, hususî hizmetinde bulunurdu. Silâhtarlık bir aralık büyük ehemmiyet kazanmıştı. Bunlardan vezir, kaptan paşa ve sadrazam olanlar çoktur. Rikâptar, padişaha hususî gezintilerinde refakat eder ve üzengisini tutardı. Çuhadar, padişahın yağmurluğunu taşırdı. Tülbent ağası, bir nevi esvabçıbaşı idi.

Diğer mühim saray ağaları şunlardır: Miri alem(bayrak hamili), kapıcıbaşı, büyük ve küçük mirahor (istabli amire müdürü), çavuşbaşı (bir nevi mabeyin müşiri), çakırcıbaşı (avcıbaşı), çaşnigirbaşı. Bu ağalar ile yeniçeri ağası ve sipahi bölük ağalarına, padişahın atı yanında yürüdükleri için, üzengi ağaları da derlerdi.

Silâhtar ağa

Gerek Enderun halkı, gerek sarayın muhtelif hizmetlerini ifa eden bostancı ocağı gibi ocakların efradı, devşirme olduğuna göre, bu usul bırakılıncıya kadar sarayda ırkan Türk olanlara nadir tesadüf ediliyordu. Ancak sonralara doğru saraya Türk te girmeğe başladı.

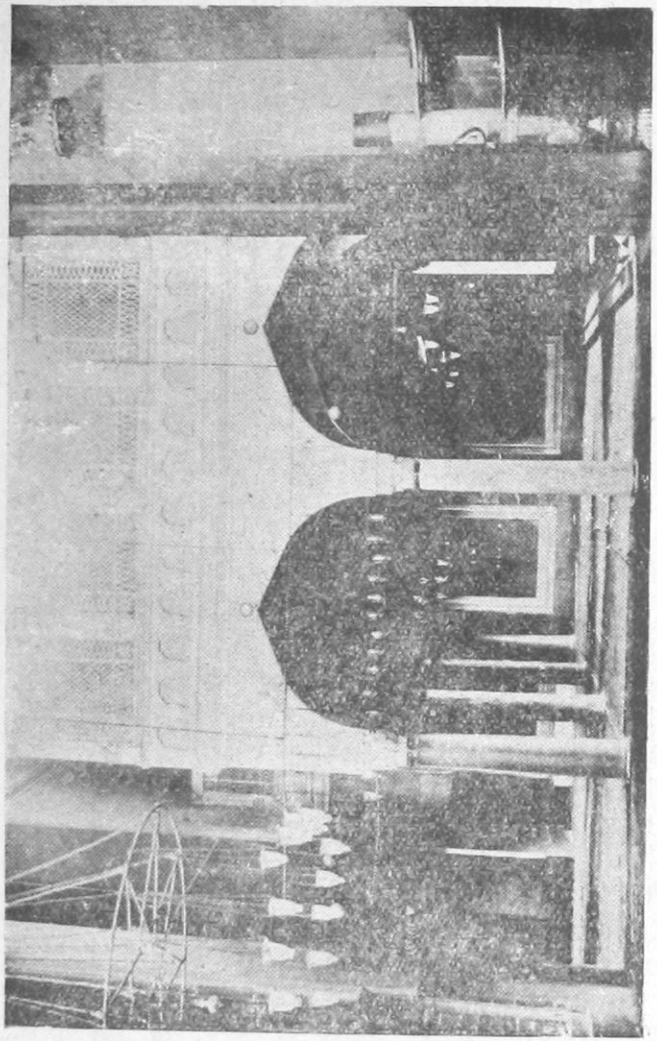
Şu halde Osmanlı padişahları bilhassa on beşinci ve on altıncı asırlarda muhtelif kıt'a ve memleketlerden toplanmış, ırk menşe itibarı ile pek farklı, fakat islâmlaştırılmış ve mahirane bir surette kendi şahıslarına raptedilmiş efrattan mürekkep bir sınıf vasıtası ile devletin idaresini temin ediyorlardı, demek yanlış değildir. Maamafih fütuhatın tevakkufu, devşirme usulünün iflâsı bu sınıfı zâfa uğratmış, tedricen hakikî

Türklerin devletin idaresine iştiraki ve yabancıların tamamen belolunması neticesi hâsıl olmuş, bittabi bu sınıfla beraber hanedanın da her şeyin fevkindeki mevkii sarsılmıştır.

Devletin maliyesi — İlk zamanlarda devletin varidatını âşar ve memlaha hasılatı, cizye, bazı hıristiyan devletlerinden alınan verğiler ile ganaimin beşte biri teşkil ediyordu. Bilhassa fütuhatın ve akınların mahsulü olan ganaimin hasılatı, pek mühim yekûnlara baliğ oluyordu. Buna mukabil devletin masarifi pek azdı. Çünki askerin büyük bir kısmını teşkil eden yerlikulu askerleri ile erkân ve ümeranın maaşları yoktu: kendilerine, evvelce görüldügü üzere, dirlikler tahsis edilmişti. Yalnız kapıkuluna ulûfe verilmek, bir de sarayın masarifini karşılamak lâzımgeliyordu. Bu sebeple ilk devirlerde hiç muzayeka görülmemişti. Lâkin Yıldırım Bayazıttan itibaren sarayın israfı arttı; kapıkulu efradı ve ulûfeler yükseldi. Bilhassa her cülûsta bahşiş vermek âdeti teessüs etti. Bunun üzerine Bayazıdı Saniden itibaren zaman zaman muzayeka hissedilmeğe başladı.

Kanunî Süleymanın son gönlerinde epeyi sıkıntı çekilmişti. Lâkin Üçüncü Murat deyrinde muzayeka büsbütün arttı. Çünki masraf çok yükselmişti.

Bununla beraber varidat ta artmıştı. Zira birçok tımar ve zeamet (mukataa) namı ile hazineye devrolundu; cizyelerin miktarı artırıldı; bir taraftan da vefat eden vüzera ve ümeranın metrukâtı müsadere ediliyordu. Hatta pek sakim bir tedbir olarak paranın vezni ve ayarı da bozuldu. On yedinci asırda kadınların saltanatı ve

Süleymaniye camiinde hünkâr mahfilinin camiiçinden görünüşü

Foto — Münür

sarayın israfatı yeniden muzayekaya sebebiyet verdi. Dördüncü Mehmet zamanında tanzim edilen Tarhoncu lâyihası devletin varidat ve

masarifatını tesbit için bir adımdır. Lâkin bütün varidat ve masarifat bu lâyihada görülmez.

Hakikatte birçok varidat ve ona mükabil birçok hidemat ve bittabi masarif, bazı şahıs, mansıp ve mahallere ve hayrata terkedilmiş bulunuyordu. Üçündü Ahmet ile Üçüncü Mustafa devirlerinde yani on sekizinci asır ortalarında ya varidat membaları ıslah edilerek veya tasarrufa riayet olunarak ahvali maliye yoluna girdi. Nihayet, on dokuzuncu asırda zuhûr eden muzayekaların, bilhassa Tanzimattan sonra, hariçten istıkraz suretile bertaraf edilmesi usulü ihdas olundu. Evvelce biri mirî hazinesi, diğeri iç hazine veya Enderunu Humayun hazinesi namlarile iki hazine vardı. Varidatın mutat masariften fazlası iç hazineye alınır, fevkalâde masraflar bizzarure buradan tesviye edilirdi. Darphanei Amire bu iç hazinenin şubesi idi. İkinci Mahmut devrinin nihayetlerine doğru Maliye Nezareti ihdas edildi ve ancak meşrutiyetten sonra da muntazam bir bütçe tanzimine teşebbüs edildi.

Meskûkât — Osman Gazi devrinde, selçukî paraları tedavül ederei. İlk evvel Orhan Gazi zamanında üç adedi bir dirhem gümüşü ihtiva etmek üzere (akçe) namile gümüş para kesildi. Bunun bir yüzünde kelimei şehadet, diğer yüzünde (Orhan halledallahü milkehu) ibaresi yazılı idi. Bundan sonraki padişahlar zamanında da pek az fark ile akçe darbına devam olundu. Bittabi hangi padişah zamanına ait olduğu da yazılırdı.

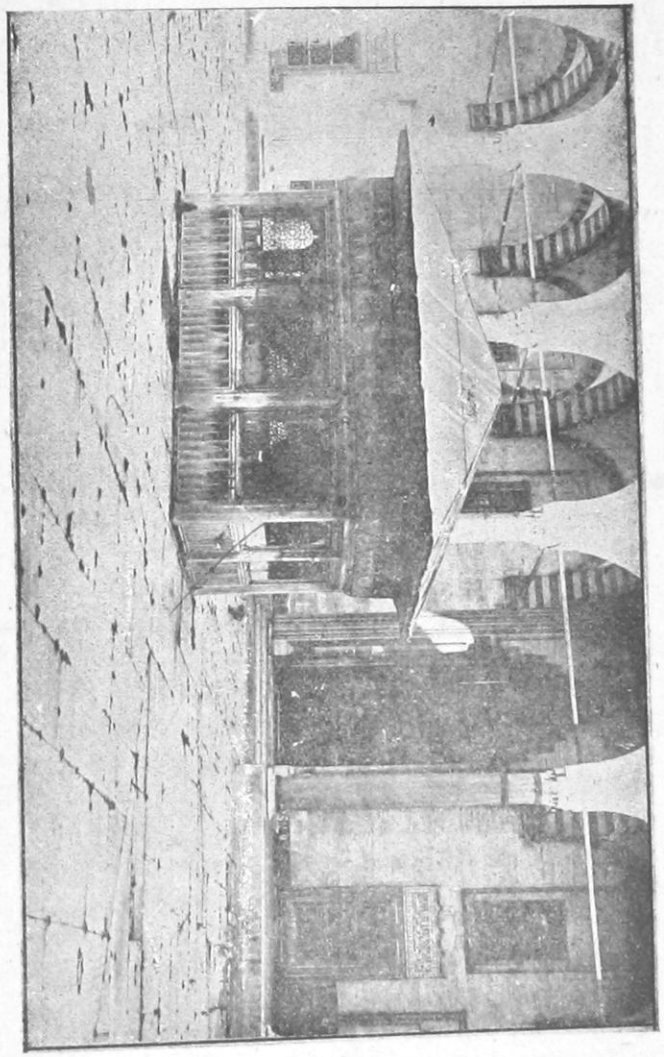
Sonraları akçenin vezni ve ayarı bozuldu.

Bin dirhem gümüşten on ve hatta yirmi akçe darbolunduğu vakidir.[1]

Altın para darbına başlanması ise Fatih zamanına tesadüf eder. (Flori) namile basılan ilk altın paranın bir tarafına padişahın ismi ile tarih ve mahalli darp, diğer tarafına (daribünnadir sahibül'izzi vennasır filberri velbahir) ibaresi yazılmıştı. İkinci Selim zamanında altın paraların vezni ve ayarı değiştirildi; bir yüzüne (sultanülberreyn ve hakanülbahreyn essultan ibnissultan), diğer yüzüne de padişhın adı darp mahalli ile tarih yazıldı. Bunlara (şerifi) dendi. Lâkin müruruzamanla bu altının ayarı da bozuldu. Üçüncü Ahmet zamanında bir tarafı turalı diğer tarafı (duribe fi İslâmbol) ibareli ve (fındık altını namı ile yeni bir altın darbedildi. Lâkin şerifî altınlarının da (İstanbul altını) veya (zeri mahbup)namları ile darbı ve tedavülü devam ediyordu. Birinci Mahmut devrinde de (mahmudiye) ve (memduhiye) namları ile ayarı sahi yeni altın sikkeler darbedildi. Bir taraftan da fındık ve istanbul altınları tedavül etti. gümüş paraların ayarı daima değiştiği için altınların da rayici değişiyordu.

İkinci Mahmut zamanında mağşuşe ve Rus seferleri sırasında kaimeler çıkarıldı. Yüzlük osmanlı lirası ile gümüş mecidiye ve aksamının ihdası ise Abdülmecit zamanına müsadiftir.

[1] İlk zamanlardaki ayarı tam akçe harbi umumîden evvelki bir gümüş kuruş kadar gümüşü muhtevi idi. Kıymeti iştiraiyesi ise kuruşun beş altı misli idi. Şu halde ilk akçelerden birini buğünkü bir liralık varakai nâktiyenin takriben yarısı kadar iştira kuvvetini haiz bulunuyordu.

Mimar Sinanin İstanbuldaki eserlerinin en mütekâmili olan Süleymaniye camii avlusunda şadırvan

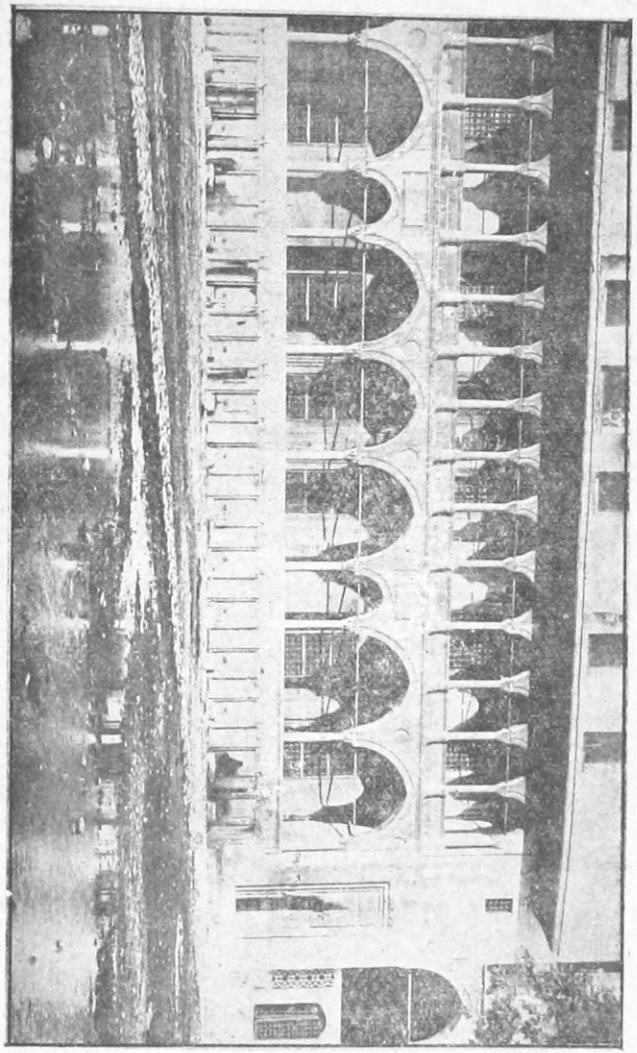
Foto — Münür

Nihayet bugün tedavül eden evrakı naktiyenin de umumî harp esnasında çikarıldığı malûmdur.

Ulûmu Fünun

Osmanlı Devletini kuranların yüksek bir medeniyet seviyesine malik olmadıkları ve fakat zinde harsları ile taze ve sağlam dinî hislerden kuvvet aldıkları söylenmişti. Bu sebeple müessisler daha ilk zamanlardan itibaren âlim addettikleri zevatı kendileri için tabiî müşavir addetmişler ve onlara pek büyük mevkiler vermişlerdir: teşkilât ve icraat için rey veren, adalet tevzii vazifesini deruhde eden ulema idi. Bunların ekserisi muhtelif islâm memleketlerindeki medreselerden yetişme idi. Medreselerde ise ilim lisanı arapça idi. Bu müesseselerde ulûmu şer'iye ve kadîm yunan felsefesine ait eserler okunurdu.

Bundan dolayıdır ki Osmanlı padişahları ilmi himaye etmek istedikleri zaman diğer müslüman memleketlerindeki tarzda medreseler tesis ettiler. Osmanlı Devletinin fütuhatı, padişahların ulemaya temin ettikleri refah duyuldukça her taraftan medrese mahsulü âlimler Bursaya, İstanbula akın ediyorlardı. Osmanlı medreselerinden yetişenler de tahsillerini ikmal için ekseriyetle Mısır gibi medrese uleması kuvvetli olan memleketlere gitmekte idiler. Netice, en ziyade şer'î ve arabî ilimlerin revaç ve terakkisi oldu. Lâkin Osmanlı Devleti mühim bir daimî orduya da malikti. mütemadiyen

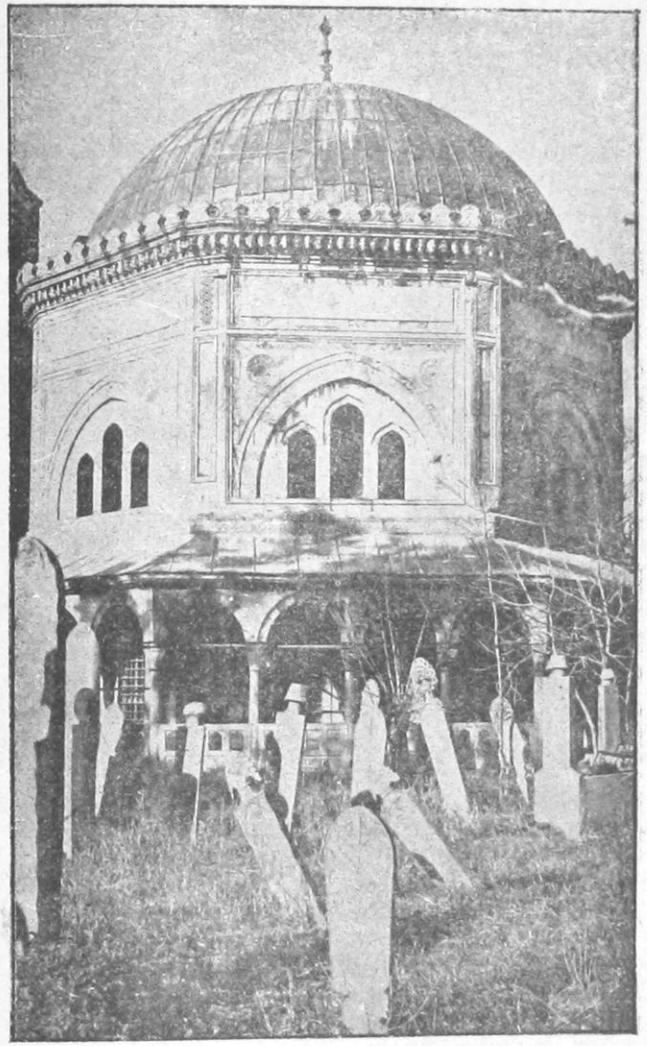
Süleymaniye camiinin muslukları
Muslukların üstündeki ravak osmanlı türk mimarisinin İran tarzından ilham alarak camilerine ilâve ettiği güzel kısımlardandır
Foto — Münir

harple meşguldü. Harbin mucip olduğu hastalık ve cerihaları tedavi elzemdi. Bu sebeple, sair hayrata ehemmiyet verildiği gibi, hastaneler tesisi ve halkın tedavisi de ihmal olunmadı. Tabiplere ve tababete mühim mevki verildi. Zaten Araptan intikal eden medrese tahsilinde tıbbın da az çok mevkii vardı. Diğer taraftan mutlakıyetin bir neticesi olmak üzere padişahların gittikçe artan kudret ve debdebelerini methü terennüm eden birçok şair ve müverrihler zuhûr etmekte gecikmedi. Padişahların vakayii zaptiçin vak'anüvisler tayin etmeleri de âdet oldu. On altıncı asırda büyük askerî hareketler, osmanlı donanmasının mühim seferleri, coğrafya ve ilmi heyet ile de az çok iştigali intaç etti. On dokuzuncu asır bidayetlerinde askerî ıslahat, fununu askeriyeye ve bilhassa ulûmu riyaziyeye ehemmiyet verdirdi: ilk defa olarak medreselerden gayri, askerî ilim müesseseleri vücude gelmeğe başladı.

Bilhassa Vak'ai Hayriyeden ve Tanzimattan sonra devletin teşkilâtınca yapılan ıslahat, medreselerin yanı başında Avrupa tarzında mektepler açılmasına, tahsil için bazı gençlerin de Avrupaya gönderilmesine saik oldu. Bu suretle Avrupa ulûmu fununu memleketimize vâsi mikyasta girmek imkânını buldu.

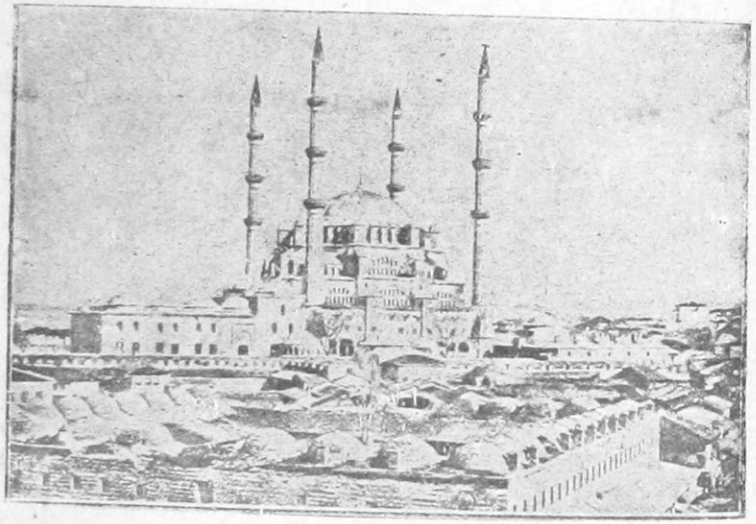
Ulûmu şer'iye ve arabiye — Ulûmu şer'iye tahsil edilen medreselerde tedris lisanı arapça olduğu için bu müesseselerde ulûmu şer'iye ile beraber arap lisanına ait telifat mühim terakkilere nail olmuştur.

Devletin kuruluşu sırasında mühim rolleri olan Şeyh Ûdebali, Dursun Fakı, Çandarlı Kara

Kanunî Süleymanın türbesi [haricî manzarası]
Mimar Sinanın inşa eylediği türbelerden bir nümune
Foto — Münür

Halil gibi zevattan sonra ilk devirlerde en ziyade dikkati celbeden âlimler, İznik merdresesinde tedris vazifesile meşgul olanlardır. Zaten ilmi ve erbabı ilmi himaye içini Orhan Gazinin ilk ciddî teşebbüsü de İznik medresesinin tesisi olmuştu. Bu müessesenin müderrislerinden Davut Kayserî, ve Taceddini Kürdî, devrin ulûmu şer'iye ve arabiyede en mühim âlimleridir. Müteâkıp padişahlarda medrese açmakta ve âlimleri himayede devam ettiler.

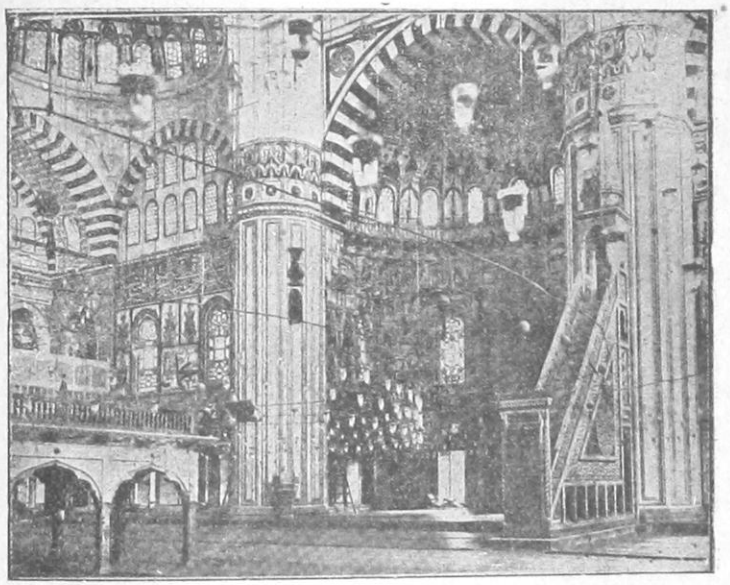

Edirnede İkinci Selim camii
Bu cami, mimar Sinanın şaheseri addolunabilir

Buna, Edirne ve Fatihten sonra bilhassa İstanbul medreseleri ve bunlar içinde Fatih ve Süleymaniye medreseleri büyük şöhret kazandılar. Memlekette yetişen ve hariçten gelen medrese âlimleri çoğaldı. Bunların kâffesinin burada isimlerini ve eserlerini yazmak bittabi

mümkün değildir. Yalnız her devrin şayanı dikkat âlimlerinden birkaçını zikir ile iktifa edeceğiz:

Birinci Murat devrinden itibaren diğer ulema arasında Aksaraylı Cemalettn ile Sadettin Teftazanî, ulûmu şer'iye ve arabiyeye büyük vukufları ile şöhret kazanmışlardır. Teftazanînin müellefatı son zamanlara kadar osmanlı medreselerinde okunurdu. Yıldırım Bayazıt devrinin ise en büyük âlimi Şemseddini Fenarî sayılır.

Edirnede İkinci Selim camiinin dahili manzarası

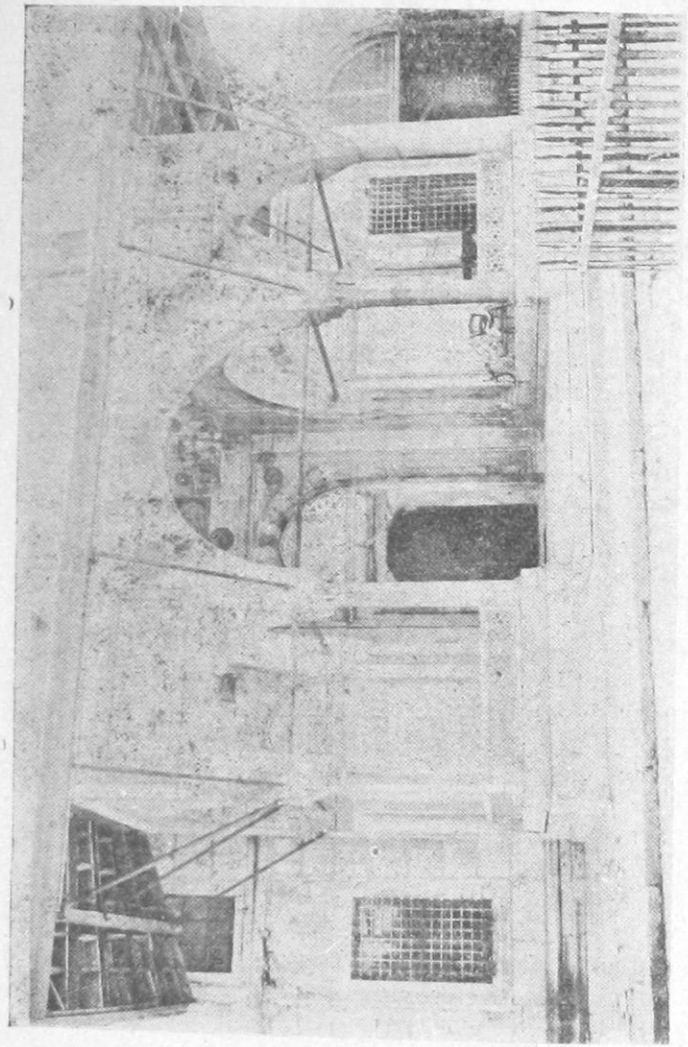
Seciyesi ve arabî lisanındaki ihtisası ile meşhurdur. Şeyh Bedrettin bilhassa tasavvufa dair eserleri vücude getirmiş, dinî ve felsefî kanaatleri ile muasırlarından ayrılmıştı. İkinci Murat ve Fatih devirlerine doğru tefsir, fıkıh ve usulü fıkıh hakkında mühim telifat vücude getirilmiştir.

Ezcümle Fatih devri ricalinden (Molla Hüsrev)in fıkha müteallik bir metin olmak üzere yazdığı (gurer) ve onun şerhi olarak vücude getirdiği (dürer) namlarındaki kitaplara son zamanlara kadar erbabı fıkıh ve hukukça müracaat edilirdi. Fatihin hocası Molla Ahmet Güranî de ilmi ve biraz da ahlâkındaki huşuneti ile maruf idi. Biraz sonra, Birinci Selim devrine doğru, Zembilli Ali Cemalî Efendi ve Kemal Paşazade namı ile maruf Ahmet Şemsettin Efendi ve Kanunî Süleyman devrinde de Ebüssuut Efendi büyük şöhretlere nail olurlar. İbni Kemal ile Ebüssuut Efendi Osmanlı Devletinin ikbal devrine muvazi olarak Osmanlı İmparatorluğunda medrese ilminin en yüksek derecesini gösterirler. İbni Kemalin tefsir ve kelâm, fıkıh ve usulü hikmetten maada tarihe dair de telifatı vardır. Şiirle de iştigal etmişti. Umumî ve mütenevvi malûmat itibarile devrinin en yüksek âlimi sayılır. Ebüssuut Efendi ulûmu şer'iyede ve fetva vermekte büyük bir kudrete malikti. Bu itibar ile islâm medeniyetinin tamamen hâkim bulunduğu bu devirde en büyük bir hukuk âlimi addolunabilir. Türkler arasında arapça yazmakta misli yok gibi idi. Devletin şevket ve satveti devrinin hitamı, ulûmu şer'iye ve arabiyede de büyük âlimler ve müelliflerin nedret ve zevalini iş'ar eder. Artık İbni Kemal ve Ebüssuut ayarında âlimlere tesadüf edilmez. Bütün devlet teşkilâtında olduğu gibi ilmiye sınıfında da tefessuhun başladığı yukarıki bahislerde izah olunmuştu. Medrese hayatı gittikçe söndü. Nisbeten kudretli yetişebilen medrese uleması on yedinci asra kadar vücude getirilen

müellefatı takip ve tedristen başka bir şey yapamadılar; onlara ne bir şey ilâve ettiler ne de bir yenilik gösterdiler. Bu suretle kurunu vustanın skolâstikten ibaret olan hikmet ve mantığı, tanzimattan sonra biraz daha mühmel kalan medreseler de gittikçe sönmek üzere zamanımıza kadar devam etti. Meşrutiyetten sonra medreselerin ıslahı için vaki olan teşebbüs, cezrî olmadığı için müsmir olmadı.

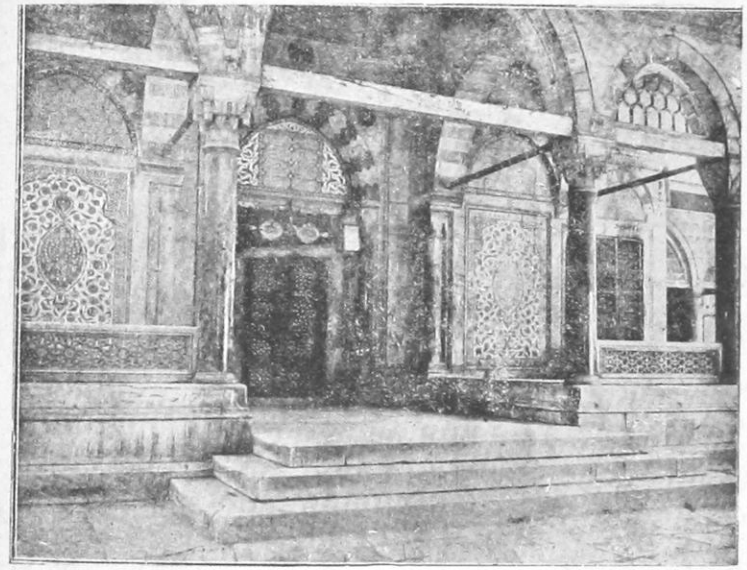
Tababet. Osmanlı Devletinin ilk zamanlarından itibaren tarihte şöhret kazanmış bir çok tabiplere, tesis edilmiş hastanelere tesadüf ediyoruz. Kitabiyat ve teracimi ahval kitapları yüzlerce osmanlı tabibi kaydediyor. Yalnız (Osmanlı Müelliflerinin üçüncü cildinde mühim telifler sahibi olmak üzere yüze karip etıbba sayıyoruz. Yıldırım Bayazıdın ilk defa olmak üzere (1401) tarihlerine doğru Bursada kârgir bir hastane inşa ettirdiği ve lâzımgelen tabipleri yetiştirmek üzere de ayrıca bir medrese tesis eylediği vaki olan tetkikattan anlaşılmaktadır. Bilâhare de, İstanbulda, Edirnede ve diğer mühim merkezlerde darüşşıfalar, bimaristanlar tesis olunmuştur. Fatih medreselerinde tababet tedrisatı olduğu gibi Kanunî Süleymanın vücude getirdiği medresei Süleymaniyede de daha yüksek tıp tedrisatı mevcuttu.

Dikkate şayandır ki osmanlı tabiplerinin telifatı ekseriyetle türkçe lisanı ile yazılmış bulunuyor. Osmanlı tababeti, bidayette tabiî şark medeniyeti tababetinin devamıdır. İran, Bağdat, Mısır, ve hatta kadîm Yunan müellefatından istifade edilirdi. Lâkin osmanlı tabiplerinin tababette bazı terakkiyata sebep oldukları

Osmanlı türk mimarisinin mahsulü olan türbelerden bir nümune: *Foto - Münür*
Ayasofya camii avlusunda İkinci Selim türbesinin cephesi, Mimarı Sinandır.

da teslim olunmaktadır. Meselâ emrazı akliye tedavisini ilk evvel Türkler tecrübe etmiştir; siyaset ve veraset nazariyelerinin ilk evvel türk tabipleri sezmişlerdir. Vak'ayı Hayriyeyi müteakıp (1826) da (Tıphane) namı ile vücude getirilen müessesede eski medrese tedrisatı bir dereceye kadar ıslah edildi. On sene sonra bir Avusturyalı profesör celbedilerek tedrisat Avru-

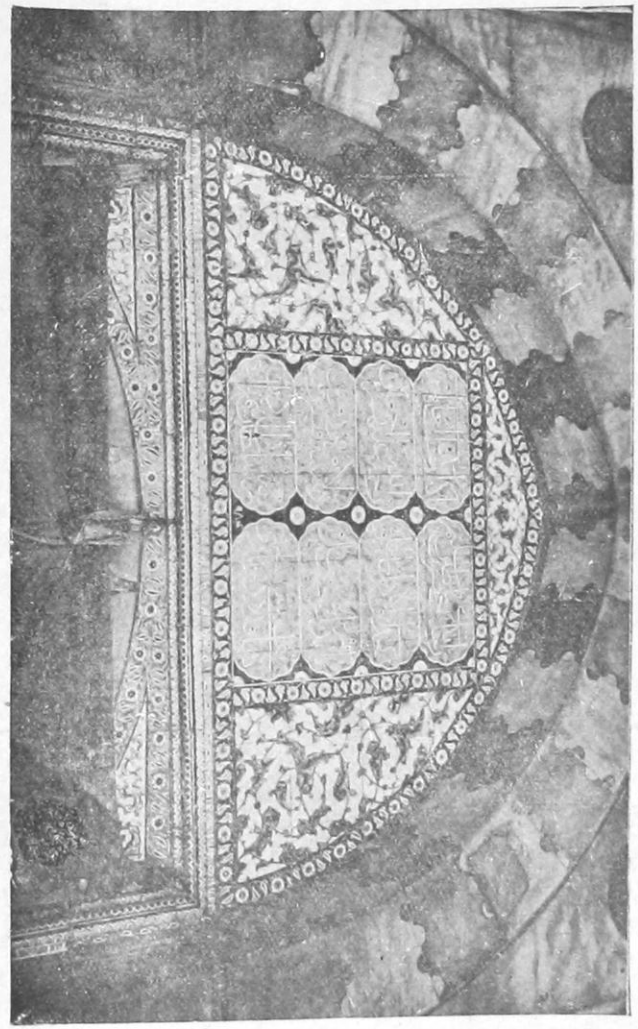
İkinci Selim türbesinin methali

paî bir şekle kondu. Tıphane (Mektebi Tıbbiye) ye tahavvül etti. İlk zamanlarda tedrisat fransızca iken tıbbî ıstılahat vazedilerek tedrisat türkçeleştirildi. Mektebi Tıbbiye en sonra (Tıp Fakültesi) namı ile darülfünunun bir şubesi addolundu.

Meşhur osmanlı müellif tabiplerden olmak üzere Yıldırım Bayazıt devrinde İshak, fitret

devrinde yaşamış ve Aydınoğlu Mehmet Bey namına bazı mühim telifatta bulunmuş olan (Hacı Paşa), Muradı Sanî devrinde Sinoplu Mümin, Fatih ve İkinci Bayazıt zamanında Altıncızade, Kahvecizade Ahmet, Ahi Ahmet Çelebi, Birinci Mahmut devrinde Bursalı Ömer Şifaî, Üçüncü Mustafa zamanında (Vesim Abbas) Efendiler zikrolunabilir.

Tarih ve Müverrihler. İlk zamanlarda osmanlı padişahlarınca vakayiin zaptına ehemmiyet verilmemişti. Bu sebeple İkinci Bayazıt zamanına kadar ilk devre ait tarih yazanlar pek nadirdir. Birkaçı geçmiyen bu devir müverrihlerinin en marufu (Âşık Paşazade) dir. Bu zatın ilk iki asır vukuatını ihtiva eden tarihinden sonra, İkinci Bayazıdın emri ile osmanlı tarihi yazan Neşri Mehmet Efendinin de sade ve selis bir türkçe ile kaleme aldığı (Cihannüma) namındaki eseri zikrolunabilir. Ayni devirde yaşıyan (İdrisi Bitlisî) tarafından da acemce bir osmanlı tarihi yazılıp padişaha takdim edilmişti. Birinci Selime kadar ilk sekiz padişahın zamanını ihtiva ettiği için (Heşt Behişt) namını taşıyan bu eser, edebî ve mustalah bir lisanla yazılmıştır; edebî şekil ve mahiyette yazılan bir tarih nümunesidir diyebiliriz. Bundan sonra Birinci Selim, Kanunî Süleyman ve İkinci Selim zamanlarına ait olmak üzere hususî surette yazılan tarihler, manzum ve şehname tarzındadır. Bunlara, ait oldukları padişahlara nisbetle Selimname ve Süleymanname derler. Maamafih bunlardan başka Kanunî Süleyman zamanında hazır bulundukları vukuatı ve yaşadıkları zamanı yazan bazı müverrihler daha vardır.

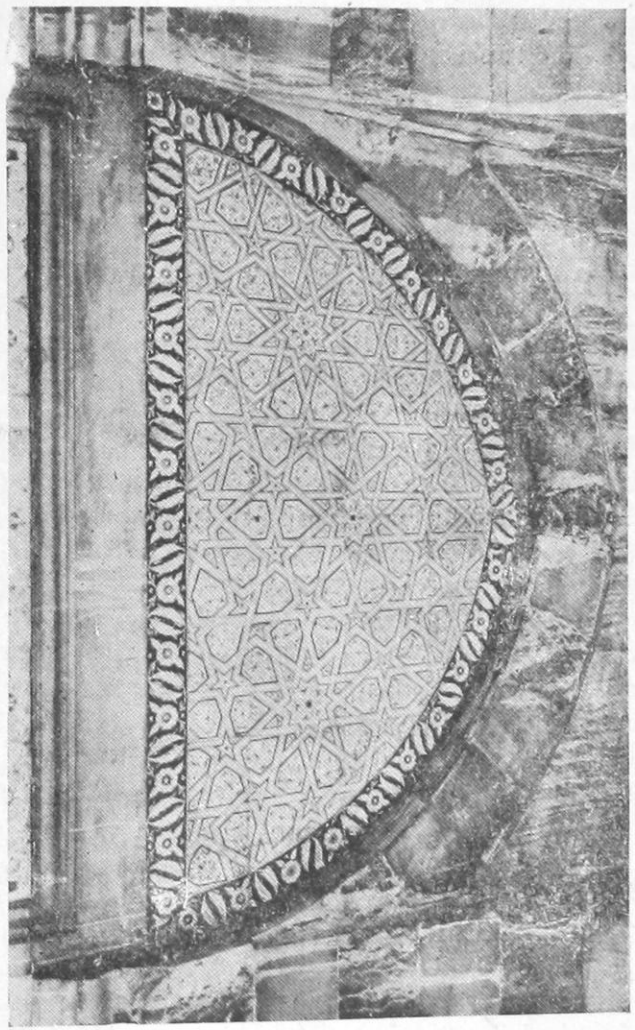

İkinci Selim türbesinin kapısı üstündeki kitabe

Foto — Münür

Bunlardan sonra (vak'anüvis) dediğimiz ve padişahlar tarafından vakayii zabıtı kayde memur olan müverrihler gelir. Bunların birincisi Şeyhülislâm Hoca Sadettin Efendidir.(Tacüttevarih) ismini taşıyan eseri, eski ve mustalah bir üslûp ile yazılmıştır. Osmanlı Devleti bidayetinden İkinci Selim nihayetine kadar olan vukuatı camidir.

Hicrî 1000 senesinden 1070 senesine kadar olan vakayii ihtiva eden Naima Mustafa Efendinin tarihi vak'anüvis tarihlerinin ifade ve görüş itibarile en mükemmelidir. Bundan sonra vak'anüvis lerin en mühimleri sırası ile Raşit Mehmet, Çelebizade İsmail Asım, Mehmet Suphi, İzzî Süleyman, Vasıf Ahmet Efendiler. Cevdet Paşa, Lûtfi Ahmet ve Abdurrahman Şeref Efendilerdir. Bunlardan başka vak'anüvis olmadıkları halde mühim tarihî eserler yazanlar vardır: Peçevî İbrahim, Selânikli Mustafa, Âli Efendiler, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı bunların en müşhurlalarıdır. Zikredilen müverrihlerin mehaz vazifesini gören eserlerinden başka mücmel birtakım tarihler, teracimi ahval kitapları, edebiyat tarihimiz ve şairler hakkında bir fikir veren tezkereler ile risaleler mevcuttur. Bunlar arasında Mustafa Paşanın (Netayicülvukuat) ı, Ata Beyin (Enderun Tarihi), Âli Efendinin(Menakıbı Hünerveran) ı mühim eserlerden maduttur. Netayicülvukuat yalnız vukuatı değil devletin teşkilâtını da icmal eder. Enderun tarihi osmanlı saray teşkilâtını anlatır. (Menakıbı Hünerveran) ise türk san'atkârları hakkında malûmat veren mehazlerdendir. Devletin esbabı inhitatını oldukça iyi görmek itibar ile Koçi Bey risalesi de çok

İkinci Selim türbesine ait çinilerden

Foto — Münür

meşhurdur. Şayanı dikkattir ki osmanlı müverrihlerinin çoğu yalnız osmanlı tarihi ile meşgul olmuşlar, umumî tarihi ihmal etmişlerdir. Osmanlı tarihlerinin hemen kâffesi padişahların saltanat devirlerinin çerçevesi dahilinde yazılmışlardır. Terkip ve tenkit itibarı ile ehemmiyeti haiz eserler çok azdır. Hemen kâffesi vakayii bir üslûbu edebî ile ve hemen daima sarayı kollıyarak kaydetmiştir.

Coğrafya. Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren vaki olan fütuhat nazarı itibara alınırsa Osmanlıların gerek Anadolunun ve gerek komşu memleketlerin çoğrafyasına yabancı olmadıkları kabul olunmak lâzımgelir. Lâkin devletin ilk iki asrında yazılmış mühim coğrafya eserlerine tesadüf edilmiyor. Bu nevi eserleri devletin tabiî hudutlarından dışarı taştığı on altıncı asırdan itibaren buluyoruz. Bilhassa Kanunî devrinde başlıyan büyük ve uzak deniz seferleri coğrafyaya, denizciliğe ve heyete ait malûmatın çoğalmasına, bunlara dair eserler vücude gelmesine sebep olmuştur. İlk coğrafya eserleri riyazî coğrafyaya ve denizciliğe, seyahate müteallik olarak riyaziyeciler ve gemiciler tarafından vücude getirilmiştir: Eserlerini Kanunî Süleyman devrinde yazan Muvakkit Mustafa, Pirî Reis ve Kâtibî Seydi Ali Reis bunlardandır. Sultan Selim camiinde muvakkit olan Mustafanın ilmi heyete dair müteaddit eserlerinden başka Çinden Fasa kadar yüz beldenin İstanbula mesafelerini ve gecegündüz müddetlerini gösteren bir coğrafyası vardır. Bununla muasır olan Pirî Reisin (Kitabı Bahriye) sinin ilk kısmında Akdenizin, Adalar denizi

ile Adriyatik denizinin sahil ve adaları, ahvali tabiiye ve cevviyesi hakkında mükemmel malûmat mevcuttur. Kâtibînin riyaziyeye ve heyete ait eserlerinden maada Barhri Muhiti Hindi civar denizler hakkında (Muhit) namındaki eserile (Mir'atülmemalik) ismindeki seyahatnamesi de çok maruftur.

Zamanlarına göre pek kıymetli olan bu eserlerden maada on altıncı asrın sonlarında yaşıyan Sipahizade Mehmet, Emir Mehmet bin Hasan gibi bazı müelliflerin muhtelif namlarla yazdıkları eserler de mühimdir. Emir Mehmet Amerika hakkında Osmanlılara ilk mufassal malûmat veren bir müelliftir.

Müverrihler arasında da zikreylediğimiz Kâtip Çelebi (Haci Halife) coğrafya hakkında da mühim eserler vücude getirmiştir. On yedinci asrın ortalarına kadar yaşıyan ve devrinin en büyük âlimi olarak (Keşfuzzunun) namile bir nevi kitabiyat ve ansiklopedi ve müteaddit tarih kitapları vücude getiren Kâtip Çelebi, (Cihannüma) ismile umumî bir coğrafya da yazmıştır. Zamanında pek mühim bir eser olan Cihannümadan başka Kâtip Çelebi, (Atlas Minör) isminde lâtince bir coğrafyayı bir mühtedinin yardımı ile tercüme etmiş, denizciliğe ve deniz muharebatına ait bir eser daha vücude getirmiştir. Bundan sonra yine lâtinceden veya sair lisanlardan nakıl ve tercüme edilen veya telif olunan birtarkım coğrafyalara daha tesadüf ediyoruz: Ebu Bekir Dımışkînin on yedinci asır nihayetlerine doğru tercüme ettiği resimli ve haritalı (Coğrafyayı Kebir) i bunların meşhurlarındandır. Üçüncü Selim devrinde yaşıyan

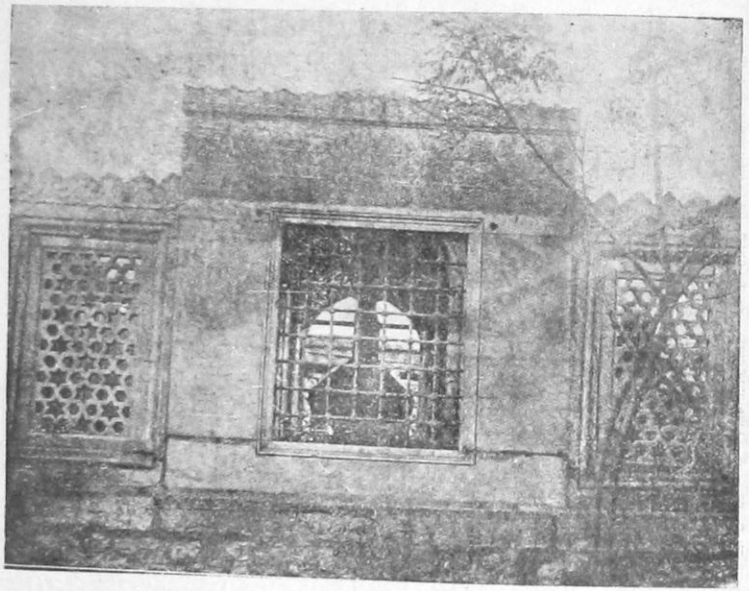
Mimar Sinan türbesi ve sebili
Sağdaki kısım, Sinanın türbesi, soldaki de sebildir. Bu da Sinanın eserlerindendir. Süleymaniye camii arkasında kâindir.

Foto — Münür

ve (İngiliz) namile maruf Raif Mahmut Efendinin ingilizce olarak yazdığı coğrafya ile atlas ta kıymetli eserlerdendir. On dokuzuncu asırda askerî mekteplerin teessüsü bittabi coğrafya tedrisatına da daha büyük bir mevki verilmesine sebep oldu. Lâkin izahî coğrafyanın memleketimize girmesi son zamanlardadır.

Ulûmu riyaziye.— İlmi heyet, eski medrese tahsilinde mühim bir mevkie malik olduğu için en eski Osmanlı uleması arasında bu ilimle ve bir de ilmi hesapla meşgul olanlara tesadüf olunur. En eskileri arasında Kadızade Rumî namile maruf Salâhettin Musa, Fatih devrinde İbrahimzade, İkinci Bayazıt zamanında Efezade Mehmet ile Hacı Atmaca, Bedrettini Mardinî, Pir Mahmut, Kannnî Süleyman zamanında Mirim Çelebi Mahmut, Matrakçı Nasuh, Akpınarî Hacı Mehmet Ağa, Seydî Ali Reis, on sekizinci asırda da eski riyaziyunun sonunclarından Gelenbevî İsmail Efendi gibi pek meşhur olanları vardır. Bunların pek çok asar ve müellefatı mevcuttur. Hemen kâffesi şark tarzında medreseden yetişmişlerdir. Ve bittabi eski riyaziyata mensupturlar. On dokuzuncu asır bidayetlerinde esaslı askerî ıslahata başlandıktan ve Mühendishane tesis edildikten sonra askerî fenlere ve bu meyanda ulûmu riyaziyeye hususî bir ehemmiyet verildi. Avrupa lisanlarından türkçeye pek çok eserler naklü tercüme olundu. Bu hususta büyük mesai sarfedenlerin başında Hoca İshak Efendiyi zikretmek lâzımgelir. Mühendishanei Berrî başhocalığına geçtikten sonra ikinci Mahmudun son zamanlarına doğru vefat eden İshak Efendi, şark lisanlarına olduğu kadar eski yeni

müteaddit garp lisanlarına vâkıf olduğu için bir çok fennî ıstılahat vaz'ına da muvaffak olmuştur. İshak Efendiden sonraki riyaziyecilerimiz bittabi Avruva ûlumu riyaziyesile yetişmişlerdir. Çünki ya Avrupada tahsillerini ikmal eylemişler veya Avrupada yetişenlerden tederrüs etmişlerdir. Bazıları da askerî mektepler mahsulüdür.

Mimar Sinanın türbesi

Tanzimattan sonra maarif hareketi. Ulûmu fünun bahsini ikmal için ilâve edelim ki Tanzimat devri ile beraber gittikçe garba teveccüh eden bir maarif hareketi başlamış ve medrese tahsilini gölgede bırakmıştır. Üçüncü Selim devrine kadar yalnız medreselerle erbabı hayır tarafından inşa olunan Vakıf Sıbyan Mekteplerinden başka maarif müesseseleri mevcut değildi. Üçüncü Selim devrinde yalnız askerî mekteplerin tesisine ehemmiyet verildi. Ancak vak'ayı Hayriyeden sonradır ki Avrupa tarzında maarif müesseseleri vücude getirilmesi düşünüldü. İlk defa olarak İkinci Mahmudun son senelerinde nisbeten Avrupaî bir şekilde, (Mektebi Maarifi Adliye) namile bir müessese teşkil edildi. Bu mektep bilâhare (Mektebi İrfanî) ve (Mektebi Edebiye) namlarile ikiye ayrıldı. Bunlar Sıbyan Mekteplerinin ancak bir derece fevkında idi. Bir taraftan da bir (Meclisi Maarifi Umumiye) teşkil, bunun kararlarını icra etmek üzre bir (Maarifi Umumiye Nazırı) tayin olundu. Maamafih biraz sonra bu unvan ilga, mekâtibi umumiye ihdas edildi. Bu sıralarda idi ki bir darülfünun inşasına da başlandı, mekâtibi rüştiye teşkilâtı yapıldı, darülmuallimin tesis olundu. Abdülmecidin son senelerine doğru maarif nezareti tekrar teessüs etti. Abdülâziz devrinde bir maarifi umumiye nizamnamesi yapılı.

Bir taraftan da rüştiye mektepleri tamim ediliyordu. Lâkin sıbyan mektepleri gene eski halinde kalmıştı. Muhtelif cemaatler, istedikleri gibi ve hiçbir murakabeye tâbi olmaksızın, kendi mekteplerinde tedrisat yapıyorlardı. Orta tedrisat büsbütün mühmeldi. Ancak Abdülâziz devrinde idi ki tamamen avrupaî bir tahsil vermek üzre (Mektebi Sultanî) namile Galatasarayda bir müessese kurulabildi; fransızca lisanının tedrisine ehemmiyet verildi. Gene bu devirde bazı ricalin hususî teşebbüsleri ve ianesile (Darüşşefekatülislâmiye) vücut buldu. Nihayet Mektebi Maarifi Adliyenin tesisinden hemen yarım asır sonra ve ikinci Abdülhamit zamanında (İdadî) mektepleri tesis olunabildi.

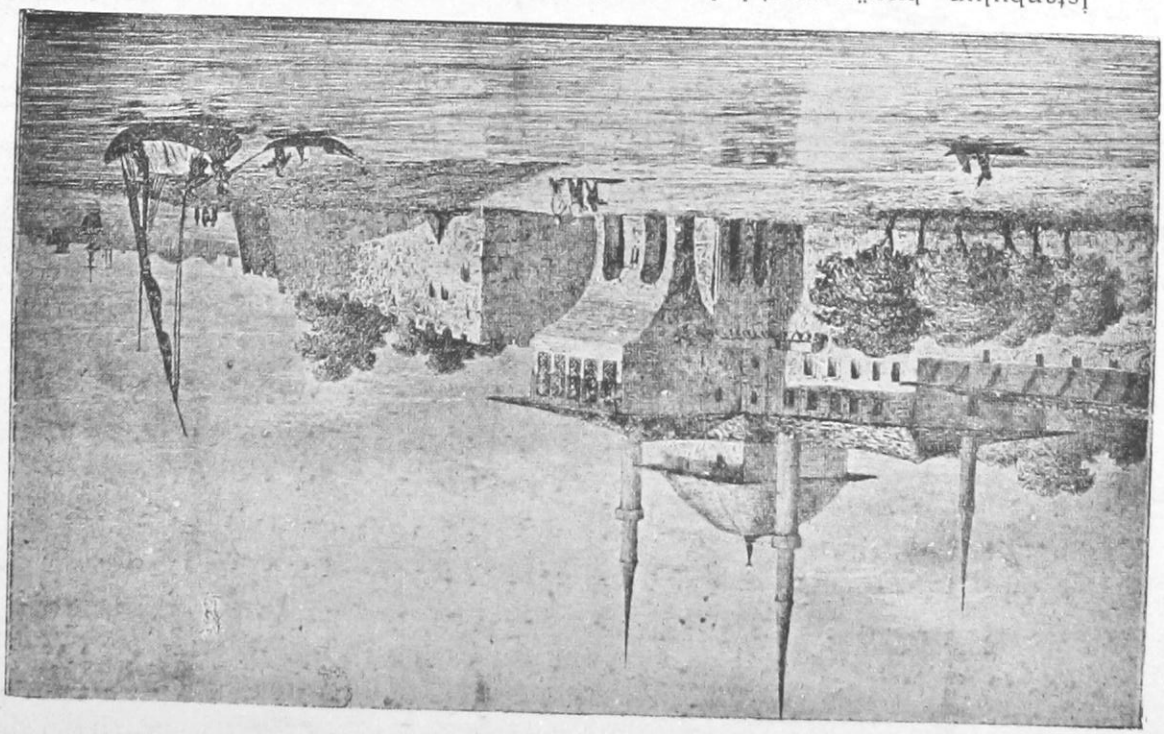

İstanbulda Sultan Ahmet camii

Mimar Sinanın şakirtlerinden Mehet Ağa tarafından inşa edilen bu cami Ayasofyanın karşısında osmanlı türk mimarîsinin en güzel eserlerindn biri olarak dikkati celbedr

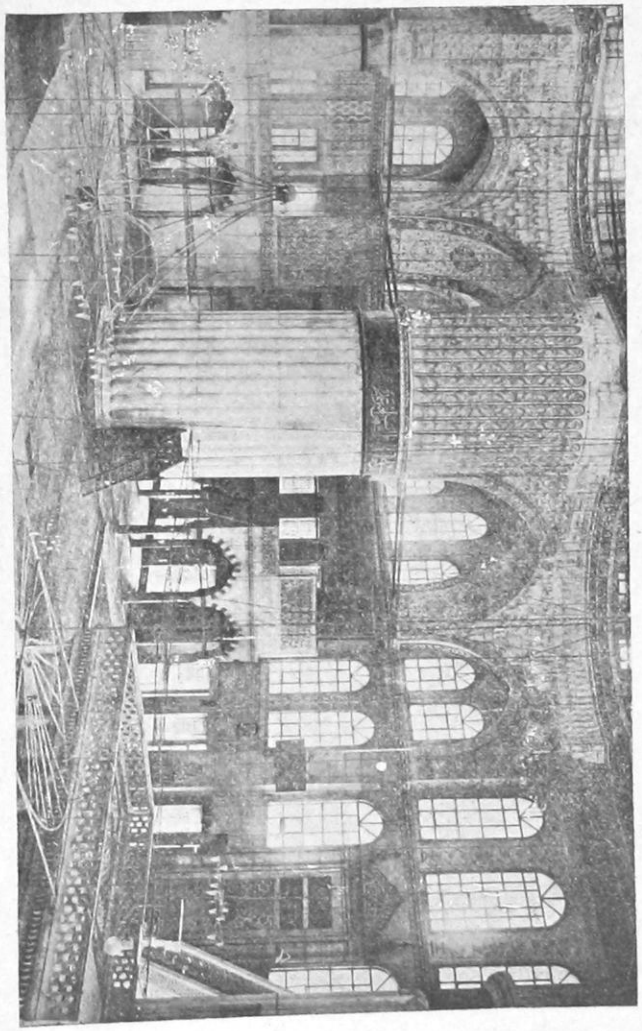
SISMANOGLIO

İstanbulun bugün eseri kalmamış kıymetli mimarî eserlerinden biri de Sadrazam Sinan Paşa tarafından mimar Davut Ağaya yaptırılıp Üçüncü Murada takdim edilen İncili köşk idi. Topkapı sarayı surları üzerinde inşa edilmiş bulunan köşkün bugün yalnız temellerinin izleri kalmıştır.

Yüksek tedrisata gelince, askerî mektepler müstesna, pek geç ihtimama nail olmuştur. Abdülâziz devrinde (Tıbbiyei Mülkiye) ve Abbülhamit devrinin iptidalarından itibaren sırasile (Mektebi Mülkiye), (Mektebi Hukuk), (Hendesei Mülkiye) ve nihayet (Darülfünun) tesis edildi. Lâkin gerek darülfünun gerek diğer yüksek mekteplerin tedrisatça ıslahı ancak meşrutiyetten sonra başlıyabildi. Medreselerin kat'î surette ilgasını ve tedrisatın tevhidi ile tamamen asrîleştirilmesini ise cümhuriyet devri temin eyledi.

Edebiyat ve güzel san'atler. Osmanlı Devletinin iptidasından nihayetine kadar heyeti içtimaiyede yekdiğerile muvazi gitmek ve kâh biri, kâh diğeri kuvvetlenmek üzere iki lisan ve iki edebiyat yaşamıştır, diyebiliriz: Biri millî harsa ait tabiî lisan ve edebiyat, diğeri taklit edilen yabancı harslar ve medeniyetler mahsulü sun'î lisan ve edebiyat. Bunlardan birincisi asıl halk kütlesinin, ikincisi de cemiyetin üst tabakasının malı idi; devletin ilk iki asrında millî lisan ve edebiyat galiptir. Lâkin yavaş yavaş kuvvetlenen ve menşei acem ve arap harsı olan sun'î lisan ve edebiyat, devletin müteakıp üç, üç buçuk asrında, on dokuzuncu asra kadar, millî lisan ve edebiyatı gölgede bırakacak surette hüküm sürer. Nihayet on dokuzuncu asırda Avrupa medeniyetinin tesiri, lisan ve edebiyatta da görülür; yeni, fakat gene sun'î bir lisan ve edebiyat yaşamağa başlar. Yalnız bu devrin sonlarında halka doğru bir inkişafın alâmetleri belirir, Diğer güzel san'atlere gelince, her şubesi itibarile teessüs ve inkişaf edemedi. Bu da bidayette putperestliğe karşı mücadele

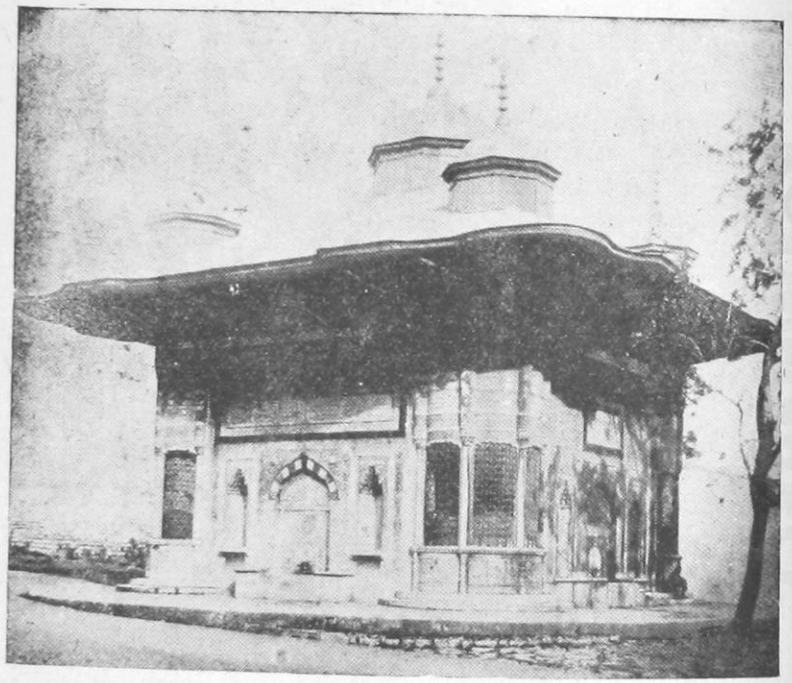
Sultan Ahmet camiinin dahili görünüşü *Foto - Münür*

eden islâm dininin heykel ve tasviri menetmesinden, bilâhare ayni an'aneye devam edilmesinden ileri gelir. Bütün islâm memleketlerinde olduğu gibi bizde de heykeltraşlık ve resim gibi san'atler hemen hemen metruk kaldı. Buna mukabil mimarîye çok ehemmiyet verildi. Mimarîle beraber terakki etmek üzere çinicilik ve nihayet güzel yazı, nakış, tezhip gibi san'atler doğdu. Musiki de edebiyatın geçirdiği istihalelere uğradı.

Edebiyat. Selçukî Devleti zamanında saray ile cemiyetin üst tabakasında acem edebiyatının hâkim bulunduğu malûmdur. Celâleddini Rumînin farisî lisanı ve aruz vezni ile yazılmış (Mesnevî) si meşhurdur.

Lâkin o devirde asıl türkçe ve hece vezni ile yazılan eserler de yok değildir. Eski devirlerde olduğu gibi, halk arasında türkü, koşma, kayabaşı gibi millî şiirler ile destanlar rağbet görmekte idi, kezalik Anadolda teessüs eden tasavvuf tariklerine mensup olan dervişler, halk lisanı ile dinî ve tasavvufî şiirler söylerlerdi. Evvelce izah olunduğu veçhile, Osmanlı Devletinin bir aşiret tarafından ve tarikat teşkilâtının yardımı ile kurulması ilk zamanlarda acem edebiyatının ve aruz vezninin değil, halis türkçenin ve hece vezninin revacını mucip olmuştu. Bu suretle halk masalları, darbımeseller, mani ve türküler ile aşk hikâyelerinden mürekkep bir halk edebiyatı yanında, bu edebiyattan mahiyet itibarile çok farklı olmıyan bir tekke edebiyatı yaşamakta devam ediyordu. Yunus Emre, Kaygusuz Aptal, Aptal Musa gibi tekke mensupları bu edebiyatın mühim simalarındandır. Osmanlı Devletinin yine ilk zamanlarında yaşıyan Âaşık Paşanın "Garipname„ si ve Emîr Süleyman zamanında vefat eden Süleyman Çelebinin "Mevlûdu Şerif„i sade türkçe ile yazılmaları itibarile dikkate şayandır. Lâkin ayni zamanda aruz vezninin tercih olunmağa başlaması da zikre lâyıktır. Fitret devrinde yetişen Germeyanlı Ahmedî, Şeyhî Hekim Sinan ve İkinci Murad zamanında Şeyhînin hemşirezadesi Cemalî Diyarbekirli Nesimî, Fatih devrinde Ahmet Paşa ile Hızırbeyzade Sinan Paşa, Cem Sultan gibi zevat, milâdî on beşinci asrın en mühim osmanlı şairleridir. Cemalî tarafından itmam olunan Şeyhînin meşhur "Hüsrev ve Şîrin„ hikâyesi, şair Nizamînin "Hamse„ sinden tercümedir, Şeyhî, tababet tahsili için İrana gitmişti; bu sebeple eserin lisanı oldukça sade olmakla beraber iran edebiyatının tesiri mahsustur. Şeyhîden itibaren türkçe lisanı, acemce ve arapça kelimelerin gittikçe daha fazla istilâsına uğrar. Yükesk tabaka edebiyatında artık hece vezinlerine tesadüf edilemez. Maamafih Ahmet Paşa ile beraber lisanda biraz daha selâset, nazımda bir terakki görüldü. Bu ilk zamanlarda nesir pek azdır. Bazı şairlerin yazılarında tasavvufun ve tekkelerin tesiri görülmekle beraber medreselerin de nüfuzu hissedilmeğe başlar. Şairler de, eski ve nisbeten serazat dervişler değildir. Ekserisi, medreselerden yetişme ve padişahlara müntesiptir. Hemen kâffesi padişahların bir suretle ya mahmisidir, veya memurudur. Filhakika Emîr Süleyman, daha sonra İkinci Murad ve Fatih, şairlerle münasebette bulunmaktan zevkalmakta

ve onları himaye etmekte idiler. Yavaş yavaş bir saray edebiyatı vücut buluyor. Artık edebî eserlere hâkim olan şekiller de acem edebiyatının şekilleridir. Bu zamandan itibaren belli-

Üçüncü Ahmet çeşmesi

Lâle devrinde inşa edilen bir çok köşk ve çeşmelerden bugün payidar olan en güzel eser bu çeşmedir.

Foto - Münür

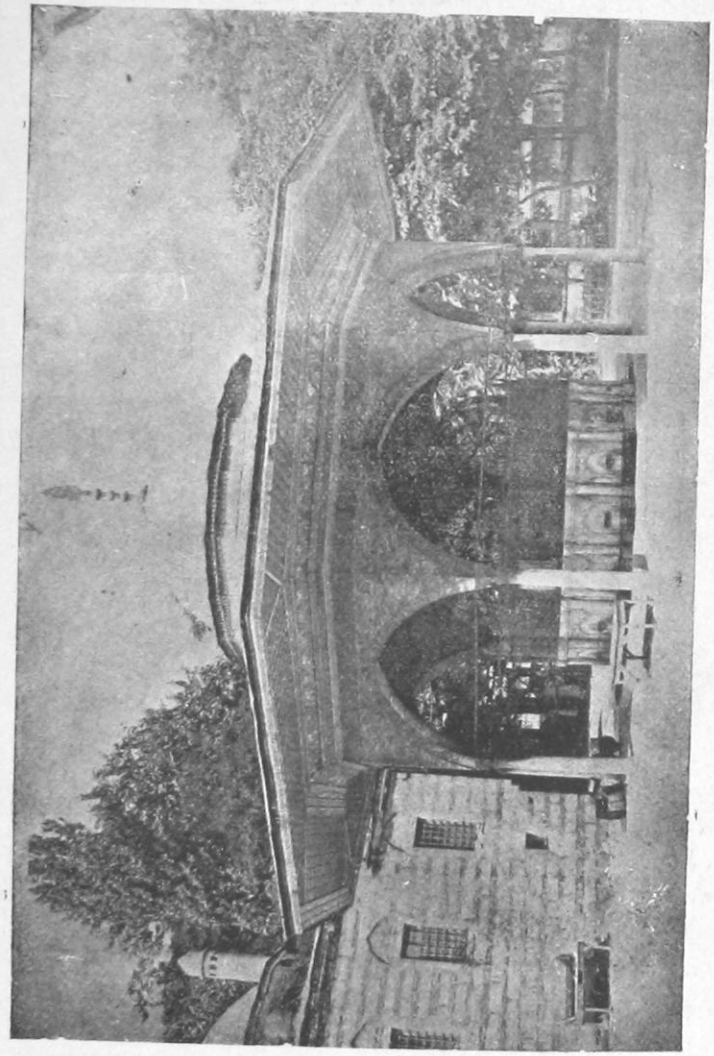
başlı şair sayılmak için divan sahibi olmak lâzımdı. Divanların baş tarafında kasideler, methiye, münacat ve lûğaz gibi kısımlar, alt tarafında da gazeller bulunur.

On altıncı ve on yedinci asırlarda divan edebiyatı denilen bu, arap ve acem tesiri altındaki edebiyat ilk aldığı istikamette inkişaf eder ve bu vadide cidden güzel eserler vücude getirilir. Irakta, Hille şehrinde doğan ve Kanunî Süleyman ile muasır olan (Fuzuli) divan edebiyatında yetişen kudretli ve mütekâmil şairlerin eskilerindendir. Divanı, Leylâ ve Mecnun hikâyesi maruftur. On yedinci asrın bidayetlerine kadar yaşıyan (Baki), divanında Fuzulinin derin hassasiyetine mukabil büyük bir san'at kudreti göstermiştir.

(Şem'üPervane) ismindeki manzum hikâyesile meşhur (Zati), birçok eser yazmış olan (Lâmii) (Ruhi), "Şahu Geda„ sahibi (Yahya) Bey de bu devrin şairlerindendir.

İlk iki asır hilâfına on altıncı ve on yedinci asırlarda mensur yazılar da çoğalıyor. Tarih, fıkra ve seyahatnameler, bu devir nesrinin başlıca şekilleridir. Daha evvel başlıca müverrihler hakkında izahat vermiştik; tekrare lüzum görmüyoruz. Yalnız bu münasebetle söyliyelim ki nazım gibi nesir de acem ve arap edebiyatının tesiri altındadır. Lisan ıstılahlı ve secilidir; araya beyitler ilâvesi de unutulmuyor; fikirden ziyade üslûbun tantanasına ehemmiyet veriliyor; bazan mananın anlaşılması bile güçleşiyor; velhasıl manzum eserler gibi mensur olanlar da halka hitap etmekten çok uzaktır ve yalnız mümtaz bir sınıfa mahsustur.

On yedinci asır şairlerinin eserleri belki diğer devirlerinkilerinden ziyade bu evsafı haizdir. Filhakika bu asrın ilk yarısında şöhret kazanan Nef'i ve muasırları gerek nazımda ve gerek nesirde ince hislerden ziyade üslûp ve kelime

Ayasofya şadırvanı *Foto-Münür*
Lâle devrini takip eden Birinci Mahmut zamanına ait eserlerden güzel bir nümune.

itibarile ahenk ve musikiye ehemmiyet vermişlerdir.

Nef'inin hicviyedeki cür'eti de maruftur. Muasırlarından (Nergisî), muğlâk ve mustalah yazı yazmakta en çok ifrata varanlardandır. Yine muasırlarından (Veysi), bir nesir üstadı, (Kâtip Çelebi) de zamanının, ufku geniş bir âlimi sayılır.

On sekizinci asır iptidalarına kadar yaşıyan Urfalı (Nabi), divan edebiyatının usul ve kavaidine riayet eden üstadların sonuncularındandır. (Naima) dan maada (Sabit) ve (Sami) ile (Şefik) Efendi de muasırlarıdır. Şefik Efendinin Edirne vak'asına müteallik (Şefikname) si, şerhsiz anlaşılmıyacak derecede mustalah yazılmıştır.

Ayni asrın ikinci rub'unda şöhret kazanan Nedim osmanlı şairlerinin en şuh ve en zevkperestidir. Seyit Yehbi gibi muasırlarına nispetle lisanı sade ve tabiîdir. Asrın ortalarında Koca Ragıp Paşa ve muasırlarından Fıtnat Hanım şöhret kazanır. Mütenevvi malûmata sahip olan Ragıp Paşa coşkun hislerden ziyade hakimane fikirler ifade etmeğe mütemayildi.

Nihayet on sekizince asrın sonlarında yetişen Şeyh Galip (Mehmet Esat Efendi) nin de (Hüsnü Aşk) namındaki manzum hikâyesi ve divanı selâset ve tabiîlik cihetile dikkate şayandır. (Sümbülzade Vehbi), (Sürurî), (Keçecizade İzzet Molla) on dokuzuncu asrın ilk rub'unu da idrak eden muasırlarıdır. Maamafih divan edebiyatı artık sonuna gelmiş demektir. Bu asırla beraber beliren ıslahat fikirleri tedricen lisan ve edebiyata da geçmeğe başlıyor. Filvaki ikin-

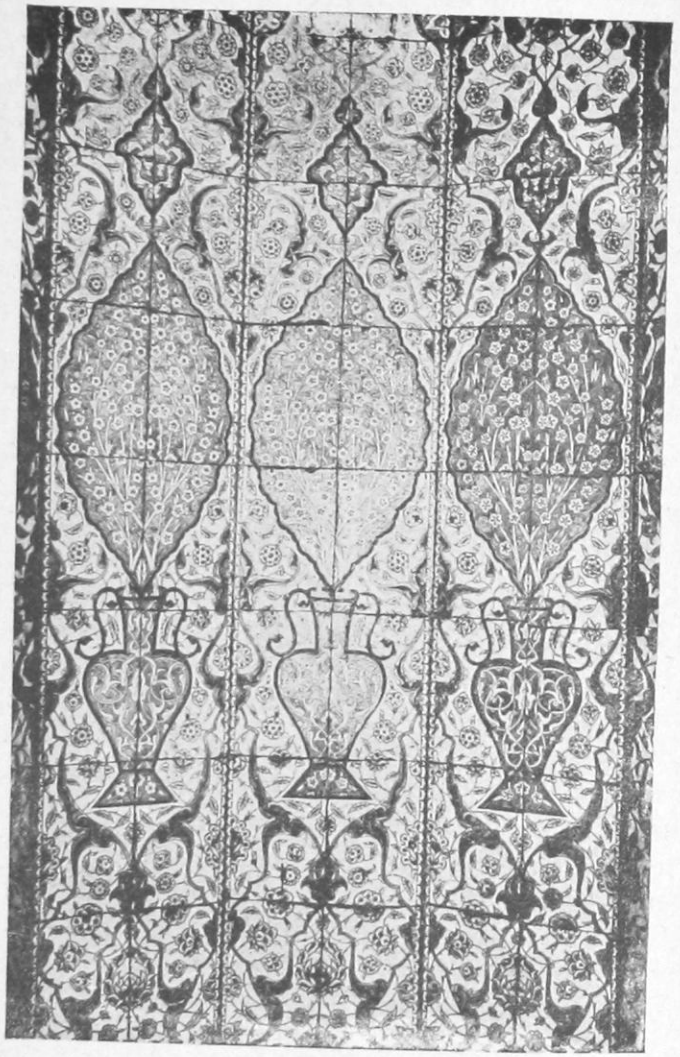
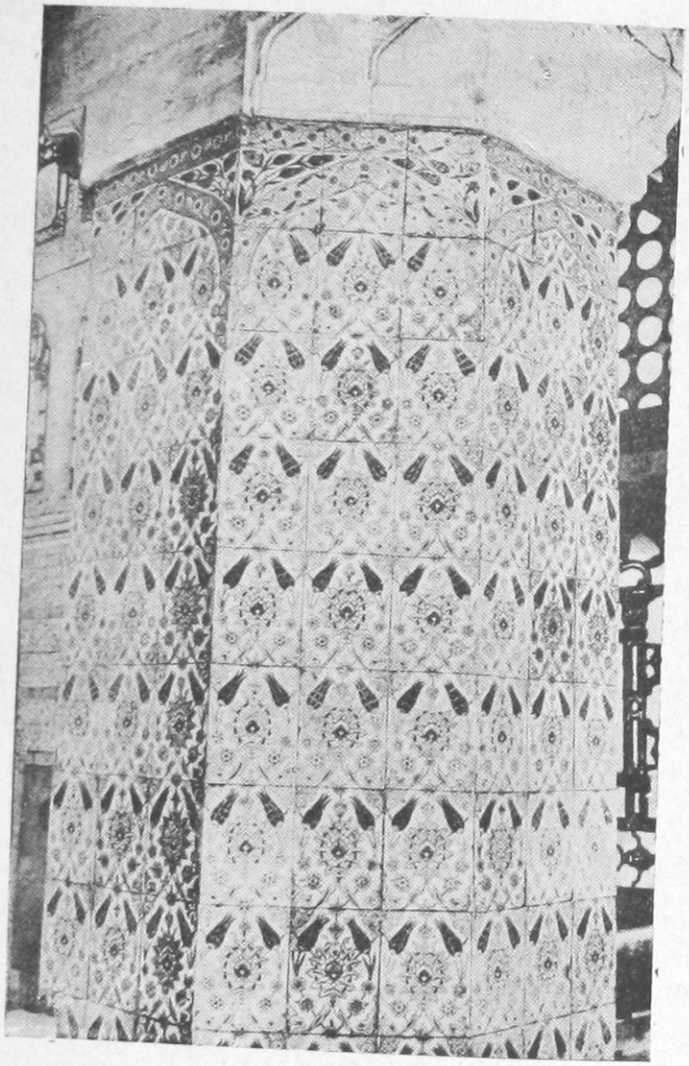

Foto-Münür

İstanbulda Rüstem Paşa camii çinilerinden bir nümune. Bu camiin çinileri on altıncı asra ait çinilerin en güzel nümunelerini teşkil eder.

ci Mahmud devrinde devlet muamelâtını tanzim lüzumunu hisseden ricalden bazıları ve ezcümle Pertev ve Akif Paşalar, daha sonra Tanzimat hareketi ile beraber Rifat ve Reşit Paşalar, eski, manasız ve süslü cümlelerle dolu resmî muharreratı sadeleştirmeği iltizam ettiler, sadelik ve münakkahiyete taraftar oldular. Resmî kitabet yeni bir üslûba yol açtı.

Diğer taraftan Avrupaya tahsile gidenler bulunuyordu. Bunlar bittabi Avrupanın çoktan girdiği milliyet cereyanına temas ettiler. Az çok Avrupalı zihniyetine malik olan bu münevverler ile Tanzimatı siyaseten yürütmek istiyen rical halka teveccüh lüzumunu gördüler: Halkı tenvir etmek lâzımdı; gazeteler neşrine başlandı; temaşanın ehemmiyeti takdir edildi. Şu halde şimdiye kadar şarkta mevcut olmıyan yazı nevilerini Avrupadan almak lâzımgeliyordu. Bittabi bu yazılar yekten şahsî olamazdı. Taklit eserleri oldu. Maamafih eski tumturaklı cümleler, seciler terkolunmağa başladı; lisan sadeliğe doğru mühim adımlar attı; hatta hece vezinlerine bile avdet lüzumu ortaya sürüldü. Lâkin eski divan edebiyatı birdenbire unutulamazdı. Bu sebeple iran ve arap edebiyatı ile Avrupa edebiyatının tesirleri beraber yürüdü. Bilhassa lisan, divan edebiyatı devrinin izlerini, arabî ve farisî kaideleri ile kelimelerini daha bir müddet muhafaza etti. Tanzimattan sonra açılan bu yeni devirde nazarı dikkati celbeden simalardan (Şinasi Efendi) yi, (Ziya Paşa) yı, (Namık Kemal), (Abdülhak Hâmit) ve (Recaizade Ekrem) Beyleri zikredebiliriz. Lâkin mühim terakki adımları atılmakla beraber halka tamamen yaklaşıldığı iddia edilemezdi.

Foto—Münür

Rüstem Paşa camii çinilerinden diğer bir nümune

İkinci Abdülhamit devrinde (edebiyatı cedide) namı ile vaki olan neşriyat Avrupaya doğru ikinci bir adımdır. Fakat bu hareket te halka doğru addolunamaz. Çünkü edebiyatı cedide şekilde olduğu kadar zevkte de Avrupayı taklit ediyordu. Bu hareketin en ziyade tercih eylediği edebî yazı, romandı. (Fikret) ile (Cenap Şehabettin) nazımda ve nesirde bazı hususiyetler, yenilikler ibda etmişlerse de Abdülhak Hâmit lisanından çok ayrılamadılar; seslerini mahdut bir sınıf duyabiliyordu.

Lisanın ve edebiyatın bir dereceye kadar sadeleşmesi ve az çok halka hitap etmek istidadını kazanmağa başlaması meşrutiyetten sonradır. Bu devirde arabî ve farisî kaideler ile mukabilleri türkçe bulunabilen arabî ve farisî kelimerin lisandan atılması cereyanı belirir; mevzuları memleketin hayatından almak, halkın zevklerini yazıya nakletmek temayülü de kuvvetlenir; aruz vezni devam etmekle beraber hece vezinleri ile şiir yazılması da tecrübe edilir; halkıyat ile iştigal lüzumu öne sürülür. Lâkin bu hareketin henüz tam bir semere verdiği iddia edilemez. Lisanımız ve edebiyatımız bu milliyet ve demokrasi asrında halkın lisanına ve sinesine daha ziyade yaklaşmak yolunda olsa gerektir.

Mimarî. Osmanlı türk medeniyetine dair şimdiye kadar verdiğimiz izahattan Türklerin, istilâ daireleri genişledikçe temas ettikleri medeniyetlerden ve yerleştikleri yeni muhitler şeraitinin doğurduğu ihtiyaçlardan ilham almakla beraber, kendi millî ruhlarını muhafaza ettikleri elbette anlaşılmıştır. Türk, nerede yer

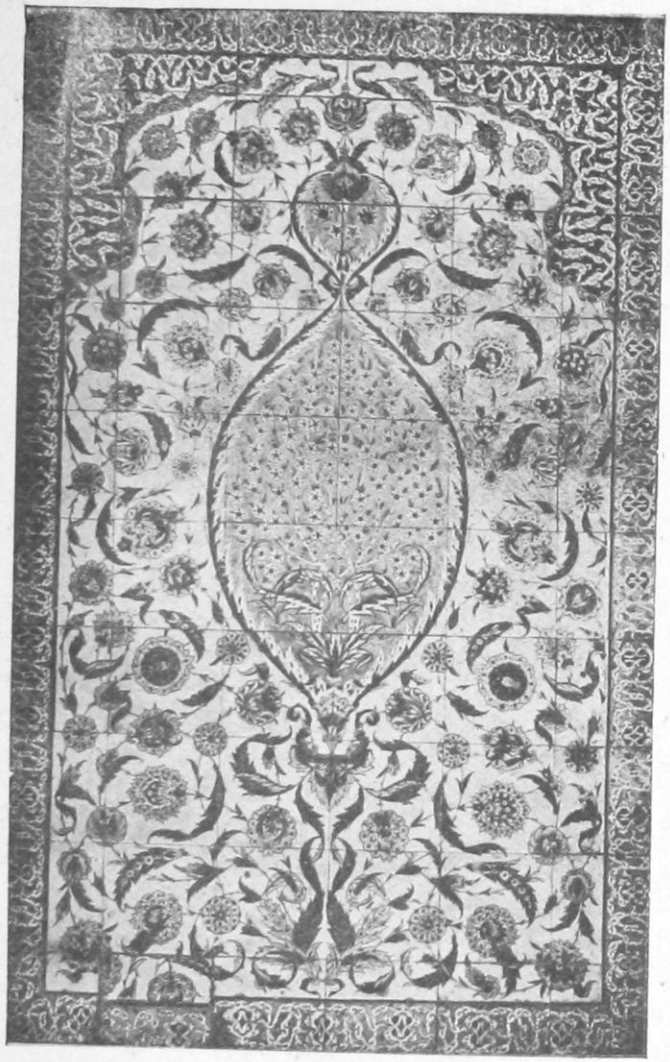

Foto — Münür

Ayasofyada İkinci Selim türbesi çinilerinden bir nümune

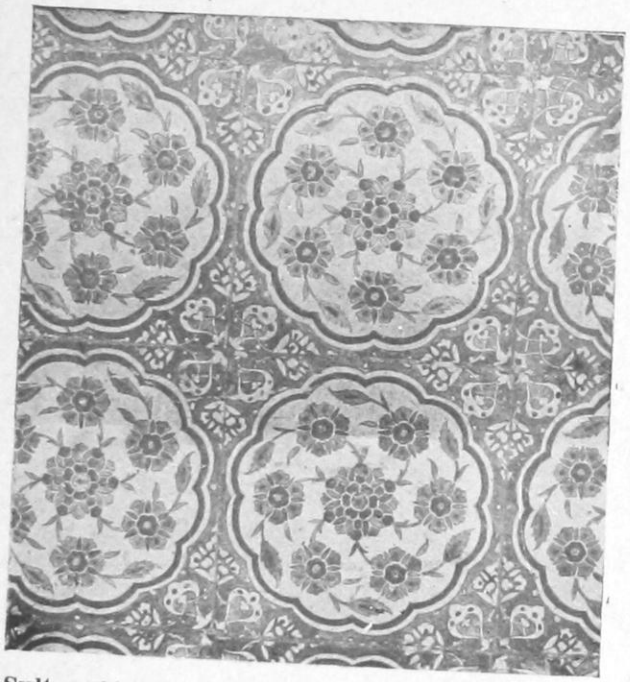
leşmiş ise yeni şeraite taassupsuz, süratle uymuş ve fakat şahsiyetini göstermek şartile mutlaka bir terakkiye de sebep olmuştur. Yeni şeraite pek çapuk uymak, Türkü zaman zaman taklitçi gibi gösterir. Fakat dikkat olunursa görülür ki bu zahirî taklitçilik inkişaf edince şahsî bir tekâmüle müncer olur. Bu hali bilhassa mimarîde farkedebiliriz: şarktan geldiği ve şark âlemi ile temas ve münasebetini muhafaza ettiği için türk, arap-Suriye ve bilhassa İran ve arap mimarîlerinin tesiri altında kalmıştı. Bu sebeple Selçukîlerin vücude getirdikleri mimarî eserleri, bazı cihetlerden şahsiyet göstermekle beraber, bu iki mimarînin evsafından birçoğunu taşırlar.

Osmanlı Devleti ile türk saltanatı sıklet merkezini garbî Anadoluya naklettikten sonra türk san'ati de tedricen bizansın tesirine maruz kalmağa başlar. Hele İstanbulun payitaht olması bu tesiri ziyadeleştirdi. Lâkin on sekizinci asrın ortalarından itibaren Avrupa ile temasımızın artması, mimarîde de bazı yeniliklere sebep olur. Tanzimat devrinde Avrupanın tesiri büsbütün artmıştır. Nihayet meşrutiyetten sonra tekrar millî mimarî için intibah asarı belirir. Başlıca müessirlerini söylediğimiz osmanlı mimarîsinin bu tekâmül safhaları fasılasız olmakla beraber bazı devreler, memleketin nisbeten kuvvet, sükûn ve refah zamanları olduğu için daha büyük bir mimarî faaliyeti ve terakkisi ile temayüz ederler:

(1) on dördüncü asrın sonları ile müteakıp asrın bidayetleri. (2) on beşinci asır sonları ile on altıncı asır ve on yedincinin ilk zamanları

(3) on sekizinci asır. (4) Tanzimat devri bu kabildendir.

Bunlardan birincisinde İznik ve bilhassa Bursada vücude getirilen binalar, selçukî san'atinin hututu esasiyesi dahilinde tekâmül eden hususî evsafa malik bir türk san'atinin eserle-

Sultan Ahmet camii çinilerinden bir nümune.

Foto — Münür

ridir. Bu devrin yaşıyan mahsulleri bilhassa dinî ve ilmî binalar yani camiler, medreseler, türbelerdir. En kıymetlileri İznikte Yeşil cami Bursada (Ulu cami), (Yeşil cami) ve (Yeşil türbe) dir.

Bunların mimarlarını lâyıkile bilmiyoruz.

Foto — Münür

Ayasofya avlusunda Üçüncü Murad türbesi çinilerinden bir nümune.

Yalnız bu devrin en mühim bir abidesi olan Yeşil Camiin (Ali bin İlyas Ali) namında bir mimar tarafından vücude getirildiği zannolunuyor.

Osmanlı Türkler Orhan Bey zamanında inşa edilen İznikteki Yeşil camiden itibaren tezyinattan maada mimarî unsurlarına ve onların tenasüp ve ahengine de ehemmiyet vermeğe başladılar. Selçukîler daha ziyade binaların kapı kısımları ile dahillerindeki tezyinatı mimarîyeye ve meselâ duvar satıhlarının çinilerle örtülmesine ehemmiyet verirlerdi. Binaların çatılarını tonozlarla örterlerse de büyük kubbeler yapmazlardı. Zaten yaptıkları binalar da o kadar büyük değildi. Müsnet vazifesini görmek üzere yuvarlak sütun kullandıkları da yok gibidir. Osmanlılar da, Bursada Birinci Murad zamanında inşaatına devam olunarak nihayet Celebi Mehmet devrinde bitirilen Ulu camii büyük bir satıh üzerine kurmak istedikleri zaman büyük kubbe yapamadılar. Sakfi müsavi büyüklükte yirmi kubbe ile örttüler. Kubbelerin ayakları binanın dahilini doldurduğu ve binanın da heyeti umumiyesi, vüs'atine nazaran yükseklik hissi vermediği için türk ruhunu o derece tatmin etmedi. Bu cami daha ziyade arap mimarîsinin izlerini taşır. Çelebi Mehmet zamanında başlanıp İkinci Murad devrinde bitirilmiş olan Yeşil cami ise o devrin en kıymetli bediasıdır. Binanın ortadaki iki kubbesinin yanlarda bulunanlarden daha büyük yapılabilmesi ve bu suretle haricen ve dahilen irtifa ve inşirah temin olunması bir terakki sayılır. Camiin kapısına ehemmiyet verildiği kadar dahilî tez-

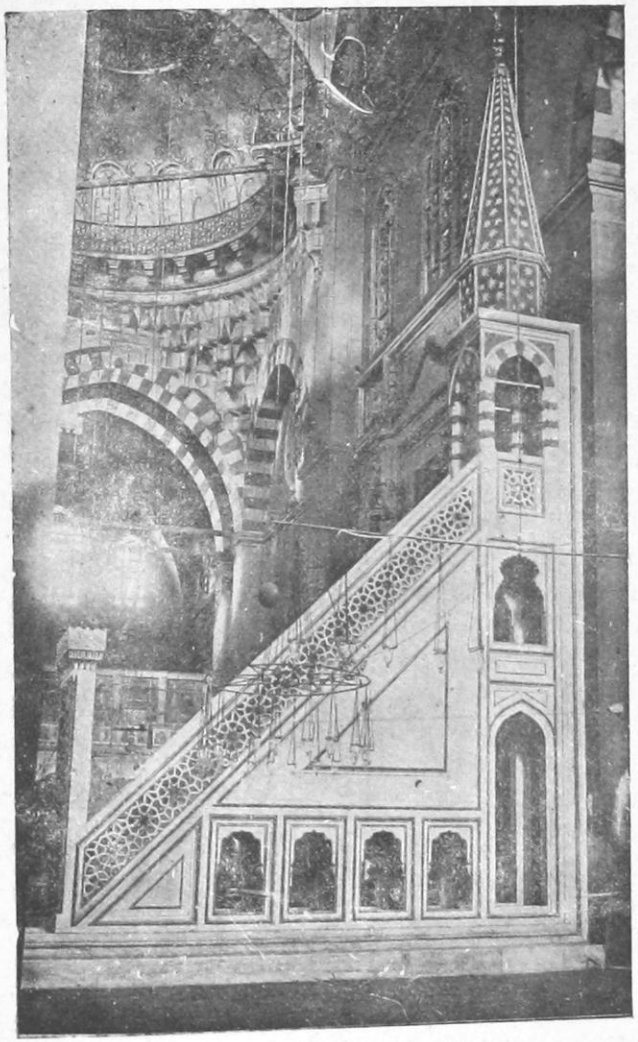

Foto — Münür

Süleymaniye camiinin mimberi

yinatına da ihtimam olunmuştu. Duvarlardaki ve bilhassa mihraptaki çinilerin kıymeti pek büyüktür. Yeşil türbe de çini itibarile eşsizdir. Bursa ve Edirne sarayları da bu devirde inşa edilmiştir.

İstanbulun fethi ile açılan ve en muazzam abideleri ile temayüz eden ikinci devrede Bizans san'atinden alınan ilhamlar osmanlı türk mimarîsinde daha büyük terakkileri mucip olmuştur. Bu devirde devletin azameti ve Türkün ruhî temayülâtı ile mütenasip, muazzam inşaat vardır. İstanbul ve Edirnede vücude getirilen binalar içinde en mühim mevkii tutanlar, yine cami, türbe ve medreselerdir. Fakat memleketin az çok her tarafında serpilmiş olmak üzere köprü, suyolu, sebil, çarşı, han, hamam, kervansaray gibi mebanii nafıa da vücude getirilmiştir. Bu devrin saray inşaatı da pek mühimdir. İstanbulda Sarayburnu üstündeki Topkapı sarayı ile Edirnede, bugün ancak temelleri görünen saray en maruflarıdır.

Camiler Fatihten itibaren gittikçe daha büyük eb'atta inşa edildi. Bizansın en büyük abidesi olan Ayasofyaya rekabet ediliyordu. Sırasile inşa edilen Bayazıt, Şehzade, Süleymaniye, Sultan Ahmet, Yenicami ve Edirnedeki Selimiye gibi camiler gittikçe tekâmül eden türk mimarîsinin büyük abideleridir. Bunlar kuvvetli ayaklara istinat eden mürtefi ve vâsi nısıf küre şeklindeki kubbeleri ile Ayasofyanın hututu esasîyesini arzederler. Lâkin ne asıl duvarlar, ne de istinat kemerleri Bizans binalarında olduğu gibi ağır değildir. Osmanlı mimalrarı dahilî tezyinata ehemmiyet verdikleri kadar

camilerin haricî manzaraları itibarile de mimarî hat ve unsurlarının tenasüp, ahenk ve zerafetine itina etmişlerdir. İlk devirde istimal edilen menşurî sütunlardan başka ikinci devirde yuvarlak sütunlar da kullanmışlardır. Sütunların başlıkları ekseriyetle istalâktitlidir. Yuvarlak kemerler ile beraber sivri fakat geniş, ekseriyetle mermer ve kırmızı somakiler nöbetle yanyana konarak vücude getirilen kemerler de istimal edilmiştir. Binanın cephesinde veya yanında bulunan avlulara nazır zarif ravaklar da osmanlı türk mimarîsinin bu devirdeki hususiyetini teşkil eden anasırdandır. Çinilerden maada, mütenevvi yazılar, arabeskler, mimberlerde ve pencere kanatlarında oymalar, bol bir ziyanın nüfuzuna müsait ve dantel gibi alçıdan mamûl pencerelerdeki renkli camlar, Bizans mabetlerinin yaldızlı fakat kasvet veren mozayiklerine ve renkli mermerlerine mukabil ruha inşirah ve huzur veren türk tezyinatı mimariyesidir. Camilerimizin ekseriyetle köşelerinde mevki tutan narin ve gittikçe incelerek semaya yükselen minareler, dinî abidelerimizin heyeti umumiyesine Bizans mabetlerindeki ağırlık ve hüzne mukabil kuvvet ile karışık ulviyet ve zarafet manası bahşeder.

Bu velût devrin en şayanı tetkik eserleri arasında Fatih zamanında inşa edilen çinili köşk ile Topkapı sarayının muhtelif kısımlarını da zikretmeliyiz. Asarı Atika Müzesinin asarı İslâmiye kısmını teşkil eden Çinili köşk İran tarzı mimarîsindendir. Mimarının Kemalettin olduğu zannolunuyor. Güzel ravakı bu devirde camilere ilâve olunan ravaklara nümune ol-

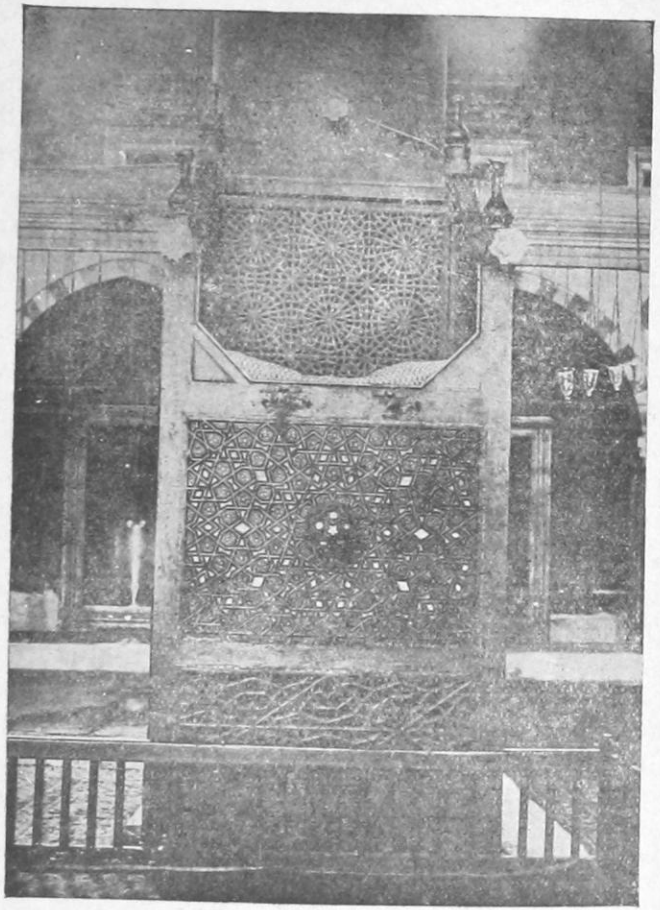

Foto - Münür

Süleymaniyede vaız kürsüsü
En güzel-oyma nümunelerindendir

muştur. Topkapı sarayına gelince, muhtelif kısımları muhtelif padişahlar zamanlarında inşa olunmuştur. İlk binası Fatih zamanındadır. Bilhassa tezyinatı ve çinileri itibarile pek şayanı dikkat olan harem dairesi, zaman zaman tadilâta uğramıştır. Küçük ve fakat tezyinatı itibarile mühim olan Revan Odası ile Bağdat Köşkü Dördüncü Murad zamanında inşa edilmiştir.

Bir hareketi arzda yıkılarak Üçüncü Mustafa zamanında tekrar inşa edilen Fatih camiinin mimarı Ayas, Bayazıt camiininki de Hayrettindir[1].

Osmanlı mimarlarının en velût ve mes'udu, hemen bütün on altıncı asrı yaşıyan (Koca mimar Sinan) olmuştu. Şehzade, Süleymaniye ve Edirnedeki Selimiye camileri gibi üç muazzam abide ile beraber bazıları Sultan Selim ve Rüstem Paşa camileri gibi mühim olmak üzere seksenden fazla cami, birçok mesçit, medrese, imaret, sukemeri, darüşşifa, köprü, kervansaray, saray, hamam, türbe, sebil ve saire inşa etmiştir. Selimiye san'atinin terakki müntehasını gösterir; kubbesi Ayasofyanın kinden yüksektir.

Sadeliği, büyüklüğü ve altı minaresile dikkati celbeden, Sultan Ahmet camiinin mimarı da Sinanın şakirtlerinden Mehmet Ağadır. On yedinci asrın ikinci nısfında bina edilen Yenicami ise gerek haricî tenasübü gerek iç tezyinatının zenginliği itibarile bu devir abidelerinin en mükemmel ve zarifidir, denliebilir.

Mehmedi Salis zamanında mimarDavut ağa tarafından inşasına başlanmış, fakat ancak Dör-

[1] (Osmanlı Müellifleri) namındaki eserin üçüncü cildinde Kemalettin olarak gösteriliyor.

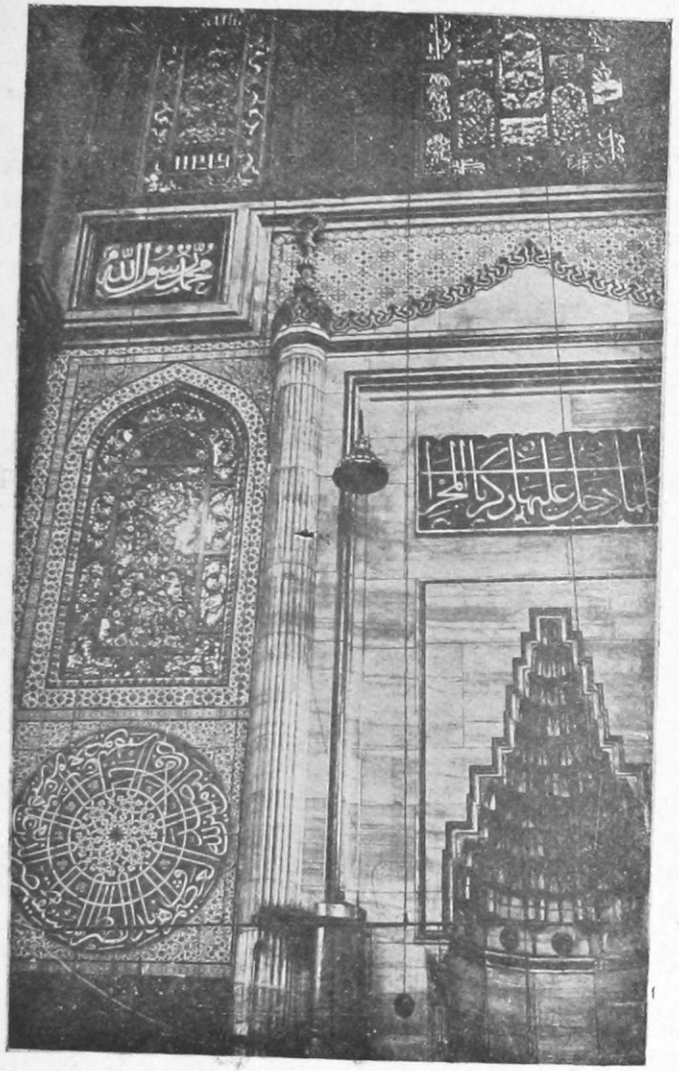

Foto - Münür

Süleymaniye camiinde mihrabın ve bazı pencerelerin kısmen görünüşü

Alçı ile yapılan ve araları renkli camlarla süslenen cami pencereleri hakkında bu pencere güzel bir fikir verebilir

düncü Mehmet zamanında Turhan Sultanın emrile Hacı İbrahim Ağanın nezareti altında mimar Mustafa Efendi tarafından ikmal edilmiştir.

Mühim mimarî faaliyeti ile temayüz eden devirlerin üçüncüsü addettiğimiz on sekizinci asırda, Damat İbrahim Paşa devrine doğru, osmanlı mimarîsinde yeni bir feyiz başlar:

Çeşmeler, sebiller, muhtelif namlarla saraylar ve köşkler inşa edilir. Maalesef bunlardan pek azı mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Kıyamlar, yangınlar bunların ekserisini ortadan kaldırmış bulunuyor. Bunların içinde mevcudiyetini muhafaza eden en mühim eser Topkapı sarayının methali önünde Üçüncü Ahmet çeşmesidir. Lâkin bir müddet sonra, Üçüncü Osman ve Üçüncü Mustafa zamanlarında bina edilen Nuru Osmanî, Lâleli camileri el'an payidardır. Bunların tetkiki On dördüncü - On beşinci (Louis) ve bilhassa (Rokoko) üslûplarının İstanbulda da az çok tesirini hissettirmeğe başladığını gösterir. Maamafih bu devir osmanlı mimarîsinin inhitatını iş'ar etmektedir. Artık ehemmiyetli türk mimarları görmüyoruz. Nuru Osmanî, Lâleli ve Hakimoğlu Ali Paşa gibi mühim camileri bile (Simyon) isminde bir Rum inşa etmiştir.

Osmanlı mimarîsinin son faaliyet devri olan Tanzimat devrinin en mühim inşaatı saraylar oldu. Dolma bahçe, Çırağan sarayları, Topkapı sarayında Mecidiye kasrı bu kabildendir. Lâkin bunlar türk zevk ve üslûpları ile pek az münasebettardır. Arap, Rönesans, ve sair Avrupa üslûplarının tesiri ile vücude getirilmişlerdir.

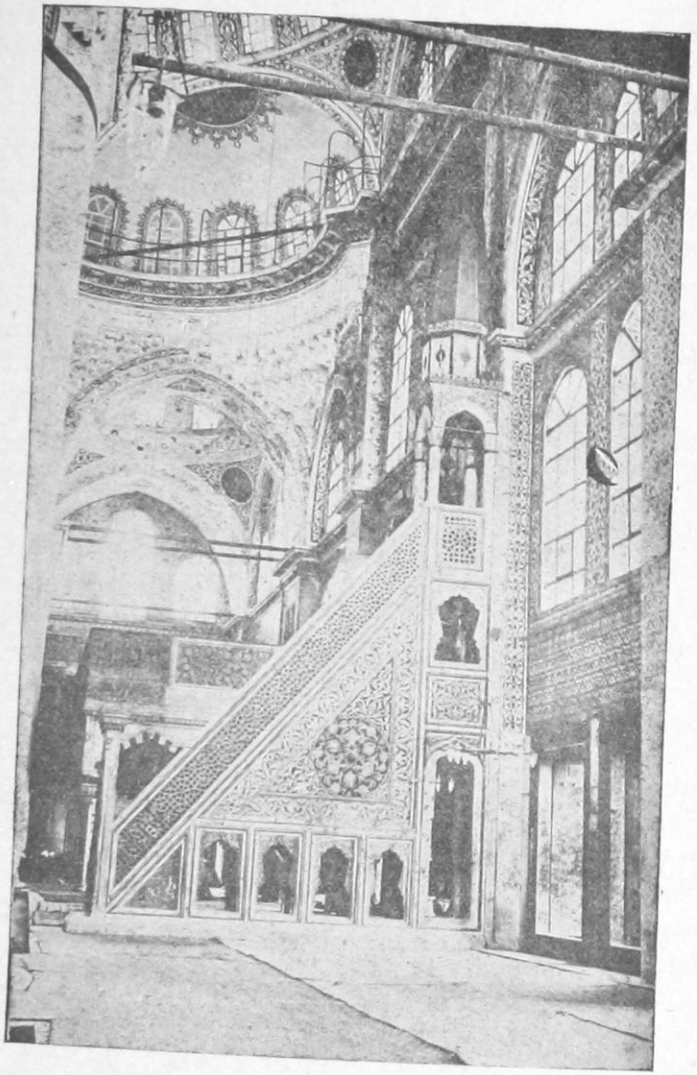

Foto — Münür

Sultan Ahmet camiinin mimberi
Cami mimberleri osmanlı türk oymacılık san'atinin güzel nümunelerindendir.

Maamafih meşrutiyetle beraber yeniden eski selçuk asarı tetkik olunmağa ve eski devirlerde kullanılmış unsurlar ile yeni terkipler vücude getirilmeğe başlandı.

Çinicilik. Selçukî ve osmanlı türk mimarîleri tezyinatında rengin pek mühim mevkii vardır. Bu sebeple mermer ve muhtelif renkli somaki sütunlar kullanıldığı gibi duvar satıhlarını tezyinde de çiniler istimal edilmiştir. Çininin kullanılması pek eskidir. Eski zamanlarda Keldanîler ve Asurîler sırlı tuğla kullanmışlardı. Bu san'at bilâhare İranda pek ziyade tekemmül etti. İran san'atinin tesiri altında Selçuk ve daha sonra osmanlı Türkleri de bilhassa ilk zamanlarda mimarî tezyinatından olmak üzere vâsi mikyasta çini kullandılar gerek selçukî binalarında ve gerek Bursadaki osmanlı abidelerinde çini, yalnız dahilde değil, binaların dış satıhlarında da müfrit bir surette kullanılmıştı. Bursada Yeşiltürbe, bunun en güzel nümunelerindendir. İstanbul binalarında ise çini istimali tahdit olunmuş, yalnız dahilî tezyinata hasredilmiştir. Bu sebeple çinicilik bilhassa ilk devirde pek ziyade terakkiye nail oldu.

Daha Orhan Bey zamanında İznikte ve Bursada, bilâhare Kütahyada çini imalâthaneleri tesis olunmuştu. Yeşil camiin mahfel çinilerinde (ameli Mehmet mecnun) ve mihrap çinilerinde de (ameli üstadanı Tebriz) ibareleri, osmanlı mimarîsinin ilk zamanlarında çinicilik san'ati için yalnız konyadan Türk san'atkârları değil İrandan da mahir üstatlar celbedildiğini anlatıyor. Maamafih bu san'at rağbet gördükçe yerli san'atkârlar da yetişmiş ve türk ruhunu bu san'-

atta da göstermiştir. Bu devre ait olmak üzere mevcut çini kitabe, yazı ve pervazların tertip ve renkleri ile umumiyetle duvar çinilerinin

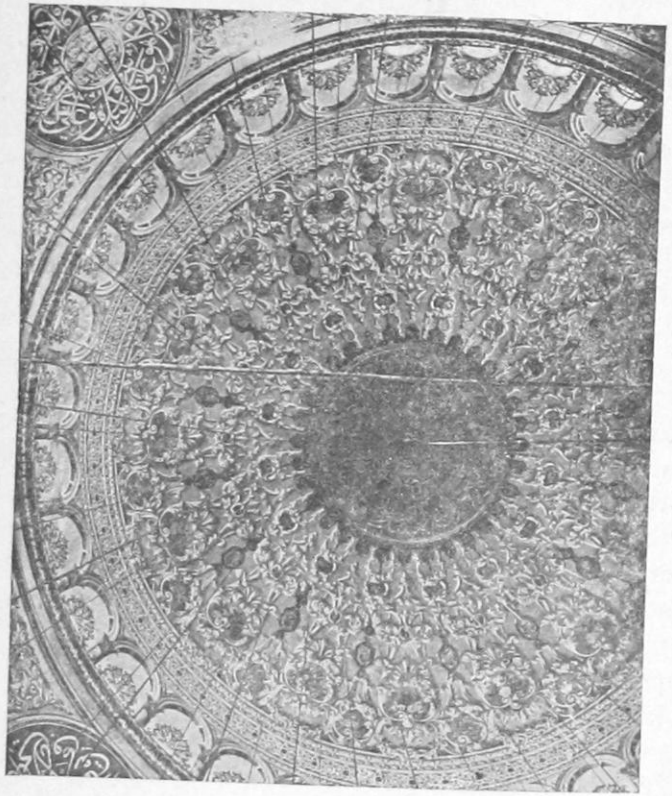

Foto — Münür

Süleymaniye camii kubbesinin dahilden kısmen görünüşü, dahilî tezyinat hakkında bir fikir verebilir

ahengi, yüksek bir zevke ve pek dikkatli bir itinai san'atkâraneye delâlet etmektedir.

Çinilerin en ziyade mimarî tezyinatında istimal olunduğu söylenmişti. Çini ile başlıca

iki türlü tezyin usulü vardı: biri Selçukîlerin ve biri de ilk osmanlı Türklerinin kullandığı tarzdır ki bu, her şekil ve renk için ayrı olarak kesilmiş çini levhalarının yanyana yapıştırılmasından ibarettir. Bu çiniler Bizanslıların pek ziyade kullandıkları küçük parçalardan mürekkep mozayiklerle bir dereceye kadar benzediği için bunlara (çini mozayik) de demişlerdir. İkinci usulde, yapılması arzu edilen yazı veya şekil bir tek satıh üzerinde çizildikten sonra muvazi hatlarla kesilir ve elde edilen levhalar pişirilir; bunlar bilâhare yanyana konarak büyük bir çini levhası vücude getirilmiş olur.

Daha mükemmel tezyinat elde edilmesine yarıyan bu usulü osmanlı Türk san'atkârları bulmuşlar ve tatbik etmişlerdir. İstanbul camilerinde bu nevi çinilerin pek nefisleri mevcuttur. Maamafih on sekizinci asırdan itibaren çini tezyinatı gittikçe ihmal edilmeğe ve bu millî san'at te inhitata başlar. Ahiren millî bir mimarî ibdaı için yeniden çini tezyinata ehemmiyet verildiği zaman eskileri ayarında çini imal edilemediği teessürle görülmüştür.

Çiniciliğin müterakki devrinde yapılmış olan testi, ibrik, bardak, tabak, kahve fıncanı gibi çini eşya ile bugün imal edilenler arasında yapılacak bir mukayesede bu san'atin inhitatı derecesini gösterir.

Resim ve nakış, teclit ve tezhip. Bütün müslüman milletlerde olduğu gibi osmanlı Türklerinde resim, nisbeten küçük bir mevkie maliktir. Lâkin bazan zannolunduğu gibi bu san'at büsbütün mefkut ta değildir. Resim ve tasvire karşı ilk zamanlarda bir husumet

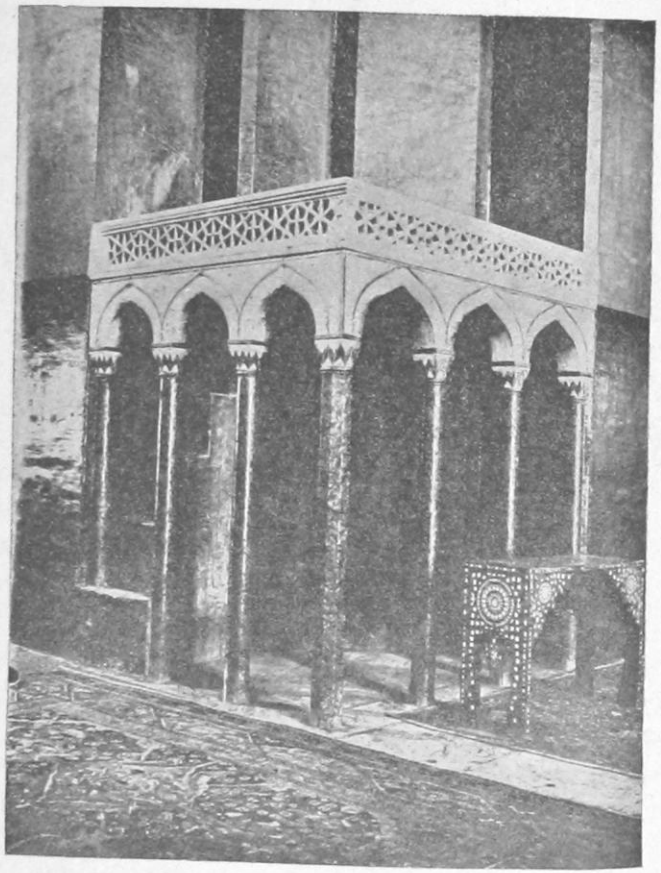

Foto - Münür

Süleymaniyede müezzin mahfili

Pek zarif bir nümune olan mahfilin sağ yanıbaşında görülen rahle türk kakmacılık san'atinin güzel nümunelerinden

bulunmadığı, Fatihin İtalyadan bazı ressamlar çağırmasından da anlaşılır. Maamafih tersim san'atile uğraşan osmanlı san'atkârları, çehre tasvirinden ziyade duvar tezyinatına ehemmiyet vermişlerdir. Bundan dolayı bu nevi sanat'kârlara nakkaş demek daha doğru olur. Şuhalde Osmanlılardaki resim ve nakış san'ati, mimarînin teferruatından addolunabilir. Yalnız şu ciheti de zikretmek lâzımdır; şukadar ki İranda olduğu gibi osmanlı memleketinde de minyatür yapan san'atkârlar da vardı. Bu san'at ile teclit ve tezhip san'atlerinin mahsulleri çok kıymeti haiz addolunur.

Bazı tezkere sahipleri, şairler arasında nakkaşlık ile de temayüz eden san'atkârlar zikrederler. İkinci Murad zamanında yaşıyan şair (Safi), Kanunî Süleyman devrinde yani on altıncı asırda Manisalı (Camiî), (Nakşî Ahmet), (Saî Mustafa), (Nigârî Haydar Reis) meşhur nakkaşlardandır.

Evliya Çelebinin verdiği izahat on altıncı asırda diğer esnaf teşkilâtı arasında bir de (Esnafı Nakkaşan ve Musavviran) bulunduğunu gösterir. On yedinci asırda da (Fasihî Ahmet) isminde bir ressamın mevcudiyeti musavver bir risalesinden anlaşılmaktadır.

Oymacılık, kabartmacılık ve kakmacılık. Osmanlı Türkleri arasında heykeltraşlığın terakki etmemesine mukabil oymacılık ve kakmacılık pek mühim eserler vermiştir. Bu Türklerin de mimarî tezyinatından olmak üzere mermerden, alçıdan ve tunçtan, arabesk, çiçek, dal ve saire oymaları yapmak suretile gayet güzel eserler vücude getirdikleri muhtelif devirlere ait bina-

ların tetkikinden anlaşılabilir. Ağaç işçiliği de çok terakki etmiş.

Muhtelif zamanların mahsulü olan oyma veya kabartma sedirler, koltuklar, mimberler, rahleler, kürsüler, mahfiller, duvar kaplamaları, tavanlar ve saçaklar gibi ev veya cami tezyinat ve eşyası birer san'at nefîsesi teşkil ederler. Bunlar ekseriyetle sert, oyulmağa elverişli ve elyafı mütecanis ağaçlarla vücude getirilirdi. Memleketin mebzulen yetiştirdiği ceviz, meşe, kestane, ardıç gibi ağaçlar en çok kullanılanlardı.

Osmanlı Türklerinde kakmacılık ta mühim bir san'atti. Sedef, fildişi, atlın, gümüş gibi maddeleri güzel şekiller ve çiçekler teşkil edecek surette ahşaptan mamul eşya satıhlarına gömmekten ibaret olan bu san'atin de pek kıymetli mahsulleri vardır.

Tüfek, hançer ve kılıç gibi muhtelif silâhlar üzerinde de altın, gümüş ve bazen mücevheratla fevkalâde güzel kakmalar yapılırdı.

Güzel yazı. Güzel yazı, osmanlı Türkleri tarafından yalnız kitaplarda değil, mimarî tezyinatında ve resim tabloları gibi duvarları süslemekte de kullanılmıştır. Matbaacılığın memleketimizde teessüsünden evvel bütün kitapların el yazısı ile yazıldığı düşünülürse yazıya ve yazı yazanlara ne büyük bir ehemmiyet verilmesi icap edeceği kolaylıkla tasavvur olunabilir. Matbaa açıldıktan sonra da uzun müddet musaflar, el yazısı ile yazılmakta devam etti. Duvarları süsliyen levhalar da başka türlü vücude getirilemezdi. Güzel yazıya gösterilen bu büyük rağbet, tabiatile birçok üstat yetiştirdi.

Bunlar muhtelif yazı nevilerinde çalışarak güzel ve mütenasip nümuneler vücude getirdiler. Osmanlı Türk hatatlarının en mühimleri, milâdî on üçüncü asırda Bağdatta yetişen meş-

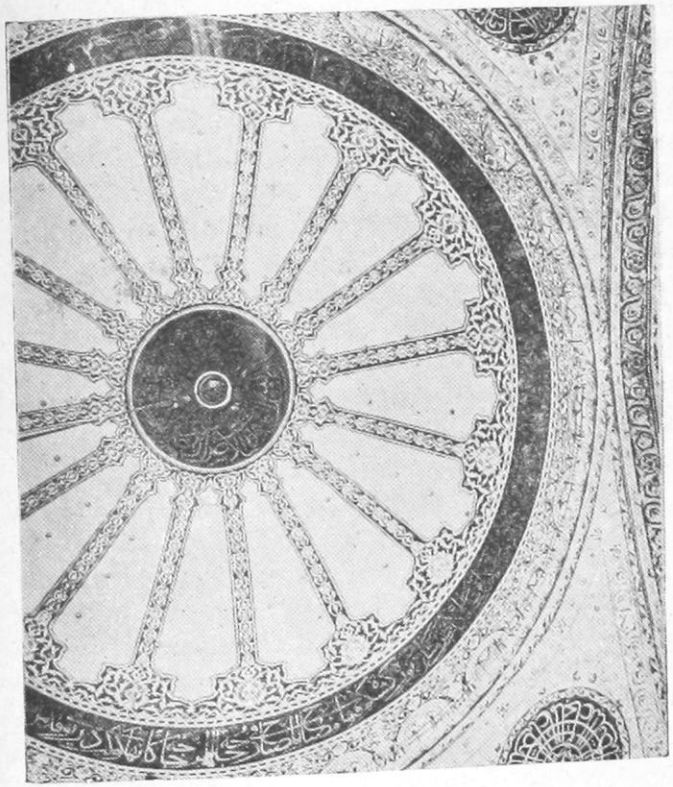

Foto — Münür

Sultan Ahmet camii kubbesinin dahilden kısmen görünüşü

hur (Yakutu Mustasemî) nin tarzında ihtisas sahibi olmuşlardır. Türk yazı san'atkârları en çok nesih ve sülüs yazılarını ileri götürmüşlerdir. Maamafih talik ve divanî gibi yazılarda da os-

manlı Türk hattatları pek iyi işlemişlerdi. Nisbeten basit ve yazılması kolay olmak itibarile son zamanlarda en ziyade taammüm eden yazı nevileri nesih ve rik'a olmuştur. Bugünkü matbaa yazısı nesih, el yazısı da rik'adır. Nesih, sülüsten, rik'a da tevki denilen diğer bir yazıdan alınmıştır.

Mühim bir yekûna vara meşhur hattatlar arasında üstat sayılanlar on altıncı asırda yaşıyan Amasyalı Şeyh Hamdullah, oğlu Mustafa dede, Şeyh Hamdullahın akrabasından Celâl ve Cemal, bunların dayıları Apdullah, Celâlin oğlu Muhiddin ile Ahmet Karahisarî ve Şerbetçizade İbrahimi Bursavîdir. Son ikisinden maadası Amasyalı bir aile efradıdır. Saydığımız bu üstatlar İkinci Bayazıt, Birinci Selim ve Süleyman muasırlarıdır. Bunlardan maada Şeyh Hamdullahın şakirtlerinden damadı Şeyh Şükrullah ile oğlu Mehmet dede, Hasan Üsküdarî, Halidi Erzrumî, Derviş Ali, Suyolcuzade Mustafa Eyyubî, Hafız Osman, Yedikuleli Seyit Aptullah, İğrikapılı Mehmet Rasim de maruf üstatlardandır. Bunların herbirinin de bir çok şakirtleri vardır. Gerek bunların gerek son asırlarda yetişen hattatların yazmış oldukları Musaflar, kitaplar ve levhalar, güzel yazı yazanlar nedret peyda ettikçe bir kat daha kıymet iktisap etmektedir.

Buraya kadar muhtasaran zikrettiğimiz çinicilik, resim ve nakış, teclit ve tezhip, oymacılık, kabartmacılık ve kakmacılık ile hattatlık, şarka mahsus ve pek hususî evsafı haiz küçük güzel san'atlerden addolunsa caizdir. Türk harsı, mimarîde olduğu gibi bu san'atlerin kâffesinde de

az çok hususî bir zevk tebarüz ettirmeğe muvaffak olmuştur.

Musiki. Osmanlı devrinde, edebiyatta olduğu gibi musikide de bir ikilik mevcuttur, diyebiliriz. Filvaki saray ile yüksek tabakada divan edebiyatının yanıbaşında bir de divan musikisi revaçta idi. Bu musikinin kaideleri, Bizanstan alınark arapçaya nakledilmiş ve bu suretle Arap Acem heyeti içtimaiyelerinde rağbet kazanmıştı; bilhassa Acen ve Selçukîler vasıtasile de Osmanlı heyeti içtimaiyesine girdi. Lâkin bütün şarklı milletler arasında müşterek olan bu dümtek musikisi rağbet görürken Türk halkı arasında da millî nağmelerden mürekkep bir halk musikisi yaşamakta devan etti. Şark musikisi namını da verdiğimiz divan musikisi, sarayın himayesi ve ricalin rağbeti dolayısile mühim terakkilere nail oldu. Kaidelerini muhtevi olan ilmî edvara müteallik muhtelif kitaplar arapçadan ve farisîden tercüme suretile tükçeye nakıl veya yeniden telif edildi; bu kaideler dahilinde yeni makamlar ve besteler tertip olundu. Bu sepeble divan musikisi, osmanlı Türklerinin ilmî musikisi sayılır. Maamafih bu musiki, halkın derin tabakalarına inmedi. Çünki güfteler, kendisine yabancı olan divan edebiyatına göre vücude getirilmişti; nağmeleri de ruhuna hitap etmiyordu.

Divan musikisinin en müterakki devirleri on altıncı asır ile on sekizinci ve on dokuzuncu asrın bidayelteridir. Üçüncü Selim devri demek olan on dokuzuncu asır mebadisi, bestelerinin nisbeten daha mebzuliyetle zamanımıza kadar gelmesi dolayısile, daha iyi tanınımştır.

Fots - Münür

Son asır hattatlarından Yesarizade Mustafa İzzet Efendinin bir yazısı.
Bu yazı nümunesi Ayasofyada muezzin mahfili yanındaki duvar üzerinde bulunmaktadır.

Bu eserlerin bazısı divan musikisinin şaheserlerinden maduttur.

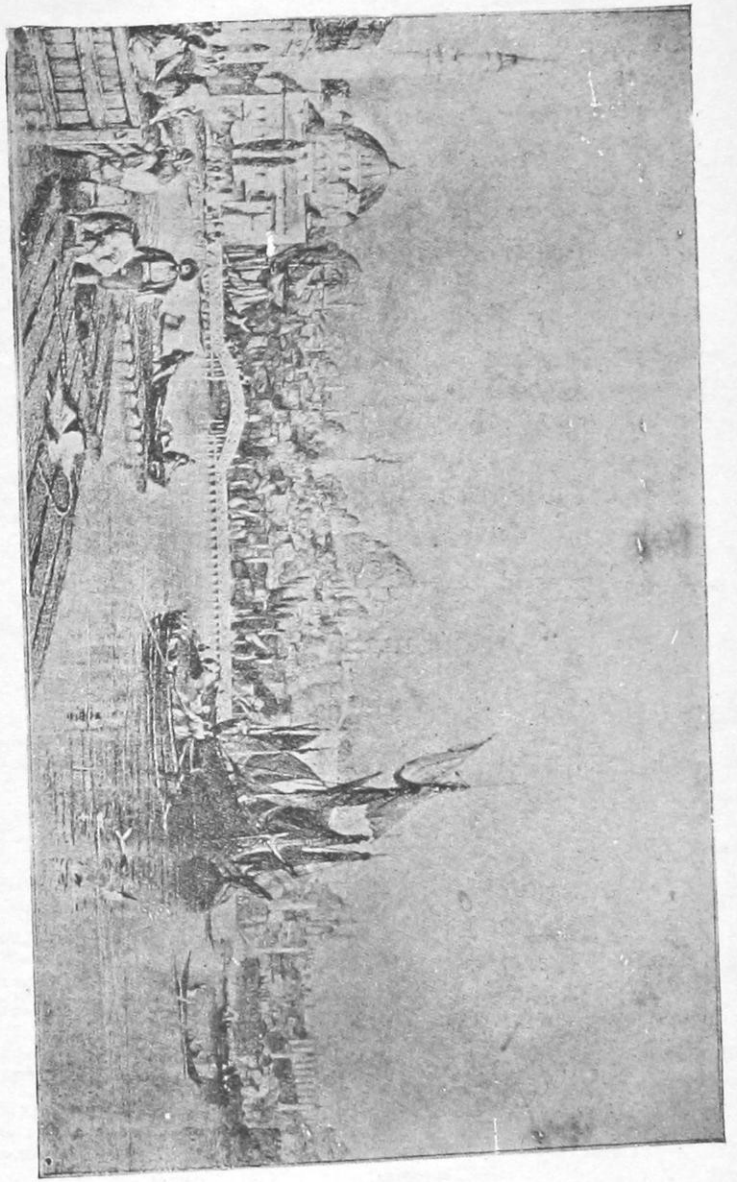
Tanzimat ile beraber memleketimizde garp musikisi de revaç bulmağa başlar. Avrupada musiki tahsil edenlerin miktarı arttıkça bu musikinin taraftarları da artmaktadır. Bunlardan bazıları şark musikisini ilmî kıymetten tamamen mahrum ve binaenaleyh ölmeğe mahkûm görmektedir. Buna mukabil parp musikisinin tekniğini almak sayesinde şark musikisinin millî bir musiki olarak inkişaf edebileceğini iddia edenler vardır. Şu cihet zikredilmek lâzımdır ki hali hazırda yüksek tabakada şark ve garp musikileri yanyana yaşamakta, halkın derin tabakalarında ise bunlardan olukça farklı melodiler terennüm edilmektedir. Son zamanlarda bu melodileri tetebbü ve garp musikisi tekniği ile onları ilmîleştirmek ve bu suretle bu musikiyi temaşaya da tatbik etmek temayülü vücut bulmuştur. Zikrolunan muhtelif musikiler devirlere ait olmak üzere kullanılan musiki aletleri de gittikçe tenevvü etmiştir. Meslâ şark musikisine mahsus tambur, santur, ut ve kanun gibi sazlara son zamanlarda piyano gibi garp aletleri de inzımam etti.

İçtimaî hayat

Muhtelif bahislerde bilmünasebe izah eylediğimiz veçhile Osmanlı Devleti mutlakiyet şeklinde olmak itibarile hükümdar, devletin, memleketin ve halkın sahibi addolunur. Bunların idaresi tamamen kendisinin veya mutemetlerinin elinde bulunurdu. Padişah ve etrafındkiler, halktan ayrı bir sınıf teşkil ederlerdi. Bu suretle Osmanlı heyeti içtimaiyesinin üst tabakası ile halk kütlesinde adeta ayrı birer içtimaî hayat mevcuttu, diyebiliriz.

İdare edenler ve idare edilenler. Heyeti içtimaiyenin üst tabakasını teşkil eden idare sınıfının, padişah başta olmak üzere, saray halkı ile mülkî, askerî, ilmî ve sair devlete ait teşkilâta dahil bulunanlardan ibaret olduğunu görmüştük. Bunlar hakkında kâfi izahat verilmiş bulunduğu cihetle tekrardan içtinap ediyoruz. Ancak şu noktayı tekrar etmek muvafıktır ki bu teşkilâtın kapıları herkese açık değildi; halktan istiyenler giremezdi. Bu sebeple bu teşkilât içinde bulunanların heyeti umumiyesini (idare edenler) diye ayrı bir sınıf addetmeğe mecburuz.

Filhakika saraya girenlerin hemen yalnız devşirmeler ve köleler olduğunu, mülkî teşki-

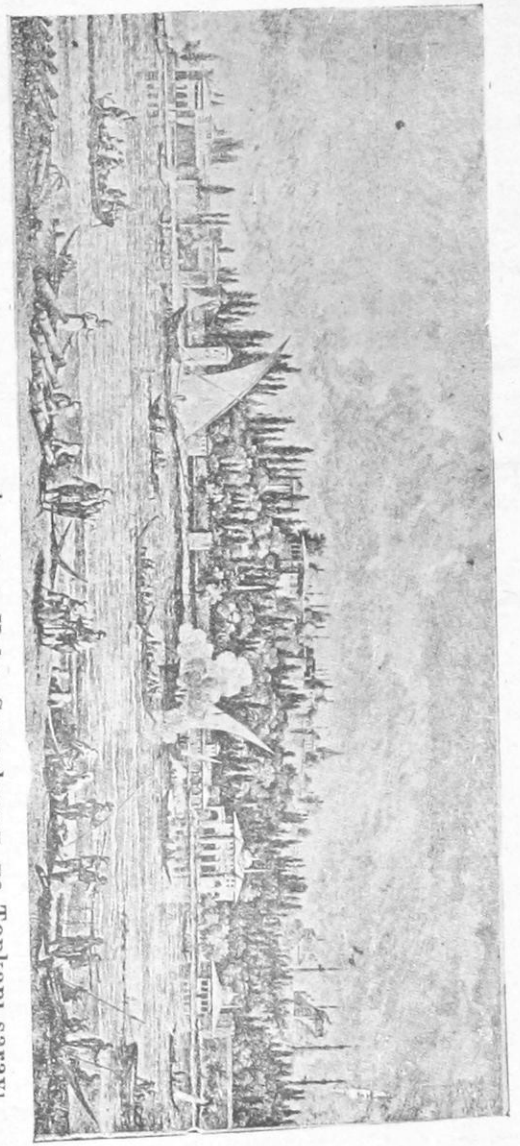

On sekizinci asırda İstanbul limanından bir manzara

lâtın başına geçmenin hemen yalnız saraydan çıkanlara munhasır bulunduğunu, yeniçeriliğin devşirmelere ve bilâhare yeniçeri evlâdına, timar ve zeametlerin yine sipahi evlâdına, ilmî mansıpların bile sonraları yine ulema evlâdına tahsis edilmiş olduğunu hatırlamk lâzımdır. Şu halde kapıkulu olsun, yerlikulu olsun askerler, ulema, memurlar velhasıl mühim mevki sahipleri ayrı bir içtimaî sınıf mahiyetinde idi. Bu teşkilât, tefessuh edinciye kadar, kapılarını halka karşı kapalı tutuyor, ancak müstesna şerait altında halktan birinin idare edenler meyanına girmesi kabil oluyordu. Bu teşkilât bozulup yıkılmağa başladıktan sonradır ki bütün halkın hulûlüne müsait oldu. Bununla beraber geçen bahislerde gördük ki teşkilâtın bu halklaşması pek süratli ve sadmesiz olamadı.

Asıl halk yani idare edilen sınıfa gelince, müslüman reaya ve hıristiyan zimmîlerden ve daha doğrusu çoban, çiftçi, san'atkâr veya tacir, muhtelif müslüman reaya ile gayrimüslim zimmîler arasında gerek hukuk gerek vazife itibarile fark vardı.

Filhakika müslümanlar eski teşkilâtın bozulmasından sonra olsun devlet hizmetlerine girmek hakkını kazandığı halde gayrimüslim zimmîler bazı eyalet beylikleri ve tercümanlık gibi hizmetler müstesna, on dokuzuncu asır ortalarına kadar bu haktan mahrum kaldılar. Bundan maada hayatı adiyelerinde de müslümanlara tamamen benzemekten menedilirlerdi; cizye ve haraç namlarile farklı vergiler de verirlerdi. Cizye zimmîlere mahsus bir şahsî vergi, haraç ta mahsulât vergisi idi.

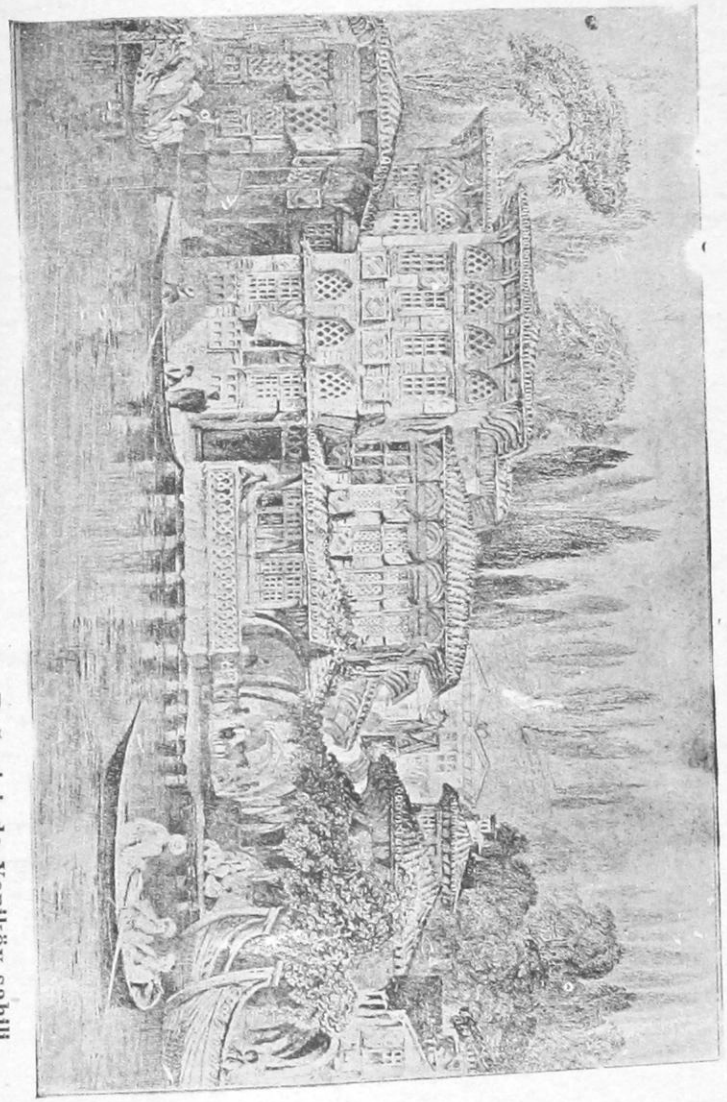
On sekizinci asır nihayetlerinde İstanbul Haliç, Sarayburnu, ve Topkapı sarayı
Birinci Abdülhamit zamanında İstanbulda bulunup osmanlı Türk hayatına ait tablolarile maruf Hiler'in bir tablosundan.

Lâkin buna karşı zimmîler askerlik etmezlerdi, Kezalik devlet hizmetinden uzak tutulmaları, kendilerini san'at ve ticarete sevketmiş ve müslümanların siyasî hakimiyetlerine mukabil onlarda, iktısadî hakimiyeti ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki farkı, vuzuh ile evvelâ 1856 Islahat Fermanı bertaraf etmek istemiş, bilâhare meşrutiyetin ilânı, müsavatı daha kat'iyetle kabul etmişti.

Halkın bu iki kısmından maada osmanlı heyeti içtimaiyesinde bir de esirler sınıfı vardı. Harp, akınlar, korsanlık ve esir ticareti bu sınıfın teşekkülüne sebep olmuştur.

Dikkate şayandır ki bu esirlerden müslüman olanlar, kabiliyetlerine göre er veya geç serbestîlerini iktisap ederler ve heyeti içtimaiyeye karışırlardı. Sarayda veya rical elinde terbiye görenlerden bazıları devletin en yüksek makamlarına bile çıkmışlardır. Bunlardan maada bazı zenci kölelerin saraya hâkim oldukları, cariyelerin de üst tabaka ailelerine karıştıkları malûmdur. Heyeti içtimaiyeye sonradan iltihak eden kölelerin idare sınıfına karışabilmeleri, mutlakiyetin ibretle tetkike şayan bir tezahürüdür. Mutlak hükümdarların nazarında en büyük meziyet azamî sadakat ve ubudiyet idi.

Aile ve kadın. Osmanlı Türklerinde aile, islâmiyetin tayin ettiği usul ve şekilde teessüs ederdi: zevceler, ya nikâhlı veya cariye olurdu. Halk aileleri, hemen daima nikâhla teessüs eder ve islâmî hukuk kaidelerine tâbi bulunurdu. Bu nevi ailelerde, islâmiyetin cevaz vermesin-

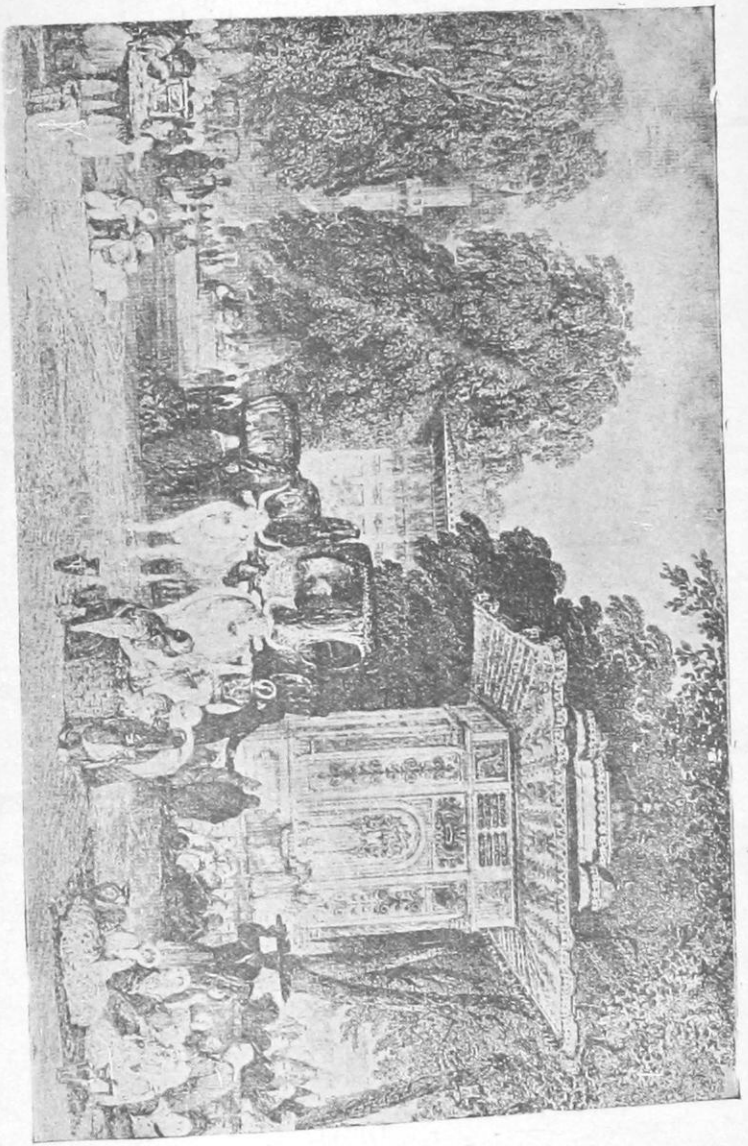

On sekizinci asırda İstanbul hayatından : Boğazlçinde Yenlköy sahili
Bu devirde yalıların mimarî tarzı ve Boğaziçinde işliyen kayıkların hususiyeti dikkati caliptir.

den dolayı, nikâhlı zevceler dörde kadar taaddüt edebilirdi. Fakat bu taaddüt, iktısadî şeraite tâbi olduğu için fakir halkta nadirdi. Çiftçi ailelerinde kadın, evinin hâkimi, çocuğunun mürebbisi olduğu kadar, istihsalde de zevcinin yardımcısı idi. Tesettür, asgarî derecede idi. Buna mukabil padişahın ve etrafında bulunanlrın aile hayatı, bilhassa İstanbulun fethinden sonra eski, sadeliğini kaybetti. Bizanslılarda olduğu gibi, kadınlar için bir harem hayatı başladı.

Bizans saraylarının harem daireleri aynen osmanlı sarayına da intikal etti. Artık eskiden olduğu gibi padişahların ve şehzadelerin komşu hükümdar kızları ile izdivaç ettikleri de görülmez. Kezalik bir padişahın halk efradından veya ricalden birinin yani bir türk ailesinin kızı ile izdivacı âdet değidi. Harem fütuhat devrinde ekseriyetle harp ve akın mahsulü, komşu milletlere mensup Avrupalı ve inhitat devirinde de satınalınmış Kafkaslı cariyelerle dolu idi. Bunlardan çocuk doğuranlar nikâh edilir; haseki, sultan ve kadınefendi unvanlarını alırlardı. Diğerlerine ikbal ve odalık derlerdi. Rical ve erkân da ekseriyetle sarayı taklit ederlerdi. Bu ricalin haremlerinde bazen dörde kadar çıkan menkûhalar bulunsa bile bir çok odalık ve cariye de mevcut olurdu.

Rical ailelerinde kadınlar - bilhassa çocuk sahibi olmıyanlar - hukukî hiçbir mevkie malik değildi. Aile reisi, hâkimi mutlaktı. Kadınlar tamamen kapalı bir harem hayatı yaşarlar, harice çıkışlarında tesettüre azamî derecede riayet ederlerdi. Şehirlerde yaşıyan esnaf ve mutavassıt halk ailelerinde cariye nadirdi.

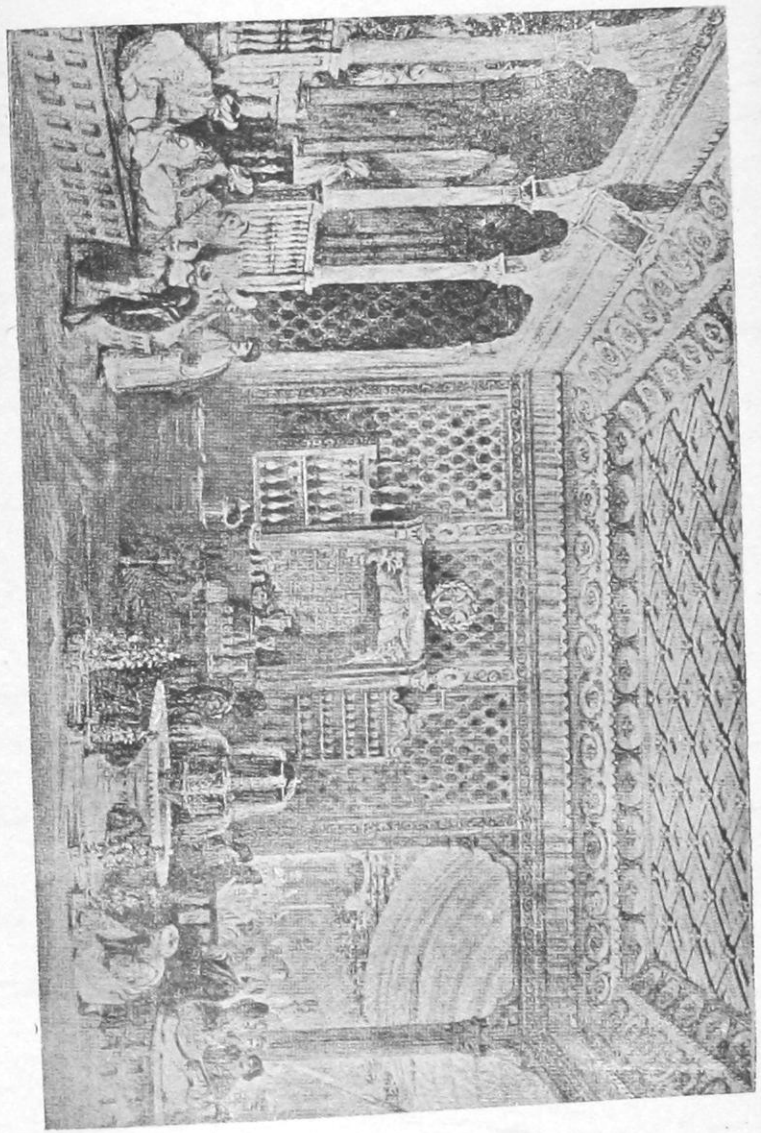
Eski İstanbul hayatından: Göksu âlemi

Bununlaberaber zevç, müteaddit zevce almak ve istediği zaman boşamak hakkına malik olduğu için nikâhlı zevceler ancak zevcin zihniyet ve haleti ruhiyesinin müsaadesi nisbetinde mevki sahibi olurdu. Hulâsa kadının şehir hayatında mevkiini tayin eden iktısadî şerait veya kanun değil, zevcin telâkkisi ve lûtfu idi. Tanzimattan sonra iktısadî şeraitin değişmesi tedricen kadının da hayatında bir değişikliğe sebep oldu; birkaç zevcesi olanlar azaldı. Kadın da umumî ve iktısadî hayata karışmağa başladı; eski şekilde harem hayatı büsbütün kalktı. Kadının içtimaî hayatta ve aile dahilindeki yeni mevkiini hukukan tayin meselesini de cümhuriyet devri halle muvaffak oldu.

İçtimaî hayat. Şehir halkının ve bilhassa devlet rical ve erkânının evlerinde harem ve selâmlık daireleri teessüs ettikten sonra tabiatile kadın ve erkek âlemi de yekdiğerinden ayrıldı. Her iki âlemin kendine mahsus eğlenceleri vardı: Komşular selâmlıklarda, kadınlar da harem dairelerinde toplanırlar, musahabe ederlerdi; kışın, helva sohbetleri en zevkli eğlencelerdendi. Erkeklerin meyva saz âlemleri de eksik değildi.

En eski zamanlardanberi rakı ve şarap içenler vardı; kahvenin ve on yedinci asır iptidalarından itibaren tütünün de istimali taammüm etti.

Şuhalde içtima mahalleri selâmlıklar ve kahvehanelerdi. Bahar gelince mesirelere gidilir. Kayıklar ve öküz arabaları ile seyranlara çıkılırdı. Yazları, bahçelerde mehtap âlemleri, çerağan eğlenceleri tertip olunmak âdetti.

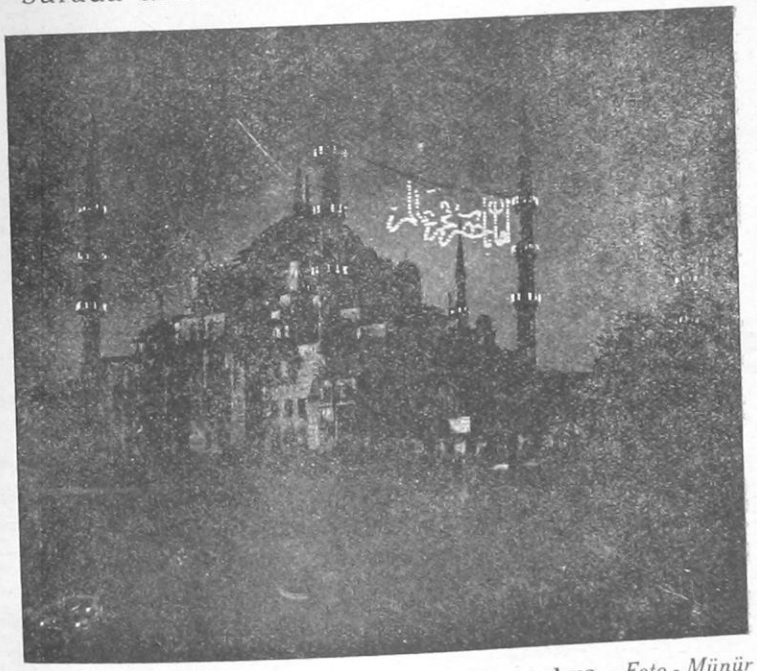

Eski İstanbul hayatından: bir kahvehane

On sekizinci asrın ikinci yarısında türk hayatından: Bir köy düğünü
Ressam Hiler'in bir tablosundan

On sekizinci asrın birinci nısfında ve bilhassa Lâle devrinde İstanbulun en güzel mesiresi Sadabattı. Burada padişah ve rical, kasırlar, köşkler yaptırmışlardı. Baharda kadın, erkek halkta gelir, kimi derede sandallarla gezinir, kimi sahilde ağaç altlarında oturur, yemek yerdi. Erkekler ile yaşmaklı, feraceli kadınlar burada uzaktan olsun biribirlerini görürlerdi.

Sultan Ahmet camiinde bir mahya *Foto - Münür*

Ramazan gecelerinde de şehir halkına başka bir hareket gelirdi: Camilere mahyalar kurulur, teraviden sonra halk birer suretle eğlenmeğe çalışarak vakit geçirirdi. On dokuzuncu asırda ise en ziyade Boğaziçi mesireleri rağbet kazandı.

Boğaziçi sahillerinde yalılar, sayfiyeler tesis olundu. Haydarpaşa - İzmit demiryolunun inşasından sonra hat boyunda da sayfiyeler inşa edildi. İşte İstanbulun bu muhtelif sayfiyelerinde kadınlar biraz daha serbest yaşadılar; müfrit mesturiyeti bertaraf ettiler: Şehir dahilinde çarşaf ve peçe kullanmalarına mukabil burada açık maşlahlar ve hafif başörtüler giydiler. Meşrutiyetten sonra kadınların kıyafeti tedricen avrupalılaştı. Son zamanlarda da kadın ve erkek için müşterek bir hayata doğru mühim adımlar atıldı.

Ziraat, Sanayi ve Ticaret

Ziraat. Askerî teşkilâttan eyalet sipahisinin arazi tevcihatı ile alâkadar olduğunu, tımar ve zeamet erbabının en büyük iradını hasılatı şer'iyenin teşkil eylediğini izah eylemiştik. Yalnız bu cihet osmanlı Türklerinin ziraate nekadar büyük bir ehemmiyet verdiklerini gösterir.

Filvaki yeni arazi fethedilince her şeyden evvel bu arazinin hasılatınca tenakus olmamasına dikkat edilir, arazi boş bırakılmıyarak ya zimmî reaya yerlerinde bırakılır veya müslüman reaya getirilip iskân edilirdi. Tımar ve zeamet erbabının da menfaati, arazinin muntazaman zerolunmasında idi. Bu sebeple asayişin muhafazasına dikkat ettikten başka bir afet ve kaht vukuunda çiftçilere hertürlü yardımı yaparlardı. Ödünç tohumluk verirler, çift hayvanları, tedarik ederler, köylülere önayak olarak bataklıkları kuruturlardı. Bu suretle fethedilen

memleketler, ziraî istihsal kudretini kaybetmezdi.

Bu sayede hububat istihsalâtı memleketin istihlâkâtına tamamen kâfi gelir, hatta kalelerin ihtiyacatı için azîm miktarda buğday iddihar kabil olurdu. Harp ihtiyacatı dolayısile en çok ehemmiyet verilen mahsul, buğdaydı. Bununla beraber ziraatin tarzı, görenek mahsulü idi. Müstahsılların bir kısmı eski yerlilerdendi. Göçebelikten çiftçiliğe geçen aşiretler de bittabi bu yerlilerin ziraat tarzını kabul etmişti. Türkler Anadoluda eskidenberi yetiştirilen diğer mahsullere de ehemmiyet vermekten hali kalmadılar. Lâkin hububat ziraatinden sonra en çok düşündükleri şey an'anevî meşguliyetlerine tevafuk, hem de askerî ihtiyaçlarına tekabül ettiği için hayvan yetiştirmek ve beslemekti. Anadolunun oldukça zengin mer'alarında Anadoluda buldukları veya kendilerinin getirdikleri koyun, keçi, tiftik, öküz, manda, deve ve bilhassa at gibi muhtelif hayvan sürüleri mebzuldü.

Sipahiler, süvari asker oldukları için ata muhtaç idiler. Lâkin onlar satmak için de at yetiştirirlerdi. At ve deveye askerlik ve nakliyat, öküz ve mandaya da çiftçilik için büyük ehemmiyet verilirdi. Tımar ve zeamet erbabı ile reayanın yetiştirdiği hayvanlardan maada mirî deve, at ve katır yetiştirmek ve cinslerini ıslah etmek için Edirne, Dimetoka Filibe, Selânik ve Anadoluda Eskişehir havalisinde birçok hayvanat ocakları tesis olunmuştu.

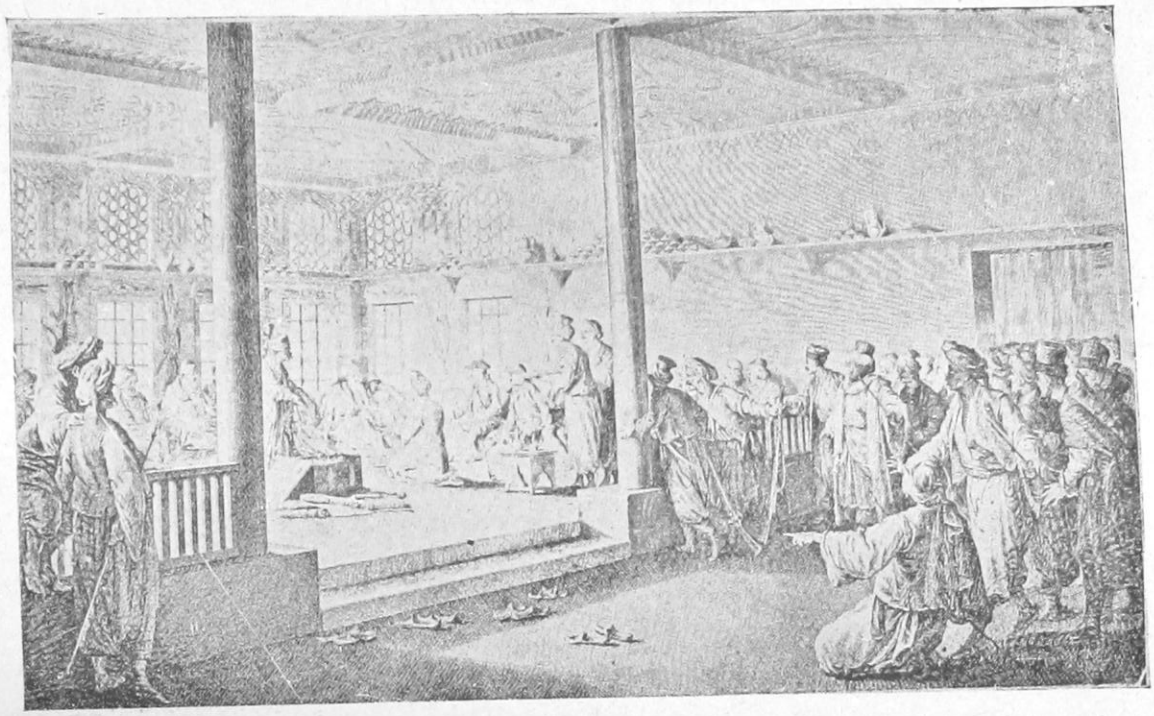
Bu izahattan memleketin pek ehemmiyetli ziraî istihsalâtı olduğu anlaşılır. İlk üç asırda istihsal

kudreti gittikçe artmıştı. Fakat on yedinci asır bidayetlerinden itibaren sık sık zuhûr eden Celâlî eşkıyası yüzünden Anadolunun emniyet ve asayişi bozuldu, büyük yolların güzergâhında bulunan köyler yağmalara uğramağa başladı. Tımar ve Zeamet Kanunları ihlâl edildi. Dirliği başından eksilmiyen eski tımar ve zeamet sahipleri kalmadığı için çiftçiler artık himaye edilmiyor, çiftçi soyuluyordu. Mesaisinin semeresi elinde bırakılmıyan köylü, tabiî istihsalâtını kıstı, ya hücra yerlere kaçtı veya kasabalara hicret etti, başka maişet aradı. Büyük köyler dağıldı. Gerçi on yedinci asrın ikinci nısfında devletçe bunun farkına varıldı; önüne geçilmek istendi; ezcümle çiftçiliği bırakanlardan (çift bozan resmi) namile bir vergi alındı. Fakat bu tedbir pek müsmir olmadı.

Sanayi — Osmanlılarda ilk evvel ve en ziyade terakki eden sanayi, askerliğe müteallik olanlardır. Ordunun zaman ile değişen ve tekâmül eden silâhları son asra gelinciye kadar memleket dahilinde imal edilirdi. Üç asra yakın bir zaman zaferden zafere koşan büyük bir ordunun gittikçe mütezayit bir miktarda silâh ve mühimmatını yetiştirmek için madenî ve kimyevî sanayiin ne derece müterakki olması lâzım geleceği kolayca tasavvur olunabilir. Askerlik ve nakliyecilik dolayısile deri sanayii de müterakki idi. Deriler pek iyi dibağat edilir, mükemmel koşumlar imal olunur, ayakkabıları yapılırdı. Saraçlıktan başka dokumacılık ta pek ilerlemişti: Uşak, Kula gibi Anadolu kasabalarının halıcılığı, İstanbul, Bursa Alaşehir ve Denizli gibi şehilerin, kadife, çatma, alaca, havlu ve

hamam takımları gibi kumaşlar dokuyan tezgâhları meşhurdu. Daha evvel de, küçük güzel san'atler diyebileceğimiz çinicilik, nakkaşlık, teclit ve tezhip, oymacılık, kakmacılık, sedefkârlık gibi san'atlerin ehemmiyetli olduğunu söylemiştik. Sınaî faaliyetleri hakkında bir fikir vermek için şunu söyliyelim ki Türkler hariçten ancak çuha gibi birkaç nevi kumaş ile saat gibi bazı mamûlâttan başka eşya satınalmağa muhtaç değillerdi.

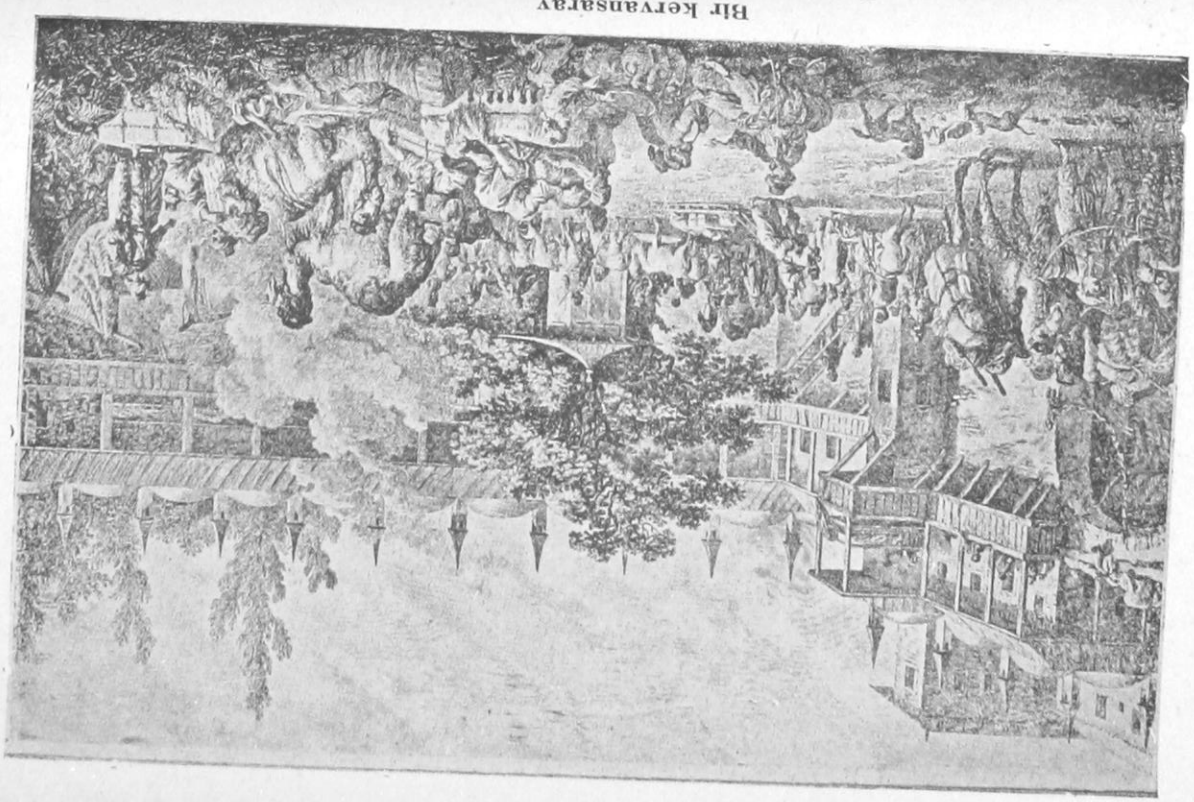
Ticaret — Osmanlı Devleti, mevkii coğrafisi ticarete pek elverişli olan bir sahada kurulmuştu. Orta Asya ticareti, kısmen Karadeniz limanlarına döküldüğü için bu limanlardan başlayıp boğazlardan geçen deniz yolu eskidenberi pek mühimdi. Cenubî Asya ticaretine hâkim olan Suriye ve Mısır limanları da Türklerin eline geçmişti. Bununla beraber deniz ticaretine büyük ehmmiyet vermediler. Yalnız ötedenberi alışmış oldukları kara nakliyeciliğini yapmakta devam ettiler. Limanlardan ihraç edilen muhtelif ve kıymetli Asya (Çin, Türkistan, İran) emtiası ilk zamanlarda Cineviz ve Venedik, daha sonra da fransız, felemenk, ingiliz gemileri ve tacirleri marifetile noklolunuyordu. On beşinci asırda gemiciliğe ehemmiyet vermeğe başladığımız zaman en ziyade harp donanması vücude getirmeği düşündük. On altıncı asırda da ticaret gemilerimiz yalnız kendi limanlarımız arasında faaliyette bulundular. Ne memleketimizin mahsullerini Avrupaya ihraç ettik, ne de Asya emtiasını nakıl tavassutunda bulunduk. Zaten biraz sonra cenubî Asya ticareti de yolunu değiştirmekte gecikmedi. Artık tavassut imkânı de

Birinci Abdülhamit zamanında Fransız elçisi olan Şuvazül Gufye Türkler arasında:
Ressam Hiler'in bir tablosundan.

SISMANOGLIO

Bir kervansaray
Ressam Hiler'in bir tablosundan

kalmıyordu. Buna mukabil Avrupa gemilerinin memleketimize ithal ettikleri bazı emtiayi satınalmakla iktifa ediyor, pek az şey mübadele ediyorduk. Diyebiliriz ki Türkler, haricî ticaretin ehemmiyetini vakti zamanile takdir edemediler, ihracat yapmağı ihmal ettiler. Fazla olarak muhtelif Avrupa devletlerine bazı müsaadeleri havi fermanlar verdiler, kapitülâsyonlara yol açtılar.

Osmanlı Türkleri en ziyade dahilî ticarete ehemmiyet vermişlerdi. Hükûmet, tüccara emniyet vermek için hertürlü tedbirleri ittihaz ederdi. Ticaret emtiasının muhafazası, Ortazamanlarda olduğu üzere, bedestenler inşası suretile temin edilirdi. Bugün gördüğümüz kapalı çarşılar o bedestenlerin bakayasıdır. Bundan maada ihtikâra mâni olmak için lonca teşkilâtı yapılır, kanunlarda bunlara dair ahkâm bulunurdu.

SEKİZİNCİ KISIM

— 3 —

Tanzimat devri 1839 — 1908

Ortazamanların kapanmasındanberi asırlar geçtiği, bu müddet zarfındaki Avrupa devletleri muntazam bir sây ile terakki vadisinde mühim mesafeler kat'ettikleri halde Osmanlı Devletinin hâlâ ortazamanlar misillû usullerle hükûmetini idameye çalışması ricat devrini açmış ve zaman zaman yapılan cüz'î ıslahatın, her gün tekerrür ve teceddüdü görülen dahilî ve haricî gailelere karşı kâfi bir çare teşkil edemediği de anlaşılmıştır. Yeniçeri ocağının ilgasından (1826) sonra İkinci Mahmud daha ciddî bir surette ıslahata devam ettiği halde Mehmet Ali Paşanın isyanı, hükûmeti büyük bir tehlikeye ilka eylemiş bulunuyordu. Bunun için Reşit Paşanın tavsiyesile Abtülmecit, (Tanzimatı Hayriye) Fermanını ısdar ile « usulü atikayı tağyir ve tecdit » vadisinde esaslı bir adım daha atmağa teşebbüs etmiş ise de eski an'anelerden büsbütün ayrılmağa cesaret edememiştir. Tanzimatı Hayriye Fermanının vadettiği kanunları itmam için gerek Abdülmecit (1839 — 1861) ve gerek halefleri Abdülâziz (1861 — 1876), Beşinci Murat (1876) ve İkinci Abdülhamit (1876 — 1909) devirlerinde zaman

zaman zaman bazı gayretler gösterilmiş ve hatta bir aralık İkinci Abdülhamidin cülûsunu müteakıp bir Kanunu Esasî bile ilân edilmiş ise de bunların hiçbirisi ricat devrinin devamına mâni olamamıştır. Yalnız Türkiyenin devam ve bakasını kendi menfaatlerine muvafık bulan hükûmetler için bazı ahvalde, Osmanlı Devletinin müdafaa edilebilmesine vesile hazırlamış oldu. Tanzimat devrinde muhtelif cemaat ve unsurların (Osmanlı) namı altında mezç ve tevhidine de çalışıldı, fakat milliyet hislerinin inkişaf ettiği bu zamanlarda buna da bittabi imkân hâsıl olamadı. Yalnız diğer milletlerin milliyetlerine az çok sarılmalarına mukabil Türkler de bu hissin inkişafına meydan bırakılmamış oldu; okadar ki (Türk) kelimesinin hakaret manasını ifade ettiği zanni bile teessüs etti. Halbuki gayrimüslimler yalnız Türklere (Osmanlı) demekte ve resmen kendilerinin de dahil addedildikleri bu umumî ve müşterek sıfatı hiçbir zaman benimsememekte idiler.

Tanzimat, sebepleri ve neticeleri

Abdülmecidin cülûsunu müteakıp Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşanın Londradan avdet etmiş olduğunu birkaç defa genç padişahla mülâkat ettiğini söylemiştik. Reşit Paşa bu mülâkatlarda gerek Mısır mes'elesinin hallini temin edebilmek, gerek bundan böyle tekerrür ve teceddüdü şüphesiz olan gailelere karşı gelebilmek için Avrupa hükûmetleri ile efkârı umumiyesinin mümkün mertebe müzaharetini kazanmak icabedeceğini, bunun için siyasî ve idarî ıslahat yapılması, garp hükûmetleri kanun ve nizamlarının kabul edilmesi ve bu suretle Avrupa devletleri arasında Osmanlı Devletinin de bir mevki tutarak yaşamağa hakkı ve liyakati bulunduğunu onlara teslim ettirmesi lâzımgeleceğini, binaenaleyh artık Ortazamanlara ait usul ve kanunlara nihayet verilmesi iktıza ettiğini padişaha izah ile kendisini iknaa muvaffak oldu. Bunun üzerine padişah, müsveddesi bizzat Reşit Paşa kalemile yazılan (Tanzimatı Hayriye) Fermanını kabul etti. Gülhane meydanında fevkalâde merasimle ve ecnebi sefirleri de davet edilmiş bulunduğu halde büyük bir cemaat huzurunda Reşit Paşa tarafından okunan [1] bu fermanın tarihinden itibaren artık avrupadaki devlet sistemine doğru ve mühim bir adım atılmış demekti (1839).

Fermanda garp hükûmetlerinin usul ve kavanini kabul edileceğinin açıktan açığa kaydine cesaret edilmediği cihetle, hükûmetin yüz elli senedenberi düştüğü zâf ve fakrın kavanini şer'iyeye riayetsizlik yüzünden hâsıl olduğu söyleniyor, emniyeti şahsiye, mahfuziyeti ırz ve namus ve mal, tayin vergi ve ahzi asakir mesaili gibi esaslı maddelere dair icabeden kanunların peyderpey vazı ve tesisi lâzım ve mühim göründüğü zikredilmiş bulunuyordu. Bundan

[1] Reşit Paşa memleketteki koyu taassup dolayısile bir taarruz ve suikasta uğraması ihtimalini düşündüğü için bir gece evvel kâhyasına bazı vasiyetlerde bulunmuştu.

maada artık bir mahkemenin hükmü bulunmadıkça hiç kimse hakkında gizli ve aşikâr bir surette idam ve tesmim muamelesi icra edilmiyeceği, herkesin emvaline tam bir serbesti ile mutasarrıf olarak hiçbir veçhile müdahale edilemiyeceği, ceraim erbabının bile malları musadere edilmiyip veresesine terkolunacağı, tekmil bu müsaadata *ehli islâm ve mileli sairenin bilâistisna mazhar olacakları* temin ediliyor, gerek bu hususat için ve gerek tanzimatı askeriye için lâzımgelen kanunların mecalisi aidesi tarafından hemen vazı ve tanzimine başlanması emrolunuyordu. Nihayet bütün bu kanunlara tamamile riayet edilmek üzere hem padişahın, hem de ulema ve vükelânın yemin edeceği ilâve olunmuş, hilâfına hareket edenler hakkında hiçbir rütbeye ve hatır ve gönü le bakılmıyarak caza tayin edilmek üzere bir de Ceza Kanunnamesi tanzimi hususu kaydolunduktan sonra bu suretle "usulü atikanın bütün tağyir ve tecdit„ edilmiş olacağı zikrolunmak suretile vazı ve tanzimi istenilen kanunların Şer'î Kanunlar olmadığı ihsas edilmişti. Dikkat edilirse fermandaki son sözler nakzedildiği ve yeni kanunların eski zamana ve usule avdet demek olmadığı ve fakat

Reşit Paşa

bu cihetin açıktan açığa itirafına cesaret edilmediği için ahkâmı şer'iyeden bahsedilmek suretile mutaassıp ve muhafazakârlara hoş görünmek arzu edildiği kolaylıkla anlaşılır.

Tanzimatın neticelerine gelince; siyasî, içtimaî, iktısadî ve malî olmak üzere birkaç kısma ayrılır: evvelâ Mısır mes'elesinin halline yardım ettiği gibi Kırım muharebesinde de Avrupanın müzaharetini celp hususunda mühim bir tesiri oldu. Devlet te teşkilâtı dahiliyesi itibarile az çok Ortazamanlar şeklinden çıkarak nim asrî oldu; hakimiyeti milliye esası kabul edilmiş değilse de fransız inkılâbının esaslarından bazıları padişah tarafından yemin ile teyit olunarak verilmiş bulundu; kanunların tanzim ve müzakeresi mansup memurlardan mürekkep bazı meclislere havale edildi; hükûmet devairi avrupaî bir şekilde tensik ve tanzim olunmağa başladı [1]. Bir taraftan ahkâmı fıkhıyeye istinaden bir mecelle, fakat diğer taraftan Avrupa kanunlarının esasları dahilinde idarî, askerî, cezaî ve ticarî birtakım kanunlar vücude getirildi. Eski medreseler yanında garp usulünde mektepler açılmağa başladı.

Saniyen müslimlerle gayrimüslimler arasında gittikçe daha vâsi bir müsvatı hukuk teessüs etti; kimi şark maarifi ile yetişmiş kimi de avrupaî tahsil görmüş müslim, gayrimüslim muhtelif anasırdan mürekkep kuvvetli memurin sınıfı vücude geldi. Kıyafet, maişet,

[1] Nazırlık unvanının kabulü daha eskidir. İkinci Mahmudun son zamanlarında bu unvan verilmeğe başlanmıştı; hatta o sıralarda bir müddet sadrazamlara da başvekil denmiştir.

adat muhtelit bir şekil aldı. Gayrimüslim cemaatlere hukukî yeni vaziyetler temin olundu.

Salisen memleket ecnebilerle gayrimüslimlerin iktısadî faaliyetine daha müsait bir şekle girdiği için ticaret daha vâsi mikyasta onların eline geçmeğe başladı. Devlet hariçten istikrazlar aktine koyuldu. Gerek bu şekilde gerek hususî teşebbüsler neticesinde memlekete ecnebi sermayesi girdi. Fakat bu sermayeler memleket için müsmir bir tarzda istimal olunmadı; bilâkis ecnebi tahakkümüne vesile teşkil etti; ötedenberi ticaret ve sanayile meşgul olan gayrimüslimler daha büyük servetler edinmeğe muvaffak oldular.

Görülüyor ki Tanzimat heyeti umumiyesile garbe doğru bir adımdır. Fakat bu adım memleketi Avrupa medeniyetine tamamen isal edememiştir. Çünki bu hareket daha ziyade siyasî mülâhazat ile şark medeniyetinin müessesatı feda edilmiyerek ekseriyetle tereddüt içinde idare edilmiştir. Bundan başka muhtelif ecnebi nüfuz ve tesirleri kuvvetlenmiş, osmanlı memleketinin istismarı tevessü etmiş, gayrimüslim cemaatler de siyasî emeller peşinde koşacak bir hale gelmiştir.

Mısır mes'elesinin halli ve Boğazlar Muahedesi. Tanzimatı Hayriye Fermanının, Mısır mes'elesinin halline büyük bir tesiri olduğu söylenmişti. Fermanın ilânı Avrupanın her tarafında Osmanlı Hükûmetine karşı bir tevecüh gösterilmesini mucip olmuştu. Devletler, Türkiyenin istiklâlini ve tamamiyeti mülkiyesini müdafaa etmeği aralarında müzakere ediyorlardı. Yalnız Fransa alttan alta Babıaliyi

teşvik ile Avrupa hükûmetlerinin tebligatına intizar edilmiyerek doğrudan doğruya Mehmet Ali Paşa ile müzakerat icrasını temine çalışmakta ve bu suretle evelce kendi sefirinin de iştirakile yapılan avrupa tebliğinin bir emri vakile hükümden ıskatına uğraşmakta idi.

Mehmet Ali ile padişahın karşı karşıya müzakereleri halinde neticenin elbette Mehmet Alinin azamî menfaatini ve binaenaleyh Fransanın da nef'ini mucip olacağı tabiî idi. Çünki Mehmet Ali karada ve denizde kuvvetli bir halde, yaptığı harpten galip olarak çıkmış bir vaziyette, fazla olarak padişahın donanmasına da malik bulunmakta idi. Fransanın diğer devletlere karşı verdiği sözü tutmaması onları bu suretle müzakere haricinde bırakmak hususundaki teşebbüsleri kendi aleyhinde neticelendi: İngiltere hariciye nazırının teşebbüsile Fransa müzakerat haricinde bırakıldı ve Osmanlı, İngiltere Avusturya, Rusya, Prusya Hükûmetleri arasında Londra Mukavelenamesi aktolundu (1840). Bu mukavelename mucibince Osmanlı Hükûmeti tarafından Mehmet Ali Paşaya Mısır vilâyetinin de kaydihayat şartile tevcihi teklif edilecek ve on gün zarfında kabul edilmediği takdirde Suriyenin tevcihinden sarfınazar edilmekle beraber on gün daha beklenecek ve bu müddet esnasında da kabul cevabını vermediği halde kendisine artık bir şey temin olunmıyacaktı. Bu takdirde ancak padişahın ve müttefiklerin menfaati gözetilerek Mehmet Ali Paşanın devletlerin kararlarına mütavaati cebren istihsal edilecekti. Mehmet Ali Paşa, vukubulan teklifleri kabul etmediği cihetle asker ve donanma

sevkine mecburiyet hâsıl oldu; osmanlı, ingiliz ve avusturya gemilerinden mürekkep hafif bir donanma Berut ve Akkâ kalelerini bombardıman ile zaptetti; İbrahim Paşa da türk ordusuna mağlûp olarak büyük müşkülât içinde Mısıra dönmeğe mecbur kaldı.

Müttefikler donanması İskenderiyeye giderek devletlerin kararına inkıyat etmediği halde şehri topa tutacağını Mehmet Aliye bildirdi. Mehmet Ali bunun üzerine müzakereye muvafakat ile osmanlı donanmasını iade ve müttefik devletlerin kararını kabul etmeğe mecbur oldu. Devletler arasında yeniden cereyan eden müzakerat neticesinin Mısıra olan hizmetlerine binaen veraset suretile yalnız Mısır valiliğinde ipkası ve devlete maktuan senevî seksen bin kese akçe vermesi, gerek kendisine ve gerek oğluna evvelce verilmiş olan diğer vilâyetlerin her ikisinden de gerialınması takarrür etti ve Mısır mes'elesi bu suretle nihayet buldu.

Müzakerat haricinde bırakılmasını hakaret telâkki eden Fransa, geniş mikyasta askerî tedarikâta girişmiş, haysiyetinin uğradığı bu hakareti telâfi için bir harpten bile şekinmiyeceğini izhara başlamıştı. Hatta Başvekil (Tiyer) her ihtimale karşı Paris etrafında istihkâmlar yaptırmakta idi.

Lâkin Tiyerin harpcuyane nutuklarına karşı İngiltere Başvekil, ve Hariciye nazırı (Palmerston) da bir nutkunda şiddetle mukabele etti. Nihayet, neticesi şüpheli olan harbin kabulü Fransa Kıralı Louis Filip'in sulhperver mesleğine tevafuk etmediği, Mehmet Ali Paşa da her tarafta düveli mettefikaya karşı mağlûp olduğu cihetle

Fransada kabinenin tebeddülile mes'elenin halledilmiş addolunması daha muvafık görüldü ve Tiyer istifa etti.

Hünkâriskelesi Mukavelesinin müddeti (1841) de nihayet bulacağı cihetle boğazlar mes'elesi de halledilmiş olmak ve Fransanın da bu mes'elede müzakerata kabul edilerek haysiyeti tamir ve iade edilmek üzere (1841) de Londrada yeni bir (Boğazlar Muahedenamesi) aktedildi. Bu muahedede Osmanlı Devletinin Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarında müstakil hakimiyeti tasdik edilmekle beraber sulh halinde hiçbir ecnebi devletin harp sefinelerinin boğazlardan geçmiyeceği kabul ediliyordu. Muahedenameye göre Osmanlı Hükûmeti, arzu etse bile ecnebi devletler gemilerinin geçmesine müsaade edemiyecekti.

Tanzimatı müteakıp Avrupa devletleri ile siyasî münasebatımız, Kırım Muharebesi, sebepleri ve neticeleri.

Tanzimat Fermanının ilânından sonra ıslahata devam arzusunda bulunan hükûmet ricali Avrupa devletlerile bir ihtilâf çıkarmamağa, yalnız ıslahat işlerile meşgul olabilmek için hepsi ile de münasebatı dostane bir tarzda idameye gayret göstermekte idiler. Bir aralık, 1848 inkılâpları sırasında Avusturyaya karşı bir istihlâs mücadelesine girişen Macar ihtilâlcilerini tenkil için kendi kuvvetini kâfi görmiyen Avus-

turya imparatoru Rusyanın muavenetini istedi. Çar Nikolanın orduları ihtilâli şiddetle bastırdıktan sonra rus divani harpleri de faaliyete başladı. Bunun üzerine içlerinde birkaç ceneral ve nazır da[1] dahil olduğu halde altı bin kadar zabit, tabip, avukat ve saire Türkiyeye iltica caya mecbur oldu (1849). Bu hâdise bittabi Rusya ve Avusturya Hükûmetlerile Osmanlı Hükûmetinin münasebatını gerginleştirdi. Bu mültecilerin[2] teslimini müttefikan ve tehditkâr bir lisanla istiyen iki Hükûmete karşı Babıali siyasî mücrimleri hukuku düvel ahkâmına tevfikan teslim edemiyeceğini bildirdi. Babıalinin hürriyetperver mültecileri bu tarzda müdafaası Paris ve Londrada iyi bir tesir yaptı; sefarethanelerimiz önünde gündüz ve gece dostane nümayişler yapıldı; hatta Londra Sefiri (Mozuros Paşa) ya sokakta tesadüf eden ingiliz gençleri atları sökerek sefarethane kapısına kadar arabayı kendileri çektiler. Bu sıralarda Rusya, İngiltereye Osmanlı Devletinin taksimini teklif ediyor ve bir vesileile memleketini işgal eyliyordu. Avusturya Hükûmeti de İtalya ve Almanyada duçar olduğu zararlara karşı bir nevi taviz olmak üzre Tunanın sağ sahillerini almak arzularına düşmüş idi. Maamafih harp vukubulmadı. Eflâk ve Buğdan beyliklerinin idaresi hususunda Rusyaya yeni hukuk bahşeden (Baltalimanı) Muahedesi aktedilerek muhtemel bir harbin önüne geçildi.

Artık hiçbir haricî mes'ele yok gibi görünü-

[1] Meselâ Avusturyada Başvekâlete geçen Andraşi.

[2] Macar mültecilerinin çoğu Türkiyede kalmışlar hatta bazıları muhtelif hizmetler bile kabul etmişlerdi.

yor, sükûn ve emniyet avdet etmiş zannediliyordu. Halbuki az sonra makamatı mukaddese mes'elesinin [1] zuhûru gecikmedi; Osmanlı Devletinin mukadderatı kat'î surette taayyün edecek bir Avrupa harbinin vukuu bile menolunamadı. Hazreti İsanın doğduğu, salibe gerilerek öldüğü ve defnedildiği, bilâhare dirilerek [2] uruç ettiği yerlerin Kudüs ve civarında bulunması, valdesi Meryemin ayni sahada yaşamış olması sebebile hıristiyanlar pek eski zamanlardanberi buralarda birçok kiliseler inşa etmişler; birçok ziyaret ve ayin mahallerini tesis eylemişlerdi. Bu ayin ve ziyaret mahallerinin inşasına, tamirine, temizlenmesine ait işlere, anahtarlarını muhafazaya, ayin icra edebilmek hususuna katolik rahiplerile ortodoks papazları büyük ehemmiyetler verirler, eskidenberi aralarında bu hususta hatta kanlı mücadeleler bile yaparlardı. Osmanlı Hükûmeti Kanunîden itibaren Fransızlara verdiği kapitülâsiyonlarda bu makamattan bazılarına ait menafi ve imtiyazatı katolik rahiplere bahşetmiş, 1740 Fermanında bu imtiyazları tevsian teyit eylemişti. Maamafih hükûmetin Fransa ile arası açık olduğu zamanlarda ortodoks papazları bazan onlara ait hukuk ve menafie tecavüzatta bulunmuşlar ve teamülen o hukuka sahip olduktan sonra münasip fırsatlar zuhûrunda bu haklarını rum patrikhanesinin delâletile Babıaliye kabul ettirerek resmî beratlar alabilmişlerdi. Bu defa Hazreti İsanın doğduğu mağaradaki mevkii mahsusunda bu-

[1] Makamatı mukaddese mes'elesine Avrupalılardan (Siyasî Komedya) ismini verenler de bulunmuştur.

[2] Hıristiyan itikadatına göre.

lunan gümüşten mamul ve lâtince bir ibare ile tezyin edilmiş bulunan bir yıldız alâmetinin ortadan kaybolmasından dolayı mühim bir ihtilâf çıktı. Lâtince ibare Lâtinlerin ve binaenaleyh katoliklerin oradaki kadîm hukukunu teyit ettiği cihetle bunun meçhul bir el vasıtasile çalınmış olmasını vesile ittihaz ederek Lâtinler Fransaya şikâyette bulundular. O sıralarda (reisicümhur) unvanile makamı iktidara gelen Lui Napoléon [1] imparator olmak emellerini gizlice beslediği ve bunun için katoliklerin de muzaheretini temine lüzum gördüğü cihetle işi büyütüp dağdağalandırmağa ve sonra muvaffak olmuş görünerek efkârı umumiyeyi meşgul ve memnun etmeğe binnetice tatlı emeline vâsıl olmak hususunda bu hâdiseden istifade eylemeğe karar verdi. Bu sebeple İstanbuldaki sefirin Babıaliye müracaatle makamatı mukaddeseye ait bazı metalipte bulunmağa mecbur etti. Sadrazam Reşit ve Hariciye Nazırı Âli Paşalar mes'eleyi ehemmiyetle telâkki ettiler; verdikleri cevabî notada (Bilcümle mezahibi muhtelife hıristiyanları Kudüsü şerifte ve mahalli mübarekede bulunan ziyaretgâhlarda hissedar olduklarından ve bunların hepsinin yedinde birçok fermanlar ve eski senetler mevcut idüğünden fermanların ve evrakı muteberei sairenin muhtelit bir komisyon marifetile mükemmelen tetkik ve tahkik edilmedikçe Babıalinin bu mes'ele hakkında bir gûna rey ve mütaleada bulunamıyacağını bildirdiler. Napoléon'un bu sırada değiştirilen yeni sefiri biri Fransa reisicümhuru diğeri Papa Dokuzuncu (Pi) tarafından yazılmış ve ka-

[1] Üçüncü Napoléon.

toliklerin zıyaa uğrıyan kadîm haklarının istirdadından bahseden iki resmî mektubu hamilen İstanbula geldi. Napolyon, mes'elenin teferruatını bilmediği halde [1] efkârı umumiyeyi işgal için daima bu mes'eleden bahsediyor, resmî nutuklarında da birer münasebetle bu hâdiseye intikal ederek uzun cümleler tahsis eyliyordu.

Ortodoksların ve rum patrikhanesinin telâşı onların da Rusyaya müracaat etmeleri, Çar Nikolanın da işe karışmasını intaç etti. Fransa sefirile Babıali arasında tetkik ve hallolunacak bir mes'ele zannedilen bu iş yavaş yavaş ehemmiyetini artırarak bütün hükûmetlerin dikkatini celbetmeğe, katoliklik ile ortodoksluk arasında bir muhasama şeklini almağa başladı. Muhtelit komisyon toplanıp fransız metalibinin haklı olduğu tahakkuk etmeğe başlayınca Çar Nikola bir mektupla yaverlerinden birini İstanbula gönderdi ve statükonun muhafazasını istedi. Bunun üzerine muhtelit komisyonun vazifesine nihayet verilerek azası yalnız müslümanlardan mürekkep ikinci bir komisyon teşekkül etti. Fransa ve Rusya tarafından tazyik edilen Babıali hem bu iki hükûmet arasındaki rekabet ve gerginliği izale edebilmek hem de kendi tebaasından olan ortodoksları sıyanet eyliyebilmek için muhtelit komisyonun istihsal ettiği netayiçten farklı bir dereceye kadar Rus çarını da memnun edebilecek bazı mukarrerat ittihazına ve bir nota ile bunu Fransa sefaretine bildirmeğe mecbur oldu (1852). Buna karşı Rusyanın

[1] O sıralarda Fransa Hariciye Nezareti politika şubesi müdürüne bu işin teferruatını bilmediğini bizzat itiraf etmişti.

bir harbe kadar işi izam edeceğini anlıyan Fransa Hükûmeti hafif bir protesto ile ve bazı ihtirazî kayitler zikrile iktifa ederek neticeden memnun göründü, Paris matbuatı vasıtasile velveleli neşriyat yaptırdı. Maamafih Napolyon, mezunen Fransaya çağırdığı İstanbul sefirini bir nümayiş daha icra etmiş olmak ve muvaffakıyetini bu suretle katolik âlemine ilân eylemek gibi maksatlarla papanın nezdine gönderdi. Fransızların yaptıkları bu sahte nümayişler, Rumlarla Rusları hiddetlendiriyor, ortodokslara ait hakların Lâtinlere verildiği zannini hâsıl ediyordu. Biraz sonra Napolyon, imparatorluğunu ilâna muvaffak olduğu için beis görmemeğe başladı. Lâkin diğer taraftan Çar Nikola 1853 kânunusaninde verilen bir müsamerede İngiliz sefirine "Türkiye pek hastadır; eğer bu hasta teşebbüsat ve mukarreratı lâzımeyi ittihaz etmeden evvel elimizden gidiverirse büyük bir talisizlik olacak„ diyor, birkaç gün sonra da sefiri sarayına çağırarak "hastanın ansızın ölüvermesi karşısında bir Avrupa muharebesi zuhûr edebileceğini, bunu İngiltere Hükûmetinin şimdiden nazarı dikkate alması lâzımgeldiğini, Rusların mensup oldukları ortodoks mezhebinin Bizanstan geldiğini ve bu mezhebe salik olarak osmanlı memleketinde birçok milyon hıristiyanın menfaatlerini muhafaza etmek keyfiyetinin kendisine muahedelerle [1] temin edilmiş bir hak teşkil eylediğini, İngiltere ile Rusya arasında bir itilâf husule getirilebilirse diğer hükûmetleri ehemmiyetsiz addedeceğini,

[1] Küçük Kaynarcı Muahedesini kastettiği anlaşılıyor.

velhasıl acilen ihtiyat tedbirleri ittihaz olunmazsa bir gün İstanbulu işgale mecbur kalacağını„ söylüyordu. Bundan maada bidayette Napolyona azamî husumet gösteren ve hatta imparatorluğunu en sonra tebrik ettiği halde hükümdarların biribirlerine karşı (Birader) diye hitap etmeleri mutat iken buna tenezzül etmiyerek, yalnız dostum tabirile iktifa etmeyi daha münasip gören Nikola, muamelesini değiştirerek bu sıralarda Fransız sefirine de iltifatlar etmeğe ve Napolyona muhabbetini ileri sürmeğe başladı. Esasen bu mes'elede ricati gözüne aldıran Napolyon da bu sırada, mes'elenin Fransa ve Rusya kabineleri arasında dostane halledilmesi için, bir teklifte bulundu. Nikola buna karşı Fransız sefirine memnuniyetini beyanla beraber "şu sefil Türklere bir ders vermek arzusunda olduğunu„ ilâve eyledi. Nikola, ingiliz ve Fransız sefirlerile bu tarzda anlaşmağa çalışırken bir taraftan da gürültülü bir surette askerî tedarikâta başlamış bulunuyordu. Her iki sefirin vukubulan müracaatlarına karşı bu tedarikâtın makamatı mukaddese mes'elesine taallûku olmadığını söyledi. Lâkin bittabi hiçbirisini ikna edemedi.

İngiltere, İstanbuldaki nüfuzunu şayanı memnuniyet gördüğü ve çarın teklif ettiği yerleri başka tertipler ile de eline geçirebilmek ümidinde bulunduğu için Balkan yarımadasının, İstanbulun ve boğazların Ruslar eline geçmesinden ürktü. Nikolanın taksim teklifini reddetti. Vaziyet bu merkezde iken çar "fevkalâde sefir„ unvanile Prens (Mençikof) u refakatinde bir heyet bulunduğu halde, büyük nümayişlerle İstanbula gönderdi (şubat 1853).

Mençikofun umulmadık görülmedik azametli tavırları ve mükâlemeleri gerek osmanlı ricali hükûmetini gerek İstanbuldaki ecnebi sefaretlerini endişeye ve telâşa düşürüyordu. Filvaki muvasalatından birkaç gün sonra adi elbise ile sadrazamı ziyaret etti. Usulen hariciye nazırı ile de görüşmesi icap ederken ve nazırın kendisini merasimi mahsusa ile kabul edeceğini, bunun için tedarikât ta yapılmış olduğunu bildiği halde sadrazamın yanından çıktıktan sonra teşrifat memurunun davetine rağmen hariciye nezaretine uğramadan çekilip gitti. Bu tahkir üzerine Hariciye Nazırı Fuat Paşayı değiştirmekten başka çare kalmadı. Petresburgta Prens Mançikofun memuriyeti makamatı mukaddese mes'elesinin halline ait olduğu resmen ilân edildiği halde İstanbuldaki tavru hareketi pek garip, müphem ve mütehakkimane idi. Kendisine sebebi vürudu sorulduğu zaman "padişahın kızlarından birinin Rus prenslerinden birile izdivacı hakkında müzakereye geldim„ kabilinden garip cevaplar vermekle iktifa ediyordu. Bunun üzerine İngiltere sefiri Adalardenizine bir donanma celbine lüzum gördüğü gibi bir fransız donanması da Tulondan hareket etti. Maamafih Fransa Mençikofun makamatı mukaddeseye müteallik bazı matalibine mümaşata muvafakat gösterdiğinden yeni bir ferman ile makamatı mukaddese mes'elesinde ortodokslara bazı menafi ve müsaadat daha gösterildi ve iki tarafın paylaşamadıkları (Kamame Kilisesi) kubbesinin tamirini de doğrudan doğruya padişahın deruhde ettiğine dair ikinci bir ferman ısdar edildi.

Fakat Mençikofun bu defa maskeyi büsbütün atarak Kaynarcı Muahedesile Rusyaya verilmiş olduğunu iddia ettiği hukukun teyit edilmesini, osmanlı memleketindeki ortodoksların himayesi hakkının Ruslara bir senet verilmek suretile, tahtı temine alınmasını Babıaliye teklif ve bu hususta az sonra bir de ültimatom vererek tehdit ve ısrar eyledi. Türkiyenin tâbiiyeti altında o zamanlar on milyonu mütecaviz ortodoks bulunmakta ve hele Rumelide gayrimüslimler büyük bir kesafet göstermekte olduğu için bittabi neticesi pek ağır olan bu talep kabul edilmedi. İngiltere ve Fransa sefirlerinin reyleri soruldu. Onlar da muhalefeti tavsiye ettikleri cihetle Mençikofa talebinin kabulü gayrimümkün olduğu Hariciye Nazırı Rifat Paşa tarafından tebliğ edildi. İki hükûmet arasındaki münasebetin pek gerginleştiği, İngiltere ve Fransanın müzaheretleri beklendiği bu sıralarda Hariciye Nezaretinin Reşit Paşanın elinde bulunması daha faideli addolundu. Bazı tertibat ile tebeddülün Rus noktai nazarı için daha müsait olacağı zannettirildi. Lâkin hariciye nezaretine gelen Reşit Paşa büyük bir meclis topladı. Bizzat riyaset ettiği bu mecliste Mençikofun ültimatomuna cevabı ret verilmesini kırk dört mevcuttan kırk iki kişiye kabul ettirdi. Mençikof memulünün hilâfına Reşit Paşanın daha şedit bir ret cevabı vermesi üzerine İstanbuldan hareket etti (21 mayıs 1853). Müteakiben Ruslar, Eflâk ve Buğdanı işgal eylediler. Lâkin Avrupa devletlerine tebliğ ettikleri umumî tahriratta "Türklerle harbetmek arzusunu beslemiyoruz, hakkımız olan manevî teminatı vermekten istinkâf ettikleri cihetle bizi muvakkaten onun

yerine maddî teminat almağa mecbur etmişlerdir„ demekte idiler. Rusların hududu tecavüz etmeleri Avrupa devletlerinin Viyanada kararlaştırdıkları sureti tesviyenin de İstanbul ve Peteresburgta kabule şayan görülmemesi üzerine Babıâli fevkalade bir umumî meclis daha toplıyarak Rusyaya ilânı harp eyledi (1853).

Harbin ilk devresi. Rusların bu harpte de hıristiyan tebaayı tahrik edecekleri şüphesiz olduğu için Reşit Paşa yeni bir ferman neşrettirdi ve bu tahrikâtı evvelden karşılamağa gayret eyledi. Fermanın neşri dahildeki hıristiyanları bir dereceye kadar tatmin ettiği gibi Fransa ve İngilterenin de müzaheretlerini az çok celbeyledi. Ruslar harbe dinî bir mahiyet verebilmek, adeta bir "Ehlisalip„ Muharbesi şeklinde gösterebilmek için nümayişlerde bulunuyorlardı. Lâkin kendi memleketlerindeki ortodokos Rusların taassubunu teşdit etmekten bir de, bir dereceyeye kadar Yunanistanı kendi tarflarına celbeylemekten başka birşey yapamadılar.

Bu tahrikâtın eserleri görünmeden ve Rusların harakâta başlamasından evvel ordusunu tensike muvaffak olan Rumeli Kumandanı Ömer Paşa süratle hareket etmeği muvafık buldu ve on beş gün zarfında memleketini tahliye etmesi için rus kumandanına haber gönderdi. Düşmanın yaptığı tedarikâttan Vidinin karşısından Tunayı geçerek Sırplarla birleşmek ve Rumeli-deki hıristiyan tebaayı isyana teşvik eylemekten ibaret olan plânlarını Ömer Paşa keşfetmişti. Bu tasavvuru akim bıraktırmak için müddetin hitamında kendisi müteaddit yerlerden Tunayı geçerek Bügreşi tehdide başladı. (Ultaniçe) (Çatana) ve (Kalafat) mevkilerinde vaki olan harpler kazanıldı. Ruslar harp başlıyalı beş aya yakın bir zaman geçtiği halde, giriştikleri her harbi kaybediyorlardı. Herkes Türklerin yeniçeri devrinden tamamen uzaklaştıklarını, yeni askerî teşkilâtın onları eskisi gibi çabuk bozulmaktan vikaye edecek kadar ciddî olduğunu teslime başlamıştı. Rusların Vidinden geçememeleri için diğer tararflarda oyalandıkları müddet zarfında Vidin ile karşısında kâin Kalafat kasabasının istihkâmları itmam edilmiş olduğu için artık düşmanın buradan geçebilmesi ihtimali de azalmıştı.

Silistire Muhasarası. Bunun üzerine Ruslar plânlarını tebdile mecbur kaldılar ve Dobricaya kadar tecavüzle Silstireyi muhasara eylediler. Silistire Muhafızı Topçu Ferik Musa Paşa on bin askerle birkaç misli düşman askerine karşı kaleyi şanlı bir surette müdafaa etti.

Kendisine bir gülle isabetile şehit oldu ise de fransız ve ingiliz ittifakının tahakkuku ve Varnaya müttefik kuvvetlerin gelmeğe başlaması üzerine Ruslar da meyusen ricat ettiler.

Sinop felâketi. Rus donanmasına karşı Rumeli ve Anadolu sahillerini muhafaza vazifesile harbin bidayetindenberi Karadenizde iki hafif donanma bulundurulmakta idi. Bunlar fırtına çıkması üzerine bir aralık Sinop limanına iltica etmişlerdi. Bunu haber alan Amiral Nahimof kumandasındaki rus gemileri gelerek birkaç sat içinde on iki gemiden ibaret olan bu filoları bir gemi müstesna olmak üzere mahve muvaffak oldular. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa Hükûmetleri Ruslara karşı Türkiye ile olan filî

ittifakı bir derece daha takviyeye karar verdiler ve esasen ilânı harptenberi vakayie intizaren İstanbul limanına gelmiş olan donanmalarını mütebaki gemilerimizle birlikte müttefikan Karadeniz sahillerini muhafazaya memur ettiler. Rus çarı bu hareketi protesto etti. Ve Ruslara bir beyanname neşreyliyerek adeta meydan okudu.

Bunun üzerine Üçüncü Napolyonla Kıralıça Viktorya Çara bir ültimatom göndererek Osmanlı Hükûmetinin tamamiyeti mülkiyesine riayetle memleketini hemen tahliye etmesini, ortodoks osmanlı tebaasını himaye iddiasından vazgeçerek padişahın kendi tebaasile olan münasebatında istiklâli tamamını tasdik eylemesini talep ettiler. Çar ültimatoma cevap vermeyince Fransa ve İngiltere Hükûmetleri de Rusyaya karşı harbe başladılar. Bir taraftan Baltık denizinde başladıkları harekâta diğer taraftan daha vâsi mikyasta şark sularında da girişmek istiyorlardı. Bilhassa İngiltere Karadenizde rus donanma ve tersanelerini mahvederek bu denizi bitaraf kılmak ve atiyen Rusyanın burada tecavüzî harakâta girişmesi ihtimallerini refeylemek, bu suretle rusların hem İstanbula doğru ileri hareketlerine set çekmek hem de şark denizlerinde rakipsiz kalmak emelinde idi. Bu sebeple ingiltere ve Fransa (12 mart 1854) tarihile İstanbul da Tecavüzî ve Tedafüî bir ittifak Muahedesi aktederek askerlerini Geliboluda tahşide ve oradan da Varnaya sevke başladılar[1].

[1] Daha evvel fransızlar Pire limanını muhasara altına aldıkları ve Yunanlıları tehdit ettikleri için Yunan Kıralı (Oton) Rusların tahriki ile hudutlarımıza sevketmiş yunan çetelerinin avdetini emretmeğe mecbur kalmış idi.

Silistire muhasarası devam ederken bir taraftan da müttefikin gemileri Odesa limanını topa tutmuşlar, istihkâmatını, liman dahilindeki rus gemilerini tahrip etmişlerdi (nisan 1854).

Ruslar Avusturyayi kazanmak için çareler arıyorlar, macar isyanı sırasında Avusturya imparatoruna gösterdikleri cemileye karşı mukabele edileceğini tahmin ediyorlardı. Lâkin Avusturya, harbin neticesine kadar ordusunu salim olarak muhafaza etmeği ve en sonunda (galibin imdadına) koşmağı daha kârlı gördü. Rusların terke amade gördükleri Eflâk ve Buğdanı muvakkaten işgal ile iktifa etti. Bu husus için Osmanlı Hükûmeti ile de bir mukavelename imza eyledi (1854 haziran)

Sıvastopol muhasarası. Her iki tarafa karşı bitaraf vaziyette kalan Avrupanın askerile memleketini işgal etmesi üzerine müttefik kumandanlar, Kırımı harp sahası ittihazına karar verdiler. Buranın en müstahkem mevkii de Sıvastopol kalesi olduğu için bu kale civarına askerlerini nakle başladılar (eylûl 1854).

Avrupanın birinci derecede müstahkem mevkilerinden biri addolunan Sıvastopol fransız ve ingiliz askerlerile birlikte türk askerleri tarafından bir seneye yakın şiddetle muhasara edildi civarında pek çok kanlı muharebeler oldu. Bu sıralarda ittifaka dahil olması için Avusturya da sıkıştırılmakta idi. Fakat bu hükûmet ancak sonda müsellâh bir tavassut icrası maksadını takip ettiği için, bir aralık muvafakatini tesri etmek fikrile, Piyemonte Hükûmetinin talip göründüğü ittifakın kabulüne karar veril-

di [1]. Bu hükûmet te on beş bin kadar asker ile Sıvastopol Muharebelerine iştirak eyledi. Az sonra Birinci Nikola ile (1855 mart) iştirak ettiği muharebelerde muvaffakıyetsizliğe uğrıyan Prens Mençikof biribirini takiben vefat ettiler. 1855 sesnesi baharı ile yazında harp bütün şiddetile devam eyledi. Sıvastopol kaleleri dört yüzden fazla topla döğülüyordu. Bir taraftan da müttefik devletler donanmaları Kerç ve Yenikaleyi alark Azak denizindeki rus harp gemilerini tahrip etmişlerdi. Nihayet 1855 senesi eylûlünde Sıvastopolun en metîn kalelerinden olan Malakof, Ridan kaleleri de zaptedilince Ruslar Sıvastopolu terk ve tahliyeye mecbur kaldılar. Nikolanın halefi ve oğlu İkinci Aleksandr harbin bitmesine taraftar olmakla beraber bu arzunun bidayeten kendi tarafından ızhar edilmesine razı olamamakta idi. Bu sırada Avusturya Hükûmeti de pek müşkül bir mevkie düşmüştü; artık bitaraflığa devam edemiyeceğini anlıyarak işe karışmağa mecbur oldu; Piyemonte Kıralı Viktor Emanuel ile Başvekil Kont Kavur Sıvastopolun sukutundan az sonra Paris ve Londrayı ziyaret etmişler ve her iki payitahta muazzam merasimle kabul edilmişlerdi. İtalya ittihadı lehinde ve bittabi Avusturya

[1] O zamanlar İtalya henüz bir hükûmet halinde ittihat etmiş değildi, İtalya Hükûmetlerinin en kuvvetlisi Piyemonte Hükûmeti idi. İtalya ittihadının bu hükûmetin riyaseti altında husulü bekleniyor, bunun için de evvelemirde İtalyadaki Avusturya nüfuzunun kırılması icap eyliyordu. Piyemonte Hükûmetinin Fransız ve İngiliz Hükûmetlerile ittifaka talip görünmesi bu iki hükûmetin teveccühünü kazanmak ve italya üzerinde avusturya nüfuzunun izalesine onların da gayret ve muvafakatini celbeylemek emeline binaen idi.

aleyhinde bazı müzakeratta bulunduğunu hisseden Avusturya Hükûmeti, italyan emellerinin husulüne meydan vermemek için çarı hemen sulhü kabule mecbur etmek üzre. kendisine bir oltimatom göndermeği Fransaya teklif etti. Bunun üzerine Fransa ile Avusturya ve yine Fransa ile İngiltere arasında bazı müzakerat icrasından sonra Avustuayanın göndereceği bu ültimatomun ihtiva edeceği maddeler tayin edildi. Bilâhare Paris Muahedenamesi şeklinde tecelli eden müsalâhanın esas şeraiti bu suretle hükûmetler arasında kararlaştırılmış oluyordu. Bu şeraiti kabul etmek üzre harbe nihayet vermesini Avusturya, çara teklif eyledi ve bir ay zarfında cevap istedi (16 kânunuevvel 1855). Avusturyanın müttefikler arasına gireceğini anlıyan Rusya çarın bir taraftan da Prusya hükümdarının, harbin devamı halinde bir cihan harbinin zuhûrunu pek muhtemel gösteren ve ültimatoma muvafakati tavsiye eden bir mektup gelince İkinci Alksandrı muvafakatini bildirdi. Bunun üzerine Viyanada Avusturya Fransa, İngiltere ve Türkiye ile Rusya murahasları arasında müzakerata başlandı ve sulhün esasları biraz daha tekemmül ettirildi. Kat'î sulhun da Pariste toplanacak umumî kongrede akti takarrur etti (1 şubat 1856).

Şark hudutları vakayii. Harbin bidayetinde Anadolu ordusu da Kafkasya taraflarında bazı muvaffakıyetler elde etmiş ve birkaç şehir ve kale zabtetmişti. Dağıstan Ümerasından Şeyh Şamil de ötedenberi Ruslarla mücadelede bulunduğundan Osmanlı Hükûmetinin ilânı harbinden sonra Ruslara daha şiddetli hücumlar

icrasına başlamış ve düşmanı epeyce şaşırtmıştı. Maamafih kumanda tebeddülü dolayısile Anadolu ordusunun muvaffakıyetleri devam edemedi. Ruslar kaybettikleri yerleri istirdat ettikten başka Kars kalesini şiddetle muhasara ettiler. Sıvastopolun sukutundan bir müddet sonra zahiresiz kalmış olan kaleyi almağa muvaffak oldular (28 teşrinisani 1855). Fakat evvelce sulh müzakerelerine başlanmış olduğu için bu cihetteki askerî harekât daha ziyade inkişaf etmedi.

Paris muahedesi. Muharip olsun olmasın Avrupanın büyük devletlerinin iştirakile kat'î sulh şeraitini tesbit eden Paris Kongresi - (25 şubat 1856) da toplandı. Kongreye Osmanlı Devletile Fransa, İngiltere, Piyamonte, Rusya, Avusturya ve Prusya Hükûmetlerinin murahhasları davet edilmişti. Osmanlı Hükûmetinin murahhasları, sadrazam Âli Paşa ile Mustafa Reşit Paşanın oğlu Paris Sefiri Mehmet Cemil Beydi. Sulh şeraitinin esasları evvelce hükûmetler arasında takarrür etmiş olduğu için müzakerelerde büyük müşkülât zuhûr etmedi ve 30 martta atideki şartlarla sulh imza edildi:

1 — Osmanlı Devleti Avrupa hukuku umumiyesinden müstefit olacaktı. İstiklâl ve tamamiyeti mülkiyesi devletlerin tekeffülü altına alınıyor, bunu ihlâl manasını tazammun eden herhangi bir muamelenin menafii umumiyeye ait bir mes'ele addedileceği ilân olunuyor, muahedeyi imza eden devletlerden biri veya bir kaçı ile Osmanlı Hükûmeti arasında bir ihtilâf zuhûr ettiği takdirde diğer devletlerin vesatet edecekleri zikrediliyordu.

2 — Osmanlı memleketindeki hıristiyanların şahıs, mal ve mezheplerinin himayesini yeniden ilân eden ve kendilerinin hukukan müslümanlarla müsavatını bir daha temin eyliyen 18 şubat 1856 tarihli Islahat Fermanının mündericatını hüsnü telâkki ettiklerini Avrupa devletleri kaydediyorlar ve maamafih ne padişahla tebaasının münasebetine; ne de Hükûmeti Osmaniyenin mülkî idaresine hiçbir suretle müdahale etmiyeceklerini taahhüt eyliyorlardı.

3 — Karadeniz bitaraf bir hale konuluyordu. Burada ne Rusyanın ne de Osmanlı Hükûmetinin harp gemileri ve tersanesi bulunmıyacaktı. Boğazlar kemafissabık bütün devletlerin harp gemilerine kapalı olacaktı.

4 — Tunada ticaret serbest olacak ve seyrisefaini temin için beynelmilel bir komisyon teşkil edilecekti.

5 — Bessarabya hududu Rusyanın Tuna methaline hâkim olamamasını temin için tadil olunuyor ve alınan arazi Buğdana ilâve ediliyordu.

6 — İki tarafın yekdiğerinden aldığı yerler iade edilecekti. Bu suretle Kırım Rusyaya, Kars da Osmanlı Devletine geri veriliyordu.

7 — Eflâk ve Buğdanın dahilî idarece muhtariyetleri müşterek kefalet altına alınarak bu hükûmetler üzerinde âkitlerden hiçbirinin hususî bir himayede bulunamıyacağı kabul olunuyor, müstakil ve millî bir idareden müstefit olacakları zikrediliyor, kanunlarını yapmak millî ve muntazam bir asker vücude getirmek, hususunda bu hükûmetlere salâhiyet veriliyordu. Bunların teşkilâtını yeniden tertip etmek

vazifesi bir Avrupa komisyonuna tevdi edilmekte idi.

8— Sırbistana da bu teminat veriliyordu. Maamafih Osmanlı Hükûmeti orada muayyen mevkilerde asker bulundurmak hakkını muhafaza edecekti.

Islahat fermanı. Paris Muahedesile ehemmiyeti tasdik olunan 18 şubat 1856 tarihli ıslahat Fermanını hükûmet; sırf bu tasdik maksadının husulü için tertip ve ilâve etmişti. Kongre esnasında Osmanlı Devletinin hıristiyan tebaasile münasebatı hakkında rus murahhasları tarafından dermeyan edileceği muhakkak olan itirazlara karşı gelinebilmek üzere böyle bir fermanın neşri kongrenin aktinden evvel müttefik devletlerle Babıali arasında kararlaştırılmıştı. Padişahın bilihtiyar tebaasına müsaadatta bulunduğu zannını veren ve müttefik devletlerin sefirlerile müzakere edilerek meydana gelen bu meşhur fermanın bazı mühim maddelerini hulâsatan zikrediyoruz; bunların tetkiki gösterir ki Âli Paşa ve arkadaşları hem siyasî bir tedbir olmak hem de devleti biraz daha asrîleştirmiş bulunmak üzere bu fermanın neşrine lüzum görmüşlerdi :

Can, mal, ırz ve namusun mahfuziyeti — bütün tebaanın kanun nazarında müsavatı — memuriyetlere ve askerlik hizmetine müslim ve gayrimüslim bütün tebaanın kabulü — hürriyeti mezhebiye — hürriyeti tedris — vergi hususunda musavat — mühakimde müslim ve gayrimüslim şehadetlerinin müsavi tanınması — mehakimin alenî olması — gayrimüslim cemaatlerin mezhebî muafiyet ve imtiyazatının muhafazası—

gayrimüslim cemaatlerin, vilâyetlerin ve nahiyelerin idare meclislerinde aza bulundurmaları — resmî evrakta hıristiyanlar için hakaretamiz tabirat ve elfaz kollanılmaması — rüşvetin ilgası — maliye; adliye ve zabıtanın ıslâh ve tanzimi — maarife, nafıaya ehemmiyet verilmesi — ecnebilere emlâk tasarrufu için müsaade ve saire.

Kırım Muharebesinin netayici. — Paris Muahedesinin ve ıslahat fermanının tetkikından anlaşılacağı üzere Kırım Muharebesinin neticeleri pek mühim olmuştur evvelâ Devleti Osmaniye Avrupa heyeti düveliyesine kabul edilerek zahiren mühim bir mevkii siyasî ihraz etti,fakat devletlerin de bir nevi vasayeti altına girdi.

Saniyen dahilî teşkilât ve ıslahatı itibarile asrî devlet şekline doğru mühim adımlar atmış oldu. Bunlardan başka harp esnasında Kırımda bir şimendifer hattının tesisini gören osmanlı ricalinin türk memleketlerinde bundan edilecek istifadeyi takdir ederek şimendifer hattı tesisi emeline düşmeleri, ilk defa bu harp sıralarında İstanbulda bir telgraf hattı tesisi ve bu hattın Kırıma kadar temdit olunması gazeteciliğin revaç bulması[1], kezalik ilk defa bu harpte Avrupalılardan istıkraz yapılmağa başlanması ve bu kapı açılmakla atiyen israf ve sefahata meydan verilmiş olması ve Avrupa sermayedarlığının Türkiyede mühim bir nüfuz kazanması gibi daha bazı neticeler de zikrolunabilir.

[1] (Cerideihavadis) ismile çıkan gezetenin matbaası kapısında ilâve bekliyen halk geceleri de eksik değildi.

Kırım harbinden sonra bazı mühim vakayi, meşrutiyetin tesisi teşebbüsleri

Reşit Paşanın vefatı. — 1856 fermanile yeniden yapılan vaitler mucibince Kırım harbinden sonra da ıslahata devam edildi. Mustafa Reşit Paşanın altıncı sadaretinde [1] vefatı (1858) üzerine şahsına ve mesleğine sadık, faal birer uzuv olmak üzere yetiştirdiği Âli ve Fuat Paşalar sadaret ve hariciye nezaretini münavebe ile idareye başlamışlar ve devletlerin haricî mesaildeki noktai nazarını birçok defalar Avrupalılara azçok kabul ettirmeğe muvaffak olmuşlardır.

Padişahların israfı. Kırım muharebesini müteakıp ta Avrupadan istıkrazlara devam edilmiş, bu suretle memlekete mühim miktarda sermaye girmiştir. Şukadar ki bu paralar nafıa ve maarif gibi müsmir işlere tahsis edilmekten ziyade sarayın ve hükûmet ricalinin israfına sarfolunuyor ve bu keyfiyet halkça bittabi nahoş görülüyordu.

Abdülmecidin 1861 de vefat etmesi yeni ümitler uyandırdı. Fakat yerine geçen biraderi Abdülâziz israf ve sefahatte selefini daha ziyade arattı.

Romanya ittihadı. Eflâk ve Buğdan Hükûmet-

[1] Paşanın sadaretten çekilmesine ekseriya inkılâp aleyhtarlarının tesirleri sebebiyet veriyordu. Fakat o, kısa bir müddet sonra tekrar o mevkie gelmek fırsatını bulur; muhtelif vesilelerle zekâ ve dirayetini yeniden ispat ederdi.

leri, ittihat ederlerse daha kuvvetli olacaklarını düşünerek Paris Muahedesini müteakıp buna teşebbüs etmişler, her iki hükûmet ayni zamanda Aleksandrı Koza *Couza* yı kendilerine prens intihap etmişlerdi. Babıali bazı itirazlardan sonra nihayet ayrı ayrı iki ferman ile Eflâka ve Buğdana kendisini prens tayin etti (1859). İki sene sonra Bükreşte yapılan bazı nümayişler neticesinde Babıali prensliklerin kat'î ittihadına da muvafakate mecbur kaldı; Koza neşrettiği bir beyannamede "Romen milletinin teşekkül eylediğini„ ilân eyledi (1861). Maamafih bilâhare prensin tarzı idaresini takbih edenler oldu. Gayrimemnun olanlar çoğaldı. Bir gece bazı eşhas kendisini yatakodasında bastırarak istifaya icbar ettiler (1866). Bunun üzerine Üçüncü Napolyonun akrabasından ve Prusya kıralının yeğeni, Prusya Hassa Ordusu Mülâzimlerinden Prens Şarl dö Hohenzolern Romanya prensi intihap edildi. Babıali bir ecnebinin riyasete gelmesine bidayeten razı olmadı ise de Fransanın iltiması üzerine Şarlın prensliğini tasdik etti. Şarl da az sonra İstanbula gelerek padişaha

Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa

tazimatını arzeyledi. Binnetice iki emaretin kat'î ittihadı tasdik edilmiş ve prensliğin babadan evlâda intikali de kabul edilmiş oldu. Müteakiben Bükreş Meb'usan ve Âyan Meclisleri tarafından 1866 Kanunu Esasîsi tanzim ve ilân edildi.

Cidde, Suriye ve Girit hâdiseleri — Sırbistan kalelerinin tahliyesi. Krım Seferinde Osmanlı Devletile Avrupanın teşriki mesai etmiş olmasına rağmen ne müttefik devletlerin efkârı umumiyesi Türklere ve ne de Türklerin muhafazakâr ve mutaassıp olan kısmı Avrupalılara teveccühkâr değildi. Kezalik taahhütlerine rağmen devletler, Memaliki Osmaniyede hususî menafi takibinden, münferiden veya müştereken müdahale emelinden bir türlü ferağat edemiyorlardı. Yekdiğerini takip eden hâdiseler bu haleti ruhiyeleri gösterir : (1858) de Ciddede bir karışıklık zuhûr ederek Fransız ve İngiliz konsolosları maktul düştü. Derakap ingiliz fransız donanması şehri bombardıman etti. İngiliz ve fransız kumandanları kendi başlarına icraata kıyam ederek katilleri tevkif ve idam eylediler. Daha sonra 1860 senesinde Suriyede Dürzîlerle Hıristiyan Marunîler arasında eskidenberi mevcut rekabet ve münaferet dolayısile çıkan hâdise ehemmiyet peyda etti, mukateleye müncer oldu. Berut valisi ile Beşinci Ordu Müşiri Ahmet Paşa hâdisenin Şama sirayetine, mukateleye müslümanların da karışmasına mâni olamadı. Ta Ehlisalip muharebelerindenberi Suriye üzerinde tarihî kukuk iddia eden ve her fırsatta katoliklerin hamiliğini ileri sürerek Memaliki Osmaniyenin bilhassa bu kısmında istisnaî bir nüfuz kazanmak istiyen Fransa, hâdiseyi

büyüttü ve İngilterenin muvafakatini de alarak Marunîleri himaye vesilesile Ceneral (Boför) kumandasında Beruta bir fırka asker çıkardı. Maamafih Fransanın Suriyede yerleşmesine taraftar olmıyan İngilizlerin müzaheretile fransız askerinin Şamı şgal etmiyeceği vadi istihsal edildi. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Fuat Paşa fevkalâde komiser sıfatile Suriyeye gönderildi. Seri icraat ile failler ve vazifelerinde kusur edenler — Müşir Ahmet Paşa da dahil olduğu halde— muhakeme ve idam olundu. Asayiş ade; Marunîlerin zayiatı tazmin edildi. Fransız işgali lüzumsuz bir hale getirilerek Suriyenin tahliyesi temin olundu. Maamafih devletlerin ısrarı üzerine Cebelilübnana bir nevi muhtariyet temin eden imtiyazlar verildi (1861).

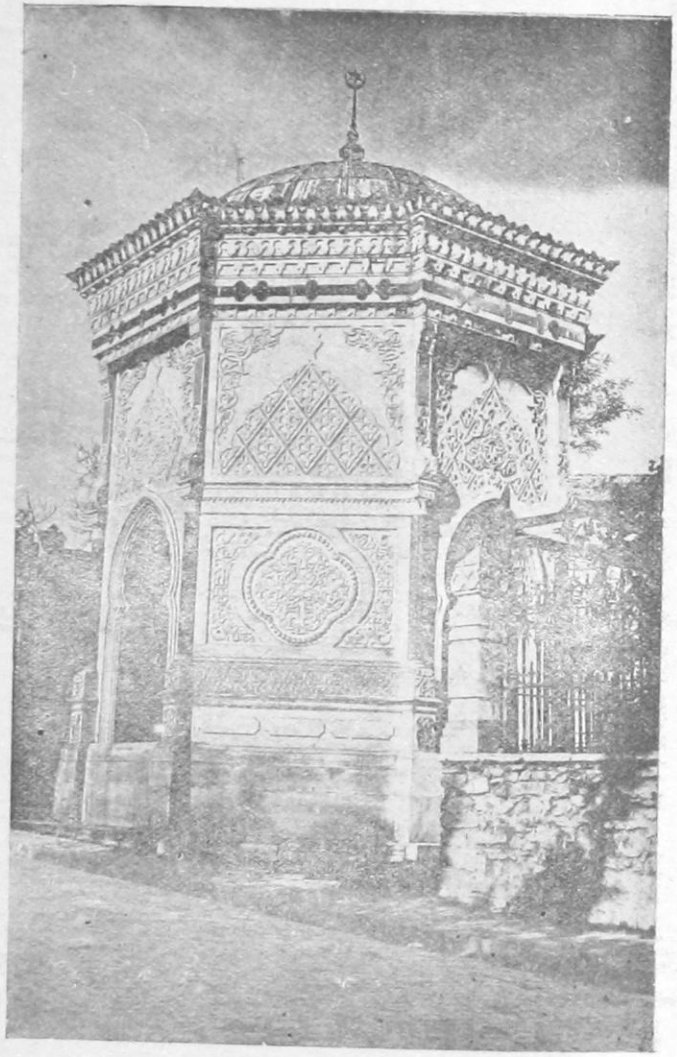
Hariciye Nazırı Fuat Paşa

1866 da da Giritte bir isyan zuhûr etti. Sırplar da kalelerden Türk askerlerinin çekilmesini talep etmekte idiler. Paris Muahedesile Osmanlı Hükûmetini mu'ziç kir vesayet altına almış olan Avrupa hükûmetleri bu hâdiselerin de herbirisi için muhtelif tarzlarda müdahalerde bulundular. Girit adasının ayrı bir nizamname ile hususî bir şekilde idaresine zaruret hâsıl oldu (1867). Kezalik Sırbistanın bazı kalelerinde ve ezcümle Belgratta bulunan osmanlı askerlerinin çekilmesine de muvafakat edildi (1867).

Artık Belgrat kalesinde sırp bayrağı yanında

bir de türk sancağı bulunmaktan başka bir hakimiyet alâmeti kalmıyordu.

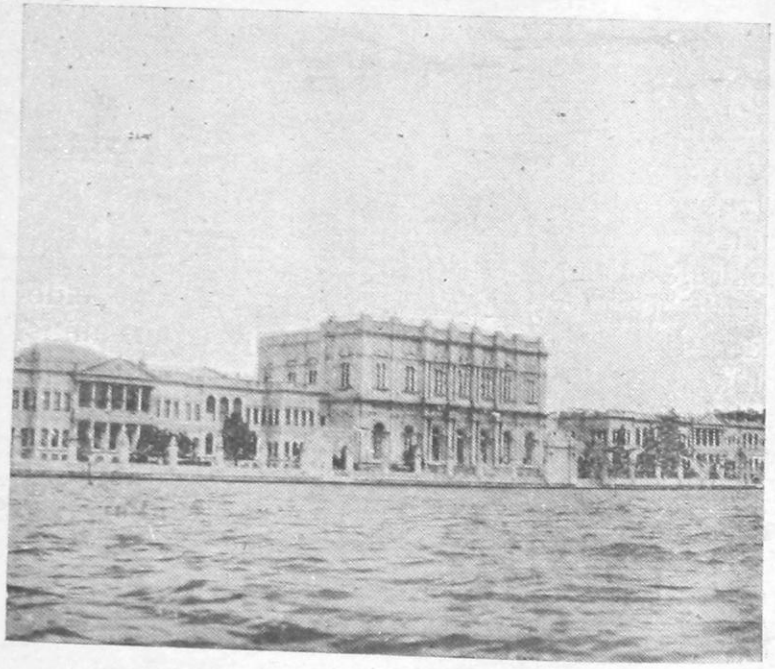
Rus faaliyeti. Ruslar Paris Muahedesinin

Fuat Paşa türbesi

acısını çıkarmak için fırsatlar hazırlamağa ve zamanında onlardan istifade eylemeğe çalışmakta idiler. Rum patrikanesinin Bulgarları rumlaştırmağa çalıştığını, bütün Bulgaristana gönderilen papazların Rumlardan tayin edildiğini gören çar evvelâ Bulgarları teşvik ederek patrikaneden ayrılmalarını temin etti: (1860) tarihinde bir bulgar heyeti Babıaliye müracaatla artık rum patriğini reisi ruhanî tanımıyacaklarını söylediler; Bulgarlar müteakıben de Rusya Sefarethanesi önünde çarın şerefine ilâhiler, şarkılar okumak suretile nümayişlerde bulundular. Uzun müddet kat'î bir karar veremiyen Babıali, nihayet müstakil bir bulgar eksarhlığının teşekkülünü kabul etti (1870). Bu suretle mezhebî bir istiklâl kazanan Bulgarlar az sonra elde edecekleri siyasî istiklâlleri için ilk adımı atmış oldular. Bir aralık meşhur panslâvistlerden bazılarının teşviklerile Moskovada bir kongre toplandı (1867). Zahiren (Tarihi Tabiî Meraklıları Cemiyeti) ismi altında toplandıkları halde kongrede panslavizm harekâtı için mühim kararlar ittihaz ettiler. Filhakika bundan sonra Balkan memleketlerinde hararetli propagandalar başladı; Islav ırkı ile meskûn olan Bosna - Hersek ve Bulgaristanı tahrik için Romanyada, Sırbistanda, Karadağda teşkilât yapıldı. Teşkilâtın başında Moskova Merkez Komitesi bulunuyor ve başlıca emirler oradan veriliyordu. Islav kardeşliği namına bu memleketlere gönderilen naktî ianelere, mektep kitaplarına siyasî maksatlar karıştırılmakta, bu memleketlerin ahalisi Rusyanın emri altında bir ihtilâl çıkarmak için yavaş yavaş ihzaredilmekte idi.

Paris muahedesinin en ziyade fransız nüfuzile meydana geldiği nazara alınırsa Üçüncü Napolyonun yıldızı söndüğü gün Fransanın dahilî vaziyetile meşgul olması tabiî ve bu muahedeyi tatbik ettirebilmek hususunda iktıdar gösteremiyeceği şüphesizdi. Filvaki (1870) te

Dolmabahçe sarayı

Fransa - Prusya muharebesi esnasında Meç kalesinin Almanlara teslimini müteakıp bütün büyük devletlerin, dikkatlerini bu harbe hasreylemiş bulundukları bir sırayı fırsat addeden Rus Hükûmeti Avrupaya yaptığı bir tebliğde bademe kendisini Paris Muahedesinin Karadenize ait ahkâmı ile mukayyet tanımadığını

bildirdi. Bu denizde serbestçe hareket edebilmek imkânını tekrar kazandı. Bu deniz kıyılarında tersane ve istihkâmat yapmağa, donanma vücude getirmeğe, elhasıl intikam hazırlıkları görmeğe başladı.

Abdülâzizin şahsiyeti. Abdülâzizin ilk zamanlarını Âli ve Fuat Paşalar idare ettikleri cihetle padişahın şahsî nüfuzu pek görülmüyor, yalnız israfa temayülünden dolayı hoşnutsuzluk eserleri beliriyordu. Bu devirde bu iki nazırın gayretlerile ıslahata taallûk eden bazı faideli kanunlar neşredildi. Padişahın, gerek kendi memleketi, gerek Avrupa memleketlerini görmesi hükûmetin idaresini kolaylaştıracağı zannile Abdülâziz, seyahate teşvik edildi. Bunun üzerine padişah Bursaya, Mısıra ve Avrupaya muhtelif tarihlerde seyahatler yaptı. Avrupaya son seyahatinde Paris ve Londrayı, avdetinde Viyanayı gördü. Padişahın bu seyahatinden büyük faideler beklendiği halde israfını arttırmaktan başka bir netice görülmedi. (1869) da Fuat Paşanın ve (1871) de Âli Paşanın vefatından sonra padişah büsbütün gayrimakul hareketlere başladı ve kendisine en müsait bir sadrazam olmak üzere bütün arzularına muvafakat eden Mahmut Nedim Paşayı tercih etti. Mahmut Nedim Paşanın sadareti müddetince büyük memurlar mevkilerinde uzunca müddet durdurulmıyarak mütemadiyen tebdil ediliyor, onlara o zamanın tabirile (köşekapmaca) [1] oynatılıyordu. Bittabi hükûmet işleri günden güne bozuldu. Gerçi Mah-

[1] Bir vilâyet valiliğinin bir ayda beş dafa tebeddüle uğradığı görülmüştür.

mut Nedim Paşa uzun müddet sadarette kalamadı, fakat bundan sonra padişahın arzularına mukavemet edebilecek zevat ta iş başında uzun müddet tutulmamağa başladı. Binnetice idarî intizam iade olunamamakta idi. İsrafatın doğurduğu müzayekaya karşı da daima istıkrazlar aktolunuyordu. Bu paraların bir kısmı ile orduya, donanmaya bir derece itina edilmekle beraber çoğu yeni saraylar ve köşkler inşasına, şahane ihsanlar itasına ve saray masarifine tahsis edilmekteydi. Fuat ve Âli Paşaların vefatından sonra padişah, bu idaresizlikleri yüzünden pek çabuk halkın gözünden düşmüştü; doğru veya mubalâğalı olmak üzere hemen heryerde seyyiatından bahsedilmekte idi.

Hersek, Bosna ve Bulgaristan isyanları. Islav ittihadı propagandası ilk isyanı Hersekte tevlit etti (1875). İsyan birkaç hafta içinde bütün Bosnaya da sirayet eyledi. Asilerden bazıları Sırplarla birleşerek büyük bir Sırp Devleti teşkilini, diğerleri de Karadağ ile ittihat eylemeği arzu ediyorlar, maamafih netice ne olursa olsun o zamanın hulûlüne kadar şiddetle çarpışmağı lâzım addeyliyorlardı. Kendilerine Belgrat ve Çetineden hertürlü teşvikat ve ianat gelmekte idi. Babıali, isyanı bastıramadı. Bunun üzerine şark işlerinde müştereken hareket etmeği evvelce aralarında kararlaştırmış olan devletler, Bosna ve Hersekliler lehine bazı ıslahat icrasını, maddeler göstererek, teklif ettiler. Padişah bu ıslahatı icra edeceğini vadeyledi. Fakat az sonra hükûmet, borçlarının tediyesini tatil etti ve faizlerin yüzde ellisini nakit, yüzde ellisini de çıkarılacak tahvilât ile ödemek

gibi garip bir tarzda iflâsını ilân eyledi. Islahat yapacağını iddia eden bir hükûmet için bu başlangıç, kendi aleyhinde bütün Avrupanın şedit hükümler vermesi için kâfi idi. Bu iflâs kararı üzerine ötedenberi yapıldığı veçhile borcu borçla ödemek siyaseti de artık devam edemiyecekti. Yeniden borç alınamadı; kaime çıkarıldı; suiistimal de karıştığı cihetle kaime süratle kıymetten düştü; hükûmet ne yapacağını şaşırdı. Avusturya Başvekili Kont Andraşi yeni bir ıslahat lâyihası tanzim ederek büyük devletlere kabul ve Babıaliye tebliğ ettirdi. Babıali bunun da ahkâmını icra edeceğini vadeyledise de ihtilâlciler inanmamakta taannüt ederek musademelere devam etmekteydiler. Bu sıralarde (1876 nisanı) Bulgaristanda da isyan başladı. Bulgarlar, türk köylerine tecavüz ediyorlar, geniş mikyasta yağmalar ve katillerde bulunuyorlardı. Bulgarların tedibi için de asker gönderildi. Lâkin asilere gösterilen şiddet, Rusyanın İstanbul Sefiri Jeneral İğnatiyef tarafından türlü mubalâğalarla Avrupaya aksettirildi. Hatta sabık İngiliz Başvekili Gladiston Bulgaristanda yapılan türk (vahşetleri) hakkında garezkâr bir lisanla çok ağır bir kitap neşretti. Yine bu sıralarda islâm olmak için Selâniğe gelen bir köylü bulgar kızını Amerika Konsolosu bulunan Rusyalı (Perikli Lazar)ın yüz elli adam vasıtasile cebren kaçırması üzerine müslümanlar galeyane geldi; toplandıkları camiye gelen fransız ve almanya konsolosları öldürüldü. Bittabi bu hâdise de müslümanların aleyhine yeni bir ittiham vesilesi teşkil etti. Binaenaleyh devletler ağır şeraiti

havi (Berlin Memorandomu) namını alan bir teklifnameyi Babıaliye tebliğe karar verdiler (30 mayıs 1876). Fakat padişah (29-30 mayıs) gecesi haledildiği cihetle bu tebliği yapamadılar

Abdülâzizin hal'i. Âli Paşanın vefatından sonra, halkın teveccühünü en ziyade kazanan zat Mithat Paşa olmuştu. Mithat Paşa ile münevver tabakaya mensup bazı taraftarları Abdülmecit ve Abdülâzizin israfları neticesinde günden güne vahamet peyda eden malî buhrana ancak bir meclisi meb'usanın kontrolü vasıtasile çare bulunabileceğini düşünüyorlar, kısmen idaresizlikten mütevellit olan isyanlara karşı da en iyi tedbirin kezalik kanunu esasî tanzimi ile meşrutiyetin ilânı olacağını bir kanaat halinde taşıyorlardı. Halbuki meşrutiyeti pek mutaazzım olan Abdülâzize kabul ettirmek mümkün değildi. Abdülâzizin bir kanunu esasîyi kabul etmek şöyle dursun, isyanların şiddet peyda ettiği bu zamanda Mahmut Nedim Paşayı yeniden sadarete getirmiş olması kendisinden herkesi nefret ettirmek için kâfi gelmişti. Çünkü Mahmut Nedim Rus taraftarlığı ile tanınmıştı; ceneral İğnatiyefin bütün arzularını icrada tereddüt göstermiyordu. İğnatiyefin nüfuzu bu sıralarda büyük memurların azil ve nasıplarında bile tesirini göstermekte idi. Halk, Abdülâzizi, evvelce 1833 te babası İkinci Mahmudun yaptığı gibi çarla uyuşmağa hazır olmakla ittiham ediyorlardı. Mayıs ayı içinde medreseler talebesinin ve halkın yaptığı bir nümayiş Mahmut Nedim Paşanın sadaretten çekilmesini intaç etti. Bu defa yeniden teşkil edilen Meclisi Vükelâya Mithat Paşa dahil olmuş ve kendisinin yetiştirmelerinden Hayrullah Efendi de şeyhülislâm tayin edilmişti.

Padişahın istikrazlardan kendisi için ayrıca ve gizli senetle para almağa varıncıya kadar her suretle hazineyi ızrar eylediği yeni kabinece tebeyyün ettiği bir sırada Berlin Memorandomunun 30 mayısta tebliğ edileceği de anlaşılınca bu tebliğe meydan kalmamak üzere padişahın haledilmesi takarrür etti ve şeyhülislâmdan bir de fetva alındı. Fetvada padişahın "umuru siyasiyeden bibehre olduğu ve emvali emiriyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemiyeceği mertebede masarifi nefsaniyesine sarfeylediği ve mülk ve milleti tahrip ettiği„ ve saire kaydolunuyordu. Bunun üzerine (29-30 mayıs 1876) gecesi sarayın etrafı askerle sarılarak Abdülâziz haledildi ve yerine Beşinci Murat iclâs olundu.

Abdülâziz, hal'inden birkaç gün sonra intihar etti. Geceleyin cülûsu, esasen sinirlerinden muztarip olan Beşinci Muradı korkutmuş ve hastalığının artmasına, cinnet derecesine gelmesine sebep olmuştu. Bu buhranlı zamanda kendisinden beklenen şeyleri yapamıyacağı anlaşılıyordu. Diğer taraftan Veliaht Abdülhamit padişahın hastalığını türlü vasıtalarla ifşa etmek suretile bir an evvel kendisinin cülûsunu temine çalışmakta idi.

Sırbistan ve Karadağın ilânı harbi. Haziranın nihayetine doğru Sırp Hükûmeti, Bosnanın sırp ve Herseğin de karadağ askerleri tarafından işgal edilmek üzere Türklerin bu iki memleketi kâmilen tahliye eylemelerini Babıaliden talep etti. Bittabi ret cevabı verildi. Bunun

üzerine evvelâ Sırp prensi, müteakıben Karadağ prensi ilânı harbeylediler ve Bosna — Hersek asileri de Sırbistan ve Karadağa iltihak eylediklerini ilân ettiler.

Karadağlılar ufaktefek bazı muvaffakıyetler kazandılarsa da Sırplar (Zayçar)da ağır surette münhezim oldular ve başlıca güvendikleri kaleleri (Aleksinaç) muhasara altına alındı. Ruslardan başkumandanına varıncıya kadar zabit, levazım, para ve asker almakta olduğu halde muvaffakıyetsizliğe uğrıyan Sırp prensi nihayet Avrupa devletlerinden istimdat etti. Osmanlı Hükûmeti Avrupa müdahalesi karşısında askerî harekâtı tatile mecbur oldu ve Avrupa tavassutu altında sulh şeraiti müzakere edilmeğe başlandı.

Beşinci Muradın hal'i, İkinci Abdülhamidin cülûsu. Beşinci Muradın hastalığı devam etmekte, veliahtın desaisi de vükelâyı bu mes'ele üzerine düşündürmekte idi. Nihayet Heyeti Vükelâ kararile Mithat Paşa Abdülhamitle cülûsu için bazı şeraiti görüşmeğe memur oldu. Abdülhamit, hazırlanmakta olan Kanunu Esasînin temin ettiğinden daha vâsi mikyasta hakimiyeti milliyeye taraftar olduğunu söyledi. Bütün şeraiti kabul etti. Bunun üzerine Beşinci Murat halolunarak İkinci Abdülhamit iclâs edildi (ağustos 1876).

Harbin devamı. Sırplarla sulh için başlıyan müzakerat bir neticeye vâsıl olmadı. Rus çarının sırp ordusuna kumanda etmek üzere daha harbin başlamasından evvel göndermiş olduğu (Çernayef) yeniden muhasamata girişti. Rus-

yadan emir alıyordu. Esasen bu sıralarda Çar İkinci Aleksandr da cenup hudutlarında mühim miktarda askerî tahşidat yapıyor, kendisi de Livadyaya inerek tedarikâta nezaret ediyordu. İngilterenin teklifile şark mes'elesinin yeniden tetkiki için büyük devletlerin İstanbulda bir konferans toplamaları kabul edildi. Abdülâzizin hal'ini müteakıp Rusyadan geri çağrılan İğnatiyef tekrar İstanbula gönderildi. İğnatiyef vaktile Mençikofun yaptığı kadar ağır hareketlerde bulunuyor, Sırbistandan telâşlı haberler aldıkça daha azamet göstermeğe çalışıyordu. Nihayet Türkler Aleksinaç kalesini aldılar, Belgrat yolu müdafaasız kaldı. İğnatiyef derhal kırk sekiz saatlik bir ültimatom vererek hemen mütareke yapılmasını talep eyledi. Rusların bir harp açacağından ürken heyeti vükelâ mütarekeyi kabul etti. (2 teşrinisani 1876).

Kanunu Esasînin ilânı, meşrutiyetin tesisi. İstanbulda toplanacak konferansa altı büyük devlet, murahhaslarının göndermişti. Bunlar Osmanlı Hükûmeti murahhaslarını aralarında bulundurmaksızın hususî içtimalar yaparak Sırbistan ve Karadağ ile yapılacak sulh şeraitine, Bulgaristanla Bosna ve Hersekte ilân edilecek muhtariyete ait birçok müzakerelerde bulundular, osmanlı murahhaslarına teklif etmek üzere mufassal bir program tertip ettiler.

Avrupa murahhasları İstanbulda bu müzakerat ile meşgul iken hükûmet te boş durmuyor tetkikatı hayli ilerlemiş olan Kanunu Esasînin bir an evvel ilânı esbabını temine çalışıyordu. Sadrazam Rüştü Paşanın istifası üzerine Mithat

Paşanın sadarete geçtiğinin dördüncü günü (23 kânunuevvel 1876) konferans, resmen küşat olunacak ve osmanlı murahhasları diğer devletler murahhaslarile birlikte müzakerata iştirak eyliyeceklerdi. Tersanede tahsis edilen dairede açılan konferansa riyaset eden osmanlı murahhası ve Hariciye Nazırı Saffet Paşa nutkunu irat etmekte iken Kanunu Esasî de Babıali avlusunda binlerce halk karşısında okunuyordu. Topların atılmakta bulunduğu bu esnada Saffet Paşa murahhaslara hitaben (İşittiğiniz şu top sesleri bütün Memaliki Osmaniye için Kanunu Esasînin ilân olunduğunu haber veriyor. Bu dakikadan itibaren Türkiye hükûmatı meşruta sırasına dahil olmuştur) dedi. Bu suretle Babıali, insaniyet namına hareket ettiklerini söyledikleri halde diğer müslim ve gayrimüslim tebaayı düşünmiyerek yalnız Islav hıristiyanların oturdukları memleketler hakkında ıslahat istiyen Avrupa devletlerine karşı daha insaniyetkâr davranarak umum müslim ve gayrimüslim tebaaya hukukî bir müsavat veren meşrutiyeti idareyi kabul etmek suretile cevap veriyor ve bu cevap ile de muvaffakıyet temin edeceğini zanneyliyordu. Fakat vaitlerini ifa etmek hususunda daima müsamahakâr davranan Osmanlı Hükûmetinin bu ilânı da murahhaslar üzerinde müessir olmadı ve tersane konferansı devam eyledi. Babıali ilk programı redettiği cihetle murahhaslar bunu tadilen ikinci bir program daha teklif eylediler. Mithat Paşa, hükûmetin yüksek ricalinden yüz seksen kişilik bir meclis toplıyarak program maddelerinin kabul edilip edilmemesi lâzımgeldiğini sordu. Hükûmetin

istiklâlini muhil olan bu şeraitin ademikabulüne ittifakı âra hâsıl oidu. Binaenaleyh 20 kânunusani 1877 tarihinde ret cevabı verildi ve konferans dağıldı. Jeneral İğnatiyef Avrupada bir seyahate çıkarak sırasile büyük devletlerin payitahtlarını dolaştı ve Paris Muahedesi baki ise hıristiyanlara taallûk eden cihetlerinin icrası için Rusların Osmanlı Hükûmetini tazyik etmesini suitelâkki etmeleri, eğer o muahede artık hükümsüz se Avrupanın bu hükûmeti himaye etmesi için hukukî bir sebep kalmamış olduğunu takdir eylemeleri icap edeceğini bütün kuvvetile bu devletlere kabul ettirmeğe çalıştı. İngilizler, Londrada yeni bir konferansın toplanmasını istediler. Toplanan Londra Konferansının mukarreratı Babıaliye tebliğ olundu(3nisan1877).

Mithat Paşanın teb'idi, Meclisi Meb'usanın küşadı. İkinci Abdülhamit, ilânından az evvel yaptığı bir tashihte Kanunu Esasîde bazı maddeleri tebdil etmiş ve ezcümle (hükûmetin emniyetini ihlâl edenleri huduttan ihraç ve teb'it etmek salâhiyetini munhasıran padişaha vermek üzere) yüz on üçüncü maddeye bir fıkra ilâve eylemiş idi. İşte bu fıkraya istinaden Tersane Konferansının dağılmasından birkaç gün sonra (5 şubat 1877)birdenbire Sadrazam Mithat Paşayı azil ile Avrupaya teb'it eyledi. Maamafih Kanunu Esasî ahkâmının devam edeceği zannını temin için de meb'usanın intihabatını tesri ettirdi ve mart ayında meclisi toplattı. Londra Konferansının mukarreratı Babıaliye tebliğ edildiği zaman padişah bunu Meclisi Meb'usana tevdi eyledi. Meclis kabulü mümkün olmadığını bildirdi; Babıali ret cevabı verdi.

1294 harbi[1]

Londra Konferansı mukarreratına ve buna munzam olan çarın tekliflerine ret cevabı verilmesi üzerine Ruslar ilânı harp eylediler (24 nisan 1877). Çar, kendisine mukavemet edemiyen Romanyanın istiklâli tammını tasdik ettireceğini vadederek onunla ittifak etmiş ve askerini Romanya arazisinden geçirmeği temin eylemişti. Romenlerle beraber Karadağlıların ve Bulgarların Ruslarla müttefikan giriştikleri bu muharebe iyi idare edilemedi. Osmanlı askerleri zaten az evvelki isyanlar ve harplerle yorulmuşlardı. Hükûmetin itibarı malîsi de kalmamıştı. Hiçbir taraftan hiçbir suretle yardım göremiyecek olan Osmanlı Devletinin bu büyük gaile ile başa çıkabileceği ümit edilemezdi.

Ruslar 1829 da yaptıkları gibi süratle yürümeğe, ricat yolları tehlikede kalsa bile İstanbula yaklaşarak padişahı bütün ağır tekliflerine münkat kılmağa karar vermişlerdi. Binaenaleyh tehlikeli, fakat cesurane bir hareketle Ziştoydan Tunayı geçip süratle Balkanlara geldiler ve bir iki yerden Balkanları da geçerek Eskizağrayı işgal eylediler. Rusların hattı ricatini kesmek üzere Şumnuden ve Vidinden hareketle biribirlerile birleşmeğe memur edilen osmanlı kuvvetleri birleştikleri takdirde Rusların teslim olmaktan başka çareleri kalmıyacaktı. Fakat bu kuvvetler birleşemediler. Yalnız Vidinden hareket eden Osman Paşa Plevneyi Ruslardan aldı.

[1] Harbin tarihi hicrî ile mukabili ve müfredat programındaki unvanı budur. Biz bunu milâdiye tahvil ile 1877 harbi diye tevsim edeceğiz.

İstirdadı için Rusların sarfettikleri emekler beyhude oluyordu. Mühim bir kuvvetle muhasarasına karar verdiler. Birçok mahrumiyetlere rağmen Osman Paşa burasını şanlı bir surette müdafaa etti ve Ruslara çok zayiat verdirdi. Ruslar ve imdatlarına çağırdıkları Romenler Osman Paşanın kuvvetine kat kat faik oldukları halde muvaffak olamamakta idiler. Paşa, erzak, levazım, fıkdanı dolayısile naçar kaldığı vakit bir hücum hareketile düşman saflarını yararak çekilmeği kararlaştırdı. Bu hücumda muvaffakıyet hemen hemen temin edilmek üzere iken bizzat kendisi yaralandı ve teslim olmak zaruretinde kaldı. Plevne muharebatının aldığı ehemmiyet üzerine orada bulunmakta olan Çar Aleksandr, Osman Paşayı tebrik ve takdire müsaraat etti ve askerî elbisesini kılıcını, nişanlarını taşımak hakkını kendisine verdi.

Bundan sonra Ruslar ileri harerâtına devam ile arkada bıraktıkları Silistre, Rusçuk, ve Şumnu gibi kalelerin muhasarasına devam etmekle beraber, kısa bir müddet zarfında ve kış ortasında Edirne yolile İstanbul önlerine geldiler.

Yeniden harbe başlıyan Sırplar Niş ve Pirotu zaptettiler. Karadağlılar da her vakitten daha şiddetle harekete geçerek Bar ve Ülgünü aldılar; İşkodraya yaklaştılar. Anadolu cihetinde başta Muhtar Paşanın bazı muvaffakıyatı olmuştu, fakat bilâhare Ruslar yeniden tecavüze girişerek Kars kalesini almışlar ve ileri hareketle Erzurumu muhasaraya başlamışlardı.

Harbin bidayetindenberi devam etmekte

olan muvaffakıyetsizliklerin başlıça sebebi askerî harekâtın Yıldız sarayından idare edilmekte olması, sahadaki kumandanların arasında ihtilâflar bulunması idi.

Müteferrik ve kumandasız askerler Bulgaristandan kısım kısım çekiliyor ve başlarının çaresine bakmaktan başka birşey düşünemiyorlardı. Bulgarlar da islâm ahaliye karşı vahşiyane mezalime başlamışlardı. Kışın şiddetine rağmen halk takım takım hicret etmekte, İstanbulda şehrin ahalisine yakın bir miktarda muhacir görülmekte idi. Bunların acıklı hali de ayrıca tesiri arttırıyordu.

Meclisi meb'usan ötedenberi hükûmete son derece itaatkâr olduğu ve hatta bu yüzden (evet efendim meclisi) ismini almış bulunduğu halde bu sıralarda birkaç meb'us bazı mertebe tenkidata başlamıştı. Bunun üzerine Abdülhamit, meclisi bir daha açmamak üzere kapattı ve meb'uslardan bazılarını hemen o gün nefyetti (şubat 1878).

Ayastafanos ve Berlin Muahedeleri

Daha Edirne Ruslar tarafından zaptedilmezden evvel Abdülhamit telâşa düşmüş ve Rus çarına telgrafla müracaat ederek sulh istemişti.

Edirnenin sukutundan sonra Rusların teklif ettikleri mukaddematı sulhiye aynen kabul edilerek bir mütareke yapıldı. Bu sırada her ihtimale karşı Ruslara bir nümayiş yapmak

istiyen ingiliz donanması Çanakkale boğazından Marmaraya girdiği cihetle Ruslar da karargâhlarını Çatalcadan Ayastafanosa naklettiler. Sulh müzakeratına orada devam olunmağa başladı; Ayastafanos Muahedesi aktolundu (3 mart 1878). Bu muahedenamede Karadağın, Sırbistanın, Romanyanın tam bir istiklâle nailiyetleri tasdik ediliyor ve her üçüne de yeni arazi terkolunuyordu. Bundan başka Rumelide büyük bir Bulgaristan Hükûmeti teşekkül edecekti; Balkan dağlarının şimal ve cenubu, Tunadan Adalardenizine kadar bu hükûmete bırakılacak, Makedonya arazisi Bulgaristanın olacaktı. Bulgaristanın Adalardenizine inmesi dolayısile Osmanlı Hükûmetine aralarında irtibat bulunmamak üzere Bosna-Hersek ve Arnavutluk ile Trakyadan cüz'î bir kısım bırakılmakta idi. Maamafih Bosna-Hersek te muhtariyetle idare edilecekti. Bunlardan maada Girit adası ile, Şarkta Ermenilerin de sakin bulunduğu arazi için talep edilen idari imtiyazlar kabul edilmekte, Rusyaya Anadoluda Ardahan, Kars, Batum ve Bayazıt havalisinin terki tasdik olunmakta ve ayrıca harp tazminatı verileceği zikredilmekte idi. Hariciye Nazırı Saffet Paşa muahedeyi uzun bir müddet ağladıktan sonra imza edebildi. Rus Başmurahhası Jeneral İğnatiyef idi.

Lâkin İngilterenin bu muahedeye itirazına Avusturyanın, bilâhare Almanyanın da iştiraki üzerine Berlinde yeni bir kongre toplanması, Paris Muahedesini tadil ve ihlâl eden bu muahedenin Paris Muahedesine iştirak eden devletlerin murahhaslarile bir daha tetkik edilmesi ta-

karrur etti. Berlinde Almanya Başvekili Bismarkın riyaset ettiği bu kongreye Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya murahhaslarile Osmanlı Hükûmetinin murahhasları iştirak ettiler. Müzakerat bir ay devam eyledi (13 haziran-13 temmuz 1878).

Neticede Ayastafanos Muahedesinin hemen ekser mevaddı kabul edildi. Bununla beraber vâsi bir Bulgaristan teşkilinden sarfınazar edilerek Makedonya, ıslahat yapılması şartile padişaha bırakıldı ve Balkan dağları şimalinde muhtar bir Bulgar Hükûmeti teşkili ile iktifa edilerek Balkanların Cenubî, Şarkî Rumeli vilâyeti namile padişahın tayin edeceği hıristiyan bir vali ile idare edilmek üzere mümtaz bir vilâyet haline getirildi. Bundan maada Trakyanın tamamı Osmanlı devletinde bırakılmak suretile Rumelideki arazinin muhtelif kısımları arasında irtibat temin olundu. Karadağ, Sırbistan ve Romanya istiklâlleri kabul edildikten başka Romanyaya Dobrica arazisi verildi. Buna mukabil Rusya Kırım muharebesi neticesinde terketmiş olduğu Tuna ağızlarını ve Bessarabyayı Romanyadan almakta, bu suretle müttefikine ihanet etmekte idi. Karadağa da Dulçino (Dulcigno) ve havalisi terkolunacaktı. Niş ve Pirot Sırbistana verildi. Nihayet Rusyaya Ardahan, Kars ve Batum bırakılmakla beraber Bayazıt cihetleri padişaha iade olundu.

Berlin Kongresi Rusya ile müttefiklerinin ganimet hissesini azaltmıştı. Fakat buna mukabil Osmonlı Hükûmetini bitaraf devletler hesabına inkısama uğratıyordu: Tesalyanın büyükçe bir kısmı Yunanistana verilmek esası kabu

edildiği gibi Bosna Herseğin işgali de muvakkat kaydile Avusturyaya bırakılmakta idi. İran Hükûmetine bile arazi verildi. Türkiyeye yardım edeceği vadile İngiltere de daha evvel akteylediği bir mukavele ile Kıbrıs adasını işgal salâhiyetini almıştı. Berlin Muahedesi ayrıca Ermenilerle meskûn bulunan vilâyetlerde ıslahat, Girit imtiyazı hakkında da tadilât icrasını taahhüt ettirmekte idi. Bazı kayitlere talikan harp tazminatı da kabul edilmiş idi.

Devleti Osmaniyenin bu kadar fedakârlığına rağmen Berlin Muahedesi mütezat menafi dolayısile alâkadarların hiçbirini memnun etmiyordu. Yeniden harp ve isyan tohumlarını mebzulen ihtiva etmekte olan bu muahede sükûnun takririne hizmet etmekten ziyade yeni yeni ihtilâfların ve fecayiin zuhûruna sebebiyet verecek bir mahiyette idi.

Berlin Muahedesinden sonra imparatorluğun siyasî, idarî, malî ve dahilî vaziyeti

Berlin Muahedesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu, zâfına ve padişahının vehim ve ihtiyatına binaen harice karşı sulhperver bir siyaset takibine çalıştı; Berlin Muahedesinden biraz sonra Tunusun Fransızlar (1881) ve Mısırın da İngilizler (1882) tarafından işgali hâdiselerini soğuk kanlılıkla telâkki etti.

Rumelii Şarkî vilâyetinin Bulgaristana iltihakını ilân ettiği zaman bile (1885) bir harbi göze

aldırmadı. Yalnız Girit hıristiyanlarının çıkardıkları yeni bir isyanda (1897) adaya asker göndermek suretile muaveneti tahakkuk eden Yunanlılarla kısa bir harp yapıldı. Maamafih bu da maksadı temin etmebi. Avrupa devletleri tavassut ederek arazi itibarile İstatükonun değişmesine müsaade etmediler; bir müddet sonra da Giridi kendi kuvvetleri ile işgal ettiler, Babıaliye Giridin muhtariyetini kabul ettirdiler.

Makedonyada tekerrür eden karışıklıklar neticesinde Avrupa devletleri ve bilhassa Rusya ve Avusturya taraflarından bu kıt'anın sureti idaresine ait vukubulan tavsiye ve müdahaleleri de padişah hüsnü kabul etmiş, hatta buranın murakabesi için gönderilen Avrupalı siyasî memurları, jandarma zabitlerini bile idareye iştirak ettirmiştir(1903). Harice karşı bir şey yapmak kudretini haiz olmıyan padişah buna mukabil dahilde müslüman tebaasına karşı tazyikatını daha ziyade arttırmış, hele Yunan muharebesindeki galibiyetini müteakıp edebî kitap ve gazeteleri bile intişardan menetmeğe başlamıştı. Padişahın halolunmaktan endişesi hafiyeliğe geniş mikyasta revaç vermekte idi. Türlü türlü iftiralarla hiçbir suale maruz kalmadan nefyedilenler çok oluyordu; hatta denize atıldıkları söylenenler bile vardı. Abdülâzizin intihar etmeyip katledidiği bahanesile ve katil oldukları gûya tebeyyün eden eşhas ile birlikte faili müşterek addolunarak Mithat Paşanın[1] bile idamına hüküm verdirilmiş ve kendisi evvelâ Taife nef-

[1] Mithat Paşanın Avrupaya teb'it edilmesinden bir müddet sonra avdetine müsaade olunmuş ve kendisine bir valilik verilmişti.

yedilip orada feci bir surette hayatına hatime çekilmiştir. Takibata uğrıyanlar arasında mekâtibi âliye talebesinden birçokları da bulunuyordu. Mektepler, sıkı bir istibdat ile idare ediliyor muallimler, kitaplar, ders notları, talebe birçok teftişata tâbi tutuluyordu. Tarihi umumî dersleri programlardan kaldırılmıştı; dinî kitaplar, hikâyeler ve masallar bile sansör ediliyordu. Elhasıl tek bir kelime ile padişah, gölgesinden bile korkuyor ve tazyikını gün geçtikçe bir kat daha arttırıyoru. Mahlû hükûmdar ve veliahdin isimlerile iltibaslarından dolayı Murat isimleri Mirata, Reşat isimleri de Neşete tebdil edilmiş idi. Bu devirde taşra valilerinin ekserisi valiliğe, menfaya gönderilmiş olmak için yollanmakta idi. Bu tarzda bir hakarete ve binnetice cahil ahalinin yalnış telâkkisine uğrıyan valinin nüfus ve kudreti sarsılır, istese bile iyi bir idare tesis edebilmesi bittabi kabil olamazdı.

Hükûmetin malî vaziyetine gelince: daha 1877 harbinden evvel hükûmetin borcu altı milyar franka yaklaşmış, faizin yüzde elliye tenzilinden sonra çıkarılmasına mecburiyet görilen kaimelerin de hiç kıymeti kalmamıştı.

Berlin Kongresinde Osmanlı hazinesinden matlubu olan tahvilât sahiplerinin zarardan vikayesi için Türkiyenin malî ahvali de uzun uzadiye müzakere edilmişti. Bunun neticesinde yapılan tavsiyeler ve Babıalinin mukabil teklifleri, nihayet 1882 senesinde Düyunu Umumiye İdaresinin teşekkülüne sebep oldu. Osmanlı tahvilâtı hâmillerinin vekillerinden ibaret ecnebilerle Türk hâmillerinin de bir vekilinden terekküp eden bir idare meclisi ma-

rifetile tedvir edilmesi takarrür eyliyen bu idareye pul, müskirat, tuz, ipek, balık, ve av rüsumile bazı mümtaz vilâyetler vergileri terkedildi. Mezkûr varidatı doğrudan doğruva cibayet eden ve devletin borçlarını, resülmalleri ve faizleri ile tesviyeye başlıyan bu idarenin, bir nevi vesayat ifade etmesine rağmen harice karşı hükûmetin malî itibarını takviyeye medarı oldu ve bilâhare yeniden istıkrazlar yapılabilmesine tesiri görüldü. Fakat padişahın ve sarayın kontrolsuz ve bütçesiz idaresi dahilde hükûmetin itibarsızlığını devam ettirmekte idi. Memurine ancak bayram ve ramazanda, padişahın cülûsu ve velâdeti günlerinde (sadakai serefseri hazreti padişahî) ser levhası altında ve birçok dualar terdif edilerek dizilen gazete fıkralarile birer maaş (ihsan) olunacağı günlerce ilân edilir ve bazen bu da mukassatan verilebilirdi. Bir senede ekseriya altı veya yedi aylık tediye olunur, bu yüzden birçok ihtiyaç erbabının maaş cüzdanları cüz'î bir bedel mukabilinde muhtekir sarraflar eline geçerek büyük maliye memurlarının gayrimeşru kazançlarını temin ettiği de görülürdü.

DOKUZUNCU KISIM

— 4 —

Meşrutiyet

1908—1920

Meşrutiyetin ilânı ve mutlakiyetin sukutu

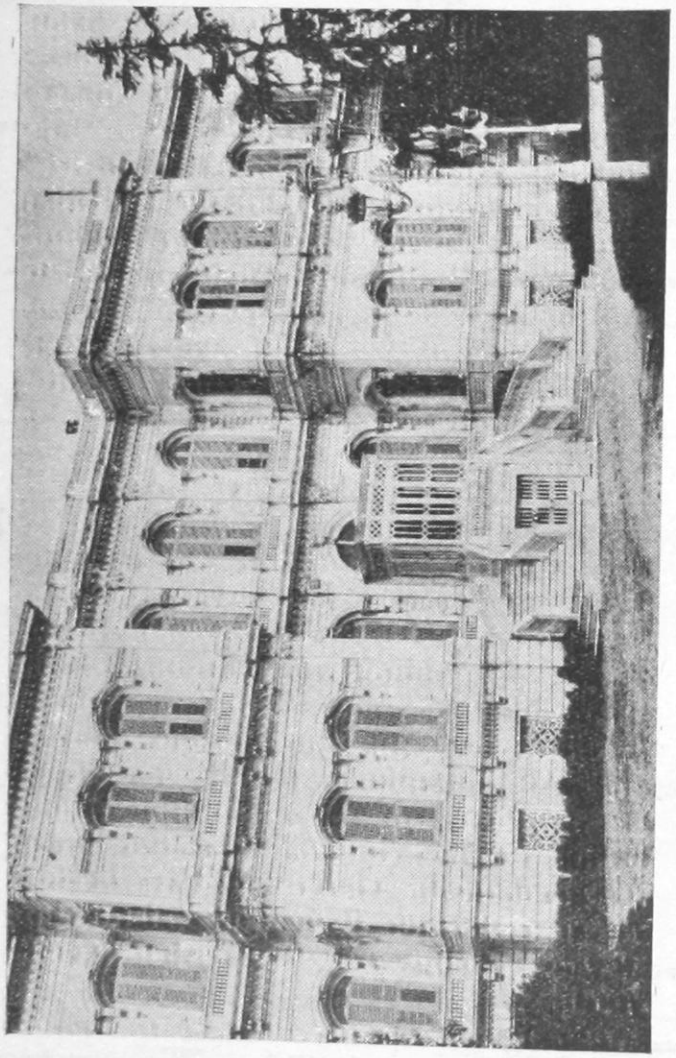
Osmanlı-Rus harbinin intaç eylediği felâketler arasında meclisi meb'usanı - bir daha içtimaa davet etmemek üzere feshe muvaffak olan İkinci Abdülhamit, halolunmak korkusile bir taraftan Babıalinin nüfuzunu tedricen hiçe indirmiş, diğer taraftan gittikçe artan takibat ve tazyıkat ile ilk zamanlarda mevcut nisbî hurriyetleri ilga ederek hafiyeliğe müstenit şahsî bir istibdat idaresi kurmuştu. Lâkin tazyik arttıkça münevverler ve gençlerdeki intibah ve gizli siyasî faaliyette yükseldi. Bilhassa Makedonya vilâyetlerinde başlıyan hareket karşısında Abdülhamit ısrar edemiyerek meşrutiyetin iadesine mecbur oldu. Lâkin siyasî cemiyetler arasında en ziyade kuvvetlenen ittihat ve terakkinin dahilde hataları, meşrutiyetin ilânını müteakıp Bulgaristan istiklâli ve Bosna Herseğin Avusturya-Macaristana ilhakı gibi haricî gaileler tevali etti. Nihaye (13 nisan—31 mart vak'ası) ittihat ve terakki cemiyeti ile beraber meşrutiyeti tehlikeye düşürdü. Lâkin Rumeliden bir Hareket Ordusunun İstanbul

üzerine yürümesi neticesinde Abdülhamit halolundu. İttihat ve terakki de bir kat daha kuvvetlenerek bir nevi gizli diktatörlük tesis etti. Buna mukabil meclis dahilinde ve haricinde şiddetli bir muhalefet başladı; ittihat ve terakkinin meclisteki ekseriyti inhilâle uğradı. Bu dahilî mücadelât arasında İtalya da Trablusgarba tecavüz etti. Bu harp henüz bitmemişti ki Balkanlarda Devleti Osmaniye aleyhinde siyasî tertipler vücude geldi, Arnavutlukta bir isyanın zuhûru menolunamadı. Başlıyan Balkan harbi de hüsnü idare edilemedi, mağlûbiyete müncer oldu. Henüz mütareke olmuştu ki ittihat ve terakki bir darbei hükûmetle mevkii iktidarı tekrar ele geçirdi ve Balkan devletleri ile nisbeten ehven bir sulh aktine muvaffak oldu. Lâkin bu sırada Avrupada da büyük devletler arasında mücadele hazırlıkları ilerlemişti; harbi umumînin zukûru gecikmedi. İttihat ve terakkinin bazı rüesası Devleti Osmaniyeyi de bu büyük cidale sürükledi ve daha büyük bir felâkete sebep olarak Mondros Mütarekesi aktolundu. Osmanlı İmparatorluğu artık inhilâl ediyordu. Maamafih İstanbul ve İzmirin ve daha birtakım mevaki ve sevahilin galip devletlerle Yunanlılar tarafından işgali hâdiseleri Anadolu ve Türkler hakkındaki tasavvurların vahametini meydana çıkardı. Filhakika yalnız Türkün gayri unsurlara meskûn arazi değil, asıl Türkiyenin de mevcudiyet ve istiklali tamamen tehlikeye giriyordu.

Şimdi, hulâsatan tetkik ettiğimiz bu devrin başlıca vukuatını biraz daha izah ediyoruz.

Abdülhamidin idaresi ve siyaseti. Abdülâziz ile Beşinci Muradın kolaylıkla halolunması Abdülhamitte nüfuzlu ve salâhiyeti vâsi sadrazamların kendi nüfuz ve saltanatı için bir tehlike teşkil ettiği kanaatini uyandırmıştı. O halde sadrazam ve nazırlar padişahın arzu ve emirlerini itirazsız yapacak alelâde birer memurdan farklı olmamalı, devletin Avrupaî şekline rağmen memleket, Yıldız tarafından ve onun istediği tarzda idare edilmeli idi. Hakikatte Tanzimat Devrindenberi asrî devlet şekline doğru atılmış olan adımlardan Abdülhamit rücu etmek istiyordu. Bu hususta kendisine en çok yardım etmiş olanlar Abdülâzizin son zamanlarında meş'um bir rol oynamış olan Mahmut Nedim Paşa ile Abdülhamit zamanında dokuz defa sadarat mevkiini işgal eden Küçük Sait Paşadır. Zeki ve vâsi malûmat sahibi olan Küçük Sait Paşa mabeyin başkitabeti ile Abdülhamide takarrüp ve hulûle muvaffak olmuş ve Babıalinin yeni memleketin idaresi mes'uliyetini usulen deruhde etmiş olan heyeti vükelânın ehemmiyetini ıskat hususunda Abdülhamide bütün zekâsile yol göstermişti. Bir aralık Ahmet Vefik Paşa, meydana çıkan bir suikastin verdiği telâştan istifade ile, Abdülhamitten tekrar mas'uliyeti vükelâya rücu için söz ve yemin almağa muvaffak olmuş ise de yine Sait Paşanın ilkaatı ile filiyata geçilemedi. Gerçi Sait Paşa beşinci ve altıncı sadaretlerinde Babıalinin salâhiyetini tekrar tevsie çalışmış ise de iş işten geçmiş bulunuyordu.

Abdülhamit Babıaliyi bu suretle yalnız emirlerini tebliğ ve ifaya memur bir hale getirerek şahsî bir idare tesis ettikten sonra kudretini

Yıldızda büyük mabeyin dairesi
Abdülhamit devrinde devleti idare eden Babıaliden ziyade bu daire idi, denebilir.

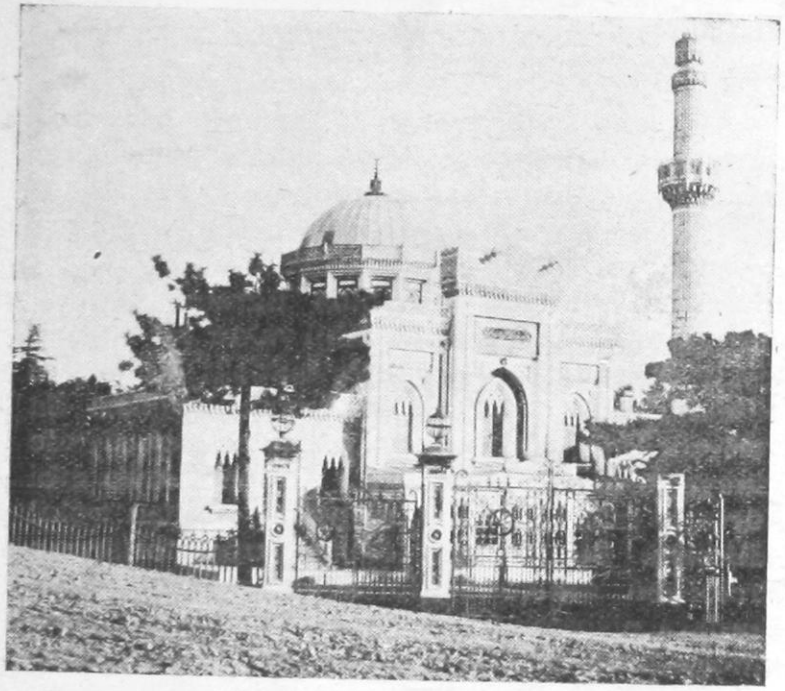
sarsılmaz zannettiği üç esasa istinat ile tahkim ve muhafaza etmek istemiştir: Hilâfet nüfuzu, muhafız alayları, hafiyelik.

Filhakika Abdülhamit bütün devri saltanatında hilâfet unvanına ve dinî nüfuza büyük ehemmiyet vermişti. Halkın cahil ve mutaassıp kısmını o suretle kendisine raptettiğine kanidi. En ziyade (Zillûllahı filâlem) gibi bazıları gülünç fakat hilâfete delâlet eden unvanlardan, medihlerden hazzederdi.

Ordunun vilâyetlerdeki aksamı tamamen mühmeldi, bakımsızdı. Yalnız bunların herhangi bir harekette bulunmaması temin edilmek istenir, bunun için de kumandanlıklara, sadakatlerine itimat olunan kimseler tayin edilirdi. Zabitlerin mümkün mertebe İstanbula uğramaması da arzu olunurdu. Buna mukabil yakın bir tehlike teşkil edebilecek olan İstanbuldaki asker ve bilhassa Yıldız sarayı etrafındaki kışlaları da yerleştirilmiş olan muhafaza alayları pek ziyade itinaya mazhardı. Bu alaylar Arnavut, Arap gibi Türkün gayri anasıra mensup efrattan teşkil edilmişti. Bunlar eski Roma imparatorlarının Pretoryen askerleri gibi adeta imtiyazlı idiler. Bunlara nisbeten iyi bakılıyor, diğer askerlerinkinden farklı parlak elbiseler giydiriliyor, şımarıklıklarına da göz yumuluyordu. Neferlerin padişaha merbutiyeti matlup olduğu için zabitlerin nüfuzu hiçe indirilmişti. Abdülhamidin haberi olmaksızın ne muhafız alaylarının ve ne de diğer askerin yevmî hayatından en ehemmiyetsiz bir nokta bile değiştirilemezdi. En çok dikkat edilen şey muhafız alaylarının fert fert sadakati ve indelicap padişahı müdafaası, diğer

askerlerin ise bir kıyamda bulunamaması için ikaz olunmaması ve binnetice atıl kalması idi.

Hafiyelere gelince bunların meş'um rolü tarihin hiçbir faslında görülmemiştir. Abdülhamidin hafiye teşkilâtı derece derece idi. Doğrudan doğruya kendisine jural verenler olduğu gibi büyük hafiyelerin de kendi adamları ve

Yıldız camii

Abdülhamit, vehmi yüzünden sarayından çıkamıyacak bir hale geldikten sonra yalnız cuma günleri halifeliğin levazımından addettiği ve (selâmlık resmi âlîsi) namile maruf teşrifat ile bu camiye gelir, namaz kılardı. Meşrutiyetin iadesinden bir müddet evvel bu cami kapısında bir ermeni suikastine uğramış, fakat kurtulmuştu-

hafiyeleri bulunurdu. Hafiyelik o derece revaç bulmuştu ki bazan padişahın ihsanına nail olmak için gönüllü hafiyelerde zuhûr ederdi. Hulâsa hafiyelik bir hastalık şeklini almıştı. Her tarafta siyasî mücrim aranıyor, çok defa hafiyeler yekdiğerini bile jurnal ediyordu. Casusluk rekabeti ile tazyik ve istibdat tahammülfersa bir hale gelmişti: bir isimden bir kelimeden, kitap veya gazetedeki bir mürettip sehvinden manalar çıkarılıyor ve takibat yapılıyordu. Gazeteler selâmlık resminden, tevcihattan, romandan ve ilândan başka bir şey yazamaz oldu.

Abdülhamidin haricî siyaseti de dahilî idaresi ile mütenasipti. Rus seferinden istifade ederek mevkiini tahkim etmişti. Fakat bilhassa felâketle neticelenebilecek bir harbin kendi sukutunu intaç edeceğini bildiği için ne bahasına olursa olsun sulhun muhafazasına itina ediyordu.

Devletlerin tazyikatından idarei maslahat ve taallül ile sıkışınca derece derece müsaadat ile kurtulmağa çalışıyor, mukavemet göstermek tavsiyesinde bulunan ricale ehemmiyet vermiyerek asla inkıtai münasebata veya harbe meydan vermiyordu. Haricî siyasette istimal eylediği silâhlardan biri de (pan islâmism) idi. Dahilde olduğu gibi hariçte de hilâfet nüfuzundan istifade için islâm memleketleri rüesasına, muteberanına cemileler gösteriyor onların herhangi bir müzaharetini temine gayret ediyor veya muhtemel müzaheretler ile Avrupalıları düşündürmek istiyordu.

İstibdata karşı mücadele. Abdülhamidin fena idaresinin tabiî neticeleri olan malî müzayeka, umumî sefalet artıp tazyikata ve siyasî he-

zimetlere inzımam ettikçe hoşnutsuzluk umumîleşiyordu. Bilhassa münevverler ve yüksek mektepler talebesi arasında memleketin yuvarlanmakta bulunduğu uçurumdan kurtarılması mevzuu bahsolmağa başladı. Yeni nesil, nisbî bir hürriyetin mevcut olduğu zamanlarda intişar eden Namık Kemalin eserleri gibi vatanperverane yazıları okuyor, malûmatı umumiyesi artarak diğer memleketlerin idaresi ile Abdülhamit idaresini mukayese ettikçe mutlakıyetin iskatından başka çare görmüyordu. Bu kanaatle bazı gençler ferden feveran ve isyan ediyor, fakat bazıları da bazı hareketlerde bulunmak için hazırlanmak lüzumunu takdir ederek gizli cemiyetler teşkiline teşebbüs eyliyordu. Tıbbiye, Harbiye, Mühendisane, Mülkiye Mektepleri talebesi ile memurlar arasında bu teşebbüslerle alâkadar münevverler az değildi. Bazıları meydana çıkıyor, tevkıf edilerek hapis ve ekseriyetle Fizan, Trablus, Bağdat gibi uzak vilâyetlere nefyediliyordu ; fakat bazıları da ya oralara gittikten sonra veya tevkif olunmadan kaçarak Mısıra, Fransa ve İsviçreye iltica ediyorlor ve oralarda neşreyledikleri gazeteleri memlekete ithale çalışarak halkı ikaza ve meşrutiyetçi münevverlerle teşriki mesaiye gayret eyliyorlardı. Abdülâziz zamanında bu türlü neşriyatta bulunanlara (Genç Osmanlılar) denilmesine mukabil bunlara (Jön Türk) deniyordu. Bu umumî namdan başka şurada burada vücude getirilen cemiyetler muhtelif isimler alıyordu. Bunların en ziyade şöhret kazananı 1889 tarihine doğru İstanbulda teşekkül eden (İttihat ve Terakki) oldu. Bir aralık Avrupaya kaçanlardan İsviçrede yine bu namla

mühim bir grup teşekkül etmiş ve Abdülhamidi düşündürecek surette propaganda faaliyetinde bulunmuştu. Bu grup içinde evvelce Düyunu Umumiye komiserliğinde bulunmuş olan Murat Bey de vardı. Neşrettiği (Mizan) gazetesi ile şiddetli tenkitlerde bulunuyordu. Lâkin bir müddet sonra Murat Beyle arkadaşları arasında çıkan ihtilâf ve saraydan vaki olan davet üzerine Murat Bey İstanbula avdet etti. Diğer bazıları Murat Beyi taklit veya Avrupada memuriyet kabul ettiler. Jön Türk faaliyeti biraz tavsadı. Zaten Yunan muharebesinde kazanılan muzafferiyet Abdülhamidin mevkiini tahkim eylemişti. Maamafih her türlü teklif veya tehditlere ehemmiyet vermiyerek Avrupada kalan ve neşriyat faaliyetinde devam edenler de vardı. Bunlar arasında zikrolunabilecek olan Ahmet Rıza Bey Pariste (Meşveret) gazetesi neşrediyor ve meşrutiyetin iadesini istiyordu. 1899 da da Abdülhamidin eniştesi Damat Mahmut Paşa iki oğlu ile Avrupaya kaçmıştı. Vefatından sonra oğullarından Sabahattin Bey de bazı arkadaşları ile Pariste (Terakki) gazetesini tesis etti. O da program olarak şekli hükûmet için meşrutiyeti, vilâyetler idaresi için ademi merkeziyeti, hayatı hususiye için de teşübbüsü şahsîyi kabul ediyordu.

Diğer taraftan memleket dahilinde olmak üzere İstanbulda, Suriyede, Selânikte muhtelif namlarla genç zabitler veya mektepliler tarafından vücude getirilmiş bazı teşkilât ta faaliyet halinde idi. Bunların ekserisi kendi başına hareket ediyor, yalnız (Meşveret) ve (Terakki) gazetelerinin sahiplerile muhabere ediyorlardı.

Bu siyasî faaliyet en ziyade Makedonyada ve bilhassa Selânikte müsait bir saha bulmuştu. Filvaki bilhassa Yunan harbinden sonra Makedonyada bulunan Bulgar, Sırp, Rum ve Ulah anasırı şiddetli bir çete faaliyetine koyulmuş ve devletlerin tazyıkı üzerine Selânik, Manastır ve Kosva vilâyetlerine Hüseyin Hilmi Paşa müfettişi umumî tayin edilerek (1902) ıslahata başlanmış ve müteakıp tazyıkat ile devletlerin mürakabesine rıza gösterilmişti. Asayişi ve idare intizamını bir an evvel temin mecburiyeti ile Makedonyaya ekseriyetle en değerli ve genç zabitler, ehliyetli memurlar gönderiliyordu. Bunlar buradaki nisbeten daha serbest muhitte, ecnebi matbuatı neşriyatından haberdar oluyorlar, bilhassa zabitler, birçok mahrumiyetler içinde eşkıya takip ederken askerle kendi aralarında mütekabil bir itimat tevlidine imkân buluyorlardı. Bütün mesaiye rağmen Makedonyanın elimizden gitmekte bulunduğunu, memleketin heyeti umumiyesinin de tehlikeye maruz olduğunu gören bazı vatanperverler muntazam bir teşkilât ile çalışmak lüzumunu hissettiler; eski şöhretine binaen ittihat ve terakki namı altında toplandılar. Az zamanda zabitlerin mühim bir kısmı maksat için kazanmış bulunuyorlardı. Bu esnada Makedonya mes'elesi de inkişaf etmek üzere idi. 1903 te Rusya ve Avusturya tarafından diğer devletler namına dahi olmaküzere, tesbit edilen (Morşteg) programile tevsi olunan ıslahatı bu defa İngiltere ve Rusya kâfi görmediğini ilân ediyor (1908) ve bu iki devlet kendi aralarında osmanlı idaresinin Makedonyadan ref'ine mün-

cer olacak bazı esaslar üzerinde anlaşıyordu. Artık geçirilecek zaman yoktu.

Meşrutiyetin iadesi. İttihat ve Terakki Cemiyetinin plânına göre icraata daha sonra başlanacaktı. Lâkin yukarda söylendiği veçhile İngiltere ile Rusyanın Makedonya için anlaştığını gösteren Reval programı hakkında ecnebi matbuatının neşriyatı bütün vatanperverleri süratle hareket lüzumuna ikna etti. İlk işaret olmak üzere 6 temmuzda Kolağası Niyazi Bey Manastır mülhakatından Resnede birtakım sivil memurların da iltihakile ehemmiyet peyda eden bir piyade kıt'ası başında olduğu halde dağa çıkıyor ve bir beyanname neşrederek Abdülhamit idaresi yerine müsavat ve umumun hukukuna riayet esaslarına müstenit bir hükûmet tesisi için müslüman ve hıristiyanları birleşmeğe davet ediyor, meşrutiyetin tekrar tesisini istiyordu. Hemen ayni zamanda bir jandarma müfrezesi Niyazi Beye iltihak için Prespeden hareket etti. İstanbulda bu harekete dair olan ilk harekete pek ehemmiyet verilmedi. Halbuki ertesi gün Manastır Kumandanı Şemsi Paşa telgarfhaneden çıkarken bir zabit tarafından vuruluyor, Manastırdaki askerin de harekete iştiraki ilân ediliyordu. Bir taraftan da Selânikte İttihat ve Terakki Cemiyeti Makedonyada bulunan bütün üçüncü ordunun harekete iştirakini temin için tedbirler alıyordu.

Makedonyadan gelen haberlerden endişeye düşen Abdülhamit Selâniğe bir askerî tahkik komisyonu gönderdi. Lâkin müfettişi umumîlik maiyetindeki mühim mevkileri işgal edenler cemiyete mensuptu. İstanbulla cereyan eden

muhaberattan vaktile haberdar olmak ve tahkik komisyonuna hareketin ciddî ve umumî olduğuna kanaat vermek bu sayede mümkün oldu. Komisyonun raporu bittabi Niyazi Bey hareketine izam edilmiş bir mana veriyordu. Bununla beraber Sadrazam Ferit Paşa tamamen kani olmamıştı. İkinci bir tahkik komisyonu gönderilmesi kararlaştı. Lâkin buna meydan kalmadı. Çünkü Selânikte vaziyet birdenbire ehemmiyet peyda etti. Filhakika bazı ihbarat üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında takibat yapılması ihtimali başgöstermiş ve bunun üzerine Binbaşı Enver Bey bazı zabitlerle beraber demiyol boyundaki askerleri ayaklandırmak üzere Selâniği terketmişti. Gezdiği yerlerde büyük bir şevkle kabul olunmsı Enver Beye büyük bir şöhret ve muvaffakıyet temin eyledi. Bu inkişafı haber alan cemiyet 23 temmuzda sabaha doğru cemiyete mensup birkaç yüz kişi ile Selânik hükûmet konağını işgale muvaffak oldu; hemen ayni zamanda Manastır ve Selânikte kanunu esasînin mer'iyeti ilân edildi. Abdülhamide gelince 22 temmuzda Ferit Paşanın, meşrutiyetin iadesinden başka çare kalmadığı hakkındaki vesayasına binaen, yerine şiddetle hareket taraftarı olan Sait Paşayı sadarete davet etti. Lâkin Selânik ve Manastırdaki emrivakiin haber alınması üzerine son tereddeütler zail oldu. 24 temmuz 1908 sabahı gazeteler resmî bir tebliğ ile "kanunu esasîye tevfikan meclisi umumînin içtimaa daveti için irade sadır olduğunu„ ilân ediyordu. Bilâhare bir kanun ile millî bir bayram olarak kabul edilen 24 temmuz devlet için yeni bir devir açmış oldu.

Meşrutiyetin ilk günleri. Halk, ilk günü, kanunu esasînin iadei mer'iyeti haberini şüphe ile karşılamıştı. Lâkin ertesi gün gazeteler her türlü sansörü bertaraf ederek intişar edince halk ta seviçten çılgın bir hale geldi. Bir taraftan meşrutiyeti tebcil için tezahüratta bulunuluyor, diğer taraftan hafiyeler, eski rical araştırılıyor, tahkir ve tezlil ediliyordu. Bununla beraber saray, etrafında muhafız alayları bulunduğu halde, tamamen eski vaziyetini muhafaza ediyordu. Sait Paşa da Abdülhamidin eski idareyi iadesine yardım edecek tarzda haraket etmekte beis görmedi; kanunu esasîye göre sadrazamın, kabineyi teşkil edecek nazırların listesini padişahın tasdikine arzetmesi lâzımken ordu ve donanma üzerindeki nüfuzunu muhafaza edebilmesi için harbiye ve bahriye nazırlarının doğrudan doğruya Abdülhamit tarafından nasbını iltizam etti. Lâkin arkadaşları buna muvafakat etmiyerek birer birer istifa edince o da çekilmeğe mecbur oldu, kabinenin teşkili Kâmil Paşaya tevdi edildi (5 agustos).

Kâmil Paşanın sadareti. Şöhret sahibi bazı zevatı ihtiva etmesine rağmen Kâmil Paşa kabinesi daha ilk günlerden itibaren tenkit olunmağa başlamıştı. Meclisi meb'usan intihabatı henüz yapılamamış, inkılâp zamanlarına mahsus taşkınlıklar sükûnet bulmamıştı. Matbuat mutlak bir serbestî dahilinde dahilî, haricî her nevi mesaile dair neşriyatta bulunuyor, tenkit için hudut tanımıyordu. Kâmil Paşayı tecrübeli ve ihtiyatlı bir devlet adamı telâkki edenler çoktu. Lâkin uzun müddet devam eden İzmir Valiliği esnasında oğlû Sait Paşanın eşkıya ile

teşriki mesai ederecesine suiistimalâtına mânî olamadığı da söyleniyor ve şimdi de oğlunun nüfuzu altında bulunduğu ilâve ediliyordu. Kabine beyannamesinde çok vadettiği halde bir şey yapamaması hücumların artmasına sebep oluyordu. Hakikatte, hükûmette bir nevi ikilik te mevcuttu. İttihat ve Terakki Cemiyeti her şeye müdahale ediyor, memurlara tebligat yapıyor, matbuata emirler veriyor dinlemiyenleri hain ddeyliyordu. Cemiyet, hükûmeti tamamen eline almiyor ve fakat müdahaleden de vazgeçmiyordu.

Dahilî vaziyet böyle iken ehemmiyetli haricî gailelerin zuhûru gecikmedi: filvaki 5 teşrinievvelde bir taraftan Bulgaristan, istiklâlini ilân etti; diğer taraftan Avusturya - Macaristan da Bosna - Herseği ilhak eyledi. Üç gün sonra da Girit, Yunaistana iltihakını ilân ediyordu.

Devri sabıkın mirası olan bu mes'elelerin Devleti Osmaniye lehinde halli kolay değildi. İhtiyatla hareket ederek o sırada mes'ele çıkarmaktan içtinap eylemek ve zaman kazanmak daha hayırlı olabilirdi. Halbuki gazeteler Makedonyadaki ecnebi murakabesinin kaldırılabilmesinden cesaret alarak Bosna-Hersek ve Giritten, hatta Mısır, Kıbrıs ve Tunustan da bahsetmek ihtiyatsızlığında bulundular. Diğer taraftan hariciye nazırının süfera heyetine verdiği resmî ziyafete Bulgaristan maslahatgüzarı davet olunmadı. Çünki Bulgaristanın osmanlı hakimiyeti altında bir prenslik olduğu nazara alınmış, maslahatgüzarda bir osmanlı memuru sayılmak istenmişti. Halbuki Bulgaristan derhal maslahatgüzarını geri çağırdı. Şark şimendiferleri memurları ve amelesinin umumî grevi, meseleyi daha hâd bir şekle soktu. Bulgarlar bundan istifade ile ve emniyeti askeriyeyi temin bahanesile Şarkî Rumeli dahilindeki demiryoluna vazıyet ederek işletmeğe başladılar ve grev bittiği zaman da iade etmediler; bilâkis hattı kumpanyadan satınalmak teklifinde bulundular. Lâkin Babıali muhalefet etti. Bu vaziyetten kurtulmak için Bulgaristan daha evvel kararlaştırdığı istiklâlini, Avusturyanın da muvafakatini alarak Devleti Osmaniyeye tebliğ ve ilân eyledi, Prens Ferdinant çar unvanını aldı. Ferdinant, istiklâle İngiltere ve Rusyanın muhalefeti ihtimalini düşünerek padişaha pek mülayim bir lisanla müracaat etmişti. Kâmil Paşa, Hayretini ve Berlin Muahedesi dolayısile mes'elenin beynelmilel mahiyeti bulunduğunu bildirmekle beraber devletlere mes'elenin tetkiki için bir konferans aktini teklif eyledi.

Bosna - Herseğin ilhakı, daha evvel tahmin edilmiş bulunduğu halde halkta daha büyük telâşı mucip oldu. Çünki Avusturya daha ehemmiyetli bir devletti. Gerçi Avusturya 1879 da Türkiye ile aktetmiş olduğu bir mukavele ile asker bulundurduğu Yenipazarı iade ediyorsa da yine Bosna - Hersekten vazgeçmek arzu edilmiyordu. İngiltere ile Rusyanın, bir de büyük bir Yogoslavya yapmak emeline karşı bu ilhakı müthiş bir darbe gibi gören Sırbistan ve Karadağın şiddetle muhalefeti tahmin olunuyordu. Bu sebeple Avusturya protesto edilmekle beraber Berlin Muahedesinin ihlâli öne sürülerek devletlerin müdahalesi talep olundu.

Giridin Yunanistana iltihakı ise ada ahalisi-

nin eseri idi. Yunanistan Hükûmeti bundan evvelki gibi bir harpten içtinap ettiği ve devletler tarafından da bazı vaitler aldığı için Yunanistan, ahalinin tahrikâtına rağmen, iltihakı açıktan açığa kabul için bir harekette bulunmadı.

İstanbulda idarei sabıkanın avdetini istiyenler bir fırsat zuhûru ümidile harbe taraftardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise bu tehlikeyi gördüğü için işi sulhen halli istemekte idi. Bir aralık Kâmil Paşanın redifleri silâh altına celbi zaten seferberliğini yapmiş olan Bulgaristan ile az kaldı harbe sebep olacaktı. Lâkin Fransanın dostane tavassutu ve komitenin tazyikı üzerine Bulgar Hükûmeti ile dostane bir itilâf için müzakerata başlandı. Maamafih birkaç gün sonra İngilterenin ilhamı ile hareket eden Kâmil Paşa müzakeratın inkıtaına sebebiyet verdi. İngiltere tahaddüs eden mes'elelerin Berlin Muahedesine taallûku itibarile beynelmilel bir konferansta hallini istiyordu. Sırbistan ve Karadağı iltizam etmek ve Avusturyanın daha ziyade cenuba inememesi için manialar ihdas eylemek arzu eden Rusya da İngilterenin noktai nazarına iştirak, iki devletin hariciye nazırları toplanacak konferansın programını tesbit etti. Bu programda Sırbistan ve Karadağa tavizat verilmesi esası da mevcut olduğu için Devleti Osmaniyenin konferanstan daha zararlı çıkması ihtimali başgösteriyordu. Bu sebeple İttihat ve Terakki doğrudan doğruya itilâflar aktinde musir kaldı. Nihayet Fransanın tesirile diğer devletler de bu nevi müzakerata rıza gösterdiler. Bulgarlarla tekrar müzakerat başladı.

Meclisin açılması siyasî mücadelât. Bir

taraftan da meb'us intihabatı ile uğraşılıyordu. İntihabatın iki dereceli olmasından ve bir de İntihap Kanununun intihap daireleri hakkındaki maddelerinden mahirane istifade eden ve Ermeniler ve Bulgarla anlaşan ittihat ve terakki, mühim bir ekseriyet teminine muvaffak oldu. Yalnız Rumlar intihabatın tarzı icrasından şikâyet ediyorlardı. Maamafih bu şikâyetler az çok nazarı itibare alınarak zahiren olsun muhasamaya meydan verilmedi.

17 kânunuevvel perşembe günü Abdülhamit büyük merasimle Ayasofyadaki Adliye-Nezareti binasına gelerek meclisi küşat etti. Derin bir sükût içinde nutku iftitahî okundu. Gerek meb'usların gerek halkın yalnız (yaşasın hürriyet. yaşasın meşrutiyet) diye bağırması mutlakıyetin sukutunu ilân etmekte idi.

İlk günlerden itibaren meclisi meb'usanda iki grupun mevcudiyeti anlaşılmıştı: biri İttihat ve terakki Cemiyetine mensup meb'uslar, diğeri muhalifler. İttihat ve terakkinin gayesi muhtelif milliyetler ve unsurlardan müttehit bir osmanlı vatanı vücüde getirmekti. Bunun için şiddetli bir merkeziyet tatbikını iltizam ediyor, Hıristiyan cemaatlerinin imtiyazlarını ilga ederek mütecanis ve lâik bir hükûmet yapmak istiyordu. Lâkin bu maksatlara vâsıl olmağa ne diğer anasırın emel ve haleti ruhiyeleri ve ne de ittihat ve terakkinin kuvvet ve tecanüsü müsaitti. Filvaki ittihat ve terakki namı altında toplananlar arasında cezrî bir teceddüde, lâik bir siyasete taraftar olanlar bulunduğu gibi muhafazakârlar, mutaassıplar dinî siyaset taraftarları da vardı.

Buna mukabil muhalifler de mütecanis değildi. İçlerinde memleketin selâmetini, anasırın gayrimümkün addettikleri tevhidinde değil, menfaat iştirakine müstenit itilâfında bulanlar ve bunun için ademi merkeziyetin lüzumuna kani olanlar vardı. Lâkin kısmı azamı ademi merkeziyeti muhtariyete doğru bir adım telâkki eden Arnavut, Arap, Rum, Ermeni gibi Türkün gayri anasırdan mürekepti. Matbuattaki münakaşalar da gittikçe alevleniyor, İttihat ve terakkinin, muhalifleri birer tarzda hiyanetle ittihat eden neşriyatı - matbuatın mutlak serbestîsi içinde - şahsiyat ile karışarak emsalsiz millî ihtiraslar ve şahsî garezler mücadelesi tevlit ediyordu. Meclisteki muhaliflerin bir kısmı (ahrar) namı ile bir fırka teşkil ettiler. Lâkin Rumlarla anlaşmağa çalışmaları onları efkârı umumiyede lekelemek için İttihat ve terakki matbuatına fırsat vermiş oldu.

Kâmil Paşaya gelince, İttihat ve terakkinin gittikçe artan müdahalelerine karşı kanunu esasî maddelerinden bazılarına istinaden vaziyet almak, filiyatta vâsi bir parlımanterizme doğru giden hükûmet makinesi - kanunu esasînin bazı kayitlerinden ve müphemiyetlerinden istifade ederek mahdut bir meşrutiyet halinde tutmak, ipin ucunu kaçırmamak istedi. Fakat İttihat ve terakki kuvvetlenmiş, iş işten geçmişti. Kâmil Paşanın harbiye ve bahriye nazırlarını azil ile yerlerine başkalarını kabinesine alması bir darbe telâkki edildi; İstizaha davet olundu. Sadrazam izahatını tehir etmek istedi, fakat mazul nazırların Kâmil Paşayı ittiham eden protestosu meclisin heyecanını mucip oldu.

Buna meclisin, meşrutiyetin nigehbanı olmak üzere Rumeliden getirilen avcı taburları tarafından ihata edilmesi ve muhaliflerin tehdide uğraması inzımam etti. Büyük bir ekseriyetle kabineye ademi itimat beyan edildi (13 şubat 1909). Vâsi bir parlımantarizme gitmemek için vaki olan son mukavemet kırılmış oldu. Ertesi günü Hüseyin Hilmi Paşa, kabineyi teşkile memur oluyordu.

Parlımantarizm - Avusturya ve Rusya ile imzalanan protokoller. Yeni kabine, programında parlâmentonun hakimiyeti ve vükelânın meclise karşı mes'uliyetini kabul ediyordu. Artık 1876 Kanunu Esasîsine göre değil, parlımantarizm esasları dairesinde tadil edilen ve komitenin tasvibine iktıran eden muaddel Kanunu Esasî projesine tevfikan bir hükûmet teşkil edilmiş oluyordu.

Avusturya ile de cereyan eden müzakerat bitmiş, yalnız protokolun imzası kalmıştı. Nihayet Hüseyin Hilmi Paşa ve Noradonkyan Efendi ile Avusturya namına Marki Pallâviçini arasında imzada emrivaki oldu (26 şubat 1909). Bu protokola nazaran Avusturya, Yenipazar sancağını iade, Devleti Osmaniye de Bosna-Hersek'in ilhakını kabul ediyordu. Bu vilâyetlerde yaşıyan müslümanlar diğer mezahip erbabı gibi ibadet serbestîsine, her türlü medenî ve siyasî hukuka malik olacaklardı. Halifenin ismi hutpede okunacak, evkafa riayet olunacak, reisülulemanın beratını şeyhülislâm gönderecekti. Devleti Osmaniyeye, Bosna ve Hersekteki muhtelif emvali gayrimenkulesine mukabil, iki buçuk milyon türk lirası tediye ediliyordu. Ni-

hayet tatbikı diğer devletlerin muvafakatine muallâk olmak üzere Avusturya, gümrük resminin yüzde on birden on beşe çıkarılmasına, petrol, sigarakâğıdı, kibrit, ispirto ve oyun kâğıdı inhisarları ihdas edilmesine, istihlâk resmi alınmasına, Türkiyedeki Avusturya postalarının kapatılmasına muvafakat ediyor, kapitülâsyonların ref'ine diğer devletlerin de muvafakatini istihsal için muavenet vadeyliyordu.

Pek az sonra Bulgaristan istiklâli mes'elesi de hallolundu. Bulgar murahhası her nevi tazminat için 82 milyon frank teklif ediyor, halbuki Babıali 140 milyon istiyordu. Nihayet Bulgaristan üzerindeki eski nüfuzunu iade maksadile Rusya tavassut ederek Devleti Osmaniyenin Rusyaya tazminatı harbiye borcundan mahsup yapılması teklifinde bulunmuş, fakat Kâmil Paşanın mukabil bir teklifi mes'eleyi uzatmıştı. Hariciye Nezaretine getirilen Londra Sefiri Rifat Paşa, Hüseyin Hilmi Paşanın iş'arı üzerine Petresburga giderek Rusya ile anlaştı, bir protokol imza etti. Buna nazaran Rusya, Devleti Osmaniyenin borcundan kırk taksit senevî tenzil edecek, Babıali de bu taksitleri, sermayeye tahvil suretile, karşılık göstererek yüz yirmi beş milyon frank istıkraz eyliyecek ve bu mebaliğ, Şarkî Rumeli vergisine Bulgar arazisindeki şark demiryollarına ve emlâki miriyeye mukabil tazminat olacaktı. Babıali bundan başka Bulgaristan istiklâline muhalefet etmiyecek, Bulgaristandan başka vergi, düyunu umumiye hissesi istemiyecekti.

Bulgar Hükûmeti ile bu esaslar dahilinde aktedilen kat'î ve teferruatlı itilâf daha sonra imza edilmiştir.

13 Nisan — 31 Mart vak'ası. Meclis dahilinde ve haricinde ittihat ve terakki ile muhalifleri arasında şiddetle devam eden mücadele her iki tarafın gözlerine öyle bir hiddet ve garaz perdesi germişti ki meşrutiyeti tehdit eden hakikî tehlikeyi göremiyorlardı. Abdülhamit zahiren yeni şekli hükûmete teslimiyet göstermiş, etrafındaki hafiyeler dağılmıştı. Hakikatte gerek Abdülhamit, gerek eski idarenin nimetini görmüş olanlar, gayrimemnun olarak, eski günlerin avdeti fırsatına muntazır bulunuyorlar, zamana göre hareket etmeği menfaatlerine muvafık bulan bazıları da herkesten ziyade hürriyetperverlik davasında bulunuyorlardı. Diğer taraftan her türlü yeniliklerden müteneffir olan mürteci, mutaassıp ve muhafazakârlar da kuvvetli bir kütle teşkil ediyorlardı. Bunlardan bazıları İttihat ve Terakki Cemiyetine karışarak meb'us bile olmuşlardı. Ekseriyetini kaybetmemek için cemiyet bunlara mümaşat göstermek lüzumunu hissediyordu. Bu suretle bir kısım muhafazakârlar, cemiyeti seri ve kat'î adımlar atmaktan, içinde bulunarak, menederken diğer bazıları da şeriat, ahlâk namına mücadele meydanına atılmaktan çekinmemişlerdi. Bunlar haricinde ne olursa olsun iktıdar mevkiine geçmek hırsile yananlar vardı. Bunların kâffesi ittihat ve terakkiye husumette birleşiyor, fakat memleket bir kere anarşiye düştükten sonra bundan en çok mürtecilerin istifade edeceğini düşünmüyorlardı. Kalem mübarezesinde en çok ileri giden gazeteler ittihatçılar tarafında (Şûrayı Ümmet) , (Siperisaika) ile (Tanin) ve muhalifler tarafında (Serbestî), (Mizan) ve (Volkan) idi. Vol-

kan Şeyh Derviş Vahdetî isminde biri tarafından neşrediliyordu.

Nisanın sekizinde (Serbestî) nin Başmuharriri Hasan Fehmi Beyin geceleyin köprü üzerinde katlolunması büyük heyecana sebep oldu. Muhalifler bu cinayeti ittihatçılara atfediyorlardı.

Ordu, meşrutiyet davasına hakikaten kazanılmış olsaydı bu gürültüler belki de büyük vakayie müncer olmıyacaktı. İttihat ve terekki Makedonyadan kendisine tamamen sadık zannettiği dört avcı taburunu İstanbula getirmekle kâfi bir emniyet istihsal ettiği zehabında idi. Halbuki ordunun diğer aksamı ihmal edilmişti. Zabitlerinin birçoğu alaylı idi. Genç zabitler de tecrübesizlikle efradın ruhuna nüfuz edilmemişlerdi. Mürteci softalar ise askere istinat lüzumunu hissederek asker arasında telkinatta bulunmaktan hali değillerdi. İttihat ve terakkinin beceriksizlikleri, kulüplerin herşeye müdahalesi, ittihatçı olmıyan herkesin adeta hain addedilmesi gibi taşkınlıklar da umumî bir hoşnutsuzluk havası hâsıl etmiş, herkesi tesiri altında bulunduruyordu. Nihayet, heyecanın ve umumî memnuniyetsizliğin pek ziyade artmış bulunduğu 13 nisan 1909 gecesinde sabaha doğru en çok güvenilen avcı taburları Abdülhamit adamlarının dağıttığı paralarla elde edilmiş olduklarını zannettirecek surette, birdenbire isyan ettiler, yaylım ateşleri savurarak Ayasofya meydanında toplandılar. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin tereddüdü diğer askerin de iltihakına meydan verdi. Aralarına softalar karışmış olduğu halde askerler (şeriat isteriz) diye bağırıyorlar, rasgeldikleri mektepli zabit-

leri öldürüyorlardı. Meclis önünde toplanan zabitsiz askerler, başları olan çavuşları vasıtasile şeriatin tatbikını, Meb'usan Reisi Ahmet Rıza Bey ile sadrazamın azlini, cemiyet erkânından bazılarının kendilerine teslim edilmesini istediler; Ayasofya meydanında Adliye Nazırı Nazım Paşa ile Tanin Başmuharriri Hüseyin Cahit Bey zannile Lâzkıye Meb'usu Emir Aslanı öldürdüler. Beşiktaş önünde bulunan Asarıtevfik zırhlısının Süvarisi Ali Kabulî Bey, irtica hâdisesi karşısında Yıldız Sarayının topa tutulmasını emrettiği iddiasile efrat tarafından sürüklenerek Yıldıza götürüldü. Abdülhamidin gözü önünde parçalandı. İttihatçı gazetelerden Şûrayı Ümmet, Tanin idarehaneleri yağma edildi. Cemiyet erkânı ya kaçtı veya gizlendi, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etti; Ahmet Rıza Bey riyasetten çekildi. İstanbul hakikî bir anarşi içinde idi.

Ancak ertesi gün Tevfik Paşa kabineyi teşkile memur oldu. Kıyamın ikinci günü bazı meb'uslar toplandı, fakat ekseriyet olmadı. Lâkin vaki olan davet üzerine ertesi gün toplanan mab'uslar da celâdet gösteremediler. Asileri okşar şekilde bir beyanname neşrettiler.

Hareket Ordusu. Asilerin telgrafhaneleri işgal etmesine rağmen İstanbuldaki isyan vilâyetlerde duyulmuştu. Bilhassa Selânikte haber alınınca büyük bir heyecan hâsıl oldu. Orada bulunan İttihat ve Terakki merkezi derhal İstanbul üzerine bir hareketi askeriye icrasını kararlaştırdı. Zaten asilerin İstanbulda en çok mektepli zabitleri takip etmesini genç zabitleri tabiî bir tahaffuz hissi ile galeyana getirmişti.

Vakit geçirilmedi, 15 nisanda ilk askerî tren hareket ettirildi. Lâkin Edirnenin alacağı vaziyet çok mühimdi. Onun muhalefeti herşeyi altüst edebilirdi. Bunun için İkinci Ordu Kumandanlığına müracaat edildi. İstanbul üzerine yapılacak harekete oraca da iştirak olundu. Çatalcada tahaşşüde başlıyan ve Hareket Ordusu namını alan Rumeli kıtaatı kuvvetlendiği sırada İstanbul hükûmetinde tam bir hareketsizlik mevcuttu. Yalnız meşrutiyetin tecavüze uğramadığı iddia ediliyor, bu harekâta lüzumsuz nazarile bakılıyordu. Bu iddiaya Meclisi Meb'usan bile iştirak etmekte idi. Çatalca istihkâmatını işgaleden Hareket Ordusu Ayastafanosa kadar ilerledi. 20 nisanda burada on beş bin kişi ile altmış top toplanmıştı. Nihayet donanma da iltihak etti. Hareketin blöften ibaret olmadığı anlaşılınca meb'uslar, müteakıben âyan Ayastafanosa geldiler, içtima ederek İstanbulda tehdit altında ittihaz eyledikleri mukarreratın hükümsüz olduğunu ilân ile beraber Rumeli Ordusunun harekâtını tasvip, başkumandanlığa Mahmut Şevket Paşayı tayin eylediler.

İstanbulda türlü dedikodularla beslenen bir korku ve telâş mevcuttu. Abdülhamit ise müdafaa imkânı olduğu halde cereyan eden hâdisat ile hiç alâkadar değilmiş gibi davranıyor, masum ve kendisine birşey yapılmıyacağından eminmiş gibi hareketsiz duruyordu. 23 nisan Mahmut Şevket Paşa, Erkânı Harbiye Reisi Kolağası Mustafa Kemal Beyin kaleminden çıkmış bir beyanname neşrederek Hareket Ordusunun sultanın hal'i için değil, asayişi iade için geldiğini ilân etti. 24 nisan sabahı Hareket

Ordusu İstanbula girdi. Bazı musademelerden sonra kışlalardaki askerler teslim olmağa başladılar. Nihayet Yıldız da muhasara edildi, teslim müzakeratına başlandı. Herkes Abdülhamidin hal'ini istiyordu.

Abdülhamidin hal'i. 26 nisanda meclis, Ayasofyadaki parlâmento binasında toplandı. Ve Abdülhamidin hal'i müzakere edilmeğe başlandı. Lâkin Yıldız henüz teslim olmamıştı. Bunun için karar verilmesi ertesi güne bırakıldı. 27 nisan fevkalâde içtimaında hali hakkındaki fetva okunarak kabul edildi; Abdülhamidin biraderi Reşat Efendinin (Beşinci Mehmet) namile iclâsı kararlaştırıldı. Her iki kararın tebliği için ayrı iki heyet intihap olundu. Mahlû padişah 28 nisanda Selâniğe sevkedildi ve Alâtini köşkünde ikamete memur oldu.

İttihat ve terakkinin diktatörlüğü. İstanbulun işgalini müteakıp idarei örfiye ilân edilmiş, vak'ada methali olanlar muhakeme ve idam olunmuştu. Artık vaziyeti kurtaran ittihat ve terakkinin doğrudan doğruya iş başına geçmesi bekleniyordu. Halbuki vak'anın zuhûruna mâni olamıyan Hüseyin Hilmi Paşa tekrar sadarete getirildi. Şukadar ki bu dafa İttihat ve Terakki Komitesi herşeye müdahale ediyordu. Bittabi biraz sonra cemiyet ile Babıali arasında için için mücadele başladı. Gerçi muhaliflerin ve matbuatın İttihat ve Terakki Cemiyetini gayrimes'ul bir vaziyette hükûmete müdahale ile ittiham etmesi üzerine cemiyet meclisi meb'usandaki azasından mürekkep siyasî bir fırka teşkil etmiş ve cemiyet kulüplerinin artık siyaset ile iştigal

etmiyerek maarife ve umuru içtimaıyeye hasrı mesai edeceğini ilân eylemiş ise de hakikatte cemiyet merkezi umumîsi yine gizli bir diktatör halinde kalmıştı. Meclisteki fırka, merkezi umuminin emrile hareket etmekte idi. Merkezi umumînin hükûmeti kontrol etmesine mukabil, Selânik şubesi üçüncü ordunun sadık kalmasına ihtimam ediyor, Manastır şubesi de yunanistan ve arnavutluk işlerine nezaret eyliyordu.

İttihat ve Terakki Fırkası kendisine muhalif olması ihtimali olan memurin ve zabitanı bertaraf etmek için devairi devlette tensikat icrası ve zabitler arasında da rütbelerin tasfiye edilmesi kararlarını verdi. Bu kararların tatbikatı şikâyatı ve memnuniyetsizliği mucip oldu. Nihayet teakup eden müdahalât, ve Diclede işleyen Linç kumpanyası imtiyazı dolayısile zuhûr eden ihtilâf Hüseyin Hilmi Paşanın çekilmesine sebep oldu.

Roma sefaretinden sadarete çağrılan Hakkı Paşa, kabineyi teşkil için mevcut gayritabiî vaziyeti ıslaha medar olacak bazı şerait dermeyan etti. Bilhassa idarei örfiyeyi kaldırmak istiyordu.

İttihat ve terakkinin kabul etmemesi üzerine hiç olmazsa harbiye nezaretini, idarei askeriyenin başında bulunan, Mahmut Şevket Paşaya tevdii suretile bir ikiliğe mâni olmağı düşündü. Bundan başka kabinesine cemiyetin bazı mühim erkânını aldı. Lâkin müşkülât tevali etti; âyan ve meb'usan meclisleri arasında ihtilâf zuhûr etti, Bu ihtilâf muhalifleri kuvvetlendirdi. Bir taraftan da ordunun ıslahı lâzımdı. Bütçe açığı ise mühim bir yekûna baliğ oluyordu.

İstikraza karar verildi. Fransa bankalarile anlaşmak kabil olmayınca Alman ve Avusturya bankalarından yedi milyon lira istikraz olundu. Gerek kabinenin muhtelif azası, gerek cemiyet ile kabine arasında ihtilâf eksik olmuyordu. Diğer taraftan Arnavutlukta da isyan çıktı. Saray idaresinin sukutu üzerine menfaatleri muhtel olmuş Arnavutlar mevcut olduğu gibi taassupları veya imtiyazlarının tehlikeye düşmüş bulunması dolayısile gayrimemnun kabile reisleri de vardı. Hükûmeti merkeziyenin, nüfuzunu muhafazaya çalışarak şiddet göstermesi de ayrıca isyana müessir oldu. Arnavutluk mes'elesile beraber Arap mes'elesi de zuhûr ediyordu: Yemende isyan var dı; Suriyede de Araplık hissiyatı inkişaf halinde idi.

İttihat ve terakkinin müfrit ve mutedilleri arasında da gerek hükûmetin salâhiyet ve serbestisi mes'elesinde gerek mesaili sairede noktai nazar ihtilâfı vardı. Fırka iki hizbe inkısam etti. Hakkı Paşa Kabinesi sallanmakta iken İtalya harbi zuhûr eyledi.

İtalyan ve Balkan muharebeleri ile neticeleri

İtalya harbi. Avrupa devletleri içinde İtalya, bir müstemleke siyaseti takip etmekte nisbeten geç kalmış, en son taksim edilen Afrika kıt'asından az hisse alabilmişti. Bilhassa Habeşistana nüfuz için sarfettiği mesainin akim kalması üzerine gözünü şimalî Afrikaya, Devleti

Osmaniye hakimiyetinde bulunan araziye dikmişti. Fransızlar Tunusu, İngilizler de Mısırı işgal edince kendileri de hiç olmazsa Trablusgarbi ele geçirmeği istediler. Muhtelif fırsatlarla bu hususta diğer devletlerin de muvafakatlerini istihsal etmişlerdi. Bu defa Devleti Osmaniyenin dahilî gaileler arasında yuvarlanması İtalyaya fırsat göründü ve bir bayram günü İtalya, hiç beklenilmiyen bir nota gönderdi. Nota, İtalyanın Trablusgarp ve Bingazideki nüfuzunun tefevvukunu Hükûmeti Osmaniyenin tasdik etmesi talebine dairdi.

Dört gün sonra, 25 Nisanda, İtalya maslahatgüzarı bir de oltimatom verdi. Bunda da Osmanlı askerinin Trablusgarp ve Bingaziyi tahliyesi, İtalyan zabitleri kumandasında bir Jandarma teşkili, gümrüklerin İtalyan memurlarına teslimi Trablus valilerinin tayini için İtalyanın muvafakatinin istihsali, iktısadî imtiyazlar verilmesi isteniyor ve cevap için yirmi dört saat mühlet veriliyordu. Aksi takdirde Trablusgarp ve Bingazi arazisi İtalya askeri tarafından işgal olunacaktı.

Babıalinin cevabı yalnız iktısadî imtiyazat için müzakereyi kabul fakat diğer nokatı reddediyordu. İtalyanın ilânı harbi gecikmedi. Hakkı Paşa da çekilerek Sadarete Sait Paşa geldi.

İtalyanlar, daha oltimatomları tebliğ olunmadan Traplusgarbın muhtelif noktalarına asker çıkardıkları gibi Prevezede bulunan iki torpidomuzdan birini zabıt diğerini garkettiler.

Buna mukabil Devleti Osmaniye donanmasının kuvveti Trablusa, asker sevkine bile müsait değildi. Lâkin içlerinde Kolağası Mustafa Kemal Bey de olduğu halde birçok zabitlerimiz tebdili kıyafet ederek ya Mısır ya Tunus tarikıyle Trablusa gitmeğe ve oradaki küçük kuvvetin başına geçmek ve yerli Araplar, Sünusi tarikatı teşkilâtı ile birleşmek suretile ancak sahilde yerleşebilen İtalyanlar için çok müz'iç bir müdafaa harbi yapmağa başladılar. Bu şerait dahilinde harp çok uzayabilirdi. Bunun üzerine İtalyanlar hafif bir filo ile Çanakkaleden geçmek üzere bir baskın yaptılar; teşebbüs akim kaldı. İtalya donanması Beruttaki eski bir Osmanlı krovetini batırdığı gibi Çanakkale istihkâmatını bombardıman etti.Nihayet Limni adasına ve Rodosa asker çıkardılar. Fakat hiçbiri balkanlarda Devleti Osmaniye aleyhinde bir ittifak hazırlandığı haberleri kadar müessir olmadı.

Bu sırada meclisi meb'usan müsmir bir faaliyet gösteremiyordu. Sait Paşazaten Parlâmantarizme taraftar değildi. Bundan maada İtalya ile sulh edebilmek için kuvvetli bir hükûmete ihtiyaç görüyordu. Bunun için âyanın muvafakatini istihsale lüzum kalmaksızın padişaha meclisi feshetmek hakkını verebilecek bir şekilde kanunu esasînin tadili teklifinde bulundu. Reddedilmesi üzerine meclisi feshetti. Balkan harbi tahakkuk ettiği için İtalya ile de İsviçrede nimresmî sulh müzakeratına girişildi. Ancak Balkan harbi başladıktan sonradır ki Lozan civarında Oşi kasabasında musalâha aktolunabildi (1912 teşrinievel). Osmanlı askerinin Trablusgarp ve Bingaziyi tahliyesine mukabil İtalya, Osmanlı hakimiyetinde bulunduğunu tasdik eylediği Rodosu ve civarındaki küçük adaları (on iki adayı iade eyliyecek, padişah tarafından

filî ve idarî bir mevkii olmamak üzere Trablusa bir Naibüssultan tayin edilebilecekti. Bu suretle İtalya Trablusun ilhakında serbest kalıyordu, demektir. On iki ada iade edildiği takdirde Yunanlılar tarafından işgal edilmeleri muhakkak görüldüğü için İtalyanın elinde emanet olarak kalması hususunda da İtalya ile itilâf edildi.

Arnavutluk hadisatı. Yeni Meclisi Meb'usan için usulen icra edilen intihabatta İttihat ve terakki tekrar ekseriyeti temin için büyük bir faaliyet sarfediyor, meşru gayrimeşru her türlü vesaite müracaat ederek bu gayeyi istihsale çalışıyordu. İttihat ve terakki, gayesine vâsıl olmakla beraber muhalifler de eskisine nisbetle daha çok mevki kazanmışlardı. Bundan başka intihabattan mütevellit şikâyetler bu defa daha ziyade ehemmiyet peyda ediyordu. Evvelki mecliste bulunan milliyetçi Arnavut Meb'uslarından bu defa kazanamayanlar, bundan evvelki Arnavutluk hadisatı münasebetile hâsıl olan memnuniyetsizlikten de istifade ettiler, isyan bayrağı açtılar. Meclisin feshile yeni intihabat icrasını silâh ile tehdit ederek istediler. Muhafazakâr ve mutaassıp, eski idareye merbut olanlar ile milliyetçiler bu defa birleşmiş olduğu için işin vehameti artıyordu.

Balkanlıların ittifakı. Sait Paşanın istifası üzerine teşekkül eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi işlere vazıyet ettiği zaman Arnavutluk vilâyetleri anarşi içinde çalkanıyor, Balkanlılar da eski rekabetleri unutarak müşterek düşman addetikleri Türklere karşı anlaşmakta hayli ilerlemiş bulunuyorlardı. Bu hususta Rusyanın rolü pek mühim olmuştu. Filvaki Rusyanın nüfuzu ile ilk evvel Sırbistan ile Bulgaristan arasında (mart 1912), bir az sonra da Bulgaristan ile Yunanistan arasında (mayıs) birer ittifak muahedesi aktedildi. Nihayet Karadağ da iltihak etti. Halbuki Babıali, ne vaktinde bu ittifak müzakeratından haberdar olabilmiş ve ne de haber aldıktan sonra vaziyetin vehametini kâfi derecede takdir edebilmişti. Yalnız bir aralık Edirnede manevra vesilesile tahşidatı askeriye yapıldı. Avusturya, Rusyanın Balkanlarda artan nüfuzuna karşı faal bir vaziyet alarak Makedonyada ademi merkeziyet esasına müstenit ıslahat yapılması teklifinde bulundu. Nihayet, dört Balkan devleti 13 teşrinievelde bir nota tevdi ederek Berlin Muahedesinin 23 üncü maddesi ile tayin olunan ıslahatın icrasını ve Devleti Osmaniyenin, hüsnü niyetine delil olmak üzere seferberliğe nihayet vermesini talep ettiler. Babıali bu notaya cevap bile vermek istemedi. Yalnız Yunanistanla anlaşmak teşebbüsünde bulunduğu söylendi. Babıali indelicap Balkanlıların mağlûp edilmesi için kuvvetinin kâfi olduğuna kanidi. İstanbulda harbe taraftar olanlar da eksik değildi. Öyle iken ordunun bir kısmı terhis edilmek hatası irtikâp olundu. Halbuki birkaç gün sonra Karadağ ilânı harbetti. Buna mukabil Babıali de Bulgaristan ve Sırbistanla münasebatını kesti. Kendisile anlaşmak mümkün olacağı zannolunan Yunanistan da çok geçmeden müttefiklerine iltihak eyledi.

Balkan muharebesi. Dört düşman devletle gayet geniş bir hudut üzerinde harbedilecekti. Biri Bulgaristana karşı olmak üzere Apdullah Paşa kumandasında Şark Ordusu, diğeri Sırbis-

tan Karadağ ve Yunanistan ile mücadele etmek üzere Ali Riza Paşa kumandasında Garp Ordusu namile iki ordu vücude getirildi. Lâkin tahşidat süratle vukua gelmedi. Kâğıt üzerinde kuvvetlerimiz faik gürünürken seferberliğin uzun zamana muhtaç olması, evvelce yapılan terhis dolayısile boşalan kadroları yeni efrat ile ikmal zarureti daha ilk günlerde vaziyetimizi müşkülleştiriyordu.

Çoktanberi hazırlanan Bulgaristan ise birkaç gün içinde iki yüz elli bin kişilik bir ordu tahşit etmiş ve 18 teşrinevelde tecavüze başlamıştı. Hudut civarında muvaffakıyetli bir muharebe yapmak kabil olmıyacağı anlaşılınca Şark ordusu Babaeski - Lüleburgaz hattına ricat etti. Fakat paniğe oğramış kıtaat ile burada yapılan harp aleyhimize netice verdi. Çatalca hattına çekilmek icab etti. Harbin daha ilk günlerinden itibaren İstanbul ile Garp ordusunun kara münakalâtı munkati olmuştu. Denizden de istifade mümkün değildi. Çünki Yunan donanması Osmanlı donanmasına faikti. Bu sebeple Garp ordusu en fena şerait dahilinde harbetti. İlk ehmemmiyetli muharebe Komanovada vukua geldi. Arnavut efradın harpten istinkâfı Garp ordusunun mağlûbiyetine sebep oldu.

Müttefikler için bundan sonra Makedonyayı istilâ etmek güç olmadı. Muhasara edilen Edirne, Yanya ve İşkodra kalelerinin parlak müdafaaları, Osmanlı donanmasının Yunan donanmasını Çanakkale boğazından def için yaptığı bahrî muharebenin akim kalmasından bir müddet sonra Hamidiye kruvazörünün Yunan donanmasına görünmeden boğazdan çıkması

ve Şıra adasını topa tutması gibi şurada burada gösterilen mevzii kahramanlıklar neticeyi değiştirmedi. Adalar da birer birer Yunanlılar tarafından işgal edildi.

Mütareke ve müzakeratı sulhiye. Bulgarlar süratle Çatalca hattı müstahkemine de yükkenmişler, İstanbul üzerine yürümek istemişlerdi. Lâkin yetişen takviye kıtaatı Çatalca hattında düşmanı tevkife muvaffak oldu. Diğer Osmanlı kıtaatı da Gelibolu berzahında tutuna bilmişti. Çekilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa yerine Kâmil Paşa sadarete geldi. Yunanistan müstesna diğer muharipler ile mütareke aktetildi: Tarafeyn orduları mevkilerini muhafaza edeceklerdi. Lâkin mahsur kalelere erzak gönderilmesi kabul ettirilememiş olduğu için mütareke aleyhimizde idi. Sulh müzakeratının Londrada olması kararlaştırıldı. Müttefikler Midye — İnoz hattının hudut olarak kabul edilmesini ve binaenaleyh bütün Rumeli ile Adaların terkini istiyorlardı. Türk murahhasları ancak Edirne vilâyetinin garbinde kalan araziyi terkedebileceklerini, Giridin mukadderatının devletler tarafından tayinini, Arnavutluğa muhtariyet verilmesini kabul ediyorlar, Edirne ile Adaların ise kat'iyyen bırakılamıyacağını söylüyorlardı. Avrupa devletleri harbin bidayetinde Balkan devletlerinin mağlûp olmasına kuvvetle ihtimal verdikleri için onları sıyanet etmiş olmak üzere, netice ne olursa olsun harpten evvelki (Statüko) nun değişmesine razı olamıyacaklarını tebliğ etmişlerdi. Halbuki şimdi (17 kânunusani 1913) te verdikleri müşterek nota ile Babıalinin Edirne ve Adalar mes'elesinde ısrar etmemesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine

bir şûrayı saltanat toplandı. Devletlerin teklifleri kabul edileceği sırada ittihat ve terakkı mensubini ansızın Babıaliyi bastılar. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa öldürüldü. Kâmil Paşa istifaya mecbur edildi. Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu. Notaya da ret cevabı verildi ve harp tekrar başladı. Bu defa da Çatalca hattının Bulgarlar tarafından zorlanması kabil olmadı ise de mahsur kaleler birer birer sukut etti. Vaziyeti harbiyemiz de bir salâh temin edilemiyeceği için Fransızların tavassutile ikinci bir mütareke aktedildi. Londra konferansında yeniden cereyan eden müzakereler üzerine mukaddematı sulhiye tesbit edildiği sıralarda Sadrazam Mahmut Şevket Paşa bir suikasta maruz kalarak sokakta öldürüldü. Kabine Sait Halim Paşa riyasetinde teşekkül etti.

Balkan devletleri arasında harp. Devleti Osmaniye ile henüz musalâha aktedilmeden Balkan devletleri ganimetin taksimi mes'elesinde ihtilâfa düştüler. Anlaşamadıkları cihetle Bulgarlar müttefiklerine hücum ettiler. Bu defa Romanya da Bulgarlar aleyhine harbe girdi. Bulgarlar mağlûp oldu. Midiye — İnoz hattını pek muzır gören Hükûmeti Osmaniye derhal Çatalca ve Bolayerdeki ordusuna ileri hareket emri verdi. Bulgarlar mukavemet etmek imkânını bulmaksızın çekildiler, Edirne istirdat edilmiş oldu.

İstanbul ve Atina muahedeleri. Bunun üzerine Bulgarlar musalâha için murahhaslarını İstanbula gönderdiler. Edirne, Kırkkilise ve Dimetoka bizde kalmak üzere Meriç nehrinin

hudut itibar edilmesi esası üzerine İstanbul muahedesi aktedildi (29 eylûl 1913). Yunanistan ile cereyan eden müzakerat daha ziyade uzadı ve nihayet Atinada da Girit adasını Yunanîlere terkeden bir muahede imza olundu. Anadolu sahiline karip adaların halli keyfiyeti Londra konferansında kararlaştığı veçhile, Avrupa devletlerine bırakılıyordu.

Sırbistan ve Karadağ ile hududumuz kalmadığı için bir musalâha akdinde istical olunmadı. Nihayet adalar hakkındaki devletlerin kararı anlaşıldı: Çanakkale boğazı haricindeki Bozca ve İmroz adaları ile cenup sahilimizde kara sulaları dahilinde bulunan Meis (Kastellorizo) adacığı hariç olduğu halde diğer adalar Yunanistana terkedilecekti. Osmanlı Hükûmeti bu kararı kabul etmedi. Maamafih adalar Yunan işgalinde idi. Yeni bir sureti tesviye bulunmadan umumî harp başladı.

İtalya ve Balkan harplerinin neticeleti. İtalya muharebesi ile idaresizlik, dahilî mücadelâtı siyasiye ve bir de Türkün gayri anasırın Osmanlı vatanına sadakatsizliği yüzünden kaybeylediğimiz Balkan harbi neticesinde Devleti Osmaniyenin hudutlarını vâsi mikyasta gerilemiş görüyoruz. Türklerin Afrikada filî bir alâkaları kalmadığı gibi Avrupada da, Şarkî Trakya müstesna bütün arazileri ellerinden çıkmış bulunuyor; artık Bulgar, Sırp, Ulah, Arnavut unsurları tamamen hududumuz haricinde kalıyor. Bu sebeplerle İtalya ve Balkan muharebelerini Osmanlı İmparatorluğunun garpte inhilâli addedebiliriz. Bundan sonra milliyet cereyanlarından tevellüt edebilecek

gaileler Asya topraklarına intikal etmiştir. Yunanlıların ve İtalyanların Anadolu sahillerine pek yakın adalarda yerleşmeleri bundan sonra Anadoluyu tehdit eden tehlikeleri işaret ediyordu. Beynelmilel siyaset sahasında bilhassa Balkan harbi bir zamandanberi şarka doğru ilerlemek siyasetini takip eden Avusturya—Macaristan ve Almanya için bir hezimet idi. Balkanlarda Rus ve İngiliz nüfuzu tefevvuk etmiş oluyordu.

Harbi umumî ve harbi umumîde Türkiye

1914—1918

Harbi umumînin sebepleri. İngilterenin bilhassa on dokuzuncu asırdaki siyasî ve iktısadî inkişafı sayesinde bütün milletlere karşı büyük bir tefevvuk ihraz eylediği evvelce görülmüştü. Lâkin Almanya da asrın ikinci nısfında ittihadını temin ettikten sonra büyük bir inkişafı iktısadîye nail oldu. Alman sanayii, ticareti heryerde İngiliz sanayi ve ticaretini tehdide başladı. Almanlar ayni zamanda büyük bir inzıbat altında gayet kuvvetli bir ordu ile bir donanmaya malik idiler. Bunlara güvenerek İngiliz emperyalizmine karşı iktısadî ve siyasî bir emperyalizm siyaseti takip ediyorlardı. Avusturya—Macaristan, Almanların sadık bir müttefikı idi. Diğer taraftan Fransızlar Alsas ve Loreni istirdattan bir an fariğ olmamışlardı. Rusya ise Fransadan yaptığı istikrazlarla iktısadî ve askerî

bir faaliyet gösteriyor, İngilizlerle anlaşarak cenuba inmek ümidinde bulunuyordu. İtalya filvakı Almanya ile Avusturyanın müttefikı ise de Avusturya elinden kurtarmak istediği İtalyanlarla meskûn bir miktar arazi vardı. Hulâsa ederek söyliyelim ki tecavüzî ve tedafüî, siyasî ve iktısadî birçok hesaplar neticesinde yirminci asır iptidalarında Avrupada iki siyasî grup vücude gelmişti. Biri ittifakı müselles (Almanya Avusturya — Macaristan, İtalya), diğeri itilâfı müselles (İngiltere, Fransa, Rusya) her iki zümre muhtemel bir harp için bütün kuvvetleri ile hazırlanıyorlar, münasip fırsata intizar ediyorlardı. Şunu da ilâve edelim ki bu büyük kütleler etrafında millî emellerini tahakkuk ettirmek veya mevcudiyetini sıyanet etmek istiyen ikinci derecede birtakım devletler mevki alıyorlardı. Avrupa haricindeki iki büyük devlet, Hükûmatı Müttehidei Amerika ile Japonyada iki kütle arasındaki mücadeleye ya menfaat veya muvazene hesapları dolayısile lâkayt değildi.

Yekdiğerini emperyalist bir siyaset takip etmekle ittiham eden her iki zümrenin de bu ittihamda hakkı vardı. Şukadar ki harp başladıktan sonra itiâfı müselles öyle propagandalar yaptı ve yalnız kendi kuvvetile galip gelemiyeceğini anlayınca tavizat mukabilinde etrafına öyle devletler topladı ki inkişaf eden harp, Emperyalizm ile milliyet cereyanının, militarizm ile demokrasinin mücadelesi manzarasını aldı. Lâkin harbin neticesinde mağlûplara kabul ettirilen muahedeler bu manzarayı tekzip etti.

Harbi umumînin vüs'at ve ehemmiyeti. Har-

bin iştial etmesi için 28 Haziran 1914 te Saraybosnada Avusturya veliahtinin bir Sırp tarafından katli gibi ufak bir kıvılcım kâfi gelmişti. Rusyanın gittikçe kuvvetlendiğini gören Avusturya, ittifakı müselles için daha müsait olan bu zamandan istifade etmek ve mübarezeye girişmek istiyordu; Sırbistana ağır şeraiti havi bir ültimatom verdi. Her iki tarafı himaye etmek zevahiri kurtarmak veya zaman kazanmak için vaki olan tavassutlar müsmir olmadı. Biribirini müteakıp devletler ordularına seferberlik emirleri verdiler. 28 temmuzda Avusturya Sırbistana ilânı harbetti. Bundan sonra bir kaçar gün fasıla ile iki zümre devletleri birer birer harbe dahil oldular.

Almanyanın tasavvuru büyük bir süratle Fransaya yüklenerek onu harp haricine çıkarmak, ondan sonra da şarktan gelecek Rus orduları ile çarpışmaktı. Bir kere karada ihrazı galebe ettikten soıra İngiltereyi de sulha icbar etmek gayrimümkün olmıyacaktı. Lâkin yapılan hesaplar doğru çıkmadı; harp dört sene kadar devam etti.

Harbin bidayetinde bir tarafta Almanya ve Avusturya, diğer tarafta Rusya, Fransa, İngiltere ile Sırbistan ve Belçika vardı. İtalya, ittifakı müsellese mensup olduğu halde bidayette harbe girmemişti. Bir müddet sonra Almanya ve Avusturya Devleti Osmaniye ile Bulgaristanı harbe sürüklediler. Diğer taraf ta İtalyayı, Romanyayı, Yunanistanı harbe ithale muvaffak oldu. Muhtelif hesaplar üzerine Portekiz, Japonya Çin, Siyam Vasatî ve Cenubî Amerika hükûmetlerinin bazıları harbe girdiler, fakat Avrupaya

asker göndermediler. En sonra Hükûmatı Müttehidei Amerika harbe iştirak etti ve büyük kuvvetler göndererek nihaî galibiyeti itilâfı müselles tarafına temin eyledi. Bunlardan maada istiklâl vadile Avusturya ve Devleti Osmaniye idaresinde bulunan milliyetler hükûmetlerine karşı hareket ettirilmiş ve bunlardan itilâf devletlerince az çok faide görülmüştür. Bu suretle mücadele, hakikî bir harbi umumî şekline girmiş oldu.

Harbi umumînin ilk senesi. Almanlar, harp başlar başlamaz kahir kuvvetlerle Belçikayı istilâ etmişler, o tarikle Paris üzerine yürümek istemişlerdi. Lâkin İngilizlerin de yardımı ile Fransızlar (Marn) muharebesini kazanarak Almanları durdurdular. Bundan sonra Almanlar Marn kollarından (En) nehri boyunca yerleştiler ve artık garp cephesinde büyük hareketler yerine siper muharebesi başladı. Bir aralık Almanlar İngiliz-Belçika-Fransız hattı harbini zorlıyarak Manş denizi limanlarına çıkmak için büyük gayretler sarfettiler; lâkin muvaffak olamadılar. Maksatları bu suretle İngiltereyi yakından tehditti. Şark cephesinde ise Avusturyalılar, Sırbistan ile Lehistanı işgale çalışırken Ruslar seferberliklerini ikmal attiler ve bir taraftan Şarkî Prusyaya diğer taraftan Galiçyaya yüklendiler. Lâkin Almanlar Rusları Şarkî Prusyada fahiş bir mağlûbiyete uğrattılar. Karpatları müdafaa edemiyecek bir hale gelen Avusturyalılara da yardım ederek Rusları ricata icbar, Lehistanı ve Rusyanın Baltık vilâyetlerini işgal ettiler.

Bir sene mücadeleden sonra düveli merkezi-

ye faik bir mevki işgal etmişlerdi, fakat muharebenin çok uzayacağı da anlaşılmıştı.

Türkiyenin harbe iştiraki. Umumî harbin başlıayacağı anlaşılır anlaşılmaz Türkiye de ordusunun seferberliğini ilân eylemişti. Türkiyeyi idare eden ittihat ve terakkî rüesası biraz sonra Almanya ile bir ittifak aktettiler. Almanya tarafının kazanacağına inanıyorlardı. Almanyanın Bahrisefitte bulunan iki gemisinin (Guben ve Breslav) Çanakkaleye ilticasına müsaade edilmesi fena bir vaziyet ihdas etti. Bitaraflığımızı ihlâl etmediğimizi göstermek için gemileri satınaldığımız söylendi. Halbuki gemiler Alman zabitleri idaresinde idi. Harbin uzayacağı anlaşılmış olduğu halde bu gemiler Karadenizde bir cevelân esnasında Rus gemileri ile muharebeye tutuşarak ve müteakıben Rus limanlarından bazılarını bombardıman ederek bir emrivaki ihdas ettiler ve harp taraftarı olan Harbiye Nazırı Enver Paşa arkadaşları ile devleti harbe sürükledi.

Harbe girmeden evvel kapitülâsyonların ilgası ilân olunmuştu. Müsellâh bir bitaraflık muhafaza ettiğimiz halde büyük menafi temin etmemiz ve hiç olmazsa bu badireden zararsız çıkmamız muhtemeldi. Bahusus vaziyeti siyasiye ve askeriyeyi iyi görenler galip olmak ihtimali bulunmadığını söylüyorlardı.

Ruslarla Şarkî Anadoluda, Basraya asker çıkaran İngilizlerle de cenupta mücadele etmek lâzım geldi. Şarkta zararsız bazı harekâttan sonra Enver Paşanın idare ettiği Sarıkamış taarruzu neticesinde ehemmiyetli bir hezimete ve büyük zayiata uğradık.

Rusya ile muvasale temin etmek istiyen İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale boğazını şiddetle zorladılar. Birkaç zırhlı batarak teşebbüs akim kaldı. Bu defa Çanakkale istihkâmatını karaden ıskattan başka çare göremediler, müteaddit noktalara asker çıkardılar. Çok faik deniz ve kara kuvvetlerine karşı mücadele ediliyordu. İlk günlerde büyük tehlikeler geçirildi. Bir aralık Gelibolu Yarımadasının garbında bulunan Anafartalardan yapılan şiddetli bir İngiliz taarruzu bir an için vaziyeti tamamen ümitsiz bir hale getirmişti; yarımadanın Seddilbahir ve Arıburnu mevkilerinde bulunan kuvvetlerimizin arkası çevriliyordu. Lâkin Miralay Mustafa Kemâl Bey (büyük Gazi) kumandasındaki kıtaatın mahirane ve cesurane hareketi taarruzu akim bıraktı. Bu muzafferiyet ile hakikatte Çanakkale seferi tamamen akim kalıyor ve İstanbul kurtuluyordu. Çünkü bundan sonra mücadele siper muharebesi şekline girdi. Ağır Toplar celbi mümkün olduktan sonra düşman, Gelibolu yarımadasını tahliyeden başka çare göremedi.

Çanakkale muharebesi Türk tarihinin en parlak sahifelerinden birini teşkil eder. Burada medeniyetin en kahhar tahrip vasıtaları ile Türkün azim ve cesareti ve fedakârlığı çarpıştı.

Elcezirede mücadele eden türk ordusu diğer bir muvaffakıyet elde etti. Bağdada doğru cüretle ilerliyen bir ingiliz ordusu Kûtülammare mevkiinde muhasara edildi, teslim olmak mecburiyetini gördü. Lâkin mücadele âlemşümul idi. Türklerin bu muvaffakıyetleri gerçi harbin bir kat daha uzamasında büyük amil oldu. Lâkin neticeyi değiştiremedi.

Harbin ikinci senesi. Çanakkale zorlandığı takdirde Türkiye için ve belki de bütün müttefikler için kat'î neticeler hâsıl olacaktı. Türkiye levazımı harbiyeye şiddetle muhtaç idi. Her halde merkezî devletlerle doğrudan doğruya bir muvasala temini icap ediyordu. Bunun için Bulgaristanı harbe iştirak ettirmek lâzımdı. Bulgaristan ikinci Balkan harbile suya düşen emellerine kavuşmak istiyordu. Türkiye Bulgaristan lehinde bir tashihi hududa razı oldu. Bulgarlar harbe karar verdiler ve bir taratan onlar, diğer taraftan Avusturyalılar Sırbiatanı istilâ ettiler. Selâniğe çıkan İngiliz-Fransız kuvvetleri bu istilâya mâni olamadılar. Karadağ da Avusturyalılar tarafından istilâ olundu.

Buna mukabil İtalyada müttefiklerine ihanet ederek harbe girdi. İtalyanların Avusturyaya taarruzları gerçi akim kaldı; fakat Almanya ve Avusturyanın da şark cephesindeki muvaffakıyetlerinden semere almaları kabil olmadı.

Bundan sonra Almanlar, garp cephesinde (Verdon) kalesi etrafında muannidane taarruzlar yaptılar; lâkin büyük zayiattan başka netice hâsıl olmadı. Avusturyalılar da Şimalî İtalyadaki muvaffakıyetli tecavüzlerinden Rusların yeni bir taarruzu üzerine vazgeçmeğe mecbur oldular. Almanlar da kuvvet ayırarak Avusturyaya göndermek zaruretini hissettiler. Diğer taraftan Hicaz da istiklâlini ilân etti.

Üçüncü sene. Harbin üçüncü senesi bidayetlerinde de Romanya, Avusturya - Macaristana ilânı harp etti. Transilvanyaya dahil oldu. Romanyanın vaziyeti Avusturya - Macaristan için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Acilen Alman

Avusturya, Türk ve Bulgar kuvvetleri sevkedildi, muhtelif noktalardan Romanyaya girilerek memleketin mühim bir kısmı, payitahtile beraber, zaptolundu.

Harbin uzaması bütün dünyadan tecrit edilmiş olan merkezî devletler aleyhinde idi. Artık harbin kazanılamıyacağı anlaşılmıştı. Hiç olmazsa bir muvazene temin edecek bir sulh akti düşünüldü. Almanyanın teşebbüsü üzerine Amerika Resicümhuru Vilson itilâf devletlerine teklif edebilecekleri şeraiti sulhiyeyi sordu. Ağır şerait dermeyan ettiler. Binaenaleyh muharebeye devam lâzımgeliyordu. Almanya bir kerede denizde İngiliz donanmasile mücadeleyi tecrübe etti. Iskajerrak muharebesi denizde de vaziyetin değiştrilemiyeciğini gösterdi. Bunun üzerine Almanya İngiltereyi, aç bırakmak suretile, sulhe icbar etmek istedi. Tahtelbahirlerile şiddetli bir mücadele açtı. Hergün binlerce tonluk gemiler batırılıyordu. Lâkin batırılanların yerine yenileri inşa ediliyor, bu hususta Hükûmatı Müttehidei Amerikanın da inşaatı yardım ediyordu.

Bu sırada cenupta Yunanlılar harbe girdiler; Makedonyadaki mütelifler kuvvetlendiler. İngilizlerde Elcezirede Bağdadı zapta muvvaffak oldular. Vaziyet gittikçe merkezî devletler aleyhine dönüyordu. Tam bu sırada (15 mart 1917) Rusyada ihtilâl koptu, Çarlık devrildi; bir hükûmeti muvvakkate teşkil edildi. Bidayette mevkii iktidarda bulunan ihtilâlciler mutedildi; harbe devam etmek niyetinde idiler. Şu kadar ki ihtilâl, Rusyanın askerî faaliyetini sektedar etti. Merkezî devletler bundan istifade edebilecekti.

Maamafih buna imkân kalmadı. Çünkü bir ay sonra Hükûmatı Müttehidei Amerika harbe girmeğe karar veriyordu. Hükûmatı Müttehide o zamana kadar harpten azamî istifadeler temin etmişti. Ticareti bir kat daha inkişaf etmiş, kuvvetli bir ticaret donanması inşa eylemişti. Avrupanın altını Amerikaya adeta akıyordu.

Rus ihtilâli üzerine İngilizler, Amerikadaki propagandalarına bir kat daha ehemmiyet vermişlerdi. Amerika Reisicümhuru Vilson idealist bir adamdı. Demokrasinin tehlikede olduğuna, harbe girdiği ve harbin kazanılmasını temin eylediği takdirde mefkûresini teşkil eden ve daimî sulhün zamini olacağını zannettiği Cemiyeti Akvamı teşkil edebileceğine ıkna edildi. Şiddetli tahtelbahir harbi Amerikanın harbe karışması için kâfi vesile veriyordu. Evvelce torpillenmiş olan Lozitanya vapurunda birçok yolcuların boğulmuş olması zaten Amerikada heyecanı mucip olmuştu. Bu defa tahtelbahir harbinin teşdidi üzerine Hükûmatı Müttehide Almanya ile münasebatını kat'etti, (6 nisan 1917) de ilânı harp eyledi. Bu sırada vaziyet tamamen merkezî devletler lehinde idi: Rusya bilfiil harpten çekilmiş, Romanya da akti sulhe mecbur olmuştu.

Harbin son safahatı. Amerika şayanı hayret bir sürat ile teşkil ettiği orduları muvaffakıyetle Avrupaya ihraç etti. Amerikalıların, vaziyeti değiştiremiyeceği bir aralık zannolunmuştu. Bahusus Rusyada yeni bir ihtilâl ile müfrit komünistler mevkii iktidara gelmişler ve Lehistanda (Brest Litovsk) mevkiinde merkezî devletlerle sulh müzakeratına başlamışlardı (kânunuevvel 1917). Müzakerat ancak (3 mart 1918) de bitti ve Brest Litovsk Muahadesi aktolundu. Bizim de iştirak eylediğimiz bu muahede Lehistanı Rusyadan ayırıyor, bize de ârayı ammeye müracaat şartile Batum, Kars ve Ardahanı iade ediyordu, Lâkin bütün bunlar Amerikanın tesirine karşı gelemedi. Artık son mücadelelere sıra gelmişti.

Almanlar garp cephesinde son bir gayret gösterdiler; akim kaldı. Buna mukabil iki milyon Amerika askerinin iştirakile mütelifler, Jeneral Foş kumandası altında temmuz 1918 de yani harbin dördüncü senesi bidayetlerinde muazzam bir taarruza başladılar.

Biraz sonra merkezî devletlerin cephelerinde inhilâl başgösterdi: Makedonyadaki Bulgar cephesi yarıldı. Bulgaristan eylûl nihayetlerinde mütareke aktetti. Mütelifler Sırbistana, Karadağa, Romanyaya girdiler.

Merkezî devletler ile rabıtamız kesildi. Filistinde taarruz eden İngilizler, ordularımızı ricate mecbur ettiler; Halep şimaline kadar geldiler. Talât Paşa Kabinesi istifa etti. İzzet Paşa Kabinesi Mondros limanına Rauf Beyi murahhas göndererek İngiliz Amiralı ile bir mütareke aktedildi (30 teşrinievel 1918).

Bir ay sonra Avusturya-Macaristan, nihayet Alman donanma ve ordusundaki inhilâl üzerine de 11 teşrinisani 1918 de Almanya mütareke aktine mecbur oldu. Mütarekeye kadar müteliflerin taarruzu karşısında Almanlar kademe kademe ricat etmişti. Mütareke ile Rayn nehrinin sağ sahiline çekiliyor, donanmaları ile silâhlarını müteliflere terkediyorlardı. Bu mütareke bir

taraftan da Almanyada ihtlâli mucip oldu; imparator Vilhelm Hollandaya kaçtı, Cümhuriyet ilân olundu. Avusturyada da buna benzer vekayi cereyan etti.

Sulh muahedeleri. Galipler, mağluplarla mutat şekilde sulh müzakeratına girişmeğe lüzum görmediler. Pariste Hükûmatı Müttehidei Amerika Reisicümhuru Vilson ile İngiltere, Fransa ve İtalya Başvekillerinin teşkil ettiği bir meclis Almanyaya yükletilecek şeraiti tesbit ettikten sonra heyeti umumiyesile kabul veya reddedilmek üzere Almanyaya tebliğ etti. Almanya Versayda imzaya mecbur olduğu (28 haziran 1919) bu muahedeye göre Alsas Loreni Fransaya iade etmek, Lehistanı, Çekoslovakya ve Danimarkaya bazı arazi bırakmak, bütün müstemlekâtından vazgeçmek, ordusunu, eslihasını müttefiklerin tayin ettiği derece ve şekilde tahdit etmek, yaptığı tahribatı tamir eylemek gibi gayet ağır birtakım şerait kabul ediyordu.

Almanyaya kabul ettirilen Versay muahedesinden sonra sırasile Avusturyaya (Sen Jermen), Macaristana (Triyanon), Bulgaristana da (Noyyi) namlarını taşıyan muahedeler kabul ettirilmiş, herbirisi bir nevi taksime tâbi tutulmuştur. Bu muahedelerle Avrupanın siyasî haritası tamamen değişmiş oldu:

Avusturya ile Macaristan yekdiğerinden ayrıldığı gibi bunlardan ve Almanyadan alınan arazi ile Lehistan, Çekoslovakya gibi yeni yeni devlet vucude getirildi. Transilvanya, Bessarabya, Bukovina ve Banatın bir kısmı Romanyaya verildi. Eski Sırbistana Banatın diğer kısmı ile Bosna-Hersek, Karadağ, Dalmaçya, Hırvatistan

ve Makedonyanın bir kısmı verilerek Yugoslavya namını da alan Sırp-Hırvat-Siloven Kıralığı teşkil edildi. Yunanistan tevessü etti. Diğer taraftan Rus ihtilâli üzerine küçük milliyetler Rusyadan ayrıldı: Fenlandiya, Estonya, Letonya Lituanya Hükûmetleri vücude geldi.

Mondros Mütarekesi

Türkiye, Mondros Mütarekesi ile pek ağır ve bilhasaa bazıları müphem olmak itibarile çok tehlikeli birtakım şerait kabul etmişti: Tarafeyn ordularının işgal eylediği hututu askeriye mütareke hududu olarak kabul edilecek, fakat müttefikler, emniyetlerini tehlikede bırakacak vaziyet zuhûr edince istedikleri sevkulceyş noktalarını işgal edebiceklerdi. Kezalik karışıklık zuhûr ederse şark vilâyetlerinden altısı işgal olunabilecekti. Bunlardan maada boğazlar, müttefik donanmalarına açılacak, harp gemileri teslim edilecek, ordu terhis olunacaktı. Müttefiklerin, tatbikata başlanır başlanmaz, mütareke maddelerinin müphemiyetinden istifade ederek Türkiyeye hâkim bir vaziyete gelmek istedikleri anlaşıldı. Ezcümle şimalî Suriyede ordularını daha şimale sürdükleri gibi Musulu da işgal ettiler. Müttefiklerin harp gemileri İstanbula doldu. Mütareke kararı verilir verilmez bütün harp esnasında memleketi idare eden Talât, Enver, Cemal Paşalar gibi ittihat ve terakki rüesası kaçmışlardı. Biraz sonra İzzet Paşa Kabinesi istifa ettiği için Tevfik Paşa Sadarete geldi; Meclisi Meb'usan da fesholdu.

İmparatorluğun inhilâli

Mütareke hududu haricinde kalan memleketlerin Türkiyeden artık sureti kat'iyede ayrıldığı anlaşılıyordu. Şuhalde harbi umumînin Türkiye için ilk neticesi Balkan harbinin Avrupa topraklarında mucip olduğu inhilâli bu defa Asyada itmam etmesi, Türkiyenin imparatorluk mahiyetine nihayet vermesidir. Filhakika mütareke hudutları dahilinde Türkün gayri olmak üzere ehemmiytli ve bir mıntakada yalnız başına haizi ekseriyet bir unsur kalmadığına göre Türkiye, millî ve mütecanis bir hükûmet şekline girmiş oluyordu. Mütareke hududu bütün Türkleri ihtiva edecek surette tadil edilmek şartile Türkiye de, Amerika Reisicümhuru Vilsonun ilân ettiği prensipler meyanında bulunan her milletin kendi mukadderatına hâkim olması esasına yani milliyet prensipine müstenit bir devlet olabilecekti. Lâkin galiplerin, emperyalizm temayülleri sebebile Türkiyeyi bu halde ve hayatî kabiliyeti haiz olarak bırakmak niyetinde olmadıkları daha ilk zamanda müteakıp hadiselerden anlaşılmıştı.

İzmir ve Anadolunun işgali

Umumî harbin sonlarına doğru Beşinci Mehmet Reşadın vefat etmesi üzerine Altıncı Mehmet namile biraderi (Vahdeddin) cülûs etmişti. Sultan Reşadın derviş meşrep, umuru devlete müdahaleden müçtenip olmasına mukabil Vahdettin, gayri samimî ve devlet umurunu kendi elile tedvire harîs idi. Bilhassa mütareke-

den ve meclisin feshinden sonra bu hususstaki temayülâtı bir kat daha meydana çıkmış idi. Tevfik Paşanın istifası üzerine evvelce âyan meclisinde parlâmantarizm aleyhindeki beyanatı ile maruf Damat Ferit Paşayı Sadarete tayin etti.

Bu sıralarda devletin yuvarlanmak üzere bulunduğu uçurumu gören Mustafa Kemal Paşa artık İstanbulda bir iş yapmak kabil olmadığını anlamış, daha serbest bir faaliyet sahası bulmak üzere Anadoluya geçmek istiyerek dokuzuncu ordu müfettişliğini kabul etmişti. Çünkü İstanbul Hükûmeti ecnebilerin nüfuzu altında idi.

Tam bu sırada herkes musalâhaya intizar ederken İngilterenin tertibi eseri olarak itilâf devletleri İzmir istihkâmı ile şehrini Yunanlılara işgal ettirdiler (16 mayıs 1919). Mütareke maddelerinin müphemiyetinden istifade ediyorlar ve gûya istihsali emniyet için bu tedbire müracaat eyliyorlardı. Hakikatte İngiliz Başvekili Lloyd Georges'a hulûl eden Yunan Başvekili Venizelos, Garbî Anadolu ile Trakyanın temellükü için müsaade istihsal eylemişti.

İtilâf devletleri ile medeniyet namına Yunanlıların İzmiri sureti işgali, tarihte nadir görülen feci ve ayni zamanda gülünç vekayidendir. (Zito) sadaları ile yerli rumlar tarafından istikbal edilen Yunanlılar, çılgın tezahürat arasında rıhtıma çıkıyorlar, Rumların attığı birkaç el silâhı bahane ederek müslümanlara saldırıyorlar, tasallût ve tahkir ediyorlar, evleri, dükkânları yağma ediyorlardı. Bulabildikleri Türk zabitlerinden, sivil halktan, memurlardan birçokları tevkif ve bazıları da şehit edildi.

Lâkin İzmirin işgali, feci olduğu nisbette muazzam vekayi ve netayiç tevlit etmiş olan bir vak'adır. Denebilir ki bu hâdise Türk milletine hakikati bütün çıplaklığile göstermiş, evveldenberi halâs yolunu gösteren (büyük Rehber) in nüfuzu nazarını teyit eylemiştir. Artık Türkün kendisinden başka istinatgâhı olmadığı anlaşılıyordu. İzmirden başka cenubî Anaduluda bazı nokatı mühimme işgal edilmiş, itilâf kıtaatı Toroslara gelmiş, Adana, Antalya, Kuşadası, Konya gibi mevkilere itilâf müfrezeleri dolmuştu. Bu hadisat üzerine İstanbul halkı protesto mitingleri aktediyor, fakat itilâf devletlerinin kulakları tıkanmış bulunuyordu. Anadoluya gelince halâs vesaitini gürültüsüzce hazırlamağa başlıyordu.

ONUNCU KISIM

Millî intibah devri

Müdafaa hazırlıkları. Elim hadiselerin teakubu her tarafta bir intibah husule getirmişti. Bidayette herkes için için ağlıyor, ne yapmak lâzımgeldiğini soruyor, fakat tayin edemiyordu. Herkesi etrafına toplıyacak bir zekâ, müdafaa tertibatını yürütecek bir demir el lâzımdı. Bunların her ikisi de şimalî Anadoluda müstesna bir şahsiyette tecelli etmekte gecikmedi: Mustafa Kemal Paşa (Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti) namile bir teşkilât vücude getirdi. Bütün milleti ve orduyu ayni maksat etrafında toplamak icap ediyordu.

Mesaisi haber alındığı zaman İstanbula celp edilmek istendi. Gaflet göstermedi, istifa etti ve arkadaşları ile elele vererek Erzurum Kongresini topladı. Verilen kararlar biraz sonra toplanan Sıvas Kongresinde teyit ve tevsi edildi. Bunların tatbik ve takibi için başta Mustafa Kemal Paşa olduğu halde (bir heyeti temsiliye) intihap olunmuştu. Bir taraftan teşkilât tevsi ediliyor, diğer taraftan İstanbul Hükûmeti, yeni intihabat icrasına ve meclisi meb'usanı toplamağa sevkolunmak isteniyordu. Bu noktai nazarın İstanbula kabul ettirilmesi üzerine Damat Ferit Paşa istifaya mecbur oldu. Yerine gelen

Ali Rıza Paşa Kabinesi intihabat yaptırarak Meclisi Meb'usanı İstanbulda topladı (12 kânunusani 1920).

Misakı millî. Mustafa Kemal Paşa yeni meclisi meb'usanın İstanpulda toplanmasını tehlikeden salim görmüyordu. İstanbul Hükûmetinin arzusu üzerine buna muvafakat gösterilmiş, lâkin ihtiyat ta elden bırakılmamıştı. Paşanın meb'uş intihap olunduğu halde İstanbula gelmemesi, her türlü ahvale müterekkip olarak Anadoluda kalması pek isabet olmuştu. İstanbuldaki faaliyeti, oradan da idare etmek kabil oluyordu.

Yeni meclisin en mühim eseri (Misakı Millî) namile şöhret bulan tarihî vesikadır. Bunun esasları daha evvel Anadoluda görüşülmüş, tesbit edilmişti. Şimdi kanunen salâhiyettar bir meclis marifetile cihana ilân edilmiş oluyordu. Bu, bundan sonra başlıyan millî istiklâl mücadelesinin programı addolunabilir. Umumî harpten çıkan türk milletinin kabiliyeti hayatiyeyi haiz bir Türkiye için elzem gördüğü asgarî şeraiti ihtiva eden bu vesikanın başlıca esasları şunlardan ibarettir: 1 — Mütareke hududu dahilinde ve haricinde kalan Osmanlı islâm [*] ekseriyetile meskûn arazi tefrikı kabul etmez bir küldür. 2 — Elviyei selâse (Batum, Kars, Ardahan) ahalisinin anavatana iltihakı için tekrar ârasına müracaat olunabilir. 3 — Garbî Trakyanın vaziyeti hukukıyesi ahalinin ârasına müracaat suretile tayin olunmalıdır. 4 — İstanbul şehri ile Marmara denizinin emniyeti masun kalmalıdır.

[*] Devletin unvanı Osmanlı Devleti olduğu için bu tabir istimal edilmişti.

Boğazların serbestisi için devletlerin müttefikan vereceği karar muteber olmalıdır. 5 — Ekalliyetlerin hukuku diğer devletlerde olduğu gibi temin edilecektir. 6 — İstiklâl ile gayrikabili telif siyasî, adlî, malî.. kuyut kabul edilemez.

Bu asgarî şeraiti hayatiyeyi ilân eden meclis, bazı muhalifler tarafından şiddetle tenkit edildi. Ali Rıza Paşa Kabinesi yerine Salih Paşa Kabinesi teşekkül etti. Lâkin gittikçe inkişaf eden millî intibah, itilâf devletlerinin nazarı dikkatini celbediyordu. Bunun için İstanbul (16 mart 1920) de müttefikler tarafından işgal olundu; müdafaasız bazı askerlerimiz şehit edildi. Birkaç gün sonra da meclis basıldı, bazı meb'uslar tevkif ve Maltaya nefyedildi. Meclis te Sadrazam olan Ferit Paşa tarafından bir hafta sonra feshedildi.

Türkiye Devletinin kuruluşu

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÛMETİNİN TEŞEKKÜLÜ. Cereyan eden vukuat, meclisin İstanbulda toplanmamasını iltizam edenlere hak verdi. Artık İstanbul Hükûmeti rey ve kararlarında serbest olamazdı. Tevkif edilmiyen meb'uslar birer birer Anadoluya geçtiler. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti o zamana kadar vaziyetin inkişafını bekliyordu. Şimdi esaslı tedabire ihtiyaç vardı. Bilhassa, millî, ecnebi nüfuzundan azade, bir hükûmet lâzımdı. Bunun için milletin istiklâlini ve devletin kurtarılmasını temin edecek tedbirler hakkında rey ve karar verebilecek ve "fevkalâde salâhiyeti„ haiz olacak yeni bir meclisin Anka-

rada toplanması kararlaştırıldı. Yeni intihabat yapıldı, bununla beraber dağılmış olan İstanbul Meb'usan Meclisinden Ankaraya gelebilen aza da bu meclise iştirak ettirildi. (23 Nisan 1920) de Büyük Millet Meclisi namile Ankarada toplanan bu meclis Mustafa Kemal Paşayı müttefikan reis intihap ve bir hükûmet teşkil etti. Deruhde ettiği vazifeye ve fevkalâde salâhiyetine nazaran "Müessesan Meclisi„ mahiyetinde bulunan bu meclisin vücude getirdiği ve (Büyük Millet Meclisi Hükûmeti) namını alan bu teşkilât hakikatte Osmanlı Hükûmetinden tamamen başka ve cümhuriyet şeklini haiz yeni bir hükûmetti. Yeni bir (Türkiye Devleti) kurulmuş demek oluyor.

Ecnebilerin elinde bir alet olan Vahdettin ile sadrazamı ise Anadoluda müdafaa tertibatı alanların başında bulunanlar hakkında idam hükümleri ısdar ediyor, ayni zamanda para ile veya iğfal ederek topladıkları kuvvetleri (kuvayi inzıbatiye) namile Anadoluya sevkederek (kuvayi bağiye) tesmiye ettikleri millî kuvvetleri dağıtmağa çalışıyor, mutaassıpları iğfal ve tahrik için millî kuvvetlere mensup olanların katli caiz ve lâzım olduğuna dair fetvalar çıkarıyorlardı.

Sevr Muahedesi

Sevr projesi. Bu zamana kadar mağlûp devletlerin kâffesi ile sulh akteden galipler, bize de yükletmek istedikleri şeraiti nihayet bir idam hükmü şeklinde tebliğ ettiler. Parise gönderilen Osmanlı Heyeti Murahhasası Reisi Tevfik

Paşanın dediği gibi bu muahede projesi devlet mefhumile kabili telif bir Türkiye bırakmıyordu. Filhakika bu projeye göre Çatalca ve Büyükçekmece gölüne kadar Şarkî Trakyayı, cenuptan Ceyhan mansıplarından başlayıp Urfanın şimalinden geçen ve Bahçe, Ayintap ve Birecik kasabalarını cenupta bırakan bir hattın ve eski Musul vilâyetinin şimal hududunun cenubunda kalan bütün araziyi terketmek, şark hudutlarının Amerika Reisicümhurunun istiyeceği gibi çizilmesine şimdiden muvafakat eylemek, İzmir ve havalisinin Yunanlılar tarafından şimdi işgal ve idaresine bilâhara ilhakına razı olmak, Marmara havzasını Boğazlar Komisyonu namile garip bir teşkilâtın kontroluna bırakmak, Fıratın ötesinde bir muhtariyet ihdası ve bilâhara muhtemel bir istiklâli kabul etmek velhasıl ordumuzu haddi asgarîye indirmeğe ve Avrupalıların malî kontroluna ve müstakillen bütçe yapmak hakkından mahrum kalmağa razı olmak lâzım geliyordu. Devletler bu proje haricinde kendi aralarında Türkiyeyi nufuz mıntakalarına taksim için ayrıca itilâflar aktetmişlerdi.

Bu fahiş şeraitin kabulü Türkiyenin inkırazını kabul demekti. Halbuki Damat Ferit Paşanın topladığı bir şûrayi saltanatta bir kişi müstesna kimse itiraza cesaret göstermedi. Sevr Muahedesi İstanbul Hükûmeti namına (10 ağustos 1920)de imza edildi.

İstiklâl harbi

Yunan harekâtı. Galipler muhtemel bir mukavemeti şimdiden kırarak Sevr Muahedesinin

kabul ve tatbikını temin için Yunanlılara Trakyanın ve Garbî Anadolunun işgali için mezuniyet vermişlerdi. Edirnede mahallî kuvvetler mukavemet teşebbüsünde bulunmuş ise de Trakyanın işgaline mâni olamadılar. Diğer taraftan Yunanlılar hem İzmirden ileri harekâta başladılar, hem Marmara sahillerinin muhtelif noktalarına asker ihraç ederek dahile doğru ilerlediler. Halk, Yunan mezaliminden takım takım kaçıyor, yollarda perişan olarak binlerce ölüyordu. Millî kuvvetler bu zamana kadar müfreze müfreze çete harbine girişiyor, Yunanlılara zayiat verdirerek ricat ediyor, zaman kazanmağa çalışıyordu. Fakat artık Anadoluya sokulan ehemmiyetli ve muntazam Yunan kıtaatını tevkıf lâzımdı. Müteferrik millî kuvvetler toplandı, tensik edildi ve ilk defa olarak Bursadan Eskişehir üzerine yürüyen yunan ordusu İnönünde, teçhizate itibaril zayıf, fakat azim ve iman itibarile sarsılmaz bir millî orduya çarptı ve mağlûp olarak yine Bursa üzerine ricat etti (kânunsani 1921).

Bu sırada Damat Ferit Paşa siyasetinin yürümediği anlaşılmış, Vahdettin tekrar Tevfik Paşayı Sadarete davete mecbur olmuştu.

İnönü galibiyeti üzerine devletler gerek İstanbul Hükûmetini gerek Büyük Millet Meclisi Hükûmetini Londrada bir konferansa davet ettiler. Tevfik Paşa, Millet Meclisi Murahhaslarının salâhiyetini tasdik ederek sözü onlara bıraktı, lâkin müzakere neticelenmedi. Çünkü devletler türk milletinin azmini henüz kâfi derecede anlamamışlardı.

Bu arada şark hududumuzda bulunan Ermenistan Hükûmeti kendi lehinde bir emri vaki yapmak için hudutlarımıza tecavüz etti. Brest Litovsk Muahedesi ile bize terk olundukları halde mütareke üzerine elviyei selâseden çekilmiştik. Tecavüz ihtimaline karşı müteyakkız olan millî kuvvetler Ermenilere karşı parlak bir muzafferiyet kazandılar; Kars, Ardahan ve havalisini yeniden zaptettiler, Ermenistana kabul ettirilen bir muahede ile Batum müstesna [*] arazii saire kurtarıldı; birçok esliha iğtinam olundu. Bilâhare Moskova ahitnamesile (mart 1921) Ruslar, Kars Muahedesi (13 teşrinievel 1921) ile de Kafkas Hükûmetleri yeni şerait ve hududu kabul ettiler.

Yunanlılar, millî kuvvetlerin, şark muzafferiyetinden sonra, bir kat daha kuvvetlenmelerine meydan vermeden tekrar taarruz ettiler ve ikinci defa İnönünde mağlûp oldular. Bundan istifade eden millî kuvvetler İzmit körfezine kadar şimal mıntakasını düşmana tahliye ettirdiler.

Yunanlılar temmuzda ehemmiyetli kıtaat ile ordularını takviye ettikten sonra Eskişehir — Kütahya — Afyon hattını işgal eden millî orduya bir daha taarruz ettiler. Çok faik kuvvetlerle mahirane tertip edilen bu taarruz karşısında millî ordu daha müsait şerait dahilinde harp etmek üzere muntazaman ricat etti ve Ankaranın cenubu garbîsinde Sakarya nehrinin dirseği üzerinde türk tarihinin kaydettiği en muazzam müdafaalardan birini yaptı. Bu muharebe Türkler için hayatî bir ehemmiyeti haizdi.

[*] Batum ve havalisini teşkil eden Acaranın Gürcistan hakimiyetinde muhtariyetle idare olunması takarrür etmişti.

Yunanlılar süratle hareket ederek Ankarayı işgal, mukavemet merkezini imha etmek emelinde idiler. Halbuki meclis tarafından fevkalâde salâhiyetlere intihap olunan Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın bizzat idare ettiği bu harpte ordumuz kademe kademe geri çekilerek düşmanın savletlerini kırmış, büyük zayiata uğratarak orada tutunamıyacak bir hale getirmiştir. Sakarya zaferi millî mücadelenin dönüm noktasını teşkil eder, diyebiliriz. Çünkü düşman ricat ederek Eskişehir — Afyon hattında cephe tesis etmiş ve fakat bir daha taarruza cür'et edememiştir. Taarruz sırası türk ordusuna gelmişti. Bu ehemmiyetli zafer üzerine Millet Meclisi Mustafa Kemal Paşaya müşirlik rütbesi ile Gazi unvanını tevcih etti.

Ankara itilâfnamesi. Mütareke bidayetlerinden itibaren fransız kuvvetleri Adana havalisini işgal etmiş, dahile nüfuz için hazırlanmıştı. Mahallî ve millî kuvvetlerin mukavemetleri uzun müddet Fransız kuvvetlerini hırpaladı. Bilhassa Ayıntap kasabasının kahramanane müdafaası bu havalide tutunmanın büyük fedakârlıklara mütevakkıf olduğunu Fransızlara gösterdi ve gittikçe ağır basan Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile anlaşmağa karar verdi; uzun müzakerat neticesinde Ankara itilâfnamesi aktolundu (20 teşrinievvel 1921). Bu itilâf ile cenup hududu Sevr Muahedesine nazaran mühim tadilât görüyordu. Suriye ile hududumuz İskenderon körfezinde Payas mevkiinin biraz cenubundan başlıyacak, Kilisin cenubundan geçerek Çobanbey istasiyonundan itibaren (Nusaybin)e kadar Bağdat demiryolunu ve

oradan Cerizei İbni Ömere kadar şoseyi takip edecekti. Kabul edilen bu hudut, türk ekseriyetlerini tamamen dahiline almamakla beraber İskenderon ve Antakya mıntakasındaki Türkler için bir muhtariyeti idarenin teessüsünü kabul ettiği için milliyet prensipi unutulmamış demektir. İtalyanlar da bir mücadeleye girişmemek için işgal ettikleri sevahili tahliye ettiler.

Başkumandan muharebesi, büyük zafer. Yunanlıları Anadoludan tamamen tardetmek kabil olmadıkça bizim için kabulü mümkün sulh şeraiti istihsal edemiyeceğimiz tahakkuk etmişti. Millî Hükûmet devamlı ve fakat müşkül harp tedarikâtı ile meşgul oldu. Lâkin Avrupa devletleri bir taarruz yapabileceğimize ihtimal vermiyor, ergeç tekliflerine razı olacağımızı tahmin ediyorlardı.

Halbuki umulmıyan bir günde 26 ağustos 1922 sabahı, patlıyan toplar büyük Gazinin kumandasında türk ordusunun taarruza başladığını ilân etti. O gün Afyonkarahisar sukut ediyor, yunan cephesi yarılıyordu. Taarruz harekâtı o derece seri, istihsal edilen netayiç o kadar kat'î idi ki düşmanın gözünü açması ve çok gerilerde bile tutunması mümkün olmadı. Düşman süratle takip ediliyor, bütün ağırlıklarını bırakıp kaçıyordu. Lâkin kaçarken de her tarafı yakmak, yağma etmek, gayrimuharipleri öldürmek suretile kendisine yakışan mezalimi yapmaktan çekinmiyordu. Gazi Mustafa Kemal Paşa ise başkumandan ve milletin yürüyeceği istikameti gösteren büyük rehber ve halâskâr sıfatile ordulara neşreylediği beyannamede "İlk hedefiniz Akdenizdir„ diyor ve

birkaç gün sonra millet ordularile beraber bu hedefe bütün milletin ebedî minnetleri arasında vâsıl oluyor ve düşmanı tamamen denize döküyordu.

Düşmanın hezimeti o kadar anî ve vâsi idi ki yunan kıtaatı, aralarındaki irtibatı kaybetmiş, Yunan Başkumandanı (Trikopis) şaşkın bir halde maiyetile birlikte Dumlupınar havalisinde esir düşmüştü.

Ordularımız düşmanı yalnız İzmir istikametinde değil Bursa istikametinde de takip etti ve az zamanda Marmara sahillerini de tahliyeye icbar etti. Artık İstanbul üzerine yürünecekti. Tam bu sırada İtilâf kuvvetleri Kumandanlığı, İstanbul ve Çanakkale boğazları mıntakalarını bitaraf addettiği cihetle, tecavüz edilmemesini ve mütareke müzakeratına girişilmesini teklif etti; kabul edildi.

İhraz edilen zaferin azametini anlamak için Gazi Paşanın bir beyannamesinde denildiği veçhile millî orduların on dört günde büyük bir düşman ordusunu imha ettiklerini, 400 kilometrelik fasılasız bir tâkip yaptıklarını ve bütün işgal altındaki Anadoluyu istirdat eylediklerini düşünmek lâzımdır. "Bu büyük zafer milletin eseri idi."

Mudanya Mütarekesi. Mudanyada toplanan murahhaslar çetin bir müzakereden sonra bir mütarekename imzaladılar. Bu mütarekeye göre türk orduları bitaraf boğaz mıntakalarına tecavüz etmiyeceklerdi. Fakat Trakya yunanlılara tahliye ettirilerek türk jandarma kuvvetlerine teslim edilecekti. İstanbulun tahliyesi kat'î sulhe talik olunuyordu.

Mütareke üzerine Trakyada da Büyük Millet Meclisi Hükûmeti teessüs etti.

Saltanatı şahsiyenin ilgası ve osmanlı hanedanının inkırazı. Büyük Millet Meclisi 1 teşrinisani 1922 tarihinde şekli hükûmet hakkında bir kanun kabul ederek Teşkilâtı Esasiye Kanununu tevsi ve teyit eyledi. Bu kanuna nazaran "Türkiye halkı hakimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbuldaki şekli hükûmeti 16 mart 1920-1336 dan itibaren ve ebediyen tarihe müntekil addediyor ve artık Büyük Millet Meclisi Hükûmetinden başka şekli hükûmet tanımıyordu. Bundan maada hilâfet, hanedanı âli Osmana ait addedilerek halifeliğe bu hanedanın ilmen ve ahlâkan erşet ve eslâh olanı Büyük Millet Meclisi tarafından intihap olunacak ve Türkiye Hükûmeti makamı hilâfetin istinatgâhı„ olacaktı.

Bu kanuna göre yeni Türkiye Devletinin kuruluş tarihi (16 mart 1920) addedilmek lâzımgelir.

Kanunun çıkması üzerine Tevfik Paşa Kabinesi çekildi 4 teşrinisanide Millî Hükûmet İstanbulda teessüs etti.

Vahdettin ise istifa edeceğine gizlice itilâf kuvvetleri başkumandanına müraceat etti ve bir ingiliz harp sefinesile İstanbuldan kaçtı. Bu hadise ile kanunen olduğu gibi filen de Osmanlı hanedanının saltanatı tarihe karışıyordu. Hakikatte Büyük Millet Meclisi Hükûmeti namı altında bir nevi cümhuriyet teessüs etti.

Bittabi Vahdettin mahlû addedildi, yerine Abdülâzizin oğlu Abdülmecit Efendi halifeliğe intihap olundu.

Lozan Muahedesi

İlk müzakerat. Mütarekeden sonra tarafeyn murahhasları İsviçrede Lozan şehrinde bir konferans aktettiler. Cereyan eden müzakerat netice vermedi. Türkiye Başmurahhası ve Hariciye Vekili İsmet Paşa, konfransla irtibatını muhafaza ile beraber bir aralık bir kısım maiyeti ile avdet eyledi. Kapitülâsyonların ilgası, Musulun iadesi gibi mes'elelerde itilâf mümkün olmıyordu. Büyük Millet Meclisi ile istişare ettikten sonra nisanda tekrar Lozana avdet eden murahhaslarımız ancak 24 temmuz 1923 te bir neticeye varabildiler. Bu defa Sevr muahede projesi sureti kat'iyede yırtılıyor, İsmet Paşa tam istiklâle sahip bir devletin murahhası sıfatile vaz'ı imza ediyordu. Lozan Muahedesinin aşağıda zikredilecek olan ahkâmı ile Sevr projesi arasında yapılacak mukayese millî mücadelenin ne muazzam netayiç verdiğini gösterecektir. Osmanlı Devletinin ricat devri başlıyalıdanberi Lozan Muahedesi gibi Türkiyenin istiklâlini ve menafiini sıyanet eden bir muahedeye tesadüf etmek mümkün değildir. Yeni Türkiyenin parlak siyasî muvaffakıyetini teşkil eden Lozan Muahedesi mahiyet ve ahkâmı itibarile türkün tarihine müstesna biz mevki işgal edecektir.

Muahede ahkâmı. Bir taraftan Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven devletleri ve diğer taraftan Türkiye arasında aktedilen Lozan Muahedesine göre Türkiyenin Avrupada Yunanistan ile

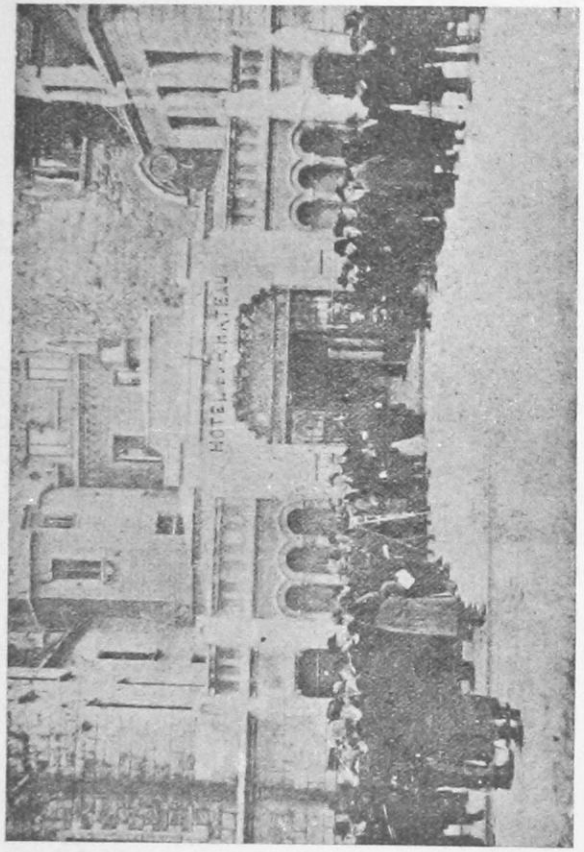
hududu, Meriçin sağ sahilindeki Karaağaç mıntakasını ihtiva etmek üzere başlıca Meriç nehrini takip eyliyecek, Suriye hududu Fransa—Türkiye itilâfnamesinde mezkûr olduğu şekilde kalacak, Irak hududu ise, muahedenin mevkii mer'iyete

Lozan Muahedesinde Türkiye Başmurahhası ve Cümhuriyetin ilk Başvekili İsmet Paşa

vaz'ından itibaren dokuz ay zarfında tarafeynce tayin edilemediği surette, ihtilâf Cemiyeti Akvam meclisine arzolunacaktır. Çanakkale boğazı mıntakhali civarında bulunan İmroz ve Bozcaadaları ile Tavşan adaları ve, hilâfında sarahat olmadıkça,

sahilden üç mil mesafe dahilinde bulunan adalar Türkiyeye ait olacaktır. Çanakkale ve Karadeniz boğazları ile Marmarada gerek sulh ve gerek harp zamanlarında serbestii mürur esası

İsviçrede Lozan şehrinde Lozan Muahedesi müzakeratının cereyan ettiği Şato otelinin methali

tasdik ediliyor kapitülâsyonlar kâffei nokatı nazardan tamamen ilga ediliyor.

Ekaliyetler, diğer devletlerle aktedilen muahedelerdeki şeraite mümasil şerait dahilinde himaye edilecekler, Balkan harbinden sonra

Türkiyeden arazi almış olan devletler Osmanlı düyunu umumiyesinden mütenasip hiseler deruhde eyliyeceklerdir. Bunlardan maada Türkiyedeki Rumlar ile Yunanistandaki Türkler mübadele olunacak, yalnız İstanbulda mütemekkin Rumlar ile Garbî Trakyadaki Türkler istisna edilecekti. Mübadele neticesinde Türkiyenin mütecanis bir memleket haline inkılâp etmesinin ne derece haizi ehemmiyet bulunduğu izaha muhtaç değildir.

Yeni intihabat. Lozan konferansı müzakeratının bir neticeye varması birinci Büyük Millet Meclisinin tarihî vazifesisin hitam bulduğunu gösteriyordu. Millî mücadelenin en korkunç günlerinde başındaki büyük reis ile birlikte büyük bir azmi celâdet gösteren meclis azası son zamanlarda iki grupa ayrılmış; bilhassa hükûmetin atiyen alması lâzımgelen şekil itibarile muhtelif içtihatlar arzetmekte bulunmuştu. Bundan maada aktolunacak muahedenin de tasdiki icap edecekti. Bu sebeplerle bu mesail hakkında milletin beyanı reyetmesine meydan vermek pek muhik olacaktı. Bu lüzumu takdir eden meclis — Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre kuvvei icraiye salâhiyetini de haiz olduğu cihetle — kendi kendini feshe ve yeni intihabat icrasına karar verdi.

Şimdiye kadar müdafaai hukuk cemiyeti namile faaliyette bulunan teşkilât artık hali sulha avdet dolayısile hikmeti mevcudiyetini kaybediyordu. Gazi Paşa bu teşkilât yerine sulh zamanında ve hali tabiîde icrayı faaliyet edecek siyasî bir fırka teşkiline karar verdi. Fırkanın mahiyet ve programına delâlet edecek surette

(Halk Fırkası) ismi intihap olundu. Yeni intihabat münasebetile intihap kanununun bazı noktaları tadil edildi. İki dereceli intihap usulü muhafaza edilmekle beraber on sekiz yaşında olanlara intihap hakkı verildi. Kezalik yirmi bin erkek nüfus başına bir meb'us intihabı karargir oldu.

Yeni Millet Meclisi 12 ağustos 1923 te içtima, 23 te de Lozan Muahedesini tasdik etti.

Bundan sonra da muahedeye merbut protokol mucibince kuvayı itilâfiye işgali altında bulunan mevaki ve ezcümle İstanbul tahliye edildi; müteakiben de türk ordusu İstanbula dahil oldu (6 teşrinievel 1923).

Cümhuriyet

Gazi ikinci defa olarak Meclis Reisi. Yeni Millet Meclisi de birincisi gibi riyasetine ittifak ile Gazi Paşayı intihap etti. İcra Vekilleri Riyasetine de Fethi Bey geçirildi.

Lozan Muahedesi aktedilerek haricî gaile bertaraf edildiği için Gazi Paşa ötedenberi yürüdüğü hedefe vâsıl olmak kararını vermişti. Daha birinci Büyük Millet Meclisi teşekkül ettiği ve ilk teşkilâtı essiye kanunu vücude getirildiği zaman hakimiyetin millette olduğu ilân edilmişti. Bilâhare saltanatı ferdiye ilga olunmuş ve fakat şekli hükûmete hakikî ismi verilmemişti. Cümhuriyet kelimesinden ürkenler vardı. Henüz hali harpte bulunduğumuz bir sırada bu yüzden faidesiz münakaşa açmak duğru görülmüyordu. Hakikatte ise birinci Büyük Millet Meclisi teşekkül edeli memleket

Sakarya ve Başkumandan muharebeleri galibi ve Türkiye Devleti ve Cümhuriyetinin banisi ilk

Reisicümhurumuz büyük Gazi

Cümhuriyet ile idare olunuyordu. Padişahın ortadan kalkması ile hiçbir mahzur tevellüt etmediği bilfiil görülmüştü. Artık filen mevcut bir şekle, ismini vermek zamanı gelmişti.

Cümhuriyetin ilânı ve ilk reisicümhur. 20 teşrinievel 1923 günü akşamı Gazi Paşa noktai nazarını bildirdi. Pek heyecanlı geçen o celsede meclis cümhuriyeti kabul etti. Ayni celsede Türkiye Cümhuriyetinin ilk riyasetine büyük Gazi intihap olundu. İlk cümhuriyet kabinesi de İsmet Paşa riyasetinde teşekkül etti. Cümhuriyetin ilânı münasebetile Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin tadili icap etti. Bu tadilâta nazaran Türkiye Devletinin badema şekli hükûmeti cümhuriyet olacak, Meclis, hükûmetin şuabatı idaresini icra vekilleri vasıtasile idare edecek; reisicümhur, Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir devre için intihap olunacak; reisicümhur, devletin reisi olarak lüzum gördükçe meclise ve heyeti vekileye riyaset edebilecek; başvekil de reisicümhur tarafından ve Meclis azası meyanından intihap olunduktan sonra reisicümhur tarafından Meclisin tasvibine arzolunacaktı.

Hilâfetin ilgası

Hilâfetin mahiyeti. Ferdî saltanat bertaraf edildikten ve cümhuriyet te ilân olunduktan sonra islâmiyetin ilk zamanlarındaki mahiyetini kaybederek bir tagallüp vasıtası şeklini alan halifeliğin de hikmeti mevcudiyeti tabiatile kalmıyordu. Alelhusus yapılan büyük inkılâbı her türlü

tehlikeden sıyanet lâzımdı. Halbuki halifelik mevcut oldukça, Osmanlı hanedanı da memleket dahilinde bulundukça her türlü tahrikât vukuu, halkın iğfali mümkündü. Her halde asrî bir devlette kurunu vustaî bir müessesenin mevkii olamazdı. Diğer taraftan en eski şekli ile de nazarı itibara alınsa halifelik hükûmet mefhumunda mündemiç olmak lâzım geliyordu. Hulâsa her noktai nazardan halifelik artık fazla ve lüzumsuz bilâkis bertaraf edilmesi zarurî bir uzuv idi. Maamafih bu da kâfi değildi. Bütün asrî devletlerde olduğu üzere din ile devletin tefrikı de lâzımdı.

Lâik Türkiye, hilâfetin ilgası. Nihayet son adım da atıldı. Meclisin 3 mart 1924 celsesinde kabul olunan kanunlarla hilâfetin ilgası, tedrisatın ve mehakimin tevhidi velhasıl din ile siyasetin tefrikı kabul edildi. Bunun üzerine Halife Abdülmecit Efendi halolundu. Osmanlı hanedanının bütün efradı da hudut haricine çıkarıldı. Kurunu vustaî şekildeki medreseler kapatıldı, tedrisatın munhasıran mekteplerde icrasına, şer'î mahkemeler ilga edilerek her nevi davaların adliye mahkemelerinde rü'yet olunmasına başlandı.

Genç isyanı neticesinde tekke ve zaviyeler ile şeyhliğin de suiistimal edildiği, halkın cehaletinden istifade edilerek ızlâl olunduğu anlaşıldığından tekke ve zaviyelerin de seddi kararlaştırıldı. Nihayet bütün medenî insanların istimal eylediği şapkanın da kabulü suretile dinin kıyafet ile münasebettar oldoğu zannı batılının bertaraf edilmesi kabil oldu.

Gazi Mustafa Kemal. Yeni Türkiyenin ba-

şardığı inkılâbın mütevali safhaları karşısında hayrete düşmemek mümkün değildir. Tarihte bu derece süratle hedefine ilerliyen inkılâplara pek nadir tesadüf edilebilir. Filhakika Tanzimatın, asrî devlete doğru müteredditadımlarına, meşrutiyetin her fikir ve kanaati kollıyan sağlı sollu hareketlerine mukabil yeni Türkiye Devleti, büyük reisinin rehberliği ile asrın en mütemeddin cemiyetleri gibi millîleşmiş, demokratlaşmış, lâik bir şekle girmiş, velhasıl tamamen asrîleşmek yolunda tam bir muvaffakıyet kazanmıstır.

Bu muvaffakıyet tarihin pek nadir yetiştirdiği dehalardan biri olan GAZİ MUSTAFA KEMAL'in azmi iradesinden fışkıran bir eserdir. Maamafih büyük Gazimizin eseri yalnız Türkü ve Türkiyeyi değil, bütün cihanı alâkadar edecek mahiyettedir. Çünkü Gazimiz bu eserle ve Türkiyeye verdiği ruh ile, kendilerine hayat hakkı tanınmıyan mağlûplara ve alelûmum şark milletlerine gösterdi ki milletler için en ümitsiz vaziyetlerde bile şuura ve nefse itimada müstenit bir teşkilâtla, takip fikrinden mülhem devamlı bir gayretle yaşamak ve yükselmek imkânsız değildir.

Bugünkü Türk âlemi

Asyanın ortasında ilk vatanlarından kurunu kadîmedenberi zaman zaman muhtelif akın ve hareketlerle şarka, şimale, cenuba ve bilhassa garbe doğru atılan Türk kütleleri muhtelif devirlerde büyük roller oynamışlar gayet vâsi bir sahada yerleşerek, birçok mücadelâta rağmen, mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Şimdiye kadar Türk ayağının basmış olduğu memleketleri, iştirak eyledikleri vakayii zikretmeği tarihin diğer fasıllarına bırakıyoruz Lâkin bugünkü Türk âlemini de tetkik ettiğimiz zaman görürüz ki Türkün muhtelif aksamı hali hazırda da vâsi bir saha işgal etmektedir. Filvaki şarkta asıl Çin hududundan garpte Adalardenizine, şimalde Şimalî Sibiryadan ve Orta Volgadan Suriye ve Akdenize kadar Türklere tesadüf ediyoruz. Bunlar ekseriyetle müteferrik olmayıp ittisali haizdirler. Maalesef içtimaî seviye itibarile tam bir mücaneset arzedemiyorlar.

Siyaseten müteferrik oldukları gibi seviyeleri çok farklıdır. Aralarında coğrafî bir ittisal mevcuttur; fakat saha pek geniş olddğu ve vesaiti münakale hali iptidaîde bulunduğu için aralarında temas ve ihtilât yoktur.

Medeniyette en çok ilerlemiş olan Türkler, Garp Türkleridir. Şarka doğru gidildikçe daha iptidaî Türk cemiyetlerine tesadüf olunur. Keza lik yalnız Anadolu Türkleri mevcudiyet ve istiklâllerine sahiptirler. Garp medeniyetine en çok yaklaşmış ve o medeniyeti en çok temsil etmiş olan kütle yine Anadolu Türkleri kütlesi olduğu için medeniyet yolunda rehberlik bittabi yine Türkiye Türklerine teveccüh etmektedir.

Anadoludan başka Suriye, Irak, Azerbaycan, İran, Afgan, Türkistan, Türkistanı Çinî, Sibirya ve Rusyada yaşıyan Türklerin hakikî miktarını bilmek, yeni istatistikler mevcut olmadığı cihetle, mümkün değildir. Şukadar ki kâffesini kırk ile elli milyon arasında tahmin etmek yanlış

sayılmaz. Harsî, medenî, iktısadî vâsi bir mübadele temin olunduğu takdirde bütün Türk âleminin seri inkişafı temin olunabileceği ve diğer milletler arasında Türk milletinin de lâyık olduğu mevkii işgal ederek bir amili medeniyet olabileceği aşikârdır.

SON

Kitabın, vukuatını ihtiva eylediği devrin başlıca mühim vak'alarının vukuu tarihleri

Fatih İkinci Mehmedin cülûsu 1451
İstanbulun fethi 1453
Sırbistan Hükûmetinin inkırazı ve arazisinin Osmanlı Devletine ilhakı 1459
Moranın fethi, Trabzonun zaptı 1461
Eflâk ve Buğdanın himaye altına alınması 1462
Bosnanın zaptı 1463
Konyanın zaptı ve Karaman Hükûmetinin inkırazı 1467
Otlukbeli muharebesi 1473
Kırımın himaye altına alınması 1475
İkinci Bayazıdın cülûsu 1481
İlk Osmanlı - Mısır harbi 1485
Şah İsmailin Safevî Devletini tesisi . . . 1501
Birinci Selimin cülûsu 1512
Çaldıran muharebesi 1514
Fransa Kıralı Birinci Fransuvanın cülûsu 1515
Birinci Selimin Mısır seferi 1516
Ridanya muharebesi ve Mısırın fethi, Hicazın iltihakı 1517
Şarlkenin Almanyada imparatorluğa intihabı 1519
Kanunî Süleymanın cülûsu 1520
Belgradın zaptı 1521
Rodosun fethi 1522

Şah İsmailin vefatı ve oğlu Tahmasebin cülûsu 1523
Birinci Fransuvanın İtalyada Pavi muharebesinde Şarlkene esir düşmesi 1525
Mahaç muharebesi ve Macar Kıralı Luinin vefatı 1526
Birinci Viyana muhasarası 1529
Kanunînin Alman seferi 1532
Kanunînin İrakeyn seferi, Bağdadın fethi, Basranın iltihakı 1534
Kanunînin Fransaya ilk kapitülâsyon fermanını vermesi 1535
Sadrazam İbrahim Paşanın katli 1536
Barbarosun Preveze muharebesi, Hindistanda (Dev) adasının Türk donanması tarafından muhasarası ve bu donanmanın Yemeni fethi, Kanunînin Buğdan seferi 1538
Macaristanın kat'î ilhakı 1541
Barbarosun Fransızlarla müştereken Nisi muahasarası 1543
Barbarosun vefatı 1546
Fransada İkinci Hanrinin cülûsu . . . 1547
İranla ilk musalâha (Amasya Muahedesi), Almanyada Avğsburg musalâhası . . . 1555
Şarlkenin hükümdarlıktan çekilmesi, Avusturyada imparator Ferdinandın ve İspanyada İkinci Filipin cülûsları . . . 1556
İngilterede Elizabetin cülûsu 1558
Fransa kıralı İkinci Fransuvanın cülûsu 1559
Fransa kıralı dokuzuncu Şarlın cülûsu, mezhep muharebelerinin başlaması . . 1560
İmparator Ferdinandın vefatı ve İkinci Maksimilyanın cülûsu 1564

Malta muhasarası ve Turgut Paşanın şehadeti Sokullu Mehmet Paşanın sadarete geçmesi 1565
Kanunînin vefatı ve İkinci Selimin cülûsu 1566
Don ve Volga nehirleri arasında kanal açılması teşebbüsü 1569
Kıbrısın fethi ve İnebahtı, muharebesi . . 1571
Fransada Sen Bartelmi faciası 1572
Tunusun fethi, İkinci Selimin vefatı, Üçüncü Muradın cülûsu, Fransada Üçüncü Hanrinin cülûsu 1575
Lehistana Transilvanya Prensi Baturinin kıral yaptırılması 1574
İmparator İkinci Maksimilyanın vefatı ve İkinci Rodolfun cülûsu 1576
Vadiyüssebil muharebesi, İranla uzun bir muharebenin iptidası 1577
Sokullunun vefatı 1579
Fransada Dördüncü Hanrinin cülûsu . . 1589
İranla Ferhat Paşa musalâhasının akti . . 1590
Avusturya ile yeni bir harbin başlaması 1593
Üçüncü Mehmedin cülûsu, Haçova meydan muharebesi 1596
Fransada Nant Fermanının ilânı 1598
Birinci Ahmedin cülûsu, yeni bir İran harbi
İngilterede Birinci Jakın cülûsu 1603
Avusturya ile Zidvatorok Muahedesi . . 1606
Fransada On Üçüncü Lûinin cülûsu . . . 1610
İranla Nasuh Paşa Muahedesi 1611
Avusturya İmparatoru İkinci Rodolfun vefatı ve İmparator Matyasın cülûsu . . 1612
Birinci Mustafanın cülûsu, yeni bir İran harbi 1617

İkinci Osmanın cülûsu İranla Serav Muahedesi Almanyada Otuz Sene Muharebesinin başlaması 1618
İmparator Matyasın vefatı ve İmparator İkinci Ferdinandın cülûsu 1619
Lehistanla harp ve Hotin Muahedesi . . 1620
Birinci Mustafanın tekrar cülûsu, Bağdadın İranlılar tarafından zaptı 1622
Dördüncü Muradın cülûsu 1623
Fransada Rişelyönün Başvekâlete geçmesi 1624
İngilterede Birinci Şarlın cülûsu . . . 1625
İmparator İkinci Ferdinandın vefatı, ve Üçüncü Ferdinandın cülûsu 1637
İranla Kasrı Şirin Muahedesi 1639
İbrahimin cülûsu 1640
Rişelyönün vefatı ve yerine Mazarenin geçmesi 1642
On dördüncü Lûinin cülûsu 1643
Venediklilerle Girit harbinin başlaması . 1645
Dördüncü Mehmedin (Avcı) cülûsu, İngilterede Kromvelin iktidar mevkiine geçmesi 1648
Kösem Sultanın ölümü 1651
Köprülü Mehmet paşanın sadarete geçmesi 1656
İmparator Üçüncü Ferdinandın vefatı, Avusturya ve Almanya İmparatoru Birinci Leopoldun cülûsu 1658
Köprülü Mehmet Paşanın vefatı ve sadarete oğlu Fazıl Ahmet Paşanın geçmesi . 1661
Fazıl Ahmet Paşanın Avusturya seferi. . 1663
Avusturya ile Vasvar Muahedesi 1664
Kandiyanın fethi, Venediklilerle Girit harbinin nihayeti 1669
Lehistan harbi ve Bucaş Muahedesi. . . 1672

Fazıl Ahmet Paşanın vefatı, sadarete Merzifonlu Mustafa Paşanın geçmesi 1676
Avusturya ile harbin başlaması. 1682
İkinci Viyana muhasarası 1683
Üçüncü Süleymanın cülûsu 1687
Giyom Doranjın İngilterede kırallığı ve hukuk beyannamesini kabulü 1688
Köprülü Fazıl Mustafa Paşanın sadarete geçmesi, Büyük Petronun Rusyada Çar ilânı 1689
İkinci Ahmedin cülûsu, Fazıl Mustafa Paşanın şehadeti 1691
İkinci Mustafanın cülûsu 1695
İsveçten On İkinci Şarlın cülûsu 1697
Karlofça Muahedesi 1699
İspanya veraseti muharebesinin başlaması 1702
Üçüncü Ahmedin cülûsu 1703
Avusturyada Birinci Leopoldun vefatı ve Birinci Josefin cülûsu 1705
Büyük Petro ile Demirbaş Şarlın Poltava muharebesi 1709
Ruslarla Prut Muharebe ve Muahedesi, Avusturyada Birinci Jozefin vefatı ve Altıncı Şarlın cülûsu 1711
Damat Ali Paşanın sadarete geçmesi . . 1713
İngilterede Birinci Jorjun cülûsu, Raştat ve Ütreht Muahedeleri ile İspanya veraseti muharebesinin hitamı 1714
Osmanlı devleti — Venedik muharebesi, Fransada On Beşinci Lûinin cülûsu . . . 1715
Avusturyanın Osmanlı - Venedik harbine müdahalesi 1716
Pasarofça Muahedesi, Damat İbrahim Paşanın sadarete geçmesi 1718

Nîştat Muahedesi ile Baltık eyaletlerinin Rusyaya intikali 1721
İbrahim Paşanın İrana harp açtırması. . 1722
İngilterede İkinci Jorjun cülûsu 1727
İstanbulda isyan zuhûru, İbrahim Paşanın katli, Üçüncü Ahmedin hal'i ve Birinci Mahmudun cülûsu 1730
İran ile sulh, Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasında harbin başlaması 1736
Lehistan veraseti Muharebesine nihayet veren Viyana Muahedesi 1738
Belgrad Muahedeleri 1739
İkinci Fredrikin Prusyada cülûsu, Avusturyada Altıncı Şarlın vefatı ve Mari Terezin cülûsu 1740
Üçüncü Osmanın cülûsu 1754
Koca Ragıp Paşanın sadarete geçmesi. . 1756
Üçüncü Mustafanın cülûsu 1757
İngilterede Üçüncü Jorjun cülûsu . . . 1760
İkinci Katerinin Rusyada Çariçe ilânı, Yedi Sene Muharebesine nihayet veren Paris Muahedesi 1763
Avusturyada imparator İkinci Jozefin cülûsu 1765
Rusya ile harp başlaması 1768
Çeşme deniz muharebesi 1770
Birinci Abdülhamidin cülûsu 1773
Küçük Kaynarca Muahedesi, Fransada On altıncı Lûinin cülûsu 1774
Mari Terezin vefatı ve Avusturyada İkinci Jozefin cülûsu 1780
Amerika Düveli Müttehidesinin istiklâlinin tasdik olunması 1783

Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasında harp başlaması 1787
Üçüncü Selimin cülûsu, Fransada büyük ihtilâlin zuhûru, Konstitüant Meclisi . . . 1789
Avusturyada İmparator İkinci Jozefin vefatı ve İkinci Leopoldun cülûsu 1790
Ziştov Muahedesi, Fransada Lejislativ Meclisi 1791
Yaş Muahedesi, İkinci Leopoldun vefatı ve Birinci Fransuvanın cülûsu, Fransada konvansiyon 1792
Fransada birinci cümhuriyet. 1793
Fransada direktuvar 1795
Çariçe İkinci Katerinin vefatı ve Birinci Polun cülûsu 1796
Fransızların Mısırı işgali 1798
Fransada konsüllük 1799
Rusyada Birinci Polun vefatı ve İmparator Birinci Aleksandrın cülûsu 1801
Sırpların isyanı, Napoléon'un Fransada imparator ilân edilmesi 1804
Fransız donanmasının Trafalgarda İngiliz donanmasına mağlûp olması ve İngiliz faikıyeti bahriyesinin başlaması 1805
Osmanlı Devleti ile Rusya arasında harp zuhûru 1806
Dördüncü Mustafanın cülûsu 1807
İkinci Mahmudun cülûsu, Alemdarın sadareti 1808
Bükreş Muahedesi 1812
Viyana Kongresi 1814
Zenci ticaretinin menolunması 1815
İngilterede Dördüncü Jorjun cülûsu . . 1820
Mora isyanı 1821

Rusyada İmparator Birinci Aleksandrın vefatı ve Birinci Nikolanın cülûsu . . . 1825
Yeniçeri ocağının ilgası (Vak'ayı Hayriye) 1826
Navarin muharebesi 1827
Rusya ile harbin başlaması 1828
Edirne Muahedesi ve Yunan istiklâli . . 1829
Cezayirin Fransızlar tarafından işgali, İngilterede Dördüncü Giyomun cülûsu, Fransada yeni bir inkılâp ve Lûi Filipin kıral ilân olunması 1830
Mehmet Ali Paşanın isyanı 1832
Hünkârîskelesi Muahedesi 1833
Avusturya İmparatoru Birinci Fransuvanın vefatı ve Birinci Ferdinandın cülûsu 1835
İngilterede Viktoryanın cülûsu 1837
Nezip muharebesi, Abdülmecidin cülûsu, Tanzimatı Hayriye Fermanının ilânı . . 1839
Mısır hakkında Londra Mukavelenamesinin akti 1840
Boğazlar Muahedesi 1841
Fransada ve diğer memleketlerde ihtilâller Fransada ikinci cümhuriyet, Avusturyada Birinci Ferdinandın imparatorluktan feragati ve Fransova Jozefin cülûsu 1848
Üçüncü Napoléon'un İmparatorluğu . . 1852
Kırım muharebesinin başlaması 1853
Birinci Nikolanın vefatı, İkinci Aleksandrın cülûsu, Sivastopolun sukutu 1855
Paris Muahedesi, ıslahat fermanının ilânı 1856
Hindistanda sipahi isyanı 1857
Koca Reşit Paşanın vefatı 1858
İtalya Kırallığının ilânı, Amerikada iftirak muharebesinin başlaması 1360

Abdülâzizin cülûsu, Romanya ittihadı, Birinci Vilhelmin Prusyada cülûsu . . . 1861
Bismarkın Prusyada başvekâlete geçmesi Rusyada servaj usulünün ilgası 1862
Prusya ve Avusturyanın Sadova muharebesi 1866
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu . . 1867
Fuat Paşanın vefatı 1869
Üçüncü Napoléon'un sukutu 1870
Âli Paşanın vefatı, Almanya İmparatorluğunun ilânı 1871
Hersek ve Bosnada isyan, Fransada üçüncü cümhuriyetin ilân olunması. 1875
Bulgaristanda isyan, Abdülâzizin hal'i, Beşinci Muradın saltanatı, İkinci Abdülhamidin cülûsu, ilk kanunu esasînin ilânı 1876
Rusya ile harp 1877
Ayastefanos ve Berlin Muahedeleri . . . 1878
Rusyada İkinci Aleksandrın vefatı ve Üçüncü Aleksandrın cülûsu, Tunusun Fransızlar tarafından işgali 1881
Mısırın İngilizler tarafından işgali . . . 1882
Şarkî Rumelinin Bulgaristana iltihakı . . 1885
Rusyada İmparator Üçüncü Aleksandrın vefatı ve İkinci Nikolanın cülûsu Japonya-Çin muharebesi 1894
Yunan muharebesi 1897
Rusya-Japonya muharebesi 1904
Meşrutiyetin kat'î ilânı 1908
31 mart vak'ası, İkinci Abdülhamidin hal'i, Beşinci Mehmedin cülûsu 1909
İtalya ile harp 1911
Uşi Muahedesi, Balkan muharebesi . . . 1912

İstanbul ve Atina Muahedeleri 1913
Umumî harbin zuhûru 1914
Rusyada ihtilâlin başlaması, Amerika Birleşik Devletlerinin harbe girmesi 1917
Brest-Litovsk Muahedesi, Mondros Mütarekesi (30 teşrinievvel) 1918
Versay Muahedesi (28 haziran), İzmirin yunanlılar tarafından işgali (16 mayıs) . 1919
İstanbulun müttefikler tarafından işgal olunması (16 mart) ve Türkiye Devletinin kuruluşu, Büyük Millet Meclisinin teşekkülü (23 nisan), Sevr projesi (10 ağustos) 1920
Türkiye ile Fransa arasında Ankara İtilâfnamesi (20 teşrinievvel) 1921
Başkumandan harbi ve kat'î zafer, Mudanya Mütarekesi 1922
Lozan Muahedesi (24 temmuz), Türk ordusunun İstanbula girmesi (6 teşrinievvel), cümhuriyetin ilânı (29 teşrinevvel) 1923
Hilâfetin ilga olunması (3 mart) 1924

Mündericat

Birinci kısım

Osmanlı İmparatorluğunun itilâ devri

Balkan ve Anadolu fütuhatı 2
Akkoyunlular. 13
Akkoyunluların Osmanlılarla rekabeti ve netayici 15
Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde fütuhata devam 23
Mısır Hükûmeti ve Osmanlı-Mısır ihtilâfının sebepleri 35
Mısır ile ilk muharebeler 46
Safevîler ve Anadoludaki siyasetleri . . . 50
Osmanlıların şark siyaseti 58
Cenup siyaseti 73
Cenupta deniz harpleri 84
Garp ile münasebat, Macaristanda ve Akdenizde muharebat 88
Sokullu devri 112
İkinci kısım: Osmanlı imparatorluğunda tevakkuf devri 134
Osmanlı istilâsının tevakkufu esbabı . . 135
Dahilî vaziyet ve bu vaziyeti tevlit eden esbap ve şerait 141
Haricî vaziyet, şark ve garp devletleri ile münasebat 157
İdarî ve askerî karışıklıklar ve tesirleri 171

Saray entrikaları, kadınlar saltanatı ve meş'um neticeler 180
Köprülü Mehmet Paşanın sadareti, şahsiyeti, dahilî ve haricî siyaseti, icraat ve muvaffakıyatı 187
Fazıl Ahmet Paşa 195
Avusturya sefiri, ikinci Viyana muhasarası 201
Üçüncü kısım : On yedinci ve on sekizinci asırlarda Avrupaya umumî bir nazar 205
Mezhep muharebeleri 208
Mutlak hükûmetler— Bu hükûmetlerde ilk istihaleler 218
On yedinci asrın ikinci nısfında Avrupa—
On Dördüncü Lûi devri 229
On sekizinci asırda Fransa 235
Yeni devletlerin teşekkülü— Prusya, Rusya 239
Avusturya 246
İngiltere 249
Diğer Avrupa devletleri 251
Müstemlekât ve iktısat mesaili 255
Efkârın tahavvül ve inkişafı 259
Asya, Afrika, Amerika ve Okyanusya. . . 263
Dördüncü kısım : Ricat devri 266
Viyana muhasarasını takip eden vekayi, Karlofça Muahedesi 267
Ahvali dahiliye ve hariciye, Rusya ve Avusturyanın Osmanlı İmparatorluğuna karşı takip ettikleri siyaset ve neticeleri 274
Damat İbrahim Paşa, şahsiyeti ve idaresi, siyaseti 285
İran vekayii ve ahvali dahiliye 295
1148, 1182, 1201 (1736, 1768, 1787) seferlerini ihdas eden ahval ile vekayi ve neticeleri 303

Beşinci kısım : On dokuzuncu asırda Avrupaya umumî bir nazar— Asrı hazır 326
Fransız inkılâbı 328
İnkılâp ile irticaın mücadelesi 352
Hürriyet ve milliyet fikirlerinin galebesi 366
Şark mes'elesi — Balkan Hükûmetleri 384
Çin ve Japonya 404
Altıncı kısım : Islahat teşebbüsleri . . . 410
Fransa, İngiltere ve Rusya ile münasebat 413
Vekayii dahiliye 423
Tanzimata kadar Osmanlı İmparatorluğunun geçirdiği dahilî ve haricî gaileler . 434
Yedinci kısım : Osmanlı Türk medeniyeti 468
Osmanlı Türk medeniyetinin evsafı mümeyyizesi 469
Eski teşkilât 476
Ulûmu fünun. 552
Edebiyat ve güzel şan'atler. 574
İçtimaî hayat 610
Ziraat, sanayi ve ticaret 622
Sekizinci kısım : Tanzimat devri. 629
Tanzimat, sebepleri ve neticeleri. 630
Tanzimatı müteakıp Avrupa devletleri ile siyasî münasebetimiz, Kırım muharebesi ve neticesi 637
Kırım harbinden sonra bazı mühim vekayi, meşrutiyetin tesisi teşebbüsleri. . . . 756
1294 (1877) harbi. 672
Ayastefanos ve Berlin muahedeleri . . . 674
Berlin Muahedesinden sonra imparatorluğun siyasî, idarî, malî ve dahilî vaziyeti 677
Dokuzuncu kısım : meşrutiyet. 681
İtalya ve Balkan muharebeleri . . . . .
Umumî harp ve umumî harpte Türkiye.

Mondros Mütarekesi. 727
İmparotorluğun inhilâli. 728
Onuncu kısım: Millî intibah devri. . . . 731
Türkiye Devletinin kuruluşu. 733
Sevr Muahedesi. 734
İstiklâl harbi 735
Lozan Muahedesi 742
Cümhuriyet. 746
Hilâfetin ilgası. 748
Bugünkü Türk alemi 750
Mühim vak'aların vukuu tarihi 753